

ISSN 2074-1847

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2023. № 8

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА

2023. № 8

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

2023. No. 8

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2023

ПАЁМИ ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 1990 таъсис ёфтааст.
САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода
Кобилҷон Хушвахт

Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов
Кароматулло

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

07.00.00 – Таърих ва археология

Акрамов
Зикриё Иномович
Искандаров
Қосимшо
Яқубов
Юсуфшо
Расулиён
Қаххор
Мирзоев Ниёз
Мирзобадалович
Нуриддинов
Раймалихон
Шаҳбозович
Самиев
Холмаҳмад
Давлатович
Шарипов Раҳмоналӣ
Ятимович

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор,
академики АМИТ

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

Номзади илмҳои таърих, дотсент

Доктори илмҳои таърих, профессор

09.00.00 – Фалсафа

Қурбонов
Абдурахмон
Шерович
Идиев
Хайридин
Усмонович
Олимов
Кароматулло
Раҳимов Мухсин
Ҳусейнович
Аҳмедов Саид

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
узви вобастаи АМИТ

Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
академики АМИТ

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

13.00.00 - Педагогика

Иматова Лутфия
Маҳмадиллоевна
Файзализода
Чумахон Хол
Рачабзода
Маҳмадулло
Ҳочиматова
Гулҷехра
Масайдовна
Мухамметов
Гапур Бабаевич

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Дар маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои илмҳои таърих, фалсафа ва педагогика барои чоп қабул мегарданд. Маҷалла мақолаҳои илмӣ муаллифноро аз рӯи ихтисосҳои зерин барои чоп қабул менамояд:

Таърих ва бостоншиносӣ: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Фалсафа: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Педагогика: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмӣ Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

Матни муқаммалӣ маводи чопӣ дар сомонии расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

– 2023. – №8

ISSN 2074-1847

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №180/МҶ-97, аз 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет.

Журнал основан в 1990 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода
Кобилджон
Хушвахт

Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов
Кароматулло

Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

07.00.00 – История и археология

Акрамов
Зикриё Иномович
Искандаров
Косимшо
Якубов
Юсуфшох
Расулиён
Каххор
Мирзоев Ниёз
Мирзобадалович
Нуриддинов
Раймалихон
Шахбозович
Самиев
Холмахмад
Давлатович
Шарипов
Рахмонали
Ягимович

Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор, академик НАНТ
Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор
Доктор политических наук, профессор
Доктор политических наук, профессор

Кандидат исторических наук, доцент

Доктор политических наук, профессор

09.00.00 – Философия

Курбонов
Абдурахмон
Шерович
Идиев
Хайридин
Усмонович
Олимов
Кароматулло
Рахимов Мухсин
Хусейнович
Ахмедов Саид

Доктор философских наук, профессор
Доктор философских наук, профессор, член-корр НАНТ
Доктор философских наук, профессор, академик НАНТ
Доктор философских наук, профессор
Доктор философских наук, профессор

13.00.00 – Педагогика

Иматова Лутфия
Махмадиллоевна
Файзализода
Джумахон Хол
Раджабзода
Махмадулло
Ходжиматова
Гулчехра
Масаидовна
Мухамметов
Гапур Бабаевич

Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016, №1925.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки и научным специальностям:

История и археология: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Философия: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Педагогика: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском и русском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

**Вестник
Таджикского национального
университета.**

– 2023. – № 8

ISSN 2074-1847

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство № 180/ЖР-97 от 19.02.2021г.

**Журнал подготавливается к изданию
в Издательском центре ТНУ.**

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

Founder of the journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 1990.

CHIEF EDITOR:

**Khushvakhtzoda
Kobiljon Khushvakht**

Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

**Safarmamadov
Safarmamad
Muborakshoevich**

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

07.00.00 - Historical Sciences and Archeology

Akramov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Zikriyo Inomovich *Professor*
Iskandarov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kosimsho *Professor*
Yakubov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yusufshoh *Professor*
Rasulien *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kahhor *Professor*
Mitsoev Niyoz *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Mirzobadalovich *Professor*
Nuriddinov *Doctor of Political Sciences, Professor*
Raimalikhon *Professor*
Shahbozovich *Professor*
Samiev *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Kholmakhmad Davlatovich *Associate Professor*
Sharipov Rakhmonali Yatimovich *Doctor of Historical Sciences, Professor*

09.00.00 – Philosophical sciences

Kurbonov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Abdurakhmon Sherovich *Professor*
Idiev *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Khairiddin Usmonovich *Professor*
Olimov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Karomatullo *Professor*
Rakhimov Mukhsin Khuseinovich *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Akhmedov Said *Doctor of Philosophical sciences, Professor*

13.00.00 – Pedagogical sciences

Imatova Lutfiya *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Makhmadilloevna *Professor*
Faizalizoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Jumakhon Khol *Professor*
Rajabzoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Mahmadullo *Professor*
Hojimatova *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gulchehra Masaidovna *Professor*
Mukhammetov *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gapur Babaevich *Doctor of Historical Sciences, Professor*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016, No. 1925.

The journal accepts scientific articles on the following branches of science and scientific specialties:

History and archeology: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Philosophical sciences: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Pedagogical sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik and Russian languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin

of the Tajik National University.

– 2023. – №8

ISSN 2074-1847

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication

in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:

17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41

УДК:930.33(575.3)

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НПО И ВОВЛЕЧЕНИЕ ЖЕНЩИН-ТАДЖИЧЕК В РАЗВИТИЕ
ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ**

Худжасаидова Н.Х.

Таджикский национальный университет

После приобретения независимости Таджикистана социально- политическая и экономическая обстановка в республике изменилась. Одним из основных достижений за годы национальной независимости стало все большее распространение демократических свобод, появление структур гендерного развития, расширение прав и свобод женщин для участия во всех сферах жизнедеятельности. Основными формами являются некоммерческие организации и общественные объединения, относящиеся к направлению гендерных исследований и выступающие как эффективные основополагающие структуры нового времени. Число неправительственных организаций растет в Таджикистане каждый день, и это следует считать позитивным явлением. Вклад неправительственных организаций (НПО) в расширение прав и свобод женщин очень важен. Первые современные центры переподготовки, работы с женщинами и детьми, создание первых небольших коммерческих и некоммерческих организаций, сотрудничество в образовании, повышение уровня правовой культуры женщин, создание условий для материальной и денежной помощи, учебные центры для предпринимателей нового поколения, организация краткосрочных специальных курсов с применением современных средств, создание возможностей и новых рабочих мест, которые за последние годы стали результатом деятельности НПО Таджикистана.

Необходимо отметить, что неправительственные организации (НПО) – это организации, учреждённые частными лицами или другими общественными (некоммерческими) организациями без участия официальных (правительственных) институтов и осуществляющие свою деятельность на основании устава и на собственные средства. Иногда используется определение «третий сектор» (общественный) в дополнение к публичному и частному сектору, который отвечает за развитие гражданского общества в стране и является одним из ключевых элементов взаимодействия правительства и народа. НПО могут функционировать под разными названиями: ассоциации, благотворительные фонды, некоммерческие корпорации, фонды, общества и доверительные фонды [4].

Вклад НПО важен не только с точки зрения достигнутых результатов, и, соответственно внушаемого ими оптимизма относительно защиты прав человека в нашем мире, но и потому, что НПО в самом прямом смысле представляют собой средство защиты, доступное как для отдельных людей, так и для групп лиц во всем мире. НПО могут пытаться участвовать в защите прав человека на многих различных направлениях и уровнях и в соответствии с характером их целей будут изменяться применяемые ими стратегии: они могут быть более общими или более конкретными, долгосрочными или краткосрочными, местного, общенационального или международного масштаба и т.д. [6].

В Таджикистане представительство женщин в качестве лидеров гражданского общества выше, чем в других секторах. Влияние женщин в НПО двоякое. Во-первых, НПО предоставляют женщинам платформу для общественной деятельности, необязательно имеющую определенную гендерную перспективу; во-вторых, женщины играют ведущую роль в продвижении гендерного равенства через НПО. НПО являются важным элементом гражданского общества. Они находятся в постоянном контакте с обществом. На сегодняшний день в Таджикистане активно действуют около 200 НПО. Их деятельность охватывает почти все сферы, они занимаются проблемами социальной

защиты населения, вопросами образования молодёжи, здравоохранения, экологии, гендерного равенства, а также проблемами безопасности и прав человека. НПО в Таджикистане содействуют продвижению мира. "Женские НПО являются основными каналами, используемыми правительством Таджикистана, для повышения роли женщин в социально-политическом развитии страны". 95 НПО предлагают женщинам перспективы, альтернативные политике, ведущей роли в национальных реформах и получения возможности трудоустройства (особенно международные НПО).

В Таджикистане гражданское общество может охватывать широкий спектр организаций, от местных организаций (общинные советы, махалинские советы и т.д.) до более формальных, официально зарегистрированных общественных объединений". Большинство гражданского общества действует в качестве общественных объединений (в 2013 году насчитывалось более 2, 600 официально зарегистрированных организаций). Однако другие общинные организации, такие как накопительные группы, ассоциации водопользователей (АВП) и махалинские советы, также предоставляют женщинам возможность заниматься местными вопросами. Точное количество "женских НПО" (общественных объединений) не известно, отчасти потому, что не существует единого определения того, чем является и что представляет собой такая организация. В список Министерства юстиции в 2007 году входило около 71 такой организации, но по другим источникам, «в Таджикистане зарегистрировано более тысячи НПО, с различными повестками дня, программами по повышению роли и улучшению положения таджикских женщин» [5]. Основываясь на функциях, 28% НПО в стране считаются "женскими". Одним из лучших примеров активного гражданского участия женщин является Коалиция "От равенства де юре к равенству де факто," которая была учреждена в 2008 году, объединив 98 общественных организаций по всей стране. На сегодняшний день (2018 г.) коалиция включает 77 наиболее активных женских НПО в Таджикистане [12].

Женские НПО условно можно разделить на две категории: те, которые работают по вопросам социальной защиты и оказывают непосредственную помощь сообществам (в частности, расширение прав и возможностей посредством обучения и мобилизации услуг для жертв домашнего насилия), и тех, которые работают на национальном уровне в правозащитной сфере и по мониторингу выполнения обязательств по гендерному равенству. Коалиция НПО "От равенства де юре к равенству де факто" играет решающую роль в лоббировании правовых изменений (например, принятие нового закона о домашнем насилии), а также в представлении альтернативного мнения о выполнении международных обязательств по Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин CEDAW и реализации национальных женских программ. Коалиция включает в свой состав специализированные НПО, представляющие определенные адресные группы, такие как сельские женщины, женщины с ограниченными возможностями, женщины-предприниматели и т.д.

Оценка влияния женских НПО на процессы принятия решений не может быть однозначной. Если судить по уровню сотрудничества между гражданским обществом и учреждениями на национальном уровне, в частности с Комитетом по делам женщин, то можно сделать вывод, что НПО действительно имеют значительный голос. С другой стороны, такое партнерство не всегда наблюдается на местном уровне. Согласно исследованию, в двух районах Хатлонской области, знания и взгляды НПО на усиление роли женщин в незначительной степени "принимаются во внимание в процессе управления на местном уровне из-за отсутствия взаимодействия и диалога между НПО и местными структурами власти" [1,с.5]. До недавнего времени политическая работа женщин гражданского сектора в основном ограничивалась образованием женщин-избирателей и не включала в себя общественно-политическую активность. Однако в ходе парламентских выборов 2010 года вопрос гендерного равенства не только был включен в повестку дня некоторых партийных съездов, но также несколько представителей женских НПО, в том числе членов коалиции, были выдвинуты кандидатами в депутаты Маджлиси

намояндагон, а также областных, городских и районных мажлисов. Народно-демократическая партия, к примеру, выдвинула шесть женщин-представительниц НПО, которые хотя и не были членами партии, но которых, тем не менее, считали особо активными в решении проблем женщин. Если эта позитивная тенденция будет эффективно поддержана, то есть большой потенциал, что навыки, приобретенные женщинами в гражданском секторе, “могут в дальнейшем развиться в навыки, важные для участия в политической жизни” [12].

Несмотря на все свои достижения, женские НПО все еще сталкиваются с серьезными ограничениями. Женские НПО за пределами столицы имеют ограниченный потенциал для проведения анализа и мониторинга, и это значит, что важная информация о женщинах в регионах должным образом не представляется. Кроме того, женские НПО, как правило, специализируются в вопросах социальной сферы, таких как здравоохранение и образование, и совсем немного организаций, занимающихся гендерно чувствительным экономическим анализом, отчасти потому, что это поле деятельности рассматривается в качестве “мужской сферы”. Работа женских НПО, в целом концентрируется вокруг улучшения жизни женщин, но редко направлена на изменение гендерных отношений или на привлечение мужчин в инициативы по продвижению равенства (если не считать работу женских ресурсных центров с членами семьи мужского пола о насилии в семье или образовании девочек). Несмотря на то, что волонтерство среди молодежи в Таджикистане растет, респондент для данной оценки отметил, что женские НПО вовлекают мало молодых женщин в свою работу и выразил обеспокоенность по поводу старения женщин – руководства гражданского общества.

Финансовая жизнеспособность женских НПО также вызывает озабоченность. Большинство ОГО в Таджикистане полностью зависят от внешних доноров и женские организации не являются исключением. В ходе этого исследования была проведена оценка женских НПО, которые были вынуждены закрыться или резко сократиться из-за отсутствия финансирования, особенно в тех регионах, где приоритеты доноров сместились. Так как доноры финансируют реализацию проектов, модель с упором на проекты, приводит к тому, что женские НПО зачастую не могут реализовывать свои собственные идеи, а вместо этого полагаются на получение грантов, которые подпадают под их мандат. В ноябре 2014 года, почти 100 ОГО, включая несколько женских НПО, обратились с открытым письмом к правительству по поводу проекта поправок в Закон об общественных объединениях, ограничивающих доступ НПО к финансовой поддержке путем расширения регулирования международных грантов [8,с.4]. В то время как предлагаемые поправки будут применяться в равной мере ко всем НПО, женские организации особенно зависят от иностранных доноров, которые поддерживают инициативы равенства или следуют политике их внедрения. С другой стороны, женские НПО могут иметь доступ к конкретному финансированию за счет процессов государственных закупок. В 2008 году Закон о государственном социальном заказе разрешил использование государственных средств, помимо других потребностей, для “работы среди женщин, укрепления семьи и помощи в решении вопросов демографической и гендерной политики, защиты прав демографической и гендерной политики, защиты прав матерей и детей” [2].

В формировании нового экономического мышления свой вклад вносят и НПО, действующие в ГБАО. В этом деле определенный вклад вносит НПО «Мадина» под руководством Набот Додхудоевой, которая имеет тесную связь и сотрудничает с 6 иностранными организациями, такими как Фонд Ага Хана, Международный Валютный Фонд и др. В данной организации работают 90 женщин, которые регулярно проводят тематические семинары среди населения, посвященные экономическим проблемам, организуют юридические консультации, помогают женщинам предпринимателям в составлении бизнес - планов. Так, в период с 1996 по 2007гг. НПО «Мадина» помогла 6 женщинам – предпринимателям стать настоящими бизнес – леди [3,с.12].

Следует отметить, что в повышении квалификации женщин – специалистов различных отраслей экономики большую помощь ГБАО оказали государственное Агентство по бизнесу и УЦА, которое в период с 1997 по 2007гг. организовывали семинары, курсы бизнеса и экономики, бухгалтерского учета и др., где 60-65% слушателей были женщины, такие как Ш.Одилбекова, М.Элназарова, Т.Додмамадова, М.Нагзибекова, Р.Дилшодова, Ч. Саидмусаламова и многие др. Положительным является то, что после окончания курсов 20% слушательниц трудоустроивались в различные правительственные и неправительственные организации [9.л.4].

Организациями, где женщины и девушки могли не только получить профессию, но и микрокредиты для организации своего малого предприятия. Положительным является то, что выпускницы данных курсов обеспечивались работой. Примером может служить деятельность НПО «Умед» («Надежда»), созданная в январе 2001г. Икбол Абдурахмановой, которая, арендовав помещение в Дарвазском районе, организовала курсы кройки и шитья, национальной вышивки, кулинарии. В период 2001 по 2008гг. данные курсы окончили и получили профессию швеи, кулинара более 80 девушек Дарвазского района. Большую материальную и финансовую помощь НПО «Умеда» оказывают иностранные инвесторы. Так, например, Посольство Исламской Республики Иран в 2003 г. передало НПО 10 швейных машин и 1800 сомони (562 долл. США) на закупки тканей для шитья. В результате 70 молодых женщин и девушек района смогли бесплатно пройти трехмесячные курсы кройки и шитья. С целью материальной поддержки 220 учениц НПО в 2005 г., по инициативе координатора продовольственной программы ООН Махины Додхудоевой, им было выделено 40 тонн муки, из которой девушки выпекали и продавали на местном рынке свои хлебные изделия, что явилось дополнительным доходом в бюджет их семей [10, Л.14].

Определенную роль в подготовке кадров для нужд экономики ГБАО оказали международные организации ООН, «Евразия», Фонд «Шавкат» («Милосердие») и др., которые в период с 1996 по 2001гг. реализовали несколько программ, в результате чего 270 женщин смогли получить профессии швеи, 30 повара, 30 вязальщиц, 30 фермера [10, Л.9].

В привлечении женщин в производство промышленной продукции и обеспечения их рабочими местами неоценимую помощь оказала Программа поддержки производственных хозяйств Фонда Ага Хана по созданию малых предприятий в ГБАО. В период с 1996 по 2001гг. в этих целях Программой было выделено 2389 ссуд, что способствовало созданию 2-х малых предприятий с 562 рабочими местами. В результате 157 женщин смогли получить возможность трудоустроиться [11,Л.13]. Особой популярностью среди женщин пользовались швейные малые предприятия «Мадад», «Насим», «Назира», директорами которых являлись Сабзбахор Булбулшоева, Набот Додхудоева, Аспармо Мавлоназарова. За короткое время они сумели организовать производство швейных изделий и обеспечить работой более 140 женщин области [15].

В создании малых предприятий, фирм, цехов по производству промышленной продукции определенный вклад внесла организация MSDSP Фонда Ага Хана. Так, в рассматриваемый период в Рошткалинском районе организацией был введен в строй цех по изготовлению мясомолочной продукции, где стали работать 20 женщин и девушек. Продукция данного цеха имеет большой спрос в области. Только за 5 последних лет здесь было предложено потребителю рыноку области более 600кг. мясомолочной продукции [15].

В развитии мясомолочной, мучной, консервированной продукции и производстве минеральных вод определенный вклад вносит Акционерное Общество «Пяндж», начавшее свою деятельность в 2001г. На предприятии работают 195 человек, из которых 104 являются женщины. Среди передовых работников предприятия немало женщин, таких как: Г.Сабзалиева, Л.Одинамамадова, П.Мамадсодикова и др. Этому способствует забота руководства предприятия по повышению квалификации работниц за счет фондов

общества. Работницы АО «Пяндж» регулярно повышают свою квалификацию на специальных курсах и семинарах, организуемых УЦА и УПК.

Положительным является то, что руководство АО «Пяндж», учитывая экономические интересы работниц, не забывает и об охране их здоровья. Так, два раза в год девушки проходят медицинский осмотр, ежегодно им выделяется дополнительная сумма для прохождения санаторно-курортного лечения [13,с.143]. MSDSP также способствовала широкому привлечению женщин области к производству соков, варенья, консервирования фруктов и овощей. Только в 2002г. MSDSP для женщин в 98 сельских хозяйствах области были организованы краткосрочные курсы по изучению технологии правильного консервирования, где своими знаниями и опытом делились квалифицированные специалисты данной отрасли пищевой промышленности. На курсах повысили свои знания более 209 женщин, которым после окончания учебы, для организации собственного производства было выделено 10500 шт. стеклянных банок, 23914 крышек, 48 закрывалок, 15590 кг сахарного песка, 790 кг чеснока и др. [7,Л.8]. Положителен опыт работы MSDSP совместно с Хукуматом и Комитетом по делам женщин и семьи ГБАО в привлечении женщин-домохозяек к производству фруктовой и овощной консервированной продукции. Так, например, среди жительниц Рошткалинского, Мургабского и Ишкашимского районов области, которые не имели возможности работать на организованных предприятиях, опытные специалисты, направленные MSDSP, Хукуматом и Комитетом женщин области, проводили встречи, беседы среди женщин-домохозяек по разъяснению технологии консервирования, пропаганде передового опыта женщин – профессионалов своего дела, таких как Х.Джумаевой, А.Мамадакимовой, Г.Сайфуллоевой, З.Чоршанбиевой и др. [9,Л.11]. Женщинам, решившим заняться производством продукции в домашних условиях, были предоставлены необходимые материалы: стеклянные банки, крышки, машинки для их закрывания, сахар и др. В результате проведенной работы, многие женщины-домохозяйки активно включались в производство консервированной продукции. Примером может служить деятельность жительницы микрорайона Носири Хусрав Шугнанского района - Давлатмо Азизмамадовой, которая только в 2005г. изготовила более 200 банок соков и компотов из различных фруктов, салатов из овощей, большое количество которых были реализованы через сети продовольственных магазинов и рынка района [13,с.145].

Таким образом, важными элементами гражданского общества являются неправительственные организации. Так как в демократических странах роль НПО официально признаётся государством как значимая. НПО принимают активное участие в решении социальных проблем, разделяя эту функцию с государством. Одним из основных достижений за годы национального суверенитета стало распространение демократических свобод, появление структур гендерного развития, расширения прав и свобод женщин для участия во всех сферах жизнедеятельности. Важнейшими формами являются некоммерческие организации и общественные объединения, относящиеся к направлению гендерных исследований и выступающие как эффективные основополагающие структуры нового времени.

Рецензент: Собирова К.Д. – д.и.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Гендерная оценка: Программа ШАРС по обеспечению сельской местности питьевой водой в Таджикистане. –Д. 2015.- С. 5.
2. Закон Республики Таджикистан о государственном социальном заказе от 31 декабря 2008, №482. /adlia.tj/show-doc.fwx/rgh.
3. Информационно - аналитический бюллетень стратегии устойчивого развития. Сегодня и завтра.(Материалы семинара). – Хорог, 2006г. - № 3. – С.12.
4. Неправительственные организации (НПО)/ wehse.ru/ cgi-bin/wpg/wehse-wpg-show-text-print.pl
5. Отчёт комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан за 2018г.
6. Правозащитный активизм и роль НПО. /coe.int/ru/compass/human-rights-activism. (дата обращения 9.12.22г.).

7. Программа поддержки развития обществ горных регионов. Отчеты за 2001- 2004гг. – Л. 8.
8. Текущий архив комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан. Отчёт за 2014г. –С 4.
9. Текущий архив Организации Ага Хана. Информация по образовательному сектору за 1997-2008гг.–Л. 4.
10. Текущий архив Хукумата ГБАО. Отчеты Комитета по делам женщин и семьи Дарвазского района за 2001-2008гг. – Л.14.
11. Текущий архив Фонда Ага Хана. Годовые отчеты за 1996 – 2001гг. – Л. 13.
12. Участие в гражданском обществе. // tajik-gateway.org/wp/npo/ (дата обращения 6.12.22г.).
13. Худжасаидова Н.Х. Участие женщин ГБАО в общественно-политической, культурной и экономической жизни республики Таджикистан (1991-2008гг) / Н.Х. Худжасаидова. –Д., 2011. -С.143.
14. Цель развития малых предприятий //Бадахшан, 2006, 12 марта

ФАЪОЛИЯТИ СОЗМОНҲОИ ҒАЙРИДАВЛАТӢ ВА ҶАЛБИ ЗАНОНИ ТОҶИК ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИ КИШВАР

Рушди ҷомеа ва инсонро, ки ҳадафи стратегии ҷомеаи мутамаддини ҷаҳонӣ маҳсуб меёбад, бидуни баланд бардоштани вазъи ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии занон тасаввур кардан ғайриимкон аст ва ин масъала дар он кишварҳое таъмин карда мешавад, ки заминаи ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ вучуд дорад. Моҳияти онҳо ва бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ мақсади оли мебошад. Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ ташкилоте мебошанд, ки аз ҷониби шахсони воқеӣ ё дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ (ғайритиҷоратӣ) бе иштироки муассисаҳои расмӣ (давлатӣ) таъсис ёфта, дар асоси оиннома ва аз ҳисоби худ фаъолият мекунанд. Баъзан мафҳуми «бахши сеюм» (ҷамъиятӣ) дар баробари бахши давлатӣ ва хусусӣ истифода мешавад, ки барои рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар кишвар масъул буда, яке аз унсурҳои асосии ҳамкориҳои ҳукумат ва мардум аст. Ташкилотҳои ғайридавлатӣ метавонанд бо номҳои гуногун фаъолият кунанд: асоссиатсияҳо, фондҳои хайриявӣ, корпоратсияҳои ғайритиҷоратӣ, бунёдҳо, ҷамъиятҳо ва фондҳои эътимоднок. Таъсири занон дар ташкилотҳои ҷамъиятӣ дучанд аст. Аввалан, созмонҳои ғайриҳукуматӣ ба занон як платформаи амалҳои иҷтимоӣ медиҳанд, ки ҳатман дурнамои мушаххаси гендериро надоранд; дуюм, занон дар пешбурди баробарии гендерӣ тавассути созмонҳои ғайридавлатӣ нақши пешбаранда мебозанд. Ташкилотҳои ғайридавлатӣ унсури муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошанд. Онҳо бо ҷамъият алоқаи доимӣ доранд. Имрӯз дар Тоҷикистон зиёда аз 200 созмони ғайридавлатӣ фаъолият доранд. Фаъолияти онҳо қариб тамоми соҳаҳоро дар бар гирифта, ба масъалаҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли, сатҳи дониши ҷавонон, тандурустӣ, экология, баробарии гендерӣ, инчунин масъалаҳои амният ва ҳуқуқи инсон машғуланд. Ташкилотҳои ҷамъиятии Тоҷикистон ба таҳкими сулҳ мусоидат мекунанд.

Калидвожаҳо: ғайриҳукуматӣ, созмон, сахм, зан, гендер, баробарӣ, ҷомеа, давлат, ҷомеаи шаҳрвандӣ, истиқлолият, соҳибкорӣ, иқтисод, бахш, мушкilot, фонд, кумак.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НПО И ВОВЛЕЧЕНИЕ ЖЕНЩИН-ТАДЖИЧЕК В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Развитие общества и человека, которое является стратегической целью мирового цивилизованного сообщества, невозможно представить без улучшения правового, политического, социально-экономического положения женщин, и этот вопрос обеспечивается в тех странах, где своей сутью являются правовая и социальная основа, а достижение гражданского общества конечной целью преобразования. Неправительственные организации (НПО) – это организации, учреждённые частными лицами или другими общественными (некоммерческими) организациями без участия официальных (правительственных) институтов и осуществляющие свою деятельность на основании устава и на собственные средства. Иногда используется определение «третий сектор» (общественный) в дополнение к публичному и частному сектору, который отвечает за развитие гражданского общества в стране и является одним из ключевых элементов взаимодействия правительства и народа. НПО могут функционировать под разными названиями: ассоциации, благотворительные фонды, некоммерческие корпорации, фонды, общества и доверительные фонды. В Таджикистане представительство женщин в качестве лидеров гражданского общества выше, чем в других секторах. Влияние женщин в НПО двоякое. Во-первых, НПО предоставляют женщинам платформу для общественной деятельности, не обязательно имеющую определенную гендерную перспективу; во-вторых, женщины играют ведущую роль в продвижении гендерного равенства через НПО. НПО являются важным элементом гражданского общества. Они находятся в постоянном контакте с обществом. На сегодняшний день в Таджикистане активно действуют около 200 НПО. Их деятельность охватывает почти все сферы, они занимаются проблемами социальной защиты населения, вопросами образования молодежи, здравоохранения, экологии, гендерного равенства, а также проблемами безопасности и прав человека. НПО в Таджикистане содействуют продвижению мира.

Ключевые слова: неправительственный, организации, вклад, женщины, гендер, равенство, общество, государство, гражданское общество, независимость, предпринимательство, экономика, раздел, проблемы, фонд, помощь.

THE ACTIVITIES OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS AND THE INVOLVEMENT OF TAJIK WOMEN IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY

Development of society and a person, which is the strategic goal of the world civilized community, cannot be imagined without improving the legal, political, socio-economic status of women, and this issue is ensured in those countries where the legal and social basis are their essence, and the achievement of civil society is the ultimate goal of transformation. Non-Governmental Organizations (NGOs) are an organization established by private individuals or other public (non-profit) organizations without the participation of official (governmental) institutions and operating on the basis of a charter and at its own expense. Sometimes the term “third sector” (public) is used in addition to the public and private sectors, which is responsible for the development of civil society in the country and is one of the key elements in the interaction between the government and the people. NGOs can operate under a variety of names: associations, charitable foundations, not-for-profit corporations, foundations, societies, and trust funds. In Tajikistan, the representation of women as civil society leaders is higher than in other sectors. Women's influence in NGOs is twofold. First, NGOs provide women with a platform for social action that does not necessarily have a specific gender perspective; secondly, women play a leading role in promoting gender equality through NGOs. NGOs are an important element of civil society. They are in constant contact with society. Today, about 200 NGOs are active in Tajikistan. Their activities cover almost all areas, they deal with the problems of social protection of the population, education, health, ecology, gender equality, as well as security and human rights issues. NGOs in Tajikistan help promote peace.

Keywords: non-governmental, organization, activities, woman, gender, equality, societies, states, civil society, independence, entrepreneurship, economy, sector, problem, fund, help.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хучасаидова Низорабегим Хушқадамовна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илми таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷик. Суроға: 7340025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 938630324.

Сведения об авторе: *Худжасаидова Низорабегим Хушқадамовна* – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 938630324.

Information about the author: *Khujasaidova Nizorabegim Khushkadamovna* - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the History of the Tajik People. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: 938630324.

**ОТРАЖЕНИЕ «ПАМИРСКОГО ВОПРОСА» В ГАЗЕТЕ «ТУРКЕСТАНСКИЕ
ВЕДОМОСТИ»**

Афсахова Н.С.

Институт истории, археологии и этнографии имени А.Дониша НАНТ

Газета «Туркестанские ведомости» являлась первым периодическим изданием в Средней Азии, издававшимся с 28 апреля (10 мая по новому стилю) 1870 года в г.Ташкенте, которая освещала события России и за рубежом, но в особенности в Туркестанском крае: печать официальных документов канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, освещение событий политической, культурной и экономической жизни края, в том числе и вопроса «Памирского разграничения». Газета «Туркестанские ведомости» [24], первый её номер вышел в свет 28 апреля 1870 года и выходила она еженедельно, после 1893 года два раза в неделю, с декабря 1903 года выходила три раза в неделю, с марта 1904г. 4 раза в неделю, с июля 1907 года – ежедневно, и прекратила своё существование в конце 1917 года.

В указанной газете говорилось, что она пересылается во все города империи, за исключением жителей Ташкента, плата за газету для которых намного ниже, с доставкой (по сравнению с другими местами). Подписку проводили на полгода и на год, которая принималась в г.Ташкенте в конторе редакции, разместившейся в д.Золотова, пр. Обуха. Следует подчеркнуть, что особенностью газеты «Туркестанские ведомости» являлось то, что она находилась в руках военных, которые подчинялись генерал-губернатору [24].

В различные годы в газете «Туркестанские ведомости» сотрудничали такие известные учёные, как В.В.Бартольд, Л.С.Берг, С.К.Глинка-Янчевский, И.В.Мушкетов, В.Ф.Ошанин, Н.А.Северцов, А.Ф.Федченко. Тираж газеты составлял 1000-2500 экземпляров.

Редакторами газеты «Туркестанские ведомости» в разные годы являлись Михаил Владимирович Грулёв, Аполлоний Павлович Романович (1892-1899гг.), Николай Гурьевич Маллицкий (1901-1906гг.) Иван Дионисьевич Ягелло (и.о.редактора газеты в июле 1913 года).

Газета подразделялась на следующие разделы: Официальный отдел, куда входили решения Государственного Совета, приказы по краю и учебному ведомству, циркуляр Министерства внутренних дел по департаменту общих дел; неофициальный отдел: Литературная конвенция, телеграф в Восточном Туркестане, Известия иностранные, внутренние, разные, литературный бюллетень; Фельетоны, например, о земских начальниках в Туркестане и др.; Объявления-казённые (официальные) и частные; статьи по актуальным вопросам.

Газета, по существу, не имела за рубежом своих собственных корреспондентов, и часто цитировала зарубежную прессу, преимущественно английскую.

Обстановка в регионе накануне путешествий русских военных, путешественников и исследователей Горного Бадахшана, таких как Серебренников А.[22], капитан Александрович [15], Жуков Ф.[13], Регель А.Э.[18;19], Б.Л.Громбчевский [10;11;26], В. Годский [12], В.Баньковский [3;4;5], Н. Юхновский [27], А.А.Бобринский [7;8] и др. исследователей этого края была частью истории отношений Англии и России, потому что все планы и события, реализовавшиеся между этими государствами, так или иначе влияли на судьбу народов Памира.

Следует оговориться, что в первые годы своего вхождения на территорию Средней Азии русские не смогли оценить стратегическое значение Памира и заняли позицию нейтралитета. В 70 – х годах XIX века англо – русское противостояние достигло наивысшей точки. В 1873 году, в соответствии с договором России и Англии, Памир был признан протекторатом Кокандского ханства. В 1876 году регион был обследован экспедицией генерала Скобелева. Только после того как англичане запланировали

присоединение Памира к Афганистану, активизировалась и политика русских в этом направлении, жители Шугнана, Рушана и Вахана неоднократно просили их о помощи. Причина кроется во внешнеполитической дипломатии России, которая, защищая свои интересы, не хотела обострения отношений с Англией, что привело к возрастанию влияния Англии на этой территории, и они уже находились близко от Памира.

С 1883 года по 1893 год положение таджиков Памира было очень тяжёлым. Основной причиной этих бедствий было нападение афганцев на правобережные земли реки Пяндж. В то время при поддержке английского правительства Абдурахманхан непрерывно посылал афганскую армию для захвата этих земель.

В июле 1894 года отряд русских под командованием Михаила Ефимовича Ионова разгромил афганцев и присоединил территорию Памира к России. Во всяком случае, в 1895 году вопрос о Памире был окончательно решён. В июле 1895 года в результате заключения договора между Англией и Россией Памир официально присоединился к России [20;21;1;2].

Одним из военных исследователей являлся генерал Б.Л.Громбчевский. В связи с этим следует отметить, что в 1888—1890 годы тогда ещё капитан Б. Л. Громбчевский организовал экспедицию за Гиндукуш в сопровождении семи казаков и нескольких джигитов-проводников. Ввиду политических осложнений в Афганистане Громбчевскому не удалось проникнуть за Гиндукуш, в страну сияпушей (Кафиристан). Экспедиция посетила Дарваз, Памиры, Раскем, верховья реки Караташ-дарьи, Южную Кашгарию (Яркенд, Хотан и Пулу (Полу)), Сарыкол.

В 1891 году Громбчевский принимал участие в поездке Туркестанского генерал-губернатора барона А. Б. Вревского на Памир, которая знаменовала начало перехода «Памиров» под русский контроль. В 1892 году он участвовал в Памирском походе полковника М. Е. Ионова.

Вот так обстояло дело с присоединением Памира к России, все новости которого постоянно отражались в газете «Туркестанские ведомости». Так, в газете «**Туркестанские ведомости**» за **1894 год №10** под рубрикой «Памирский вопрос» говорится, что «лондонский корреспондент Manchester Guardian сообщает, что переговоры между Англией и Россией о Памирах» подходят к концу. Хотя ход их был вполне дружественным и результаты удовлетворили обе стороны, «Трактат» не будет подписан, пока не кончатся переговоры Китая и России по тому же вопросу. «Миссии сэра Мартимера Дюранда в Кабул имела также отношение к нему». Согласно сообщений газеты «Standart», переговоры касались и долины Вахана. То есть в этой статье подчеркиваются и даются факты подготовки соглашения о проведении границы между Афганистаном и Россией, которое документально было оформлено в 1895 году, то есть указанная статья была опубликована за год до указанного соглашения по границе [25,с.44].

В другой заметке «Памирский вопрос» в рубрике «Иностранные известия» (телеграммы «Сев.тел.агентства» газеты «Туркестанские ведомости» №14 от **19 февраля 1894 года** говорится, что перед отъездом из Калькутты лорда Лэндсдауна в честь него были устроены банкеты, главное место среди которых занимал банкет в честь чествования лорда. В течение полтора часового банкета, лорд затронул все важнейшие вопросы Индийской империи, в частности, вопрос переговоров по разграничению территории Памира между Россией и Англией. Здесь он отмечает, что эти переговоры «относительно нашей северной границы в настоящее время всё ещё ведутся, и пока результатов нет, однако они надеются на «достижение удовлетворительного соглашения по разграничению сфер влияния русского и нашего» (Н.А. «английского»)» [6,с.60]. Следует отметить, что до переговоров 1895 года между Россией и Англией по разграничению границы по «Памирскому вопросу» существовали многие проблемы, в частности, с соседним Афганистаном, на который огромное влияние оказывало английское правительство, без совета с которым оно не могло решать какие-либо пограничные вопросы. Так, в газете «Туркестанские ведомости» за 1894 год под №36 [23,с.133] российские газеты, согласно

сведений английских и англо-индийских газет, выражают опасения относительно испорченных отношений между Афганистаном и Индией, и что конфликт дошёл до того, что ожидалось вооружённое столкновение государств, которое для обеих сторон невыгодно, и которые затем пошли на взаимные уступки, с этой целью английский посол сэра Мортимер Дюранд отправился во главе политической миссии в Кабул для переговоров, которые были впоследствии «успешными». Результатом переговоров, согласно сообщений иностранных газет, было то, что Абдурахман-хан пошёл на большие уступки в пограничных вопросах, за что ему «была увеличена субсидия и гарантирована целостность территории его нынешних владений» [23,133]. Русская печать при обсуждении данного вопроса не была согласна с его решением и задалась вопросом: «не настолько ли близки и прочны установленные соглашением узы союза между Афганистаном и Англией, что эмир превратился в английского вассала». На что сами же дают ответ, что «в таком случае за все действия эмира и его подданных на русско-афганской границе должно отвечать, нравственно и материально, английское правительство» [23,с.133]. Попытку разъяснения поставленного русской печатью вопроса взяла на себя английская газета «Englishman», которая издавалась в то время в Калькутте (Индия). В частности, она пишет, что «последний договор отличается от предыдущих договоров тем, что «эмир отныне будет получать большую субсидию с гарантией неприкосновенности его территории, за что он обязался «координировать свою внешнюю политику с «их (аглийскими) советами» [23,с.133]. И далее «...последний пункт дал повод русской печати считать эмира нашим вассалом, а нас ответственными за все его действия на русской границе» [23,с.133], с которым они не согласны и считают это утверждение «несостоятельным». В то же время, они несколько опасаются того, что эмир может войти с какой-нибудь державой в «угрожающее Индии соглашение» или «...заключить с нею таможенный или другой частичный договор « без их согласия на то, что они «не имели бы права, в таком случае, низложить его; и далее предполагают, «вероятнее всего, мы перестали бы платить ему субсидию и гарантировать неприкосновенность его территории» [23,с.133].

Следует подчеркнуть, что такой договор был очень неудобным для России и являлся примером бюрократизма и огромной волокиты, поскольку многие спорные приграничные вопросы не могли вовремя решиться. И в качестве примера русские газеты приводят такие факты, что если бы «афганские подданные причиняли несправедливость, например, лишали оросительной воды наших соседей, бухарских подданных» [23,с.133]. В результате приходилось бы обратиться в «Политическое агентство в Бухаре, затем в Ташкент, в Петербург, Лондон, Калькутту, Кабул и обратно [23,с.133], и когда всё могло решиться, местное население уже покинуло бы свои обжитые территории или переселилось бы в другое место. То есть, как утверждает русская пресса, этим договором не только Афганистан поставлен в вассальное положение, но и он создает осложнения своим соседям. И в конце, в очень вежливой форме англо-индийская пресса «Englishman» выражает надежду на благоприятный исход переговоров и неущемление интересов соседних с Афганистаном государств. Также накануне переговоров по проведению демаркационной линии по Памиру – «Памирскому вопросу» поступали телеграммы от иностранных газет, которые также публиковались в газете «Туркестанские ведомости» за 1894 год. Так, в газете «Туркестанские ведомости» за №12 от 17 февраля (1марта) 1894г. под рубрикой «Иностранные известия» (телеграммы «Св.тел.Агентства»). Памирский вопрос» говорится, что согласно телеграмм «Standard»-а, из Шанхая, якобы «один торийский дипломат узнал не только о заключении тайных переговоров между Россией и Китаем, но и имеет возможность показать, на каких условиях они происходили. Согласно его версии, Россия обязалась быть более сговорчивою относительно Кореи и в вопросах об аудиенции (иностранных посланников у Богдыхана), а также относительно телеграфного сообщения между Россией и Китаем. Они сообщают, что правительство Богдыхана со своей стороны обязалось соблюдать «отныне полный нейтралитет в вопросах о Памирах,

благодаря чему, как отмечают иностранные газеты, Россия приобретает полную свободу действий в переговорах с Англией» [17, с.52]. То есть в те годы иностранные газеты, в частности, английские, также активно участвовали в публикации всех мельчайших подробностей действий, предпринимаемых Россией относительно демаркационной территории.

Далее в №11 газеты «Туркестанские ведомости» от 13 (25) февраля 1894 года говорится [14,с.48], что иностранные путешественники через Ташкент якобы приезжают на Памир для занятий научной работой и находят для этого различные поводы: устроить постоянную метеорологическую станцию и т.п. Однако, не побывав на Памире, уезжали через Самарканд и Закаспийскую область на родину, и затем в печати появлялись статьи об исследовании ими Памира, сведения которых, как считает русская газета («Туркестанские ведомости»), недостоверны. Относительно приграничных вопросов до заключения договора 1895г. по разделу границы, в «Иностранных известиях» «Туркестанских ведомостей» продолжали печататься различные телеграммы из сообщений английских и индийских газет относительно данного вопроса. В частности, в телеграмме «Св. тел. Агентства» от 9 февраля 1894г. в разделе «Индия» говорится о сообщении газеты «Times India». В них отмечается, что «сэр Мортимер Дюранд был послан в Кабул для решения приграничных вопросов» и даются итоги переговоров, согласно которых «пограничная линия была окончательно установлена от Персии до Читрала, ханства Дир, Баджаур, и Сват не относятся к Бухарскому эмирату. Эмир отказывается от притязаний на Вану (1892г. театр недоразумений); эмир готов признать протекторат России над Читралом, Чаман является конечным пунктом Синд-Пишинской железной дороги за субсидию эмиру» [16,с.48].

Таким образом, за субсидию Россия добилась полной договорённости с Бухарским эмиратом по пограничному вопросу, то есть её влияние на этой территории теперь многократно увеличилось. В то же время, доктор Робертсон, находившийся несколько месяцев в Афганистане, также представил отчёт Британскому правительству, о том, что здесь всё в порядке, и глава Афганского правительства расположен к Британскому правительству.

Другим успешным инцидентом в пограничной политике 1893 года был удовлетворительный, как считает газета, исход переговоров по русско-афганской границе между полковником Тэдом, представителем правительства Индии, и генерал-лейтенантом Куропаткиным, представителем России. Предметом переговоров, как утверждает газета «Туркестанские ведомости», был пограничный спор, в котором замешивались права на воду племён, живущих по обеим сторонам границы» [16,с.48]. И, как заключает газета «Туркестанские ведомости», переговоры велись в дружественной обстановке и обе стороны были удовлетворены её результатами. Автор Баньковский Я В. в своей статье «С Памиров. (С Шаджана в Рошан и обратно)» в газете «Туркестанские ведомости» №13 от 20 февраля 1894г. [4,с.57] побывав на Памире, дает хороший этнографический и антропологический материал по населению этого региона, в частности описывает флору и фауну, антропологический тип рушанцев, жилища, пищу, одежду, занятия, хозяйство, природные богатства, пути сообщения, религию и т.п. Относительно границ Рушана он пишет, что они не определены. Посетив все селения Рушана и обратно спустившись по ним вниз, он дает их названия и описание. В частности, он отмечает, что они тянутся от «Сареза вниз по Мургабу-Бартангу до впадения его в Пяндж и от впадения по Пянджу по обеим сторонам его на незначительное пространство» и приводит их названия: Сарез, Назир, Усайт, Таш-Курган, Калаи Нусур, Орошор, Бардара, Чадут, Басит, Аджирх, Бижрафт (Разуджь), Дарьянус, Сипонджа, Рамит, Падрут, Рит, Багу, Иемс, Суджан, которые посетили путешественники (военные).

В частности, о населении Рушана он говорит, что он населён таджиками алипарастами, то есть последователями Али, его антропологический тип – население «рослое, крепкое и довольно красивое», и очень выносливое – хорошо ориентируется в узких, опасных горных тропинках - «делает 50-70-вёрстные переходы» с

«четырёхпудовыми мешками с провиантом, которые едва были по силам вьючным лошадям» [4,с.57]. Относительно характера местных жителей пишет, что «народ крайне вялый и миролюбивый», то есть между ними не было отмечено драк, ссор, возвышения голоса. Относительно языка отмечается, что «говорят таджики на ломаном персидском языке, но все понимают и по- узбекски» [4, с.57]. Об уровне образования здесь отмечают, что «грамотных почти нет» .

Что касается религиозности населения, он отмечает, что «они не отличаются набожностью», а также то, что в отличие от равнинных районов Таджикистана, где повсеместно были мечети, в Рушане их не было, «но высоко чтят могилы своих святых» [4,с.57].

Относительно расположения селений говорится, что всё население живёт в кишлаках, которые находятся на дальнем расстоянии «вёрст на десять один от другого» [4,с.57]. Также отмечается разница между ферганским и рушанским кишлаками: улиц и базаров нет, дома «сакли» совместно с хозяйственными постройками и казной хана располагались отдельно среди небольших пашен и урюковых деревьев.

Описывая жилища на Памире, говорится, что они «сложены из камней и оштукатурены глиной. В крышах домов есть дымовые отверстия, которые одновременно служат и окнами», то есть описывается памирский дом – чид. Также говорится, что в каждом доме есть гостиная «михман-хана» в форме квадрата,... и «вдоль стен тянутся нары для спанья, внутри которого находится очаг». Также подчеркивается, что, хотя они являются земледельцами и пашенной земли здесь мало, они стараются использовать «каждый кусочек земли, расположенный вкраплениями среди гор, или же «искусственно создавали её», например, в долине Бартанга «таджик брал песок со дна реки и заполнял им промежутки между каменными глыбами» [4,с.57]. И поскольку земли было очень мало, «народ дорожил и гордился своими небольшими пашнями в горах « в пять-шесть шагов в квадрат, на которой можно было посеять только полгорсти ячменя» [4,с.57].

При описании пищи рушанца члены экспедиции отмечают, что «питался таджик аталой – похлёбкой из кислых плодов горного урюка и репы. «Основа питания, как считает автор, похлёбки, основные ингредиенты – урюк и репа, мясо употребляется редко. Гадик, местный бесхвостый баран мал, непитателен, дорог», -пишет автор статьи [4,с.57]. Хлеб – лепешки небольшие, пресные, готовятся из голого гималайского ячменя с примесью гороха, редко пшеницы. Риса и соли здесь почти нет» [4,с.57].

Также автор описывает одежду рушанцев. «Одежда рушанцев, - пишет автор, - состоит из белого или серого суконного чапана, широких суконных штанин и оранжевых пехи – сапоги без подошвы и каблука. Шьются они из крепкой архарьей или киичьей шкуры. На голове повязка из обрывка сукна, и редко, тубетейки. Сукно хорошего ручного приготовления. Мата идёт на женский костюм, ярких цветов нет. Первые халаты, как далее отмечает автор, появились с приходом русских» [4,с.57].

Увеселениями считаются игра на гитаре, пения и пляски. «Пение под аккопанемент гитары мелодичное. В танцах участвуют только мужчины. Танец интересный. «Ударяя в кастаньеты, танцующий грациозно изгибается корпусом, выкидывает ногами мелкие па и жесткулирует руками» [4,с.57].

Что касается хозяйства, автор отмечает, что «растительностью Рошан не богат. Для собственного потребления таджик сеет ячмень и пшеницу, возделывает репу, и в очень малом количестве дыни, арбузы, лук и табак. Урюк и тут занимает основное место в их хозяйстве. Их ягоды и плоды заготавливают впрок. Урюк горный очень кислый. Есть в селениях тополь и яблоня» [4,с.57].

Пастбищ для скота мало. Скота тоже мало. Держат баранов - гадиков, коров и ишаков. Из-за скудного корма уменьшается рост скота. Автор утверждает, что «гадик со снятой шкуркой не превосходит зарезанного зайца, коровы карлики, ишаки хорошие - с грузом в 4-5 пудов карабкаются по горным тропинкам» [4,с.57]. Лошадей и домашней птицы почти нет.

Говоря о природных богатствах Рушана, автор отмечает, что «в Басите и Бардаре моют золото. Как считают исследователи, «золото, выделяемое механическими и химическими действиями воды приносится сюда от истоков Танымаса. Промывка производится в деревянных чашах осенью, во время спада воды в Бартанге. В других местах попадает сурьмяная руда и сера» [4,с.57]. Отмечаются также и пути сообщения: выючные и пешие. Например, «ширина долины Бартанга около версты. Река бешеная. Бартанг - «узкий путь» делает Рошан почти недоступным. Дорога опасная с крутыми обрывами. Таджики на спинах переносят груз вместо лошади, иногда переправляются через 20-саженный Бартанг вплавь, что делают при помощи и содействии туземцев и саначей, связанных из 10-15 гупсаров» [4,с.57]. В статье сообщается, что в отряд входило около 50 человек и каждый день они делали 15-20-вёрстные переходы. Подчёркивается, что «таджики – опытные проводники: частые обходы по воде, многочисленные переправы. То есть дороги ужасные» [4,с.58]. Далее он отмечает, что селения соединяются ещё и охотничьими тропами, и приводят их список: из Орошора через перевал Хурусун-ахба на верховья Язгулема (2 дня ходьбы): из Бижрафта на Ракзау-ахба к кишлаку Убагынь; из Сипонджа, Багу Йемса через Кемак-дара ахба в кишлак Андербад (трудный каменный перевал); из Калаи Вомар через Оудуи в кишлак Матраун; в Шугнан выделяются тропинки из Бардары и Рамита (лёгкий перевал) на Вышинч и Кутал [4,с.58]. Об административном устройстве Рушана говорится, что кишлак Орошор (восточная часть Рошана) управляется волостным из этого же кишлака, а в захваченной афганцами западной части управлял в то время волостной Розык, происходящий из рода рушанского ша, живущих на Пяндже в кишлаке Барзуд. Говоря о налогах отмечается, что «афганцы берут с таджиков зякет по барану с дома. Жители же кишлаков Басита и Бардары обязаны были уплачивать зякет золотым песком, стоимостью на 29 тилла» [4,с.58].

Продолжение текста дается в следующем номере «Туркестанских ведомостей» [5,с.60]. Здесь уже описывается обратная дорога, которая шла от Таш-Кургана на кишлак Калаи-Нусур и переправу через Бартанг. И далее он дает описание селений Калаи Нусур (11 домов), Назир (всего 3-4 дома), Усайт (4 дома), Мургаб, озеро Ящик-куль, озеро Сарез (20 домов), долина р.Пшарта (место впадения реки в Мургаб, 25 верст ровной, гладкой дороги)- место излюбленных летовок памирских киргизов, и затем их конечный пункт - Памирский пост [5,с.60].

Здесь для нас заслуживает внимания описание кишлака Сарез, на месте которого образовалось Сарезское озеро. Следует отметить, что **Сарезское озеро** - одно из красивейших озер **Таджикистана**, расположенное на Памире. Оно образовалось 6 февраля 1911 года, после сильного 7-балльного землетрясения, когда река Мургаб была запружена в результате огромного оползня, образовав при этом естественную плотину высотой 567 метров. В.Баньковский в 1894 году в газете «Туркестанские ведомости» за № 14 так описывает Сарез. «Сарез укрыто расположен в ущелье на ручейке Ремпрет, верстах двух от Мургаба. Кишлак кучно лепится на громадной каменной глыбе. К Мургабу обращена калъа и отдельная башня. Двадцать же сакель со скотными загонами и казна хана громоздятся террасами с противоположной стороны. Когда радушное население высыпало из сакель встречать нас, Сарез представился в красивом и оригинальном виде. Серебристые тополя стояли оголёнными. Лист на урюке, ещё совершенно свежий в Таш-Кургане, здесь хотя и держался, но уже был побит морозом» [5,с.60]. Вот такой прекрасный кишлак находился в период февральского землетрясения 1911 года на месте ныне Сарезского озера, который был затоплен и остался под водой вместе с населением.

Таким образом, русские военные-путешественники дают реальную картину бытовой жизни, тягот и проблем горнобадахшанцев накануне присоединения Горного Бадахшана к России.

В этой же газете под №14 корреспондент «Туркестанских ведомостей» от 3 февраля 1894г. под инициалами «Б.Б.» описывает ситуацию на Памире вокруг «Памирского поста»: климат, животный мир, птиц, крупный рогатый скот, пригнанный из Ферганы, который

хорошо переносил суровые зимы, сам Мургаб, описывает также и селения вокруг поста. Он сообщает, что рядом живут киргизы, сама Памирская волость распадется на 5 аминств: мургабское, рангкульское, акташское, аличурское и каракульское, имеет 255 юрт и 982 жителя, из них 268 мужчин и 318 женщин, мальчиков 261 и девочек 136 [6, с.61].

Далее описывает тяжёлое положение населения Памира в тот период. Это выражалось в том, что отдалённость Памира от оседлых пунктов и недоброжелательное отношение афганцев и китайцев затрудняло приобретение киргизами хлеба. И, продолжает корреспондент, - военный губернатор выслал из Ферганы 1000 пудов муки и крупы. Кашгарские савдогары (торговцы), как утверждает он, не появлялись здесь с декабря месяца. Китайский пост через Булункуль не пропускает торговцев к русским. Причина в том, по словам автора статьи, «что слишком загостившиеся у нас саудагеры (торговцы) понесли дорогой большие убытки от падежа баранов; падеж был вызван бескормицей и сильными морозами» [6, с.61].

Далее автор описывает вьючный путь от Мургаба до г.Кашгара, который составлял 275 вёрст. Этот вьючный путь с одним перевалом Чукатай, лежащий к югу от нанесённого на карту трудного перевала Ак-берды, проходят за 8 дней. Также он отмечает переходы до Кашгара: ими являлись Рангкуль, пр.Чукатай, Булункуль, Уч-гумбез, Купрук, Уй-Так, Ташбалык и гр.Кашгар. Подчёркивается, что почта из Маргелана приходит сюда на 12-ый день.

Говоря о соседних народах, он отмечает, что их «соседи справа (афганцы) отозвали правителя Шугнана киргиза Ибатуллухана в Кабул из-за подозрения в «сношениях с русскими» и на его место поставили афганца. Губернатор Бадахшана джарнейль Саид Сахан прибыл в январе в Шугнан и находится в Калаи-Бар Пяндж» [6, с.61].

То есть автор сообщения показывает в нем положение, в котором находились горнобадахшанцы до переговоров по проведению демаркации 1895 года и давление афганцев на местных жителей. Таким образом, в конце XIX в. года исследованием Памира занимались такие военные и исследователи, как А.Серебренников (рекогносцировка Шугнана), капитан Александрович (рекогносцировка), Б.Л.Громбчевский, В.Годский, В.Баньковский, Н.Юхновский, А.А.Бобринской, неизвестный автор «В.Б.», Жуков Ф., Регель А.Э., и др. Из их статей и сообщений выясняется, что положение местного населения на тот период времени было очень тяжёлым. С одной стороны – тяжёлые условия жизни в горах: суровый климат, отсутствие земельных участков для посева, с другой стороны – постоянные набеги со стороны афганцев вплоть до того, что заменяли местных правителей своими ставленниками-афганцами, тяжёлые налоги – зякет, что усугубляло и без того тяжёлую жизнь населения. Население не раз обращалось в русскому правительству о присоединении, однако никакой реакции со стороны администрации Туркестанского Генерал-губернаторства не было, поскольку тогда ещё русское правительству не представляло, насколько важное стратегическое положение имел Памир. Только тогда, когда англичане в результате своей активной деятельности «подошли» близко к Памиру с целью его присоединения и установления своего протектората, Россия отреагировала и стала усиленно предпринимать все возможные действия для присоединения Горного Бадахшана к России и установления границ дипломатическим путём, которые, в конечном счёте, кончились удачно, присоединением и установлением границ по р.Пяндж согласно договора 1895 года. Большую роль сыграла здесь газета «Туркестанские ведомости», которая регулярно отображала все последние новости по так называемому «Памирскому вопросу» на своих старницах в разделе «Известия иностранные. Памирский вопрос». Как уже отмечалось, газета «Туркестанские ведомости» находилась в руках военных, которые подчинялись Туркестанскому генерал-губернатору, и различные исследования, рекогносцировки на этой территории проводили именно военные исследователи. Кроме того, следовало бы подчеркнуть, что хотя газета не имела за рубежом своих корреспондентов, она, на основе сведений иностранной прессы, вела с ней полемику по различным вопросам, выдвигала свои требования, согласие или

несогласие по тем или иным вопросам, высказывала свою точку зрения. Результатом явился договор между Россией и Англией по демаркации Памирской границы.

Рецензент: Убайдулло Н.С.- д.и.н., профессор ИИАиЭ имени А.Дониша НАНТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л.Громбчевского / Н.М.Акрамов. –Душанбе: Ирфон, 1974. –С.134.
2. Бакиев О.Б. Завоевание и присоединение Северного Таджикистана, Памира и Горного Бадахшана к России / О.Б. Бакиев. –Душанбе, 1994.
3. Баньковский В. С Памиров (с Шаджана в Рошан и обратно) / В.Баньковский, // Туркестанские ведомости. -1894. -№12.
4. Баньковский В. С Памиров. (с Шаджана в Рошан и обратно) / В. Баньковский //«Туркестанские ведомости» №13 от 20 февраля 1894г. –С.57.
5. Баньковский В. С Памиров (с Шаджана в Рошан и обратно) //Туркестанские ведомости, 1894.-№14.-С.60.
6. «В.Б.» Иностранные известия (телеграммы «Сев.тел.агентства») от 19 февраля 1894 года //«Туркестанские ведомости». -1894. -№14.-С.61.
7. Бобринской А.А.Орнамент горных таджиков (Горная Бухара) / А.А. Бобринской. –М.,1900.-60с.
8. Бобринской А.А. Секта исмаиля в русских и бухарских пределах Средней Азии / А.А. Бобринской //Этнографическое обозрение. –М.,1902. Кн.Л111. -№2.-С.4-16.
9. Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (вторая половина XIX-начало XXвв.) / А. Валиев. – Душанбе, 2013.-229с.
10. Громбчевский Б.Л. Дневник экспедиции в Дарваз, на Памир, в Раскем и С.З. Тибет. 1889-1890 годы . Архив ГО.Ф.45.Оп.1Д.6эЛл.1-325 //В 19Н.: Валиев А. «Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (вторая половина XIX-начало XXвв.). Душанбе, 2013.-229с.
11. Громбчевский Б.Л. Доклад о путешествии в 1889- 1890гг./ Б.Л. Громбчевский //Изв. РГО.-1891. –Т.27. – Вып.2.-С.97-118.
12. Годский В. Воспоминания об Алае и Памире / В.Годский // «Туркестанские ведомости». -1892. -№ 18-19.
13. Жуков Ф. Верховья Аму-Дарьи / Ф. Жуков // «Туркестанские ведомости».-1880. -№12.
14. Иностранные известия. (Телеграммы «Св.тел.агентства») от 9 февраля 1894г., раздел «Индия» //Туркестанские ведомости». №11. 13(25) февраля 1894г..-С.48.
15. Кап. Александрович. Краткий очерк Шугнана по данным рекогносцировки 1894 года (Сообщение корпуса военных топографов капитана Александровича 3 декабря 1894 года в Ташкетском военном собрании). //«Туркестанские ведомости». 1895, №12
16. Неофициальный отдел. //«Туркестанские ведомости»12 февраля. -№11.-1894г.-С.48.
17. Памирский вопрос -// «Туркестанские ведомости». -1894. -№12.-С.52.
18. Регель А.Э. Путешествие в Шугнан / А.Э. Регель //Туркестанские ведомости. -1884. -№17.
19. Регель А.Э. О санитарных условиях стран, расположенных в верховьях Аму-Дарьи / А.Э. Регель //Туркестанские ведомости. -1884. -№42.
20. Рудницкий А.Ю. Памирские экспедиции Б.Л.Громбчевского в Большой игре / А.Ю. Рудницкий //Военно-исторический журнал. -2012. -№10.-С.60-67.
21. Рудницкий А.Ю. Этот грозный Громбчевский. Большая игра на границах империи / А.Ю. Рудницкий. – СПб.: Алетей, 2013.-248с.
22. Серебренников А. Рекогносцировка Шугнана в 1894 году (Странички из истории памирского вопроса) / А.Серебренников //Туркестанские ведомости. -1896г. -№61.
23. «Ташкент, 21 мая» /неофициальный отдел) - //«Туркестанские ведомости». -1894.-№36. 22мая (3июня).- С.133.
24. «Туркестанские ведомости» за №1242 от 16 (28 января) 1894года. №4
25. «Туркестанские ведомости» .1894,№10 (10 (22) февраля 1894г.)-С.44.
26. Экспедиция Б.Л.Громбчевского на Памир.- // «Туркестанские ведомости. 1889.-№1
27. Юхновский Н. Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и в долине р. Ванча / Н.Юхновский // Туркестанские ведомости. -1894. -№65.
28. Юсуфбекова З. Родовитые русские дворяне и интеллигенция – первые исследователи Памира / З.Юсуфбекова, М.Шовалиева // Муаррих. -2016. -№3.

ИНЪИКОСИ «МАСЪАЛАИ ПОМИР» ДАР МАЧАЛЛАИ «ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»

Мақола ба масъалаи ҳодисаҳои пеш аз бастанӣ созишнома байни Русияву Англия дар бораи демаркатсияи сарҳад байни Русияву Афғонистон дар Помир, дар қаламрави зиддияти Русия ва Британияи Кабир, бо муайян кардани сарҳадҳои ниҳони Помир бо шартномаи Англияю Россия аз 27 феввали соли 1895, ки дар маҷаллаи «Туркестанские ведомости» инъикос ёфтааст, бахшида шудааст. Дар ин мақола маводҳои экспедитсияҳои олимони ва таҳқиқотчиёни рус, ки асосан

низомӣ буданд, дар асоси мақолаҳо оид ба масъалаҳои Помир дар маҷаллаи «Туркестанские ведомости», ки паёмҳои онҳо ба марҳилаҳои омодагӣ ба аломатгузории сарҳад дахл доранд, аз ҷумла, ҳолати мушкили аҳолии ин минтақа дар арафаи тақсимои сарҳад нишон медиҳад, ки афғонҳо бо роҳбарии дастпарваронашон ва андозҳои худ — закот, ин минтақаро пайваста таҳти назорати худ гирифта ва яқинд маротиба халқи ин минтақа бо мақсади ба Русия ҳамроҳ шудан муроҷиат мекарданд, ки яке аз сабабҳои ҳамроҳ шудани Бадахшон ба Русия буд.

Калидвожаҳо: демаркатсия, сарҳад, “масъалаи Помир”, маҷалла, “Туркестанские ведомости”, таҳқиқотчиён, ҳарбӣ, паёмҳо, аломатгузорӣ, Русия, ҳамроҳ шудан.

ОТРАЖЕНИЕ «ПАМИРСКОГО ВОПРОСА» В ГАЗЕТЕ «ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»

Статья посвящена проблеме событий, предшествующих заключению русско-английского договора о русско-афганском разграничении на Памире, на территории противостояния России и Великобритании, закончившемся окончательным определением границ на Памире и англо-русским соглашением 27 февраля 1895 года, отразившимся в газете «Туркестанские ведомости». Указанная статья охватывает материалы русских экспедиций в статьях о Памире в «Туркестанских ведомостях», сообщения которых касались этапов подготовки демаркации границы, показывающих, в том числе, и тяжёлое положение горнобадахшанцев накануне раздела границы, когда во главе со своими ставленниками и налогами – зякет, афганцы непрерывно контролировали эти территории, которые не раз обращались к России об их присоединении, что явилось одной из причин, побудивших Россию к присоединению Памира.

Ключевые слова: демаркация, граница, «Памирский вопрос», газета, «Туркестанские ведомости», исследователи, военные, сообщения, определение границ, Россия, присоединение.

REFLECTION OF THE “PAMIR QUESTION” IN THE NEWSPAPER “TURKESTANSKIYE VEDOMOSTI”

The article is devoted to the problem of events preceding the conclusion of the Russian-English treaty on the Russian-Afghan demarcation in the Pamirs, on the territory of confrontation between Russia and Great Britain, and which ended with the final definition of the borders in the Pamirs by the Anglo-Russian agreement of February 27, 1895, reflected in the newspaper “Turkestanskiye Vedomosti”. This article covers the materials of Russian expeditions on the materials of articles about the Pamirs in the «Turkestanskiye Vedomosti», whose reports concerned the stages of preparation for the demarcation of the border, showing, among other things, the plight of the Gorno-Badakhshans on the eve of the division of the border, when, led by their protégés and taxes – the zakets, the Afghans continuously controlled these territories, and who repeatedly appealed to Russia about their annexation, which was one of the reasons that prompted Russia to join the Pamirs.

Key words: demarcation, border, “Pamir problem”, newspaper, “Turkestanskiye vedomosti”, investigators, military, information, marking off, Russia, to joint.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Афсахова Нодира Сайдахмадовна* – Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А.Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 734025, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **553258008; 919517008**

Сведения об авторе: *Афсахова Нодира Сайдахмадовна* – Институт истории, археологии и этнографии имени А.Дониша Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **553258008; 919517008**

Information about the author: *Afsakhova Nodira Saidakhmadovna* – Institute of History, Archeology and Ethnology named after A.Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant. **Address:** 734025, Dushanbe, , Republic of Tajikistan, Rudaki Ave. 33. Phone: **553258008; 919517008**

УДК:931.41(575.3)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ ПЛАСТИКИ ТАДЖИКИСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Бобоев Махмуд

Государственный художественный колледж имени. М. Олимова

После распада СССР в 1991г., политическая обстановка в Таджикистане стала крайне сложной. Противостояние между бывшей коммунистической элитой и национально-демократическими и исламскими силами перешло из политической сферы в этническо-клановую. В июне 1992 г. в южных районах Таджикистана вспыхнули вооружённые конфликты.

Президентом Э. Рахмоном были сформулированы и поставлены перед таджикском народом важнейшие стратегические задачи: обеспечение энергетической безопасности; выход страны из транспортно-коммуникационного тупика; обеспечение продовольственной безопасности; создание фундаментальных основ рыночной экономики независимого Таджикистана, как равноправного субъекта международных отношений. Позднее в стране начало уделяться внимание реконструкции и обновлению облика городов и районов республики.

После распада СССР в 1992 году в Москве была создана Международная конфедерация союзов художников – правопреемник Союза художников СССР. Союз художников Таджикистана также вошел в ее состав.

Тема культурной и национальной идентичности после обретения страной независимости становится значительной в монументальном искусстве. Постепенно в различных районах страны начали возводиться памятники выдающимся деятелям таджикской истории и культуры. Вновь возрождается практика приглашения мастеров из-за рубежа.

Объектом первостепенной важности для монументалистов становится городское пространство Душанбе. Из многочисленных типов взаимосвязи архитектуры и искусства в столице в основном утвердился самый распространенный и менее результативный — «принцип аранжировки среды», который чаще всего сводился к «архитектурной косметике» или «операции по цветомаскировке объектов», как нередко не без иронии, но справедливо заключают критики.

Проблемы национальной и культурной идентичности становятся главными для таджикского общества, что находит отражение и в визуальной культуре, монументальной пластике. В 1999 г. в Душанбе был возведен мемориал “Вахдат” на площади Дусти в ознаменование 1100-летия государства Саманидов (архитектор Б. Зухурдинов, скульптор И.Кербель). Величественная монументальная арка (высота 40м, ширина пролета – 12м) с подиумом и скульптурой Исмоила Сомони (высота более 11 м), площадь с пешеходной эспланадой и фонтанами стали первыми объектами будущего градостроительного узла в центре города.

Удачным примером решения городской среды и образа классика таджикской литературы могут служить архитектурно-скульптурный ансамбль, своего рода мемориал Камола Худжанди (автор К.Н. Надилов) 1998г. на аллее его имени в городе Худжанде (1998 г), а также его статуя в Чкаловске близ Худжанда.

Постепенно создается целая галерея образов видных ученых, общественных, политических деятелей. Так, В. Одинаев в 1994г. закончил бюст народного хафиза Р. Абдурахима в Муминабаде. В 1999г. бюст академика Б. Гафурова, исполненный И. Ивановым, был установлен перед зданием Национальной академии наук и удачно вписался в окружающую среду. Позже в 2005-6 гг. И. Иванов создаст целую галерею образов видных ученых, общественных, политических деятелей Бадахшана в Хороге.

Отличительной особенностью этого времени в области культуры, становится последовательно проводимые акции по актуализации национальных художественных центров. Тема культурной и национальной идентичности после обретения страной независимости становится значительной в монументальном искусстве. В различных районах страны возводятся памятники героям, историческим личностям, выдающимся деятелям таджикской культуры.

Керамическая пластика в годы независимости стала развиваться спонтанно. Немногие авторы продолжают активную творческую деятельность в области монументально-декоративной пластики. Достаточно редким явлением стала деятельность профессиональных художников в области пластических решений в керамике на рубеже XX-XXI веков. Практически единицы из них продолжают работать в этой сфере (В. Одинаев, С. Саидов, А. Сафаров, Д. Хомидов, Б. Одинаев Ф. Ходжаев и ряд других). [1]

К несомненным удачам первого десятилетия независимости относятся произведения С. Шарипова и В. Одинаева. Оба известных мастера продолжают вести активные поиски в области художественной формы, осмысления национальной истории, духовной культуры.

К их несомненным достижениям можно отнести художественное оформление интерьера Академического театра им. А. Лохути в Душанбе, где в 1990-91 гг. была произведена реконструкция внутренних помещений. Здесь С. Шариповым были подготовлены аллегорические фигуры керамического горельефа главного вестибюля театра (1990г.), создана декоративная деревянная решётка *панджара* главного вестибюля театра (1991г.). В. Одинаев разработал серию тематических керамических горельефов и рельефов «В мире искусств» в баре, барельефное панно «Эмблема искусства», а также декоративные люстры. В своих панно он передал собственные глубокие раздумья о таджикской современной культуре, представил портреты своего постоянного партнера художника С. Шарипова, актеров Х. Гадоева и М. Вахидова, а также автопортрет. Вся поверхность панно прорезана диагональными жесткими линиями, которые придают особый драматизм композициям. [11, с.15]

После оформления этого объекта В. Одинаев приступил к реставрационным работам в Хатлонской области, выполнив керамическое панно для портала в заповеднике средневекового объекта Хулбук в Восейском районе. Ему принадлежит парковая декоративная скульптура в районе Айни. С 2007 по 2009гг. под руководством В. Одинаева велась реставрация Академического театра оперы и балета им. С. Айни. Он также руководил дизайнерскими работами при подготовке художественно-промышленных выставок Таджикистана в разных странах, за что был награжден Золотой медалью и дипломами Торгово-промышленной палаты.

Отличавшиеся большей свободой выбора техники и форм, таджикские керамисты в своей работе ориентируются как на традиции, так и на новые концепции, используя все средства, которые могут быть полезны для воплощения их творческих идей в керамике. Так, многие мастера при декорировании изделий экспериментируют с такими материалами, как стекло, металл, пластмасса, а иногда даже обращаются к иным видам искусства, например, к фотографии.

А. Сафаров принадлежит к той когорте таджикских мастеров, кто активно принимал участие в оформлении крупных архитектурных объектов в Таджикистане и за его пределами. Отличительной чертой его творчества всегда служила декоративность. Ее основы базируются на традициях национального наследия и легко вписываются в общий стиль искусства страны последнего времени. В работах А. Сафарова угадываются приметы народного быта, особенности национальных обычаев и ритуалов. Он - участник многочисленных выставок, а также первого международного симпозиума по садово-парковой пластике в г. Ташкенте (группа Петориса Мартинсона).

В керамической пластике А. Сафарова почти невозможно расчленить конструктивные, изобразительные и декоративные мотивы, поскольку они содержательно

и композиционно слиты. Стилиевой диапазон художника достаточно широк: от лирических, простых, ясных, почти безмятежных образов до страстных, острых работ.

Чаще всего художник обращается к декоративной керамике. Он создает различные по форме и декоративному решению произведения из шамота. (“Рождение”1991, “Испытание огнем”, “Зов”1996г., “Барно”1998г., “Сон”1999г.), в которых обобщает массу и декорирует поверхность различными глазурными покрытиями, неровностью фактур. В своих работах А. Сафаров использует помимо шамота и другие материалы : стекло, дерево, камень. Он смело пользуется техникой кракле и нередко занимается восстановительным обжигом.

В 90-е гг. начал свою деятельность художник, керамист Б. Одинаев, который окончил в 1990г. Ташкентский театрально-художественный институт. Его наставником в творчестве стал известный таджикский мастер В. Одинаев, с которым он участвовал в выполнении таких государственных заказов, как оформление Академического театра им. Лахути. Для интерьеров таджикского театра он самостоятельно изготовил декоративные люстры, барельефное панно («Эмблема искусства»). Художник также участвовал в реставрационных работах в Хатлонской области, выполнив керамическое панно для портала в заповеднике средневекового дворца Хулбук в Восейском районе. Помимо этого, ему принадлежит парковая декоративная скульптура в районе Айни.

Он продолжает работать в жанре фигуративной керамики малых форм, мелкой пластики, в которой ищет новые выразительные средства.[12] Б.Одинаев значительно обостряет форму, чтобы достигнуть выразительности как в живописных, так и пластических композициях. Его работы 2000г. “Муза”, “В гости”, “Старик” полны живой энергии и экспрессивности. Пространство в его работах художественно активно. Вязкие, густые и аморфные формы значительно обогащают камерную пластику с простыми сюжетами.

Практика использования керамики в организации экстерьеров и интерьеров, ее функционирования в современной архитектурно-пространственной среде различных городах и поселков Таджикистана, доказала, что ее высокие пластические, фактурные, колористические возможности могут быть широко применены в комплексном оформлении любых объектов. Монументально-декоративные ансамбли и панно из керамики отличаются высокой стойкостью к природному воздействию, отвечают современным санитарно-гигиеническим требованиям. Помимо этих своих свойств она обладает и еще одним важным показателем- относительной дешевизной

В целом можно было бы сказать, что важную роль в освобождении монументального искусства от канонов «социалистического реализма» сыграли в 80-е гг. образно-пластические эксперименты в керамике в малых формах скульптуры. Именно в них масса и пространство утрачивают свое бывшее значение. Монолитные формы уступили место легким и прозрачным конструкциям из всевозможных материалов, которые позволили скульптору воплотить самые фантастические замыслы.

Станковая пластика для А. Бикасиена всегда была главной сферой деятельности, той площадкой, где можно было бы реализовать различные свои замыслы монументального характера. Он часто использовал рваный контур, сложное напластование масс. Его экспрессивной манере при кажущемся непостоянстве и динамичности формы присуща особая легкость исполнения. Сквозные пустоты в пластических композициях позволяли создать прерывистый, сложный силуэт, где все элементы и детали находятся в ассоциативной и композиционной связи друг с другом.

А. Бикасиён всегда стремился уйти от трафаретных решений, штампов, а внешняя форма являлась для него концентрированным выражением конкретной идеи. В 2003г. художник принял участие в симпозиуме по скульптуре в городе Чангун (Китай), где им была отлита в бронзе композиция « Рекорд Гиннеса» (более 2-х м. высотой). Бикасиён получил главный приз за свое произведение, которое украсило парк скульптуры в китайской провинции. Композиция представляет девушек довольно крупных пропорций,

которые, желая завоевать приз, отплясывают веселый танец. Он оперирует большими зримыми формами почти одинаковой высоты, силы и плотности, добиваясь при этом смелого, энергичного и напористого движения.

Творчество А. Бикасиёна совершенно по-новому поставило вопрос о значении скульптуры в искусстве Таджикистана., поскольку своеобразие замысла и форма его воплощения стали основным и определяющим моментом в его творчестве. Отрицая прозаический натурализм он стремится выразить свой новый оригинальный подход к извечным темам и актуальным проблемам. Своим творчеством он как бы отрицает монополизм одной стилистики, стремится расширить круг своих интересов.

Становление А. Бикасиёна как художника совпало с периодом, когда искусство испытало сильнейшее воздействие новой политической ситуации, философских и культурных инноваций 80-90х гг. XX в. Он принадлежал к той когорте мастеров, в произведениях которых пластическое выражение получает не только конкретная тема, сюжет, образ, но и нетрадиционная идея, мысль. [7]

Длительное время А.Бикасиён работал над образом классика таджикской литературы Абулкосима Фирдавси. В 1991 г. он создал его фигуру в полный рост, а в 1992г закончил бронзовый бюст классика. Позже в соавторстве с художником С.Курбановым он подготовит мемориал, который был установлен на площади Озоди(бетон, мрамор, бронза) . Он заменил собой памятник В.И, Ленину, возведенный в советскую эпоху. Таким образом, столица обрела новую достопримечательность. С нее как бы начался отсчет нового времени.

Монумент сразу органично вписался в городскую среду Душанбе, поскольку выгодно отличался от ставших уже привычными официальных памятников своей яркой индивидуальной стилистикой, оригинальным решением темы.

Авторам памятника в Душанбе удалось в символике и стилистике произведения воплотить представление народа о легендарном мыслителе, и в то же время выразить свое отношение к классику. По сути, монумент стал своеобразным диалогом с народом и обществом. Его авторы отказались от воспроизведения жизнеподобных форм и выбрали путь эксперимента, в котором слились воедино легендарное и национальное, общечеловеческое представление о поэте.

История возложила на Фирдавси миссию проповедника, который должен нести свои откровения и предсказания миру. Его грандиозная поэма « Шахнаме», ставшая национальной эпопеей, воспринимается каждым таджиком как гениальный труд по реконструкции истории народов Востока. Эта особенность героя нашла свое воплощение в монументе.

В фигуре гения с открытым лицом и в скромном одеянии читается характер, отмеченный романтическим порывом, благородством, преданным служением своей проповеднической миссии. В 1999г памятник был перенесен в Парк дружбы народов. Это позволило представить его в перспективе паркового пространства и выгодно оттенить его художественные достоинства: зрелищность, монументальность, органическое слияние с окружающей средой.

Интерес А. Бикасиёна к восточной культуре иранских народов получил достаточно оригинальное воплощение в исторических портретах., которые по своему характеру монументально – декоративны. К подобным работам следует отнести портрет основателя первого таджикского государства в Хв. Исмоила Сомони (1994г.), который предстает весьма доступным и простым человеком, лишенным всякой позы и даже несколько забавным в своей непосредственности. В 1999г. А. Бикасиён придет к совершенно новому решению этой темы, создав один из редких в таджикской скульптуре конных памятников Исмоилу Сомони в в Бохтаре (Курган-Тюбе). Это была больше дань юбилейным торжествам, проходившим в то время в стране. Однако сама попытка установить конный скульптурный монумент после обретения страной независимости кажется достойной внимания.

Образ творца для А. Бикасиена оставался всегда предметом особого интереса. Ему принадлежит и памятник поэту М. Турсун-заде, который был установлен в г. Турсун-заде в 2003 г. Образ другого поэта- странника, проповедника исмаилизма, философа Носира Хосрова подкупает своей правдивостью. Он мятежен, прост, и ветер странствий вновь зовет его в путь. Сам монумент, несколько переработанный автором был впоследствии установлен в Кобадиене Хатлонской области (2003 г.)

В этот период самой востребованной тематикой в монументальной пластике остаются гуманитарные проекты, посвященные деятелям духовной культуры Таджикистана и других стран. В 2003 г. в Душанбе был установлен памятник видному индийскому мыслителю Махатме Ганди в одном из центральных столичных скверов. Памятник был подготовлен в Индии, а в оформлении сквера приняли участие таджикские архитекторы (С. Зухуридинов).

В 2000-х гг. Правительством Республики Таджикистан был принят ряд законов и программ, концепций, в которых нашли отражение проблемы ремесленничества. К ним могут быть отнесены «Концепция развития культуры Республики Таджикистан» от 30 декабря 2005 года, №501, «Программа развития культуры Республики Таджикистан на 2008-2015 годы» от 3 марта 2007, №85, «Программа развития народно-художественных ремесел в Республике Таджикистан на 2009-2015 годы» от 31 октября 2008, №513. В 2012 году была принята «Государственная программа по защите нематериального культурного наследия таджикского народа на 2013-2020 годы».

В 2010 г. с целью сбережения художественных произведений и раскрытия творческого потенциала, в стране была учреждена Академия художеств Таджикистана, началось строительство нового здания Национальной библиотеки и Национального музея.

В годы независимости были достигнуты и определенные положительные моменты в развитии города. Это прежде всего ремонт фасадов зданий, выходящих на протокольные улицы города, полная замена покрытия пешеходных тротуаров на брусчатку в отдельных зонах города; ремонт остановок; демонтаж ограждений, разбивка цветников на разделительной полосе, посадка деревьев, массовое строительство в последние пару лет детских и спортивных площадок в микрорайонах и скверах города, установка новых современных остановок.

Удачными считаются реконструкции внутригородских мостов, парков и старых аллей, строительство нового терминала аэропорта. Решаются проблемы перегруженности автомобильных дорог — многие из них расширены, началось строительство эстакад. В городе возведены здания, имеющие свое индивидуальное лицо, отличающиеся современным архитектурным решением: Исмаилитский культурный центр, отели Серена, Хайат, Хилтон, возведенные зарубежными зодчими.

Особое значение в пространстве столицы получили парки и скверы, которые были оформлены различными монументальными и декоративными элементами, правда, не всегда удачными в художественном плане.

Так, согласно генеральному плану реконструкции города с 2007 г. начинается перестройка бывшего парка имени Ленина, переименованного в «Боги Рудаки», т.к. именно этот год. Был объявлен в республике годом Абу Абдулло Рудаки. Его центральная аллея пролегает к главному фасаду Дворца нации. Композиционным акцентом паркового пространства служит монументальный ансамбль, посвященный классику таджикской литературы (скульптор А. Рукавишников, художник-архитектор С. Шаров, художник С. Шарипов, главный архитектор проекта С. Зухуридинов).

Время значительно изменило подходы к художественному оформлению произведений великого классика, и в последних примерах уже просматривается влияние массовой культуры, под воздействием которой постепенно размывается художественная традиция. В связи с этим значительной модернизации подвергся образ поэта в 2007. Новое время требует иных героев, более сильных, мужественных, полных оптимизма. В данном случае возник иной социально-политический заказ, в соответствии с которым был

утвержден новый иконографический портрет зрячего поэта в расцвете творческих сил и мудрости.

Ныне образ Рудаки тиражируется без тех значимых особенностей традиционного облика (исхудавшее лицо, впалые глазницы), которые выделяли его в галерее других классиков таджикской культуры. Именно этот образ будет воплощен в памятнике российского скульптора Рукавишникова, который будет установлен в дни празднования 1150-летия Рудаки в одном из парков Душанбе, носящим его имя.

По сути, это новое политическое послание на грани реального и идеального. Традиционная культурно-идентификационная модель, столь значимая для истории народа, ныне наделена исключительно положительными чертами и обрела ореол романтического героя. Она лишь отдаленно напоминает ту культурно-идентификационную модель, основанную на образце А. Герасимова, которая была создана при непосредственном участии Б.Гафурова в 1957г., о чем мы сообщали выше.

Согласно генеральному плану города Душанбе 1966 г. после объявления конкурса проектов по застройке правительственного комплекса, в центре города была спроектирована территория, включающая Дворец наций, площади государственного флага и государственного герба и др. сооружения(архитекторы В. Бугаев, И. Головина, Ф. Сайфиддинов, О. Васильева, Н. Ульянова, инженер А. Соин). В парке «Боги парчам» (Парк флага) должен был быть установлен флагшток, возведение которого началось 24 ноября 2010 г., когда Таджикистан праздновал День национального флага (архитектор С.Зухурудинов).

Официальное открытие флагштока состоялось 30 августа 2011 г. и было приурочено к 20-летию независимости республики, которое отмечалось 9 сентября. Флагшток, сооружённый в Таджикистане, вошёл в Книгу рекордов Гиннеса в то время как самый высокий (площадь — 1800 м², ширина — 30 м, длина — 60 м, вес — 420 кг.) в мире. Соответствующий сертификат был вручён президенту Таджикистана представителем Книги рекордов Гиннеса. Высота флагштока составила 165 м.

В парке планировалось установить ряд скульптур великим историческим личностям и представителям культуры таджикского народа. Эта идея не получила полной реализации. В настоящее время на парковой территории расположен ряд памятников политическим деятелям, созданных из недолговечных материалов. Например, здесь на постаментах , окрашенных известкой, водружены пафосные фигуры правителя Яькуби Лайси Сафори, главе государства Гуридов Султану Гиесиддину Гури и другим. Осуществляя круговой обзор уже существующих здесь монументов, изменяя позиции, ракурсы их обозрения приходишь к выводу, что они не раскрывают ни духовных качеств персонажей, ни художественных достоинств работы авторов.

В парке остались незавершёнными 22 высоких постамента, на которых должны были быть представлены звезды таджикской поэзии и национальные герои.

В 1958 г. ГПИ «Таджикгипрострой» (архитектор Ю. Г. Снеговский) был спроектирован парк имени С.Айни. В конце 1980-х годов была проведена его реконструкция, а в октябре 2017 г. территории парка была освобождена от располагавшихся на ней захоронений известных деятелей государства, культуры и науки, останки которых были перенесены на мемориальное кладбище в Лучобе.

На данный момент парк имени С.Айни, расположенный на северной окраине района Исмоила Сомони г. Душанбе, занимает площадь в 6 га. Он расположен вдоль проспекта Рудаки (главного проспекта города), в его северной части. В парке имеются террасы, беседки, чайхана, малые архитектурные формы, элементы паркового дизайна, фонтан и многое другое. На территории высажены различные деревья, кустарники и цветы. В центре на главной аллее возвышается мемориал в честь прославленных людей республики. Аллея завершается мавзолеем Садриддина Айни, возведённым над его могилой в 1958—1960 годах (автор А. А. Мануилов).

27 сентября 2018 года был открыт парк имени Алишера Навои (2,23 га), который полностью соответствует современным требованиям. На основании Приказа Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона от 5 марта 2018 г. в нем был установлен памятник великим мыслителям Абдурахмону Джами и Алишеру Навои в знак дружбы народов Таджикистана и Узбекистана.

В 2018 г. прошла реконструкция Парка Дружбы народов, ныне парка имени А.Фирдавси. Он был разбит в 1970-х ггг. По проекту авторского коллектива института Душанбегипрогор (архитекторы Р. Д. Каримов и Ш. М. Каримов). Открытие парка в Душанбе было приурочено к 30-летию Победы в Великой Отечественной войне. На оси главной аллеи в южной части территории возвышается памятник А. Фирдоуси (авторы А. Бикасиён,С. Курбанов). Во время реконструкции монумента у его подножия было установлено скульптурное изображение главной книги поэта «Шахнаме».

В 2019 г. по поручению правительства на месте сквера у Государственного академического театра оперы и балета имени С.Айни был открыт парк «Куруши Кабир» (автор М. Шахриер). В новом парке установлены памятники великому таджикскому художнику Камолиддину Бехзоду и Народной артистке СССР балерине Малике Сабировой. Все эти статуи вызвали у публики неоднозначную реакцию. В различные инстанции были направлены обращения с просьбой убрать монументы, которые не отвечают требованиям городской скульптуры, не имеют никакой художественной ценности. В результате фигура Малики Собировой была извлечена из ансамбля. Городские власти пообещали установить новый памятник великой артистке.

Для Душанбе ретранслятором новаторских градостроительных идей по-прежнему остается Москва. Новая редакция генерального плана г. Душанбе выполнена авторским коллективом архитектурно-планировочной мастерской ОАО «Гипрогор» (г.Москва) под руководством академика архитектуры России Постнова В.П. По сути, он представляет собой откорректированный проект планировки города, разработанный институтом «Душанбегипрогор» в 1975-1983 гг. и утвержденный Постановлением СМ Таджикской ССР № 382 от 30 декабря 1983 года с расчетной численностью 750 тыс. человек (на 2005 год). Интересно, что ныне доработкой генплана занимался его прежний автор, бывший душанбинец, а ныне москвич В. А.Бугаев.

Согласно плану, рассчитанному до 2040 года, территория города Душанбе будет расширена почти в 3 раза и составит 30 тысяч га за счет районов Варзоб и Рудаки.¹ Рост численности населения на проектной территории достигнет 1 миллиона 176 тысяч человек, хотя по неофициальным данным с учётом незарегистрированных жителей население столицы в 2018г. уже насчитывало более миллиона человек. Новая застройка будет сконцентрирована в правой части города, т.е. в его центре, разрабатывается проект по строительству метро. [14]

В 2018 г. Правительством страны был объявлен конкурс на разработку проекта сада «Независимость» с архитектурно-скульптурным комплексом, символизирующим независимость и свободу (площадь 30 га). Выиграл проект, который разрабатывался рабочей группой под руководством председателя Маджлиси оли, мэра города Душанбе Рустами Эмомали , в которую входили архитекторы С. Зухуруддинов и У. Косимзода, а также ряд других авторов.

Венцом его стал грандиозный монумент «Независимость и свобода» (высота 121м), который был открыт в день празднования независимости Таджикистана 7 сентября 2022 г. Созданный в центре города Душанбе парк Независимости и Свободы отражает устремления таджикского народа к свободе и независимости[1]

Цокольная часть монумента составляет 30м, а верхняя- 91м.Арена занимает 2,7 га. В верхней части обелиска размещена смотровая площадка. Планировка площади позволяет проводить здесь массовые театральные представления, шествия. На территории парка высажено 7.000 зеленых насаждений.

Монумент венчает корона *тодж* (высота 6 м), символ государственности таджиков. Данный обелиск имеет базу, оформленную четырнадцатью рельефами (9 x 5,20 м) из прессованного камня (схемы композиций О. Рабизода и Д. Мехтоджев), изготовленными в Иране. Они посвящены важным событиям истории таджикского народа. В цоколе грандиозного монумента размещены вестибюль, в котором представлены история, культура и этнография Таджикистана, на втором этаже – музей Душанбе, конференц-зал, актовый зал, кинотеатр 5D, ряд кабинетов.

В настоящее время следует учитывать, что привилегированная в прежние времена позиция монументального искусства постепенно утрачивается в связи с наступлением новых форм визуальности – оперативной информации (различные формы рекламы), объектов стрит-арта, с которыми городские памятники сегодня уже вынуждены конкурировать. В этом смысле интересны два проекта, которые были проведены центром современного искусства «Душанбе арт граунд». Именно проблемы изменения городского пространства, снос исторических памятников, монументов XX века в стиле неоклассицизма, конструктивизма в Душанбе спровоцировали активистов современного искусства Таджикистана на ряд акций.

Важным моментом в развитии актуального искусства в стране стало сотрудничество ДАГ с известным молдавским художником Стефаном Русу, который с 2014г. в течение трех лет являлся главным куратором ряда проектов. Он владеет большим опытом имплементации различных мобильных проектов в Европе, а в Таджикистане активно реализовал сложные и комплексные модели актуального искусства. При его участии весьма успешно были проведены такие акции, как «Переосмысление нового человека./Практика гражданской ответственности через социальные и визуальные медиа.», мобильный семинар и выставка «Публичное пространство в действии. Картография, активация, переосмысление статуса общественных мест в Центральноазиатском контексте».

Концепция последнего проекта состояла в том, чтобы понять, /проанализировать процессы, происходящие за трансформацией городской среды, преобразованием публичного пространства, общественных мест в постсоциалистическом контексте и исследовать их статус в Центральной Азии, бросая вызов потребительским и частным интересам посредством освоения их вновь / переосмысления и активации (реактивации) общественного пространства через современное искусство и социальные практики. [13, с.95-101]

Исследовательско-документационная лаборатория и теоретические семинары (2014-2015гг.) зарубежных кураторов представили опыт других стран в сфере трансформаций урбанистического пространства и примеры его использования художниками для реализации своих проектов. Акции были проведены в Ташкенте, Алматы, Бишкеке и столице Таджикистана.

Главными задачами масштабного проекта «Публичное пространство в действии. Картография, активация, переосмысление статуса общественных мест в Центральноазиатском контексте» было расширение возможностей местных общин, реактивация публичных пространств Душанбе посредством различных акций. С их помощью его участникам удалось реализовать свои замыслы, привлечь внимание местного сообщества художников и горожан к пониманию возможностей публичных пространств Душанбе, их памятников, выделить их и указать на их культурный потенциал, социальные и политические аспекты.

Анализ материала показал, что таджикские ваятели в трудные годы переходного периода от советской системы к обретению политической независимости продолжали активно работать. Они создавали памятники народным героям, оформляли новые архитектурные объекты, занимались станковой скульптурой. Потенциал, накопленный в ХХ веке, помогал им развивать и совершенствовать монументальную пластику в начале XXI века.

Резюмируя материал, изложенный в данной статье, можно сделать ряд выводов.

На протяжении XX века, т.е. советского периода, произошла подлинная революция выразительных средств, изменилась тектоника, иной стала категория монументальности, и ее масштабные соотношения.

История монументальной пластики Таджикистана свидетельствует о том, что 80-е гг. ХХ века стали эпохой достижений. Был достигнут синтез архитектурной среды и монументальной скульптуры, который был сформирован для раскрытия высоких идей национальной культурной идентичности таджикского народа, гуманности, человеколюбия, демократичности.

Несмотря на политико-социальные проблемы, экономические трудности в 90-х гг. художники Таджикистана занимались творческой деятельностью и создавали уникальные художественные произведения. Единым и очень активным, особенно в первой половине 1990-х годов, стал процесс трансформации художественной формы. Средства и способы изображения, обобщения менялись в сторону большей творческой свободы, символизации, знаковости, условности и метафоризации.

Осмысляя социально-политическую ситуацию в первые годы политического суверенитета Таджикистана мастера стремились понять внутреннюю взаимосвязанность истории страны, ее культуры и общества в данный момент. В этом заключалась социальная роль искусства Таджикистана в первые годы независимости.

Огромный вклад в развитие таджикской монументальной пластики 80-90-х гг. XX-XXI веков внесли такие мастера, как В. Одинаев, С. Шарипов, И. Милашевич, А. Бикасиён. Область ваия в Таджикистане, ее технологии претерпели значительные изменения в конце XX-XXI веках. Заметно выросло число профессиональных скульпторов. Однако многие проблемы, связанные с технологией производства скульптуры так и не получили своего окончательного разрешения, и прежде всего строительство современной технической базы скульпторы.

1. **А.Бикасиён, С. Курбанов. Памятник Фирдоуси 1992.**
2. **Е. Кербель, архитектор А.Зухуриддинов Памятник Исмоилу Сомони.2001г.**
3. **Памятник независимости Таджикистана 2020-2022г.**

Рецензент: Кабилова Б.Т.- д.и.н, ИИАиЭ имени А.Дониша НАНТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобомуллоев, С.Ф., Гафуров А.М. Рабизода О. Мучассамаи «Истиклол» дар маҷмааи «Истиклол»-и шаҳри Душанбе / С.Ф. Бобомуллоев, А.М. Гафуров, О. Рабизода; Зери назари Ф.Қ. Раҳимӣ; Мухаррири масъул Н.К.Убайдулло-Душанбе,2022.
2. Бойназаров, Б. История становления и развития изобразительного искусства таджикского народа: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Б. Бойназаров. – Душанбе, 2004. – 155 с.
3. Веймарн, Б., Черкасова Н. Изобразительное искусство Таджикистана / Б. Веймарн, Н.Черкасова. – М., 1941. – 207 с.
4. Веселовский, В.Г., Мукимов Р.С. Этапы формирования градостроительной структуры Ленинабада / В.Г. Веселовский, Р.С. Мукимов // Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе: «Дониш», 1986. – С.69-70.
5. Государственная программа по защите нематериального культурного наследия таджикского народа на 2013-2020 годы.
6. Додхудоева, Л. Графика и скульптура Таджикистана XX века / Ин-т истории, археологии и этнографии. – Душанбе, 2006.
7. Додхудоева, Л. Скульптор Анушервон Бикасиен - философ, экспериментатор / Л. Додхудоева // Архитектура, строительство, дизайн. – 2006. – № 4 (45).
8. История таджикского народа [Текст] / АН РТ. Ин-т истории, археологии и этнографии им. А. Дониша; Отв. ред. Р.М. Масов. – Душанбе, 1998. – Т.1: Древнейшая и древняя история. – 752 с.
9. Концепция развития культуры Республики Таджикистан. – 2005. – №501. – 30 декабря.
10. Наджафов, А. Некоторые письменные источники к истории изобразительного искусства Таджикистана советского периода (1930-1945 гг.) / А. Наджафов. – Душанбе, 1964. – С.17 // Архив Союза художников Таджикистана. – Оп. №1.
11. Одинаева Л.И. Валимад Одинаев.-Душанбе:Оптима,2012.-
12. Одинаев, Б. Живопись, керамика, графика / Б. Одинаев. – Душанбе, 2014. – 64 с.
13. Туйчиева, С. Историческая трансформация городской среды Центральной Азии / С. Туйчиева // Муаррих. – 2015. – №3. – С.95-101.
14. Холмурод, М. Понедельник Сталина на Душанбинке [Электронный ресурс]: Куда и как собирается расти столица Таджикистана / М.Холмурод. – Режим доступа:[www.Url: https:// fergana. agency/ articles/ 103655/18.12.2018](https://fergana.agency/articles/103655/18.12.2018).

АСОСҲОИ ТАЪРИХИИ ТАНОСУХИ МУҶАССАМАСОЗИИ МОНУМЕНТАЛИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ СОҲИБИСТИҚЛОЛӢ

Дар мақола муаллиф асосҳои таърихӣ дигаргунсозии муҷассамасозии монументалиро дар Тоҷикистон дар солҳои соҳибистиқлоли мавриди баррасӣ қарор додааст. Муаллиф қайд мекунад, ки мавзӯи хувияти фарҳангӣ ва миллии пас аз ба даст овардани истиқлолияти кишвар дар санъати ҳайкалтарошӣ аҳаммияти хосса пайдо мекунад. Маводи дар ин мақола овардашударо ҷамъбасти намуда, яқ қатор хулосаҳо баровардан мумкин аст. Дар тули садаи бистум, яъне, дар даврони шуравӣ инқилоби ҳақиқии воситаҳои ифодакунанда ба амал омад, тектоника тағйир ёфт, категорияи

хайкалтарошйва муносибатҳои микёсан калони он дигар шуд. Таърихи муҷассамасозии монументалӣ дар Тоҷикистон аз он шаҳодат медиҳад, ки солҳои 80-уми асри бистум ба давраи комёбиҳо табдил ёфт. Синтези муҳити меъморӣ ва муҷассамасозии монументалӣ ба даст омад, ки он барои ифшои ғояҳои волои хувияти фарҳангии миллии халқи тоҷик, инсондӯстӣ, хайрхоҳӣ ва демократия ташаккул ёфтааст. Сарфи назар аз проблемаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, душвориҳои иқтисодии солҳои 90-ум расомони Тоҷикистон бо фаъолияти эҷодӣ машғул шуда, асарҳои нодири санъат офариданд. Раванди табдили шакли бадеӣ, махсусан дар нимаи аввали солҳои 90-ум ягона ва хеле фаъол гардид. Воситаҳо ва усулҳои тасвир ва умумият ба сӯи озодии бештари эҷодӣ, рамзсозӣ, тасвирӣ, конвенсия ва истиора тағйир ёфт.

Калидвожаҳо: технологияи истеҳсоли хайкалтарошӣ, сохибхитиёрии Тоҷикистон, рушди хайкалтарошии монументалии тоҷик, хайкалтарошони касбӣ, бунёди базаи муосири техникии хайкалтарошӣ.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ ПЛАСТИКИ ТАДЖИКИСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье автором рассмотрены исторические основы трансформации монументальной пластики Таджикистана в годы независимости. Автор отмечает, что тема культурной и национальной идентичности после обретения страной независимости становится значительной в монументальном искусстве. Резюмируя материал, изложенный в данной статье, можно сделать ряд выводов. На протяжении XX века, т.е. советского периода, произошла подлинная революция выразительных средств, изменилась тектоника, иной стала категория монументальности, и ее масштабные соотношения. История монументальной пластики Таджикистана свидетельствует о том, что 80-е гг. XX века стали эпохой достижений. Был достигнут синтез архитектурной среды и монументальной скульптуры, который был сформирован для раскрытия высоких идей национальной культурной идентичности таджикского народа, гуманности, человеколюбия, демократичности. Несмотря на политико-социальные проблемы, экономические трудности в 90-х гг. художники Таджикистана занимались творческой деятельностью и создавали уникальные художественные произведения. Единым и очень активным, особенно в первой половине 1990-х годов, стал процесс трансформации художественной формы. Средства и способы изображения, обобщения менялись в сторону большей творческой свободы, символизации, знаковости, условности и метафоризации.

Ключевые слова: технология производства скульптуры, суверенитет Таджикистана, развитие таджикской монументальной пластики, профессиональные скульпторы, строительство современной технической базы скульптуры.

HISTORICAL FOUNDATIONS OF TRANSFORMATION OF MONUMENTAL PLASTIC OF TAJIKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

In the article, the author examines the historical foundations of the transformation of monumental sculpture in Tajikistan during the years of independence. The author notes that the theme of cultural and national identity after the country gained independence becomes significant in monumental art. Summarizing the material presented in this article, a number of conclusions can be drawn. Throughout the twentieth century, i.e. Soviet period, a genuine revolution of expressive means took place, tectonics changed, the category of monumentality and its large-scale relationships became different. The history of monumental sculpture in Tajikistan indicates that the 80s. The twentieth century became an era of achievements. A synthesis of the architectural environment and monumental sculpture was achieved, which was formed to reveal the high ideas of the national cultural identity of the Tajik people, humanity, philanthropy, and democracy. Despite political and social problems, economic difficulties in the 90s. artists of Tajikistan were engaged in creative activities and created unique works of art. The process of transformation of the artistic form became unified and very active, especially in the first half of the 1990s. The means and methods of depiction and generalization changed towards greater creative freedom, symbolization, iconicity, convention and metaphorization.

Key words: sculpture production technology, sovereignty of Tajikistan, development of Tajik monumental sculpture, professional sculptors, construction of a modern technical base for sculptors.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоев Маҳмуд* – Коллеҷи ҷумҳуриявии расомии ба номи М.Олимов, омӯзгори калон, кафедраи санъати тасвирӣ. **Суроға:** 734064, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Фирдавсӣ, кӯчаи Негмат Қарабоев, 54. Телефон: **907-01-19-53**

Сведения об авторе: *Бобоев Махмуд* – Республиканский художественный колледж имени М. Олимова, старший преподаватель, кафедра изобразительного искусства. **Адрес:** 734064, город Душанбе, Республика Таджикистан, район Фирдоуси, улица Негмата Карабаева, 54. Телефон: **907-01-19-53**

Information about the author: *Boboev Mahmud* - State Art College named after M. Olimov, senior lecturer, department of fine arts. **Address:** 734064, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Firdousi district, Negmata Karabaev street, 54. Phone: **907-01-19-53**

**ИНЪИКОСИ АҲАММИЯТИ ТАЪРИХИИ ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА
БА РУСИЯ ДАР ОСОРИ ПРОФЕССОР О.Б. БОҚИЕВ**

Нуров С.Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сарфи назар аз он, ки аҳаммияти таърихӣ ва пайомадҳои ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна дар асарҳои муҳаққиқон ва муаррихони тошуравӣ ва шуравӣ инъикос ёфта, доир ба омӯзиши он таҳқиқоти зиёде анҷом додаанд, вале бисёр ҷанбаҳои он то ҳанӯз аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор нагирифтаанд. Аксари таҳқиқоте, ки ба ин масъала бахшида шудаанд, хусусияти умумӣ доранд ва дар онҳо оид ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти таърихӣ, аз ҷумла, дар бораи дигаргуниҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва мадания баъди ба Русия ҳамроҳ гардидани Осиеи Миёна, хусусан, ба таври объективӣ нишон додани аҳаммияти таърихӣ он маълумоти ночиз вучуд дорад. Бо вучуди ин, дар асарҳо, мақолаҳо, ёддоштҳо ва очеркҳои сайёҳии шарқшиносон, муаррихон, муҳаққиқон ва сайёҳони рус дар бораи Осиеи Миёна ва оқибатҳои забти он аз тарафи Русия маводи арзишмандеро боқӣ гузоштаанд. Қисми зиёди мавод ва маълумоти онҳо аз ҷониби муҳаққиқон ба гардиши илмӣ ворид карда шудаанд. Аммо бояд қайд намуд, ки хангоми истифодабарии ин маълумот дар аксар мавридҳо таҳлили танқидӣ ва ҳолисонаи сарчашмаҳо сурат нагирифта, инчунин аҳаммияти таърихӣ забти Осиеи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳӣ ба таври объективӣ нишон дода нашудааст.

Яке аз намоёндагони барҷастаи илми таърихнигории ватанӣ профессор О. Б. Боқиев дар баробари инъикоси вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва мадания Осиеи Миёна (аз ҷумла ҳудуди Тоҷикистони имрӯза) дар таърихнигории тошуравии рус, ҳамзамон, дар таҳқиқоти худ ба аҳаммияти таърихӣ ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ба Русия диққати махсус зоҳир намудааст. Масъалаи аҳаммияти таърихӣ ба Русия ҳамроҳ карда шудани Осиеи Миёна дар осори илмӣ профессор О. Б. Боқиев дар асоси ҷалб ва истифодаи ҳамаҷонибаи адабиёти гуногуни илмӣ ва маводҳои бойгонии тошуравии рус ба таври объективӣ нишон дода шудааст.

Илова бар ин, дар таърихнигории ватанӣ то ҳол асаре доир ба инъикоси аҳаммияти таърихӣ ба Русия ҳамроҳ намудани Осиеи Миёна дар осори муҳаққиқони тоинқилобии рус таълиф карда нашудааст. Аз ин рӯ, профессор О. Б. Боқиев дар омӯзиш ва инъикоси масъалаи мазкур саҳми назаррас гузошта, осори илмӣ ӯ аз аҳаммияти бузурги илмӣ бархӯрдор аст [15, с.40].

Умуман, масъалаи аҳаммияти ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна дар асарҳои муаллифони тоинқилобии рус аз нуқтаи назарҳои гуногун омӯхта ва инъикос карда шудааст. Профессор О. Боқиев мавқеи муҳаққиқони тошуравии русро доир ба масъалаи мазкур шартан ба ду қисм ҷудо намудааст: гурӯҳи аввал хангоми баррасӣ ва инъикоси ин масъала оиди нақши ҳукуматдорони Русияи подшоҳӣ дар «озод намудан» -и минтақа ва дигаргуниҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангие, ки пас аз забти Осиеи Миёна ба амал омада буданд, муболиға намудаанд. Онҳо аслан ба ин масъалаҳо аз дидгоҳ ва манфиатҳои сиёсӣ ва иқтисодии Русияи подшоҳӣ муносибат намудаанд [13, с.19]. О. Боқиев қайд мекунад, ки «чунин нуқтаи

назар аз ҷониби маъмури сиёсии рус низ ҳамаҷониба дастгирӣ ва таблиғ карда шуда, дар саҳифаҳои сершумори матбуот ва нашрияҳои русии Туркистон низ ба таври зарурӣ инъикос гардида буд» [12, с.9].

Гурӯҳи дигари муаллифони тоинқилобии рус пайомадҳои забти минтақаро аз ҷониби Русия то андозае воқеъбинона арзёбӣ кардаанд. Дар навиштаҳои онҳо дар баробари масъалаҳои тағйироти сиёсиву иҷтимоӣ, пайомадҳои иқтисодии забти Осиёи Миёна аз тарафи Русия низ баррасӣ шудаанд. Аммо, чуноне ки профессор О. Боқиев зикр намудааст, сарфи назар аз миқдори зиёди маълумоти арзишманд, ин масъала аз ҷониби муаллифони тошуравӣ инъикоси воқеӣ ва ҳаллии ниҳоии худро пайдо накардааст.

Чуноне, ки профессор О. Боқиев қайд мекунад: «Дар адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус маводҳои сершумори илмӣ ва далелҳои мавҷуданд, ки дар бораи дигаргуниҳои сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна, ки пас аз лашкаркашии Русияи подшоҳӣ ба амал омадаанд, маълумот медиҳанд. Ин маводҳо ба муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна имконият медиҳанд, ки ба масъалаҳои баҳои объективӣ дода, ҳамчунон оиди аҳаммияти он барои Осиёи Миёна ҳулосаҳои дуруст пешниҳод кунанд» [12, с.16]. Бинобар ин, профессор О. Б. Боқиев дар асоси маводҳои аввалиндараҷа ва омӯзишу таҳлили адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус аҳаммияти таърихӣ ва тараққиҳоҳонаи ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Русияро ба таври объективӣ ва илман асоснок инъикос намудааст.

Яке аз натиҷаҳои мусбати ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ин омӯзиши ҳамаҷонибаи ин минтақа тавассути экспедитсияҳои гуногуни илмӣ ва инчунин муҳаққиқони алоҳида ба шумор меравад. Дар натиҷаи омӯзиши гуногунсамти илмӣ Осиёи Миёна аз ҷониби муҳаққиқони тошуравӣ рус маводи бешумор ва арзишманди илмие гирд оварда шуд, ки адабиёти таърихӣ тоинқилобии русро бой гардонд. Асарҳо, мақолаҳо, кайдҳои сафар, ёддоштҳои муҳаққиқони тоинқилобии рус сарчашмаҳои муҳимми омӯзиши таърихи Осиёи Миёна дар давраи мазкур ба шумор мераванд. Ҳамин тавр, таҳлили танқидии маводҳои гуногунмазмуне, ки муҳаққиқон ва саёҳони тошуравӣ рус ба мерос гузоштаанд, бешак, барои омӯзиши таърихи Осиёи Миёна дар давраи мустамликадорӣ аҳаммияти бузурги илмӣ доранд [10, с.24]. Профессор О. Боқиев бо назардошти ин, барои ҳалли масъалаи мавриди назар ба адабиёти ғанӣ ва арзишманди таърихӣ тоинқилобии рус муроҷиат намудааст.

Профессор О. Боқиев дар баробари дигар муҳаққиқони шуравӣ анъанаҳои неки шарқшиносон ва олимони тараққиҳоҳи тошуравиро идома дода, дар роҳи омӯзиши гузаштаи пурғановати таърихӣ мардумони Осиёи Миёна кори бениҳоят мондагоре ба сомон расонидааст. Муаррихон ва муҳаққиқони шуравӣ ба омӯхтани фаъолияти илмӣ шарқшиносони тоинқилобии рус ва инъикоси таърихи Осиёи Миёна дар замони забти он аз тарафи Русияи подшоҳӣ диққати хос зоҳир намудаанд [15, с.56].

Дар ин самт шарқшиносии машҳури шуравӣ Б.В. Лунин дар бораи таърихи ташаккули мактаби шарқшиносии рус ва шуравӣ оид ба омӯзиши таърихи Осиёи Миёна дар замони мустамликадорӣ саҳми арзанда гузоштааст. Дар асари муҳаққиқи мазкур миқдори зиёди мавод ва далелҳои илмие гирдоварӣ шудаанд, ки аз нуқтаи назари танқидӣ таҳлил ва натиҷагирӣ карда шудаанд. Диққати асосӣ дар асар ба таърихи ҷамъоварӣ, омӯхтан ва наشري дастнависҳои шарқӣ аз ҷониби муҳаққиқони

тоинқилобии рус дода шудааст. Дар баробари ин, Б В. Лунин ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна дар замони мустамликадорӣ рус ва аҳаммияти таърихӣ ба Русия ҳамроҳ гардидани онро бо истифода аз таҳлилу нақдӣ илмӣ мунсифона арзёбӣ намуздааст [5, с.62].

Адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус, инчунин, барои дарки амиқи заминаҳои пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои сармоядорӣ дар Осиёи Миёна, сиёсати мустамликавии Русия, сабабҳои афзоиши зиддият ва рақобати сиёсӣ, иқтисодӣ ва дипломатии Русияи подшоҳӣ ва Англия дар Осиёи Миёна маълумоти пурқиматро фаро гирифтааст. Ҳамзамон, ин асарҳо барои равшан ва дуруст инъикос кардани моҳияти сиёсати мустамликавии рус ва пайомадҳои мусбӣ забти минтақа аз ҷониби Русия имконияти воқеиро фароҳам меоваранд.

Аз таҳлили адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус маълум мегардад, ки таърихнигорӣ буржуазӣ рус ба сиёсати мустамликадорӣ Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна диққати хосса меод. Намояндагони ин таърихнигорӣ дар солҳои аввали ба Осиёи Миёна ҳамроҳ шудани Русия дар асарҳои худ асосан ба ҷанбаи сиёсии масъала ва муносибатҳои дипломатии байни Англия ва Русия тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ дар таълифоти онҳо тамоман инъикос наёфта ва ё хеле сатҳӣ баррасӣ карда шудаанд.

Чуноне ки Н.А.Халфин, яке аз муҳаққиқони асосии масъалаи ба Русия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна, қайд кардааст, «хатто қоршиносони асосии соҳаи муносибатҳои сиёсӣ ва байналмилалӣ дар Осиёи Миёна, чун қоида, аз доираи маҳдуди омӯзиш берун нарафтанд, гарчанде мавод ва далелҳои бешуморе дар ихтиёр доштанд» [10, с. 42]. Дар ин росто, профессор О. Боқиев низ ёдовар шудааст, ки муҳаққиқон ва муаллифони буржуазӣ рус ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна аҳаммияте зоҳир нанамуда, нақшу оқибатҳои сиёсати мустамликадорӣ Русияро низ дуруст арзёбӣ накардаанд. Дар асарҳои онҳо таъсир ва алоқаи мутақобилаи оқибатҳои мусбат ва манфии сиёсати мустамликавии Русияи подшоҳӣ ва ҳаёти дохилии кишварҳои Осиёи Миёна пурра сарфи назар карда шудааст.

Намояндагони таърихнигорӣ буржуазӣ сабабҳои забти Осиёи Миёнаро аз тарафи Русия аз дидгоҳҳои гуногун баррасӣ мекарданд ва аксаран бар ин бовар буданд, ки Русия танҳо ба хоҳири иҷрои «рисолати маданӣ»-и худ нисбат ба халқҳои Осиёи Миёна ба тарафи Шарқ ҳаракат мекунад. Қисми дигари онҳо чунин мешумориданд, ки ҳаракат ба сӯи Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна, ҳуқуқи «табӣ»-и Русия мебошад. Дар осори гурӯҳи дигаре аз онҳо тамоюлоти бузургманишӣ ва худбартарпиндорӣ миллию наҷодӣ нисбат ба халқҳои Осиёи Миёна барҷаста ошкор гардидааст [4, с. 19].

Солҳои 60-70-уми асри XIX давраи амалиёти фаъолонаи Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба шумор меравад. Дар ин давра дар Русия ва дигар кишварҳои хориҷа асару мақолаҳои сершуморе ба таъъ расидаанд, ки ба масъалаи ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ва оқибатҳои он бахшида шудаанд. Ҳамзамон, амалиёти фаъоли Русия дар Осиёи Марказӣ тақозо мекард, ки сиёсати мустамликавии он ҳам дар дохил ва ҳамчунин дар пеши давлатҳои хориҷӣ, ки ҳар қадами Русияро назорат мекарданд, тавҷеҳ дода шавад. Сиёсати таҷовузқорона ва мустамликадорӣ Русияи подшоҳиро дар Осиёи Миёна дар баробари муаллифон ва муҳаққиқони алоҳида

тақрибан тамоми матбуоти даврии расмӣ ва қисман ғайрирасмӣ фаъолона таблиғ ва дастгирӣ мекарданд [6, с. 241].

Дар таърихнигории шуравӣ нуқтаи назаре ҳоким ва устувор гардида буд, ки мувофиқи он, сарфи назар аз ҷанбаҳо ва пайомадҳои манфии назаррас, ҳадафҳои таҷовузкорона ва сиёсати мустамликавии Русияи подшоҳӣ ва манфиатҳои сармоядорӣ доираҳои ҳукмрони дворянӣ-помешикӣ ва буржуазии Русия, забт кардани Осиёи Миёна аз нигоҳи объективӣ аҳаммияти таърихӣ дошт. Аҳаммияти таърихӣ ва ҷанбаҳои мусбии он, пеш аз ҳама, дар рушду тараққиёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва дигаргуниҳои ҳаёти сиёсӣ ва маданияту фарҳангии Осиёи Миёна ифода меёфт.

Профессор О. Боқиев дар асоси омӯзиши маводҳо ва адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус доир ба Осиёи Миёна ба хулосае омадааст, ки дигаргуниҳо, пеш аз ҳама, дар ҳаёти сиёсӣ ба амал омадаанд. Чунончи, пас аз забти Осиёи Миёна ҷангҳои беохири харобиовари байнифеодалӣ байни мулкҳои алоҳида ва хонигариҳо хотима ёфтанд; парокандагии феодалӣ баргараф карда шуд; низоми устувори ҳокимият (генерал-губернатори Туркистон ва принципҳои интихобӣ дар ниҳодҳои ҳокимияти маҳаллӣ барпо карда шуд; баъзе вазифаҳо ва тартиботи пешинаи кӯҳна, ки ба манфиатҳои сиёсати мустамликавии Русияи подшоҳӣ созгор набуданд, барҳам дода шуданд; аз болои он амалдороне, ки дар вазифаҳои худ дар назди ҳукуматдорони подшоҳӣ кор мекарданд, назорати мунтазам ва ҷиддии давлатӣ муқаррар карда шуд. Ҳамаи ин дигаргуниҳое, ки дар давраи барқароркунии ҳокимияти мустамликавӣ сурат гирифта буданд, худсарӣ, нуфуз ва ҳуқуқҳои номаҳдуди феодалони маҳаллӣ ва руҳониёнро хеле суст ва маҳдуд намуда, бешак дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсии Осиёи Миёна падидаҳои нав ва пешқадам ба шумор мерафтанд. Инчунин, ӯ қайд мекунад, ки бо амалӣ намудани чораҳои зикршуда ҳукумати подшоҳӣ асло мақсади аз зулму ситами феодалӣ озод кардани сокинони маҳаллиро надошта, пеш аз ҳама, бо ин роҳ мехостанд барои барқарор ва устувор намудани ҳукумати мустамликавӣ ҷаҳду талош намояд. Маҳз бо ҳамин мақсад Ҳукумати Подшоҳӣ дар Осиёи Миёна тахти шиори «озод кардани халқҳо» амал мекард, ки аслан барои рӯпӯш намудани мақсадҳои таҷовузкорона истифода карда мешуд [12, с. 14].

Пас аз тағйирот дар ҳаёти сиёсии халқҳои Осиёи Миёна дар низоми андоз ва сиёсати ситондани он низ баъзе навгониҳо ба вучуд омаданд. Аз ҳудудҳои ба Русия ҳамроҳшуда ва намудҳои заминдорӣ аҳолии таҳҷой - заминҳои амлок, мулкӣ ва қисман вақф ба ҳисоби заминҳои давлат дохил шуда, андози ягонаи замин ситонда мешуд. Гузашта аз ин, акнун хироч на ба андозаи 1/5-и ҳосил, балки ба андозаи 1/10-и он ситонида мешуд. Баъзе намуди бочу хирочҳо, ки дар замони Аморати Бухоро ва хонигарии Қўқанд вучуд доштанд, пурра бекор ва ё қисман кам карда шуданд. Ҳамин тавр, аҳолии кўчманчӣ аз закот озод карда шуда, андози қирғизҳои вилояти Сирдарё аз 5 сум то 2 суму 75 тин коҳиш ёфт.

Илова бар ин, аз 1 январи соли 1896 минтақаҳои қирғизнишини Помир ба муддати 5 сол, сокинони волостҳои Фалғар, Мастҷоҳ ва Искодари вилояти Самарқанд ба муддати 10 сол аз пардохти андози давлатӣ ва андози замин озод карда шуданд. Инчунин, ҳамаи сокинони Осиёи Миёна аз хизмати ҳарбӣ озод карда шуданд. Албатта, профессор О. Боқиев ёдовар мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ бо

амалӣ намудани ин тадбирҳо ба вазъи иқтисодиву иҷтимоии сокинони таҳҷоии Осиёи Миёна диққат надода, қабл аз ҳама, бо назардошти мулоҳизаҳо ва манфиатҳои сиёсӣ амал менамуд [8, с. 54].

Муваққатан озод кардани аҳолии баъзе минтақаҳои кӯҳии Осиёи Миёна боиси қатъ гардидани муҳочират ва фароҳам омадани ҳаёти муътадил гардида, аз тарафи дигар, хатари сар задани баромадҳои халқӣ ва нооромихоро дар байни сокинони болооби Зарафшон аз байн бурд. Ҳукумати подшоҳӣ барои афзудани боварии аҳолии маҳаллӣ амалдорони Аморати Бухороро маҷбур кард, ки аҳолии Помири Фарбиро муваққатан аз супоридани андоз озод кунанд (дар давоми се сол, аз соли 1898 то соли 1900) Бо ҳамин аҳолии маҳаллӣ аз бори гарони андозҳои гуногун озод гардида, нисбат ба давраи ҳукмронии амирон, хонҳо, бекҳо ва умуман амалдорони пешин сабукии назаррасро ҳис намуданд.

Падидаи муҳимми дигаре, ки баъди забти Осиёи Миёна аз тарафи Русия ба амал омадааст, ба ҳаёти иқтисодии он роҳ ва инкишоф ёфтани муносибатҳои сармоядорӣ ба шумор меравад. Ҳарчанд ҳукумати подшоҳӣ танҳо барои ба бозори фурӯш ва минтақаи ашёи хоми саноати Русия табдил додани Осиёи Миёна кӯшиш мекард, вале бо вучуди ин нахустин корхонаҳои саноатӣ барои коркарди аввалияи ашёи хом дар маҳалҳо ба вучуд омаданд.

Дар баробари пайдо шудани саноати коркарди ашёи хом инчунин дар қаламрави Осиёи Миёна корхонаҳои саноатие ба вучуд омаданд, ки ба истихроҷи канданиҳои фойданок машғул буданд. Дар ин соҳа, пеш аз ҳама, дастовардҳои назаррас дар саноати истихроҷи нафту ангишт ба даст омад [4, с. 58].

Профессор О. Боқиев дар натиҷаи омӯзиши маводҳои таърихӣ пешазинқилобии рус ба хулосае омадааст, ки «корхонаҳои саноатие, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна бунёд карда мешуданд, аз ҷиҳати ҳаҷм, тавоноӣ ва имконияти техникӣ истеҳсолӣ аз корхонаҳои Русия даҳҳо маротиба ақиб мемонданд. Тақрибан ҳамаи корхонаҳои саноатӣ бо танаффус ва ё мавсимӣ фаъолият мекарданд. Бо вучуди ин, бунёди чунин корхонаҳои хурди саноатии сармоядорӣ на танҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ, балки аз нигоҳи иҷтимоӣ ва сиёсӣ мафкуравӣ низ аҳаммияти зиёд доштанд, зеро нахустин шуда дар тарбия ва ташаккули синфи коргари маҳаллӣ саҳми назаррас гузоштанд» [14,с.76].

Чанбаи дигари мусбати масъала, ки дар осори профессор О. Боқиев ба он таъкид гардидааст, аз тарафи ҳукумати Русияи подшоҳӣ сохта шудани роҳи оҳан дар Осиёи Миёна мебошад. Бунёди роҳи оҳан ва пайвастании Осиёи Миёна ба шабакаи умумирусиягӣ ва тавассути он ба шабакаи аврупоии роҳи оҳан, боиси афзоиши қувваҳои истеҳсолкунанда, инкишофи муносибатҳои нави сармоядорӣ ва ташаккули синфи коргари маҳаллӣ дар ин минтақа гардид. Инкишофи муносибатҳои сармоядорӣ ва ташаккули синфи коргар аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ бо сохтмони роҳи оҳан дар Осиёи Миёна алоқамандии зич дорад.

Пас аз бунёди роҳи оҳани Красноводск-Тошканд дар байни минтақаҳои алоҳидаи Осиёи Миёна як қатор шохаҳои муҳим ва ҳаётии роҳи оҳан сохта шуданд. Аз ҷумла, бунёди роҳи оҳани Тошканд -Самарқанд - Андичон ва аз Бухоро ба воситаи Қарши - Гузор - Дарбент - Шеробод то Тирмиз, ки минтақаҳои чанубу

шарқии Осиёи Миёнаро бо низоми ягонаи роҳи оҳани Русия пайваст мекард, барои ҳудудҳои Тоҷикистони имрӯза низ аҳаммияти бузургро доро буд.

Ба ғайр аз аҳаммияти иқтисодӣ, сохтмони роҳи оҳан аҳаммияти назарраси сиёсиро низ доро буд. Дар сохтмони роҳ дар баробари гурӯҳҳои сохтмонӣ ва коргарони рус, ки ба бунёди роҳи оҳан машғул буданд, сокинони маҳаллӣ ва намояндагони дигар халқу миллатҳо низ ҷалб карда шуда буданд. Дар миёни ҳамаи онҳо ҳамбастагӣ ба вучуд омада, ҳамзамон мубодилаи зичи ғоявӣ ба амал омад. Ҳамин тавр, сохтмони роҳи оҳан дар ташаккули синфи коргар ва ташаккули афкори пешқадам дар байни намояндагони халқу миллатҳои гуногун нақши муҳимро иҷро намуд.

Соҳаи кишоварзии Осиёи Миёна низ пас аз ҳамроҳ шудани он ба Русия бо дигаргуниҳои назаррас мувоҷеҳ гардид. Забти Осиёи Миёна барои бо суръати тез тараққӣ ёфтани соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ дар Осиёи Миёна имкониятҳои мусоидро фароҳам овард. Забт гардидани Осиёи Миёна ба давраи инкишофи бесобиқаи муносибатҳои сармоядорӣ дар Русия рост омад ва бинобар ин, дар иқтисодиёт дигаргуниҳои ҷашмас, аз ҷумла ворид шудани муносибатҳои сармоядорӣ ба соҳаи кишоварзӣ, маҳдуд гардидани муносибатҳои феодалӣ-патриархалӣ, махсусгардонии мустамликаҳо ба истеҳсоли ашёи хоми кишоварзӣ барои корхонаҳои калони саноатии метрополия, ба вучуд омадани минтақаҳои асосии пахтакорӣ ва ба муомилоти тижоратӣ ва пулию молии ҷаҳонӣ ҷалб гардидани Осиёи Миёна ба амал омаданд [9, с.81].

Ҳукумати подшоҳии рус, ки асосан манфиати доираҳои сармоядори русро ифода мекард, пас аз забти Осиёи Миёна қарор дод, ки онро ба манбаи асосии пахта барои саноати бофандагии Русия табдил диҳад. Бинобар ин, ҳукумати подшоҳӣ барои инкишоф ва тараққӣ додани ин соҳаи кишоварзӣ чораҳои заруриро пешбинӣ намуд. Дар баробари ин, ҳукумати подшоҳӣ бо мақсади беҳтар намудани сифати пахта аз соли 1871 сар карда, барои аз хориҷа овардани тухмии навъҳои беҳтарини пахтаи америкой ва дастгоҳҳои пахтазакунӣ маблағ ҷудо мекард. Дар солҳои аввали баъди ҳамроҳ шудан ба Русия дар Осиёи Миёна плантатсияҳои давлатии пахта барои парвариши навъи америкойи он ташкил карда шуданд.

Баъди ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Русия рушди босуръати савдо низ оғоз меёбад. Дар инкишофи савдо омилҳои зерин нақши бориз доштанд: миёни Осиёи Миёна ва Русия алоқаҳои зичи иқтисодӣ барқарор карда шуданд; афзоиши бесобиқаи ҳаҷми воридот ва содироти мол байни Русия ва Осиёи Миёна ба роҳ монда шуд; густариш ва афзоиши сармояи тижоратӣ; сохтмони роҳи оҳан, махсусан Самарқанд - Андӣҷон ва инчунин афзудани шумораи аҳоли. Ҳукуматдорони подшоҳӣ аз рӯзҳои аввали забт шудани Осиёи Миёна ба вусъат ва инкишофи савдо дар Осиёи Миёна ҳамаҷониба мусоидат намуданд. Шартномаҳои миёни Русия ва Бухоро ва Русияву Қўқанд дар солҳои 1868 ва 1873, инчунин созишномаи байни Русия ва Бухоро дар бораи ба хатти гумруки Русия дохил кардани Бухоро далели равшани ин мебошанд. Ин тадбирҳои андешидаи ҳукуматдорони подшоҳӣ боиси босуръат инкишоф ёфтани муносибатҳои тижоратии байни Русия ва Осиёи Миёна ва ҳамчунон байни мулкҳо ва минтақаҳои алоҳидаи он гардид[6.с234].

Дар баробари ҷанбаҳои дигари мусбати забти Осиёи Миёна профессор О. Боқиев ба оғози омӯзиши гуногунҷанба ва мунтазами илмии минтақа аз тарафи

олимони ва муҳаққиқони тоинқилобии рус ба таври хос таъкид намудааст. Маҳз тадқиқоти ҷиддии Осиёи Миёна аз ҷиҳати ҷуғрофӣ, геологӣ, зоологӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ пас аз забти Осиёи Миёна оғоз ёфта, муҳаққиқони тоинқилобии рус дар омӯзиши илмии минтақа саҳм ва нақши мондагор гузоштаанд. О. Боқиев ҳангоми таҳқиқот ва таълифоти осори илмиаш аз мероси илмии муаллифони тоинқилобӣ ва гузоришҳои экспедитсияҳои илмии олимони рус оид ба минтақаҳои гуногуни Осиёи Миёна ба таври васеъ истифода намуда, дар асоси онҳо ҷанбаҳои гуногуни таърихи Осиёи Миёна, аз ҷумла ҳудудҳои Тоҷикистони муосирро дар давраи мавриди назар равшан ва муфассал инъикос намудааст.

Омӯзиши маводҳои адабиёти таърихии тоинқилобии рус оид ба Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки ҳанӯз соли 1868 шӯбаи топографияи ҳарбии Туркистон таъсис меёбад ва ба ин васила барои таҳқиқи ҷуғрофии минтақа заминаи воқеӣ ба вуҷуд оварда шуд. Аз ҷумла, профессор О. Боқиев қайд менамояд, ки аъзоёни шӯбаи топографияи ҳарбӣ барои омӯзиши ҷуғрофии Осиёи Миёна кори бузург ба сомон расондаанд. Ба тӯфайли таҳқиқот ва заҳматҳои беандозаи онҳо нахустин харитаҳои мукамал ва муфассали минтақаҳои алоҳидаи Осиёи Миёна, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони кунунӣ тартиб дода шуданд [11, с.56].

Соли 1870 бо мақсади мунтазам омӯختани Осиёи Миёна аз ҷиҳати табиӣ, таърихӣ, антропологӣ ва мардумшиносӣ дар шаҳри Тошканд шӯбаи Туркистони ҷамъияти дӯстдорони улуми табиатшиносӣ, антропология ва мардумшиносӣ ташкил карда шуд. Фаъолияти ҷамъият аз гузарондани маҷлисҳо, ташкили хонишҳои оммавӣ, тартиб додани маҷмуаҳои илмӣ, ташкили осорхонаи маҳаллӣ, боғи зоологӣ ва ботаникӣ, намоишгоҳҳо/экскурсияҳо, экспедитсияҳо ва нашри асарҳо оид ба табиатшиносӣ, антропология ва мардумшиносии Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт.

Яке аз ҷанбаҳои дигари мусбии ҳамроҳ намудани Осиёи Миёна ба Русия пайдоиш, ташаккул ва густариши матбуоти даврӣ ва ҷопи нашрияҳои муосир мебошад, ки дар омӯзиши минтақа нақши муҳим гузоштаанд. Пас аз устувор гардидани маъмурияти сиёсии рус дар Осиёи Миёна шумораи зиёди рӯзнома ва маҷаллаҳо, аз ҷумла рӯзномаҳои «Туркистанские ведомости» (солҳои 1870-1916), «Русский Туркестан» (солҳои 1901-1907), «Туркестанский курьер» солҳои 1908-1916), «Самарканд» (солҳои 1904-1907) ва маҷаллаҳои «Среднеазиатский вестник» (солҳои 1898-1899), «Туркестанское сельское хозяйство» (солҳои 1901-1916), «Средняя Азия» (1910-1911) ва ғ. ба нашр мерасиданд. Матбуоти даврии тоинқилобии рус дар давоми инкишоф ва ташаккули таърихии худ дар Осиёи Миёна роҳи душвор ва пурпечутобро тай кардааст. Нашрияҳои асосӣ ва пешқадами ин давра рӯзномаҳои «Самарқанд» ва «Русский Туркестан» буданд, ки дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ, авҷгирии муборизаи ғоявӣ, паҳн кардани ғояҳои сотсиалистӣ ва ақидаҳои марксистӣ нақши бузург бозиданд [7, с. 64].

Илова бар ин, дар давраи мазкур дар баробари нашрияҳои даврӣ ба забони русӣ ба забонҳои маҳаллӣ - тоҷикӣ, ўзбекӣ, қирғизӣ ва дигар забонҳо низ маҷаллаҳои даврии ҳизбу ҳаракатҳои гуногуни ҷамъиятию сиёсӣ ба нашр мерасиданд. Рӯзномаҳои «Таракқӣ», «Хуршед», «Русско-туземная газета» ва ғайра аз қабилӣ ин нашрияҳо ба шумор мерафтанд. Умуман, муассисаҳо ва ҷамъиятҳои илмӣ ва нашрияҳои мухталифи даврӣ, бешубҳа, дар омӯзиши ҳамаҷонибаи Осиёи Миёна

таъсири назаррас ва нақши муҳим доштанд. Бо ҷаҳду талоши аъзоёни ҷамъиятҳои илмии Осиёи Миёна дар бораи минтақа маводҳои сершумор гирдоварӣ шуданд, ки адабиёти таърихӣ тоинқилобиро бо маълумоти дасти аввал ғани гардониданд. Ба туфайли асарҳои муҳаққиқони тоинқилобии рус таърихи халқҳои Осиёи Миёна дар давраи мустамликадор назар ба давраҳои пештара беҳтар ва пурратар омӯхта шудааст. Маводҳои адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус имконият медиҳанд, ки таърихи Осиёи Миёна дар давраи мустамликадорӣ ва ҷанбаҳои мусбат ва манфии он ба таври амиқ ва муфассал омӯхта ва таҳқиқ карда шавад.

Зимни таҳқиқи масъалаи аҳаммияти таърихӣ ҳамоҳанг намудани Осиёи Миёна ба Русия профессор О. Боқиев аз маводҳои зиёди адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус истифода намуда, дар асоси онҳо хусусиятҳои низоми сиёсату маъмурӣ, низоми судӣ, навъҳои гуногуни андоз ва бочу хирочи давлатиро дар замони мустамликадорӣ таҳлил намудааст. Ҳамзамон, ӯ дигаргуниҳои кулӣ ва ҷанбаҳои мусбати онҳоро дар ҳаёти дохилии мардумони Осиёи Миёна бо далелҳо ва мисолҳои воқеӣ нишон додааст. О. Боқиев аз таҳлили ин маводҳо ба хулоса омадааст, ки таъмини низоми сиёсӣ-идорӣ ҳам дар замони хону амирон ва низ дар давраи мустамликадорӣ русҳо асосан ба дӯши оммаи меҳнаткашон вогузор гардида буд. Аз ин рӯ, афзоиши шумораи шахсони мансабдор, кормандони маъмурӣ ва инчунин уҳдадорихо бори гароне барои оммаи халқ ба шумор мерафт.

Дар ин робита О. Боқиев қайд мекунад, ки муҳаққиқон ва муаллифони тоинқилобии рус ҳамчун намоёндагони таърихнигорӣ дворянӣ буржуазӣ дастгоҳ ва сохтори идорӣ феодалӣ, суиистифода ва худсарии амалдорони маҳаллӣ, хусусиятҳои мурофиаи судӣ ва низоми андозбандии замони томустамликавино яктарафа ва муғризона инъикос намудаанд. Аз тарафи дигар, онҳо ҳангоми нишон додани аҳаммияти дигаргуниҳоеро, ки пас аз барқарор шудани ҳукумати мустамликадорӣ дар низоми сиёсату идорӣ ва ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии Осиёи Миёна ба вучуд омада буданд, муболиға намуда, натиҷа ва пайомадҳои онҳоро ғайриобъективӣ баҳогузорӣ намудаанд. Дар баробари ин, ҷиҳатҳои манфии идоракунии давраи мустамликадориро пурра сарфи назар кардаанд. Ба истисноии муаллифони алоҳида, аксари муҳаққиқони тоинқилобии рус вазъияти ногувори оммаи халқ дар замони мустамликавӣ ва ҷораҳои ҳукуматдорони рус, ки ба пурзӯр гардидани истисмори аҳолии Осиёи Миёна нигаронида шуда буданд, нодида гирифтаанд.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи ҷалби адабиёти васеи таърихӣ тоинқилобии рус, омӯзиши муфассал ва таҳлили амиқ ва объективӣ онҳо профессор О. Боқиев аҳаммияти таърихӣ ҳамоҳанг кардани Осиёи Миёна ба Русия нишон додааст. Инчунин, дар баробари ҷанбаҳои мусбат пайомадҳои манфии забти Осиёи Миёна аз тарафи Русия низ аз нигоҳи илмӣ мунсифона баррасӣ карда шудаанд. Осори гаронмояи профессор О. Боқиев дар омӯзиш ва равшан намудани масъалаи мавриди назар аз аҳаммияти хоси илмӣ бархӯрдор мебошад.

Муқарриз: Ғуломов Т.М.- дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. А. Дониш. Краткое изложение истории царствования мангытской династии / А. Дониш. - Душанбе: Ирфон, 1964.
2. Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. (второе издание) / Б. Искандаров. - Душанбе: Дониш. 2012.

3. Искандаров Б. Из истории дореволюционного Таджикистана. Отв.ред. С.А. Раджабов. - Душанбе: Дониш, 1974.
4. Искандаров Б. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана. –Душанбе: Дониш, 1976.
5. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, изд. «Наука», УзССР, 1965.
6. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя, средневековая и новая история / Б.Г. Гафуров. - Кн. 1-2. -Душанбе, 1989.
7. Раджабов З.Ш. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и начале XX вв. / З.Ш. Раджабов. -Сталинабад, 1957.
8. Искандаров Б. Ба Россия ҳамроҳ шудани Помир ва аҳамияти прогрессивии он / Б.Искандаров // Коммунисти Тоҷикистон. – 1965. -№8. //52-59/
9. Искандаров Б. Проникновение русского капитала в северные районы Таджикистана и Бухарского эмирата // Об особенностях империализма в России / Б. Искандаров. - М.: Изд-во АН СССР, 1983. (166-175).
10. Н.А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России / Н.А. Халфин. - М.: Наук, 1965.
11. Акрамов Н.М. Выдающийся русский востоковед В.В. Бартольд. Научно- биографический очерк / Н.М. Акрамов. – Душанбе: изд. АН Тадж. ССР, 1963.
12. Бокиев О. Б. Освещение истории таджиков и Таджикистана в трудах русских дореволюционных исследователей / О. Б. Бокиев. –Душанбе, 1991.
13. Бокиев О. Освещение истории Таджикистана в русской дореволюционной исторической литературе. Дисс.на.соис.док.ист.наук / О.Бокиев. –Санкт-Петербург, 1991.
14. Бакиев О.Б. Социально-экономический строй Таджикистана во второй половине XIX века в русской дореволюционной исторической литературе: Дисс.на соис.канд.ист.наук / О. Бакиев. – Ленинград, 1969.
15. Пирумшоев Х. Концептуальные вопросы истории и историографии таджикского народа / Х. Пирумшоев. -Душанбе: Ирфон, 2014.

ИНЪИКОСИ АҲАММИЯТИ ТАЪРИХИИ ҲАМРОҲШАВИИ ОСИЁИ МИЁНА БА РУСИЯ ДАР ОСОРИ ПРОФЕССОР О.Б. БОКИЕВ

Дар мақола муаллиф масъалаи аҳаммияти таърихии аз ҷониби Русияи подшоҳӣ забт гардидани Осиеи Миёна ва инъикоси он дар осори профессор О. Бокиевро мавриди омӯзиш қарор додааст. Муаллиф масъалаи мазкурро дар контексти тағйирот ва дигаргуниҳои куллие, ки пас аз забти Осиеи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳӣ ба амал омада буданд, инъикос намуда, ҷанбаҳои гуногуни масъалаи омӯхташавандаро муфассал баррасӣ кардааст. Илова бар ин, муаллиф ҳангоми баррасии ҷанбаҳои мусбӣи ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ба Русия ва нишон додани аҳаммияти таърихии он, ҳамчунин пайомадҳои манфии онро низ дар асоси осори илмӣи профессор О. Бокиев мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор додааст. Муаллиф бо мақсади нишон додани аҳаммияти таърихии ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ба Русияи подшоҳӣ ва инъикоси он дар осори О. Бокиев масъалаҳои дигаргуншавии ҳаёти сиёсӣ-ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва маданияи Осиеи Миёнаро низ пас аз забти он аз тарафи Русияро таҳлил намудааст. Аҳаммияти таърихии ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ба Русияро муаллиф маҳз дар ин замина нишон додааст.

Калидвожаҳо: Осиеи Миёна, Русияи подшоҳӣ, Туркистон, Бухоро, аҳаммият, аҳаммияти таърихӣ, роҳи оҳан, мустамлика, сиёсати мустамликавӣ, ашёи хом, метрополия.

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ПРИСОЕДИНЕНИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ К РОССИИ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА О.Б. БОКИЕВА

В статье автор рассматривает историческое значение завоевания Средней Азии царской Россией и его освещение в трудах профессора О. Бокиева. Автор изучает данный вопрос в контексте изменений и существенных перемен, произошедших после завоевания Средней Азии Царской Россией и подробно рассматривает различные аспекты изучаемого вопроса. Кроме того, автор, опираясь на научные труды профессора О. Бокиева, рассматривает положительные аспекты присоединения Средней Азии к России и показывает его историческое значение, а также и его негативные последствия. Автор ставит своей целью показать историческое значение присоединения Средней Азии к царской России и его отражение в произведениях О. Бокиева, также проанализировать изменения в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни Средней Азии после ее завоевания Россией. Именно в этом контексте автором показано историческое значение присоединения Средней Азии к России.

Ключевые слова: Средняя Азия, царская Россия, Туркестан, Бухара, значение, историческое значение, железная дорога, колониализм, колониальная политика, сырье, метрополия.

REFLECTION OF THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE ACCESSION OF CENTRAL ASIA TO RUSSIA IN THE WORKS OF PROFESSOR O. B. BOKIEV

In the article, the author considers the historical significance of the conquest of Central Asia by Tsarist Russia and its reflection in the works of Professor O. Bokiev. The author studies this issue in the context of significant changes that occurred after the conquest of Central Asia by Tsarist Russia, and examines in detail various aspects of the issue under study. In addition, the author, relying on the scientific works of Professor O. Bokiev, considers the positive aspects of the accession of Central Asia to Russia and shows its historical significance, as well as its negative consequences. The author aims to show the historical significance of the accession of Central Asia to Tsarist Russia and its reflection in the works of O. Bokiev, and also to analyze the changes in the socio-political, socio-economic and cultural life of Central Asia after its conquest by Russia. It is in this context that the author shows the historical significance of the accession of Central Asia to Russia.

Key words: Central Asia, Tsarist Russia, Turkestan, Bukhara, significance, historical significance, railroad, colonialism, colonial policy, raw materials, metropolis.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нуров Сухроб Рустамович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯй, кафедраи таърихшиносӣ ва архившиносии факултети таърих. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: suhrobnurov96@mail.ru Телефон. **935942021**

Сведения об авторе: *Нуров Сухроб Рустамович* – Таджикский национальный университет, соискатель, кафедра историографии и архивоведения исторического факультета. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: suhrobnurov96@mail.ru Телефон. **935942021**

Information about the author: *Nurov Surob Rustamovich* – Tajik National University, applicant, Department of Historiography and Archival Science, Faculty of History. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: suhrobnurov96@mail.ru Phone: (+992) **935942021**.

Алимардонова З.Ф.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қирғизистон дар байни ҷумҳуриҳои Осиеи Марказӣ кишварҳои мебошанд, ки дорои захираҳои бойи обӣ мебошанд. Ин имконият медиҳад, ки дар дарёҳои хурду бузурги кишвар неругоҳҳои хурду бузург сохта ба истифода дода шаванд. Аз мушоҳидаҳо маълум мегардад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон беш аз 96% - қувваи барқи истеҳсолшаванда ба неругоҳҳои обӣ рост омада, аз ҷиҳати экологӣ тоза ва безарар мебошанд.

Агарчи дар Ҷумҳурии Тоҷикистон захираҳои табиӣ нафту газ хело кам ба назар мерасанд ва ё онҳо дар чуқурии беш аз 4000м то 7000м ҷойгир шудаанд, конҳои ангишт, ки дар доманакӯҳҳо ҷойгир шудаанд, дар баробари ин об низ яке аз сарватҳои табиӣ ва бойигарии ҷумҳури маҳсуб меёбад. Ҳанӯз академик Ферсман А.Е., ки ба экспедисияи соли 1932 роҳбарӣ мекард, гуфта буд, ки «агар дар маҷмуъ минтақаҳои гуногуни Осиеи Миёнаро бигирем, на замин, балки об бойигарии баъзе аз ин минтақаҳо муайян мекунад. Ва маҳз об ва фаровонии он бойигарии асосӣ ва аввалиндараҷаи Тоҷикистон буда, ҳамчун сарчашмаи асосии истеҳсоли қувваи барқ ва локомотиви иқтисодӣ маҳсуб меёбад ва дар роҳи истифодабарии комплекси он диққати ҷиддитар додан лозим меояд»[6,с.9-10].

Дар доираи амалигардонии нақшаи ГОЭЛРО ва бо ташаббуси роҳбарияти ҳамонвақтаи Иттиҳоди Шуравӣ ва ҶШС Тоҷикистон сиёсати энергетикӣ дар ҷумҳури оғоз гардида, як қатор неругоҳҳои хурду бузург, ба монанди силсиланеругоҳҳои Варзоб – 1, Варзоб – 2, Варзоб - 3, Хоруғ, Асосӣ, Шаршара, Сарбанд, Қайроққум, Норақ, Бойғозӣ сохта ба истифода дода шуда, барои як қатор неругоҳҳои дигар, ба монанди Сангтӯда, Роғун, Шуроб ва ғайраҳо замина гузошта шуд. Гуфтан бамаврид аст, ки неругоҳҳои барқи обӣ, ки дар ҷумҳури сохта шудаанд, дар баробари истеҳсоли нури барқ, барои обёрикунии заминҳо ва захираи оби ошомиданӣ, ки дар саросари ҷаҳон сол то сол мушкилотро ба вучуд оварда истодааст ва рушду пешрафти соҳаи саёҳӣ низ истифода мешаванд.

Пас аз раисдан ба истиклолияти давлатӣ низ сиёсати энергетикӣ дар сатҳи Ҳукумати Тоҷикистон яке аз масъалаҳои мубрам маҳсуб меёфт. Ҳамин буд, ки расидан ба истиклолияти комили энергетикӣ ба яке аз ҳадафҳои стратегияи Ҳукумати Тоҷикистон таъдил ёфт.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки пешрафти ояндаи ҷаҳон аз энергияи барқароршаванда вобастагии зиёд дорад, зеро он омили муҳимми таъмини тараққиёти босуботи иқтисодиву иҷтимоӣ, ташаккули «иқтисоди сабз», ҳифзи муҳити зист, пешгирии офатҳои табиӣ вобаста ба тағйирёбии иқлим ва коҳиши партовҳои гази карбон мебошад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон захираву имкониятҳои худро барои таҷдиду бунёди инфрасохтори иқтисодиву иҷтимоӣ, ворид намудани технологияҳои ҳозиразамон, ҳалли масъалаҳои вобаста ба соҳаҳои обу энергетика, махсусан истифодаи манбаъҳои энергияи барқароршаванда ва татбиқи «иқтисоди сабз» сафарбар кардааст. Бо ин мақсад дар кишвар заминаҳои мусоид муҳайё гардида, стратегияву барномаҳои давлатӣ пайдарпай амалӣ шуда истодаанд. Масалан, татбиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи энергетика” Консепсияи рушди комплекси сӯзишвории энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003-2015 аз 3-юми августи 2002с; Консепсияи рушди энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2020; Стратегияи рушди гидроэнергетикаи хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15-уми декабри соли 2007; Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 амалӣ гардида, тадбирҳои афзалиятноки

давраи аввали он ба «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016 – 2020» ворид шудаанд ва нишондиҳандаҳои маҷмуии иқтисодӣ асосан иҷро гардидааст [2].

Бо ба қор андохтани чарҳаи яқум ва дуҷоми НБО–и «Роғун» ҷумҳурӣ на танҳо барои ноил шудан ба истиқлолияти энергетикӣ қадами устувор гузошт, балки мардуми мамлакатро пурра бо барқи худӣ таъмин намуда, давлат дар ҳаҷми қариб зиёда аз 3 миллиард кВт/с неруи барқи зиёдатиरो ба ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Афғонистон ва Қирғизистон содирот намудааст.

Истифодаи иқтидорҳои бузурги гидроэнергетикии Тоҷикистон барои таъмин намудани кишварҳои минтақа бо неруи барқи аз лиҳози экологӣ тоза, яке аз заминаҳои рушди «иқтисоди сабз», метавонад ба кам гардидани партовҳои гази карбон ба атмосфера мусоидат намояд. Ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон, тибқи арзёбии соҳмонҳои байналмилалӣ, доир ба истехсоли неруи барқи аз лиҳози экологӣ тоза дар ҷаҳон ҷойи шашумро ишғол мекунад. Тоҷикистон имконият дорад, ки баъди пурра ба қор андохтани иқтидорҳои нав, аз ҷумла НБО–и «Роғун» аз лиҳози ғоизи истехсоли неруи барқ аз манбаъҳои таҷдидшаванда дар ҷаҳон ба ҷойи дуюм ё сеюм барояд.

Дар баробари сохта ба истифода додани неругоҳҳои нав ва зиёд намудани иқтидорҳои энергетикӣ, барои интиқоли неруи барқ ба минтақаҳои гуногуни кишвар ва берун аз он сохта ба истифода додани хатҳои интиқоли барқ низ муҳимияти хосса дорад. Дар ин замина дар солҳои истиқлолияти давлатӣ барои таъсис додани Шабакаи ягонаи энергетикии ҷумҳурӣ корҳои зиёде ба анҷом расонида шудааст. Бо ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ хатти интиқоли барқи 500 кВт Ҷануб-Шимол, Лолазор – Хатлон – Пули Хумрӣ (Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон) сохта ба истифода дода шуданд. Акнун дар тамоми фасли сол аҳолии ҷумҳурӣ метавонад бо қувваи барқи худӣ таъмин бошад. Дар фасли тобистон бошад, қувваи барқи зиёдати, ки дар ҷумҳурӣ фаровон аст, ба ҷумҳуриҳои ҳамсояи Афғонистон ва Ўзбекистон тавассути хатҳои интиқоли барқ интиқол дода шуда, ғоидаи фаровон ба даст оварда мешавад.

Барои боз ҳам устувор гардонидани низоми энергетикии кишвар дар содироти барқи изоғагӣ, дар доираи ҳамкориҳои минтақавии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ корҳо дар самти татбиқи лоиҳаи минтақавии “CASA – 1000” бузургтарин лоиҳаи тижорати энергетикӣ дар Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ, ки хатти интиқоли барқи баландшиддати байнимарзиро пешбинӣ намуда, системаҳои энергетикии Қирғизистон ва Тоҷикистонро бо Афғонистон ва Покистон меайвандад, идома дорад.

Лоиҳаи “CASA – 1000” (Central Asia South Asia – 1000) аз муҳимтарин лоиҳаи муштаракест, ки интиқоли неруи барқро аз Қирғизистон ба Тоҷикистон (477км.) ба кишварҳои Афғонистону Покистон (750км) таъмин намуда, ба ҳамин восита ҳамкориҳои судманди энергетикӣ миёни ин кишварҳо роҳандозӣ карда мешавад. Пеш аз ҳама, кишварҳои ширкаткунанда, дар маҷмуъ, бояд 1,4 ҳазор километр хатти интиқоли барқ кашида, дар Тоҷикистон ва Покистон зеристгоҳҳои конвертерӣ сохта шаванд. Қайд кардан бамаврид аст, ки бештар аз сеяки хатти интиқоли неруи барқ (дарозии 455км) аз қаламрави Ҷумҳурии Қирғизистон ва ячейкаи 500кВ мегузарад, ки махсус барои ин хатти интиқоли неруи барқ дар зеристгоҳи 500кВ – и “Датка” сохта мешавад ва аз он ҷо хатти интиқоли неруи барқ тавассути минтақаҳои Ҷалолобод, Ош ва Ботқанд то марзи Тоҷикистон тул мекашад. Дар аксари маврид, масири хатти интиқоли барқ аз минтақаҳои камаҳолии се минтақаи зикршуда, тақрибан 25 нуктаи аҳолинишинро, ки дар наздикии масири сохтмони хат мебошанд, убур мекунад. Тадқиқот ба омӯзиши таъсири хатҳои барқ ба муҳити зист ва одамон дар таҳияи лоиҳаи - “Арзёбии таъсир ба муҳити зист ва муҳити иҷтимоӣ” (АТЭИ) ба ин масъала бахшида шудааст. Аз ҳуҷҷатҳои ин лоиҳа хулоса кардан мумкин аст, ки

таъсири муҳити зист бо сохтмони хатҳои интиқоли барқ кӯтоҳмуддат хоҳад буд ва метавонад бо истифодаи усулҳои муосир ва беҳтарини сохтмон кам карда шаванд.

Дар айни ҳол, байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои ҳамсоя 13 хатти интиқоли неруи барқи шиддатҳои гуногун мавҷуданд. Аз ҷумла, 2 хатти интиқоли барқи 500кВ, 6 хатти интиқоли барқи 220кВ, 4 хатти интиқоли барқи 110кВ ва як хатти интиқоли барқи 35кВ бо иқтидори умумии 4570МВт. Аз ин 3,500МВт ба хатти интиқоли барқ байни Тоҷикистон ва Ўзбекистон, 500МВт байни Тоҷикистон ва Қирғизистон ва 570 МВт байни Тоҷикистон ва Афғонистон рост меояд.

Аз ин хатҳо, имрӯзҳо хатти интиқоли барқи 220кВ “Сангтӯда – 1” – Пули Хумрӣ (Афғонистон) ва хатти 110кВ Геран – Кундуз (Афғонистон), хатти интиқоли барқи 220кВ “Конибодом – Айгулташ” (Қирғизистон) ва хатти интиқоли барқи 110кВ ва 35кВ ба Қирғизистон мебошанд. Инчунин, аз моҳи апрели соли 2018 неруи барқ ба Ҷумҳурии Ўзбекистон тавассути хатҳои барқи 220кВ “Регар – Гулча”, “Регар – Денав”, “Узловая – Сирдаринская ГРЭС -1”, “Узловая – Сирдаринская – ГРЭС-2” ва хатҳои барқи 500кВ “Регар – Сурхон” содирот карда мешаванд. Ҳаҷми неруи барқи содиротӣ тавассути хатҳои интиқоли неруи барқ дар мавсими тобистони соли 2018 1 ммиллиарду 440 миллион кВт/соатро ташкил додааст [1]. Гӯфтан бамаврид аст, ки аз набудани имкониятҳои содироти неруи барқ дар фасли зимистон аз хатҳои интиқоли барқ дар ин фасли сол камтар истифода менамоянд ва ин ҳолат ба имкониятҳои худӣ Тоҷикистон вобастагӣ дорад. Масалан, аз масири хатти интиқоли барқи 220кВ –и “Сангтӯда-1 –Пули Хумрӣ” дар фасли Тобистон беш аз 300МВт ва дар фасли зимистон бошад 50МВт неруи барқ ба Афғонистон содирот карда мешавад. Бо дарназардошти ин ҳолатҳо Тоҷикистон дар солҳои қаблӣ ба Афғонистон тақрибан 1,2 – 1,3 млрд кВт/соат ва ба Қирғизистон 150-160 млн кВт/соат неруи барқ содирот мекард. Садирот тибқи Созишномаҳо байни ҚШСК “Барқи тоҷик” ва ширкатҳои энергетикӣ Афғонистон ва Қирғизистон амалӣ карда мешаванд.

Ҳамкориҳои иқтисодию тиҷоратӣ дар таърихи навини кишварҳои Тоҷикистон, Қирғизистон, Афғонистон ва Покистон яке аз омилҳои муҳимми муътадил нигоҳ доштани муносибатҳо дар тамоми соҳаҳои дигари хоҷагии халқи ҷумҳуриҳо маҳсуб меёбад. Ҳамчунин, яке аз омилҳои, ки Тоҷикистону Қирғизистонро дар аксари масъалаҳои минтақавию ҷаҳонӣ дар як мавқеъ нигоҳ медорад, маҳз омилҳои иқтисодист. Дар замони муосир миёни кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ ҳамонҳо ҳамкориҳои иқтисодию тиҷоратӣ ҳамеша муҳим боқӣ мондааст.

“CASA – 1000” на танҳо низоми энергетикӣ Тоҷикистону Қирғизистон ва Афғонистону Покистонро ба ҳам мепайвандад, балки он василаи ҳамкориҳои судманд ва инкишофи робитаҳои таърихӣ ин кишварҳо мебошад. «Маросими оғози татбиқи лоиҳаи бунёди хатти интиқоли барқи “CASA – 1000” барои ин кишварҳо ҳамчун рамзи шуруи ҳамкориҳои воқеӣ байни кишварҳои минтақаи фароҳи Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ лаҳзаҳои хотирмону дорои аҳамияти таърихӣ мебошад»[9,с.2].

Мусаллам аст, ки кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ бо дарназардошти имконот ва ба хотири таъмини рушди устувору некуаҳолии мардумони худ ба ҳамкориҳои бештар васеъ дар соҳаи энергетика ниёз доранд.

Тамоюли глобалӣ ташаккули «иқтисоди сабз» ва дар ин замина, рӯ овардан ба манбаъҳои барқароршаванда ва аз лиҳози экологӣ тозаи тавлиди неруи барқ яке аз хусусиятҳои муҳимми асри XXI мебошад. Зимнан, манфиатдории кишварҳои минтақа дар истифодаи самараноки иқтидорҳои мавҷудаи гидроэнергетикӣ баробар бо талаботи рӯзафзуни бозори минтақавӣ энергетикӣ омилҳои мусоидаткунанда барои омодагии тарҳи “CASA – 1000” гардидааст.

Маросими расмӣ корҳои сохтмонӣ дар доираи ин лоиҳа 12 – уми майи соли 2016 дар шаҳри Турсунзода бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Сарвазирони Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Исломи Афғонистон ва Ҷумҳурии Исломи Покистон оғоз гардид.

Қобили зикр аст, ки ин лоиҳа ҳам аз нигоҳи татбиқи меъёрҳои тичоратӣ ва ҳам аз лиҳози истифодаи воситаҳои технологӣ беҳамтост. «Дар сурати татбиқи тарҳи бузурги минтақавии «CASA – 1000» кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон ва Қирғизистон имкон пайдо мекунанд, ки солона дар мавсими тобистон дар ҳаҷми 5 миллиард кВт/соат неруи барқ ба кишварҳои Афғонистон ва Покистон интиқол диҳанд, ки аз он интиқоли 3 миллиард кВт/соат неруи барқ ба Тоҷикистон рост меояд» [15].

Ин иқдом имкон медиҳад, ки як силсила мушкilotи иҷтимоӣ ва иқтисодиву экологӣ дар ин кишварҳо ҳаллу фасл гарданд. Масалан, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, баланд бардоштани сатҳи иҷтимоии мардум ва рушди бемайлоии иқтисоди кишвар.

Як нуқтаи дигари муҳимро низ зикр бояд кард, ки татбиқи лоиҳаи мазкур ба рушди тичорату истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ тақони тоза бахшида, амнияти энергетикиро дар минтақа таъмин хоҳад кард.

Лоиҳаи “CASA – 1000” на танҳо ҳатти интиқоли неруи барқ аст, ки кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубиро ба ҳам мепайвандад, балки рамзи эҳё ва таҳкими робитаҳои таърихиву тичоратӣ ва иқтисодии ин кишварҳо, огози ҳамгироии онҳо дар самтҳои дигари иқтисодиёт низ мебошад.

Ҳамкориҳои обию энергетикӣ дар тули давраҳои соҳибистиклолии ҳарду кишварҳо идома дорад. Борҳо Тоҷикистон ба ин кишвар барқ фурӯхтаву дар ҳолатҳои вазнин харидорӣ ҳам намудааст. Ҳатти интиқоли неруи барқ ҳанӯз аз замони шуравӣ байни ин кишварҳо кашида шуда, то ҳол мавриди истифода қарор дорад.

Лоиҳаи “CASA – 1000” аз муҳимтарин лоиҳаи муштаракест, ки иҷрои он метавонад Тоҷикистонро ба яке аз кишварҳои асосии содирунандаи неруи барқ ба Афғонистону Покистон гардонад, инчунин онҳо метавонанд ба бозори фурӯши неруи барқи кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ роҳ ёбанд. Ин нуқта дар ҳуҷҷатҳои “CASA – 1000” чунин зикр гардидааст: «Барои ба даст овардани иқтисодиёти рақобатпазири бозори меҳнат, бо инфрасохтори замонавӣ ва иқтисодиёти рушдбанда, ки самараи он ба доираи ҳарчи васеътари одамон бирасад, низоми амалкунандаи электрикӣ зарур аст. Лоиҳаи “CASA – 1000” яке аз заминаҳои муҳими сохтмони амалии низоми манфиатовари интиқоли энергияи барқии Осиёи Марказӣ ба Осиёи Ҷанубӣ мебошад»[12].

Дар натиҷаи содироти барқи аз нигоҳи экологӣ тозаи кишварҳои Осиёи Марказӣ тавассути “CASA – 1000” ба Осиёи Ҷанубӣ эҳтиётот ба неруи барқ дар ин кишварҳо коҳиш меёбад ва ин лоиҳа дурнамои рушди минтақаҳо бехтар мекунанд. Лоиҳаи мазкур ҳамкориҳои байниминтақавиро низ тақвият мебахшад ва барои рушди иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии минтақаҳо имкони мусоид фароҳам меорад.

Сирочиддин Аслов, вазири корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мавқеи Тоҷикистонро нисбат ба сохтмони ин тарҳи беназир ва манфиати он ба кишварҳои минтақа ва муҳолиф набудани он ба меъёрҳои ҳамсоядорӣ, инчунин тақсимои дурусти обро чунин шарҳ додааст: «...рушди бозори минтақавии энергияи Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ (CASAREM) чун рушди зина ба зинаи механизмҳои институтсионалӣ ва инфраструктурие тасаввур мешавад, ки захираҳои энергияи Осиёи Марказиро бо камбудии энергия дар Осиёи Ҷанубӣ мепайвандад»[12].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар 13 – умин Саммити Созмони ҳамкории иқтисодӣ, ки 3 – юми март соли 2017 дар шаҳри Исломободи Покистон баргузор гардида буд оид ба рушди энергетикаи минтақавӣ ва татбиқи лоиҳаи CASA – 1000 чунин таъкид намуда буданд: «... истифодаи самараноки захираҳои энергетикӣ ва эҷоди низоми пайвандгари энергетикӣ аз ҷумлаи самтҳои муҳими ҳамкорӣ боқӣ мемонанд. Мо умедворем, ки дар татбиқи лоиҳаҳои барои пайванд ва ташаккули шабакаҳои энергетикӣ минтақавӣ ва эҷоди бозори энергетикӣ кишварҳои аъзои созмон таҳияшаванда саҳми бештар гузорем.

Аз ин лиҳоз, татбиқи лоиҳаи хатти баландшиддати интиқоли барқи “CASA – 1000”, ки ҳамчун нахустин пули барқӣ миёни минтақаҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ шинохта шудааст, амри саривақтӣ мебошад»[13].

Бояд гуфт, ки тарҳи “CASA – 1000” яке аз роҳҳои баромадан ба фурӯши неруи барқи кишварҳои Осиёи Марказӣ буда, хатти интиқол барқ то ба марзи Ҳиндустон мерасад. Сафири Тоҷикистон дар Покистон Шералӣ Ҷононов оид ба татбиқи лоиҳаи “CASA – 1000” чунин гуфта буд: «Лоиҳаи бунёди бозори фурӯши барқ миёни мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ (CASA – 1000) ба Покистон имконият медиҳад, ки қувваи барқи арзон ва аз лиҳози экологӣ тоза гирифта, камбудии барқро дар ин мамлакатҳо коҳиш диҳад ва ҳамзамон бо Афғонистону Тоҷикистон ва Қирғизистон муносибати кавии иқтисодӣ дошта бошад» [14].

Дар Покистон, алалхусус мавсими гармо, қатъи неруи барқ ба истехсолоти саноатии кишвар зиёни калон расонда, аксаран сабаби басташавии корхонаҳо ва бекорӣи шаҳрвандон мегардад. Дар Афғонистон низ масъалаи таъминот бо неруи барқ мушкилоти муҳимтарини иқтисодию иҷтимоӣ маҳсуб меёбад. Дар ҳоле, ки беш аз 400 миллион нафар аҳолии кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ аз неруи барқи доимӣ маҳруманд ва ҳамин омил садди азиме дар роҳи амалисозии ҳадафи муҳимтарини Созмони Милали Муттаҳид – коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ ва рушди “иқтисоди сабз» гардидааст. Дар фаслҳои гармо миллиардҳо киловатт – соат неруи барқи зиёдатии ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон аз набудани хатҳои интиқоли барқ ба кишварҳои ҳамсоя бебозгашт нобуд мешавад.

Маҳз истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ энергетикӣи Осиёи Марказӣ мақсади асосии барномаи минтақавӣ “CASA – 1000” аст. Мақсад аз амалисозии лоиҳаи “CASA – 1000” ба ҳадафҳои рушди устувори Созмони Милали Муттаҳид комилан мувофиқат мекунад. Барномаи тархрезишуда таҳаввулоти бузург дар таърихи ҳамкориҳои энергетикӣи байни ин ҷаҳор давлат маҳсуб меёбад.

“CASA – 1000” барномаи фарох, мушкилэҷод, аммо татбиқпазир аст. Ба дигаргуниҳои кулӣ дар рушди иқтисоди кишварҳои минтақа, бо ҷойи қор таъмин намудани аҳоли, коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ, тақвияти амният, вусъат гирифтани раванди оштино мусоидат мекунад ва ба густариши ҳамкориҳои сиёсӣю иқтисодӣ ва фарҳангии кишварҳои минтақа такон мебахшад. Инчунин “CASA – 1000” таъмини як қатор масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва экологӣи минтақа, назари таъсиси ҷойҳои нави қорӣ ва кам кардани партоби газҳои захрогин ба атмосфераи сайёраро бо роҳи истехсолу интиқоли неруи барқи арзон ва тозаи экологӣ фаро мегирад.

Ҳангоми ба қор андохтани агрегати якуми НБО “Роғун” муовини ВКХ Италия Манлио де Стефано қайд намуда буданд, ки : “...Бешубҳа, лоиҳаи мазкур на танҳо барои Тоҷикистон, балки барои тамоми минтақа аҳаммияти стратегӣ дорад, зеро дар доираи лоиҳаи интиқоли неруи барқи “Осиёи Марказӣ – Осиёи Ҷанубӣ (маъруф ба “CASA – 1000”) Тоҷикистон, Қирғизистон, Афғонистон ва Покистон аз истифодаи неруи барқи дар НБО “Роғун” истехсолшаванда манфиат ба даст меоранд”[11,с.68-69].

Мавриди зикр аст, ки ҳангоми таҳияи ҳар як лоиҳа ҷанбаҳои судманди техникӣ ва иқтисодӣи он мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти расидан ба яке аз ҳадафҳои стратегии худ - истиқлолияти энергетикӣ якҷанд зерсамтҳоро аллақай муайян намудааст, ки бунёди иқтидорҳои нав, таҷдиду навсозии иқтидорҳои мавҷуда, кам намудани талафоти неруи барқ ё сарфачӯӣ, истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия ва васеъ намудани бозори содиротӣ ба он мансубанд.

Ҳукуматҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қирғизистон дар оянда ҳамчун содиркунандаи асосии неруи барқ барои амалигардонии лоиҳа мароқ зоҳир карда буданд. Албатта, дар амалигардонии ин лоиҳа ва ҷалби маблағгузориҳои хориҷӣ ташаббуси Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хеле калон аст. Нисбат ба

дарёфти пурраи сарчашмаҳои маблағгузори ин лоиҳа, ки зиёда аз 1,1 млрд. доллари ИМА-ро ташкил медиҳад, аз тарафи Бонки Ҷаҳонӣ, Бонки Исломии Рушд, Бонки Сармоягузори Аврупо, Бонки Аврупои Таҷдид ва Рушд, Ассотсиатсияи Байналмилали Рушд, Фонди Бисёрҷонибаи Боварӣ, Агентии ИМА оид ба рушди байналмилалӣ, Департаменти давлатии ИМА, Департаменти Британияи Кабир оид ба ҳамкории байналмилалӣ ва як қатор дигар ташкилотҳои донорӣ маблағгузорӣ карда мешаванд. Бояд қайд кард, ки маблағгузорӣ бо шартҳои имтиёзнок ба муҳлати аз 25 то 40 сол пешбинӣ шудааст. Дар сурати татбиқи тарҳи бузурги минтақавии «CASA – 1000» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар оянда барқи изофагӣ содир шуда, ба яке аз сарчашмаҳои даромади асбӯрӣ табдил меёбад.

Таъмини солонаи нуруи барқ аз моҳи май то сентябр аз Қирғизистон ба Покистон ва Афғонистон ба ҳисоби миёна аз 500 млн то 1,5 млрд кВт/соат ё 40% ҳаҷми умумии барқро ташкил медиҳад. 60% боқимонда содироти барқ аз Тоҷикистон мебошад. Гуфтан бамаврид аст, ки талаботи дохилии истеъмолкунандагон дар ҷойи аввал боқӣ мемонад. Ҳамзамон Қирғизистон барқи содиротии худро ба ҳар як кВт/соат барои Покистон 5,15 сент ва барои Афғонистон 5,10 сент ба фуруш мебарорад. Тибқи нақшаи лоиҳа Қирғизистон дар соли аввал ба Покистон ва Афғонистон 377 млн кВт/соат ва дар сурати имконот боз 881 млн кВт/соат бояд қувваи барқ содирот намояд. Дар сурати норасоии қувваи барқ ин шумора ба соли дуум ё сеюм гузаронида мешавад. Фоидае, ки Қирғизистон аз ҳисоби содироти солонаи барқ ба даст меорад 80 млн доллари амрикоиро ташкил медиҳад. Дар маҷмуъ, тибқи лоиҳа дар моҳҳои апрел – октябр Тоҷикистон ва Қирғизистон метавонанд беш аз 1300 МВт қувваи барқро ба ин кишварҳо интиқол диҳанд.

Дар шароите, ки нуругоҳи барқи обӣ бо харчи камтар барқ истеҳсол менамояд, кишварҳо бештар ба ҳамин нуругоҳҳо таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд. Дар Тоҷикистон ва Қирғизистон шароити дарёҳои кӯҳӣ имкон медиҳад, ки иқтидори энергетикӣ ин дарёҳо истифода бурда шавад. Маҳз бо талошҳои бевоситаи Пешвои миллат чархаҳои яқум ва дувами нуругоҳи барқи обии «Роғун» ба тавлиди нуруи барқ шуруъ намуда, нуругоҳҳои барқи обии «Сангтӯда» – 1 ва 2 ба фаъолияти пурра шуруъ кардаанд.

«CASA – 1000» амнияти минтақавӣ ва густариши тавсеаи ҳамкории минтақавиро низ дар таркибу мазмуни худ дорад. Дар ҳақиқат Афғонистону Покистон аз норасоии барқ танқисӣ мекашанд. Аз рӯйи ҳисобе, ки дар доираи асосноккунии ин лоиҳа муайян карда шудааст, дар Покистон барои васеъ кардани истеҳсолоти саноатӣ 1000 МВт зиёдтар нуруи барқ намерасад ва Тоҷикистон бозори тайёр аст барои фуруҳтани барқ ба ин кишварҳо. Барои дар оянда бо иқтидори пурра фаъолият кардани корхонаҳои саноатии ин кишвар ва зиёд намудани иқтидори онҳо рушди иқтисодии он таъмин хоҳад шуд. Татбиқи ин лоиҳа барои Афғонистон яке аз сарчашмаҳои муҳим ба ҳисоб меравад, то ки истеҳсолот дар ин кишвар ба роҳ монда шавад. На фақат барои таъмини аҳоли бо барқ, балки барои рушди ояндаи иқтисодии ин кишвар маҳз норасоии барқ ҳалал ворид хоҳад кард.

«CASA – 1000» оғози ташкили шабакаи ягонаи энергетикӣ ба ҳисоб меравад. Бояд зикр кард, ки амалӣ гардидани тарҳи «CASA – 1000» аз як тараф, барои Тоҷикистон ва Қирғизистон сарчашмаи даромади асбӯрӣ гардад, аз тарафи дигар, ин яке аз усулҳои таъмини рушди босубот дар минтақа ба ҳисоб меравад. Аз нуқтаи назари экологӣ истеҳсоли барқ дар нуругоҳҳои барқи обӣ тоза ба ҳисоб меравад ва ба рушди устувори минтақа таъсири ниҳоят калон хоҳад расонид.

Ҳамин тариқ, амалӣ гардидани ин лоиҳа дар минтақа на фақат аҳаммияти тиҷоратӣ, балки аҳаммияти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва амниятӣ низ дорад. Лоиҳаи «CASA – 1000», ки аз моҳи майи соли 2016 амалӣ шуда истодааст, воқеаи муҳимтарин дар таърихи ҳамкорӣҳои Тоҷикистону Қирғизистон ва Афғонистону Покистон дар солҳои истиқлолияти давлатӣ маҳсуб ёфта, дар роҳи ташаккулёбии бозори минтақавии нуруи барқ дар Осиёи Марказию Ҷанубӣ (CASAREM) мусоиаат хоҳад кард. Ва ин ташаббус на танҳо ба манфиати ҷаҳон давлат аст, балки бо тавсеа ёфтани

интиқоли неруи барқ ҳамкориҳои минтақавӣ миёни ҳама кишварҳои Осиёи Марказию Ҷанубӣ вусъати тоза пайдо карда, рушди иқтисодӣ ва сиёсии минтақаро таъмин менамоянд. «CASA – 1000» ба тавозуни истехсоли неруи барқ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ва истифодаи он дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ, ки ба камбуди ҷиддии неруи барқ мувоҷеҳанд, мусоидат мекунад, ки ин беназирии барномаи «CASA – 1000» – ро ифода мекунад.

Муқарриз: Хусайнов А.К. - д.и.т., профессори ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Аз бойгонии ҷорӣ назди ШСХК «Барки тоҷик»
2. Қонунҳо ва санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқӣ дар соҳаи энергетика. – Душанбе, 2013. – 75 с.
3. Мухаббатова Х. Водные ресурсы Таджикистана: формирование и использование / Х. Мухаббатова // Центральная Азия и Кавказ. - №1(13). - 1998.
4. Нурмахматов Д.Н. Гидроэнергетика Таджикистана: ресурсы перспективы / Д.Н. Нурмахматов. - Душанбе: Эҷод, 2005.- 190 с.
5. Одинаев Х. А. Рогунская ГЭС: История проектирования, преимущества эксплуатации и проблемы достройки / Х. А. Одинаев // Бизнес и политика, № 9, 10 марта 2011 г.
6. Проблемы Таджикистана. – Ленинград, 1933гг. -Том.1. -С. 9-10.
7. Плотников Э.А. Энергетика Таджикистана / Э.А.Плотников, Б.С.Сироджев, Г.И. Тихонов. - Душанбе, 1981. - С.3.
8. Развитие энергетики Таджикской ССР //ЦГА РТ. - Ф.18.-Оп.1.-Д. 540.-Л.73.
9. «Садои мардум». «CASA – 1000 дар рушди кишварҳои минтақа сахми арзишманд мегузорад». -№ 62 (3542), аз 14.05.2016. -С. 2.
10. Социальное строительство в Таджикистане.- ЦГА РТ. - Ф.20.- Оп.2.-Д. 131.-Л.39.
11. Эмомалӣ Раҳмон -эҳёгарӣ Роғун. – Душанбе, 2018. – С. 68-69.
12. CASA – 1000. org «Цель проекта CASA – 1000 – разумное использование природных ресурсов».
13. Hamsafon. tj. «Суханронӣ дар 13-умин Саммити Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ». аз 03.03.2017.
14. Jumhuriyat. tj. Н. Худойбахш: «CASA – 1000 ба Тоҷикистон чӣ медиҳад?» аз 28.04.2016.
15. Khovar. tj. Марзия Саидзода: «Бо татбиқи тарҳи «CASA – 1000», мавқеи Тоҷикистон дар бозори энергетикӣ минтақа устувор мегардад» аз 04.05.2016.

«CASA – 1000» – ПАЙВАНДИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА ҶАНУБӢ

Дар мақола марҳилаҳои асосии рушди энергетика дар Тоҷикистон ва тарҳи лоиҳаи «CASA-1000» –хатти интиқоли барқ байни Қирғизистону Тоҷикистон ва Афғонистону Покистон мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки рушди соҳаи энергетика яке аз масъалаҳои муҳимми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, баҳри расидан ба истиқлолияти энергетикӣ мебошад. Ҳамзамон, дар мақолаи мазкур аҳамияти сохта ба истифода дода шудани лоиҳаи «CASA-1000» барои ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон нишон дода шудааст. Бояд қайд намуд, ки сарфи назар аз мубрам будани масъала ва мвҷудияти теъдоди зиёди маълумоти мавод ва ҳуҷҷатҳо аз нашриҳои даврӣ, таҳқиқи масъалаи мазкур дар таърихшигории ватанӣ ва шароити имрӯза ҳамоно мубрам боқӣ мемонад.

Калидвожаҳо: энергетика, неругоҳи барқи обӣ, хатти интиқоли барқ, CASA – 1000 , НБО Роғун, Осиёи Марказӣ, Осиёи Ҷанубӣ, Тоҷикистон, Қирғизистон, Афғонистон, Покистон, бозори энергетикӣ, фуруши барқ.

«CASA-1000» — СОЕДИНЕНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮЖНОЙ АЗИИ

В статье анализируются и обсуждаются основные этапы развития энергетики Таджикистана и проектирование проекта CASA-1000 - ЛЭП между Кыргызстаном, Таджикистаном, Афганистаном и Пакистаном. Автор отмечает, что развитие энергетического сектора является одним из стратегических важных вопросов Правительства Республики Таджикистан, целью которого является достижение энергетической независимости. В то же время в данной статье показана важность реализации проекта CASA-1000 для республик Центральной Азии, в том числе для республик печати, изучение данного вопроса в отечественной историографии и современных условиях остается актуальным.

Ключевые слова: энергетика, ГЭС, ЛЭП, CASA-1000, Рогунская ГЭС НПО, Средняя Азия, Южная Азия, Таджикистан, Кыргызстан, Афганистан, Пакистан, энергетический рынок, продажа электроэнергии.

CASA-1000 — CONNECTING CENTRAL AND SOUTH ASIA

The article analyzes and discusses the main stages of Tajikistan's energy development and the design of the CASA-1000 - transmission line project between Kyrgyzstan and Tajikistan and Afghanistan and Pakistan. The author notes that the development of the energy sector is one of the important issues of the Government of the Republic of Tajikistan, the achievement of energy independence. At the same time, this article shows the importance of the CASA-1000 project for the republics of Central Asia, including the republics of Tajikistan and

Kyrgyzstan. It should be noted that, despite the relevance of the issue and the availability of a large amount of data, materials and documents of the periodical press, the study of this issue in Russian historiography and modern conditions remains relevant.

Key words: Energy, HPP, power lines, CASA-1000, Rogun NPO, Central Asia, South Asia, Tajikistan, Kyrgyzstan, Afghanistan, Pakistan, energy market, electricity sales.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Алимардонова Зулайхо Файзалиевна* – Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садрӣддин Айнӣ, докторанти Ph.D, кафедраи таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **985322006**

Сведения об авторе: *Алимардонова Зулайхо Файзалиевна* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садрӣддина Айнӣ, докторант (Ph.D), кафедра истории и права. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудакӣ, 121. Телефон: **985322006**

Information about the author: *Alimardonova Zulaiho Fayzaliyeva* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriiddin Aini, doctoral student (Ph.D), Department of History and Law. Address: 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **985322006**

**НАҚШИ МУБОРИЗАИ АБУМУСЛИМИ ХУРОСОНӢ ДАР САРНАВИШТИ
ХАЛҚИ ТОҶИК**

Ғуломов Т.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар самти таърихнигории муборизаи мардумони Хуросону Мовароуннаҳр алайҳи истилогарони араб нисбати давраи истилои ин сарзаминҳо таҳқиқоти бештар анҷом пазируфтааст. Ин аз он сабаб буд, ки дар таърихнигории шуравӣ ба масъалаи муборизаи миллӣ-озодихоҳӣ бар муқобили ҳамаи истилогарон аҳаммияти махсус дода мешуд. Ҳамин ҳолатро дар таърихнигории давраи истилои юнону мақдуниҳо, арабҳо, муғулҳо, туркҳо ва русҳо низ метавонем мушоҳида кунем.

Ҳучумҳо ва забткориҳои арабҳо дар Эронзамин, бар сари мардумони он мушкилоти зиёд ба бор овард. Дар баробари густариш ва ҷорӣ гардидани ислом ҷабру зулм ва муносиботи ноодилонаи волиёни араб нисбат ба “маволӣ” (яъне мардуми мусулмоншуда) зиёд гардида, минбаъд боиси сар задани исёнҳову ҷунбишҳои мардумии озодихоҳона гардид. Маҳз дар давраи Хилофати Уммавиён (661-750) татбиқи арзишҳои исломӣ ба мадди дувум гузашта, фишору зӯрварӣ, истибдод ва қавмгароии ифротии арабҳо, поймол кардани арзишҳои “бародарӣ ва баробарӣ”-и мусулмонон, алалхусус табъиз ва тафриқа миёни арабу аҷам ба ҳукми анъана ва муқаррароти расмӣ даромада буд.

Дар аҳди Уммавиён аз ҳам ҷудо кардани мусулмонон ба арабу маволӣ (ғайриараб) як амри маъмулӣ буд. Онҳо эронӣро ғайриараб ва ё «маволӣ» ном дода, аз воғузор кардани корҳои маъмурии давлатӣ ва динӣ бо онҳо ибто мекарданд. Бо маволӣ дар як саф роҳ намерафтанд, хондани ҷанозаи як нафар маволиро бар худ нанг медонистанд ва намоз хонданро аз паси ғайриараб саҳеҳ намешумориданд. Намозу рӯзаи онҳоро қабул надоштанд ва никоҳи бастаи онҳоро намепазируфтанд, ки хоҳу ноҳоҳ мардумро ба муқовимат меовард [9,с.22].

Яке аз муҳаққиқони барҷастаи неҳзатҳои фикрӣ Абдурафеъ Ҳақиқат ин масъаларо пайгирӣ намуда, қайд менамояд, ки таҳқир ва талаву тороҷи доимии арабҳо ба мардумони фарҳангии зердасти онҳо хеле вазнин меомад ва тоқати онро мешикаст. Бинобар ин, аз ҳамон лаҳзаҳои аввали воридшавии арабҳо ба Хуросону Мовароуннаҳр ҷунбишҳои миллӣ ва озодихоҳии хуросониён ба вучуд омада буданд [22,с.113].

Дар ин ҷо як нуктаро бояд ибраз намуд, ки сарзамини Ироқ қабл аз ислом дар муддати 1178 сол таҳти тасаллоти давлати Эрон қарор дошт. Сурия, Фаластин ва Урдун бошанд, қабл аз ислом тайи 970 сол таҳти истеъмори давлати Рум буданд. Ҳамаи онҳо дар ин муддат то ҷое ба итоати давлати аҷнабӣ одат карда буданд. Аммо эронӣне, ки то ин дам ҳеҷ ҳукмронии аҷнабӣро (ба ҷуз давраҳои кӯтоҳ) ба худ раво намедонистанд, бар зидди арабҳо қиёмҳову ҷунбишҳо меангехтанд. Аз ҳамин сабаб арбобони араб барои барангехтани ошӯбҳо ҳамеша аз эронӣён дар ҷарос буданд [21,с.40-41]. Дарвоқеъ, мардумони бумии қисмати шарқии Хилофат дар раванди забткориҳо барои дифоъ аз марзу буми аҷдодӣ ва ҳам дар ҷабҳаи сарбозию

ғазавот ва ҳам густариши илмҳои ақлию нақлӣ дар давоми асрҳои баъдӣ нақши бориз доштанд.

Бино ба гуфтаи Балозурӣ, баъд аз тасхир намудани Хуросони бузург аз ҷониби арабҳо фарзандони минтақа дар футуҳоти дигари арабҳо ҷойгоҳи махсус дошта, ҳамчун “авангард” ва ё “гурдон” дар сафи пеши лашкар мечангиданд ва дар ихтилофи миёни арабҳо низ нақши ҳалқунанда дошта, ҳама гуна ихтилофҳоро ба кумаки онҳо ҳаллу фасл мекарданд [5,с.233].

Биноан, баъзан аз шукӯху шаҳомати сиёсӣю ҳарбии онҳо намояндагону волиён ҳатто халифаҳои араб ба тарс омада, дар пай нобуд кардани онҳо мекушиданд.

Чунин тарзи муносибат боиси он гардид, ки дар саросари Ироқ, Хуросону Систон, Ҷузҷон, Табаристон ва Мовароуннаҳр муборизаҳои озодихоҳона дар шакли шӯришу исёнҳо ва неҳзатҳои фарҳангию мазҳабӣ ба амал оянд, ки машҳуртарини онҳо неҳзати фарҳангии шуубия, азрақиён, зайдия, исёнҳои Ғурак, Деваштич, Карзанҷ ва Ҷаланҷ, Собит, Кирмонӣ, Афшин Ҳайдари Истаравшанӣ ба шумор мераванд.

Мутаассифона, баъд аз забти Мовароуннаҳр ва хусусан тасхири Самарқанду Бухоро аз ҷониби Қутайба ибни Муслими Боҳилӣ, волии Уммави нисбат ба мардумон минтақа, зулму шиканҷаҳои зиёди ҷисмониву ситонидани хирочу андозҳои миёншикан мардуми минтақаро ба зону дароварда буд. Ба гуфтаи Бобоҷон Ғафуров, арабҳо бо он ҳама сарвате, ки ҳангоми забти шаҳрҳо ба даст оварда буданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд меситониданд ва онҳоро водор мекарданд, ки ҳукуматдорони арабро бо ғулум, каниз, чорво, ғалла, маснуоти бофандагӣ ва дигар маводҳои зарурӣ таъмин намоянд [8,с.422].

Қобили зикр аст, ки аз ҳукмронӣ ва чунин тарзи муносибати Уммавиён ҳатто ҳуди арабҳо норозӣ буда, ҳукумати онҳоро ғайриқонунӣ мешумориданд. Баъди муҳорибаи Сиффин, муҳолифони Уммавиён ҳукумати онҳоро ғайриқонунӣ дониста, бар зидди Уммавиён тарғибот мебуданд. Норизоятии умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо хусусан дар замони хилофати Марвони II (744-750) қувват гирифта, муҳолифат ба дараҷае расид, ки аскарони хоссаи дарбори халифа исён бардоштанд [8,с.433].

Нисбати дигар минтақаҳои забтшуда Хуросону Мовароуннаҳр ба маркази муборизаҳои озодихоҳонаи зиддиарабӣ табдил ёфта буд, ки дар сарғаҳи он Абумуслими Хуросонӣ меистод. **Абумуслими Хуросонӣ** соли 745 дар синни 19-солагӣ ба дастури Имом Иброҳим бо ҳафтад нафар аз даъватгарон ба Хуросон омада, қиёмро зери парчами хонадони Аббосӣ омода карда [14,с.478], дар соли 746 ба Марв – зодгоҳи аҷдодияш омада, қалъаи Сафеддигро маркази амалиёти хеш қарор дод.

Дар таърихнигории форсу тоҷик шӯриши Абумуслими Хуросонӣ мавзуи машҳур аст. Ҳатто ба ин масъала исломшиносон ҳам таваҷҷуҳ кардаанд. Дар адабиёти исломӣ ҳаракати Абумуслим ҳамчун бидъат ва Абумуслими Хуросонӣ ҳамчун ошӯбгари охирини зидди ислом* муаррифӣ мешавад. Аммо дар адабиёти

* Чи тавре қайд карда будем дар аксарияти манбаъҳои таърихӣ, ба монанди Табарӣ, Балъамӣ, Байҳақӣ, Наршаҳӣ, Гардезӣ ва дигарон Абумуслим шахсияти манфӣ барои Аббосиҳо шинохта мешавад.

муосири ватанӣ Абумуслим ҳамчун қаҳрамони миллии форсу тоҷик* шинохта шудааст. Вобаста ба ин масъала таҳқиқоти мақолаҳои зиёд вучуд дошта бошад ҳам, месазад, ки оиди қору пайқори ин шахсият таҳқиқоти махсус анҷом дода шавад.

Абумуслим пойгоҳи худро дар Марв мустақкам намуда, аз вазъияти ноороми сиёсии Хуросон, ки ҳатто миёни худи арабҳо, ба монанди Шайбони Салмӣ, Наср ибни Сайёр ва Алии Кирмонӣ барои ба даст овардани ҳукумат дар мубориза буданд истифода карда, миёни онҳо ошӯб ангехт. Яке аз масъалаҳои, ки дар таърихнигории ин давра ба он камтар аҳамият дода шудааст, бузуи зиддияти дохилӣ миёни қабилаҳои араб дар Хуросон мебошад, ки ихтилофи арабҳои шимолӣ ва ҷанубӣ аз он ҷумла мебошад. Ин фурсатро Абумуслим хеле хуб истифода кард. Абумуслим дар ин роҳ бо Кирмонӣ иттифоқ баста, аввалан Шайбониро аз миён бурд ва баъдан ба ҳукумати хилофати Уммавиён дар Хуросон хотима бахшид. Пас аз он худи Кирмониро низ бо писаронаш аз миён бурд [19].

Инчунин, Абумуслим тарғибгарони худ Абудовуд ва Амр ибни Айнаро ба Тахористон, Нодир ибни Сулайҳи Тамимӣ ва Шарик ибни Ғади Тамимиро ба Марворӯд, Абуосим Абдурраҳмон ибни Сулаймонро ба Толиқон ва Абуҷаҳл ибни Атийро ба Хоразм фиристод, ки чанде баъд шумораи ошӯбгарон афзуда 9-июли соли 747 таҳти ливои Аббосиён муборизаи ошкоро оғоз намуданд.

Ба гуфтаи Р.Н. Фрай, шӯриши Абумуслим на танҳо ҳаракати сиёсӣ ва динӣ буд, балки ҷанбаи иқтисодӣ низ дошт. Бисёре аз тарафдорони Абумуслим аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ, ки на танҳо ҳадафҳои сиёсӣ, балки мақсадҳои иқтисодӣ низ доштанд (тамоми дороиҳои худро аз даст дода буданд) ва аз сиёсати Уммавиҳо норозӣ буданд, зиёд мешуданд. Бо ин мақсад, ҳамаи онҳо ба лашкари Абумуслим мепайвастанд [17,с.335].

Мардумони аз ҷабру зулми Уммавиён ситамдидаи Ҳирот, Фушанҷ, Марворӯд, Толиқон, Марв, Ниссо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф дар атрофи Абумуслим муттаҳид гардиданд. Инчунин, аз мулкҳои дигар низ муҳолифон дастаҳои худро ба шӯришгарон мерасониданд, ки чанде нагузашта шумораи онҳо ба 100 000 нафар расид.

В.В.Бартолд бо таъя ба маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ дар ин маврид чунин менигорад: «Дар соли 747 мардуми Марв бар ҳокими уммавии худ шӯриданд ва Абумуслим бо ёрии ҷамъе аз эронӣ дар соли 748 Марвро гирифт ва волии Хуросон Наср ибни Сайёр (738-748) ба ҷониби Марвон паноҳанда шуд. Шӯришгарони Хуросон соли 749 бақияи сипоҳи Наср ва Кирмониро дар Наҳованд шикаст дода, бо ин тартиб қисмати шарқии хилофати Уммавиён аз ихтиёрашон берун шуд ва пайравони Аббосиён бар ин навоҳӣ истило ёфтанд» [7,с.252].

Дар доираи ин лашкаркашӣ Абумуслим дар ибтидо шахрҳои Балх, Тахористон, Гузгон, Абевард, Самарқанд, Табасай, Порс, Тӯс, Нишопур, Ҳирот, Ғур ва Систонро пайдарҳам тасхир намуда, дар ибтидои соли 750 қувваҳои ҳарбии намояндагони охири Уммавиёнро дар Ироқ ва Димишқ, ки 120 000-ро ташкил менамуданд, шикаст дода, хилофатро ба дасти Аббосиён таслим кард. Бо ғалабаи Аббосиён бар Уммавиён, Хуросон, ки маркази аслии наҳзати зиддиуммавӣ буд, чанд

* Муаррихони асрҳои XIX-XXI эронӣ тоҷик Абумуслимро яке аз қаҳрамони зидди Уммавиён ва ҳам Аббосиён медонанд.

муддат зери ҳукмронии раҳбари воқеии чунбиши озодихоҳӣ Абумуслим қарор дошт ва адолату озодии нисбӣ дар ин давра дар минтақа ҳукмрон гардид [10,с.59].

Бо шикаст додани охирин намояндагони Уммавиён дар Ироқ ва таслими хилофат ба дасти Аббосиён нуфузу эътибори Абумуслим рӯз то рӯз меафзуд. Ҳар кучо шӯришу исёне рух меод, Абумуслим дарҳол ба он расидагӣ мекард ва саркӯбаш месохт. Аз ин рӯ аз лашкаркашиҳои Абумуслим, Аббосиён ба тарсу ҳарос омада буданд ва фикр мекарданд, ки вай рӯзе барои нишастан ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Мувофиқи маълумотҳои муаррихони машҳури асримёнагӣ Яъқубӣ ва Табарӣ, тухмату бухтонҳои ҳокимону наздикони халифа ва суханони зиште, ки Абумуслим ба Мансур гуфта буд, боиси марги ӯ гардиданд. Ҷойи он аст, ки сабабу баҳонаҳои кушта шудани Абумуслим, ки ҳамчун душмани бузурги хилофат ба Мансур ҷилвагар менамуданд, аз матни китобҳои “Таърихи Яъқубӣ”-и Аҳмад ибни Возеҳи Яъқубӣ ва “Таъриху-р-русули ва мулук”-и Муҳаммад Ҷарири Табарӣ бозгӯ намоем.

Ин равандро Яъқубӣ дар китоби арзишманди хеш чунин шарҳ додааст: Ҳангоме ки Абумуслим ба ҳаҷ мерафт, Абуҷаъфар Мансури валиаҳд аз халифа фармони омилии Ҳаҷ гирифт. Ҳанӯз дар Анбору Ҳирра буд, ки халифа вафот кард ва фармони халифа шуданаш ба вай расид. Ҳама волиёни вилоятҳои наздик ба вай байъат ва нисбати фавти бародараш изҳори тасаллият карданд [1,с.353].

Ин манзараро Табарӣ дар асари арзишманди хеш ба гунаи дигар шарҳ додааст, ки мазмунан чунин аст: “Абумуслим ба Абулаббос (халифа) навишт ва иҷозаи ҳаҷ хост ва мақсадаш ин буд, ки пешвои намози касон бошад” [13]. Аз сабаби он ки Абумуслим назди халифа эътибори баланд дошт, ба ӯ иҷоза дод, аммо ҳолатро ба Абуҷаъфар Мансури валиаҳд фаҳмонда, аз ӯ хост, ки Мансур низ иҷоза бихоҳад, то омили ҳаҷ шавад ва ба Абумуслим сабқат намояд. Абумуслим чун аз ин хабар огоҳӣ ёфт, чунин гуфт: “Абумуслим ҷуз имсол соле барои ҳаҷ кардан наёфт?” [13] ин сухан ба Абуҷаъфар расид ва аз Абумуслим бадгумон шуд.

Дар аснои рафтани ба Макка Абумуслим дар ҳар манзил гарданаҳоро ислоҳ мекард, чоҳҳо меканд, роҳҳоро ҳамвор мекард ва ба бадавиён ҷома мепӯшонид, ки эътибори ӯро боз ҳам боло мебард. Албатта, ин амали ӯ ба гуфтаи Табарӣ, ба валиаҳд хуш намеомад. Вақте аз ҳаҷ бо фосилае бозмегаштанд, номае дар бораи марги Абулаббос ва ҷонишинии Абуҷаъфар ба ӯ расид. “Абумуслим ба Абуҷаъфар тасаллият гуфт, аммо таҳнияти хилофат нагуфт” [13], ки ин рафтори Абумуслим хашми Мансурро нисбат ба вай боз ҳам афзун мекард.

Дар ин ҳангом душмани сарсаҳти онҳо Абдуллоҳ ибни Мусо байъат накард ва бар зидди онҳо ошӯб ангехт. Халифа Мансур ба Абумуслим навишт, ки барои саркӯбии Абдуллоҳ ибни Мусо ҷуз ману ту каси дигаре нест. Ҳарчанд ин пешниҳод Абумуслиро хуш наомад ва мехост ба Хуросон баргардад, аммо ночор ба ҷанги Абдуллоҳ ибни Мусо рафт ва ӯро дар Насибин шикаст дода, ҳазонаи ӯро бадастовард ва Абдуллоҳ ибни Мусо фирорӣ шуд. Абуҷаъфар Мансур Исҳоқ ибни Муслими Уқайлӣ, Яқтин ибни Мусо ва Муҳаммад ибни Амри Тағлабиро гусел кард, то ҳазонаи ба даст овардаи Абумуслиро шумор кунанд. Абумуслим ба хашм омада гуфт: “Бар хунҳо амин шумурда мешавам ва бар молҳо не!?” [1,с.354]. Яқтин дарҳол ҷавоб дод, ки халифа Абуҷаъфар Мансур моро назди ту барои таҳният гуфтаи бар

пирӯзии ту нафиристодааст. Пас, Абумуслим ба фиристодагон ва ҳам Абучаъфар Мансур дашном дод, ки ин ҳолатро ҳасудхӯрон ба халифа арза карданд.

Яъқубӣ менигорад, ки халифа дар ин ҳангом дар Румияи Мадоин буд, Абумуслим оҳанги Хуросон кард ва ўро хабар накард. Аз ин амал халифа огоҳӣ ёфта, Исо ибни Мусо ва чанд нафар донишмандони дигарро ба дунболи Абумуслим фиристонд, то ўро аз раъйаш баргардонанд. Ба гуфтаи Табарӣ, барои ба худ наздик кардани душман халифа мехост Абумуслиро ба худ наздик карда, ўро безарар намояд. “Абучаъфар бим кард, ки Абумуслим сӯйи Хуросон равад ва ба ў навишт, ки туро вилоятдори Мисру Шом кардаам, ки аз Хуросон беҳтар аст” [13]. Чун нома ба Абумуслим расид, хашмгин шуд ва гуфт: “Маро ба Шому Миср мегуморад, дар сурате ки Хуросон аз они ман аст!” [13].

Дар ҳамин ҳолат Абумуслим бо ҷонишини худ Молик ибни Ҳайсам машварат карда, ба чунин хулосае омаданд, ки Абумуслим ҳарчи зудтар ба Хуросон равад, вагарна дар дигар сурат халифа ба зиндагонии ў хотима хоҳад дод. Аммо, фиристодагони халифа ўро аз рафта ба Хуросон мунсариф карданд, ки ин хатои бузурги Абумуслим буд.

Дар аснои бозгашт ба ҷониби Румия боз чанд маротибаи дигар номаҳои халифа ба Абумуслим расид, ки онҳо аз макри халифа ва муносибати нарми ў бо Абумуслим дарак медиҳанд. Илова бар ин, бо донишмандоне, ки барои бозгардонидани Абумуслим равона карда буд, ҳарзамон хушдор мекард, ки “бо ў ба нармтарин вазъе, ки кас сухан тавонад кард, сухан гӯянд”, то аз мақсади шуми онҳо оғаҳ нашавад.

Дар ин рӯзҳое, ки Абучаъфар Мансур аз Абумуслим бадгумон шуда буд, ба Абудовуд – ҷонишини Абумуслим дар Хуросон нома навишта, аморати Хуросонро ба ў ваъда дод ва ўро ҷониби худ кашид.

Яъқубӣ дар хотима бо таассуф менигорад, ки Абумуслим чун мунсариф гашт ва рӯ ҷониби Ҳалвон кард, боз бо ҷонишини худ машварат кард ва гуфт маслиҳати ту дар ин кор чист? Молик ибни Ҳайсам дар ҷавоб гуфт: “Маслиҳатро дар пушти гарданаи Ҳалвон раҳо кардӣ”. Абумуслим, ки аз ҳилаҳои айёрони халифа пай мебуд, гуфт: “Ба Худо қасам, ки ман ҷуз дар хоки Румия кушта намешавам” [1,с.355].

Табарӣ аз ҳилаҳои дигари халифа хабар дода, менигорад, ки вақте Абумуслим ба Мадоин наздик шуд, халифа дастур дод, ки ўро пешвоз бигиранд. Ва ўро бо иззату икром пешвоз гирифта, ба хаймаи халифа бурданд.

Вақте ки ба назди халифа ба Румияи Мадоин расид, гумони ў амалӣ гардид ва Абумуслим баъд аз баҳсҳои зиёди лафзӣ бо халифа Мансур бо супоришу дасткӯбии ў кушта шуда, ҷасадашро дар гилеме печида дар Дачла афканданд, то лашкариёну эътиқомандони ў огоҳ нашаванд.

Бино ба маълумоти Табарӣ, 5 рӯз монда аз шабони соли 137 баробар ба 13 феввали соли 755 халифаи Аббосиён Абучаъфар Мансур (754-775) Абумуслиро, ки беш аз 35 сол надошт, аҳдшиканона ба қатл расонд [13;8].

Пас аз кушта шудани Абумуслим яке аз наздикони халифа Исо ибни Мусо ба Мансур хитоб карда, чунин гуфт: «Эй амири муъминон, итоати некхоҳии вайро надонистай ва ин ки Имом Иброҳим дар бораи ў чӣ рой дошт. Халифа Мансур гуфт: Ба Худо рӯйи замин душмане бадтар аз ў барои ту намешиносам» [19]. Баъди шунидани ин суханон Исо ибни Мусо зуҳури ногузири ҷунбишҳои зиёди мардумро

ба халифа хабар дод. Ба андешаи мо, хабари қатли Абумуслим ба зудӣ дар Хуросону Мовароуннахр паҳн гардида, сабаби сар задани чандин чунбишҳои озодихоҳӣ ва чунбишҳои зиддиарабӣ гардид ва ошӯбгарон сабаби шӯриши худро ба куштори Абумуслим рабт медоданд. Аҳаммияти дигар ва ғавқулодаи таърихии чунбиши Абумуслими Хуросонӣ аз он иборат буд, ки чунбишҳо ва иттиҳодҳои озодихоҳонаи то ин замон шаклгирифтаи ду соҳили Ҷайҳун – Хуросону Мовароуннахрро бо ҳам муттаҳид намуд.

Хизмати дигари Абумуслим аз рӯзҳои аввали ба Хуросон омаданаи дар таъсиси иттиҳоди эронитабори зиддиуммавӣ ва зиддитуркӣ зоҳир мегардад, ки дар осори таърихии ҳамасрони мо мушоҳида намегардад. Муаррихи амрикоӣ Фредерик Старр муҳимтарин хизмати Абумуслимо барои мардумони бумӣ чунин баҳогузорӣ менамояд, ки Абумуслим бо ошно гардидани вазъи сиёсии Хуросону Мовароуннахр аввал ба душманони сарсаҳти дохилии онҳо қабिलाҳои туркии ғарбӣ ва туркҳои шарқӣ, ки гоҳо барои кумаки ҳарбӣ бо ҳокимони маҳаллӣ паймон мебастанд, рӯ ба рӯ шуда, онҳоро аз ин сарзамин ронда, миёни ҳокимияти туркҳоро шикаста [19,с.161], аз ҷиҳати сиёсӣ онҳоро дар минтақа камтаъсир намуд.

Неҳзати Абумуслим дар тадқиқоти олимони аврупоӣ калонтарин исёни баамаломада дар минтақа аз лиҳози арзиши инсонӣ алайҳи душманони хоричӣ – туркҳои шарқӣ ва лашкари фағфури Чин бо сарвари Ан Лушан, ки гӯё барои кумак ба ҳокимони маҳаллӣ ба Талас ё Тароз омада, аммо нияти тасхири Мовароуннахру Суғду Тахористонро доштанд, арзёбӣ мешавад [19,с.162]. Ба андешаи муҳаққиқони аврупоӣ, ин калонтарин ва даҳшатангезтарин исён дар таърих буд, ки ғалаба насиби Абумуслим гашта, умеди туркҳою чиниҳоро барои соҳиб шудан ба мулкҳои минтақа барбод дода, ин сарзаминро дар ихтиёри соҳибони аслияш боқӣ гузошт.

Баъди ноодилона кушта шудани Абумуслим ошӯбҳои озодихоҳии зиддиарабӣ авҷи тоза пайдо карданд. Агар дар замони хилофати Уммавиён омилҳои сар задани исёнҳоро ошӯбҳо ва норозигии мардуми маҳаллӣ ба сабабҳои иқтисодӣ, аз ҳад зиёд шудани андоз ва пайдо гардидани шаклҳои нави он баста бошанд, дар замони Аббосиён чунин исёнҳо бештаран характери озодихоҳонаро касб карда буданд.

Баъди қатли Абумуслим аз ҷониби халифаи Аббосӣ – Мансур, ки нисбати маволӣ, бахусус Хуросониён нафрати сахт пайдо карда, дар қатли Имоми Аъзам – Абӯханифа ҳам даст дошт, шӯришу исёнҳои зиёди зиддиарабию мазҳабӣ, аз қабилҳои шӯриши Сумбоди Муғ, Буосими Бустӣ, Саъиди Ҷуло, Ҳузайн ибни Руқод, Муҳаммад ибни Шаддод, Барозбандаи Хуросонӣ, Озарӯя ва исёнҳои Марзбони Маҷусӣ, Ровандиён, Устод Сис, Юсуфи Барми Пушангӣ, Муқаннаъ, Мозёр ибни Қоруни Табаристонӣ, Ҳамзаи Систонӣ, Рофеъ ибни Лайс, Бобаки Хуррамдин, Ковуси Истаравшанӣ ва ғайраҳо ба вуқӯъ пайвастанд, ки натиҷаи онҳо раванди истиқлолҳои мардумии бумии минтақаро тезонида, дар ояндаи наздик онҳоро аз итоати халифаи араб берун намуд. Машхуртарин муаррихи тоҷиктабори ин давра Муҳаммад Ҷарири Табарӣ раванди қасосгирӣ ва хунхоҳӣ аз Абумуслимо тавассути як руҳонии зардуштӣ – Сумбоди Муғ, ки онҳоро танҳо мафкураи миллӣ–озодихоҳӣ муттаҳид мекард, чунин баён мекунад: «Ба деҳе аз деҳаҳои Нишопур муғе буд Синбод ном. Пас, чун хабари куштани Абумуслим бад-ӯ расид ғамгин шуду гуфт: «Ҳаққи Бумуслим бар ман воҷиб аст, ки ман ин хостаро ҳама ба талаби хуни Бумуслим харҷ

кунам. Ва чун хоста намонад, чон бидихам» [3]. Яъне, на танҳо мусалмонони минтақа, ҳатто зардуштиёну ровандиёну хуррамдинон низ, ба хунхоҳии Абумуслим қиём карданд. Дар ин маврид овардани андешаи Абдуррафеи Ҳақиқат амри воқеист, ки мефармояд: «Абумуслим ҳадафе чуз истиқлоли Хуросон ва раҳой додани мардуми ин сарзамин аз чанголи тозиён мақсади дигаре надошт» [21,с.203]. Аммо, сад афеӯс, ки фирефтаи макри халифа гардид.

Шӯришу ошубҳои мардумӣ сарфи назар аз он ки ҳамаи онҳо ба шикаст рӯ ба рӯ шуданд, вале барои коҳиш додани ситаму ҷафои халифаҳои араб ва намояндагони онҳо нақши муҳим гузоштанд. Инчунин, пояҳои ҳукумати халифаҳоро заиф сохтанд. Агар ҷунбишҳои нимаи аввали асри VIII ба ҳукумати ситамгори Уммавиён хотима дода бошад, пас қиёмҳову ҷунбишҳои нимаи дувуми асри VIII ва аввали асри IX хилофатро ба ақибнишинӣ водор сохт, ки яке аз натиҷаҳои он ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтани хонадонҳои маҳаллии тоҷик ба шумор меравад.

Хулоса, ошӯбу исёнҳои дар хунхоҳии Абумуслим баамаломата бештар хусусияти ақидатӣ, сиёсӣ, озодихоҳӣ ва иқтисодӣ доштанд. Зухури ошӯбҳои зиёди зиддиарабӣ ва баланд гардидани таъсиру нуфузи хонадонҳои маҳаллӣ тавачҷуҳи халифаҳои аббосиро нисбат ба минтақа кам карда, дар охир чуз пардохти хироҷ аз Хуросон чизе умедвор набуданд. Дар ин маврид муаллифи “Таърихи Систон” қайд менамояд, ки шуҳрати Яъқуб ибни Лайс бад-он ҷо расида буд, ки сафирон аз кишварҳои Туркистону Чин, Ҳинду Синд, Сурия ва Руму Африқо ба вай ҳадяҳо меоварданд, чунки халифа маншури ҳукумати Хуросону Мовароуннаҳр, Макка, Мадина, Бағдод ва Ҳинду Синдро ба ӯ ҳавола кард буд. Зиёда аз ин, дар матни фармони халифа ёдовар мегардид, ки “Ин ҳама ислом ва куфр туро додем бар он ҷумла, ки ҳар сол моро 20 ҳазор ҳазор (20 000 000) дирҳам фиристӣ” [15,с.49-50]. Маълум мегардад, ки қисми шарқии хилофат пурра тахти таъсири хонадонҳои бузурги ҳукуматгари эронитабор қарор дошт.

Албатта, натиҷа ва пайомади неҳзати Абумуслим ва таърихи ҷунбишҳои дигари мардумии Хуросону Мовароуннаҳр аз он иборат буд, ки дар натиҷаи онҳо таҳаввулоти фикрӣ ва ғоявии эронӣ дар ҳама соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии хилофат роҳ ёфта, бад-ин восита эронӣ давлатшарикӣ хилофат ва пешоҳангони соҳаҳои мухталифи олами ислом гаштанд. Илова бар ин, дар ин давра мардумони бумии Хуросону Мовароуннаҳр дар хилофат на фақат аксарияти табақаи равшанфикрону сиёсатмадоронро ташкил мекарданд, балки лашкар, низоми ҳарбӣ-сиёсӣ ва вазъи иқтисодии минтақа тахти таъсири онҳо қарор дошт.

Муҳимтар аз ҳама, натиҷаи шӯришҳои мардумӣ аз он иборат буд, ки як неруи бузург ва тафаккури зиддиарабиро дар Хуросону Мовароуннаҳр ба миён оварда тавонист. Илова бар ин, мардумони бумии минтақаро аз ҷумлаи хонадонҳои бузургу муаззами Бармакӣ – Яҳё, Фазл, Ҷаъфар, хонадони Саҳли Сарахсӣ – Фазл ва Ҳасан ибни Саҳли Сарахсӣ, хонадони Тоҳир ибни Ҳусайни Пашунгӣ – Талҳа, Абдулло, Тоҳир ва Муҳаммад, хонадони Тусӣ – Фазл ибни Сулаймон (780 м) ва Ҷаъфари Тусӣ (788 м), хонадони Саффориён – Яъқуб ва Амр ибни Лайси Саффорӣ, хонадони Сомониён – Асад ва фарзандону наводагони онҳо аз ҷониби халифаҳои аббосӣ ба умури давлатӣ, ба мансабҳои волиёни Хуросону Мовароуннаҳр, вазирон ва сарлашқарон таъйин мегардиданд, ки ин ормони деринаи мардумони бумии

Хуросони бузург дар роҳи ҳифзи марзу буми аҷдодияшон буд. Аз ин ба баъд Тоҳир ибни Ҳусайн, Яъқуб ибни Лайс ва Асад ибни Сомон дар назди халифа эътибори фавқулода пайдо намуда, минбаъд идораи Хуросону Мовароуннаҳр ба хонадонҳои Тоҳириёну Сафғориёну Сомониён интиқол ёфта, пас аз чанде истиқлолияти ҳудудиву маъмурии хешро дар шакли аморат ба даст оварданд.

Муқарриз: Сайфуллоҳи Муллоҷон. –д.и.т., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Аҳмад ибни Яъқуб (Ибни Возеҳи Яъқубӣ) Таърихи Яъқубӣ. Тарҷумаи Муҳаммад Иброҳими Ояғӣ. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ-фарҳангӣ, 1387. -Ҷ.2. - 644 с.
2. Абдулҳусайни Зарринқӯб. Таърихи тамаддуни Эрон. –Техрон: Амири Кабир, 1367. – С. 59.
3. Абуалии Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. -Ҷ.II. – С. 1454.
4. Абдуррафеи Ҳақиқат. Таърихи наҳзатҳои фикрии эронӣ. – С. 203.
5. Балозурӣ. Футуху-л-булдон. Тарҷумаи Муҳаммади Тавакқал. –Техрон: Катиба, 1337 ш. -787 с.
6. Балъамӣ Абуалӣ. Таърихи Табарӣ. –Техрон: Алҳудо, 2001. -Ҷ.II. - 818 1632 с.
7. Бартольд В.В. Сочинение. Том I. Туркистан в эпоху мангольского нашествия в Средняя Азия до XII века / В.В. Бартольд. -М., 1963. – Т.1.-759 с.
8. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна ва давари нав / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. -Ҷ.I-II. – 700 с.
9. Ғуломов Т.М. Бозтоби муборизаҳои озодихонаи мардумони бумии Мовароуннаҳр бар зидди истилогарони араб дар манбаъҳои асримиёнагии форсӣ / Т.М. Ғуломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.–Душанбе, 2022. -№2.
10. Зарринқӯб Абдулҳусайн. Таърихи тамаддуни Эрон. – Техрон: Амири Кабир, 1367. - 605 с.
11. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Тарҷумаи Абулқосим Поянда.– Техрон: Асотир, 1375 ҳ.к. -Ҷ. 9. –С. 3740 - 4167.
12. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-Русули ва-л-мулук. Тарҷумаи Абулқосим Поянда.– Техрон: Асотир, 1375 ҳ.к. -Ҷ. 11. –С. 4614 - 5055.
13. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Тарҷумаи Абулқосим Поянда. Бо таҳрир, тасҳеҳ ва таҳқиқи умумии Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. – Душанбе: Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии Тоҷик, 2014. -Ҷ.6.
14. Муҳаммадазими Систонӣ. Моликияти арзӣ ва ҷунбишҳои деҳқонӣ дар Хуросони қуруни вусто. – С.478.
15. Назаров Ҳ. Авомили сууд ва суқути давлати Сомониён / Ҳ.Назаров. –Душанбе: Ирфон, 1999. – 138 с.
16. Пирниё Ҳасан, Аббоси Иқбол. Таърихи Эрон аз оғоз то инқирози Қочория. –Техрон: Хайём, 1370. - 864 с.
17. Ричард Н.Ф. Наследи Ирана. – М.: Наука, 1971. – 468 с.
18. Систонӣ Муҳаммадазим. Моликияти арзӣ ва ҷунбишҳои деҳқонӣ дар Хуросони қуруни вусто. – Кобул, 1362. -669 с.
19. Табарӣ. Таъриху-р-русул ва-л-мулук. -Ҷ X. – С. 4547.
20. Фредерик Старр. Маърифати гумшуда. Асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилои араб то Темурланг. – Душанбе: ЭР-Граф, 2016. – 692 с.
21. Хатиб С.А. Таърихи Хулафои Рошидин / С.А. Хатиб. –Душанбе: Суннатулло, 2006.- Ҷ.II. -273 с.
22. Ҳақиқат Абдуррафеъ. Таърихи неҳзатҳои фарҳангии эронӣ. – Техрон. “Ширкати муаллифон ва мутарҷимони Эрон”. – Техрон,1347. -497 с.

НАҚШИ МУБОРИЗАИ АБУМУСЛИМИ ХУРОСОНӢ ДАР САРНАВИШТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Дар мақолаи мазкур муаллиф нақши неҳзати Абумуслими Хуросониро дар сарнавишти халқи тоҷик мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар таърихнигории форсу тоҷик шӯриши Абумуслими Хуросонӣ мавзуи машҳур аст. Ҳатто ба ин масъала исломшиносон ҳам таваҷҷуҳ кардаанд. Дар адабиёти исломӣ ҳаракати Абумуслим ҳамчун бидъат ва Абумуслими Хуросонӣ ҳамчун ошӯбгари охиринаи зидди ислом муаррифӣ мешавад. Аммо дар адабиёти муосири ватанӣ Абумуслим ҳамчун қаҳрамони миллии форсу тоҷик шинохта шудааст. Вобаста ба ин масъала таҳқиқоту мақолаҳои зиёд вучуд дошта бошад ҳам, месазад, ки оиди қору пайкори ин шахсият таҳқиқоти махсус анҷом дода

шавад. Албатта, натиҷа ва пайомади неҳзати Абумуслим ва таърихи ҷунбишҳои дигари мардумии Хуросону Мовароуннаҳр аз он иборат буд, ки дар натиҷаи онҳо таҳаввулотҳои фикрӣ ва ғоявии эронӣ дар ҳама соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии хилофат роҳ ёфта, бад-ин восита эронӣ давлатшарики хилофат ва пешоҳангони соҳаҳои мухталифи олами ислом гаштанд. Илова бар ин, дар ин давра мардумони бумии Хуросону Мовароуннаҳр дар хилофат на фақат аксарияти табақаи равшанфикрону сиёсатмадоронро ташкил мекарданд, балки лашкар, низоми ҳарбӣ-сиёсӣ ва вазъи иқтисодии минтақа таҳти таъсири онҳо қарор дошт.

Калидвожаҳо: Абумуслими Хуросонӣ, ошӯбгари охиринаи зидди ислом, натиҷа ва пайомади неҳзати Абумуслим, ҷунбишҳои мардумии Хуросону Мовароуннаҳр.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ВОССТАНИЯ АБУМУСЛИМА ХОРАСАНИ В СУДЬБЕ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

В данной статье автор рассматривает роль и значение восстания Абумуслима Хорасани в судьбе таджикского народа. В персидско-таджикской историографии восстание Абумуслима Хорасани является известной темой. Даже исламские учёные обратили внимание на данный вопрос. В исламской литературе движение Абумуслима представлено как ересь, а Абумуслим Хорасани – как последний мятежник против ислама. Однако в современной отечественной литературе Абу Муслим признан персидско-таджикским национальным героем. Хотя существует множество исследований и статей, посвященных этому вопросу, необходимо провести специальное исследование относительно жизни данной личности. Разумеется, результатом и следствием возрождения Абумуслима и истории других народных движений Хорасана и Мавераннахра было то, что в результате них произошла интеллектуальная и идеологическая эволюция иранцев во всех сферах политической, социальной, экономической и политической и культурной жизни халифата и стали первопроходцами в различных областях исламского мира. Кроме того, в этот период коренные жители Хорасана и Мавераннахра в халифате не только составляли большинство интеллектуалов и политиков, но армия, военно-политическая система и экономическое положение региона находились под их влиянием.

Ключевые слова: Абумуслим Хорасани, последний бунтовщик против ислама, итог и последствия восстания Абумуслима, народные движения в Хорасане и Мавераннахре.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ABUMUSLIM KHORASANI'S UPRISING IN THE FATE OF THE TAJIK PEOPLE

In this article, the author examines the role and significance of the uprising of Abumuslim Khorasani in the fate of the Tajik people. In Persian-Tajik historiography, the uprising of Abumuslim Khorasani is a well-known topic. Even Islamic scholars have paid attention to this issue. In Islamic literature, Abu Muslim's movement is presented as a heresy, and Abu Muslim Khorasani as the last rebel against Islam. However, in modern Russian literature, Abu Muslim is recognized as a Persian-Tajik national hero. Although there are many studies and articles devoted to this issue, it is necessary to conduct special research regarding the life of a given individual. Of course, the result and consequence of the revival of Abumuslim and the history of other popular movements of Khorasan and Transoxiana was that as a result of them there was an intellectual and ideological evolution of the Iranians in all spheres of the political, social, economic and political and cultural life of the caliphate and became pioneers in various areas of the Islamic world. Moreover, during this period, the indigenous people of Khorasan and Transoxiana in the caliphate not only constituted the majority of intellectuals and politicians, but the army, the military-political system and the economic situation of the region were influenced by them.

Key words: Abumuslim Khorasani, the last rebel against Islam, the outcome and consequences of Abumuslim's uprising, popular movements in Khorasan and Transoxiana.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғуломов Тоҷиддин Мирзоалиевич* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 907827090**. E-mail: Tojiddini82@mail.ru

Сведения об авторе: *Ғуломов Тоджиддин Мирзоалиевич* - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент кафедры историографии и архивоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 907827090**. E-mail: Tojiddini82@mail.ru

Information about the author: *Gulomov Tojiddin Mirzoalievich* - Tajik National University, Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Historiography and Archives. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Phone: **(+992) 907827090**. E-mail: Tojiddini82@mail.ru

ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН ВА МАВҶЕИ ЗАБОН ДАР АСАРИ ДАВЛАТИ “КАЁНИЁН”-И ЮСУФШОҲИ ЁҚУБШОҲ

Ҳакимов С.Р.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон

Омӯзиши таърих, бахусус арҷгузорӣ ба мероси моддии ниёгонамон дар даврони соҳибистиклолии Тоҷикистон, тахти сиёсати хирадмандонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти кишварамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавачҷуҳи донишмандону дӯстдорони таъриху фарҳанги тоҷикону эронӣро бештар ба худ ҷалб намуд. Дар ин замина, олимони тоҷик низ баҳри ноил гардидан ба дастовардҳои беш аз пеш, ба хотири ҳарчи зиёдтар равшанӣ андохтан ба саҳифаҳои норавшани таърихи миллат ва тамаддуни қадимаи он пайваста ҷидду ҷаҳд менамоянд.

Аз сабаби ба сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳуди Авесто шиносоии дуруст надоштанамон ба гуфтаи муҳаққиқони бегона бовар намуда, омӯзиши таърихи Каёниёро устура хонда, ба ғӯшаи фаромӯшӣ ниҳодем, ки ин нобахшиданист. Лозим ба қайд аст, ки баъди истиклол ба даст овардан зарурати омӯхтани таърихи муфассали ин сулола ба миён омад ва як силсила мақолаҳо, ба монанди «Ориёиҳо», «Ориёнвич», «Пешдодиён», «Каёниён», «Авесто», «Аввалин давлатҳо»-ро навишта, дар маҷаллаи «Маърифат» солҳои 1995-1996 барои муаллимони мактабҳои миёна ҷоп намудем. Баъдан, бо хоҳиши сарпарастони маҷалла, фидоӣни миллат шодравонҳо М. Ансор ва Ҳ. Қаҳҳоров ба навиштани китоби дарсии «Таърихи қадими халқи тоҷик» барои синфҳои панҷуми мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ шуруъ кардем. Китоби дарсии «Таърихи қадими халқи тоҷик» (Замони ориёиҳо) аз асри санг (палеолит) то замони давлатдорӣ Сосониёро дар бар гирифтааст. Ин китоб дар шумораҳои маҷаллаи «Маърифат» солҳои 1997-1999 пурра ҷоп шуд ва соли 2000-ум дар шакли китоби алоҳида дар Ҷумҳурии Қазоқистон дар нашриёти «Атамура» ба ҷоп расид ва дастраси хонандагон гардид. Китоб барои 68-70 соати дарсӣ бо супоришу саволҳо, дарсҳои иловагӣ дар ҳаҷми 20 ҷузъи ҷопӣ пешниҳод шуда буд. Дар нашриёт дар натиҷаи гаштаю баргашта ихтисор намудан ҳаҷми онро то ба 15 ҷ. ҷ. оварда, бо хатоҳои зиёди илмӣ ва имлоӣ ҷоп намуданд. Пас аз ин нашри дуҷуми онро бо ислоҳи камбудӣҳо ба ҷоп тайёр намудем ва соли 2009 ба таъри расид. Бо вучуди ин ҳама камбудӣҳо, бори аввал таърихи ориёиҳо, аз ҷумла Каёниён дар шакли китоби дарсӣ пешкаши хонандагон шуд. Дар ин китоб зиёда аз 20 дарс ба таърихи Каёниён бахшида шудааст [1, с. 7].

Имрӯз ба ҷаҳониён пӯшида нест, ки тоҷикон ҳамчун меросбари мардуми ориёӣ дар тули ҳазорсолаҳо новобаста аз дину мазҳаб, вазъи сиёсӣю иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҳамеша фарҳангу тамаддуноҳои моддиву ғайримоддие офаридаанд, ки аз онҳо бисёр халқҳои ҷаҳон бархӯрдор шуданд ва ҳанӯз ҳам шуда истодаанд. Бахусус, дар сарзамини паҳновари ориёиҳо (Эронвич) осори гаронбаҳои тоҷикон ва аҷдодони онҳо то ба имрӯз арзи ҳастӣ намуда, ба мардумони гуногун дар хизмат қарор доранд. Ин мероси пурарзиш сароғоз аз ҳазораи VI то милод, аз доманакӯҳҳои Кабуддоғи Туркманистон то ба даштҳои Қазоқистону рӯдхонаҳои Ҳиндустон ва водихою пуштакӯҳҳои Хуросони Бузург доман густурдаанд [2, с. 4].

Сароғози давлатдорӣ тоҷикон аз Бохтари қадим маншаъ мегирад, ки дар ҳақиқат, дар ибтидо давлати Каёниён дар Бохтар ташаккул ёфта, маркази он шаҳри Заринасп (Балх) буд. Номи Бохтар дар сарчашмаҳои юнонӣ дар шакли *Vaktria*, *Vaktriaha*, номи халқии он *Vaktrioi*, *Vaktriahoi*, дар сарчашмаи хатти меҳӣ ин кишвар *Vaktris* оварда шудааст. Бохтар аввалин давлати ориёӣ буд дар Осиёи Марказӣ, ки сарзаминҳои Суғду саккоиҳо низ ба он ворид мегашт. Аз рӯйи кишвари офаридаи Ахура Маздо аз Вандидод бармеояд, ки худуди Бохтари авестой ба ҳавзаи миёна ва болооби Балхоб маҳдуд будааст. Ва баъдан дар замони Каёниён Бохтар ба кишвари

бузург табдил ёфта, бисёр вилоятҳои дуру наздик, аз ҷумла Суғд, Марғуш, Ҳирот, Зобулу Кобул, Балучистон, Панҷоб, Кашмир ба давлати Каёниён - Бохтар ҳамроҳ карда мешаванд, яъне ҳудуди давлати Каёниён-Бохтар сарзаминҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Систони Эрон ва Балучистону Покистон, Кашмир ва Панҷобро дар бар мегирифт.

Дар бораи ҳудуди Бохтар муаллифони юнонӣ маълумотҳои гуногунро пешниҳод менамоянд. Масалан, Деониши Периегет маълумот медиҳад, ки бохтариён бо Каспиён, Деркебиҳо ҳамсоя мебошанд ва дарёи Мурғоб аз миёни сарзамини онҳо ҷорист.

Страбон ба гуфтаҳои Эратосфен таъя намуда менависад, ки Бохтар дар ҷануб дар масофаи муайяне бо Ҳинд ҳамсарҳад аст. Дар шимол Бохтарро рӯди Танаис - Сир аз саккоҳои ҷудо менамоянд (II, I, 17, p.74; XI, 8, p. 514;). Дар асоси ин маълумот метавон гуфт, ки сарҳадоти Бохтар дар ҷанубу шарқ то Ҳиндустон ва дар шимол то ба рӯди Сир тул мекашид ва Суғдро низ дар бар мегирифт. Дар шимолу ғарб марзи Бохтари замони Каёниён то дарёи Каспий мерасид [3,с. 13].

Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо аҳолии озоди комилҳуқуқ ба се гурӯҳ тақсим мешуд: кохинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибхитиёри ҷомеа, ки аз ҷорводорону барзгарон иборат буданд.

Китоби Авесто ягона сарчашмаи ҳаттӣ барои омӯзиши таърихи қадимтарини давлатҳои ориёӣ ба ҳисоб мерафт, ки дар ин китоб таърих дар шакли ривоят ва устура баён гаштааст. Аз рӯи маълумоти китоби Авесто, адабиёти зардуштӣ ва таърихҳои асримиёнагӣ, ба мисоли «Таърихи Табарӣ», «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Форснома»-и Ибни Балхӣ аввалин ва қадимтарин сулолаи ориёӣ давлати Пешдодиён будааст, ки шоҳони ин сулола Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас, Ҷамшед, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр, Зобзу, Гаршасп мебошанд ва аввалин шоҳ Каюмарс Афросиёб аввалин одам дар ҷаҳон буд, ки бунёдгузори шаҳрҳои Дамованд ва Истаҳр мебошад. Мувофиқи ривоятҳо Пешдодиён 2468 сол ҳукмронӣ кардаанд, ки фақат дар хотири мардум 11 шоҳи машҳуртарини онҳо боқӣ мондааст. Ва ҳар як кадоми ин шоҳон дар даврони ҳукмронии худ урфу одат ва анъанаву кашфиёти худро ҷорӣ менамуданд. Барои мисол, дар даврони ҳукмронии Ҳушанг миёни мардум доварӣ, ҳукм ва адл, дар даврони Таҳмурас хатти форсӣ, аспсаворӣ ва боркашӣ ба воситаи ҷаҳорпоён, дар давраи Ҷамшед шамшер ва ҷавшани пӯлодӣ, абрешим, катони ранга ва фарш, инчунин оини Наврӯз ҷорӣ гардидааст ва монанди ин. Давлати Пешдодиёнро нимасотирӣ номидан мумкин аст, ки он дар асри биринҷ, тақрибан дар ҳазораи V-III пеш аз милод вучуд дошт.

Дуюмин давлати қадими ориёӣ ин давлати Каёниён будааст, ки мутобиқи ақидаҳо, 738 сол ҳукмронӣ намудааст ва аз он номи 9 шоҳи ин сулола ба мо омада расидааст. Тибқи маълумотҳои китоби Авесто, охириин шоҳи Каёниён Виштасп номбар шудааст, аммо муаллифони баъдина ҷор шоҳи Ҳахоманиширо низ ба ин сулола ҳамроҳ намудаанд. Шоҳони сулолаи давлати Каёниён инҳо буданд: Кайкубод, Кайковус, Кайхусрав, Луҳрасп, Виштасп, Баҳман (Ҳахоманиш), Ҷамонӣ, Дорои I, Дорои II, ки ҳар кадоми онҳо вобаста ба даври замонашон ҳукмронӣ намуда, тарз ва усулҳои хоссаи идоракунии давлатдорӣ худро ташкил намудаанд. Мисол: дар давраи ҳукмрониаши аввалин шоҳи Каёниён Кайкубод тақсимои маъмурӣ – ҳудудӣ гузаронида, давлати худро ба ноҳияҳо, кутҳо (вилоятҳо) ва шаҳристонҳо тақсим намуд, барои таъмини лашкар андозаи даҳякро ҷорӣ кард ва инчунин дар ин давра шаҳрсозӣ хеле ривож ёфта буд. Баъд аз он ба сари ҳокимият Кайковус менишинад, ки дар даврони ӯ душманигарӣ зиёд шуда, подшоҳӣ ба писари Сиёвуш - Кайхусрави набераи Афросиёб мерасад. Кайхусрав дар даврони ҳукмрониаши ҷор бор ба Турон лашкар мекашад ва се маротиба пирӯз шуда, дар маротибаи ҷорум Афросиёб кушта мешавад. Дар Турон баъди кушта шудани Афросиёб бародараш Кайшавасп ва баъди ӯ писараш Ҳарчасп подшоҳӣ кардаанд. Дар даврони ҳукмрониаши Луҳасп қасри шоҳӣ сохта гирди шаҳри Балхро девор мегирад, девони лашкар (вазирати ҳарбӣ) ташкил мекунад. Ба ӯ аз Рум то Син (Ҳитой) ва Ҳинд хироч месупориданд. Дар замони

Виштасп давлати Каёниён хеле тараққӣ карда, Суғд низ ба хайати он даромад. Виштасп сохтори маъмурӣ – идоравиро такмил дода, девонҳои (вазоратҳои) нав кушод ва вазифаи вазириро ҷорӣ намуд.

Мавҷуд набудани манбаъҳои хаттӣ, тавзеҳ наёфтани бозёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвориҳо дар таҳқиқи таърихи этникии Осиёи Миёнаи онвақта гардидааст. Нахустин сарчашмаҳои хаттии санавӣ, ки дар бораи Осиёи Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII – VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат доштани қавму тоифаҳои эрониҷод – суғдиён, бохтарӣҳо, марғиёниҳо, хоразмиҳо, портҳо, қабिलाҳои мухталифи саккоӣ ва ғайраро хотирнишон намудаанд. Дар натиҷаи кофтукӯв ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимони матнҳои бо забонҳои гуногуни эронӣ навишташуда расидаанд, ки ин забонҳо дар давраҳои қадим ва аввали асри миёна дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои сарҳадии он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва хутану саккоӣ буданд, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дохил мешуданд.

Масъалаи дигаре, ки бо ориёӣҳо иртибот дорад, ин **ҷамъияти этникии ҳиндуаврупоӣ** мебошад. Забоншиносон дар асоси усулҳои муқоисавӣ–таърихӣ муайян намудаанд, ки аксарияти забонҳои аврупоӣ –славянӣ, германӣ, романӣ, юнонӣ ва як забони осийгӣ–форсӣ аз як реша пайдо шудаанд ва давраҳои хеле қадим қабिलाҳое, ки бо ин забонҳо гуфтугӯ мекарданд, дар як кишвар зиндагӣ мекарданд, бо як забон гап мезаданд, яъне як халқ буданд. Олимони ин халқро шартан ҳиндуаврупоӣ номиданд. Тақрибан дар ҳазорсолаи V пеш аз милод забони ягонаи ҳиндуаврупоӣ ба чанд забони мустақил, тақсим мешавад ва халқҳои соҳибзабон ба сарзаминҳои таърихиашон мераванд. Ин ҷо саволе ба миён меояд, ки то аз ҳам ҷудо шудани иттиҳоди этникии халқҳои ҳиндуаврупоӣ онҳо дар кучо зиндагӣ мекарданд, яъне нахустватани муштараки онҳо дар кучо ҷойгир буд? Олимони қариб 200 сол боз дар ин хусус баҳс мекунанд ва ҳоло ҳам ба як ақида наомадаанд. Доир ба ин масъала андешаҳои гуногун вучуд доранд. Аммо аксари донишмандон нахустватани ҳиндуориёҳоро яке аз ин кишварҳо медонанд: Аврупои Марказӣ, Балкан ва хавзаи Днепр, шимолӣ баҳри Сиёҳ. Ориёӣҳо дар қисми шарқии нахустватани иттиҳоди этникии ҳиндуаврупоӣ сукунат доштанд ва аз он ҷо ба шарқ ва баъд ба ҷануб ҳаракат карда, ба Осиёи Миёна ва баъд аз ин ҷо ба Ҳиндустону Эрон рафтаанд. Дар аввали солҳои 1970 олимони шуравӣ Т.В. Гамкрелидзе ва В.В. Иванов дар асоси маълумоти забоншиносии муқоисавӣ–таърихӣ ақидаи комилан навро пешниҳод карданд. Мувофиқи он нахустватани ҳиндуаврупоӣ Осиёи Хурд буд ва онҳо аз он ҷо ба воситаи шимолӣ Эрон ба Осиёи Миёна ва аз ин ҷо ба воситаи шимолӣ баҳри Каспий ва баҳри Сиёҳ ба Аврупо рафтаанд. Баъзе қабिलाҳо шояд ба воситаи Кавказ ба Аврупо рафта бошанд [5, с. 21-22].

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми тараққиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбии эронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, померӣ ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқии эронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ, яқоя бо забонҳои ҳиндуориёӣ шохаи ҳиндуэронӣ, ё худ ориёии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоиро ташкил менамояд. Ба ин, ҳамчунин, забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор халқи забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Аз таҳлили қиссаҳои асотирии тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти ҳиндуориёӣ мавҷуданд. Мисол, барои тасдиқи ин иддао, ҷунонки М.С. Андреев менависад, асотири Падар – Осмон ва Модар – Замин, «ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон боқӣ мондааст. Аз ҷумла, дар Язгулом осмонро ҳоло ҳам дед–падари, заминро нан–модари меноманд. Дар «Ригведа» ҳам Замин ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфти ҷудоинопазир тасвир мешаванд.

Халқи тоҷик дар масири таърихи тулонӣ бо илму фарҳанг, тамаддунофарӣ ва китобу китобдорӣ худ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Ниёғони тоҷикон, сокинони сарзаминҳои Бохтару Суғд ва Хоразм ханӯз дар асрҳои XII–X то милод

сохибкитоб буданд. Қадимтарин ва мукамалтарин сарчашмаи хатгӣ – Авасто махз дар ҳамин давра ва дар ҳамин қаламрав эҷод шудааст ва он на танҳо китоби муқаддаси динӣ аст, балки «барои омӯзиши бахшҳои гуногуни илми таърих, забоншиносӣ адабиёт, асотиршиносӣ ҳамоҳаҳои қадима, ҳикматшиносӣ фалсафа, маънашиносӣ оини динӣ, кайҳоншиносӣ нучум, табиёту ҳуҷрофия ва дахҳо соҳаҳои хурду бузурги илм кумак менамояд» [6, с. 43].

Оғози ташаккули илму фановарии ниёғони мо ба таври шифоҳӣ ҳанӯз пеш аз замони китобатшавии Авесто ибтидо гирифта, ҳафриёти бостоншиносӣ ва маъназҳои хаттии қаламрави Осиёи Марказӣ собит менамоянд, ки гузаштагони пурифтихори мо дар гули таърих қорҳои басо шоистаеро дар самти ҷамъоварӣ ва гиромӣ доштани илму дониш ва баъдан дар давраи мавҷудияти нахустдавлатҳои ориёии Суғду Бохтар ва Хоразм, шоҳаншоҳии Ҳахоманишҳо бештар раванқ пайдо намуда, дар замони Ашкониёну Сосониён ба авҷи аълои рушди худ расидааст. Аз ҷумла, дар давраи Сосониён ба ғайр аз улуми динӣ дигар соҳаҳои гуногуни илм, пеш аз ҳама тиб, риёзиёт, нучум, фалсафа ва таърихнигорӣ хеле пеш рафта буданд. Ба ин гуфтаҳо мисол шуда метавонад «Академияи Гунди Шопур», ки ҳамчун маркази тавоноии илмӣ дорои се бахш–тиббӣ, риёзӣ ва нучум буд, ки дорои китобхонаи бузург, ки 250 ҳуҷра барои нигоҳдошти китобхонаш сохта шуда буд ва ин китобҳо асосан бо ду забон– пахлави ва юнонӣ буданд. Барои нақши бузург гузоштан дар рушди улуми исломӣ, мардуми ориёитабор пас аз истилои арабҳо ба густариши дини ислом ва пешрафти илму дониш дар самтҳои мухталиф низ, аз ҷумла марказҳо ва ниҳодҳои калони илмӣи Хирон, Бағдод, Балх, Гунди Шопур, Нисибия, Димишқ, Нишопур, Рай, Марв, Самарқанд, Бухоро, Гурганҷ, Хучанд, Тирмиз бо таҳқиқоту таҷрибаҳои ҷолиб ва пешқадами замон саҳми бонуфузи худро гузоштаанд.

Дар омӯзиши таърихи Каёниён авестошиносии эронӣ устод Пури Довуд хизмати бузурге карда, таърихи ин дудмонро дар асоси сарчашмаҳои авестой ва муаррихони замони ислом омӯхтааст. Ӯ менависад: «Пас аз нуфузи ислом дар Эрон ҳамон тавре ки дини мо ба торочи дини араб рафт ва забони мо олула ва хатти мо нобуд ва русуму одати мо дигар гашт, дostonҳои миллии мо низ бо қиссаҳои ақвоми сомӣ омехта шуд. Номоварон ва подшоҳони мо бо паёмбарони бани Исроил сарукор пайдо карданд. Дар китоби муаррихони араб ва эронӣ ба зикри подшоҳоне барнамеҳурем, ки бо яке аз анбиёҳои бани Исроил марбут набошанд ё як қисм пайванд ва хешӣ бо яке аз онон надошта бошад. Басо таассуби арабӣ муаррихинро бар он водошт, ки ин подшоҳонро пайрави дини яке аз анбиёҳои бани Исроил пиндоранд ва ба ин восита ононро аз қаҳру ғазаб начот дода тавонистанд. Ҳатто пайгамбари Эронро шогирди Армиёи Азиз алайҳи Ислом шумурдаанд, аммо раҳм наёварда ӯро нафриншудаи устодаш хондаанд» [7, с. 207-208].

Муқарриз: Насриддинов Х.- н.и.т., дотсенти ДДМИТ

АДАБИЁТ

1. А.Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ.1. – Душанбе, 1964.
2. А.Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ.2. – Душанбе, 1964.
3. А.Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ.3. – Душанбе, 1964.
4. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции / И.В. Пьянков. – Душанбе, 1982.
5. Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Давлати Каёниён / Ю. Ёқубшоҳ. – Душанбе: ЭР-граф, 2012.-544 с.
6. Якубов Ю. Таърихи халқи тоҷик (барои синфи 5-ум) / Ю.Якубов. - Атамур, 2000.
7. Якубов Ю. Асотирӣ гов дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ / Ю.Якубов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. -1994. -№ 2.
8. Якубов Ю. Гаҳномаи Авестой / Ю.Якубов. – Душанбе, 2003.
9. Якубов Ю. Где находится авестийский Ориёнвич (Orionvij) / Ю. Якубов //Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. -№ 3. -2006.
10. Якубов Ю. Замон ва макони Зардушт. – Нақши Авесто дар тамаддуни миллии ва ҷаҳонӣ / Ю. Якубов. – Душанбе, 2001.
11. Якубов Ю. К проблеме времени и места рождения Зардуштра – Авеста в истории и культуре Центральной Азии. – Душанбе, 2001.
12. Якубов Ю. Каёниён / Ю.Якубов // Маҷаллаи “Фарҳанг”. -№ 10-12. -1995.
13. Якубов Ю. Кухантарин маъбадҳои оташ дар Ориёншаҳр – Паҷӯҳиш дар фарҳанги бостон / Ю.

- Якубов. – Париж, 1996.
14. Якубов Ю. Ориёнвич дар кучо буд / Ю. Якубов //Маҷаллаи “Фарҳанг”. -№ 5-6. - 2002.
 15. Якубов Ю. Проблемаҳои омӯзиши таърихи халқи тоҷик/ Ю. Якубов //Маҷаллаи Фарҳанг. -№ 5-6. - 1995.
 16. Якубов Ю. Тоҷикон (перомони этногенез) / Ю.Якубов. – Душанбе, 1991.
 17. Якубов Ю. Туран и туранцы / Ю.Якубов //ИООН АН. - № 3. - 1993.
 18. Якубов Ю. Храм – алтарь огня в Айбаке (Самангане) – АРТ.ХХХ. – Душанбе, 2005.
 19. Яъқубшоҳ Юсуфшоҳ. Проблемаи ташкили аввалин давлатҳои ориёӣ дар асраҳои Б.Ғафуров // Академик Бобочон Ғафуров муҳаққиқи таърих ва тамаддуни мардуми Осиёи Марказӣ / Я. Юсуфшоҳ. – Душанбе, 1999.
 20. Яъқубов Ю. Тамаддуни Қӯлоб баҳши муҳими тамаддуни Бохтари бузург аст / Ю. Яъқубов //Чумхурият: 5. 11. 2002.
 21. Яъқубшоҳ Ю. Аввалин давлатҳои ориёӣ дар Шарқи Наздик/ Ю.Яъқубшоҳ // Маҷаллаи “Маърифат”. -№ 5-6. -1996.
 22. Яъқубшоҳ Ю. Пайдо шудани давлати бузург дар Ориёи Шарқӣ дар асрҳои ХХII-XV п.м. / Ю. Яъқубшоҳ // Маърифат. -№ 1-2. -1998.

ДАВЛАТДОРИИ ТОҶИКОН ВА МАВҶЕИ ЗАБОН ДАР АСАРИ ДАВЛАТИ КАЁНИЁНИ ЮСУФШОҲИ ЁҚУБШОҲ

Мақола таҳқиқу таҳлили таърихи давлатдорӣ сулолаи Каёниёнро фарогир буда, дар он саҳми китоби «Давлати Каёниён»-и Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ низ оиди омӯзиши таърихи Каёниён оварда шудааст. Сароғози давлатдорӣ тоҷикон аз Бохтари қадим маншаъ мегирад, ки дар ҳақиқат, дар ибтидо давлати Каёниён дар Бохтар ташаккул ёфта, маркази он шаҳри Заринасп (Балх) буд. Номи Бохтар дар сарчашмаҳои юнонӣ дар шакли *Baktria*, *Baktriaha*, номи халқи он *Baktrioi*, *Baktriahoi*, дар сарчашмаи хатти меҳӣ ин кишвар *Baktris* оварда шудааст. Бохтар аввалин давлати ориёӣ дар Осиёи Марказӣ буд, ки сарзаминҳои суғдиёну саккоӣҳо низ ба он ворид мегашт. Аз маълумотҳои Вандидод ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки кишвари офаридаи Ахурамаздо ҳудуди Бохтари авестой - Бахти танҳо ба ҳавзаи миёна ва болооби Балхоб маҳдуд будааст. Ва баъдан дар замони Каёниён Бохтар ба кишвари бузург табдил ёфта, бисёр вилоятҳои дуру наздикро, аз ҷумла Суғд, Марғуш, Хирот, Зобулу Кобул, Балучистон, Панҷоб, Кашмир ба давлати Каёниён-Бохтар ҳамроҳ карда мешаванд, яъне ҳудуди давлати Каёниён - Бохтар сарзаминҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Систони Эрон ва Балучистону Покистон, Кашмир ва Панҷобро дар бар мегирифт. Дуюмин давлати қадими ориёӣ ин давлати Каёниён будааст, ки мутобиқи маълумотҳо 738 сол пойдор будааст ва номи 9 шоҳи ин сулола то ба мо омада расидааст. Дар китоби Авесто, охириин шоҳи Каёниён Виштосп номбар шудааст, аммо муаллифони баъдина чор шоҳи Ҳахоманиширо низ ба ин сулола ҳамроҳ намуздаанд. Халқи тоҷик дар масири таърихи тулонӣ бо илму фарҳанг, тамаддунофарӣ ва китобу китобдорӣ худ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Ниёғони тоҷикон, сокинони сарзаминҳои Бохтару Суғд ва Хоразм ханӯз дар асрҳои XII–X то милод соҳибкитоб буданд.

Калидвожаҳо: Каёниён, таърих, фарҳанг, Орёно, Бохтар, ниёгон, давлатдорӣ, қадима, бостоншиносӣ, таҳлил.

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ ТАДЖИКОВ И ПОЛОЖЕНИЕ ЯЗЫКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЮСУФШАХА ЯКУБШАХА

Статья посвящена исследованию и анализу истории государственности династии Каянидов, а также представлен вклад книги Юсуфшаха Якубшаха «Государство Каянидов» в изучение истории Каянидов. Начало Государственность таджиков древнего Бохтара берет начало с упоминания о том, что в Бохтаре образовалось Каянидское государство, центром которого был город Заринасп (Балх). Имя Бохтар в греческих источниках пишется в форме Бактрия, Бактриаха, его народное название Бактриой, Бактриахой, в источнике клинописи этой страны - Бактрис. Бохтар был первым арийским государством в Средней Азии, куда входили также земли согов и саков. По стране, созданной Ахура Маздой из Вандидода, видно, что бахтинский район Бахти Авесты ограничивался только средним и верхним течением бассейна Балхоб. А потом, во времена каянцев, Бохтар стал великой страной и многие области ближние и дальние, в том числе Согд, Марғуш, Герат, Забул, Кабул, Белуджистан, Паджаб, Кашмир, были присоединены к Каянско-Бохтарскому государству, т.е. , территорией государства Каян-Бохтар являются земли Средней Азии: Афганистан, иранские Систан и Белуджистан, Пакистан, Кашмир и Пенджаб. Вторым древним государством ариев было государство Каяни, которое по поверьям правило 738 лет и в котором до нас дошли имена 9 царей этой династии. По сведениям книги «Авеста», последним царем каянов является Виштасп, но более поздние авторы включили в эту династию четырех ахеменидских царей. Особое место в своей многовековой истории занимает таджикский народ со своей наукой и культурой, цивилизацией и книгами. Предки таджиков, жители Бохтара, Согда и Хорезма, были книголадельцами еще в 12-10 вв. до н.э.

Ключевые слова: каяниды, история, культура, арийцы, бактрийцы, родословная, государство, древние, археология, анализ.

STATEHOOD OF THE TAJIKS AND THE POSITION OF THE LANGUAGE IN THE WORKS OF YUSUF SHAH YAKUB SHAH

The article is devoted to the study and analysis of the history of the statehood of the Kayanid dynasty, and also presents the contribution of Yusufshah Yakubshah's book "The State of the Kayanids" to the study of the history of the Kayanids. The beginning of the statehood of the Tajiks of ancient Bokhtar reminds us that the Kayanid state was formed in Bokhtar, the center of which was the city of Zarinasp (Balkh). The name Bokhtar in Greek sources is written in the form of Bactria, Bactriach, its popular name is Bactria, Bactriach, in the source of the cuneiform writing of this country - Bactris. Bokhtar was the first Aryan state in Central Asia, which also included the lands of the Sogs and Saks. According to the country created by Ahura Mazda from Vandidod, it can be seen that the Bakhtin region of the Bakhti Avesta was limited only to the middle and upper reaches of the Balkhob basin. And then, during the time of the Kayans, Bokhtar became a great country and many regions near and far, including Sogd, Margush, Herat, Zabul, Kabul, Balochistan, Pajab, Kashmir, were annexed to the Kayan-Bokhtar state, i.e. , the territory of the Kayan-Bohtar state is the lands of Central Asia: Afghanistan, Iranian Sistan and Balochistan, Pakistan, Kashmir and Punjab. The second ancient state of the Aryans was the state of Kayani, which, according to beliefs, ruled for 738 years and in which the names of 9 kings of this dynasty have come down to us. According to the book "Avesta", the last king of the Kayans is Vishtasp, but later authors included four Achaemenid kings in this dynasty. The Tajik people with their science and culture, civilization and books occupy a special place in their centuries-old history. The ancestors of the Tajiks, the inhabitants of Bokhtar, Sogd and Khorezm, were book owners as early as the 12th-10th centuries. BC.

Key words: Kayanids, history, culture, Aryans, Bactrians, genealogy, state, ancients, archeology, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳакимов Собир Раҷабалиевич* – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон, ассистент, кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 734061, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/16. Телефон: **918-49-80-91**.

Сведения об авторе: *Хакимов Собир Раджабалиевич* - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент, кафедра гуманитарных дисциплин. **Адрес:** 734061, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/16. Телефон **918-49-80-91**.

Information about the author: *Hakimov Sobir Rajabaliovich* – Tajik State University of Finance and Economics, assistant, Department of Humanitarian Disciplines. **Address:** 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Nakhimov street 64/16. Phone: **918-49-80-91**.

ТДУ: 930.85(575.3)

НИШОНИ АРҶГУЗОРӢ БА ҲАМКОРИҶО ВА МУАРРИФИИ ТАЪРИХУ ФАРҶАНГИ МИЛЛАТ

Аламиозода А.А

Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти мустақил дар сатҳи байналмилалӣ бо сарвари Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо як қатор ташаббусҳои нодиру барҷаста дар самти ҳалли масоили мубрам барои ҷомеаи башарӣ маъруфият пайдо намудааст. Махсусан, дар доираи созмону ташкилотҳои минтақавию байналмилалӣ Тоҷикистон ҷиҳати пешгирӣ ва ҳалли саривақтии масъалаҳои мубрами глобалӣ афзалият дошта, дар ин роҳ ҳамкории мутақобилан судмандро роҳандозӣ намудааст. Ҳамкории Тоҷикистон бо ҷомеаи ҷаҳонӣ дар доираи Созмони Милали Муттаҳид афзалияти бештар касб карда, аҳаммияти хосса дорад. Ташаббусҳои ҷониби Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои умдаи сайёра ва пазироии онҳо аз ҷониби ин созмони бонуфуз нишони ҳамкории мутақобилан судманд маҳсуб меёбад.

Маҳз мушкilotи умумибашариро ба назар гирифта, бори аввал дар оғози асри XXI дар сатҳи байналмилалӣ масъалаи истифодабарӣ ва ҳифзи захираҳои об аз ҷониби Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба самъи давлатдорони олам расонида шуд ва ҷомеаи ҷаҳонӣ дар симои Созмони Милали Муттаҳид ба сиёсати созандаву хирадмандонаи Президенти Тоҷикистон тавачҷуҳ зоҳир намуда, ташаббусҳои пешниҳоднамудаи роҳбарияти сиёсии Тоҷикистонро роҷеъ ба об хушнудона истиқбол намуд.

То ба имрӯз 5 ташаббуси глобалии зерини Тоҷикистон роҷеъ ба соҳаи об ва иқлим, бо Қатъномаи маҷмааи СММ қабул гардид:

- Соли байналмилалии «Оби тоза», соли 2003;
- Даҳсолаи байналмилалии амалиёт «Об барои ҳаёт», солҳои 2005-2015;
- Соли байналмилалии ҳамкорӣ дар соҳаи об, соли 2013;
- Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор», солҳои 2018-2028;
- Соли байналмилалии ҳифзи пиряхҳо, соли 2025.

Дар шароити имрӯзаи ҷаҳони муосир ва таҳаввулоти ҷиддии сайёраи Замин инсоният бо масъалаҳои рӯ ба рӯ гардидааст, ки борои аз байн бурдани қисми зиёди мавҷудоти зинда ва ғайри зинда сабабгор аст.

Чун ба таърихи ҷаҳони имрӯза назар афканем, кишварҳои зиёд аз нарасидани оби ошомиданӣ танқисӣ кашидаанд ва кашида истодаанд. Барои тавачҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба ин масъала ҷалб намудан шахсияте лозим аст, ки бо ташаббус ва иқдоми ғавқулода бузургаш ҳаллу фасли ин масъаларо тавонад барномарезии дуруст намояд, ки хусусияти башардӯстонаро фарогир бошад.

Боиси ифтихор ва шарафмандии ҳар як пиру ҷавони кишвар аст, ки маҳз ин ташаббус ва иқдом аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод гардидааст.

Баъди ба даст овардани истиқлоли давлатӣ дар ҳаёти миллати тоҷик рӯйдодҳои хотирмоне ба вуқӯ пайвастанд, ки мояи ифтихор ва сарфарозии ҳамаи аҳолии

кишвар гардиданд ва бо муҳимияти таърихияш ҳамчун санаи сарнавиштсоз барои муаррифии миллати куҳанбунёди тоҷик дар сатҳи СММ фаромӯшнашаванда сабти ном шуд. Ин сана вобаста ба вазъияти тағйирёбии ҷаҳон **қабули қатъномаи иҷлосияи 77-уми Маҷмааи умумии СММ оид ба эълон** гардидани соли 2025 ҳамчун «Соли байналмилалии ҳифзи пиряхҳо» мебошад.

Ин санаи нав дар давраи Истиқлоли давлатӣ, дар раванди давлатдориву давлатсозӣ, дар ҳалли масъалаҳои умумибашарӣ бори дигар Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун кишвари ташаббускор дар самти обу иқлим ба ҷаҳониён муаррифӣ кард. Ҳамаи ин воқеият аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сарғаҳи захираҳои бузурги оби тозаи нӯшокӣ ва истеҳсолкунандаи неруи барқ аз нигоҳи экологӣ тоза ҷой гирифтааст, ки 98%-и неруи барқ аз об истеҳсол карда мешавад.

Хушбахтона, ҷомеаи ҷаҳонӣ барои татбиқи ин пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 14-уми декабри соли 2022 Қатъномаро бо мазмуни зайл қабул кард:

- Эълон гардидани 21 март ҳамчун Рӯзи байналмилалии ҳифзи пиряхҳо;
- Эълон шудани соли 2025 ҳамчун Соли байналмилалии ҳифзи пиряхҳо;
- Дар назди СММ таъсис додани Фонди боварии байналмилалӣ барои саҳмгузорӣ ба ҳифзи пиряхҳо;
- Дар соли 2025 доир намудани Конфронси байналмилалӣ оид ба ҳифзи пиряхҳо дар шаҳри Душанбе.

Дар заминаи ин Қатъномаи Созмони Милали Муттаҳид маълум карда шуд, ки соли 2025 пас аз оғози рӯзи ҷаҳонии ҳифзи пиряхҳо, солҳои баъдӣ рӯзи байналмилалии ҳифзи пиряхҳо ҷашн гирифта мешавад. Дар ин рӯз натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқоти гузаронидашудаи экспедитсияҳо, корҳои илмию таҳқиқотӣ, мониторинги доимӣ дар самти пиряхҳо, солони аз тамоми ҷаҳон натиҷагирӣ карда шуда, ба ҷаҳониён пешниҳод карда мешаванд.

Ҳолати имрӯзаи пиряхҳои ҷаҳон, аз ҷумла Тоҷикистон то соли 2025 таҳлил карда шуда, мушкилоти аҳолии сайёра аз нарасидани оби ошомиданӣ мушаххас карда мешавад. Барои пиряхҳои боқимонда роҳҳои ҳифзи онҳо аз таъсири тағйирёбии иқлим пешниҳод карда мешавад. Мавриди зикр аст, ки яке аз сабабҳои обшавии пиряхҳо ва баланд гардидани ҳарорати ҳаво, инчунин тағйир ёфтани иқлим ин аз ҳисоби истеҳсоли газҳои гулхонаӣ мебошад.

Барои ҳалли масъалаҳои обу иқлим ва ҳифзи пиряхҳо дар сатҳи байналмилалӣ дар шаҳри Душанбе соли 2025 доир намудани Конфронси байналмилалӣ оид ба ҳифзи пиряхҳо дар назар дошта шудааст.

Ҷомеаи ҷаҳонӣ аҳаммияти ин ташаббусҳоро дарк намуда, обшавӣ ва аз байн рафтани манбаъҳои оби тозаи нӯшокиро дар сайёра эҳсос менамояд ва дар оянда барои пешгирии фалокатҳои зиёди ҷонӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар бештари давлатҳо чораҷӯӣ менамояд.

Дар доираи ин ҳамкориҳо ва аъзогии фаъол санаи 21-уми март соли ҷорӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ширкат дар Конфронси оби СММ дар шаҳри Нью-Йорки ИМА дар маросими тақдими тухфаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони Милали Муттаҳид иштирок намуданд.

Бояд қайд кард, ки дар маросими тақдими тухфаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони Милали Муттаҳид муовини дабири кулли СММ оид ба масъалаҳои стратегӣ, сиёсӣ ва назорат дар соҳаи идора, раиси комиссия оид ба фарҳанг Катрин Поллард ширкат намуд.

Дар ин раванд таъкид гардид, ки тухфаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикосгари нақши назаррас ва рамзи аҳаммияти санъат дар таҳкими сулҳу ҳамдигарфаҳмӣ байни халқҳо мебошад. Тоҷи кунгураддор, ки ҳамчун тухфа ба СММ тақдим карда шуд, бозёфти нотаркрори таърихӣ маҳсуб ёфта, аз лиҳози хронологӣ ба давраи ибтидои ташаккули халқи тоҷик аниқтараш ба давраи аввали давлатдорӣ Кӯшонӣ марбут доништа мешавад. Тибқи таҳлили муаррихон, он ба номи этникии «тоҷик» робитаи бевосита дошта, реша ва асли калимаи «тоҷик» аз вожаи «тоҷ», ки маънояш тоҷдор, яъне давлатдор аст, сарчашма мегирад. Ниёкони тоҷикон то замони ҳукумати Кӯшонӣ ориёӣ номида мешуданд, ки маънояш халқи шоҳӣ, воломақом, покнаҷод ва ҳукмрон аст. Вожаи «тоҷик» ҳам ба ҳукмрон ва воломақом пайваст буда, мақоми маҳсуси ниёкони моро, ки дар ташаккул ва рушди унсурҳои тамаддуни башарӣ, маҳсусан низоми давлатдорӣ доштанд, инъикос менамояд. Дар замони Кӯшонӣ ҳукумати ҷону мақдуниҳо таназзул ёфта, тамаддун ва фарҳанги маҳаллӣ бо ташаббуси намояндагони ин сулола аз нав эҳё ва рушд менамояд. Маҳз ибтиқори шоҳони кӯшонӣ дар роҳи эҳёи фарҳанги ниёкон боис гардид, ки заминаи ташаккули халқи тоҷик гузошта шавад. Аз натиҷаи таҳқиқи бостоншиносон ва бозёфтҳои маълум мегардад, ки давраи Кӯшонӣ яке аз марҳалаҳои асосии нақшгузори тоҷикон ба тамаддуни башарӣ ба ҳисоб мерафт [6, с. 156].

Ин тоҷест, ки аз таърихи бою пурғановати давлатдори ниёкони тоҷикон дар раванди таърих хабар дода, ҷомеаи башариро ба саҳифаҳои рангини давлатдорӣ мо ошно месозад.

Тоҷи кунгураддор аз ҷумлаи он бозёфтҳои нодире маҳсуб меёбад, ки таърихи қадим ва мероси ғанӣ доштани халқи тоҷикро, ки аз давраи қадим дар руҳияи сулҳу субот ва ба таври осоишта бо тамаддуну миллатҳои ҳамҷавор ва таҳаммулпазириву ҳамзистӣ доштанд, муаррифӣ менамояд. Тоҷикон дар таърихи башарӣ аз ҷумлаи нахуст халқҳои буданд, ки бо тоҷи давлатдорӣ хеш, ки нишони волоияти ҳукуматашон буд, ба инсон новобаста аз дину оин ва миллату халқият арҷ гузоштаанд. Ин тоҷ аз тамаддуни хосаи ниёкони тоҷикон, маҳсусан замони ҳукумати Кӯшонӣ хабар медиҳад. Дар замони Кӯшонӣ, ки ҳудуди имрӯзаи Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Покистон ва қисми шимоли Ҳиндустонро фаро мегирӣфт, тамоми халқиятҳо дар доираи як сиёсат ба ҳам омада, муносибатҳои судманди фарҳангӣ, иқтисодӣ ва тичоратиро ба роҳ монда буданд. Сиёсати фарҳангии шоҳони кӯшонӣ буд, ки тамаддуни Ҳинди қадим ва Юнони қадим бо тамаддуни ориёӣ васл шуда, як фараҳнигӣ умумӣ ва хосае ташаккул ва рушд ёфт. Забону дини мардуми ин минтақаҳо бо ҳам наздику дар муомила қарор гирифт. Озодии виҷдонро Канишкаи Кабир дар сар то сари шоҳаншоҳӣ эълон кард. Маъруфияти шоҳони кӯшонӣ дар ҳавзаҳои тамаддунӣ аз нақши боризи онҳо дар рушди ҷомеаи инсонӣ гувоҳ меод. Варзӯду Хуросон ба марказҳои бузурги фарҳангиву тичоратӣ мубаддал гардида буданд. Мувофиқи маълумоти сайёҳони чинӣ, дар шоҳаҳои Роҳи бузурги Абрешим, маҳсусан шаҳрҳои Варорӯд, тоҷирони зиёде аз Рум, Миср, Байнаннаҳрайн, Чин ва

Ҳинд ба ҳам омада, ба тичорати бузург машғул буданд. Ин ҳама аз сиёсати ҳамгирӣ ва башардӯстонаи шоҳони ориёитабор хабар меод [1, с. 342].

Бояд гуфт, ки тоҷи кунгурадори нишони арҷгузорӣ ба ҳамкориҳои судманд бо яке аз ташкилотҳои, ки мавзӯи сулҳу субот ва амнияти ҷомеаи ҷаҳонӣ дар меҳвари ҳадафҳои қарор дорад, махсус меёбад. Миллати тоҷик ва ниёкони он ҳамеша дар ҳама марҳалаҳои таърихӣ пуштибонӣ аз муносибати судмани тарафайн ва сулҳу субот намуда, бо халқҳои ҳамҷавори худ дар ин росто равобита ҳасанаро барқарор намудаанд. Дар сиёсату фарҳанги ниёкони тоҷикон ҳамеша падидаҳои арзишманде чун сулҳ, субот, инсондӯстӣ ва амсоли инҳо тараннум гардида, амалӣ мегардид. Аз замони Ҳахоманишиён сар карда то аҳди Сомониён аҷдоди тоҷикон ҳамеша бо роҳи созишу сулҳ ва арҷгузорӣ ба ҳуқуқи озодиҳои инсон давлатро идора намуда, ба ҳаққи ҳуқуқи халқҳои ҳамсоия хеш арҷ мегузошанд.

Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон имрӯз бо талошу ташаббусҳои беназири хеш бори дигар собит намуданд, ки чун ниёкони хеш, ба мисли Куруши Кабиру Исмоили Сомонӣ дар роҳи арҷ гузоштан ба ҳуқуқи озодиҳои инсон ва ҳалли масъалаҳои умдаи ҷомеаи ҷаҳонӣ пешсаф мебошанд. Миллати тоҷик дар тамоми марҳалаҳои таърихӣ принсипи инсондӯстиро дар мадди аввал қарор дода, дар ҳама самтҳо аз он пуштибонӣ менамояд [6, с. 93].

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми суҳбат таъкид намуданд, ки ин ҳада, ҳамчунин саъю талоши ҳамаҷониба ва дастгирии мардуми тоҷикро аз ҳадафҳо ва арзишҳои Созмони Милали Муттаҳид дар самти таҳкими муносибатҳои дӯстонаи байни кишварҳо дар заминаи эҳтироми усули баробарӣ ва худмуайянкунии халқҳо тавассути таърих, санъат ва маданият бозгӯӣ менамояд.

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон изҳори умед намуданд, ки давлатҳои аъзои Созмони Милали Муттаҳид ва меҳмонони ин ниҳоди бонуфузи байналмилалӣ бо дидани нигора аз фарҳангу таърихи бостонии мардуми мо – тоҷикон ёдовар хоҳанд шуд.

Дар баробари арҷ гузоштан ба ҳамкориҳои мутақобилан судманд, ҳамчунин, бо ибтикори Пешвои миллат маросими ифтитоҳи намоишгоҳи «Таърихи рушди Тоҷикистон» баргузор шуд. Дар маросими ифтитоҳи намоишгоҳи Роҳбари Дастгоҳи кулли СММ Эрл Кортеней Раттрей, муовини Дабири кулли СММ, сафирони кишварҳо ва намоёндагони расмии давлатҳои аъзои СММ, инчунин дигар иштирокчиёни Конфронси оби СММ – 2023 ширкат намуданд.

Сарвари давлат зимни суҳбати хеш диққати ҳозиринро ба вазъи таърихӣ ба истиқлол расидани Тоҷикистон ҷалб намуда, талошҳои мардуми тоҷикро ҷиҳати расидан ба ваҳдати миллӣ ва сулҳу субот, инчунин рушди устувори иқтисодӣ таъкид карданд.

Ҳадафи асосии ташкил ва баргузор намудани намоишгоҳ, қабл аз ҳама, муаррифии намунаҳои фароғии давраҳои муҳими таърихи давлатдорӣ тоҷикон, фарҳанги ғаниву қадима, табиати зебову нотакрори давлат, захираҳои фаровони табиӣ, имкониятҳои сайёҳӣ, ёдгориҳои таърихӣ, санъат ва ҳунармандиву меъмории мардуми тамаддунсоии тоҷик мебошад.

Дарвоқеъ, ташкили намоишгоҳи «Таърихи рушди Тоҷикистон» яке аз падидаҳои нодир ҷиҳати муаррифии миллату давлат дар сатҳи байналмилалӣ махсус ёфта, ҷомеаи ҷаҳониро бо таъриху тамаддуни тоҷикон ва Тоҷикистони муосир ошно

месозад. Миллати тоҷик, ки дар сарғаҳи ташаккул ва рушди яке аз тамаддунҳои башарӣ қарор дорад, инъикоси он барои ҷаҳониён саривақтӣ ва муҳим арзёбӣ мегарад. Дар айни замон на ҳама миллатҳо имкони тақшикили чунин намоишгоҳ ва муаррифии таъриху фарҳанги миллии худро доранд. Дар замони соҳибистиклолӣ борҳо собит гардид, ки дар баробари тавассути ташаббусҳои бузурги байналмилалӣ муаррифии давлату миллат аз ҷониби Пешвои миллат, ҳамчунин қадамҳои ҷиддӣ ва устувор ҷиҳати эҳё ва гиromидошти суннатҳои неки ниёкон ва инъикоси он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ сурат гирифта истодааст. Сарвари давлат ҳамеша аз таъриху фарҳанги хосса ва ғановатманди тоҷикон дар сатҳи байналмилалӣ таъкид намуда, ибраз менамояд, ки дар меҳвари он арҷ гузоштан ба инсон қарор дорад.

Ҳамчунин, тақшикили намоишгоҳи мазкур имкон медиҳад, ки диққати ҷаҳониён ба ёдгориҳои моддиву маънавии Тоҷикистон ҷалб шуда, соҳаи сайёҳии кишвар рушд намояд. Албатта, яке аз заминаҳои рушди сайёҳӣ дар кишвар мавҷудияти ёдгориҳои куҳани таърихӣ ва фарҳангӣ мебошад, ки бо ин иқдом Сарвари давлат бори дигар аз чунин як минбари баланд таъриху фарҳанги миллиро муаррифӣ намуд. Таърихи ташаккули давлатҳои ниёкони тоҷикон - ориёӣҳо аз аҳди Пешдодиён то Ҳахоманишиён, Ашкониён, Кӯшонӣён, Сосониён ва Сомониён дар така бо натоиҷи таҳқиқоти муҳаққиқон дар намоишгоҳ инъикос гардидааст. Ҳамчунин, харитаҳои сиёсии давлатдорӣ тоҷикон дар тури таърих, раванди рушди фарҳанги ниёкон ва таъсири он ба тамаддуни башарӣ нишон дода шудаанд.

Ин ташаббус дар роҳи ҷалби сайёҳони хориҷӣ, ҳамчунин имкон медиҳад, ки ҳунарҳои мардумӣ боз ҳам рушду нумӯ ёфта, ва эҳё карда шаванд. Дар намоишгоҳ, ҳамчунин намунае аз сарватҳои нодири табиати Тоҷикистон муаррифӣ шуд, ки ин ҳам ба рушди соҳаи саноати кишвар дар натиҷаи ҷалби сармояи хориҷӣ таъсири мусбӣ мерасонад.

Сарвари давлат зимни суҳбат бо Дабири кулли Созмони Миллали Муттаҳид Антонио Гутерриш таъкид намуданд, ки Тоҷикистон омода аст, дар якҷоягӣ бо СММ ва давлатҳои аъзои он ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои рушди устувор, рафъи хатару таҳдидҳои муосир ва таъмини арзишҳои волои инсоният саъю талош намояд. Махсусан, ҳамкорӣ дар самти об, тағйирёбии иқлим ва таъсири он ба захираҳои об, пешгирии офатҳои табиӣ, рушди иқтисодҳои тавлиди «неруи сабз», қабули қатъномаи Маҷмааи Умумии СММ аз рӯи ташаббуси панҷуми Тоҷикистон оид ба ҳифзи пирияхҳо, аз мавзӯҳои асосии мулоқот ба шумор мерафтанд.

Дар баробари ин Сарвари давлат диққати ҳайати роҳбарияти Созмони Миллали Муттаҳидро ба рафъи хатарҳои дигари глобалӣ, махсусан бухронҳои иқтисодиву молиявӣ ва таҳдидҳои терроризму экстремизм ҷалб намуд. Дар хусуси вазъи кишвари ҳамҷавори мо – Афғонистон Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуд, ки Тоҷикистон аз раванди интиқоли кумақҳои башардӯстона ба мардуми кишвари ҳамсоя ҷонибдорӣ менамояд.

Ҳамин тавр, ширкати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин ҳамоиши сатҳи байналмилалӣ дар доираи СММ далели мавқеи устувори кишвари мо дар робита ба ҳалли ботадбирона ва саривақтии масъалаҳои умдаи глобалӣ маҳсуб ёфта, мақоми Тоҷикистонро ҳамчун кишвари ташаббускор боз ҳам тақвият мебахшад. Аз лиҳози

сиёсӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ ин ҳамоиш барои кишвари мо чун ҷониби ташаббускор мусбӣ арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 872 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2019. [Манбаи электронӣ]. Речаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/rus/rayoumho2019.htm>
3. Сайидзода З. Тоҷикистони муосир: масъалаҳои мубрами истиқлоли миллӣ. – Душанбе: Контраст, 2020. – 640 с.
4. Сафолзода М. Инициативы Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по урегулированию проблемы Афганистана (1992-2002 гг.). – Душанбе, 2020. – 223 с.
5. Раҳмон Э. Уфуқҳои истиқлол. – Душанбе: Ганҷ-нашриёт, 2018. – 436 с.
6. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.
7. Умаров Ф. Республика Таджикистан и мусульманский мир: н. Ф. Умаров. Таджикистан и международные исламские организации: проблемы и перспективы сотрудничества /Ф. Умаров //Внешняя политика. «Виза - принт». - 2012. - № 2. - С.125
8. Эмомали Раҳмон. Выступление на совместном заседании Комитета международных связей и депутатской группы Европарламента по сотрудничеству со странами Центральной Азии. 7 июня 2011г. Франция // Эмомали Раҳмон. Независимость Таджикистана и возрождение нации: В 11 т. Т. 11. – Душанбе, 2017. – С. 375-380.
9. Мамадазимов А. Эҳёи ташаббуси Пешвои миллат оид ба бунёди «Камарбанди амният дар атрофи Афғонистон» комилан зарур аст/ А.Мамадазимов //Ба қуллаҳои дониш». - № 13 (1459). 26.09.2019.
10. Эмомали Раҳмонов. За нормализацию ситуации и обеспечение мира. Выступление на VII встрече глав государств – членов организации исламской конференции в Касабланке. 13- 14 декабря 1994 года /Эмомали Раҳмонов. Независимость нации и возрождение нации. Т.1. –Душанбе: Ирфон, 2006, С.279.

НИШОНИ АРҶГУЗОРӢ БА ҲАМКОРИҶО ВА МУАРРИФИИ ТАЪРИХУ ФАРҲАНГИ МИЛЛАТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба аҳамияти ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Созмони Милали Муттаҳид, нақши Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар гузариши муносибатҳо, аҳамияти баргузории Конфронси оби СММ, ки таҳти раёсати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид ва ҳамчунин нишон арҷгузорӣ ба ҳамкориҳо маълумот додааст. Дар доираи ҳамкориҳо ва аъзогии ҷаҳон санаи 21-уми марти соли ҷорӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ширкат дар Конфронси оби СММ дар шаҳри Нью-Йорк ИМА дар маросими тақдими тухфаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони Милали Муттаҳид иштирок намуданд. Бояд қайд кард, ки дар маросими тақдими тухфаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони Милали Муттаҳид муовини Дабири кулли СММ оид ба масъалаҳои стратегӣ, сиёсӣ ва назорат дар соҳаи идора, раиси комиссия оид ба фарҳанг Катрин Поллард ширкат намуд. Дар ин раванд таъкид гардид, ки тухфаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикосгари нақши назаррас ва рамзи аҳамияти санъат дар таҳкими сулҳу ҳамдигарфаҳмӣ байни халқҳо мебошад. Тоҷи кунгураддор, ки ҳамчун тухфа ба СММ тақдим карда шуд, бозёфти нотарқори таърихӣ маҳсуб ёфта, аз лиҳози хронологӣ ба давраи ибтидои ташаккули халқи тоҷик, аниқтараш ба давраи аввали давлатдорӣ Кӯшонӣ марбут доништа мешавад. Тибқи таҳлили муаррихон он ба номи этникии «тоҷик» робитаи бевосита дошта, реша ва асли калимаи «тоҷик» аз вожаи «точ», ки маънояш тоҷдор, яъне давлатдор аст, сарчашма мегирад. Ниёкони тоҷикон то замони ҳукумати Кӯшонӣ ориёӣ номида мешуданд, ки маънояш халқи шоҳӣ, воломақом, покнаҷод ва ҳукмрон аст.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣ, аъзо, муносибат, СММ, Тоҷикистон, Пешвои миллат, ташаббус, нишон, тухфа, таърих, фарҳанг, ҳамоиш, раёсат, аҳамият.

ДАНЬ УВАЖЕНИЯ ВЗАИМНОМУ СОТРУДНИЧЕСТВУ И ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ НАРОДА

В данной статье автор дал информацию о важности сотрудничества Республики Таджикистан с Организацией Объединенных Наций, роли лидера нации Эмомали Рахмона в развитии отношений, важности проведения Конференции ООН по водным вопросам. 21 марта текущего года Основатель мира и национального единства – Лидер нации, уважаемый Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон на полях Водной конференции ООН в Нью-Йорке принял участие и выступил с речью в церемонии вручения подарка правительства Республики Таджикистан Организации Объединенных Наций. Отметим, что в церемонии вручения премии приняла участие заместитель Генерального секретаря ООН по вопросам стратегии, политики и контроля в области управления Кэтрин Поллард. В этом процессе было подчеркнуто, что подарок правительства Республики Таджикистан отражает важную роль и является символом значения искусства в укреплении мира и взаимопонимания между народами. Зубчатый венец является уникальной исторической находкой, относящейся к началу формирования таджикского народа, – началу Кушанской государственности, имеет непосредственное отношение к этническому названию «таджик». Корень и происхождение слова «таджик» происходит от слова «тодж» («корона») и означает коронованный, то есть обладатель государства. Эта достопримечательность также олицетворяет древнюю историю и богатое наследие таджикского народа, издревле мирно сосуществующего с другими цивилизациями и народами в духе мира и стабильности.

Ключевые слова: сотрудничество, член, отношения, ООН, Таджикистан, Лидер нации, инициатива, знак, подарок, история, культура, конференция, президентство, важность.

A TRIBUTE TO MUTUAL COOPERATION AND PRESENTING HISTORY AND CULTURES OF THE PEOPLE

In this article, the author provided information about the importance of cooperation between the Republic of Tajikistan and the United Nations, the role of the leader of the nation Emomali Rahmon in the development of relations, and the importance of holding the UN Conference on Water Issues. On March 21 of this year, the Founder of Peace and National Unity - Leader of the Nation, the respected President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, on the sidelines of the UN Water Conference in New York, took part and delivered a speech at the ceremony of presenting a gift from the Government of the Republic of Tajikistan to the United Nations. It should be noted that the UN Under-Secretary-General for Strategy, Policy and Management Oversight, Catherine Pollard, took part in the award ceremony. In this process, it was emphasized that the gift from the Government of the Republic of Tajikistan reflects the important role and is a symbol of the importance of art in strengthening peace and mutual understanding between peoples. The jagged crown is a unique historical find dating back to the beginning of the formation of the Tajik people - the beginning of the Kushan statehood, and is directly related to the ethnic name "Tajik". The root and origin of the word "Tajik" comes from the word "toj" ("crown") and means crowned, that is, the owner of the state. This landmark also personifies the ancient history and rich heritage of the Tajik people, who have coexisted peacefully with other civilizations and peoples in the spirit of peace and stability since ancient times.

Key words: cooperation, member, relations, UN, Tajikistan, Leader of the nation, initiative, sign, gift, history, culture, conference, presidency, importance.

Маълумот дар бораи муаллиф. *Алашхозода Абдурахмон Алашшо* – Вазоратии қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муовини аввал, генерал-лейтенанти милитсия.

Сведения об авторе: *Алашхозода Абдурахмон Алашшо* - Министерство внутренних дел Республики Таджикистан, первый заместитель, генерал-лейтенант милиции.

Information about the author: *Alamshozoda Abdurahmon Alamsho* - Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan, first deputy, lieutenant general of police.

**ФАЪОЛИЯТИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ**

Баҳодурома Ф.Ш.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Инсоният дар тули мавҷудияти худ ҷангҳои хурду бузурги зиёдро аз сар гузаронидааст, вале ҷанги Бузурги Ватанӣ бо хисороти ҷонию моддӣ харобиовару мудҳиштар буд. Ҷанги дуҷуми ҷаҳон, ки дар он 72 давлати ҷаҳон иштирок намуданд, 6 сол идома ёфта, ҳудуди 50 давлати ҷаҳонро фарогир буд.

Ҷанги Бузурги Ватанӣ солҳои 1941-1945 дар таърихи собиқ Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ки узви ИҶШС буд, аз воқеаҳои фаромӯшнашаванда ба ҳисоб меравад.

Баробари оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ суботу охиштиагии мамлакат вайрон гардид, зарурати ба тартиби нави фаъолият гузаронидани истеҳсолот ба миён омад ва 30-юми июни соли 1941 Кумитаи Мудофиаи Давлатӣ таъсис ёфт, ки он тамоми фаъолияти ҳарбӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва мадания мардуми Иттиҳоди Шуравиро дар тули Ҷанги Бузурги Ватанӣ танзим ва роҳбарӣ менамуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон чун дигар ҷумҳуриҳои иттифокӣ баробари ҳуҷуми Германияи фашистӣ ба Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҳар ҷиҳат омода будани худро барои мубориза бар зидди душман баён кард.

Аз низоми сохтмони ҳаёти охишта ба иҷрои вазифаҳои замони ҷанг гузаштан аз ҳамаи соҳаҳои хоҷагии мамлакат меҳнати зиёди пурмашаққатро талаб мекард, вале иқтисодӣ мамлакат, ки нақшавӣ такмил ва тараққӣ меёфт, барои дар сохтори қувваҳои истеҳсолкунанда ва низоми истеҳсолот амалӣ намудани тағйироти кулӣ имкониятҳои мусоид фароҳам овард, зеро дар Тоҷикистон низ, вобаста ба шароити бамиеномада, бозсозӣ ва такмили хоҷагии халқ вазифаи аввалиндараҷа ва таъхирнопазир маҳсуб меёфт.

Иқтисодии собиқ Иттиҳоди Шуравӣ аз он сабаб коҳиш ёфта буд, ки дар ибтидои ҷанг ба фашистони истилогар муяссар гардид, ки ноҳияҳои ғарбии аврупоии аз ҷиҳати саноат ва хоҷагии қишлоқ тараққикардари, ки базаи муҳимтарини саноати ҳарбӣ буданд, муваққатан истило намоянд [1, с.7].

Сиёсати Ҳукумати ИҶШС ва Тоҷикистон доир ба саноатикунони ҷумҳурӣ, ки ҳанӯз солҳои 30-юм оғоз гардида буд, имкон дод, ки корхонаҳои саноатӣ дар муддати кӯтоҳ ба шароити замони ҷанг мутобиқ гардонидани шаванд.

Дар корхонаҳои саноатии ҷумҳурӣ ба истеҳсоли маҳсулоти барои кӯшунҳои шуравӣ зарурӣ шуруъ намуданд, истеҳсоли либоси ҷангӣ, матои парашют, маводи физӣ, хушкмева, консерваҳо ва монанди инҳо ба роҳ монда шуд.

Бо супориши роҳбарияти мамлакат, бо назардошти вазъи сиёсӣ, тамоми соҳаҳои хоҷагии Тоҷикистон ба низоми нави фаъолият – таъмини кӯшунҳо бо лавозимоти ҷангӣ ва озуқа, тақвияти иқтисодии мудофиавӣ ва ҷангии мамлакат гузаштанд. Ин мутобиқшавӣ ба шароити ҷанг асосан дар охири нимаи аввали соли 1942 ба охир расида, минбаъд, тамоми соҳаҳои саноати ҷумҳурӣ мутобиқи барнома ва нақшаҳои мудофиавӣ мамлакат рушд ёфтанд.

Дар натиҷаи вазнин шудани шароит дар хатти пеши набардҳо, зарурат ба миён омад, ки корхонаҳои саноатии ғарби мамлакат ба ақибгоҳ кӯчонида шаванд. Дар асоси нақшаи комиссияи эвакуатсионии марказӣ танҳо дар давоми моҳи июли соли 1941 ва то ноябри соли 1942 ба шахрҳои қисми шарқии мамлакат – Урал, Сибир, Поволже, Осиёи Миёна 1523 корхонаи саноатӣ кӯчонида шуданд.

ШКХ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти вазъи диққати асосиро ба ҳалли ҷунин вазифаҳои муҳим равона сохт: 1) мустақкам ва васеъ кардани корхонаҳои мавҷудаи саноатӣ, бозсозӣ ва ба ҳолати ҳарбӣ мутобиқ гардонидани онҳо, зиёд кардани истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ барои фронт ва ақибгоҳ; 2) ташкили қабул ва

ҷойгиронӣ, инчунин зудтар ба кор андохтани корхонаҳои таҳлияшуда; 3) сохтани корхонаҳои нави саноатӣ [2,с. 43].

Дар натиҷаи иҷрои саривақтии супоришҳои Ҳукумати мамлакат заводҳои ба Тоҷикистон овардашуда, ба душвориҳо нигоҳ накарда, бо тезӣ ба кор дароварда шуданд.

Дар ибтидои солҳои 40-ум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд корхонаи калони саноатӣ, ба монанди заводи сементбарорӣ, комбинати бофандагӣ, фабрикаи ресандагӣ ва заводи истеҳсоли собун, заводҳои равғанкашӣ консервбарорӣ ва монанди инҳо фаъолият доштанд.

Чи хеле ки қайд гардид, дар замони ҷанг корхонаҳои саноатӣ низоми фаъолияти худро тағйир доданд. Мутобиқи ин низом саноатчиёни Тоҷикистон бояд дар семоҳаи чоруми соли 1941 ва дар соли 1942 истеҳсоли фулузоти ранга, нафт, ангишт, маҳсулоти саноати бофандагӣ, саноати сабук ва хӯроквориро зиёд мекарданд. Корхонаҳои соҳаи саноати сабук, ки аз ҳисоби корхонаҳои аз минтақаҳои ғарбии мамлакат кӯчонидашуда, ба монанди заводи консерватории шаҳри Тираспол, заводи консерваи шаҳри Симферопол, заводи собунистеҳсолкунии Москва, заводи равғанкашии шаҳрҳои Полтава ва Одесса, коргоҳҳои абрешимреси шаҳри Москва, фабрикаҳои ресандагии Полтава ва Одесса, фабрикаи дӯзандагии шаҳри Ростов ва дигарон тавсеа ёфта буданд, дар таъмини ҷанговарони ҷабҳа бо маҳсулоти зарурӣ ба дастовардҳои назаррас ноил гардиданд. Корхонаҳои саноатии Тоҷикистон аз ҳисоби корхонаҳои ба ҷумҳурӣ кӯчонидашуда на фақат васеъ ва иқтидори истеҳсолиашонро зиёд карданд, балки бо назардошти имконоти техникӣ ва таъиноти таҷҳизоти воридгардида, корхонаҳои нав низ таъсис ёфтанд. Чунончи, дар Ленинобод, Шаҳртӯз, Регар, Фархор, Кировобод заводҳои равғанкашӣ, дар Сталинобод сеҳи консерватории гӯштӣ, заводи собунпазӣ ба фаъолият шуруъ карданд. Заводҳои равғани маска дар Сталинобод ва Ленинобод аз нав таҷҳизонида шуданд [3,с.13].

Табиист, ки аз рӯзҳои аввали Ҷанги Бузурги Ватанӣ бо сабаби ба сафи кӯшунҳои амалкунанда сафарбар карда шудани қувваи асосии соҳаи саноат – мардон, дар таъмини фаъолияти бонизому самараноки корхонаҳои саноатӣ ва хоҷагии қишлоқ душвориҳо ба амал омаданд. Бар замми ин, бинобар ба истеҳсоли маҳсулоти нав ва таъиноти ҳарбидошта гузаштани корхонаҳо, нарасидани мутахассисонии соҳавӣ, ҳалалдор гардидани низоми таъминоти корхонаҳо бо ашёи хом, сӯзишворӣ, қувваи барқ, нарасидани нақлиёти боркашон ва монанди инҳо фаъолияти корхонаҳои саноатиро хеле душвор карда буданд.

Дар ҳолати бонизом нигоҳ доштани фаъолияти корхонаҳо вазифаи муҳимтарин ба ҳисоб мерафт. Бо мақсади ҳарчи бештар истеҳсол кардани маҳсулот рӯзи корӣ аз 10 то 12 соат дароз карда шуд.

Масъалаи муҳимме, ки дар назди саноатчиён меистод, бо қувваи корӣ таъмин кардани корхонаву фабрикаҳо буд. Ҳазорҳо коргарони корхонаҳо (дар баъзе корхонаҳо то 70 Ҷоиз) аз рӯзҳои аввали ҷанг ба сафи кӯшунҳои амалкунанда сафарбар гардида, ҷойи онҳо холӣ буд. Бо мақсади таъмини корхонаҳо бо қувваи корӣ, 26-уми июли соли 1941 Ҳукумати мамлакат “Дар бораи дар давраи ҷанг сафарбар намудани аҳолии қобили меҳнати шаҳр ба истеҳсолот ва сохтмон” қарор қабул кард. Илова бар ин, аҳолии ноҳияҳо низ ба истеҳсолот ҷалб карда мешуданд, зеро ҳам ҷанговарон ва ҳам меҳнаткашонӣ ақибгоҳ бе истеҳсоли маводи зарурӣ вучуд дошта наметавонидаанд.

Аз сабаби надоштани ихтисос, аз ин пеш дар истеҳсолот кор накардан, аксари мардум дар кор бо таҷҳизоту воситаҳои техникӣ душворӣ мекашиданд. Бо назардошти ин ҳолат бо ташаббуси ташкилотҳои иттифоқи касаба барои ҷунин коргарон, бо ҷалби мутахассисон, коргарони ботачриба, нафақахӯрони истеҳсолот, курсҳои кӯтоҳмуддат ташкил карда мешуданд. Умуман, бо роҳҳои гуногуни тайёркунии кадр дар корхонаҳои саноати хӯроквории Тоҷикистон 82 нафар, саноати сабук 567 нафар мутахассисон тайёр карда шуданд, ки 70-75 Ҷоизи онҳоро занону

духтарон ташкил менамуданд [4, с.19]. Аз ин нишондиҳандаҳо равшан мегардад, ки ҷанг ҳайати кормандони соҳаҳои хоҷагии мамлакат, аз ҷумла саноатро ба кулӣ тағйир дод. Занон низ дар қатори мардон кор карда, дар тайёр кардани маҳсулот фидокории бемисл зоҳир менамуданд. Дар корхонаҳои Тоҷикистон ягон соҳае набуд, ки дар он занону духтарон фаъолият набурда бошанд.

Синфи коргари ҷумхурӣ дар рӯзҳои ҷанг ҳисси олии ватандӯстӣ, муташаккилӣ ва муттаҳидии бемисл зоҳир намуд. Ҳанӯз дар моҳҳои аввали ҷанг шумораи коргарзанон дар истеҳсолот ба таври назаррас афзуд, масалан, танҳо дар сеҳҳои кони истихроҷи нафти “КИМ”, шумораи коргарзанон 2,5 баробар зиёд шуд.

Солҳои 1940 қисми зиёди корхонаҳои саноатӣ дар вилояти Ленинобод (ҳоло вилояти Суғд) ҷойгир шуда, буданд ва масъулияти роҳбарияти вилоят дар иҷрои барномаҳои давлатӣ хеле зиёд буд.

Дар корхонаҳои ҷумхурӣ дар шакли мусобиқаи меҳнатӣ ба роҳ мондани кор ва иҷрои нақшаҳои давлатӣ авҷ гирифта, дар заминаи онҳо тирамоҳи соли 1941 ҳаракатҳои “дусадӣ”, “сесадӣ” ба вуҷуд омаданд, ки боиси барзиёд иҷро шудани нақша шуда, коргарони дигарро руҳбаланд мекарданд. Ин ташаббусро нахустин шуда, коргарони фабрикаи ресандагии Душанбе дастгирӣ карда, дар навбати худ, тамоми коргарҷавонон ва комсомолонро даъват намуданд, ки ба ин ҳаракат ҳамроҳ шаванд. Ҳар нафар коргари дар истеҳсолот фаъолиятбаранда ҳам аз номи худ ва ҳам аз номи ҳамкори ба ҷанг рафтааш меҳнат мекард.

Дар солҳои ҷанг дар соҳаҳои хоҷагии ҷумхурӣ 1427 бригадаҳои истеҳсолии ҷавонон ташкил гардида, онҳо дар истеҳсоли молу ашёи барои ҷанговарон ва мардуми ақибгоҳ зарурӣ намунаи бехтарини меҳнати ватандӯстонаро нишон медоданд [5].

Дар байни меҳнаткашон, аз ҷумла кормандони соҳаи саноат авҷ гирифтани шаклҳои гуногуни мусобиқаҳои меҳнатӣ ба натиҷаҳои хуб оварда мерасониданд. Мардуми ақибгоҳ худро ҷанговарони fronti меҳнат ҳисобида, барои зиёд кардани истеҳсоли ашё ва масолеҳи гуногун пайваста меҳнати фидокорона мекарданд. “Ҳама барои фронт, ҳама барои ғалаба”-ро ҳар як нафар шиори худ карда буд. Меҳнаткашони ҷумхурӣ дар радиҳои мустаҳкам кардани ақибгоҳ, ба қўшунҳои дар ҳатти пеши ҷанг амалкунанда низ ёрии бузург мерасониданд. Ба шароитҳои бениҳоят мураккаби иқтисодӣ нигоҳ накарда, меҳнаткашон бо истифода аз ҳамаи имкониятҳои мавҷуда тамоми нури худро ба он равона намуда буданд, ки аскарон аз ягон ҷиҳат танқисӣ нақшаида, бар зидди душман муборизаи беамон баранд [7, с.25].

Дар замони ҷанг нақши корхонаҳои саноати маҳаллии барои ҷанговарони ҷабҳа ва меҳнаткашони ақибгоҳ маҳсулоти гуногун истеҳсолкунанда, ки асосан ашёи хоми маҳаллиро истифода мекарданд, хеле зиёд шуд [11, с.65]. Ба ҷойи сўзишвории моеъ ба истифодаи сўзишвории маҳаллӣ, аз қабилҳои ангиштсанг ва хезум гузаштани баъзе корхонаҳои саноатии маҳаллӣ, аз ҷумла саноати хўрокворӣ, ҷорӣ гардидани меъёри катӣ барои истифодаи сўзишвории моеъ барои ҳаракати нақлиёт аз он дарак медоданд, ки тамоми захираҳо, дар навбати аввал, барои эҳтиёҷоти қисмҳои ҳарбӣ равона карда мешуданд.

Дар ҷунин шароити мураккаб нақши Ҳизби Коммунистии ИҶШС ва кумитаҳои ҳизбии Тоҷикистон дар масъалаи ҷалби тамоми табақаҳои ҷомеа барои истифодаи самараноки имкониятҳо, беш аз ҳарвақта истеҳсол кардани маҳсулоти барои корхонаҳо зарурӣ, хеле аҳаммияти калон пайдо намуд. Дар ҷамъомаду маҷлисҳо натиҷаи кор дар корхонаҳо, ҳаҷми маҳсулоти тайёршуда, норасоии таҷҳизоти меҳнатӣ ва монанди инҳо муҳокима мегардиданд, нафароне, ки дар меҳнат иродаи суст нишон медоданд ва ё нақшаашонро иҷро карда наметавонистанд, зеро тозиёнаи танқид гирифта мешуданд. Ҳамаи муассисаҳои илмӣ ва илмӣ-тадқиқотии ҷумхурӣ вазифадор гашта буданд, ки барои бо ҷалби доираи васеи намудани муҳандисон, кормандони техникӣ, навогарон ва ихтироъкорон роҳҳои самараноки истеҳсол ва истифодаи намудҳои нави ашёи хому сўзишвориро кор карда бароянд [8, с.35].

Дар корхонаҳои саноатии ҷумхури истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 2,5 баробари нақшаи солони афзоиш ёфта, коркард ва истеҳсоли беш аз 200 намуди молу маҳсулот ба роҳ монда шуд.

Дар натиҷаи ба роҳ мондани истеҳсолоти нав барои фронт 444 пӯстани нимтана, 757 фуфайка, 3038 чуфт дастпӯшак, 10 хазору 919 телпак, 7884 чуфт ҷӯроби пашмин, беш аз 576 чуфт мӯзаи намади тайёр карда шуда буд. Корхонаҳои саноати дар натиҷаи ташкили дурусти меҳнат, новобаста аз мушкилиҳои мавҷудаи замони ҷанг, нақшаи истеҳсоли маҳсулотро дар 10 моҳи соли 1941 110,5 фоиз иҷро намуданд [3, с.26].

Ба сӯйи кӯшунҳо ҳаракат кардани вагонҳои пур аз либосҳои гарм, пойафзоли ҷармин, ғаллаю озуқаворӣ, маҳсулоти гӯштию ширӣ, меваи хушк консерваҳои гуногун, матоҳои пахтагину абрешимӣ, металлҳои рангаву маъданҳои гуногун, таҷҳизоти таъиноти ҳарбидошта гувоҳи меҳнати фидокоронаву самараноки меҳнаткашон ва ягонагии хатти пеши ҷанг ва ақибгоҳ мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар моҳи июли соли 1941 нақшаи давлатӣ дар саноати хӯрокворӣ 115,5 фоиз, дар саноати сабук 104,6 фоиз ва дар саноати бофандагӣ 100,4 фоиз иҷро карда шуд [15, с. 43].

Дар оғози ҷанг, барои таъминоти эҳтиёҷоти мудофиавӣ ва иқтисодии мамлакат, дар ҷумхури 20 адад заводҳои саноатӣ, 273 корхонаҳои калону хурди таъиноти гуногун, дахҳо иншооти истихроҷ ва коркарди маъдан сохта ба истифода дода шуданд. Маҳз дар ҳамин давра фабрикаи дӯзандагӣю трикотажи Ленинобод, заводи равшанкашии ноҳияҳои Шахритузу Фархор, фабрикаи ресандагии Конибодом, комбинати матоҳои пахтагину Душанбе, комбинати “Огнеупоругол”-и Зиддӣ ба кор шуруъ намуданд.

Саноати вазнин аз омилҳои муҳими пешрафт ва рушди иқтисодии давлат маҳсуб меёбад. Новобаста аз мушкилоти ҷойдошта Ҳукумати мамлакат дар қатори соҳаҳои дигари хоҷагии мамлакат ба рушди ин соҳа низ диққати маҳсус меод.

Бояд гуфт, ки дар шароити вазнини ҷангӣ меҳнаткашони Тоҷикистон дар ҳамаи соҳаҳо намунаи беҳтарини меҳнати садоқатмандонаро нишон меоданд.

Дар робита ба ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус вилояти Ленинобод, ҷиҳати иҷрои қарору барномаҳои давлатӣ бобати тараққи додани саноати вазнин таъҷилан андешидани чораҳои муфид зарур буд. Аз ин лиҳоз, сохтмони корхонаҳои коркарди металлҳои ранга дар Чорукдаррон, Такалӣ, Табошар ва Адрасмон боз ҳам тезтар гардиданд. Дар қоргоҳи нафти “КИМ” чоҳҳои нафтқашӣ кофта шуда, чораҳои боз аз нав ба қор андохтани чоҳҳои қуҳна дида шуданд. Соли 1942 дар Шӯроб қонҳои нави №10 ва №3 ба қор даромада, қонҳои қуҳна бо техникаҳои нав ҷиҳозонида шуданд. Дар натиҷа тавлиди ангишт дар Тоҷикистон дар як сол то ба 244 ҳазор тонна расонида шуд, ки нисбат ба 40 ҳазор тоннаи соли 1940 ин хеле зиёд аст [3, с. 14].

Бояд қайд намуд, ки фаъолияти муназзами корхонаҳои саноатӣ, батадрич афзоиш ёфтани ҳаҷми истеҳсолот ба самаранокии фаъолияти соҳаҳои хоҷагии қишлоқ вобастагӣ доштанд. Аз ин ҷиҳат, Ҳукумати мамлакат, аз ҷумла Шурои комиссарони халқи Тоҷикистон ба масъалаи рушди ҳамаи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ, аз ҷумла пахтақорӣ, ғаллақорӣ ва кирмакпарварӣ, диққати маҳсус меод. Бо вучуди он ки кишоварзони ҷумхури ақсаран нақшаҳои давлатии истеҳсоли пахта, маҳсулоти ширию гӯштӣ, пилла ва монанди инҳоро ҳатто барзиёд иҷро менамуданд, ҳамонро нарасидани нақлиёт, равшанҳои молиданию сӯзишворӣ, ки барои аз минтақаҳои дигар ба корхонаҳои саноатӣ дастрас кардани ашёи хом зарур буданд, ба фаъолияти ҳам соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ва ҳам корхонаҳои саноатӣ ҳалал ворид менамуданд. Чун дар дигар минтақаҳои ақибгоҳ дар Тоҷикистон низ корхонаҳои саноатӣ аз нарасидани кадрҳои муҳандисӣ-техникӣ ва суғуст шудани таъминот бо масолеҳи зарурӣ, ки то ҷанг аз минтақаҳои дигари мамлакат мерасиданд, танқисӣ мекашиданд. Новобаста аз чунин вазъияти номусоид ва душвориҳои бамиёномада, саноатчиёни

чумхурӣ истехсоли баъзе намудҳои молҳои саноатиро маҳдуд карда, қувваи асосиро барои зиёд кардани истехсоли маҳсулоти барои фронт зарурӣ равона карданд.

Гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи корхонаҳои саноатӣ супоришҳои дар наздашон гузошташударо бомуваффақият иҷро намуданд. Чамъбасти тараққиёти саноат дар соли 1942 нишон дод, ки бисёр корхонаҳо сермаҳсул кор карданд. Масалан, комбинати консерви Чкаловск 164 фоиз, заводи шароби Ўротеппа 154,1 фоиз, заводи нони Конибодом 141 фоиз, комбинати саноатии шаҳри Ленинобод 115 фоиз, комбинати Ленинобод 104 фоиз, заводи консерви Исфара 106,6 фоиз нақшаҳояшонро иҷро намуданд [4, с.51].

Шароити ҷангӣ дар назди иқтисодчиёни мамлакат вазифаҳои нав гузошт, ки ҳалли таъҷилро тақозо менамуданд. Бо такмил додани фаъолияти корхонаҳои саноати маҳаллӣ истехсоли маҳсулоти умумӣ аз 23,7 миллион сӯми соли 1941 дар соли 1944 ба 32,7 миллион сӯм расонида шуд.

Пеш аз ҷанг дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан саноати сабук ва хӯрокворӣ инкишоф ва тараққӣ ёфта буд, аммо ҷанг зарурати зиёд намудани истихроҷ ва коркарди металлҳои ранга ва маъданҳои барои мудофия заруриро ба миён гузошт. Дар натиҷаи андешидани чораҳои судманд, саноати истихроҷ ва коркарди маъдани Тоҷикистон, ки фаъолияти он асосан дар вилояти Ленинобод ба роҳ монда шуда буд, бо суръати баланд тараққӣ мекунад.

Ҳукумати мамлакат Комиссариати халқии металлургияи рангаро вазифадор намуд, ки соли 1942 дар қони Чорукдаррон фабрикаи истехсоли маъдани волфрамро сохта, онро аз соли 1943 ба кор дарорад. Қони истихроҷи волфрам чор фабрикаи коркарди маъданро дар бар мегирифт, ки дар онҳо дар як шабонарӯз то 150 тонна маъдани волфрам истехсол мекарданд [5, с.83].

Дар соли 2 соли аввали ҷанг истихроҷи маъдан беш аз ду маротиба зиёд карда шуд. Соли 1943 нақшаи давлатии истихроҷи маъдан ба андозаи 108,4 фоиз иҷро гардид. Соли 1941 дар Тоҷикистон маъдани волфрам 3,4 тонна ва дар соли 1943 ҳаҷми истихроҷи ин намуди маъдан ба 232 тонна расонида шуд.

Ҷанги Бузурги Ватанӣ бо он ҳама даҳшату харобиовариаш тавонист мардуми сулҳдӯсти собиқ Иттиҳоди Шуравиро муттаҳид созад. Муҳаббат ба Ватан тамоми мардуми мамлакат, аз ҷумла тоҷикистониёнро водор намуд, ки ҳам дар майдони набардҳо ва ҳам дар корзорҳои ақибгоҳ фидокорона қаҳрамонӣ кунанд.

Ҳазорон нафар фарзандони далери халқи тоҷик дар муҳорибаҳои хунин, аз ҷиғи фашизм озод кардани Аврупо, ҷонбозиҳо намуда, дар бадастовариҳои ғалаба саҳми арзандаи худро гузоштаанд. Бо меҳнати суботкорона, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, ҷи дар корхонаҳои саноати ва ҷи дар хоҷагии қишлоқ, дар давоми ҷанг барои таъминоти кӯшунҳои ҳатти пеши ҷанг аз Ҷумҳурии Тоҷикистон 151 вагон, 532500 адад либоси гарм, 123800 килограмм пашм, бештар аз 25000 метр газвор ва дигар лавозимоти фиристониданд. Ба захираи мудофиявии Ватан 30 миллиону 500 ҳазор сӯм пули нақд ва 40750 пуд ғалладона чамъоварӣ карда супурданд. Барои сохтмони колоннаи танкии “Колхозчии Тоҷикистон” зиёда аз 84 миллион сӯм ва барои сохтмони эскадрилияи “Тоҷикистони Советӣ” 35,2 миллион сӯм чамъоварӣ намуданд. Бо маблағи хайриявии тоҷикистониён колоннаи танкии “Колхозчии Тоҷикистон”, “Муаллими халқи Тоҷикистон”, “Кооператори саноатии Тоҷикистон”, батареяи “Колхозчии райони Ленинобод”, эскадрилияи “Тоҷикистони советӣ”, тӯпи “Пионери Тоҷикистон” ба фронт фиристода шуданд. Моҳи ноябри соли 1944 ба шаҳри Ленинобод аз маршали кӯшунҳои зирехпӯш Федоренко ва генерал Бирюков мактуб омад. Дар мактуб навишта шуда буд, ки колоннаи танкҳои бо пули ленинободӣ сохташуда фашистони истилогарро бомуваффақият торумор дорад [1, с.85].

Ҳукумати мамлакат дар соли ҷанг, бо вучуди мушкilotи дар ҳамаи соҳаҳо бамиеномада, тавонист фаъолияти бонизомии хоҷагии мамлакат, баҳусус соҳаи саноатро таъмин карда, алоқаи муттасили ҳатти пеши ҷангу ақибгоҳро ба роҳ монанд. Натиҷаи андешидани тадбирҳои судманди саривақтӣ, ташкили дурусти меҳнат буд,

ки меҳнаткашони хоҷагии қишлоқ ва соҳаи саноат дар якҷоягӣ ҷанговаронро мутобиқи нақша бо тамоми маводи зарурӣ – ҳам аслиҳа ва ҳам озуқаворию либос, доруворию таҷҳизоти лозима таъмин менамуданд.

Фарзандони шарафманди халқи тоҷик, қатъи назар аз мушкилоти мавҷуда, ҳам дар майдони муҳорибаҳо ва ҳам дар ақибгоҳ қаҳрамониҳо нишон дода, дар рушди соҳаи саноати ҷумҳурӣ ва барои таъмини эҳтиёҷоти кӯшунҳо ва мардуми ақибгоҳ саҳми арзанда гузоштанд.

Омӯхтани ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ, корномаҳои ҷангӣ ва меҳнати фарзандони шарафманди Тоҷикистон дар ин давраи басо вазнину мураккаб барои дар руҳияи ватандӯстӣ, меҳнатдӯстӣ, садоқат ба халқу Ватан, ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва монанди инҳо тарбия намудани наврасону ҷавонон дорои аҳаммияти бузург аст.

Ҳифзи сулҳу ваҳдат ва амну суботи мамлакат қиматтарин сабақи ҷанг аст, ки бо меҳнати фидокоронаи мардуми сулҳдӯсти олам, аз ҷумла тоҷикистониён, ба даст оварда шуд. Дар солҳои ҷанг кушода шудани корхонаҳои нави саноатӣ, конҳо ва ҷоҳҳои истихроҷи ангишту нафт, маъданҳои гуногун ва металлҳои ранга собит месозанд, ки муттаҳидӣ, ватандӯстӣ, дӯстиву ҳамдилии халқиятҳои гуногун метавонанд ҷомеаи инсониро ба рушди бесобиқаи илму техника ва беҳтар шудани шароити зиндагӣ расонанд. Дар шароити имрӯза, ки инсоният бо хатарҳои терроризму экстремизми байналмилалӣ рӯ ба рӯ омадааст, ин масъала боз ҳам аҳаммияти бузургтар пайдо намудааст. Комилан равшан аст, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ бе муттаҳидиву ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамкориҳои созанда пеш рафта наметавонад.

Муқарриз: Дӯстов Д.К.- н.и.т. дотсенти ДҲБСТ

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев Р. Меҳнаткашони Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ / Р. Абдуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1994. –С. 67-96.
2. Абдуллоев Р. Тоҷикистон ба фронт / Р. Абдуллоев. – Душанбе: Матбуот, 1989.
3. Аҳмадов Ш. Саҳми кормандони саноати Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) / Ш. Аҳмадов. – Хучанд, 2000. –С. 131-199.
4. Аҳмадов Ш. Саҳми Тоҷикистон дар фронт ва ақибгоҳ / Ш.Аҳмадов. - Хучанд: Ношир, 2010. -С. 202-222.
5. Бойгонии вилояти Суғд, фон.9 оп 2.д.116.с
6. Из истории индустриального развития Таджикской ССР. Душанбе, 1981
7. Коммунистическая партия Таджикистана в период Великой Отечественной войны. –Душанбе, 1983. - С. 200.
8. Муродов, М. Садоқат ба Ватан / М. Муродов. – Душанбе: Ирфон,1991. – 44 с
9. Раҳматуллоев А.З. Таърихи халқи тоҷик / А.З.Раҳматуллоев, Х.С.Сатторов, Н.Т. Точов. – Душанбе: Эрг-граф, 2011.
10. Раҳмонов, М. Ҷама барои ғалаба! / М.Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1973.- 112 с.
11. Рахимов С. Все для фронта, все для победы / С. Рахимов. – Душанбе, 1990.
12. Рустамов А. Таджикский народ в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.) / А. Рустамов. - Сталинабад, 1954.- С.66.
13. Сечкина Л.П. Таджикистан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Л.П. Сечкина. – Душанбе, 1989.
14. Сечкина Л.П. Трудовой подвиг таджикского народа в годы Великой Отечественной войны / Л.П. Сечкина. – Сталинабад. Издательство АН Таджикской ССР, 1960.
15. Чайчиева М.Н. Таърихи халқи тоҷик (фишурдаи дарсҳои назариявӣ) / М.Н. Чайчиева. –Душанбе: Ирфон, 2013.

ФАЪОЛИЯТИ КОРХОНАҲОИ СANOАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

Муаллиф дар мақолаи мазкур масъалаи фаъолияти корхонаҳои саноатии собиқ ҶШС Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945), саҳми саноатчиёни ҷумҳурӣ дар таъмини корхонаҳои саноатӣ, аз ҷумла саноати таъиноти харбидошта ва мардуми ақибгоҳ бо маводи заруриро мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар мисоли маводи дақиқи омӯрӣ, муаллифи мақола қайд намудааст, ки ҷанг, баробари боиси бадбахтиҳои зиёде гардидан, хоҷагии мамлакат, аз ҷумла соҳаи саноатро ба дараҷаи тараққиёт ва маҳсулнокии бесобиқа оварда расонидааст. Маҳсулоти истеҳсолнамудаи

кормандони хоҷагии қишлоқ ва корхонаҳои саноатии мамлакат тавонистанд на танҳо қўшунҳои амалкунанда, балки аҳолии ақибгоҳро низ бо маводи аввалияи зарурӣ таъмин кунанд. Дар мақола ҳамчунин, тадбирандешии саривақтии сохторҳои идоракунандаи давлатӣ дар баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, яъне ҳадалимкон зиёд тайёр кардани маҳсулоти гуногун, таъмини ҳамоҳангии фаъолияти соҳаҳои гуногуни хоҷагии мамлакат дар истеҳсолот, пуққувват гардонидани иқтисодии муҳофизатии мамлакат ва ҳарчи тезтар торумор намудани душман махсус қайд карда шудааст. Муаллифи мақола зимни таҳлилҳо баён доштааст, ки дар натиҷаи ташкили дурусти меҳнат, истифодаи оқилонаи захираҳо, хоҷагиҳои ҷумҳурӣ тавонистанд дар истеҳсоли маъданҳо, коркарди ашёи хоми саноатӣ, истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, истихроҷи ангишту нафт, металлҳои ранга ва монанди инҳо, ки барои иқтисодиёти ҳарбӣ хеле зарур буданд, ба дастовардҳои бузург ноил гарданд.

Калидвожаҳо: Ҷанги Бузурги Ватанӣ, Иттиҳоди Шуравӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, корхонаҳои саноатӣ, саноати сабук, саноати вазнин, мусобиқаҳои меҳнатӣ, ақибгоҳ.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

В данной статье автор рассматривает деятельность промышленных предприятий бывшей ССР Таджикистана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.), вклад промышленников республики в обеспечение промышленных предприятий, в том числе военной промышленности, и населения тыла необходимыми материалами. На примере точного статистического материала автор статьи отметил, что война, наряду с многочисленными бедствиями, вывела экономику страны, в том числе и промышленность, на небывалый уровень развития и продуктивности. Продукция, производимая тружениками сельского хозяйства и промышленных предприятий страны, была способна обеспечить не только действующие войска, но и население тыла необходимыми основными материалами. В статье также упоминаются своевременные меры, принимаемые государственными управленческими структурами по повышению производительности труда, т.е. по выпуску как можно большего количества разнообразной продукции, по обеспечению координации деятельности различных отраслей экономики страны в производстве, по укреплению обороноспособности страны и достижению победы как можно быстрее. Автор статьи констатировал в своем анализе, что в результате правильной организации труда, рационального использования ресурсов хозяйства республики получили возможность добывать полезные ископаемые, перерабатывать промышленное сырье, производить продукты питания, добывать уголь и нефть, цветные металлы и тому подобное, которые необходимы для военной экономики.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Советский Союз, Республика Таджикистан, промышленные предприятия, легкая промышленность, тяжелая промышленность, трудовая конкуренция, тыл.

COLLECTIVE AND STATE FARMS OF THE NORTH OF TAJIKISTAN AND THEIR ACTIVITIES IN ACCORDANCE WITH REQUIREMENTS DURING THE WAR

The article discusses the system of collective farms and state farms in the north of the former Soviet Socialist Republic of Tajikistan during the Great Patriotic War (1941-1945), the contribution of agricultural workers of the republic to seasonal clothing, food and other materials necessary for life, the active troops and the home front population are discussed. Important factors in the victory over fascism. The author emphasized that all the mass defense activities of the Republic of Tajikistan were carried out in close connection with the patriotism of the working people in relation to the people and the Motherland. From the statistical data used in the article, it was concluded that the workers of the region honorably fulfilled the tasks assigned to them by the Government of the country throughout the entire period of the Great Patriotic War to discover and develop new lands for planting, harvesting, and thereby increase labor productivity, making a significant contribution to securing victory.

Keywords: collective farm and state farm, workers of Tajikistan, national economy, agriculture, animal husbandry, socialist competition, collective farm, state farm, front.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Баҳодурова Фотима Шарифҷонова* - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, муаллими калон, кафедраи таърих ва диншиносӣ. **Суроға:** 735700, Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, микророҳияи 17, бинои 1. Телефон: **8(3422) 2-05-63**. E-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Сведения об авторе: *Баҳадурова Фотима Шарифҷонова* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат исторических наук, старший преподаватель, кафедра истории и религии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, здание 1. Телефон: **8(3422) 2-05-63**. E-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Information about the author: *Bahadurova Fotima Shariffjonovna* - Tajik State University of Law, Business and Politics, senior teacher, Department of History and Religion. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, microdistrict 17, building 1. Phone: **8(3422) 2-05-63**. E-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Каримов А.А.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Маърифати ирфонӣ усули асосии ирфони имманентӣ буда, ҳадафи он озод кардани шуур аз худхоҳӣ мебошад, ки барои ҳаёти бошуурона доштан ҳалал мерасонад. Шахсе, ки зери таъсири шуури эгосентрикӣ қарор дорад, худро бо фикрҳои “Ман Тан ҳастам”, “Ман фикр мекунам”, “Ман бовар дорам”, “Ман меҳоҳам”, “Ман амал мекунам” пойбанд месозад. Танҳо маърифат ё “оғаҳии пок” аз фаъолияти ақл ва ақли таҳлилгар комилан озод аст. Таҷрибаҳои мухталифи маърифат бо аломатҳои умумӣ фарқ мекунанд: ҳолати ором доштан; оромона мушоҳида карда тавонистани воқеоти руҳдодаистода; маҳдуд шудани мулоҳизаҳо ва баҳодихиҳо.

Маърифати ирфонӣ ба ҳаракати фаъол муҳолифат намекунад. Баръакс, суфиён муътақиданд, ки маърифати ирфонӣ метавонад дар ҳама ҳолат (давидан, шино кардан, хандаву рақс кардан, суруд хондан, шахват, расм кашидан ва ғ.) бошад. Яъне, маърифати ирфонӣ шуғл нест, балки ҳастӣ, амал нест, балки ҳолатест, ки инсон дар он “шоҳиди” зиндагии худ аст.

Доир ба масъалаи мазкур Мулло Садро дар китоби “Ирфон ва орифи намоён” чунин таъкид дошт: “Нафс ҳангоми раҳёбӣ ба маорифи илоҳӣ ҳақоқи раббониро тавонад дарёфт, ки гавҳараш пок ва зоташ соф буда ва аъмоли зишташ нопок нагардонида ва ахлоқи паст бар ӯ зангор наншонида бошад. Ҳамчунин, дорои гароиши саҳеҳ буда, ки орои фасод ва ақидаҳои пуч мунҳарифаш накарда бошанд. Пас аз ин ҳама, дорои қудрати фикри кофӣ, барои ба даст овардани мабодӣ ва муқаддамоти яқинӣ бошад, дар ин ҳангом аст, ки суvari ашъи руҳонӣ дар оинаи зоташ дида шавад” [22,с.41].

Ҳамчунин, Мулло Садро чор навъи муҳаббат ба Худоро зикр намудааст, ки ба онҳо орзуи марг, гӯшанишинӣ ва ибодат, суҳбат бо уламо (дар мавзуи ҳикмати мутаолиҳа) ва ҳаёти иҷтимоӣ (зоҳир дар бозору ботин бо Худо) дохил мешаванд [22,с.48-49].

Ба ақидаи А. Маслоу, шахси потенциали инсонӣ, ки ба қуллаи “зинаҳои (иерархияи) эҳтиёҷот” ё “худшиносӣ” расидааст, камолоти инсонигарии худро ифшо менамояд. Яке аз вижаҳои шахсияти худшиносии суфӣ “креативӣ будан” ҳамчун “аслият, заковат ё пайраҳаҳои эҷодӣ” мебошад, ки оқибатҳои он дар ҳама гуна фаъолият, ҳатто ҳамарӯза зоҳир мешаванд.

“Агар мо шинохти Худоро, – мегӯяд Р. Дасс,* – тавассути маърифати ирфонӣ, тамоми рӯз, дар фаъолият, бе ҳеҷ гуна доварӣ, андеша, пайвастагӣ, бе ҳеҷ фишору кашиши ин ё он қабул кунем, мо эҳсос хоҳем кард, ки Худоро шинохтан ва дар Худо будан чӣ маъно дорад” [28,с.293; с.316].

* Ричард Алперт, маъруф ба Баба Рам Дасс(1931-2019), гуру, равоншинос ва нависандаи амрикоӣ аст.

2. Экстравертӣ (ё ичтимой) як навъи таҷрибаи ирфонӣ буда, ба дигаргунсозии олами беруна нигаронида шудааст. Муошират, шодмонӣ, саъй ба зебоии беруна ва рухонӣ, назари неки мардумдӯстӣ ин навъи экстравертист, аммо ба худ ғарқ шуда, дар умқи пурраи равандҳои бо ӯ рухдода, дӯст доштани сулҳу оромӣ, ба ҳама чизи беруна бепарво будан навъи интровертӣ аст.

Яке аз хусусиятҳои эгосентрикии шуур аз байн рафтани дарки ваҳдат, инсоният ва Олами Акбар аст. Барои одами “торикандеша” дунёе ҳаст, ки дар он субъектҳои ҷудогонаи ирода ба якдигар муқобил мебароянд, барои ҳаёт мубориза мебаранд. Ҳамин тавр, муносибатҳои субъективию объективӣ, вақте ки тамоми ҷаҳон ба “ман” ва “бегона” тақсим мешавад, дар байни онҳо девори бегонагӣ, ҳисси изтиробу тарс, мутаассибӣ ва таҳаммулнопазирӣ пайдо мешавад. Одам аз дарки ваҳдати инсоният ва касрати олам бебаҳра мемонад. Ба шуури инсонии комил “аз миён бардоштани” муносибатҳои субъекту объект хос буда, сарҳадҳои байни субъектҳо ва ашъи оламо барҳам медиҳад, на танҳо тафовутҳои инфиродии онҳо, балки мавҷуди умумиеро, ки ҳамаро муттаҳид менамояд, дида мебарояд.

Мулло Садро мегӯяд: “Худо сохтори инсонро аз 2 бахш қарор дод: ҷисм ва рух, торикӣ ва рӯшноӣ, гирифтагӣ ва сафо”[22,с.124].

Дар суфӣ дарки ягонагии амиқи ҳар чизе ки вучуд дорад, ташаккул меёбад. Ба андешаи Мулло Садро: “Бандагон ба ду бахш тақсим мешаванд: яқум, онон ки дар машияти собиқа чунин гузаштааст, ки дар роҳи ҳикмат либоси таваққуф бар онон пӯшонида шавад ва ба охири масир нарасанд ва дар тахтгоҳи роҳи ҳидоят аз роҳ бимонанд. Дуюм, онон ки дар машияти собиқа кӯшиши либоси маърифат ва тақво бар онон гузаштааст, то ҳикмати ононро бар ниҳояти ҳадаф расонад. Ва ин худ лутфе дар ҳаққи ин гурӯҳ”[22,с.89-90].

Дар таълимоти имманентии ирфонӣ ҳастӣ ҳамчун як динамикаи комил дида мешавад, ки аз рӯйи принципи “ҳама чиз дар ҳар як қисм” вучуд дорад. Ҳар як ғояи ҷуфт будан ҳамчун иллюзияи шуури норавшан қабул карда мешавад.

Масалан, дар таълимоти буддоии Махаяна, фарқияти ҳастии феноменалӣ ва мутлақ нест карда шудааст, нирвана ва сансара : ҳеч чиз дар коинот алоҳида вучуд надорад ва дар маҷмуи худ ягона Тани Дхармаи Буддо - дхармакаяро (“тани мутлақ ва пок”) ташкил медиҳад. Дар фалсафаи хитоии мактаби Хуайян бошад, ду формула мураттаб шудааст: “принсип ва ашъ ба таври бифосила ба якдигар мегузарад” (ли ши у ай) ва “ҳар чиз озодона ба ашъи дигар мегузарад” (ши ши у ай).

Дар таълимоти трансцендентӣ-имманентӣ асоси ваҳдати ирфонии ҳастиро муҳаббати Офаридгори Мутлақ ба офаридаи худ медиҳад, ки инсонро барои дар тамоми олам паҳн кардани он даъват мекунад. Таъкид меравад, ки ишқ дар ҳар як шахс “Ман”-и ҳақиқӣ, “Ман”-и рухониро мебинад ва аз “Ман”-и худхоҳу маҳдуд даст кашиданро талаб мекунад. Он қуввае эълон карда мешавад, ки одамонро бо роҳи амалӣ гардондани ваҳдати маънавии онҳо муттаҳид карда метавонад.

Андешаҳои физики лондонӣ Д.Бом[♦] дар бораи комилии коинот инқилоби фитрӣ овард, ки “ҳақиқати моддии ҳаррӯзаи ба мо даркшаванда, дар ҳақиқат, танҳо як иллюзия (олами рамзхост-А.К.) аст, мисли тасвири голографӣ. Инчунин, ҷудо

[♦] Дэвид Чозеф Бом (1917-1972) як физикест, ки бо кори худ дар физикаи квантӣ, фалсафа ва нейробиология маъруф аст.

кардани зарраҳо низ як иллюзия аст: мо зарраҳоро алоҳида қабул мекунем, бинобар ин, мо танҳо як қисми воқеиятро мебинем. Ҳамаи зарраҳо на “қисмҳои” алоҳида, балки ҷиҳатҳои ягонагии амиқтаре мебошанд, ки бо ҳам алоқаманданд. Чунонки ҳар як пораи голограмма тасвири пурраро дар бар мегирад, ҳар як қисми коинот тамоми кайҳонро дар бар мегирад. Ҳар як ҳуҷайраи тани мо, аллақай, тамоми кайҳони фарогирифтаре дар бар мегирад. Гарчанде ки ҳама чизро тақсим кардан, ба қисмҳо ҷудо кардан, ба навҳо ҷудо кардан табиати инсонист, ҳама падидаҳои табиӣ, ҳама тақсимот сунъӣ аст ва табиат дар ниҳоят ҷудонопазир аст. Табиатшинос, на ҳамчун голограмма, балки ҳамчун “голодинамика” муайян кардани коинотро афзалтар донистааст [32,с.46-50].

Аксари суфиён тағйир додани ҳолати маънавию ахлоқии ҷома, кори фаъоли тарбиявиरो дар ҷамъият вазифаи худ медонистанд.

Буддизми Маҳаяна таълим медиҳад, ки Буддо шуури абадиву ягонаи бедоршуда мебошад, ки асоси сансара ва нирванаро ташкил медиҳад ва Ҷисми Дхармаи Буддо (ё Ҷисми кайҳонии Буддо) номида мешавад. Гуфта мешавад, ки тамоми унсурҳои ҳастӣ, ҳама миллионҳо мавҷудият зухуроти дхармакая мебошанд, ки тавоноии “маърифат”-ро доранд ва ба ин васила ба Мутлақ имманент мебошанд. Он ҳамаро зинда мекунад мавҷудоти ба ҳам якхела ва бо ҳам зич алоқаманд.

Дар Маҳаяна таълимоти бодхисаттва (аз санскрит. “бедоршуда”) ё маҳасаттва (“саховатманд”, “бузург”) инкишоф ёфтааст. Бодхисаттва, бар хилофи архат, на танҳо ба озодии инфиродӣ, балки пеш аз ҳама, ба кумак ба дигарон барои ноил шудан ба маърифат нигаронида шудааст, зеро вай хуб мефаҳмад, ки ба воситаи алоқаи умумии ҳамаи узвҳои “Тани Буддо Дхарма” начоти шахсии вай ғайриимкон мегардад.

Ин таълимот аз бисёр ҷиҳат хилофи ақида аст. Аз як тараф, гуфта мешавад, ки бодхисаттва, то даме ки тамоми мавҷудоти ҳассос начот наёбанд, ба ҳолати нирвана дохил намешаванд. Аммо, азбаски дунё дугона аст (Нирвана ва Сансара як аст), зарурати ба Нирвана гузаштани бодхисаттва нест, зеро вай аллақай дар он аст, чунонки ҳар мавҷуди дигар дар нирвана аст ва табиат дорад. Аз ин рӯ, рисолати бузурги бодхисаттваҳои доно, пеш аз ҳама, ба ҳар каси дигар расондани як ҳақиқати одист ва ҳастии сансарикӣ ҷуз як шубҳада(иллюзия)-и шуур нест.

Бодхисаттва тамоми ҳаёти худро ба хидмати фидокорона ва беғаразона ба дигарон мебахшад. Дар “Абхидхармакоша”[♥] қайд шудааст, ки бодхисаттваҳо ба категорияи индивидҳое мансубанд, ки “табиати онҳо дар он фаҳмида мешавад, ки ғаму шодии дигаронро аз они худ медонанд; он чи ба худи онҳо тааллуқ дорад, беаҳаммият аст”. “Табақаи поёнӣ аз ҳар роҳ барои хушбахтии худ талош мекунад; миёна — танҳо ба озод шудан аз ранҷу азоб, вале на ба хушбахтӣ, зеро он такагоҳи ранҷ аст. Олӣ бо ранҷу азоби худаш, барои хушбахтии дигарон ва барои начоти ниҳонии онҳо аз ранҷу азоб талош мекунад, зеро ӯ аз азоби дигарон азият мекашад” [3, с. 187]. Ҳамин тариқ, бодхисаттва принсипи ҳамдардӣ (каруна)-ро амалӣ мекунад, ки дар якҷоягӣ бо принсипи хирад (праҷна) барои таҷрибаи руҳонии ирфонии Маҳаяна муҳим аст.

[♥] «Абхидхармакоша» асарест дар назм, ки файласуфи буддой Васубандху навиштааст. Рисола таълимоти Абхидхармаи мактаби Сарвастивадаро ба низом даровардааст. Китоб бо ҳамроҳии тафсири Васубандху ҳашт қисм ва 600 мисраъро дар бар мегирад.

Исихазми* православӣ амалӣ намудани идеали ирфонии ваҳдати инсоният, ки “ҳаёт дар Масеҳ”, “дар ягонагии Тани Масеҳ”-ро шиори зиндагӣ медонад, ҳадафи худ мегузорад. Дар баробари ин, ягонагии умумичаҳонӣ ба амал меояд: ҳар як инсон бо табиати офаридаи худ, бо тамоми инсоният пайваст аст, инчунин дар шахсияти худ махлуқ ва ғайримахлуқ, инсонӣ ва илоҳиро муттаҳид мекунад.

Ба даст овардани ин идеали ирфонӣ танҳо бо ишқ ба Худо, ишқ ба муқаррабон имконпазир мегардад. Муҳаббате, ки исихазм мавъиза мекунад, дар моҳияти худ муҳаббат- агапеи қурбон шудан аст. Вучуди касе, ки фарогири он аст, қодир аст, ки Эгои худро фаромӯш кунад ва ҳаёти худро ба хидмати дигарон бахшад. Ба ибораи Исҳоқ Сирин, “нишони камолотёфтагон ин аст: агар рӯзе даҳ бор барои муҳаббати мардум, ба сӯзондан маҳкум шаванд ҳам, аз ин қаноатманд нестанд”. “Ҳар кӣ ишқ дорад, ҳеч касро бегона намедонад, балки ҳамаро ақрабо медонад” [29,с.19].

Исихасти православӣ Григорий Палама[▲] таълимоти ишқи ирфониеро таҳия кардааст, ки ҳама сарҳадҳоро паси сар карда, “офарида” ва “наофарида”-ро муттаҳид мекунад. ӯ чунин таъкид доштааст: “Дар болои ҳама ва барои ҳама ва дар ҳамаи мо Худои ягона аст, ки бо ишқи илоҳии худ моро ба сӯи худ мекашад ва моро узв ва аъзои ҳамдигар қарор додааст” [27,с.369]. Аммо ӯ бо тарғиби начоти фардӣ маҳдуд нашуда, офарандаи “исихазми сиёсӣ” гардид. Ба андешаи ӯ: “На танҳо аз олам начот ёфтаи лозим аст, балки худи ҷаҳонро низ начот додан лозим аст”. Ҷонибдорони Палама, аз иқдоми нахуст, худро як ҳизби сулҳовари шаҳрвандӣ эълон карданд, ки ҳадаф аз он пешгирӣ кардани ҷанги шаҳрвандӣ дар империя буд. Дар сатҳи ҷаҳонӣ, таъсиси як давлате ба нақша гирифта шуда буд, ки тамоми православиҳоро аз Византия то Русия ва Литва муттаҳид кунад. Яке аз онҳое, ки дар ин тарҳи бузург ширкат дошт, руҳонии бузурги рус Сергей Радонежский буд. Файласуфи рус Е. Трубетской дар китоби “Хулоса дар рангҳо”, ҳангоми таҳлили асолати зист чунин мегӯяд: “Тақсимои нафратангези олам ва дигаргуншавии коинотро барҳам дода, ҳамаро ба маъбаде меовард, ки дар он тамоми махлуқот муттаҳид мешавад, ҳамчунонки се шахсияти Сегонаи муқаддас дар як мавҷудоти илоҳӣ муттаҳид шудаанд” [34,с.3-4].

Тасаввуфи мусулмонӣ бар таълимоти ишқ асос ёфтааст, ки тибқи он иртиботи зотӣ байни инсон ва Худо, байни Офаридгор ва офариниш вучуд дорад. Аз ин рӯ, тасаввуф ишқро ба Худо ва махлуқоти ӯ раҳнамоӣ намуда, дурӣ аз дунёро бартараф месозад. Чунончи, Баҳоваддини Нақшбанд гуфтааст: “Роҳи мо ба сӯи ӯ (Худо) муоширати мутақобила аст, аммо зуҳд нест, дар зуҳд шухрат аст ва дар шухрат марг аст. Кори нек танҳо дар сарҷамъии ҷамъият пайдо мешавад, ҷамъият дар мушорикати мутақобила аст, оне ба ҳамдигар раво набинанд, ки мамнуъ аст” [14,с.155].

“Ба андешаи Ҳасан Комил, - мегӯяд И.Зиёзода,- мавзуи маърифат ва ё аниқтараш – маърифати Аллоҳ таоло, дар тасаввуф узван бо масъалаи ҳастӣ марбут мебошад, зеро ҳастӣ ба туфайли маърифати Аллоҳ таоло фаҳмида мешавад.

*Исихизм як ҷаҳонбинии ирфонии масеҳӣ, анъанаи қадимии амалияи руҳонӣ мебошад, ки асоси зуҳди православиеро ташкил медиҳад.

▲ Григорий Паламас (1296-1359)- архиепископи Салоники, мистики масеҳӣ, теолог ва файласуф, эҷодкунандаи асоснокии фалсафии амалияи исихазм, падар ва муаллими калисо. Дар калисои православӣ аз зумраи муқаддасон шуморида мешавад.

Маърифати Аллоҳ таоло бошад, ба инсон дар ҳоле дастрас мешавад, ки \bar{u} дорои илҳоме бошад, ки номаш “руҳ” аст. Вақте ки руҳ дар ҳолати вачд [•](вачди руҳонӣ) ва чамъ дар баҳри ваҳдат(вақте ки \bar{u} чизеро ба ғайр аз Аллоҳ эҳсос намекунад) бошанд, ин ҳадяи илоҳист ва руҳ бо маншаи худ вохӯрда, бо он як мешавад. Маърифат бо маърифати “Зоти кибриё” (Зоти бузург), ки шомили тамоми ашё мебошад, марбут аст. Дар олами ҳастӣ, ба ғайр аз Аллоҳ ва афъоли \bar{u} чизе вучуд надорад. Тамоми ҳастӣ аз афъоли \bar{U} иборат аст. Маърифати Зоти \bar{U} танҳо аз роҳи сифатҳои \bar{U} ва афъолаш имконпазир аст”[13,с.113-114].

Ба гуфтаи Ҷунайд[♥], ҳолати “фано” ин “рафтан”, яъне “хулул”-и вачди моҳияти инсонӣ бо моҳияти илоҳӣ аст. Аммо ин ҳолати рӯҳии (вачд) муваққатӣ дар ниҳоят, бояд, бо “бозгашти” зоҳид, ба ин олам, иваз карда шавад, то он донише, ки аз Худо гирифтааст, барои дигарон расонад. Ҷунайд давлати олиро, ҳамчун “ҳастии” доимӣ дар Худо бақо (“мондан”) меномид. Он бо қобилияти дар як вақт дарк кардани Олами Бузург ва ягонагии ибтидоии ҳама мавҷуд хос аст. Зоҳид таъкид кард, ки баъд аз он одам дониши махсуси илоҳӣ мегирад ва бахше аз сифатҳои илоҳӣ (бақо би-Аллоҳ)-ро дарк мекунад, дар ҷустуҷӯи роҳе аст, ки таҷрибаи пурарзишашро ба солиқ бирасонад [17,с.81].

Ҳосидия^{*} яҳудӣ, бар хилофи таълимоти каббала[♦], ки барои ба даст овардани дониши ирфонӣ нигаронида шудааст, пеш аз ҳама, дар роҳи расидан ба камолоти ахлоқӣ кӯшиш мекунад. Дар ин таълимот таъкид мешавад, ки ибтидои илоҳият ваҳшонияти одамро дар шахси “тақводор” (содиқ¹) мағлуб мекунад, ки як идеали ахлоқӣ ва миёнарав байни Худо ва мардум, ҳамчун дӯстдоштаи Худо доништа мешавад. Вазифаи бузурги “содиқ” аз он иборат аст, ки ба “шарораҳо” (соликон-А.К.)-и дар тамоми ҷаҳон пароканда шудаанд, барои расидан ба Офаридгори худ ёрӣ расонанд. Рисолати роҳиб чун “Тавротии зинда” барои аз ақоиди скептикӣ дур буданашон, дар бораи имкониятҳои риояи аҳкоми Таврот, ба мардуми одӣ таълим додан аст. \bar{U} на танҳо дар ваъз, балки дар тамоми умри худ, тавассути рафтори

[•] Дар байни ҳолатҳои вачди моддӣ (аз қабилҳои пурхӯрӣ, зино, ишқ ба пул, ғзаб, ғамгинӣ, ноумедӣ) ва руҳонӣ (вачди ориф)тафриқа ҳаст. Маънии “вачд” дар фарҳанг чунин омадааст: «**و** 1. завку шавқ, хушӣ, шефтагӣ; 2. аз *нигоҳи орифон* рӯёруи дил аст бо сафо ва покии номи Худое, ки гоҳе аз \bar{u} нопадид мешавад, «ҳолате аст дар дили ориф, ки ба сабаби он дил толиби олами ваҳдат ва мақоми ҳақиқати худ гардад» (аз «Мирёти ушшоқ»)(ниг. Каримов А.А. Фарҳанги тафсирии истилоҳоти тасаввуф. Саҳ.69).

[♥] Ҷунайдӣ Бағдодӣ масъалаи тавҳиди тасаввуфро ба миён гузошта, дар тадқиқи мақомоти тасаввуф, махсусан дар фано ва бақо кӯшиши зиёде намуданд ва равияҳои «асҳоби саҳв» ва «асҳоби суқр»-ро дар тасаввуф ба вучуд оварданд. Ҷунайдӣ Бағдодӣ умуман ҳамчун мазҳари каломии тасаввуфи муътадилона машҳур аст, ки ин равияи ӯро минбаъд [Абуҳомиди Ғазолӣ](#) идома дода, масъалаи каломро бо тасаввуф биомехт ва ба тасаввуфи муътадилона асоси мустақили назарие бахшид.

^{*} Ҳосидия як равияи динӣ дар дини яҳудӣ аст, ки дар нимаи аввали асри 18 аҳолии яҳудиёни Иттиҳод ва қаламравҳои ҳамсоҷро фаро гирифтааст. Фаҳмиши эмотсионалии Худо, махсусан дар ҳосидизм муҳим аст.

[♦] Каббала як ҷараёни яҳудии талмудии динӣ-ирфонӣ, сеҳру ҷоду ва эзотерикӣ аст, ки дар асри 12 пайдо шуда, дар асри 16 паҳн шудааст. Эзотерик Каббала иддао мекунад, ки дониши махфӣ, ваҳйи илоҳӣ дар матни Таврот рамзгузорӣ шудааст.

¹ Содиқ - дар дини яҳудӣ шахси парҳезгор; дар ҳосидия, содиқ пешвои руҳонии ҷомеаи ҳосидияҳост, ки Шхина бар он таъя мекунад. Дар дини яҳудӣ берун аз ҳосидия, содиқ, мисли ҳар як шахси дигар, объекти ибодат ё эҳтироми махсус нест.

шоиста, таълим медиҳад, ки одамон низ метавонанд ва бояд некукор бошанд. Ӯ муаллим, роҳнамои руҳонӣ ва инчунин наҷотдиҳандаи тамоми одамон, ҳатто гунаҳкорони бузург аст, зеро, ба қавли ӯ ҳар кадоми онҳо “шарораҳои илоҳӣ” доранд.

Ба андешаи зоҳиди ҳосидия Баал Шем Това[♦], ба ҳар як одам бояд чун зоҳид (роҳиб) муносибат кард, зеро ҳеҷ кас ин қадар поён нахоҳад афтод, ки дигар натавонад ба сӯйи Худо боло равад. Инсони одӣ бояд ба зоҳид бо тамоми ҷон “часпида” бошад, “зеро ки зоҳидро парастидан, гӯё асрори коинотро омӯхтан аст. Бе “содиқ”, ҳосидия бе тақягоҳ ва бе ҳосидия бузургии содиқ маъноӣ маънавий надорад. “Содиқ” ва ҳосидиён ҷомеае ҳастанд, ки тавассути онҳо идеали ахлоқии ҳосидия амалӣ мешавад. Ахлоқи ҳосидия ҳамеша бо роҳи таъсири байниҳамдигарӣ поянда аст. Тасодуфӣ нест, ки файласуфи яҳудӣ М.Бубер^{*} ҳосидияро “Каббалае” номид, ки ба ахлоқ (этнос) табдил ёфтааст” [7,с.8-9].

Боз як ҷанбаи муҳимми иҷтимоии таълимоти ирфоние вучуд дорад, ки дар марҳалаи ҳозираи тараққиёти тамаддун аҳаммияти махсус дорад. Дар асоси шуури эгосентрикӣ шаклҳои гуногуни эгоизм (шахсӣ, динӣ, милли, наҷодӣ, гендерӣ ва ғайра), метавонанд ташаккул ёбанд, ки дар ҳама даври замонҳои таърих сабаби асосии низоъҳои иҷтимоӣ буданд. Аз ин рӯ, дар ҷомеа масъалаи таҳаммулпазирӣ ҳамеша муҳим мебошад. Вожаи латинии “tolerance” чунин маънӣ дорад: таҳаммулпазирӣ, яъне эътироф ва эҳтиром ба дигар ақидаҳо, эътиқодҳо, анъанаҳо, услубу таҷрибаҳои ҳаёт, бе ризоияти ботинӣ бо онҳо мебошад.

Файласуф ва ҷамъиятшиноси русиягӣ В.Гаража (с.т.1929) қайд мекунад, ки “масъалаи таҳаммулпазирӣ ҳамчун роҳи ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ, байни “мо” ва “рақибон”, маъноӣ ҳамбастагӣ, фаҳмиш ва ризоиятро надорад, аммо эътирофи ҳуқуқи дигарон як навъ муҳолифат кардан бар ҳуқуқҳои худӣ мо” мебошад. Муборизаи афкор ҳамеша бо вазъиятҳои низоӣ алоқаманд аст ва дар онҳо қобилияти барпо кардани гуфтушунид хеле муҳим аст, аммо он на бар ивази таҳкими иҷбории андешаи худ бояд бошад. Масъалаи иҷтимоии таҳаммулпазирӣ дар оянда ба мушкилоти мувозинати байни бархӯрд ва ҳамоҳангии манфиатҳо табдил меёбад. “Барқарор кардани чунин мувозинат ба мавҷудияти эътимод ва омодагии ҷомеа ба созиш – қобилияти худидоракуни, бо назардошти манфиатҳо, эътиқодҳо, урфу одатҳо ва ғ. ба дигарҳо, вобаста аст” [4,с.18].

Хусусияти муҳимми таълимоти ирфонӣ ин аз байн бурдани таҳаммулнопазирии динӣ ва ташаккули муносибати таҳаммулпазирона нисбат ба намояндагони динҳои дигар аст. Масалан, аксари суфиён афзалияти таҷрибаро бар ифодаи вербалии он эътироф кардаанд. Мавлоно Румӣ гуфтааст, ки Худоро дар салиб дар калисои насронӣ, маъбади ҳиндуҳо, дайри буддой ва Каъба мечуст, аммо дар ягон ҷо наёфт. Ҳамин ки ба дили худ нигарист, ӯ Худоро дарёфт, ки он ҷо маъво гирифта буд. Румӣ ба диншиносони схоласт гуфт: “Шумо қай ба кӯзаҳо таъзим карданро бас мекунед ва ба об тавачҷуҳ мекунед?” [33, III:4:2].

[♦] Исроил Баал Шем Тов - асосгузори чунбиши ҳосидӣ дар дини яҳудӣ

^{*} Мартин Бубер як файласуфи экзистенциалисти яҳудӣ, назарияи сионизм аст, ки ба анархизми динии яҳудӣ низ наздик аст.

Бо вучуди ин, масъалаи таҳаммулпазирӣ аз ҳудуди маъноӣ динӣ берун мебарояд. Метавон дар мавриди чинс, синну сол, синфҳо, миллатҳо, наҷод, иҷтимоӣ ва дигар навъҳои зарурати риояи таҳаммулпазирӣ ҳарф зад. Аммо дар бораи “ҳадду канор”-и сабру таҳаммулпазирӣ ноғузир саволе ба миён меояд. Оё ҳатти фаротар аз он вучуд дорад, оё таҳаммули аз ҳад зиёд хавф ҳам дорад?

Нахуст, мо бояд эътироф кунем, ки таҳаммулпазирӣ ҳамчун шакли муошират, бо тамаддун зистани ҷонибҳо ва аз ҳама бештар ҷодаи самарабахши рафъи ихтилофоти амиқи байни одамонро нишон медиҳад.

Чуноне ин ақидаро файласуфи русиягӣ В.Гречко тасдиқ менамояд: “таҳаммулпазирӣ“ якҷоя зистанро ба мавҷудияти ҳамҷоя” мубаддал мекунад ва ҳамин тавр, “ба пайдоиш ва рушди ҳастии бофарҳангу солим мусоидат мекунад” [5,с.175]. Таҳаммулпазирӣ худ дар худ арзише надорад. Худудҳои ҳақиқии таҳаммулпазирӣ вучуд доранд ва онҳо ба худудҳои озодии инсон мувофиқат мекунанд. Ба андешаи файласуфи англис Ч.С. Милл, “ягона далели даҳолат ба фаъолияти озоди ҳар як шахс дифоъ аз худ, пешгирии зараре мебошад, ки аз дигарон мерасад” [5,с.176]. Ба ҳамин монанд, зоҳид Рам Дасси таъкид кардааст, ки “ҳамдигарфаҳмӣ аз он иборат аст, ки бидуни талабот, ба одамон имкон диҳад, то онҳо тавре меҳоянд, ҳамон гуна бошанд. Ба шарте имконияти озодихоҳии онҳо ҳадде дошта бошад” [28,с.300]. Дар чунин шароит маҳдудиятҳои муайяни таҳаммул мавҷуд аст, зеро зарурияти воқеии маҳдуд кардани шуури худхоҳӣ ва худсарии онон ба миён меояд.

Ҳамин тариқ, таълимоти ирфонӣ муаррифгари умумияти таҷрибаи динӣ буда, дар он ҷанбаҳои психологӣ (интровертӣ) ва иҷтимоӣ- (экстравертӣ) омили ҳалкунанда мебошанд. Дар маҷмӯъ, таълимоти ирфонӣ системаи мураккаби дигаргунсозии ҳаёти рӯҳонии инсонро ба вучуд овардааст, ки дар ҷараёни он тамоми дараҷаҳои шуури ӯ ба ҳам таъсир мерасонанд ва натиҷааш тарбияи шахсияти аз ҷиҳати руҳӣ солим, худшинос аст. Дар маркази таҷрибаи ирфонӣ гузариши марҳилавӣ аз шуури эгосентрикӣ ба камолотёфта (равшанфикрӣ) ҷойгир аст, ки ба дигаргуншавии шахсияти инсон мусоидат мекунад. Ба ин маънӣ, таҷрибаи ирфониро “транс-эгосентрикӣ” ҳисоб кардан мумкин аст. Ин ҷараёни мураккабу серзинае мебошад, ки бар асоси гузариш аз моддӣ ба руҳонӣ созмон ёфтааст. Усулҳои асосии амалияи ирфонӣ-равонӣ ин зухди муназзам, машқҳои психосоматикӣ, дуои боимону муҳаббат ва маърифати ирфонӣ барои дарёфти Мутлақ мебошад. Ин ҷо як нуктаро бояд зикр намуд. Андешаҳои Ф.Розенталро оид ба илм ва дараҷаҳои гуногуни он ва рӯч ба ҳақиқат ҷонибдорӣ намуда, К.Олимов иқтибос меорад, ки суфиён зидди дониш набуданд, вале дар мафҳуми илм (дониш) фаҳмиши махсуси худро доштанд, ки аз илоҳиёти исломӣ ва ақидаи равияҳои дигар, аз ҷумла машшоия ва исмоилия нашъат гирифта буд [24,с.198].

Сониян, бо таълимоти ирфонӣ роҳҳои амалии беҳбуди ҳаёти ҷамъиятӣ дар асоси муҳаббат, шафқат ва эътироми ҳамдигар таҳия карда шудаанд. Таҷрибаи ирфонӣ муносибати таҳаммулпазиронаро нисбат ба намояндагони дигар фарҳангҳо, эътиқоди динӣ, миллат пешниҳод менамояд. Ё, инчунин, сарҳадҳои таҳаммулпазирӣ муқаррар мекунад, ки бо зарурати маҳдуд кардани шуури худпарастӣ ва худхоҳии он алоқаманд аст. Чуноне академик К.Олимов иброз менамояд: “Озодфикрӣ, дар асрҳои миёна, бештар аз ҷониби мутафаккирони

суфимашраб инкишоф ёфта, таҳаммулгарой ва боло бурдани мақоми инсони одӣ ба эҷоди назарияи томи инсони комил сабаб гардида буд”[23,с.73].

Бояд эътироф кард, ки набояд пояҳои тасаввуф берун аз манфиатҳои илмию ахлоқию иҷтимоӣ зуҳур намоянд. Аммо мурочиат ба омӯзиши таҳаввулоту тасаввуф, дар самти таълимоти динию фалсафӣ, дар иртиботи мустақим бо илоҳиёт, баррасии тасаввуф дар муқоиса бо дигар шаклҳои ирфонӣ, метавонад хатар эҷод кунад. Аз ин рӯ, рушди тасаввуф ҳамчун таълимоти динӣ ва фалсафӣ, дар иртиботи мустақим бо илоҳиёт, тавассути ҷараёни бисёрзинагии иттисоли тадриҷии зоҳид ба асрори воқеияти олиҳсос, ё Худо, муҳаққиқонро маҷбур месозад, ки дар ин таъсирот ибодат ва таълимоти ирфонии ратсионалистиро пеша намоянд.

Ба андешаи файласуфи рус Ю.Кимелёв[♦], мурочиат ба таҷрибаи таълимоти ирфонӣ, дар марҳалаи кунунии тараққиёти тамаддун, тамоман тасодуфӣ нест. Ин аз хоҳиши пайдо кардани “ваҳдати асосӣ ва амиқи ҳамаи динҳо” мебошад, ки “дар вазъияти плюрализми динӣ”, яъне дар вазъияти рақобати ошкорои глобалии бисёре аз довталабон, барои соҳиб шудан ба ягонагии ҳақиқати динӣ, аҳаммияти бузург дорад [18, с.122].

Мо бо он ақидае, ки ҳамаи динҳо як умумияти ғоявию арзишӣ доранд, дар мувофиқа ҳастем, зеро онҳо шартҳои хуби ҳамдигармукамалкунии динҳо мебошанд ва дар мавриди тафриқаҳо бошад, тафовутҳо ҳатман маънои номувофиқати ро надоранд. Динҳо ва мазҳабҳои гуногун метавонанд комилан мувофиқ бошанд, дар ҳамзистии осоишта ва самарабахш бошанд. Тафовути динӣ барои ҳамдигармукамалкунӣ ва ғанӣ шудани гурӯҳҳои гуногуни мазҳабӣ ва конфессиявии ҷомеа заминаҳои ҷиддиро ба вуҷуд меорад^{*}[30,с.5].

Файласуфи рус А.Лосев дуруст мегӯяд: “Фалсафа, агар бихоҳад, фалсафаи “падидаҳои ҳаётан муҳимми ҳастӣ” шавад ва на фалсафаи “шаклҳои абстрактӣ”, бояд дар бораи чунин категорияҳо, чун “Муҳаббат” ва “Муқаддасот” ҳарф занад... Охир, “тамоми ҳаёт аз саъю кӯшиш ба муҳаббат ва муқаддасот иборат аст” ва ин категорияҳо аз ҳаёти инсон ва аз ин рӯ, аз фикр дур кардан мумкин нест”[20].

Дар замони имрӯза, ки ҷомеа равандҳои ҷаҳонишавиро аз сар мегузаронад, таъмин намудани ҳамзистии осоиштаи ҷамъиятҳои алоҳида, давлатҳо, миллатҳо, гурӯҳҳои аз ҷиҳати фарҳангӣ, ахлоқӣ, мазҳабӣ, ғояву арзишҳо ихтилофақида, масъалаи актуалӣ маҳсуб меёбад.

Муқарриз: Амондуллоев Б.- н.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Андерхилл Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека / Э.Андерхилл. Пер. с англ. Д. Веденова, В. Грачова, М. Добровольского и др. К.: София, Ltd., 2000. -496с.
2. Андре Тор. Исламские мистики / А. Тор. Пер. с нем. В.Г. Ноткиной. -СПб.: Евразия, 2003. 240 с. (Magicum).

[♦] Юрий Анатольевич Кимелев — диншинос, фарҳангшинос, файласуфи рус, мутахассиси соҳаи фалсафаи таърих, метафизикаи фалсафӣ, фалсафаи дин, антропологияи фалсафӣ, таърихи фалсафаи ғарбии асрҳои 19-20 ва адабиёти илмии асри гузашта.

^{*} Арестакес Симаворян(туркшинос), Ваграм Овян(сиёсатшинос) - Арестекес Симаворян ва Вахрам Ховян сардор ва коршиноси маркази арманшиносии Фонди “Нораванк” доир ба ҷанбаҳои умумиятҳои динӣ ҳамин нуктаро зикр кардаанд (аз расона, саҳфаи аввал).

3. Васубандху. Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Раздел третий. Учение о мире. Пер. с санскр., введение, ком. Е.П. Островской и В.И. Рудого. СПб.: Андреев и сыновья, 1994. 336 с. (“Свет Дхармы”).
4. Гараджа В.И. Толерантность и религиозная терпимость / В.И. Гараджа // Филос. науки. -2004. -№ 3. -С. 18-32.
5. Гречко П.К. О границах толерантности / П.К. Гречко // Свободная мысль-XXI. -2005. -№ 10. -С. 173-182.
6. Гроф С. Надличностное видение: Целительные возможности необычных состояний сознания / С. Гроф. Пер. с англ. С. Офертаса. -М.: ООО “Изд-во АСТ” и др., 2002. 237 с. (Philosophy).
7. Гуревич П.С., Хорьков М.Л. Вступительная статья: Мудрость и благочестие // Бубер М. Хасидские предания. Первые наставники Гуревич П.С., Авт. вступ. ст., пер. М.Л. Хорьков. -М.: Республика, 1997.-С. 5-24. (Б-ка этич. мысли).
8. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – вых. д. ориг.: -М.: Тов-во тип. А.И. Мамонтова, 1910. -418 с.
9. Джохари Х. Инструменты для Тантры. Чакры: энергетические центры трансформации / Х.Джохари. Пер. с англ. К. Семенова. -К.: София, 1999. -264 с.
10. Ellwood R.S. Mysticism and Religion. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1980. 194 pp.
11. Жиртуева Н.С. Модифікацій містичного досвіду в релігійних традиціях світу / Н.С. Жиртуева. - Херсон: Видавництво ХДМІ, 2009. -327 с.
12. Зиёзода И. Тасаввуф. Таърихи пайдоиш ва камолот. Қ.1. -Душанбе, 2016.-457
13. Зиёзода И. Тасаввуфи фалсафӣ: Ҳастишиносӣ ва маърифати сӯфиёна. Қ.2. -Душанбе, 2016. -445с.
14. Зеркало совершенства: истории странствующих суфиев. (Идрис Шах. Истории дервишей). Пер. В. Максимов. -М.: ЭКСМО, 2004. -400 с.
15. Из реки речений : Высказывания суфийских наставников / Сост. и пер. Л. Тираспольского. -М.: Амрита-Русь, 2004.160 с. (“Мудрость суфиев”).
16. Каримов А.А. Фарҳанги тафсири истилоҳоти тасаввуф / А.А. Каримов. –Хучанд: Парки технологии ДДХБСТ, 2021.-278 с.
17. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / А.Д. Кныш. Пер. с англ. М.Г. Романов. - СПб.: ДИЛЯ, 2004. -464 с.
18. Кимелев Ю.А. Современная западная философия религии / Ю.А. Кимелев. -М.: Мысль, 1989. -285 с.
19. Климович А.Г. Религиозный мистицизм как философская проблема: Дис. канд. филос. н. Тюмень, 2003. (URL: http://atheism.ru/library/klimovchag_2.phtml).
20. Лосев А.Ф. Под ред. А.А. Тахо-Годи и Е.а. Тахо-Годи. – М: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009.-2009.-439с.(стр.179).
21. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. (Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры (Киев). URL: <http://psylib.org.ua/books/masla01/index.htm>).
22. Мулло Садро. Ирфон ва орифи намоён. Шикасти бутҳои чоҳилият (форсӣ) аз ар. тарҷ. Муҳсин Бедорфар. -Техрон: Донишкадаи улуми маъқул ва манқул.-1340 (ш.) -172 сах.
23. Олимов К. Андешаҳо доир ба фалсафа, ирфон ва худшиносии миллӣ / К. Олимов. - Душанбе: Дониш, 2014.-397с.
24. Олимов К. Тасаввуфи Хуросон ва Мовароуннаҳр дар асрҳои X-XII / К. Олимов. - Душанбе: Ирфон, 2019. -278с.
25. Ошо Р. Горчичное зерно. Комментарии к пятому евангелию от святого Фомы / Р. Ошо. Пер. с англ. К. Семенов. -К.: София, Ltd, 2002. -496 с.
26. Поликарпов В.С. Наука и мистицизм в XX веке / В.С. Поликарпов. - М.: Мысль, 1990. -219 с.
27. Памятники византийской литературы. IV-IX веков. Отв. ред. Л.А. Фрейберг. -М.: Наука, 1968. -354 с.
28. Рам Дасс. Зерно на мельницу // Лилли Дж. Центр циклона. Рам Дасс. Зерно на мельницу. Перераб. анонимного пер. И. Старых. -К.: София, 1993. -С. 183-319.
29. Святой Ефрем Сирий. Духовные наставления. М.: Сретенский монастырь; Новая книга; Ковчег, 1998. 304 с. (Избранные творения Святых Отцов).
30. Симаворян А., Овян В. Религиозная толерантность в современном обществе. (URL: <http://poravank.am/rus/issues/detail.php>).
31. Stace W.T. Mysticism and Philosophy. London: Macmillan, 1961. 349 p.
32. Talbot M. The Holographic Universe. London, Harper Collins Publishers, 1996. 338 pp.
33. Торчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. СПб.: Центр “Петербургское востоковедение”, 1998. (Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры (Киев). URL: <http://psylib.org.ua/books/torch01/index.htm>).
34. Трубецкой Е.Н. Умозрение в красках. (Вопрос о смысле жизни в древнерусской живописи) / Е.Н. Трубецкой М.: Интерпринт, 1990. 44 с. – вых. д. ориг.: -М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1916.
35. Хаксли О. Вечная философия / О.Хаксли. Пер. с англ. О.О. Чистяков. -М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. 336 с. (Серия “Созвездия мудрости”).

ТАЪЛИМОТИ ИРФОНӢ ВА ҶАНБАҲОИ РАВОНӢ ВА ИҶТИМОИИ ОН

Тавачҷуҳ ба таълимоти ирфонӣ ва ҷанбаҳои равонӣ ва иҷтимоии он масъалаи актуалӣ маҳсуб меёбад. Амнияти тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ дар назди таҳдиди низоъҳои миллӣ, динӣ, сиёсӣ, дар вазъияти рақобати ҷаҳонӣ, нигаронкунанда ва осебпазир ба назар мерасанд. Аз ин хотир, тавачҷуҳ ба падидаи ирфонӣ дар шароити бӯҳрони маънавии муосир меафзояд. Ирфон, метавонад барои дарёфти ҳақиқат, пайдо кардани ибтидои универсалии ҳама динҳо, нақши ҳалкунанда бозад. Ҳадафи ин мақола омӯзиш ва муайян кардани ҷанбаҳои психологӣ (интровертӣ) ва иҷтимоӣ (экстравертӣ)-и таълимоти ирфонӣ мебошад, ки дар он усулҳои амалии дигаргунсозии инсон ва ҷомеа ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд. Муаллиф дар натиҷаи қисми афкори динию фалсафӣ, таҷрибаи динии ҷаҳонӣ, ба хулосае меояд, ки таълимоти ирфонӣ низоми мураккаби дигаргунсозии ҳаёти руҳонии инсонро ба вучуд овардааст ва дар он тамоми дараҷаҳои шуур ба ҳамдигар таъсир мерасонад. Натиҷаи он тарбияи шахсияти аз ҷиҳати равонӣ солими қобилияти худшиносидошта мебошад. Дар ҷодаи бунёди ҳаёти иҷтимоӣ, ҷанбаи ахлоқии таълимоти ирфониро чунин омилҳо, аз қабиле меҳру муҳаббати байниҳамдигарӣ, озодӣ, эҳтироми яқдигар, таҳаммулпазирӣ ва ғ. дар бар мегиранд. Таълимоти ирфонӣ барои муайян кардани умумияти таҷрибаи динии инсоният, саҳми боризу муҳимме дорад, ки дар он ҷанбаҳои психологӣ (интровертивӣ) ва иҷтимоӣ (экстравертивӣ) омилҳои ҳалкунандаанд. Барои таъмини ҳаёти боамну салоҳи инсоният, дар роҳи ободию пешрафт ва зиндагии ҳамҷояи тамадунофар, дар баробари таъя бар андешаҳои фалсафӣю динӣ, паҳлуҳои ахлоқии таълимоти ирфониро бояд ба инобат гирифт.

Калидвожаҳо: ирфон, Худо, тасаввуф, таҳаммулпазирӣ, имманент, интроверт, экстраверт, суфӣ, зоҳид.

МИСТИКА И ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Мистические учения и их психологические и социальные аспекты являются актуальным вопросом. Безопасность всего международного сообщества тревожна и уязвима перед угрозой национальных, религиозных, политических конфликтов в нынешней ситуации глобальной конкуренции. По этой причине в условиях современного духовного кризиса возрастает интерес к мистическому феномену. Мистика может сыграть решающую роль в поиске истины, поиске универсального начала всех религий. Целью данной статьи является изучение и определение психологических (интровертных) и социальных (экстравертных) аспектов мистических учений, в которых исследуются практические методы преобразования человека и общества. В результате сопоставления религиозно-философской мысли, мирового религиозного опыта, автор приходит к выводу, что мистические учения создали сложную систему преобразования духовной жизни человека, и в ней все уровни сознания воздействуют друг на друга. Ее результатом является развитие психически здоровой личности с самосознанием. В процессе построения общественной жизни нравственный аспект мистических учений включает в себя такие факторы, как взаимная привязанность, свобода, взаимоуважение, терпимость и др. Мистические учения вносят ясный и важный вклад в определение общности религиозного опыта человечества, в котором психологический (интровертивный) и социальный (экстравертивный) аспекты являются решающими факторами. В целях обеспечения безопасной и мирной жизни человечества, на пути процветания и прогресса и сосуществования цивилизованных народов, наряду с опорой на философские и религиозные идеи, следует учитывать и нравственные аспекты мистических учений.

Ключевые слова: мистицизм, Бог, суфизм, толерантность, имманентный, интроверт, экстраверт, суфий, аскет.

MYSTICAL AND ITS PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS

Mystical teachings and its psychological and social aspects are a topical issue. The security of the entire international community is alarming and vulnerable to the threat of national, religious, political conflicts, in the current situation of global competition. For this reason, in the conditions of the modern spiritual crisis, interest in the mystical phenomenon is growing. Mysticism can play a decisive role in the search for truth, the search for the universal principle of all religions. The purpose of this article is to study and define the psychological (introverted) and social (extroverted) aspects of mystical teachings, which explore the practical methods of transforming man and society. As a result of a comparison of religious and philosophical thought, world religious experience, the author comes to the conclusion that mystical teachings have created a complex system for transforming a person's spiritual life, and in it all levels of consciousness influence each other. Its result is the development of a mentally healthy personality with self-awareness. In the process of building social life, the moral aspect of mystical teachings includes such factors as mutual affection, freedom, mutual respect, tolerance, etc. Mystical teachings make a clear and important contribution to determining the commonality of the religious experience of mankind, in which the psychological (introverted) and social (extroverted) aspects are decisive factors. In order to ensure the safe and peaceful life of mankind, on the path of prosperity and progress and the coexistence of civilized peoples, along with

reliance on philosophical and religious ideas, the moral aspects of mystical teachings should also be taken into account.

Key words: mysticism, God, Sufism, tolerance, immanent, introvert, extrovert, Sufi, ascetic.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Аслам Азамҷонович* - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, кафедраи фанҳои ҷамъиятӣ. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, микроноҳияи 17, бинои 1. E-mail: aslam73@list.ru. Телефон: (+992) 770-61-31

Сведения об авторе: *Каримов Аслам Азамжанович* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат философских наук, доцент, кафедра общественных наук. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, 17 микрорайон, дом 1. E-mail: aslam73@list.ru. Телефон: (+992) 770-61-31

Information about the author: *Karimov Aslam Azamjonovich*, - Tajik State University of Law, Business and Politics, Candidate of Philosophy, Associate Professor. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, microdistrict 17. Building 1. E-mail: aslam73@list.ru. Phone: (+992) 770-61-31

Нурулҳақ Қамар
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Азбаски маънои луғавии вожаи “салаф” дар Куръону суннат ба маънои “гузашта” “пешиниён” ва барқарор кардани робита ба одату таҷрибаи иҷтимоӣ-диниӣ гузашта омадааст, зарур аст, ки масъалаи аз ҷониби Паёмбари ислом ва умуман араб дар коркарди таълимоти исломи ибтидоӣ истифода шудани таҷрибаи динию иҷтимоӣ, умуман мероси фарҳангии тоисломии арабро мавриди баррасӣ қарор диҳем. Мусаллам аст, ки дар сарчашмаҳои муқаддаси исломӣ зиндагии давраи тоисломии араб ба унвони “замони ҷоҳилия” ва фарҳанги он низ бо номи “фарҳанги замони ҷоҳилият” ёд мешавад. Яке аз сабабҳои чунин ном гирифтани таърихи тоисломии араб дар он буд, ки дар он замон дар дину фарҳанги сохтори авлодӣ-қабилавии араб ҳам бисёрхудоӣ (ба забони арабӣ “ширк”) ва ҳам эътиқодоти бутпарастӣ ҷойгоҳи хос доштанд. Парастии бут ё санам (аз ҷӯб), дарахту ҳайвонот, чирмҳои осмонӣ, махсусан санг ва ғайра ба таври васеъ ривож ёфта буд. Сангу гиёхпарастии арабҳоро ҳадисҳои Паёмбар низ исбот мекунанд [1, с.176]. Арабҳо ҳатто хангоми ба сафар баромадан сангеро аз хонаи Каъба бо худ гирифта ва дар ҳар маконе, ки қарор мегирифтанд, онро ба замин гузошта, дар атрофи он чарх мезаданд. Ин одат ҳам эҳтиром ва ҳам пайванди онҳоро бо Макка ва хонаи Каъба ифода мекард. Онҳо парастии сангу дигар бутҳоро суннати наслҳои пешин, гузаштаи худ медонистанд [14, с.14].

Риояи анъанаю одатҳои гузаштагонии араб бо баъзе навоариҳо дар ислом низ идома ёфт. Вақте ки Муҳаммад ба ҳайси расули Худои ягона дар Ясриб ҷамоаи Уммаро таъсис дод, ба ҷойи шайх Паёмбар ба вучуд омад, ки вазифаи тамоми шайхони қабиларо иваз мекард. Дар натиҷа шайх аз мақоми пешвои қabila маҳрум гардид. Барои қабилҳои Қурайш бошад, илова ба ин инкори буту худоёни қабилавӣ, ки дар хонаи Каъба ҳар кадоме ҷойгоҳи хос доштанд, маънои инкори манфиатҳои моддӣ Қурайшро низ дошт. Маҳз манфиати иқтисодӣ доштани Қурайш ба Каъба бештар муқобилияти онҳоро нисбати дини Муҳаммад ба вучуд овард.

Ҳарчанд дар Арабистон муқаддасгоҳҳо бисёр буданд, вале хонаи Каъба дар муқоиса бо дигар муқаддасгоҳҳо хусусият ва мақоми хос дошт. Зеро Каъба танҳо муқаддасгоҳи Қурайш набуд. Он муқаддасгоҳи ҳамаи қабилҳои араб буд ва маркази динӣ ба ҳисоб мерафт. Арабҳо ҳар сол як маротиба бо мақсади анҷом додани маросими ҳаҷ ба Макка омада, дар Каъба ба шарафи худоёни худ, ки бутҳояшон дар девори он гузошта шуда буданд, қурбониҳо мекарданд, садақа медоданд ва маккагиҳо дар ин маросим ба ҳоҷиён хизмат карда, музд мегирифтанд. Хулоса, Каъба барои маккагиҳо яке аз манбаъҳои муҳими даромади иқтисодӣ ба ҳисоб мерафт.

Аслан ҳокимияти Қурайшиҳо дар Макка дар охири садаи 4-и мелодӣ барқарор гардидааст, яъне замоне ки Қусай, яке аз бобокалонҳои авлоди Бани Ҳошим, як қатор авлодҳои бо ҳам низоъкунандаи Маккаро муттаҳид сохта, Каъбаро зери назорати худ мегирад. Он замон ҳар касе, ки Каъбаро назорат мекард, ӯ ҳокими Макка низ ба ҳисоб мерафт. Авлодҳои бо ҳам хеши Қурайшро муттаҳид сохта, Қусай соҳиби калиди Каъба гашт. Хонаи Қусай, ки дар паҳлуи Каъба бино шуда буд, ҳоҷиён ба воситаи хонаи ӯ вориди Каъба шуда, маросими парастии бутҳои худро анҷом медоданд. Бинобар ин, онҳоро зарур буд, ки аввал иззату эҳтироми соҳиби хона -Қусайро ба ҷо оваранд. Дар натиҷа ҳокимияти сиёсӣ ва динӣ дар дасти Қусай муттаҳид гардид ва ӯ унвони “Шоҳи Макка”-ро гирифт. Ин ба ӯ имкон дод, ки ҳамаи

бутҳои қабилаҳои арабро чамъ оварда, дар девори Каъба гузорад ва Маккаро ба маркази динии нимҷазираи Арабистон ва Каъбаро ба зиёратгоҳи ҳочиёни ҳамаи қабилаҳои араб табдил диҳад. Ӯ хариду фурӯш ва хизматрасонӣ ба ҳочиёнро низ ба монополияи худ ворид сохт ва аз ин ҳисоб андози зиёд мегирифт. Ҳамин тариқ, Макка ба минтақаи бетараф табдил ёфт, ки дар он ҷо амалиётҳои ҳарбӣ дар байни қабилаҳо ва истифодаи аслиҳои ҷангӣ манъ (ҳаром) доништа мешуд. Чун Каъба ба муқаддасгоҳи тамоми қабилаҳои нимҷазира табдил ёфт, байни Каъба ва Макка робитаи устувори маънавӣ ба вуҷуд омад. Қудрати маънавию иқтисодии Макка рашку ҳасади бегонагонро ба вуҷуд овард. Абраҳа ал-Ашром ном католик дар Сано бо унвони ал-Калис (калисо) муқаддасгоҳе сохта, ба шоҳи Эфиопия навишт, ки “ман барои ту калисое сохтам ва он дар ҳеч ҷой назир надорад. Ман арабҳоро ором намегузорам, то замоне ки барои ҳаҷ ба муқаддасгоҳи худ рафтанишон хотима наёбад” [14,с.32]. Чун ӯ ба муроди худ нарасид, бо мақсади хароб кардани Каъба дар соли фил (570) бо ҳамроҳии шоҳи Эфиопия ҷанги салибӣ ташкил намуд, вале ба сабаби паҳн шудани эпидемия - вабо ба орзуи хеш нарасид. Хулоса, Макка дар минтақа рақибӣ неруманди иқтисодии муқаддасгоҳҳои дигар буд. Вақте ки Муҳаммад тарғиби дини исломро оғоз карда, формулаи “нест Худое ба ҷуз Аллоҳ”-ро дар байни Қурайшиҳо эълон намуд, ин шиор барои Қурайшиҳо, пеш аз ҳама, маънои зарбаи ҳалокатбор задан ба манфиатҳои иқтисодии онҳоро дошт.

Ҳамин тариқ, Муҳаммад бо истифода аз он таҷрибаи диние, ки қабл аз ислом дар нимҷазираи Арабистон ҳосил шуда буд, тавонист на танҳо аз байни пантеони худоёни араби замони ҷоҳилия Аллоҳро чун худои ягона интиҳоб намуда, ӯро ба худои тамоми қабилаҳои араб табдил диҳад, ҳамчунин тавонист Каъбаро, ки дар гузашта миёни араб эътибори калони динӣ ва сиёсӣ касб карда буд, муқаддасгоҳи ислом ва “хонаи Худо” эълон намояд. Ҳамаи ин ислоҳотро дар роҳи бунёди дини нав-ислом Муҳаммад тавассути он зиракии сиёсӣ ва дипломатияи дурбинонае, ки дошт, ба анҷом расонид.

Барои Каъбаро ба парастигӯҳи ислом табдил додани Муҳаммад он боварҳои диние, ки дар гузаштаи дур дар миёни арабҳои мушрик ҷой доштанд, ҳамчун сарчашмаи ғоявӣ хизмат карданд. Мувофиқи боварҳои арабҳои қадим гӯё Каъбаро нахуст Одам бино кардааст ва он хонаи бошукӯҳе будааст. Аммо дар давраи руҳ додани Оби азоб (Великий потоп) вайрон шудааст ва баъд тули таърихи дароз он ба фаромӯшӣ дода мешавад. Сипас, дар асри XVII пеш аз мелод онро нахустпайғамбари сомиён Иброҳим, ки аслан ибрӣ аст, аз нав бино кардааст. Ба ақидаи арабҳо, гӯё маросими қурбонӣ кардани Исмоил ба шарафи Худованд дар ҳамин Макка анҷом дода шудааст. Исмоил дар маҳалли Каъба зиндагӣ карда ба пайдоиши қавми бузург-арабҳо асос гузоштааст ва чашмаи Зам-Замро дар биёбони Ҳиҷоз гӯё Худованд ҳамчун туҳфа барои Исмоил ато кардааст. Албатта, дар ин боварҳо лаҳзаҳои асотирӣ хеле зиёданд, зеро замоне ки Иброҳиму Исмоил зиндагӣ мекарданд, даврае буд, ки дар афкори ҷомеа ҷаҳонбинии асотирӣ ҳоким буд ва дар Макка қабилаҳои дигар низ зиндагӣ мекарданд. Вале дар асл ҳақиқат он аст, ки касе намедонад, ки Каъбаро кӣ асос гузоштааст. Дар сарчашмаҳои таърихӣ бунёдгузори Каъба равшан баён наёфтааст ва таҳқиқоти илмӣ низ дар ин хусус ба ҷуз фарзияҳои мухталиф ягон матну далелҳои воқеиро дастрас накардаанд.

Аммо ҳақиқати ҳол дар он аст, ки маҳз дар ҳамин маҳал табиатан вуҷуд доштани чашмаи Зам-Зам сабаби он шуд, ки Иброҳим барои Исмоилу модараш Ҳоҷар он ҷоро маскани зист интиҳоб кард ва шаҳри Макка ҳам ба туфайли ҳамин чашма дар ҳамин минтақаи биёбони хушки Ҳиҷоз бино ёфтааст. Агар мантиқан андеша ронем, хонаи Каъба шояд баъдтар бино ёфтааст. Агар он аз ҷониби Иброҳим

бино меёфт, дар Таврот (Панҷкитоби Мусо) доир ба он ягон ишораеро дармеёфтем. Лекин дар Таврот дар бораи хонаи Байтулмудқаддасро (дар Таврот Байтил номида шудааст) ҳамчун қурбонгоҳ барои худо Яхво асос гузоштани Иброҳим маълумот ҳаст, аммо дар бораи бинои Каъба чизе ёдрас нашудааст. Тарғиби Худои ягона аз ҷониби Иброҳим дар Канъон (Фаластин) оғоз ёфтааст ва ривоят дар бораи қурбонии Исмоил аз ҳамин ҷо сарчашма мегирад.

Мувофиқи хулосаи муҳаққиқон, воқеият он аст, ки Каъба дар ибтидо на чун муқаддасгоҳ барои маҷмуаи худоёни қабилаҳои араб, балки ҳамчун амборхонаи воситаҳои равшанидиҳанда, ки қурайшиҳо ҳангоми маросимҳоро иҷро кардан истифода мебарданд, сохта шудааст. Ривоятҳои қадим дар бораи Каъба шаҳодат медиҳанд, ки дар дохили Каъба, дар қум чуқуриё кофта шуда буд, ки гӯё дар он ҷо ганҷ (ҷавохирот)-асбобу воситаҳои маросимӣ нигоҳ дошта мешудааст ва гӯё море онҳоро бо сеҳру ҷоду ҳифз мекардааст [10,с.22].

Ақидаи дигаре низ арзи вучуд дорад, ки бунёди Каъба барои арабҳо аҳаммияти космологӣ дошт. 360 бӯте, ки дар Каъба ҳифз мегардид, на танҳо робитаи бӯтҳоро бо сайёраву ситораҳо таҷассум мекарданд, ҳамзамон ҳамаи онҳо тахминан аҳаммияти астралӣ доштанд. Тавофи ҳафтқарата дар атрофи Каъба ҳамчун маросими асосии он бояд маънои пайравӣ кардан ба ҳаракати сайёраҳоро дошта бошад. Барои ҳамин дар фарши Каъба меҳе кӯфта шуда буд, ки арабҳои қадим онро “нофи замин” меномиданд ва мувофиқи ривоятҳои қадим ҳоҷиён баъзан вориди бино шуда, либоси худро кашада, нофи худро ба меҳ мерасониданд, ки маънои барқарор кардани робита бо кайҳонро дошт [10,с.29]. Аз мазмуни ин ривоятҳо бармеояд, ки ба андешаи мо, Каъба воқеан барои арабҳои қадим на танҳо аҳаммияти астралӣ дошт, ҳамзамон таҷассуми сатҳи малакаю таҷрибаи астрологии онҳо буд, ки дар заминаи ҷаҳонбинии асотирии онҳо бино шудааст. Шояд арабҳои қадим тавассути он аломату воситаҳои, ки дар Каъба ҷой доштанд ва он маросимҳои, ки дар он ҷо анҷом мебарданд, мувофиқи гардиши ситораҳо тақдирро хешро низ пешбинӣ мекарданд. Беҳуда нест, ки дар адабиёти то исломии араб доир ба тақдир таронаҳои зиёд эҷод мешуданд. Ва тибқи ин биниш ситораю сайёраҳо тақдирро муайян мекарданд ва ҷараёни ҳодисаҳо дар зиндагии инсон тибқи тақдир сурат мегирифт. Дар шуури бадавӣҳо низоми олам ба тасаввуроте асос ёфта буд, ки гӯё ба инсон кадом як қувваи номуайян муқобил меистад, ки ба мафҳуми тақдир ё сарнавишт наздик аст. Тақдир нахустсабаб ба ҳисоб мерафт. Масалан, муҳлати маргро тақдир муайян менамояд [4,с.103-104]. Тақдиргарой, ки дар афкори асотирию динии арабҳои қадим ҷойгоҳи хос дошт, дар ислом низ ба шакли ба худ хос ворид шуда, ба яке аз рӯкнҳои имон табдил ёфт [8,с.184], ки одатан чунин биниш аз тарзи зиндагӣ ва мафкураи мардуми саҳронишин бармеояд ва он хосси ҷаҳонбинии мардуми кишоварзу шаҳрнишин ва созанда нест. Беҳуда нест, ки дар арабҳои замони ҷоҳилия сайёраҳо ҳамчун олиҳа (Худо) мавриди парастии қарор мегирифтанд ва ин ба ислом бетаъсир намондааст. Масалан, дар Қуръон оятҳои зиёде ҳаст, ки Холиқ(Аллоҳ) ба номи махлуқонаш савганд меҳурад [12; 6]. Шояд тибқи тақвими қамарӣ муайян кардани фаслҳои сол, баҳусус фарорасии замони риоя намудан ва анҷом додани маросимҳои динии қадими арабҳо, ба мисли доштани рӯза, иди фитр, иди қурбон ва ғайраҳо низ ба ҳамин тасаввуротҳо ва ба Каъба бевосита робитаи зич дорад. Метавон гуфт, ки баъдан Каъба мавриди суиистифодаи дин, коҳинон, ашхосу авлодҳои алоҳида қарор гирифта, вазифаю мазмуни он тағйир ёфт. Дар Макка ҳар кадом қавм маҷлис ва санги муқаддаси худро дошт, вале рамзи иттиҳоди қавмҳо, ки шаҳро ташкил мебарданд, зоҳиран дар шакли чамъ овардани сангҳо дар муқаддасгоҳи марказӣ (Қаъба-Н.Қ.) таҷассум мегардид. Бунёди бино дар шакли куб ба унвони Каъба рамзи иттиҳоди Макка мебошад [2,с.34]. Чуноне ки дар боло баён кардем, Қусай дар охири садаи IV м. онро ба

парастигхои бутҳои ҳамаи қабоили араб табдил дода, тавассути он ҳокимияти сиёсию динии Маккаро ба ихтиёри худ гирифта буд. Аз ҷониби пайғамбару халифаҳои ба ном рошид, ки дар таърихи ислом чун насли аввали “салафи солеҳин” шинохта мешаванд, ба муқаддасгоҳи ислом табдил додани хонаи Қаъба идомаи ҳамин суннати пешиниёни араб аст. Вақте ки Муҳаммад дини навро тарғиб намуд, албатта, Қаъба ҳамчун маркази динӣ ва муқаддасгоҳи тамоми арабҳо барои арабу ислом аҳаммияти хос дошт ва Паёмбари ислом барои муназзам сохтани маросимҳо ва ташаккул додани ҷаҳонбинии исломӣ аз ин мероси моддию маънавии гузаштаи арабҳо (салаф) истифода намуд ва дар атрофи он ривояту бинишҳои нав, ки ба талаботҳои сиёсию иҷтимоӣ ва фарҳангии араб бояд ҷавобгӯ бошанд, арзи ҳастӣ кардаанд. Вале барои Муҳаммаду ёронаш Қаъба, пеш аз ҳама, арзиши баланди сиёсию иқтисодӣ дошт ва то ба имрӯз ин арзишҳои худро дар ислом ва барои араб ҳифз карда омадааст. Дар Ясриб баъди ҳичрат қибларо аз Байтулмуқаддас ба ҷониби Қаъба иваз намудани Муҳаммад рамзи таҷассуми ин арзишҳои Қаъба мебошад, ки маъноӣ маркази сиёсию маънавӣ ва иқтисодии давлати араб таъин гардидани Макка ва нақши меҳварӣ доштани Қурайшро дар ин давлат дорад.

Дар ислом Муҳаммад хотиматулнабӣ шинохта шудааст. Гӯё ӯ аз тариқи гирифтани ваҳйи илоҳӣ ба анъанаи бутпарастия ширк дар ҷомеаи авлодӣ-қабилавии араб хотима гузошт. Дар Арабистони пешазисломӣ шаклҳои гуногуни бутпарастӣ аз фетишизму тотемизм сар карда то манизм (парастии гузаштагон) ва анимизм вучуд дошт. Вале на ҳамаи шаклҳои бутпарастӣ содалавҳона буданд. Дар баробари парастии ашъо ҳодисаҳои гуногуни табиат, ки бовариҳои содалавҳона буданд, шакли дигари бутҳо низ парастида мешуданд, ки рамзи Худоён буданд. Ин шакли бутпарастӣ ба эътиқодоти бисёрхудой, яъне ширк дохил мешуд, ки дар он робитаи одамон бо худоён тавассути миёнаравҳо сурат мегирифт.

Албатта, дар динҳои бутпарастӣ ва ширк табақаи руҳоният навиштаҷоти муқаддас (ваҳйи) вучуд надоштанд. Аммо ин маъноӣ онро надошт, ки одамон ба худоён ниёиш намекарданд. Гурӯҳи муайяни шоирон-пешгӯикунандагон буданд, ки онҳоро коҳинон низ меномиданд. Онҳо ба ивази маблағи муайян ба ҳолати ваҷд (транс) афтада, пайғоми худоёнро ба мардум дар намуди шеър-дубайтии қофиядор мерасониданд. Шоирон-коҳинҳо ҳалқаи робита дар байни мушрикони ва худоён буданд. Онҳо гӯё хобро таъбир, ҷиноятро ошкор, ҳайвоноти гумшударо дарёб, баҳсу мунозираҳоро танзим ва корҳои дигарро иҷро менамуданд. Бинобар ин, дар байни мардум онҳо обрӯю эътибори баланд доштанд, ки хосси тарзи зиндагӣ ва мафкураи ҷомеаи бадавӣ буд. Ба гуфти О.Г. Болшаков, “шоир (дар ин калима дар ҳамон давра тобишҳои ибтидоии маъноӣ “ведун”-шахси дорои истеъдодҳои фавқулодаи пешгӯикунандаи ҳақимона ҳифз шуда буд) ба ҳамзамонони худаш ҳамчун инсоне тасаввур мешуд, ки бо қувваҳои фавқуттабӣ иртибот дорад ва ӯ ба онҳо суханҳои ғайриодӣ ва шоиронаро талқин мекунад” [3,с.36-37].

Дар айни замон, ёдрас бояд намуд, ки коҳинон бо худоён робитаи бевосита надоштанд. Ин тасавурот дар ислом низ боқӣ монд, ки дар ин хусус ояти зерини Қуръон шаҳодат медиҳад: “Бигӯ: “Агар одамиёну ҷинниён бар он ҷамъ шаванд, ки монанди ин Қуръон биёранд, ҳаргиз монанди он наёранд-агарчи баъзеашон баъзеро мададдиҳанда бошанд” [6, Исро, 88]. Вале коҳинон ба Худо Аллоҳ роҳ надоштанд, [10,с.34]. Дар Қаъба онҳо ба ҷои Аллоҳ ба Худо Ҳубал робита барқарор мекарданд. Ба андешаи мо, ба Аллоҳ муроҷиат накардани коҳинон ба он сабаб буд, ки аввал, Аллоҳ Худои бузурги арабҳои тоисломӣ ба ҳисоб мерафт ва дар уҳдаи ӯ корҳои нисбатан муҳим гузошта шуда буд, ӯ асосан ҳамчун офарандаи осмону замин вазифаи ато кардани абру борон, раъду барқро дошт, худои баҳру рӯдҳо буд, зеро мувофиқи суннати динҳои бисёрхудой ҳар кадом соҳаи муайяни ҳаёти табиӣ ва

ичтимоиро худоҳои алоҳида назорат мекард. Аллоҳ бо қорҳои майда-чуйда саруқор надошт. Дигар ин ки, чуноне ки дар боло ёдрас кардем, ба ақидаи донишмандон Аллоҳу Ҳубал ҳамон як Худоянд, ки Қуръон танҳо аз номи Аллоҳ ёд мекунад.

Чуноне ки мебинем, ин суннати пешгузаштагони араб дар шакли хос ба ислом интиқол шудааст ва дар ташаккули ислом нақши муҳим дорад. Фарқи ислоҳоти динии Муҳаммад дар ин масъала аз суннати динҳои ширк дар он аст, ки дар ислом нақши қохинро пайғамбар (Муҳаммад) ва нақши чину руҳро фаришта Ҷабраил иҷро менамоянд. Вале дар асл мақоми Паёмбару Ҷабраил дар ислом ин нусхаи ислоҳшудаи ҳамон қохину чину руҳ дар динҳои ширк аст, ки тавассути онҳо ҳам дар гузашта ва ҳам имрӯз одамон гӯё пайғоми Худоро гирифтаанд.

Аз таърихи ислом, бахусус аз фаъолияти пайғамбар, маълум аст, ки Муҳаммад дар аввал (замоне ки ҳанӯз ягон қудрати сиёсӣ надошт) барои ислоҳи ширку бутпарастӣ ва тарғиби яктопарастӣ аз даъват истифода кард ва даъватҳои ӯ бештар оҳанги иҷтимоӣ ахлоқӣ доштанд, ҳарчанд ҳадафи асосии тарғиби ислом, бахусус идеяи яктопарастии он, дар зинаи аввал бунёди давлати миллии араб ва пас аз он таъсиси хилофатро ташкил меод. Ин андешаро далелҳои шайъӣ аз Қуръону суннат тасдиқ менамоянд. Масалан, ҳанӯз соли 616, вақте ки мушрикони Қурайш пайғамбарро таҳдид карда, ба назди амаки ӯ Абутолиб аз Муҳаммад барои таҳқир кардани дину оин ва худоҳояшон шикоят оварданд ва Абутолиб аз ӯ сабаб пурсид, Пайғамбар чунин ҷавоб дод: “Ман онҳоро ҷуз ба гуфтани як калимаи “Ло-Илоҳа-Илло-Л-Лоҳ” нахондаам, ки бо он ҳамаи арабҳо ба Қурайш тобеъ ва ҳамаи Аҷам ба араб ҷизия хоҳанд супорид” [15,с.48]. Ё худ Муҳаммад дар мактубаш ба шоҳаншоҳи Эрон Хусрави Парвиз соли 629 навишта буд: “Ман ба фармони Худованд туро ба сӯйи ӯ меҳонам... Ислом биёвар, то дар амон бошӣ ва агар аз имону ислом сар бартофтӣ, гуноҳи миллати маҷус бар гардани туст” [13,с.161-162]. Дар ин хусус дар Қуръон низ омадааст: “Ва ваъда дод Худованд ба Шумо гирифтани ғаниматҳои дигарро, ки ҳанӯз даст наёфтаед бар гирифтани онҳо ва Худованд бар ҳама ҷиз қодир аст, яъне ғаниматҳои Форсу Румро насиби Шумо мегардонад” [6]. Миёни қабिलाҳои араб, анъанае буд, ки ҳангоми ба душвории саҳти иқтисодӣ дучор омадан, бахусус қабои бадавӣ, байни худ тохтутоз карда, ғанимат ба даст меоварданд ва кам бошад ҳам, бо ҳамин вазъи иқтисодии худро беҳтар менамуданд. Онҳо чунин навъи тохтутозро “ҷиҳод” меномиданд ва ба ин вожа дар адабиёти тоисломии араб дучор меом. Аслан маънои луғавии “ҷиҳод” ҷаҳд кардан аст, ҷидду ҷаҳд барои иҷрои амал ё расидан ба ҳадафе. Аммо як нуқтаро бояд таъкид намуд, ки дар суннати тоисломии арабҳо “ҷиҳод” маънои динӣ надошт, яъне аз василаи қонеъ сохтани талаботҳои дунявӣ онҳо буд. Муҳаммад барои анҷом додани ҳадафҳои сиёсӣ-динии худ аз ин суннати замони ҷоҳилияи араб истифода кард ва вожаи “ҷиҳод” ба ислом интиқол ёфта, “ҳамчун риояи иродаи илоҳӣ, фармудаи Аллоҳ ва паёмбари ӯ тавсиф ёфт” [65,с.24] ва “оятҳои дар Қуръон нозил шуданд, ки дар онҳо куштани мушрикон ҳар ҷо, ки онҳоро биёбед, ҷоиз доништа шудааст” [12,с.35]. Дар Қуръону Суннат ин истилоҳ хеле фаровон истифода шудааст. Ҳамин тариқ, дар фаъолияти Муҳаммад ва ёрони ӯ вожаи “ҷиҳод” ба ҷуз аз мазмуни дунявӣ, яъне воситаи ба даст овардани ғанимат, мазмуни динӣ низ касб кард ва ҳатто ба яъне аз уҳдадорӣҳои мусулмонон табдил ёфт ва мусулмонони дар ҷиҳод ширкат варзидаро “муҷоҳид” меномиданд. Чунончи: “Пас, касоне, ки зиндагонии дунёро ба (ивази) охират мефурӯшанд, бояд, ки дар роҳи Худо ҷанг кунанд. Ва ҳар кӣ дар роҳи Худо ҷанг кунад ва кушта шавад, ё ғолиб ояд, ба ӯ музди бузург бидиҳем” (Қуръон: 4;74). Ё худ “Ва касонеро, ки дар роҳи Худо кушта шудаанд, ҳаргиз мурда гумон макун, балки зиндаанд, назди Парвардигорашон рӯзӣ дода мешаванд” [Қуръон: 3,169]. Ба ҳамин монанд дар суннат низ “ҷиҳод” ҳамчун уҳдадорӣи мусулмонон тарғиб ёфтааст: “Як бор андар

аввали рӯз ё охири рӯз дар роҳи Худо (ба ҷиҳод) баромадан аз дунё ва ҳар чӣ дар он аст, беҳтар аст” [11, с.32]. Ё худ пайғамбар гуфтааст: “...биҳишт дар зери сояи шамшери шумост” [11, с.95].

Дар айни замон бояд гуфт, ки дар давраи аввали ташаккули ислом концепсияи ҷиҳод аз нигоҳи идеологӣ ва иҷтимоӣ-ахлоқӣ ҳанӯз ҳаматарафа коркард нагардида буд. Таълимот дар бораи ҷиҳод асосан баъди ташаккули мактабҳои каломӣ-фикҳӣ дар ислом ба низоми муайян даромадааст, бахусус дар фикҳи ҳанифӣ. Ҳамин тариқ, ҷиҳод дар натиҷаи бо эътиқоди динӣ пайваст гардидан хусусияти идеологӣ-сиёсӣ касб кард ва унвони “ҷанги муқаддас”-ро низ гирифт. Араб тавассути Қуръону суннат дину фарҳанги халқҳои ғайриарабро ҳамчун динҳои бутпарастиву ширк ботил ҳонда, кишварҳои онҳоро бо истифода аз ҷиҳод истило намуд.

Аз ҷумла, дар Қуръон оини зардуштия ба ширкгарой (санавият) мансуб доништа шудааст: “Ситоиш Худоеро аст, ки осмонҳоро заминро офарид торикиву равшаниро пайдо кард; ва боз ба Парвардигори хеш бовар мекунад” (Анъом,1.) Дар тафсири омадааст, ки ин оят дар нисбати дини Зардуштия гуфта шудааст, зеро мувофиқи биниши Қуръон зардуштиён ба ду Худо– Худои рӯшноӣю торикӣ бовар доранд [12,с.207]. Дар шабеҳи ҳамин пайравони дини насронӣ низ кофир эълон карда шудаанд: “Ба дурустӣ, касоне, ки гуфтанд: “Худо ҳамон Масеҳ писари Марям аст” – кофир шуданд (Моида, 17) Дар нисбати яҳудиён Паёмбари ислом чунин иброз кардааст: “Шумо (мусулмонон дар охируззамон) ба яҳудиён ҷанг хоҳед кард, то ҳаде ки касе аз онҳо дар пушти санг худро пинҳон мекунад, пас санг мегӯяд, “Эй бандаи Худо, инак яҳудӣ дар пушти ман аст, ўро бикӯш” [12,с.79]. Албатта, ҳамаи ин дастуроти Қуръону суннат аз тариқи ҷиҳод пиёда гардиданд.

Ҳарчанд дар Қуръону суннат ҷиҳод дар ибтидо ҳамчун як навъи уҳдадорӣ мусулмонон барои ба Умма тобеъ сохтани қабоили мушрики араб мавриди истифода қарор гирифтааст, вале он ҳангоми ғасби кишварҳои Аҷам ва гирифтани ғанимату рӯёнидани андоз, бахусус “ҷизя” (андози сарикасӣ) васеъ тавсеа ёфтааст. Ҳамчунин, таъкид бояд кард, ки дар Қуръон ҷиҳод бештар ба маънои бартараф кардани гуноҳ барои ширк ва ноил шудан ба шинохти Худои ягона мавриди истифода қарор гирифтааст. Ба ҳамин сабаб дар Қуръон ҳамеша баъди вожаи “ҷиҳод” ибораи “дар роҳи Аллоҳ” истифода мешавад. Ба ҳар сурат ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтани вожаи “ҷиҳод” дар Қуръону суннат минбаъд барои аз ҷониби араб инкор намудани дину фарҳангҳои дигар ва истило кардани кишварҳои ғайр васеъ истифода гардидааст.

Муҳаммад, дар баробари аз анъанаи “ҷиҳод” истифода кардан, барои ба ҷиҳод ҷалб сохтани мусулмонон аз суннати “ғанимат” гирифтани дар ҷиҳод низ истифода намуд, ки он яке аз рӯкнҳои ҷиҳод буда, реша дар таҷрибаи иҷтимоӣю сиёсии то исломии араб дошт. Вале тарзи баҳра бардоштан аз ғанимати дар ҷиҳод бадастомада дар ислом аз замони ҷоҳилия фарқ мекард, яъне ин анъана дар ислом ба баъзе тағйиротҳо дучор омад. Агар дар замони ҷоҳилия ғанимати ситонидашуда аз ҷиҳод ба чор ҳисса тақсим шуда, як ҳиссаи он ба шайхи қабила расида, се ҳиссаи он моли қабила доништа мешуд [9,с.103], аммо ғанимати ҳангоми ҷиҳод ситонидаи мусулмонон ба панҷ ҳисса тақсим мешуд. Чор ҳиссаи он байни муҷоҳидон баробар тақсим шуда, як ҳиссаи он ба хазинаи Умма ворид мегардид ва ҳаққи ятимону бевазанҳои падару шавҳарҳояшон дар ҷиҳод шаҳидшуда, мискинону бенавоён ва Пайғамбару оилааш ба ҳисоб мерафт. Чунин тарзи тақсими ғанимат, ҳам барои ҷалб сохтани мусулмонон ба ҷиҳод мусоидат мекард ва ҳам ба баланд гардидани нуфузи ислом гӯё чун “дини адолати иҷтимоӣ” таъсир мерасонид. Ҳамин тариқ, ғанимат дар ислом маънои динӣ касб карда, дар Қуръону суннат мақоми қонунӣ пайдо намуда, минбаъд барои ҷалби мусулмонон барои истилои кишварҳои ғайриараб нақши

муҳим бозид. Дар Қуръон омадааст: “...бидонед, ки ҳар он чи аз ғанимат ёфтед, пас панҷаки он аз они Худову Пайғамбар ва хешовандон ва ятимону дарвешону мусофирон аст. Ва Худо ба ҳама чиз тавоно аст”. (Анфол, 415) Паёмбар низ гуфтааст: “Ва Худо барои чиҳодкунанда дар роҳи ӯ лозим гардонидааст, ки чун ӯро бимиронад, ба ҷаннат дарорад ё агар солим бимонад, ӯро бо подош ё ғанимат бозгардонад” [11,с.31]. Ҳамин тариқ, ислом дар чиҳод ба мусулмонон гирифтани ғаниматро аз ғайримусулмонон ба ҳукми қонун даровард ва араб ҳангоми истилои кишварҳои гуногун, аз ҷумла Эронзамин, ғаниматҳои ҳангуфт аз мардумон ба ғорат мебурд, ки арабро соҳиби иқтисодӣ бузурги иқтисодӣ гардонид.

АДАБИЁТ

1. Ас- саҳеҳи Бухорӣ. -Душанбе, 2008. -Ҷ. 3.
2. Бернард Льюис. Арабы в мировой истории. С доисламских времен до распада колониальной системы/ Б. Льюис. Пер. с англ. Т. М. Шуликовой. -М.: ЗАО Центрполиграф.
3. Большаков О. Г. История халифата. 1. Ислам в Аравии (570-633) / О. Г. Большаков. - М.: Наука, 1989.
4. Грязневич П. А. Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII вв) в II очерки истории арабской культуры V-XV вв./ П. А. Грязневич. - М., 1982.
5. Климович Л. А. Книга о Коране: его происхождение и мифологии / Л. А. Климович. - М.: Политиздат, 1986.
6. Қуръони карим. –Душанбе, 2022.
7. Муҳаммад ибни Абдулкарими Шаҳристонӣ. Тавзеҳ-ул-милал. Тарҷумаи Саййид МуҳаммадризоҶалолии Ноинӣ. -Техрон, 1387. - Ҷ. 1. -С. 32.
8. Муснади Имом Абуҳанифа. –Душанбе: Эр-Граф, 2009.
9. Негря Л. В. Общественный строй северной и центральной Аравии в v-VII вв./ Л. В. Негря. -М.: Наука, 1981 –С. 103.
10. Реза Аслан. Нет бога, кроме бога...
11. Саҳеҳи ал-Бухорӣ. - ҷилди 3. –Душанбе: Эр-граф, 2008.
12. Тафсири Хусайни. Муаллифи муқаддима ва мурағибӣ тафсир С. Аҳмедов. –Душанбе: Ирфон, 1989,
13. Устод Ҷаъфари Субҳонӣ. Фурӯғи абадият. -Ҷилди дувум. –Душанбе, 1998.
14. Хишом ибни Муҳаммад ал-Қалби. Книга об идолах. (тарҷумаи сарсухан ва тавзеҳоти В.В. Полосина). -М.: Наука, 1984.
15. Ҳаёт-ус-саҳоба. -Ҷ. 3.

САЛАФИЯ ВА ИРТИБОТИ ОН БО ОДАТҲОИ ТОИСЛОМИИ АРАБ

Дар мақола масъалаи дар қоркарди таълимоти ислом аз ҷониби Паёмбари ислом мавриди истифода қарор гирифтани таҷрибаи иҷтимоӣ-диниӣ тоисломии араб таҳқиқ гардидааст, ки падидаи иҷтимоӣ будани исломро ошкор месозад. Муаллиф исбот намудааст, ки он муқаддасоти ислом, ки мусулмонон ҳамчун ваҳйи илоҳӣ мегараванд, дар асл аз таҷрибаи иҷтимоӣ-диниӣ наслҳои гузашта(салаф)-и қаблазисломии араб ва дигар мардумони қадими сомӣ, аз ҷумла яҳудиён, интиҳоб шуда, таълимот ва асли амалияи исломи ибтидоӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, ақидаҳои доир ба чиҳод, ғанимат, тақфир, ҳонаи Қабба, ҳаҷ ва маросимҳои он, бародархондагӣ ва ғайра. Масалан, чиҳод, ки дар асл маънои тохтутозро дорад, қабл аз ислом як навъ ҷанг байни қаблаҳои араб бо мақсади ба даст овардани молу амвол ва озуқа анҷом дода мешуд ва хусусияти иқтисодӣ-иҷтимоӣ дошт. Вале дар ислом он ба маънои ҷанг дар роҳи Худо истифода гардид ва дар як вақт ҳадафи иқтисодӣ-иҷтимоӣ низ дошт ё худ қабл аз ислом ғанимате, ки дар чиҳод тасарруф карда мешуд, агар ба чор ҳисса тақсим гардида, се ҳиссааш моли тамоми аъзоёни қабла ва як ҳиссааш моли шайхи қабла ба ҳисоб мерафт, дар ислом он ба панҷ ҳисса тақсим шуда, чор ҳиссааш ҳаққи мучоҳидон ба ҳисоб мерафт ва як ҳиссааш ба хазинаи Умма интиқол меёфт, ки ҳаққи Паёмбару оилааш ва бевазанҳову бепарасторони шавҳару падарашон дар чиҳод гумкарда ба ҳисоб мерафт. Ба ҳамин монанд муносибатҳои оилавӣ, муносибатҳои меросӣ, ҳаҷ ва маросимҳои он, закату садақа, ки дар Қуръон ва суннат барои мусулмонон фарз ё вочиб гардидааст, аз таҷрибаи иҷтимоӣ-диниӣ то исломии арабҳо ба ислом интиқол ёфта, хусусияти динӣ касб кардаанд.

Калидвожаҳо: таҷриба, иҷтимоӣ-динӣ, чиҳод, ғанимат, ҳонаи Қабба, ислом, араб, гузашта, қаблазисломӣ, тақфир, санг, ҳаҷонбинӣ асотирӣ ваҳй, дар роҳи Худо, муқаддасгоҳ, қабри, руҳ ва ҷин.

САЛАФИЗМ И ЕГО СВЯЗЬ С ДОИСЛАМСКИМИ АРАБСКИМИ ТРАДИЦИЯМИ

В статье рассматривается вопрос доработки доисламских арабских традиций со стороны пророка и включения их в исламское учение. Автор статьи показывает их как социальное явление, которое приобрело святое содержание и стало для мусульман частью божественного откровения. На самом деле эти традиции существовали в жизни прошедших поколений (салаф) в доисламском периоде среди древних семитских-еврейских и арабских племен: представления о джихаде, военная добыча, тақфир (объявление в куфре), Кааба, хадж и его обряды, братство и др. Например, джихад означал нападение на другие страны, народы и племена с целью захвата добычи, богатства и продовольствия у других. Но в исламе он превратился в войну

на пути Аллаха с целью распространения ислама. Добыча, которая была захвачена в результате этих набегов в доисламский период, разделялась на четыре части, три из них распределялись среди воинов, а четвертая часть доставалась шейху племени для обеспечения его нужд и нужд его семьи. В исламе она разделяется на пять частей, и из них четыре части распределяются среди воинов, участвующих в битве, а пятая часть переходит во владение пророка для обеспечения нужды его самого и его семьи, а также для семьи тех, кто потерял своего отца и мужа на войне. Таким же образом можно проследить схожесть семейных отношений, паломничества, закята, благотворительства и других обрядов, описанных в Коране и сунне, для мусульман их выполнение стало обязательным, и они существовали в практической жизни арабов доисламского периода.

Ключевые слова: опыт, социально-религиозный, джихад, добыча, дом Каабы, ислам, араб, прошлое, доисламский, предопределение, камень, мифологическое мировоззрение, откровение, мифологическое, путь к Аллаху, святое, духовное лицо, дух, джины.

SALAFISM AND ITS CONNECTION WITH PRE-ISLAMIC ARAB TRADITIONS

The article examines the use of pre-Islamic Arab socio-religious experience in the development of Islamic teachings by the Prophet of Islam, which reveals the social phenomenon of Islam. The author has proved that those sacred things of Islam, which Muslims seek as divine revelation, were actually selected from the socio-religious experience of the previous generations (predecessors) of pre-Islamic Arabs and other ancient Semitic peoples, including Jews, and are the teachings and principles of Islamic practice. Initial decisions have been made among the opinions on jihad, booty, takfir, house of Kaaba, Hajj and its rituals, fraternity, etc. For example, Jihad, which actually means the throne, before Islam, was a kind of war between Arab tribes for the purpose of obtaining property and food, and it had an economic-social nature. However, in Islam, it was used in the sense of war in the way of God, and at the same time it had an economic and social purpose, or even before Islam, it was the booty that was captured in Jihad, if it was divided into four parts, and three parts were the property of all members of the tribe and one part was considered the wealth of the sheikh of the tribe, in Islam it was divided into five parts, four parts were considered the right of the Mujahideen, and one part was transferred to the treasury of the Ummah, which was considered the right of the Prophet and his family, and the widows and orphans who lost their husbands and fathers in Jihad. In the same way, family relations, inheritance relations, Hajj and its rituals, zakat and sadaqah, which are obligatory for Muslims in the Qur'an and Sunnah, have been transferred to Islam from the pre-Islamic socio-religious experience of the Arabs and have acquired a religious character.

Keywords: experience, socio-religious, Jihad, booty, Kaaba, Islam, Arab, past, Islamic heart, fate, stone, mystical worldview, revelation, in the way of God, sanctuary, holy, spirit and jin.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нурулҳақ Қамар* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, профессор, мудири кафедраи диншиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хийбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **93-315-02-46**.

Сведения об авторе: *Нурулхак Камар* – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, профессор, заведующий кафедрой религиоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **93-315-02-46**.

Information about the author: *Nurulhak Kamar* - Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Religious Studies. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: **93-315-02-46**

**жАВжАР ВА АРАЗ ҲАМжУН АРАЗжОИ ҲОССИ ВУжУД. БАжСИ жАВжАР ДАР
ФАЛСАФАИ ИБНИ СИНО**

Шаҳовуддинов Н.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фарқияти маълуми миёни чиз (шайъ) ва ҳастӣ (мавҷуд), ки тавассути мутакаллимон матраҳ гардида буд, тавассути Форобӣ ва пас аз он тавассути Ибни Сино ба тағйироти бунёдӣ дучор гардида, ба фарқият миёни моҳият ва вучуд табдил ёфт. Дар ин муносибат асосан дар бораи моҳияти чизҳо ва вучуд, ки нисбат ба моҳият хусусияти аразӣ дорад, сухан меравад.

жавҳар ва араз ду арази хосси вучуд ҳастанд ва ҳастӣ дар аввалин қадам ба ҷавҳар ва араз ва ё даҳ мақулаи муайянкардаи Арасту тақсим мешавад. Дар оғоз чунин ба назар мерасад, ки дар ин ҷо миёни биниши Сино ва Арасту фарқияте вучуд надорад, аммо ҳақиқати ҳол ва фарқияти бунёдӣ дар он аст, ки ин даҳ мақула дар фалсафаи Арасту дорои хусусияти вучудӣ, аммо дар фалсафаи Сино дорои хусусияти моҳиятӣ мебошанд [11,с.178; 18,с.274]. Бояд зикр намуд, ки фарқияти бунёдӣ дар байни вучуд ва моҳият нахустин шуда дар фалсафаи Форобӣ ба назар мерасад ва хидмати Сино дар он аст, ки ӯ ин ақидаи бунёдии аз ҷониби Форобӣ пешниҳодгардидаро муфассалтар густариш ва асоснок мегардонад.

Дар ин фалсафа маънии вучуд аз маънии моҳият фарқ мекунад ва вучуд ба моҳияти чизҳо тааллуқ надорад, балки ба тариқи аразӣ ба моҳият ориз мегардад. Аз замони Ибни Рушд ба инҷониб дар мавриди хусусияти аразӣ доштани ҳастӣ дар фалсафаи Сино интиқоде вучуд надорад ва мо баъдтар ба ин масъала бармегардем. Азбаски дар даҳ мақула ҳастӣ ва моҳият бо ҳам ҳамсон нестанд, Худо ба ҳеҷ кадом аз мақулаҳо тааллуқ надорад. Зеро дар муносибат бо Худо вучуд ва моҳият аз ҳамдигар ҷудо нестанд. Дар ҳамин замина баҳси асосии мо дар мавриди ҷавҳар ва араз на ба Худо ва ё воҷибулвучуд, балки танҳо ба ҷаҳон ва ё мумкинулвучуд тааллуқ дорад.

жавҳар ва араз зарурати вучуди худро на аз худии худ, балки аз омилҳои беруна ва ё аз ҷиҳати сабабҳо ба даст меоваранд, аммо зарурати вучуди воҷибулвучуд аз ҷиҳати худ ба вучуд меояд, аз ин сабаб баҳси ҷавҳар ва араз танҳо дар маҳдудаи мумкинулвучуд сурат мегирад. Бо дарназаргирии биниши Сино дар аввал мо муносибати ҳастӣ ва даҳ мақуларо сарфи назар менамоем ва бевосита назари Сино дар мавриди ҷавҳар ва аразро таҳлил менамоем, ки он, дар навбати худ, дар фаҳмиши муносибати мутаоли (трансцендентали)-и ҳастӣ ба даҳ мақула ба мо кумак мерасонад.

Бунёди асосие, ки Сино дар мавриди тақсими ҳастӣ аз ҷавҳар ва араз истифода кардааст, худи вучуди чизҳо мебошад. Ҳастии баъзе чизҳо аз худи онҳо бармеояд, дар ҳоле ки ҳастии чизҳои дигар аз худии онҳо барнамеояд. То он замоне, ки чизҳое, ки тавассути худии худ дорои вучуд мегарданд, дорои вучуд нестанд, навъи дуҷоми ҳастӣ, яъне аразҳо дорои вучуд намегарданд.

Дар ин ҷо Сино дар мавриди ду навъи чизҳо сухан меронад: чизҳое, ки ҳастияшон дар чизи дигар истода бувад, яъне дорои мавзӯ (пазиро) ҳастанд ва чизҳое, ки ҳастияшон ба чизи дигар вобаста нест ва барои дорои ҳастӣ гардидан ниёз

ба чизи дигар надоранд. Аммо ин ду намуд, дар навбати худ, боз ба ду зергурӯҳ тақсим карда мешаванд: аввал, вучуде, ки ба пазиро ориз мегардад, таъсир надорад ва ҳеҷ гуна дигаргуниро дар тағйири ҳолати ин пазиро таҷриба намекунад ва дувум, вучуде, ки ба пазиро ориз гардидааст, таъсиргузор аст ва дар пазиро тағйирот ба вучуд меояд.

Дар ҳолати аввала чунин вучуд танҳо пас аз қабули пазируфта дорои вучуд мегардад ва пазирои он дар худ комил аст ва дорои ҳастии воқеӣ мебошад. Чунин ҳастӣ барои вучуди худ ниёз ба чизи дигар надорад, аммо дар мавриди дувум ҳамчун дар пазиро аллакай он вучуд дорад, аммо баръакс пазирои он комил нест ва он танҳо дорои вучуди имконӣ мебошад ва барои он ки дорои вучуди воқеӣ гардад, он ба вучуди дигар ниёз дорад. Ҳадаф аз ин ҳама шаклбандиҳо як нукта аст, ки он ҳастие, ки вучуди он дар чизи дигар мебошад, араз ва ҳастихоӣ дигар ҳамчун ҷавҳар шинохта мешаванд.

Агар як пазиро дар худии худ комил ва расо буда, дорои вучуди воқеӣ бошад, онро мавзӯ мехонанд ва Сино муносибати араз ва мавзӯро чунин ифода намудааст: *“Ва араз он бувад, ки ҳастии вай андар чизе дигар истода бувад, ки он чиз бе вай ҳастии худ тамом бувад ва ба феъл бувад ё ба худ, ё ба чизе дигар ҷуз вай, чунонки сапедӣ андар ҷома, ки ҷома худ ҳаст бувад ба нафси хеш ё ба чизҳо, ки ба эшон ҳаст шавад ва он гоҳ сапедӣ андар вай истода бувад. Сапедиро ва ҳар чӣ ба вай монад, араз хонанд ва пазирои ӯро бад-ин ҷойгоҳ мавзӯ хонанд (Осор, ҷилди якум, “Донишнома”,) [1, с.120].*

Аммо, агар ин истеъдод чун мавзӯ комил ва худкифо набошад ва барои худкифо гардидани худ ниёз ба чизи дигар дорад, пас он на мавзӯ, балки ҳаёло (модда (ар.) ва моя (фор.)) ва он чи ки ба он ориз мегардад, на араз, балки сурат ва ё шакл номида мешавад. Дар ин шарҳи худ мо бояд боз ба ду чизи дигар равшанӣ андозем: якум, мавзӯ ва модда. Ҳардуи инҳо дорои истеъдод ҳастанд ва фарқият дар он аст, ки мавзӯ тавассути худ худкифо ва комил гардидааст ва бидуни вучуди дигар низ дорои вучуди билфеъл мегардад, ин ҷо метавонем либос ва ранги онро мисол оварем, либос мавзӯ буда, ранги он араз мебошад, аммо модда, баръакс, фақат билқувва дорои вучуд аст ва барои комил гардидани худ ниёз ба сурат дорад ва дар ин ҷо метавонем мафҳумҳои “растанӣ” ва “себ”-ро мисол оварем. Растанӣ ин модда аст ва то замоне, ки себ ҳамчун сурат оризи он нагардад, он вучуди хоричӣ пайдо карда наметавонад. Дар ин сурат модда фақат як қисмати чиз аст; дувум, агар араз ба мавзӯ ориз гардад, дар вазъияти мавзӯ ҳеҷ гуна тағйирот рух намедиҳад, баръакс, дигаргунӣ дар мавзӯ танҳо он вақт рух медиҳад, ки агар он ҳамчун сурат ба мавзӯ ориз гардад.

Ҳазоли дар «Мақосид-ул-фалосифа», ки худ тафсири «Донишнома»-и Синост, вучуд дар пазиро ва ё мавзӯро чунин шарҳ медиҳад: ду намуди вучуд дар мавзӯ вучуд дорад: а. вучуд пазирои худро тағйир намедиҳад, масалан, ранг ва ё ҳарорати либос; б. вучуде, ки пазирои худро тағйир медиҳад, масалан, шакли инсонӣ ва манӣ. Дар сурати аввал, дар савлои «Ин чист?» ҷавоб: «ҷома» аст. Аммо дар мавриди дувум, ба саволи «Ин чист?» ҷавоби мо «манӣ» нест, балки «Инсон» аст [6,с.80].

Ҳамин тавр, ба ақидаи Сино, намуди дувуми вучуд, ки на араз ва на дар мавзӯ мебошад, ҷавҳар аст. Ҷавҳар ҳақиқат ва моҳият аст, ки вучуди он дар мавзӯ нест ва ҳастии ҷавҳар дар се навъ қобили шинохт аст: 1. он худ пазирост; 2. дар як пазиро

ҳаст, аммо на ба мисли мавзӯ, ки худ ба худ комил аст, балки ин пазиро воқеан ҳам ниёз ба вучуд дорад; 3. на пазирост ва на дар пазиро ва ё андарпазиро. Ҳамин тавр ҷавҳар ҳамчун пазиро (1) модда, ҷавҳар ҳамчун дар пазиро (2) шакл ва ҷавҳар на пазирост, на андарпазиро (3), яъне ҷавҳарҳои ғайриҷисмонӣ чун нафс ва ақл. Ҳамин тавр, ба ақидаи Сино, навъҳои зерини ҷавҳарҳо вучуд доранд: модда, шакл, ҷисм, нафс ва ақл: «Пас, ҷавҳар панҷ гуна аст: Яке ҳаюло чун асл, ки табиати оташ андар вай аст. Ва дигар, сурат чун ҳақиқати оташӣ ва табиати оташӣ ва савум, мураккаб чун тани оташӣ ва ҷаҳорум, чун ҷони ҷудоистода аз тан ва чун ақл» [1,с.220].

Аммо дар “Шифо” Сино шеваи дигари баррасии масъаларо пеш мегирад, ӯ нахуст ҷавҳарҳоро ба ҷисмонӣ ва ғайриҷисмонӣ тақсим менамояд ва дар ҳамин асос ӯ панҷ навъи ҷавҳарро муайян менамояд. Ҷавҳарҳои ҷисмонӣ ҷисмҳо ва ё ашёҳои худкифо ҳастанд, аммо ҷавҳарҳои ғайриҷисмонӣ ҷаҳорто мебошанд. Ин гуна ҷавҳарҳо ва ё як қисми чизҳо мебошанд, ки онҳо модда ва суратанд ва ё онҳо табиати ғайриҷисмонӣ мебошанд, ки дар ин маврид ва ё ҳамчун асоси ҳаракаткунанда бо ҷисм дар алоқамандӣ мебошад, ки мисолаш равон, ё нафс аст ва ё дар ҷудоии мутлақ аз ҷисм қарор дорад, ки он ақл ва ё руҳ мебошад: “*Аз ин рӯ, дар ибтидо мегӯем: ҳар ҷавҳаре ё ҷисм аст ё ғайриҷисм аст; агар ғайриҷисм бошад, ё ҷузъе аз ҷисм аст, ё ҷузъе аз ҷисм нест, балки ба қуллӣ муфориқ аз аҷсом аст; агар ҷузъе аз ҷисм бошад, ё сурати ҷисм аст, ё моддаи ҷисм аст; ва агар муфориқ ва на ҷузъи ҷисм бошад, дорои алоқаи тасарруф дар аҷсом ба воситаи таҳрик аст ва инро нафс меноманд, ё аз ҳар ҷиҳат мубаррой аз мавод аст ва инро ақл меноманд*”. (Шайхурраис Ибни Сино, “Шифо”, *Илоҳиёт, вироши ва тарҷумаи Иброҳими Додҷӯ, мақолаи дувум, I*) [10, с.48].

Дар фалсафаи исломӣ мутакаллимон бар он боваранд, ки сурат на ҷавҳар, балки араз мебошад. Баръакси араз, ки тавассути ҳастии аразии он дар ҳолати модда ҳеҷ гуна тағйирот руҳ намедихад, сурат ҳолати моддаро ба тариқи худ тағйир медиҳад. Далели Сино он аст, ки ҷавҳарҳои ҷисмонӣ ва ё ашёҳои ҳисшаванда танҳо тавассути сурат воқеият меёбанд ва сурат дар ҳама маврид ҳамчун бунёде мебошад, ки ҳар чизе худро ҳамчун ҷавҳар воқеият мебахшад. Пас чӣ гуна чизе, ки дигар чиз тавассути он ҳамчун ҷавҳар зухур мекунад, худ ҳамчун араз шинохта шавад? Сурат асоси ҷавҳарҳо мебошад, аммо араз худ асос нест, балки фақат пас аз ҷавҳар ба вучуд меояд ва аз ин ҷиҳат сурат ва араз чизҳои гуногун мебошанд [1,с.220].

Дар баҳши минбаъда мо паҳлуҳои дигари баҳси ҷавҳар ва аразро дар фалсафаи Сино мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Ҷисм ҳамчун ҷавҳари ташиқшуда аз модда ва сурат ва махсусиятҳои фарқкунандаи он. Ҷисм ҷавҳари эҳсосшаванда буда, яке аз нуқтаҳои асосӣ барои муайян намудани навъҳои дигари ҷавҳар ва баҳусус шакл ва модда мебошад. Дар фалсафаи исломӣ фаҳмиши арастуии ҷисм минбаъд инкишоф дода мешавад ва дар ин маврид бинишҳои зиёди мутакаллимон, машшоиҳо ва ё ишроқиҳо вучуд дорад. Дар ин маврид биниши Сино маҳз бо биниши Арасту шабоҳат дорад. Сино ҷисмро ҳамчун ҷавҳаре медонад, ки имкон дорад дорои се андоза (ар. буъд) бошад: дарозо (ар. тул), паҳно (ар. арз) ва ситабро (ар. умқ): “*Пас ҷисм он бувад, ки чун дарозие биниҳӣ, андар вай дарозие дигар ёбӣ буранда варо ба қоима ва дарозии савум бар он ҳар ду дарозӣ бар қоима истода, ҳам бар он нуқта, ки буриши пешин бар вай бувад. Ва ҳар чӣ дар вай ин се дарозӣ бишояд ниҳодан, бар ин сифат ва ҷавҳар бувад, онро «ҷисм»*”

хонанд ва ин андар олам мавҷуд аст” (Сино, Осор, ҷилди якум, ” Донишнома”, Илоҳиёт) [1,с.221].

Ин се андоза ва ё буёд танҳо дар ҳолати имконӣ вучуд доранд ва ин маънии онро надорад, ки ин се андоза шартӣ бечунучароӣ мавҷудияти ҷисм мебошанд. Баъзан ҷисм ҳамаи ин андозаҳоро дарвоқеъ доро мебошад ва баъзан мо онро фақат ҳамчун имкон ба эътибор мегирем. Аз ин ҷиҳат мо ин андозаҳоро дар ҷисм фақат тасаввур менамоем:

Барои собит намудани ин андешаи худ Сино дар асарҳои “Шифо” ва “Наҷот” курадо мисол меоварад, ки он ҳамчун ҷисм шинохта мешавад, аммо ба ҳамагон маълум аст, ки он дорои андозаи дарозӣ намебошад. Дар ин муносибат назари Сино ифодакунандаи биниши машшоия дар мавриди ҷисм мебошад. Дар байни донишмандони исломӣ дар мавриди ҷисм ду назари бунёдӣ вучуд дорад: ҷисми табиӣ ва ҷисми таълимӣ ё риёзӣ. Чизҳое, ки бо андозаҳои муайян дар зеҳни инсон вучуд доранд, ҷисмҳои таълимӣ (риёзӣ) мебошанд ва ҷисмҳое, ки бидуни андозаи муайян ҳастанд, ҷисмҳои физикӣ ё табиӣ мебошанд. Дар ҷисми табиӣ ҳамаи андозаҳо таҷриба карда мешаванд ва дар ҷисмҳои таълимӣ ва ё риёзӣ андозаҳои муайян ва равшан вучуд доранд. Ишроқиҳо ҳарду намуди ҷисмҳоро дар айният медонанд, аммо машшоиҳо ин ду намудро аз ҳам фарқ менамоянд ва ҳар дуи онҳоро қабул доранд [9,с.227].

Дар ҳамин муносибат Сино ба масъалаи муносибати андозаҳо бо ҷавҳар (сурат, ё шакл) ва араз низ равшанӣ меандозад. Ба ақидаи ӯ, ин андозаҳо на ҷавҳар ва ҳатто на сурати ҷисм, балки араз мебошанд, ки аз сурати ҷисмӣ фарқ мекунанд. ӯ андешаи худро бо чунин далел асоснок менамояд, ки сурати ҷисмӣ устувор ва ба асли худ содиқ аст, аммо андозаҳо тағйирёбанданд. Дар ин маврид Сино дар мисоли мум фарқияти сурати ҷисмӣ аз андозаҳоро нишон медиҳад: “*чунон ки порае мумро бигирӣ ва онро дарозно ба дасте кунӣ ва паҳно ду ангушт ва ситабро ангуште, он гоҳ варо дигаргуна кунӣ, то дарознои дигар бувад ва паҳнои дигар ва ситаброи дигар, сурати ҷисмиаш ба ҷой бувад ва ин ҳар се андоза ба ҷой набувад. Пас, ин се андоза араз бувад андар вай ва сурат чизе дигар бувад* (Осор, ҷилди якум, “Донишнома”, Илоҳиёт) [1,с.222].

Ҷисмҳо гуногун мебошанд ва имкони тасаввури ҳар ҷисм се андоза дар бузургӣҳои гуногун вучуд дорад. Барои нишон додани давомнокии андозаҳо Сино шарҳи дигаре медиҳад. ӯ хусусияти дигари андозаҳоро зикр менамояд, ки мувофиқи он андозаҳо на ҳамеша тағйирпазиранд, баъзан дар онҳо устуворӣ низ қобили мушоҳида аст. Новобаста аз ин чунин устуворӣ наметавонад асос бошад, бар он гумон ки андоза метавонад ҳамчун ҷавҳар ва ё шакли ҷисм қабул гардад. Сино дар ин муносибат ранги сиёҳ бар ҳабашро мисол меоварад.

Ин хусусияти андозаҳоро Сино дар як муқоиса миёни ҷисмҳои осмонӣ ва заминӣ тасвир намудааст. Дар муқоиса ба ҷисмҳои заминӣ, ки дар онҳо андозаҳо тағйирпазир ҳастанд, андозаҳои ҷисмҳои кайҳонӣ тағйирнопазир ва устуворанд. Сино чунин суботи ҷисмҳои фалакиро на аз он медонад, ки онҳо низ ҷисм ҳастанд, балки аз он ки онҳоро ҳамчун «*ҳофизи камолоти сонияи ҷисм*» меҳонад, ки бевосита бо масъалаи дигари метафизикаи ӯ алоқамандӣ мегирад. Фарқияти дигари байни ҷисмҳо, ки метавон тасаввур намуд, аз як ҷиҳат, се андоза ва аз дигар тараф, ҳаҷм ва миқдор (Маъ) мебошад. Як ҷисм аз ҷисми дигар на ба хоҳири гуногунӣ дар

бузургиҳои онҳо фарқ менамояд. Ҷисмҳо танҳо ба хоҳири андозаҳои худ ба ҳамдигар баробар ҳастанд ва дар ин маврид онҳоро наметавон аз ҳам фарқ кард. Ҷисмҳо бо миқдори худ аз ҳам фарқ менамоянд ва ҷисм дар маънии ҷинсӣ ва ҷисми дорои миқдор, ки ҳамон ҷисми навъӣ мебошад, аз ҳамдигар фарқ менамоянд: *“Аз ин рӯй ҷисмият дар воқеъ ҳамон сурати иттисолест, ки (ба ҳамон далеле, ки гуфтем) метавон дар он абъоди сегонаро мафруз гирифт. Ва ин маъно (аз ҷисмияти чизе) гайр аз миқдор ва ҳаҷм аст. Зеро ин ҷисм аз ин ҳайс, ки дорои ин сурат аст, ба ин баҳона ки бузург ё кӯчак аст, бо ҷисми дигаре муҳолиф нест ва ба ин баҳона, ки мусовӣ ё маъдуд бо он ё одди он, ё мушорик, ё мабоин (бо он) аст, бо он муносиб нест, ва фақат аз ин ҳайс бо он муҳолиф аст, ки дорои миқдор аст ва ҷузъе аз он одд (бақияи аҷзоъ)-и он аст. Ва барои ҷисм ин эътибор гайр аз он эътибори ҷисмиятест, ки гуфтем”* (*“Шифо” Илоҳиёт, мақолаи дувум, I*) [11, сс.50].

Ҷисм бо се андоза маънии онро надорад, ки он аллакай ҷисм бо ҳаҷм ва миқдор бошад. Ин нозукиро мо метавонем дар асоси назари Сино дар мавриди ҷисм равшан намоем. Дар метафизика оид ба масъалаи ҷисм ду тасаввур вучуд дорад: ҷисм ҳамчун ҷинс ва ҷисм ҳамчун модда. Дар ҳарду маврид низ фарқияти миёни ҷисм ва ҳаҷму миқдор қобили мушоҳида мебошад. Дар яке аз ин мавридҳо ҷисм, ки тасаввури се андоза дар он имконпазир аст, ҳамчун «ҷисми мутлақ» дар назар дошта мешавад, ки он дорои вучуди хоричӣ намебошад. Дар ин эътибор ҷисм ҳанӯз ҳамчун ҷинс дар назар дошта мешавад, ки он дар ин фарз дорои аломат ва нишонаҳои махсус нест, яъне ҷисм дар ин маврид дорои нишонаҳои навъӣ нест ва аз ин ҷиҳат он ҳамчун вучуди воқеӣ фаҳмида намешавад. Танҳо замоне ки ҷисм дорои миқдор мегардад, он ҷисм ба маънии навъии худ мегардад ва танҳо дар ин маврид ҷисмҳо дорои вучуди хоричӣ мегарданд ва аз «ҷисми мутлақ» фарқ мекунад. Дар мавриди дувум ҷисм ҳамчун модда аз миқдор ва адад фарқ мекунад.

Ҷисм ҳамчун ҳамбастагии модда ва сурат. Дар фалсафаи исломӣ асосан машшоиҳо назари арастуии ҷисмро мепазиранд, ки намунаи боризи онро мо дар фалсафаи Сино мушоҳида менамоем. Ба ақидаи Сино, ҳар як ҷисм аз модда ва сурат иборат мебошад, аммо нахуст ӯ ду ақидаи нисбатан дар замони худ машҳур дар мавриди ҷисмро инкор менамояд: ақидаи аввал чунин буд, ки ҳар як ҷисм аз қисматҳо ва ё ҷузъҳо иборат аст ва ин қисматҳо, дар навбати худ, тақсимнашаванда ҳастанд. Сино бо якҷанд далел ин ақидаро инкор менамояд, ки яке аз он далелҳо ин аст: агар мо фарз кунем, ки ҷисм ба қисматҳо тақсим мешавад, он гоҳ ду вариант пайдо мешавад: а. як қисм дар байн қарор мегирад ва дутои дигар дар ду канор ва қисмати миёна бо паҳлуҳои худ бо ҳарду қисмати дигар мечаспад. Маконҳои баҳамчаспидаи ҳарду тараф аз ҳамдигар фарқ менамоянд, ки дар ин ҷо тақсимшавиро метавон мушоҳида намуд. Чунин тақсимшавиро метавон ҳамчунин дар ду қисмат, ки дар ду тараф истодаанд, мушоҳида намуд, чун як тарафи ин қисматҳо бо қисмати миёна мечаспанд ва тарафҳои дигари ин қисматҳо бо қисмати мобайнӣ намечаспанд. Аз ин рӯ, тақсимшавандагии ҷисм ғайриқобили исбот аст; б. қисматҳои таркибии ҷисм аз ҳамдигар ҷудонашаванда мебошанд ва қисмати пайваस्ताи қисмати миёна аз ду қисмати дигар фарқ намекунад ва дар ин сурат на фақат се қисмат ба вучуд намеояд, балки ҳамаи қисматҳо дар як макон пеш меоянд

ва ин то бениҳоят давом мекунад. Ба иборати дигар, миқдор зиёд намегардад ва дар ин сурат сухан гуфтан аз ҷисм ғайриимкон мебошад.

Назари дигари Сино он аст, ки ҷисм аз ҷузъҳо таркиб наёфтааст. Далеле, ки Сино барои инкори ин ақида меоварад, бурҳони пайвастагӣ ва гусастагӣ (ва ё фасл ва васл) мебошад, ки дар як вақт бо бурҳони дигари Сино дар мавриди аз модда ва сурат таркиб ёфтани ҷисм алоқамандӣ дорад ва дар қадами минбаъда мо маҳз ин далелро пайгири мекунем:

1. Пайвастагӣ ва гусастагӣ. Он гуна ки дар боло зикр намудем, ҷисм чизест, ки мо метавонем дар он се андозаро тасаввур намоем. Яъне, он чизест ягона ва ё воҳид, зеро дар акси ҳол фарзи ин се андоза дар он ғайриимкон аст. Чунин пайвастагӣ сурати ҷисмӣ мебошад, аммо он дорои қобилияти гусастагӣ низ ҳаст, ки дар ин сурат сурати ҷисмии дигарро ба вучуд меоварад. Аммо гусастагӣ худ пайвастагӣ нест, бо гусастагӣ пайвастагии мавҷуда аз байн меравад, аммо асос, ки ин гусастагӣ таъсир кардааст, худро ҳифз менамояд ва аз байн намеравад. Метавон ҳадс зад, ки ба ғайр аз сурати ҷисмӣ боз чизи дигаре дар ҷисм вучуд дорад, ки он модда мебошад ва пайвастагӣ ва гусастагиро ба худ мепазирад [1,с.223].

Ҳамин тавр, як ҷисм танҳо аз як ҳақиқат иборат нест, балки аз ду ҳақиқат иборат аст ва як сурати ҷисмониро ҳам ҷисм ва ҳам мавзӯ ва ё пазиро ҳамроҳӣ мекунанд. Пайвастагӣ ва гусастагӣ танҳо далели аввал ва ҳамчунин қадами аввал мебошанд ва ба ақидаи баъзе донишмандони исломӣ, ҷисм дар худ нокомил боқӣ мемонад, агар исботи пайвастагӣ ва гусастагиро исботи дигар, яъне ҷисм ҳамчун қувва ва феъл пайгири накунад [9,с.227].

2. Феъл ва қувва. Сурати ҷисмия худ билфеъл мебошад, аммо аз он ки дорои истеъдод ва ё омодагии қабули сурат ва ё арази нав аст, билқувва низ ҳаст. Мо бояд ин ду чизро аз ҳамдигар фарқ кунем. Бояд зикр кард, ки билфеъл будани ҷисм аз ноҳияи билқуввагии он барнамеояд, ҳамчунин баръакси он, яъне билқуввагии он аз ноҳияи билфеълии ҷисм барнамеояд. Ин ҷо метавон натиҷа гирифт, ки як ҷисм аз ду қисмат таркиб ёфтааст: он чи дар ҷисм сурат аст, феъл аст ва он чи дар ҷисм қувва аст, модда аст.

“Ва низ ҷисм аз ҳайси ҷисм будан дорои сурати ҷисмия аст, ва лизо шайъи билфеълест; ва аз ҳайси ин ки дорои ҳар истеъдодест, ки бихоҳӣ, билқувва аст; ва ҷиҳати билқувва будани чизе гайр аз ҷиҳати билфеъл будани ҳамон чиз аст; ва лизо билқувва будани ҷисм аз ноҳияи билфеъл будани он нест. Пас сурати ҷисм дар сурат будани худ мақорини чизи дигаре гайр аз худӣ ҷисм аст ва лизо ҷисм ҷавҳарест мураккаб аз чизе, ки ба он билқувва аст ва чизе, ки ба он билфеъл аст. Аз ин рӯй, чизе, ки ба он билфеъл аст, сурати он аст ва чизе, ки ба он билқувва аст, моддаи он аст ва ин ҳамон ҳаюлоост” (Ибни Сино, “Шифо”, Илоҳиёт, мақолаи дувум, II) [19, с.52].

Аз ҳамин нуқта сар карда, мо ба баҳси худ ба ҷисм ҳамчун модда ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз адад ва миқдор бармегардем ва онро ин ҷо матраҳ мекунем. Зоҳиран чунин менамояд, ки модда аз ҷавҳар таркиб ёфтааст: аввал, модда ҳамчун ҷавҳар, ки фақат мавзӯ ё пазиро аст ва дувум, моддае, ки ба он сурат ориз гардидааст. Ба хоҳири исботи хато будани чунин ақида, Сино моддаро ҳамчун ҷавҳар ва ҷисмро ҳамчун модда муфассал шарҳ медиҳад.

Ба ақидаи Сино, маънии ҷавҳарияти модда чизест, ки он чиз мавзуъ нест, аммо ин «чизе» дорои вучуди хориҷӣ нест. Чунин модда воқеияти худро танҳо замоне дармеёбад, ки агар ба он ягон нишонаи махсус ва ё, ба ибораи худӣ \bar{u} , фасли хосе ориз гардад [2,с.53].

Ҳақиқати ҳаюло ҳамчун ҷавҳар он аст, ки он фақат дорандаи истеъдод аст ва дорои воқеияти хориҷӣ нест. Нишонаи махсус ва ё сурати махсусе, ки ҳаюло барои вучуди худ ба он ниёз дорад, на ба худӣ табиати ҷисм ҳамчун ҳаюло тааллуқ дорад, балки он аз берун меояд. Аз ин ҷиҳат, ба ақидаи Сино, мо наметавонем суратро ҳамчун нишонаи махсуси воқеӣ қабул намоем ва ин як омили муҳимме мебошад барои фарқ кардани ҷисм ҳамчун ҳаюло аз адад ва миқдор.

Ҷисм ҳамчун модда дар худӣ худ ва ё фи нафса ва бидуни дорои сурат гардидан як чизи воқеӣ мебошад ва ин табиат аз табиати сурат, ки ба он аз берун меояд, фарқ менамояд. Аммо миқдор ва рақам дар худӣ худ ва ё фи нафса, то замоне ки як навъи муайнро ифода намоянд, як чизи воқеӣ нестанд, масалан, то замоне ки хатти рост ва сатҳ вучуд надорад, миқдор низ ҳамчун чизи воқеӣ вучуд надорад ва ё то замоне ки дар сурати 1, 2 ва ё 3 ифода нанамояд, наметавон аз адад ҳамчун чизи воқеӣ сухан кард. Махсусияти дигар дар ин маврид он аст, ки табиати хатти рост ва сатҳ барои миқдор ва ҳамчунин табиати 1, 2 ва 3 барои адад аз дохили худашон бармеоянд. Табиати 2 ва ё 3 бо адад як хел аст, ки ҳамчун араз ба он ориз мегарданд. Ва онҳо ададро тасдиқ менамоянд. Ҳамчунин, табиати хатти рост ва сатҳ бо табиати миқдор як чиз нестанд ва аз он сухан мекунанд. Дар ҳамин асос мо наметавонем аз адади мутлақ ва ё миқдори мутлақ сухан кунем ва маҳз аз ин ҷиҳат аст, ки адад ва миқдор ба мисли мафҳумҳои ҷинсӣ ҳастанд, яъне адад ҳамчун ҷинс барои 1, 2 ва ё 3 ва миқдор барои хатти рост ва сатҳ [2,с.53].

Омили асосии фарқкунанда дар байни ҷисм, аз як тараф ва миқдору адад, аз дигар тараф, дар он аст, ки табиати ҷисм дар худ аллакай «чизе» ва ё дар худ комил мебошад, аммо табиати миқдор ва адад ҳанӯз «чизе» нестанд ва ё чизияти онҳо ҳанӯз худкифо ва комил нест. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат табиати адад ва миқдор сурати худро тавассути навъҳои дармеёбанд, ки на аз берун ба онҳо ҳамл мегардад. Аммо табиати сурати ҷисм дар худ дучори зиддият нест ва чизи воҳид мебошад ва аз ин ҷиҳат як ҷисм на тавассути фасли хос ба навъҳо тақсим карда мешавад, балки ин фаслҳои хос ба он аз берун вориди он мегарданд [2,с.53-54].

Сино баҳси мазкурро чунин хулосагирӣ менамояд: сурат, ки дорои ҷисмият мегардад, на нишонаи махсуси ба он воридгардида, балки як қисме аз ҷисм аст. Зеро ҷисм аз ду ҷанба иборат аст, яке модда ҳамчун имкон ва дувум сурат, ҷисм ҳамчун воқеият. Дар баҳши минбаъда мо мекӯшем нишон диҳем, ки дар байни модда ва сурат чӣ муносибат вучуд дорад.

Модда ва сурат ҳамчун ҷавҳарҳои ғайриҷисмонӣ ва вобастагии онҳо аз ҳамдигар. Дар қисмати болоӣ мо аллакай модда ва суратро ҳамчун қисматҳои ҷисм ва мавзуъро ҳамчун хусусияти муҳимми модда тавсиф намудем, аммо ҳанӯз мо ақидаи бунёдии Сино дар мавриди модда ва муносибати онро бо сурат таҳлил накардаем. Аз ин рӯ, дар қисмати мазкур маҳз ҳамин хусусият мавриди таҳлил қарор мегирад. Ин чиз равшан аст, ки дар мавриди масъалаи ҷавҳар-араз Сино маҳз ақидаи Арастуру пайравӣ менамояд, аммо дар байни муҳаққиқон назари дигаре низ вучуд дорад, ки мувофиқи он дар ин маврид назари Сино аз дидгоҳи арастуӣ фарқкунанда мебошад.

Чунин фарқият асосан дар мавриди масъалаи модда қобили мушоҳида аст. Масалан, Елизабет Бушманн ақида дорад, ки дар асоси ақидаҳои Арасту ва Сино дар мавриди аввалин ҷавҳар метавон натиҷа гирифт, ки назари Сино оиди ҷавҳар аз назари арастуӣ фарқ дорад, зеро баръакси Арасту дар фалсафаи Сино аввалин модда низ ҷавҳар мебошад [4,с.35].

Дар ин ҷо ақидаи муҳимми дигари Бушманн доир ба масъалаи модда дар фалсафаи Синоро бояд зикр намуд, ки мувофиқи он дар замони шуравӣ Сино аз дидгоҳи идеологӣ ҳамчун атомист ва моддагаро нишон дода мешуд, ки як таҳрифи ошкорои фалсафаи Сино доништа мешавад. Ба хотири равшании бештар андохтан ба ин масъала дар идома мо ба таҳлили он мепардозем. Дар таҳлилҳои боло нишон додем, ки модда як ҷавҳари ғайриҷисмонист, ки бидуни сурат дорои воқеият шуда наметавонад. Суол дар ин ҷо ин аст, ки оё модда бидуни сурат қобили тасаввур аст ва ё на, ва ҳамчунин оё метавон онро бидуни сурат таҳқиқ намуд ва ё на? Ба хотири он ки вобастагии модда аз суратро нишон диҳад, Сино нахуст вучуди моддаи бидуни суратро ба фарз мегирад ва ин фарз ҳамеша ба як натиҷа мерасад, ки модда бидуни сурат ғайриқобили тасаввур мебошад. Барои исботи ин ақидаи худ Сино якчанд далел меоварад, ки мо онҳоро ин ҷо меоварем: масалан, дар моддаи бидуни сурат мо ё ягон чизро нишон медиҳем ва ё нишон намедиҳем, моддаи бидуни сурат ё вазъ макон дорад ва ё надорад ва ё моддаи муҷаррад дорои миқдор аст ва ё дорои миқдор нест. Аммо мо инҳоро на дар чизҳои алоҳида дар муносибат бо модда мушоҳида менамоем, зеро онҳо бо ҳамдигар алоқаманданд. Масалан, нишон додан ва ё нишон надодан ба модда аз он вобаста аст, ки оё модда дорои вазъ ва макон ҳаст ё не. Дар ин муносибат ҳамаи кӯшишҳо барои тасаввури моддаи бидуни сурат бенатиҷа ба анҷом мерасанд. Дар «Донишнома» Сино ду далелро пеш меоварад: агар мо моддаро бидуни сурати ҷисмония, ки дорои дарозӣ, паҳноӣ ва умқ аст, ваҳм кунем, он гоҳ ду имконият вучуд дорад: 1. ё мо метавонем онро нишон диҳем ва 2. ё мо наметавонем онро нишон диҳем. Агар мо моддаи бидуни суратро нишон дода тавонем, ин чунин маънӣ дорад, ки он дорои канорҳои гуногун мебошад, зеро мо аз канорҳои гуногун ба он ишора мекунем ва аз ин ҷиҳат он тақсимшаванда ва ҷисмонист. Агар он ягон канор дошта бошад ва агар он тақсимшаванда бошад, пас он аллакай дорои сурат аст, ки бо ваҳми мо зид мебошад [1,с.226].

Агар модда қобили тақсим бошад, пас маълум мешавад, ки он дорои сурат аст ва ин бо ваҳми кардаи мо, ки бояд моддаи бидуни суратро тасаввур намоем, муҳолиф аст. Аммо, агар модда тақсимнопазир бошад, пас ин тақсимнопазирӣ ё аз худи табиати он сар мезанад ва ё аз табиати бегона. Инкори тақсимпазирӣ на аз худи табиати модда бармеояд, зеро дар ин сурат модда низ ин хусусиятро дастгирӣ мекунад, пас аз он ки ба он сурат ориз мегардад ва тавассути он тақсимнопазир боқӣ мемонад. Аммо, агар он аз табиати бегона бошад, пас ин чунин маънӣ дорад, ки ин табиат дар худ дорои сурат аст ва табиат аз ин сурат бармехезад. Дар ин сурат ин табиат бар зидди сурати ҷисмӣ мебошад, аммо ин чиз маълум аст, ки сурати ҷисмӣ дорои зиддият нест. Дар натиҷа танҳо як чиз боқӣ мемонад: модда бидуни сурат тасаввурнопазир аст [1,с.226].

Агар модда қобили ишора бошад, вале қобили тақсим набошад, он гоҳ он як нуқта аст ва нуқта модда нест, балки он дар моддаи ҷисмӣ мебошад. Ва ё агар моддаи бидуни сурат тақсимшаванда бошад, он гоҳ он, агар аз як тараф тақсимпазир

бошад, хат ва агар аз ду тараф тақсимпазир бошад, он гоҳ сатҳ аст. Нуқта, хат ва сатҳ дар худ модда нестанд, балки онҳо вазъ ё ҳол дар модда ҳастанд ва ҳамчунин онҳо дар худ мавзуъ ва ё пазириро нестанд, балки худ дар мавзуъ ҳастанд. Баръакси онҳо модда дар мавзуъ нест, бинобар ин, нуқта, хат, сатҳ ва ё ҷисм модда нестанд.

Дар асоси ду далели дар боло овардашуда метавон назари Синоро чунин хулоса кард: ба моддаи бидуни сурат ишора кардан ғайриимкон аст ва ҳамчунин модда бидуни сурат ғайриқобили тасаввур мебошад. Агар ба моддаи бидуни сурат ишора кардан номумкин бошад, модда тақсимнопазир ва бидуни вазъ бошад, пас миқдор ба он ё баякборагӣ ворид мегардад ва ё тадриҷан. Ворид гардидани миқдор ба модда маънии онро дорад, ки он дорои макони махсус аст. Бидуни макон миқдор вориди модда шуда наметавонад ва ё ворид гардидани миқдор ва макон ба модда дар як вақт сурат намегирад, зеро то ҳаде, ки модда дорои макони махсус набошад, ба он миқдор ворид шуда наметавонад. Аммо дар ваҳми дувум, агар модда миқдорро тадриҷан пазирада, пас ин чунин маънӣ дорад, ки ҳамаи чизҳои худро паҳннамуда дорои тараф ё канор мебошанд ва агар ин тарафҳо вучуд дошта бошанд, пас ин чунин маънӣ дорад, ки модда дорои макон ва вазъ аст [2,с.62].

Пас, агар модда дорои макони худ бошад, метавон ба он ишора намуд ва агар ишора намудан имконпазир бошад, он гоҳ он тақсимпазир аст ва дар натиҷа он оро аз сурат нест [1,с.227].

Моддаи мучаррад бо ҳамаи маконҳо муносибати якхела дорад ва ҳанӯз вазъ ва макони махсус надорад. Он ҳанӯз ҷисм нест, аммо он ниёз ба як чизи бегона ва аразӣ дорад, то ин ки ба он тавонем ишора намоем. Маҳз бо ин чизи бегона, ки ба он ориз мешавад, модда дорои вазъ ва макони махсус мегардад. Ба даст овардани вазъ ва макони махсус аз як табиати бегона ва ё сурати ҷисмонӣ, ки бо ҳамаи маконҳо муносибати якхела дорад ва ҳамчунин аз моддаи мутлақ, ки бо ҳамаи маконҳо дорои муносибати якхела мебошад, нест. Чунин махсусиятро модда дар якҷоягӣ бо сурат ба даст меоварад. Агар сурати модда бо сабабе тағйир ёбад, модда дарҳол макон ва вазъи дигаре пайдо мекунад, ки бо макони аввалияи модда бисёр наздик мебошад. Сино дар “Наҷот” ва “Ишорот ва танбеҳот” муносибати байни об ҳамчун ҳаво ва қатраи обро ном мебарад. Нахуст об ҳамчун ҳаво вучуд дошт ва дар ин вазъият он вазъ ва макони табиӣ худро соҳиб буд. Аммо вақте ки сурати нав вориди моддаи худ мегардад, он вазъ ва макони навро касб мекунад, ки наздик ба макони аввала мебошад. Барои он ки зарурати сурат барои модда асоснок гардонида шавад, Сино фарзҳои фаровонеро меоварад ва ҳамаи онҳо ба як натиҷа анҷом меёбанд, ки таҳқиқи моддаи абстрактӣ бидуни сурати он ғайриимкон мебошад. Ҳамин тавр, метавонем натиҷа гирем, ки ҳамаи кӯшишҳои моддагаро нишон додани Сино як таҳрифи воқеияти фалсафаи Сино ва замонасозӣ намудан буд, ки бо воқеияти таълимоти ӯ ҳеч нисбате надорад.

Сурат ҳамчун сабаби модда. Модда ва сурат аз таркиби ҷисм шинохта мешаванд ва дар як вақт модда бидуни сурат ғайри қобили тасаввур аст ва сурат низ ҳақиқати худро танҳо тавассути модда доро мегардад. Аммо ҳамаи ин ба он маънӣ нестанд, ки модда ва сурат дар метафизикаи Сино баробарвазн бошанд. Бояд ин чизро зикр намуд, ки модда ва сурат аз ҳамдигар тавассути хусусиятҳои бунёдии худ фарқ мекунанд: модда як қувва ва ё энергияи холис мебошад ва сурат бошад воқеияти маҳз. Модда воқеияти худро танҳо тавассути ворид гардидани сурат ба он пайдо менамояд, аммо сурат барои воқеият пайдо намудан ниёз ба модда надорад,

вучуди он худ воқеият аст. Дар чунин муносибати модда ва сурат Сино контексти сабаб ва натиҷаро ба миён мегузорад. Аммо кадом сабаб ва кадом натиҷа? Ба ақидаи Сино, масъалаи муҳимтар ин аст. Сино дар ин муносибат ҳарду вариантро дар алоҳидагӣ таҳлил менамояд ва нахуст \bar{u} эҳтимолияти сабаб будани модда барои суратро таҳлил мекунад ва ба натиҷаи манфӣ мерасад. Вақте ки як чиз худ дар ҳолати имкон қарор дорад, чӣ гуна метавонад барои чизе, ки дар ҳолати воқеият қарор дорад, сабаб гардад? Ҳамин тавр модда, ҳамчун имкон наметавонад барои сурат ҳамчун воқеият сабаб гардад. Нахуст як чиз бояд худ дар ҳолати воқеият бошад, то ин ки барои чизи дигаре сабаб шуда тавонад. Баръакси он, сурат ҳам моҳиятан ва ҳам аз ҷиҳати замонӣ нисбат ба модда афзалият дорад.

Бинобар ин, бояд модда аввал воқеият гардад ва пасон бартарики замонӣ нисбат ба сурат пайдо намояд ва сабаби сурат шуда тавонад. Ҳамин тавр, дар ҳар як муносибат сурат нисбат ба модда дар мавриди сабаб будан дорои бартарикиат мебошад. Сино қайд менамояд, ки афзалияти сурат ҳанӯз маънии онро надорад, ки он чун бо модда дучор меояд, вучуди моддаро нишон медиҳад, балки он дорои воқеият нест, то замоне ки сурат оризи он нагардад. Модда танҳо энергияи маҳз аст ва истеъдод ё қобилияти қабул кардан дорад. Дар ин ҷо ва минбаъд низ Сино унсурҳои дигарро ҳамчун сабабҳои беруна хотирнишон месозад. Модда дорои қобилияти мебошад, ки суратҳои гуногунро қабул намояд, аммо ин маънии онро надорад, ки худ модда дар зуҳури чунин суратҳои махсус нақши муҳимро бозад. Сабаби вучуди суратҳои махсус бо тамоми хусусиятҳои он унсурҳои берунаанд ва модда танҳо як вазифаро иҷро мекунад: он имкони ба худ ворид гардидани суратҳои гуногунро медиҳад.

Агар модда барои сурат сабаб шуда натавонад, он гоҳ танҳо ду фарзия боқӣ мемонад: сурат сабаб ва модда натиҷа аст. Ду навъи муносибат миёни модда ва сурат вучуд дорад: якум, сурат аз модда ҷудо нест; дувум, сурат метавонад моддаро тарк кунад ва модда сурати дигарро дучор ояд. Танҳо дар навъи аввал имкони сабаб донишмандии сурат ва натиҷа донишмандии модда вучуд дорад. Агар як сурат моддаро тарк гӯяд, модда низ бояд барҳам хӯрад ва сурати нав моддаи навро пайдо кунад. Аммо ин муқобили тасаввуроти мо нисбат ба модда аст, зеро модда дорои қобилиятест, ки як сурати навро қабул намояд, бидуни нобуд гардидани худ. Аз ин ҷиҳат, на фақат сурат дар алоҳидагӣ, балки дар якҷоягӣ бо як омили беруна сабаб мегардад.

Маҳз ҳамин омили беруна имкон намедиҳад, ки модда пас аз он, ки сурат онро тарк мегӯяд, нобуд гардад, балки сурати куҳна аз модда, то замоне ки сурати нав пайдо ва ҷойгузини он нагардад, ҷудо намешавад. Ин сурати дувум, ки сурати аввал онро дар модда ҷойгузини худ менамояд, вазифаи алоқамандсозиро дар байни модда ва субъект иҷро мекунад. Сурати дувум барои барҳамнахӯрии модда пас аз тарки он аз ҷониби сурати аввала асос мегардад. Сино ин сурати дувумро ҳамчун “сабаби наздики ҳифзқунандаи модда” меномад. Сурат дар оғоз ба моҳияти худ ва пасон ба модда воқеият мебахшад. Дар ин ҷо маълум мегардад, ки сурат ҳам моҳиятан ва ҳам аз ҳайси замонӣ аз модда пеш меистад ва модда воқеияти худро танҳо тавассути сурат касб мекунад.

Ҳанӯз дар оғози баҳс Сино қайд намуда буд, ки суратҳое, ки аз модда ҷудо нестанд, масалан ҷирмҳои осмонӣ, наметавонанд барои моддаи худ сабаб гарданд.

Аммо дар ин сурат низ ин маънии онро надорад, ки модда сабаб ва сурати он натиҷа мебошад. Модда дар худ суратро меофарад ва он гуна ки дар бахши пешин нишон додем, наметавон чизеро бидуни модда тасаввур намуд. Модда бидуни сурат тамомияти худро ба даст оварда наметавонад. Сино ин ду хусусиятро аз ҳам фарқ менамояд: вақте ки модда суратро мепазирад, то тамомияти худро соҳиб гардад ва ин истеъдоди он аст; вақте ки модда ба хотири дорои тасвир гардидан дар худ суратро меофарад, ки он хусусияти офарандагии он мебошад. Дар ин ҷо маълум мегардад, ки модда дорои ду хусусият мебошад: истеъдод ва офарандагӣ. Аммо ин ҳарду ба ҷавҳарияти модда дохил намешаванд. Истеъдод худ ҷавҳари модда аст ва хусусияти офарандагии модда фақат хусусияти ба ҷавҳар пайвандгардидае мебошад. Бо вучуди он ки сурат дар ин маврид аз модда ҷудо нест, воқеият пайдо кардани он аз ноҳияи модда нест, балки дорои як сабаби беруна мебошад, ки ин сабаб онро бо худ ва модда якҷоя ифода мекунад.

Хулоса

Дар ин бахш мо нишон додем, ки дар метафизикаи Сино аввалин тақсимкунӣ миёни ҷавҳар ва араз сурат мегирад ва ӯ панҷ намуди ҷавҳарро номбар мекунад, ки онҳо модда, сурат, ҷисм, нафс ва ақл мебошанд.

Ҷисм чизест, ки дар он метавон се андозаро фарз намуд ва ин андозаҳо аз сурати ҷисмӣ фарқ мекунанд. Сурати ҷисмӣ ҳамеша бар худ устувор буда, дорои ҳеҷ гуна зиддият намебошад ва он бо ҳама гуна макон муносибати якхела дорад. Ҳар як ҷисм иборат аст аз модда ва ё имкон ва сурат ва ё воқеият. Барои исботи аз модда ва ҷисм иборат будани ҳар як ҷисм Сино ду далел: васлу фасл ва ҳамчунин қувваю феълро меоварад.

Модда як ҷавҳари ниҳоят пассив дар байни дигар ҷавҳарҳо мебошад, ки иборат аз қувваи маҳз бо истеъдод аст. Вучуди модда бидуни сурат ғайриимкон аст ва ҳамаи кӯшишҳои тасаввурӣ як модда бидуни сурат бенатиҷа ба анҷом мерасад.

Модда ва сурат ҳамчун қисматҳои асосии ҷисм баробарвазн нестанд ва байни онҳо муносибати сабаб-натиҷа вучуд дорад. Чун модда танҳо қувва аст, наметавонад сабаби чизи дигар гардад. Модда воқеияти худро танҳо тавассути сурат касб менамояд, вале вучуди сурат дар худии худ воқеият аст. Аз ин рӯ, сурат ҳамчун сабаби модда шинохта мешавад.

Ҷавҳар танҳо як қисмати ҳастист ва қисмати дигари онро араз ташкил медиҳад. Дар бахши минбаъда мо кӯшиш мекунем, ки мафҳуми араз дар фалсафаи Синоро таҳлил намоем.

Муқарриз: Нурулҳаққ Қамар – н.и.ф., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абуалӣ ибни Сино, Осор, “Донишнома”. -Ҷилди якум. – Душанбе, 2005.
2. Абуалӣ ибни Сино. Китоб Аш-шифо. (Илоҳиёт) арабӣ-форсӣ, таҳия ва тарҷумаи Иброҳими Додҷу. – Техрон, 1388(2010).
3. Абуалӣ Ибни Сино. Ишорот ва танбеҳот. Тарҷума ва тафсири Хусайни Маликшоҳӣ. Қисми якум. Нашри шашум. – Техрон, 1388 (2009).
4. Бушманн, Елизабет. Чустуҷӯҳо доир ба масъалаи модда дар фалсафаи Ибни Сино. - Франкфурти соҳили Майн, Берн. - Лас Вегас, 1979.
5. Висновский, Роберт. Метафизикаи Сино дар контекст. – Лондон, 2003.
6. Ғазолӣ, Муҳаммад. Мақосид-ул-фалосифа. – Техрон, 1356.
7. Диноршоев, Мусо. Компендиуми фалсафаи Ибни Сино. – Душанбе, 2010.

8. Диноршоев, Мусо. Дар бораи фалсафаи Абунастри Форобӣ”. Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе, 1999.
9. Забехӣ, Муҳаммад. Фалсафаи машшоия. – Техрон, 1389 (2011).
10. Казем, Мусавӣ Бочнурдӣ. Буалӣ Сино. – Техрон, 2009.
11. Кобуш, Тео. Таърихи фалсафа. -Қисми 5. (фалсафаи асримиёнагии замони оғозин ва минбаъда). – Мюнхен, 2011.
12. Кутзарова, Тиана. Масъалаи трансендатсия дар фалсафаи Ибни Сино” (метафизика ҳамчун илм дар мавриди мафҳум ва қазоватҳои бунёдӣ). - Лайден/Бостон 2009.
13. Маҳдӣ Ҳоирӣ Яздӣ. Чусторҳои фалсафӣ. – Техрон, 2005.
14. Моревич, Парвиз. Таҳлили фалсафӣ ва “вучуд ва моҳият”-и Ибни Сино //Маҷаллаи ҷамоаи шарқии Амрико 92(3), 1972.
15. Моревич, Парвиз. Метафизикаи Ибни Сино. (Тарҷумаи интиқодӣ, шарҳ ва таҳлили масъалаҳои бунёдии метафизикаи Сино дар “Донишномаи Алоӣ”). – Лондон, 1973.
16. Нафисӣ, Сайид. Ибни Сино. Нашри дувум. – Техрон, 1389 (2011).
17. Ниёзӣ, Ёрмуҳаммад. Андешаи файласуфони муосири араб дар бораи Ибни Сино. – Душанбе, 2008.
18. Ҳикмат Насруллоҳ. Метафизикаи Ибни Сино. – Техрон, 1389 (2011).
19. Ҷоливет, Ҷен. Аух оригинес де И онтологӣ де Ибни Сино. - Ҷ. Ҷоливет ва Р. Рашед, Студес сур Ависенна. - Парис 19-28.

ҶАВҲАР ВА АРАЗ ҲАМЧУН АРАЗҲОИ ХОССИ ВУҶУД. БАҲСИ ҶАВҲАР ДАР ФАЛСАФАИ ИБНИ СИНО

Ҷавҳар ва араз аз аразҳои хосси вучуд мебошанд, яъне онҳо ба ҳастӣ бевосита ориз мегарданд. Бароямон маълум аст, ки Арасту ҳастиро ба даҳ категория: якто ҷавҳар ва нуҳто араз тақсим менамояд. Дар байни ин категорияҳо ҷавҳар асосӣ буда, категорияҳои дигар танҳо дар сурати вучуди ҷавҳар вучуд дошта метавонанд. Фарқияти ҷавҳар аз араз дар он аст, ки вучуди он дар худкифой қарор дошта, барои ҳаст шудан ниёз ба ҳастии дигар надорад. Араз бошад, худкифо набуда вучуди он ҳатман ниёз ба ҳастии дигарӣ дорад, ки он ҳастӣ ҳамчун мавзӯ доништа мешавад. Дар байни мавзӯ ва ҳаюло низ фарқ гузошта мешавад. Агар мавзӯ худкифо набошад ва барои дорои вучуд гардидан ниёз ба чизи дигар дошта бошад, онгоҳ, он мавзӯро ҳамчун модда ва ё ҳаюло мешиносанд. Сино ҷавҳарҳоро ба ҳисмонӣ ва ғайриҳисмонӣ тақсим менамояд. Ҷавҳарҳои ҳисмонӣ аз модда ва сурат таркиб ёфтаанд ва ҷавҳарҳои ғайриҳисмонӣ ё таркиби ҳисмро ташкил медиҳанд аз ҷумлаи модда ва сурат ва ё ҷудо аз модда ҳастанд, ки онҳо нафс ва ақл мебошанд. Дар умум, панҷ навъи ҷавҳарҳо вучуд дорад: модда, сурат, ҳисм, нафс ва ақл. Ҳадафи Сино аз модда ҳамон маънии ҳинсӣ аст, ки дар худии худ қувваи ҳолӣ буда, пасив мебошад ва баръакс, сурат ҷавҳари фаъол буда, боиси дорои вучуд гардидани модда мегардад. Модда ва сурат ва ё шакл баробарвазн нестанд ва сурат нисбат ба модда дорои бартарӣ мебошад, бинобар ин он ҳамчун сабаб ва модда ҳамчун натиҷаи он доништа мешавад.

Калидвожаҳо: ҷавҳар, араз, модда, сурат, ҳисм, истеъдод, қувва, феъл.

СУБСТАНЦИЯ И АКЦИДЕНЦИЯ КАК ОСОБЫЙ АКЦИДЕНЦИЯ БЫТИЯ. ОБСУЖДЕНИЕ “АКЦИДЕНЦИЯ” В ФИЛОСОФИИ ИБН СИНЫ

Субстанция и акциденция являются особенными субстанциями бытия, то есть они непосредственно способствуют существованию. Как нам известно, Аристотель делит существование на десять категорий: один субстанция и девять акциденции. Среди этих категорий субстанция является главной, а другие категории могут существовать только при наличии джаухара. Разница между субстанцией и разом заключается в том, что их существование самодостаточно и для существования не требуется другого существования. Однако, будучи не самодостаточным, для своего существования необходимо другое бытие, которое рассматривается как субъект. Существует также разница между материя и квинтэссенцией (хаюла, хайле). Если материя не самодостаточна и для существования ему нужно что-то еще, то этот субъект известен как субстанция или квинтэссенция. Ибн Сина делит субстанции на физические и нефизические. Физические субстанции состоят из материи и формы, а нефизические субстанции или состав тела включены в материю и форму или отделены от материи, которые являются душа и разум. В целом существует пять видов субстанции: материя, форма, тело, душа и разум. Целью Ибн Сины от материи является то же значение вида, который сам по себе пустая сила и пассивен, а форма, напротив, является активным субстанцией, который вызывает существование материи. Материя и форма не равны, а форма выше материи, поэтому он рассматривается как причина, а материя как его следствие.

Ключевые слова: субстанция, акциденция, материя, форма, тело, сила, действие.

SUBSTANCE AND ACCIDENCE AS SPECIAL ACCIDENCE OF BEING. DISCUSSION ABOUT ACCIDENCE IN PHILOSOPHY OF AVICENNA

Substance and accident are special accidents of existence, that is, they directly contribute to existence. As we know, Aristotle divides existence into ten categories: one substance and nine accidents. Among these categories, substance is the main one, and other categories can exist only in the presence of substance. The difference between substance and accident is that the existence of substance is self-sufficient and no other existence is required for existence. However, accident is not self-sufficient, another existence is necessary for its existence, which is considered as a matter. There is also a difference between matter and quintessence. If a matter is not self-sufficient and needs something else to exist, then that subject is known as a substance or quintessence. Ibn Sina divides substances into physical and non-physical. Physical substances are composed of matter and form, while non-physical substances or body composition are included in matter and form or separated from matter, which are the soul and mind. In general, there are five types of substances: matter, form, body, soul and mind.

The purpose of Ibn Sina is the same meaning of the matter, which is in itself an empty force and passive, and the form, on the contrary, is an active substance, which causes the existence of the matter. Matter and form are not equal, and the form is higher than matter, therefore it is considered as a cause, and matter as its effect.

Keywords: substance, accident, matter, form, body, power, action.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шаҳовуддинов Нуриддин Субҳонқулович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: shahobiddinov@yahoo.com; Телефон: **00 992 93 740 02 84**

Сведения об авторе: *Шаховуддинов Нуриддин Субхонкулович* - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент, кафедра философии. **Адрес:** 734025, город. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) **93 7400284**. E-mail: shahobiddinov@yahoo.com

Information about the author: *Shakhovuddinov Nuridin* -Tajik National University, Ph. Doc. Department of Philosophy, **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue 17. E-mail: hahobiddinov@yahoo.com; Phone: **00 992 93 740 02 84**

Каримов Раҳим, Давлатов П.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шиблии Нуъмонӣ аз яке аз шахсиятҳои маъруфу машҳури асри 19 Ҷиндустон ба ҳисоб меравад, ки аксари ҳаёти худро ба омӯзиш ва таҳқиқи илмҳои гуногун, аз ҷумла: фалсафа, калом, таърих, мантиқ, диншиносӣ ва ғайра бахшида, бо осору эҷодиёти худ дар рушди инкишофи ҷомеаи Ҷиндустон саҳми арзанда гузоштааст. Бахусус хизмати муҳими ӯ дар масъалаи ислоҳотҳои ҷомеаи Ҷинд назаррас мебошад. Ба ибораи дигар, Шиблии Нуъмонӣ яке аз идеологҳо ва ислоҳотчиёни маъруфу машҳури асри 19 Ҷиндустон буда, бо афқору андешаҳои бикру ноби худ дар тағйирёбӣ ва ислоҳоти динӣ-иҷтимоии ҷомеаи Ҷиндустон таъсири зиёд расонидааст. Ҳадафу мақсади асосии ислоҳотҳои ин донишманди барҷастаро озодии инсон ва таъмини зиндагии осоиштаи аҳоли ташкил мекард. Яъне, афқори ислоҳотҳои ӯ моҳиятан гуманистӣ буда, дар маркази таълимоти ӯ инсон ва масъалаи озодии ӯ қарор дошт.

Ин донишманд ва ислоҳотҳои динӣ-иҷтимоӣ, чуноне ки ишора кардем, дар таълимоти худ ба масъалаи инсон ва мақоми ӯ дар олами ҳастӣ, масъалаи озодӣ ва иродаи инсон, нақши фаёли инсон дар офариниши таърих ва ҳаёти иҷтимоӣ ва умуман масъалаи гуманизм - инсон дӯстӣ диққати ҷиддӣ додааст. Як ҷиҳати ҷолиби таълимоти гуманисти Шиблии Нуъмонӣ аз он иборат аст, ки гуманизми ӯ хусусияти умумибашарӣ дорад ва дар ин масъала байни мусулмонону ғайримусулмонон фарқи намегузорад. Ба қавли дигар, мутафаккири гуманизми исломиро бо гуманизми ғайриисломӣ тарҷеъ надодааст ва таъкид сохтааст, ки ислом ба мо таълим медиҳад, ки нисбати ҳама инсонҳо баробарона ғамхорӣ зоҳир намоем ва касеро бар каси дигар, аниқтараш байни диндорону бединон фарқияту бартариат қоил набоем. Яъне, бо вучуди он ки ҷаҳонбинии ӯ бештар дар асоси таълимоти ислом ташаккул ёфта бошад ҳам, вале дар масъалаи инсон ва гуманизм дар ҷаҳорҷӯбаи дин маҳдуд нашуда, озодиву баробарҳуқуқии ҳамаи инсонҳоро новобаста аз мавқеи иҷтимоӣ иқтисодӣ, мансубияти қавмиву наҷодӣ ва диниву мазҳабияшон яқсон доништааст.

Озодии инсон ва баробарҳуқуқии ӯ масъалаи марказии таълимоти инсонгароии Шиблии Нуъмонӣ ба ҳисоб меравад, яъне мутафаккири зухуроти аломатҳои гуманистиро дар ғояҳои озодӣ мебинад. Вай озодии инсонро ҳуқуқи фитрии ӯ доништа, онро аз неъматҳои илоҳӣ меҳисобад. Аз ин андешаҳои мутафаккири чунин бардошт мешавад, ки ӯ низ ба монанди таълимоти зардуштия, буддоия ва чайния инсонро фитратан озоду соҳибхитиёр ва соҳибирода медонад. Озодӣ аз назари Шиблии Нуъмонӣ, пеш аз ҳама, ин озодии андеша, озодии афқор (озодии матбуот ва татбиқи он), озодии рафтору кирдор, озодии ҳуқуқӣ, озодии интиҳоби дину эътиқод ва ғайра ба ҳисоб рафта, чунин фаҳмиши озодӣ, тибқи андешаи ӯ моҳияти гуманизмро ташкил медиҳанд.

Шиблии Нуъмонӣ хангоми шарҳу тавзеҳи мафҳуми “озодӣ” ба афқору андешаҳои мутафаккирону ҷомеашиносони барҷастаи ҳам шарқиву ҳам ғарбӣ таъкид карда, масъаларо шарҳу баён намудааст. Яъне, ӯ танҳо аз мутафаккирони пешин тақлид накарда, дар шарҳу тафсири мафҳуми “озодӣ” ақидаҳои мустақили худро доштааст. Вобаста ба ин мафҳум, гуманистони материалисти фаронсавӣ (Гелветсий, Голбах, Дидро ва дигарон) дар бораи “ҳуқуқҳои табиӣи инсон” сухан ронда, кӯшиш мекарданд, ки роҳҳои ҳамбастагии манфиатҳои шахс ва ҷомеаро пайдо кунанд. Шиблӣ бо мафҳумҳои таълимоти мактабҳои ғарбии гуманизм ошно буд ва дар осори худ мувофиқати таълимоти исломро бо ин назарияҳо нишон додааст. Масалан,

арзишҳои тамаддуни давраи Эҳёро мавриди таҳқиқ ва таҳлилу баррасӣ қарор дода, ба чунин натиҷа мерасем, ки хусусияти хосси фарҳангии давраи Эҳё ин инъикос ва таҷассуми арзишҳои зиндагии дунявӣ ва гуманизм ё инсонгароӣ мебошад, яъне дар ин давра масъалаи инсон ва озодиву баробарҳуқуқии ӯ дар маркази таваҷҷуҳ гузошта мешавад. Донишмандони замони Эҳё нахустин шуда оиди ҳукмронии инсон бар табиат ва тавассути ақлу шуур дигаргун сохтану офаридани фарҳанг ақида ва андешаҳои ҷолибро баён месозанд. Ҳамин мазмун дар осори Шиблии Нуъмонӣ низ мушоҳида мешавад. Шиблӣ низ ба монанди рассомони Италия барои баланд бардоштани мақоми инсон кӯшишҳои зиёд ба харҷ дода, инсонро ҳамчун созандаю эҷодкор ва ба табиат ҳоким тасвир мекунад ва ӯро бозичаи дасти тақдир наменонад. Ӯ инсонҳоро ба мубориза барои ҳаёти арзанда, таҳаммулнопазирӣ ва муҳолифат ба ноадолатиҳои иҷтимоӣ, нобаробарӣ, поймолшавии ҳуқуқу озодиҳои инсон даъват мекард. Чуноне ки дар давраи Эҳё боварӣ ба зеҳну ақл ва неруи инсонӣ ҷаҳонбинии навро бо номи гуманизм рӯйи кор оварда буд, дар таълимоти Шиблии Нуъмонӣ низ боварӣ ба неруи ақлу хиради инсон ва нақши онҳо дар ташаккули шахсияти инсон маъзи таълимоти гуманистии ӯро ташкил медиҳанд. Яъне, Шиблии Нуъмонӣ ба неруи ақлу хиради инсон боварии комил дошта, аз байни дигар мавҷудот танҳо инсонро соҳиби ақлу хирад меҳисобад. Дар ин ҷо мо таъсирпазирии ӯро аз таълимоти мутафаккиронии асримиёнагии тоҷику форс, аз ҷумла Ибни Мискавайҳ, Ибни Сино ва дигарон мушоҳида мекунем. Чунки Ибни Мискавайҳ ва Ибни Сино низ аз байни дигар мавҷудот танҳо инсонро дорои ақлу хирад медонад ва тарбияпазирии ӯро маҳз ҳамин натиҷаи соҳиби ақлу хирад будани ӯ меҳисобанд [3, с.54].

Аз таҳлилу баррасии афкори андешаҳои Шиблии Нуъмонӣ бармеояд, ки ӯ гуманизмро дар маънои аслии он мефаҳмид. Яъне, аз назари ӯ маънои гуманизм инсонгароӣ, одамият ва ё башардӯстӣ мебошад, ки асоси онро ҳифзи шаъну шараф, мақому мартабаи инсон ва қоидаи шудани ҷойгоҳи олий барои он ташкил медиҳад. Мутафаккир ба монанди гуманистони давраи Эҳё нақши инсонро дар ҷомеа аввалиндараҷа дониста, ҳуқуқи табиӣ ӯро дар назди қонун баробар медонад ва обрӯю шаъну шарафи инсонро, новобаста аз баромади иҷтимоиашон эътироф менамояд [11, с.176-179]. Аз ин андешаҳои Шиблии Нуъмонӣ маълум мегардад, ки дар ташаккули идеяҳои гуманистии ӯ таълимоти намояндагони барҷастаи гуманизми давраи Эҳё, аз ҷумла Ф. Петрарка, А.Данте, Эразми Роттердамӣ, Ҷ. Буруно, Ф. Рабле, М. Монтен, Н. Коперник, Г. Галилей, У. Шекспир, Ф. Бэкон, Р. Декарт [11, с.179] ва дигарон таъсири зиёд расонидаанд.

Бо вучуди он ки Шиблӣ дар шарҳу баёни масоили гуманистӣ аз ҷаҳорҷӯбаи динӣ фарохтар андешида бошад ҳам, вале боз ҳам таъсири таълимоти ислом дар осору афкори ӯ мушоҳида мешавад. Масалан, ӯ менависад, ки: “Худо нисбати инсон ғамхорӣ мекунад ва барои камолоти ӯ ҳеҷ монетае эҷод намекунад. Бинобар ин, инсонҳо низ бояд ғамхорӣ ҳамдигар бошанд ва ҳуқуқу озодии якдигарро поймол накунад...” [16, с.190]. Ҳамин тариқ, ӯ таълимоти исломро дар бораи озодиву баробарҳуқуқии инсон ва принципҳои гуманистӣ то андозае навсозӣ кардааст. Ба андешаи Шиблӣ, агар озодӣ ва баробарии инсонҳо дар байни миллатҳои Аврупо тақрибан 50 сол пеш амалӣ шуда бошад ва ҳоло дар тамоми ғӯшаҳои Аврупо ин раванд рушду интишори рӯзафзун дошта бошад, дар дини ислом ин кор дувоздаҳ аср қабл анҷом шуда буд [16, с.195]. Мутафаккир барои исботу тақвияти ин андешаҳои худ аз Қуръон далел меорад: «Эй мардум ба дурустӣ ки шуморо аз як марду як зан офаридем ва шуморо қамҳо ва қабिलाҳо сохтем, то ба якдигар шинос шавед! Ҳароина гиромитарини шумо назди Худо парҳезгортарини шумост» [6, с.517:13].

Шиблии Нуъмонӣ дар асараш “Қаломи ҷадид” масъалаи озодии инсонро аз нигоҳҳои мухталиф баррасӣ мекунад. Тибқи ақидаи аксари мутақаллимони муосир,

озодии инсонро якчанд омилҳое муайян мекунад, ки ҳамчун заминаҳои озодӣ амал мекунад, ба монанди ангезаҳои дохилӣ, урфу одатҳо, маросимҳо, ваҳӣи илоҳӣ ва ғайра [14, с.74-1]. Шиблӣ мафҳумҳои озодӣ, озодии ирода ва баробарии одамонро, ки ҳам ҳаёти шахсӣ ва ҳам иҷтимоии одамонро дар бар мегиранд, ҳамчун мафҳуми иҷтимоию сиёсӣ шарҳу маънидод кардааст. Вале тафовути назари ӯ аз дигар донишмандон дар масъалаи озодии инсон аз он иборат аст, ки ба ақидаи ӯ, таърифи ҳақиқии "озодӣ" ва принципҳои татбиқи он танҳо дар доираи ҷаҳонбинии динӣ имконпазир аст.

Ба ақидаи ӯ, дини ислом на танҳо фаҳмиши дурусти озодиро медиҳад, балки ҳамзамон масъулияти имонию вичдонию фардӣ ва ҷамъиятии мардумро дар назди дигарон аз ҷумлаи вазифаҳои аслии ҳаёту фаъолияти инсонӣ медонад. Аз ҷумла, иҷрои вазифаҳоеро, ки муъмин ба зимма мегирад, руҳияи ҳамбастагии бародарона бо дигарон аст ва шахс худро дар назди дигарон масъул меҳисобад. Яъне, ин ҳолат иҷрои вазифаи иҷтимоии худ, хизмат ба аҳли ҷомеа ро тақозо менамояд. Таъкид кардан зарур аст, ки ҷун ҷаҳонбинии Шиблӣ қисман дар асоси дини ислом ташаккул ёфтааст, бинобар ин, ӯ дар масъалаи озодӣ афзалиятро ба таълимоти ислом медиҳад. Аз ҳамин ҷост, ки қайд мекунад: “дини ислом на танҳо фаҳмиши дурусти озодиро медиҳад, балки ҳамзамон мардумро бо масъулияти махсус ба дигарон вазифадор мекунад” [16, с.89]. Аз таҳлилу баррасии ин андешаҳо ҷунин бармеояд, ки Шиблӣ дар ин маврид аз дидгоҳи мансубияти мазҳабии худ якҷониба моҳияти озодиро ошкор месозад. Аммо масъалагузори дар масъалаи озодӣ ва баррасии ин масъала аз ҷониби Шиблӣ аз сатҳи баланди илмӣ ва зехнии ӯ дарак медиҳад, ҷунки пеш аз ӯ мувоҳисаи шахсиятҳои динӣ дар ин масъала кам арзёбӣ шудааст.

Шиблии Нуъмонӣ дар хусуси инсонгароӣ ибрази андеша намуда, онро ҷузъи ҷудонашавандаи динҳо, аз ҷумла дини ислом медонад ва муносибати инсонро бо Худо ва баробарию бародарии мусулмононро яке аз принципҳои асосии гуманизми исломӣ меҳисобад. Дар ин ҷо мушоҳида мешавад, ки ӯ робитаи мутақобила ва вобастагии гуманизмро бо усули муносибати ислом бо инсон баррасӣ менамояд. Ба ақидаи ӯ, агар гуманизм дар Ғарб танҳо ҳамчун як шакли тақомули инсон ва ҳифзи шаъну шарафи ӯ ба шумор равад, дар таълимоти динӣ, аз ҷумла дини ислом қомилан ҳадафу мақсади он худ инсонгароӣ, одамият, эҳтироми инсон, ҳифзи шаъну шарафи ӯ мебошад.

Ба андешаи Шиблии Нуъмонӣ, гуманизм аз ҷиҳати моҳияти худ озодии сухан, озодии вичдон, иҷрои хоҳишҳо ва ғайраро пешакӣ муайян мекунад. Озодии сухан ва озодии вичдон, мегӯяд мутафаккир, набояд бо демократия муволифат кунад. Аммо, демократия дар ислом на танҳо интиҳоби озод, озодии сухан ва вичдон, балки таҷассуми иродаи Худо мебошад, ки онро мардум қабул кардааст. Тибқи ақидаи ӯ, иродаи Худо ва хоҳишҳои одамон дар демократия бо ҳам мувофиқат мекунад [16, с.170].

Бояд қайд кард, ки андешаҳои Шиблии Нуъмонӣ дар бораи озодии ирода ва гуманизм бо ақидаҳои Шоҳ Валиуллоҳ, Сайид Аҳмадхон ва дигар ислоҳотгарони Ҳиндустон мувофиқат мекунад. Гуманизми Шиблӣ инъикоскунандаи орзуҳои ислоҳотталабонаи ӯ буда, дар он руҳияи замони ӯ ва инҷунин анъанаҳои ислоҳотталаби ҷомеаи ӯ, алалхусус озодии инсон ва баробарии он дар ҷ гардидаанд. Моҳияти гуманизми мутафаккир дар он ифода меёбад, ки ӯ инсонро озоду соҳибхитӣ, дорои ирода, қувва, истеъдод медонад ва риояи меъёрҳои олии ахлоқӣ,

хоҳиши анҷом додани кори хайр, хушбахт шудан ва хушбахтии дигаронро пазируфтани, кӯшиш ба камолот, беҳбудии ҷомеа, бародариву баробарӣ ва ғайраро аз принципҳои гуманизм меҳисобад. Дар ин маврид, даъват кардани мардум барои ба даст овардани ин арзишҳои олии дин ва диндорӣ мардумро ҳамчун воситаи муассир истифода мебарад. Аз ин рӯ, ӯ сарчашмаҳои ин ғояҳои олиро дар ислом мебинад ва ҳатто кӯшиш ҳам намудааст, то исломро ба замон ва ё баъзе қисматҳои шариатро бо шароити муосир мувофиқ созад.

Шиблии Нуъмонӣ инсонро соҳибхитӣро соҳибирода дониста, ақлу хирадро беҳтарин хислати ӯ ва ҳамчунин ӯро офарандаи ҳаёт ва сарнавишти худ ва муборизи фаъоли ҳаёти худ меҳисобад. Ба ибораи дигар, мутафаккир ба нерую қудрати инсонӣ, аз ҷумла ба неруи зеҳнӣ ақлоии ӯ боварии комил дошта, сарнавишти ӯро ба худаш марбут медонад. Шиблӣ таъкид месозад, ки инсон дар тақия ба неруи ақлу хирад ва иштироки фаъол доштан дар ҳаёти ҷамъиятӣ метавонад зиндагии шоистае барои худ офарад ва ҳамаи монеаҳои, ки роҳи рушду инкишофи ӯро гирифтаанд, бартараф созад [16, с.79]. Аз ин андешаҳои мутафаккир чунин бармеояд, ки ӯ инсонро мавҷуди иҷтимоии дорои ақлу хирад ва офарандаи ҳаёту сарнавишти худ медонад ва бовар дорад, ки инсон бо мурури замон ва таҷрибаи андӯхтааш аз зиндагӣ метавонад, рӯзгори худро тағйир диҳад ва марҳила ба марҳила ба комёбиҳои назаррасе ноил шавад. Ӯ барои рушди фаъолияти шахсӣ ва иҷтимоии одамон дар давраи гузариш ба муносибатҳои нави иҷтимоӣ, аз ҳама шаклҳо ва воситаҳо баҳри бедор кардани мардум истифода бурдааст. Метавон гуфт, ки ҳамаи ин андешаҳои баёнкардаи Шиблӣ моҳиятан инсонгароёна буда, ҷиҳатҳои хосси ислоҳотчиғии ӯро ташкил медиҳанд.

Чуноне ки қаблан зикр намудем, Шиблии Нуъмонӣ яке аз ислоҳотчиёни машхуру маъруфи Ҳинд буда, қисми зиёди умрашро сарфи ин роҳ кардааст ва барои бедор сохтани мардум аз роҳи воситаҳои гуногун, аз ҷумла аз бовариву эътиқодоти динии мардум баҳри расидан ба ин ҳадафҳои худ истифода намудааст. Бояд қайд кард, ки моҳияти асосии таълимоти ислоҳотгароёни исломӣ, алалхусус Шиблии Нуъмонӣ дар шахсияти инсон, мақом ва нақши ӯ дар муносибат бо Офаридгор ва пайванди вай ҳамчун диндор дар ҷомеа буд. Шахсияти инсон, мавзуи асосии ислоҳотгароён буд, ки қобилияти масъулият барои амалҳои худро пайдо менамуд. Дар баробари ин, вақте ки бо фардиятгароии буржуазӣ рӯ ба рӯ мешавад, ғояи шахсияти иҷтимоӣ ҷолиб мегардад ва дар ин робита васфи хайрхоҳӣ, муносибатҳои гуманистӣ дар ҷомеа, гарчанде ки дар шакли мазҳабӣ бошад ҳам, диққати зиёиёни пешрафта, шоирон, нависандагон ва хусусан ислоҳотхоҳонро ба худ ҷалб мекунад.

Ҳамин тариқ, нуқтаи назари Шиблии Нуъмонӣ оид ба масъалаи инсон, озодӣ ва иродаи ӯ, мавқеъ ва мақоми ӯ дар табиат ва ғайра дар зерин таъсири ақидаҳои гуманистии мутафаккирони аврупоӣ ташаккул ёфтааст. Аз ҷумла, мутафаккир дар асари худ "Қаломӣ ҷадид" аз таълимоти ҷомеашиносони аврупоӣ, бахусус равшанфикрони англис Толланд, Ҷ. Локк, маорифпарварони фаронсавӣ Волтер, Монтеске, Дени Дидро ва инчунин табиатшиносони Аврупо ба таври васеъ истифода намудааст. Ӯ дар баробари омӯзиши мероси мутафаккирони гуманисти аврупоӣ, инчунин бо осори мутафаккирони асримиёнагии тоҷику форс, аз ҷумла Форобӣ, Ибни Мискавайх, Ибни Сино ва дигарон шинос буда, аз таълимоти онҳо истифода бурда, ғизои маънавӣ гирифтааст ва нақши онҳоро дар таълиму тарбияи насли башар таъкид намудааст. Нақшу таъсири афқору осори ҳакимону мутафаккиронро дар ташаккули тафаккури ахлоқиву фалсафии башарӣ муҳаққиқон Амондуллоев Б.С. ва Давлатов П.Н. низ таъкид намуда, дар мақолаи худ чунин қайд кардаанд: "Дар ташаккули тафаккури ахлоқиву фалсафии башарӣ ҳакимон нақши хос доранд. Онҳо

бо офаридани осори фалсафиву ахлоқӣ дар таълиму тарбияи насли минбаъдашон саҳми бештар доранд. Дар маркази таваҷҷуҳи ҳақимони асил ғояҳои инсонпарварона, тарбияи ахлоқӣ, меҳнатдӯстӣ, созандагӣ ва ғайра ҷой доранд. Аз ин рӯ, омӯзиши афкори илмии онҳо ва сарчашмаҳои ташаккули онҳо яке аз муҳимтарин вазифаҳои муҳаққиқони минбаъда аст [2, с.105].

Дар мавриди ақидаҳои инсондӯстии мутафаккирони ислом, аз ҷумла Шиблии Нуъмонӣ ҳаминро метавон гуфт, ки андешаҳои гуманистии ӯ асосан дар зерин таъсири ақидаҳои гуманистии шеърӣ форсӣ ташаккул ёфтааст, ки мо инро дар мероси назми вай мушоҳида мекунем. Аз ин рӯ, ақидаҳои инсондӯстии Шиблии Нуъмонӣ на танҳо дар каломӣ ӯ, балки дар осори назмиаш низ ифода ёфтааст.

Аз таҳлилу баррасии мероси Шиблии Нуъмонӣ маълум мегардад, ки ӯ масъалаҳои гуманистиро дар осори насриву назми худ мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор дода, дар ашъори худ низ ба масъалаҳои некиву бадӣ ва ғояҳои инсонпарварона диққати ҷиддӣ додааст. Дар осори назми худ Шиблии Нуъмонӣ ба осори мутафаккирони машҳури гуманист, ба монанди Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ва дигарон пайравӣ намуда, идеяҳои онҳоро дар шароити гуногунаи ҷаҳонӣ ва гуногундигарии Ҷиндустон ибраз мекунад ва инсонҳоро барои пайравӣ аз ин гуманизми баланде, ки дар ашъори онҳо инъикос ёфтааст, таъкид менамояд [16].

Шиблӣ дар байни одамон вобаста ба диндорӣ ва намояндаи кадом дину оин буданашон фарқ намегузорад. Вай на танҳо аз эҷодиёти ин шоирони бузург ба вачд омада, аз онҳо дар мақола ва асарҳояш истифода бурда мисолҳо меорад, балки дар таҳқиқоти худ дар бораи таърихи адабиёти форсӣ андешаҳои ҷолиб баён менамояд ва онро адабиёти бузург меномад.

Дар осори насри худ Шиблии Нуъмонӣ ҳамчун як ислохотхоҳ бештар ба мушкилоти иҷтимоӣ, ки аз муносибати байни одамон бармеоянд, таваҷҷуҳи бештар зоҳир намудааст. Аз ҷумла, чунин масъалаҳо, аз қабили некию бадӣ, баробарӣ бародарӣ, адолату озодагӣ ва дигар амалу рафторҳои, ки муносибати байни инсонҳоро устувор месозанд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст ва ҳамеша дар орзуи эҷоди як низоми одилонаи иҷтимоӣ будааст, ки дар он одамон баробару бародар дар асоси принципҳои гуманистӣ зиндагӣ мекунанд. Чун Шиблӣ мутафаккири мусулмон ва пайрави каломӣ исломӣ буд, ин масъаларо низ дар доираи таълимоти дини ислом баррасӣ кардааст ва чунин ҷомеаро ӯ ҷомеаи исломӣ ҳисобидааст. Ба ибораи дигар, вай ҷонибдори низоми иҷтимоии исломӣ ва давлати исломӣ мебошад, ки ба принципи адолати иҷтимоӣ асос ёфтааст, ки дар он шахс дар маркази таваҷҷуҳ қарор дорад ва ҳуқуқҳои ӯ дар низоми қонунгузорӣ ҷомеа риоя шуда, мавриди эҳтиром қарор доранд. Дар ин робита, Шиблӣ фарқи таълимоти ҳуқуқи мусулмонон ва ғайримусулмононро наметаносонад. Ба ақидаи ӯ, “ислом ба ҳамаи халқҳо эҳтиром қоиладор аст ва ба онҳо эҳтиромона муносибат намуда, нисбати онҳо амали хайрхоҳонаро дастур медиҳад» [14, с.186]. Дар асоси ин, Шиблӣ чунин мешуморад, ки эҳтиром нисбати ҳама одамон набояд бо як дини муайян маҳдуд карда шавад, одамон новобаста аз эътиқоди динӣ бояд ҳуқуқҳои баробар дошта бошанд [13;15].

Шиблӣ таъкид месозад, ки дар ҷомеа бояд ҳамкорӣ ва ваҳдати намояндагонии динҳои гуногун вуҷуд дошта бошад, то одамон дар сулҳу осоиштагӣ умр ба сар баранд ва аз ҳар гуна низоъ ва кашмакашиҳои диниву мазҳабӣ дар амон бошанд. Моҳияти гуманистии чунин муносибат дар ҷомеа ба он оварда мерасонад, ки он сулҳу ҳамбастагии ҷомеаро таъмин намуда, ваҳдати тамоми мардумро тақвият мебахшад.

Чуноне ки қаблан зикр намудем, Шиблии Нуъмонӣ дар муддати дар Аврупо

буданаш бо таълимоти гуманистии мутафаккирони аврупоӣ ошно гардида, пас аз бозгашт коллеҷи наvero ташкил кард, ки дар он таълим дар асоси низоми таҳсилоти аврупоӣ ба роҳ монда шуд. Дар ин раванд ӯ мехост, ки ақидаҳои инсонпарварони аврупоӣ ва принципҳои бунёдии гуманистиро ҳамчун озодии интихоби халқҳо барои ояндаи худ, гуногунрангии пешрафти иҷтимоӣ ва бартарии манфиатҳои умумии инсонӣ истифода барад.

Бояд қайд кард, ки дар Ҳиндустоне, ки дину эътиқодҳои гуногун мавҷуд аст, Шиблі ба таҳаммулпазирии динӣ ва ҳамкориҳои мусалмонон ва ҳиндуҳо дар муборизаи муштарак барои истиқлолияти Ҳиндустон ва рушди он даъват намуда, махсусан озодӣ ва масъулияти шахсро ҳангоми иҷрои талабот ва маросимҳои динӣ таъкид кардааст.

Вай чунин мешуморад, ки диндорӣ ниёзи ботинии одамон аст, аз онҳо иҷрои талаботи диниро талаб кардан ғайриимкон аст, дар ҳоле ки дар ботини онҳо имон вучуд надошта бошад. Аз ин рӯ, тибқи эътиқоди динӣ, ҳама мустақилона талаботҳои диниро иҷро мекунад, имону эътиқоди онҳо аз ягдигар, ҳатто аз ходимони динӣ фарқ намекунад ва аз ҳам афзалият надорад. Исломи баробарии ҳамаи эътиқоди диниро эътироф мекунад. Гузашта аз ин, Шиблі чунин мешуморад, ки Худо барои иҷрои маросимҳои динӣ ба мардум ниёз надорад ва нисбати онҳо бениёз аст [14, с.125].

Шиблі чунин мешуморад, ки тибқи ислом ниёзҳои ҳаётии одамон, аз қабилӣ ба даст овардани сарвати моддӣ, бунёди оила, муҳаббат ба Ватан ва ғайра як ҷузъи арзишҳои мазҳабӣ низ ба шумор мераванд, ки иҷрои маросимҳои диниро бояд ҳамчун унсурҳои ахлоқӣ фаҳмид, дар ҳоле ки худӣ мардум аз иҷрои ин маросимҳо манфиатдоранд ва на бештар аз ин [16, с.127]. Дар ин маврид, ӯ мегӯяд, ки гарчанде аврупоӣҳо чунин ақидаҳоро навабул карда бошанд, мусулмонон хеле барвақт дар баробари пайдоиши ислом, ҳанӯз бо дастури Қуръон ин меъёрҳоро мавриди амал қарор дода буданд. Ӯ ҳатто мисол меорад, ки саҳобагони Пайғамбар, иҷрои талаботҳои ҳаётиро унсурҳои динӣ медонистанд. Пеш аз ҳама, ба чунин унсурҳои иҷроӣ чунин принципҳои гуманистӣ, аз қабилӣ муҳаббат, инсондӯстӣ ва меҳру шафқат ба одамон буд.

Яке аз ҷанбаҳои муҳимми таълимоти инсонгароёнаи Шиблі таъкиди босароҳати амалҳои шоиста нисбат ба риояи ҳуқуқҳои занон, баробарии онҳо бо мардон чи дар қонун ва чи дар амал аст. Ӯ мегӯяд бидуни эҳтироми занон ва риояи баробарии онҳо, татбиқи принципҳои гуманизм дар зиндагӣ ғайриимкон аст.

Шибліи Нуъмонӣ дар ин масъала бартарии таълимоти исломиро нишон медиҳад, мавқеи занонро дар ҷаҳони ислом амиқан навсозӣ мекунад, гарчанде медонист, ки дар ҷомеаи муосири худ мавқеи занон ислоҳоти мукамалро талаб мекунад. Албатта, ӯ ва дигар ислоҳотгарони исломии Ҳиндустон чунин вазъиятро ба хубӣ дарк мекарданд.

Аммо, Шиблі дар бораи баробарии занон ва мардон ва махсусан дар бораи озодии занон ва таъмини ҳуқуқҳои онҳо сухан ронда, камбудӣҳо ва маҳдудиятҳои ҳуқуқи занонро дар шариат, ки аксари ислоҳотчиёни исломии Ҳиндустон қайд мекарданд, намедид. Аз он ҷумла, Муҳаммад Иқбол ғояҳои шоири туркро дар асари худ "Эҳёи тафаккури исломӣ" мувофиқи суханони ӯ ситоиш намуда, қайд кардааст, ки занон танҳо нисфи ҳуқуқи мардонро дар мерос, чоряки ҳуқуқро дар издивоҷ ва нисфи ҳуқуқро дар шаҳодат додандоранд, ки албатта, ҳуқуқи занонро маҳдуд мекунад [9, с.123].

Шиблии Нуъмонӣ дар бораи баробарии занону мардон баҳс карда, барои тақвияти фикру андешаҳои худ аз чунин сураҳои Қуръон: “Рум”, “Аҳкоф”, “Нисо” ва ғайра як қатор мисолҳо овардааст. Аз ҷумла ӯ таъкид менамояд, ки тибқи Қуръон мард ва зан, ду шарикӣ баробархуқуқӣ зиндагӣ мебошанд, онҳо на танҳо ҳуқуқҳои баробар, балки қобилиятҳо ва имкониятҳои маънавии баробар доранд [16, с.131]. Аз ин гуфтаҳои Шиблии Нуъмонӣ бармеояд, ки ӯ дар таълимоти гуманистии худ тарафдори баробарии мардону занон мебошад ва мисли баъзе намоёндагони ислом мардонро бар занон тарҷеҳ - афзалият намедихад.

Хулоса, Шиблии Нуъмонӣ яке аз мутафаккирон, маорифпарварон, ислохотчиён, гуманистон ва идеологҳои ҳаракати озодихоҳони асри 19 Ҳиндустон мебошад, ки бо афкори осори инсондӯстона ва инсонгароёнаи худ дар рушди инкишофи ҷомеаи Ҳиндустон саҳми арзанда гузоштааст.

Муқарриз: Аҳмедов С. – д.и.ф., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарки Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимаи дуҷуми асри 19 ва ибтидои асри 20) / Б.С. Амондуллоев. – Душанбе, 2019. – 245с.
2. Амондуллоев Б.С. Таҳлили муқоисавии «Таҳсил-ус-саодат»-и Форобӣ ва «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ»-и Ибни Мискавайҳ / Б.С.Амондуллоев, П. Н.Давлатов //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – №5. – С. 105-116.
3. Давлатов П.Н. Таъсири фалсафаи асрҳои IX-X ба Ибни Мискавайҳ / П.Н. Давлатов //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2022. – №4. – С. 51-62.
4. Каломи чади. Мабои ва омӯзаҳо. -Техрон: Асотир, 1387. -399 с.
5. Корбен, Анри. Таърихи фалсафаи исломӣ. - Техрон, 1352 ҳ.
6. Куръони карим. Матни асл ва тарҷумаи маъноҳои он ба забони тоҷикӣ. Матни тарҷумаи тоҷикӣ ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров. -Душанбе: Эр-граф, 2011.
7. Мутаҳҳарӣ Муртазо. Адли иллоҳӣ. -Техрон, 1361.
8. Муҳаммад Ризо Асадӣ. Пайванди илми калом ба суннат ва таҷаддуд // Каломи чади. Мабои ва омӯзаҳо. –Техрон, 1387.-С. 140-165.
9. Муҳаммад Иқбол. Эҳёи фикри динӣ дар ислом. - Душанбе, 2000.
10. Саид Қутб. Адолати иҷтимоӣ дар ислом. - Техрон, 1349/1961.
11. Фарҳангшиносӣ. (Китоби дарсӣ). Ҳайати муаллифон. –Душанбе, 2020. 256с.
12. Хумоюн Ҳимматӣ. Муқаддима ба илоҳиёти чади. –Техрон,1380.-204 с.
13. Хусейнзода М. Фалсафаи дин. -Техрон, 1380. -490с.
14. Чаъфар Субҳонӣ. Маҷхале бар масоили чади дар илми калом. - Техрон, 1386 (2007), Ҷ.3. - С.74-81.
15. Шиблии Нуъмонӣ. Таснифи калом. -Техрон, 1387. -176 с.
16. Шиблии Нуъмонӣ. Каломи чади. -Техрон, 1387. -235 с.
17. Шиблии Нуъмонӣ. Таърихи илми калом. -Техрон, 1386 (2008).
18. Юсуфӣён Ҳасан. Каломи чади. -Техрон, 1391. -462 с.

АНДЕШАҲОИ ГУМАНИСТИИ ШИБЛИИ НУЪМОНИ

Дар мақола назар ва андешаҳои Шиблии Нуъмонӣ, яке аз шахсиятҳои маъруфи фарҳангу адаби асри 19 Ҳиндустон, оид ба моҳияти ҳастӣ ва озодии инсон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Афкори ислохотхона ва моҳиятан гуманистии ӯ, ки аслан, хусусияти умумибашарӣ дорад, оид ба ин масъала равшан карда шудааст. Таъкид шудааст, ки бо вучуди он ки ҷаҳонбинии ӯ бештар дар асоси таълимоти ислом ташаккул ёфта бошад ҳам, вале дар масъалаи инсон ва гуманизм дар ҷаҳорҷӯбаи дин маҳдуд нашуда, озодиву баробархуқуқии ҳамаи инсонхоро новобаста аз мавқеи иҷтимоию иқтисодӣ, мансубияти қавмиву наҷодӣ ва диниву маъзабияшон яқсон доништааст. Мутафаккир зухуроти аломатҳои гуманистиро дар ғояҳои озодӣ мебинад ва озодии инсонро ҳуқуқӣ фитрии ӯ медонад. Назари Шибли Нуъмонӣ хангоми шарҳу тавзеҳи мафҳуми “озодӣ” дар асоси афкори андешаҳои мутафаккирон ҷомеашиносони барҷастаи ҳам шарқиву ҳам ғарбӣ ва моҳияти гуманизми мутафаккир, ки инсонро озоду соҳибхитӣёр, дорои ирода, қувва, истеъдод бо риояи меъёрҳои олии ахлоқӣ, хоҳиши анҷом додани кори хайр, хушбахт шудан ва хушбахтии дигаронро пазируфта, кӯшиш ба камолот, беҳбудии ҷомеа, бародариву баробарӣ медонад, шарҳу баён ёфтааст. Ҷанбаҳои муҳими таълимоти инсонгароёнаи Шиблӣ бо таъкиди босароҳати амалҳои шоиста нисбат ба риояи ҳуқуқҳои занон, баробарии онҳо бо мардон ҷӣ дар қонун ва ҷӣ дар амал шарҳу тавзеҳ шудааст.

Калидвожаҳо: гуманизм, озодӣ, баробархуқуқӣ, баробарӣ, ирода, қобилият, соҳибхитӣёрӣ, мутафаккир, маорифпарвар, ислохотчи, динӣ, маъзабӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, шарқӣ, ғарбӣ.

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ШИБЛИ НУМАНИ

В статье проанализированы взгляды Шибли Нумани, одного из известных деятелей культуры и литературы Индии XIX века, философии человеческого существования и его свободы. Выяснено его реформистские и гуманистические взгляды, имеющие по существу общечеловеческий характер. Подчеркивается, что, несмотря на то, что его мировоззрение в большей степени формировалось на основе учения ислама, он не ограничивался вопросом о человеке и гуманизме в рамках религии и поддерживал свободу и равноправие всех людей независимо от их социального и экономического положения, национальной и расовой принадлежности, вероисповедания и секты. Доказано, что мыслитель рассматривает свободу человека как гуманистические признаки и считает свободу человека его естественным правом. Выявлено, что Шибли Нумани при объяснении понятия «свободы» опирается на мнения и идеи видных мыслителей и социологов Востока и Запада и суть гуманизма мыслителя, видящего человека свободным и независимым, имеющим волю, силу, талант с соблюдением высоких нравственных норм, стремлением делать добро, стремлением к совершенству, к улучшению общества, братства и равенства. Отмечены важные аспекты гуманистического учения Шибли в отношении прав женщин, их равенства в обществе.

Ключевые слова: гуманизм, свобода, равенство, воля, способность, суверенитет, мыслитель, просветитель, реформатор, религиозный, сектантский, экономический, социальный, политический, восточный, западный.

HUMANIST VIEWS OF SHIBLI NUMANI

The article analyzes the views of Shibli Numani, one of the famous figures of culture and literature of India in the 19th century, about the philosophy of human existence and its freedom. His reformist and humanistic opinion, which essentially has a universal character, is clarified. It is emphasized that despite the fact that his worldview was largely formed on the basis of the teachings of Islam, he was not limited to the question of man and humanism within the framework of religion, and supported the freedom and equality of all people, regardless of their social and economic status, nationality and race, religions and sects. It is proved that the thinker considers human freedom as humanistic features and considers human freedom to be his natural right. It was revealed that Shibli Numani, when explaining the concept of "freedom", relies on the opinions and ideas of prominent thinkers and sociologists of the East and West and the essence of the thinker's humanism, who sees a person as free and independent, having will, strength, talent in compliance with high moral standards, the desire to do good, strive for excellence, for the improvement of society, brotherhood and equality. Mastered the important aspects of the humanistic teachings of Shibli regarding the rights of women, their equality in society.

Key words: humanism, freedom, equality, will, ability, sovereignty, thinker, educator, reformer, religious, sectarian, economic, social, political, Eastern, Western.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Раҳим* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа. **Суроға:** 734052, ш. Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **985176666**
Давлатов Пулодҷон Нуралиевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734052, ш. Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **DavlatovP1976@mail.ru** Телефон: **(+992) 93-542-42-91**

Сведения об авторах: *Каримов Раҳим* - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук. **Адрес:** 734052, г. Душанбе, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: **985176666**
Давлатов Пулодҷон Нуралиевич - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент кафедры истории философии и социальной философии философского факультета. **Адрес:** 734052, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: **DavlatovP1976@mail.ru** Телефон: **(+992) 93-542-42-91**

Information about authors: *Karimov Rahim* - Tajik National University, Candidate of Philosophical Sciences. **Address:** 734052, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave, 17. Phone: 985176666
Davlatov Pulodjon Nuralievich - Tajik national university, candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of History of philosophy and Social philosophy in philosophical faculty. **Address:** 734052, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. E-mail: **DavlatovP1976@mail.ru** Phone: **(+992) 93-542-42-91**

Зикрзода Ҳ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Дар хусуси паҳлуҳои гуногуни таълимоти таълимоти фалсафии мутафаккирони форсу тоҷик таҳқиқоти зиёде анҷом гирифтаанд. Ормони иҷтимоӣ масоили басо мураккаб буда, дар атрофи он миёни ҷомеашиносон назарҳои гуногун мавҷуд аст. Мадинаи одилаи Ибни Сино бар ин тафовутҳо ва ҳамкориҳои миёни одамон устувор аст. Натиҷаи ҷомеаи ноҳамгунӣ чизе ҷуз аз саодат ва адолат нест. Аз дидгоҳи ин файласуф тавонмандӣҳо ва имконоти моддию маънавӣ дар байни одамони як ҷомеа дар ҳақиқат ба манзалати тақсимкорӣ аст, ки барои ба низом овардани ягон гурӯҳи одамон гурезе аз он нест. Ҳангоме ки ин ихтилофҳо, фарқиятҳо ва ҷудоӣҳо мавриди ризоияти ҳамагон бошанд, натиҷаи он низ саодат ва адолат хоҳад буд, ҳамаи одамон нисбат ба ҳамдигар ҳамдилу хайрхоҳ мешаванд ва дар пояи адолат ҷомеа рушд хоҳад кард. Дар ин ҷо саволе ба миён меояд, ки оё дар ақоиди Ибни Сино дар бораи адолат таъбири “шартнома ё қарордоди иҷтимоӣ” нуҳуфтааст? Худи ҳамон М. Ҳаддури муътақид аст, ки ҳарчанд Форобӣ ба таври ғайримустақим дар тарҳи мадинаи фозилаи хеш ғояи қарордоди иҷтимоиро пешкаш карда бошад, дар таълимоти Ибни Сино бошад, ин ғоя дар қолаби мадинаи одилаи ӯ баён гардидааст ва илова мекунад: “... ҳеч файласуфи мусулмонӣ қабл аз ӯ ташреҳ надодааст, ки назму тартиби сиёсӣ бар асоси як қарордод ба вучуд меояд. Қарордоде, ки тибқи меъёрҳои адолат ва суннат, ки мавриди тавофуқи тарафайн аст, маршрут ва муътақид мешавад. [20.с.121].

Ҳақиқат он аст, ки мафҳуми “қарордоди иҷтимоӣ” дар таълимоти онҳо, хусусан Ибни Сино, ҷой дорад. Аз назари вай, инсон муҳтоҷи тақсими кор аст, ки бе он иҷтимоӣ ва мушоракати одамон сурат гирифта наметавонад. Ҳамчунон ки иҷтимоӣ ва мушоракат ҳам бе созишнома ё қарордод шакл ва ибтидо дошта наметавонад. Мабно ва миқёсҳои ин қарордодҳо суннат ва адл аст ва барои ташреҳ ва иҷрои онҳо низ қонунгузори одил зарур аст. Андешаи Ибни Сино дар “Аш-Шифо” дар ин бора чунин аст: “Бад-ин сон, бадехӣ аст, ки инсон дар вучуд ва бақои худ ниёзманди мушоракат бо дигарон аст ва барои таҳаққуқ ёфтани ин мушоракат қарордодҳои зарурат доранд. Ҳамчунон ки сабабҳои дигаре низ дар ин амр зарурат дорад, барои қарордодҳои низ суннату адл ва барои суннату адл низ қонунгузор ва иҷрокунандаи одиле зарурат дорад. Ин шахс дар миёни мардум рафта, суннати худро бар онҳо ҷорӣ мекунад. Пас, бояд инсоне вучуд дошта бошад, ки иҷоза надихад, то одамон бо тавачҷуҳ ба назарҳои хеш амал кунанд, зеро дар ин сурат назарҳои гуногун падида хоҳанд омад ва ҳар як аз онҳо он чиро, ки ба нафъи ӯст, адл ва он чиро, ки бар зарари ӯст, зулм талаққӣ хоҳад кард”. Файласуф дар идомаи ин қавл бар зарурати вучуди чунин инсоне барои роҳбарии одамон таъкид намуда, онро аз асоситарин зарурияти иҷтимоӣ шумурдааст. Дар китоби “Ал-Ишорот ва танбиҳот” ӯ таъкид намудааст, ки бояд байни одамон муомила дар асоси қарордоди адл вучуд дошта бошад ва дар “аш-Шифо” овардааст, ки адолату адл аст, ки қонунҳои шаръиро

нигоҳ медорад ва дар муомилот ва умури иқтисодӣ инсон маҷбур аст, ки бояд аз адл пайравӣ кунад [19, с. 32].

Ибни Сино бархилофи Форобӣ мадинаи одилаи худро чузъ ба чузъ шарҳ медиҳад. Мадинаи одилаи ӯ бар тафовут ва таовун, табақаҳо, ҷойгоҳҳо ва мансабҳои афрод бар ҳасби шоистагиҳо, истехқоқҳо (чизе, ки қобили ҳаққу ҳуқуқи шахс бошад) ва қобилиятҳои мутафовути онҳо муайян карда мешавад. Ин навъи муайянсозӣ бо низоми сиёсии мадинаи одила мутаносиб мебошад ва ӯ монанди Афлотун сокинони мадинаи одиларо ба се табақа тақсим мекунад: мудирон ё раҳбарон, пешаварон ё хунармандон ва ниғаҳбонон ё посбонон. Ибни Сино дар бораи мудир ё раҳбари ҷомеа муътақид аст, ки ӯ бояд одил ва моил бар фазилатҳои нек бошад, зеро ороштагӣ ба ахлоқ ва арзишҳои волои он, пеш аз ҳама, барои касоне зарур аст, ки роҳбарӣ ва тадбири умури дигаронро бар уҳда гирифтааст. Онҳо бояд қабл аз он ки ба кори сиёсат бипардозанд, аввалан ба сиёсати хеш ҳиммат гузоранд ва худро ба сифатҳои нек ва фазилатҳои ахлоқии мухталиф мусаллаҳ созанд. Зарурати адолати раҳбар ва мудир аз диди Ибни Сино дар он ифода меёбад, ки асосан ғарази ӯ аз вожаи “тадбир” дар заминаҳои иҷтимоӣ баробар аст бо он чӣ дар тариқи адолат анҷом мепазирад. Аз сӯйи дигар, “фармонравой, ки кишвари дилро ба фазилатҳо (ҳамчун адолат) мерасонад ва деу дадро аз даруни хеш берун ронад, ба осонӣ метавон кишварро обод ва одамонро ҳидоят ва давлатеро раҳбарӣ намояд [21, с.231].

Ибни Сино дар китоби “ал-Ҳикмат ул-арузийя” маслаки Афлотун ва Арастуро пуштибонӣ намуда, ба таври умум мавқеи хешро дар бораи авзои замон ва низому сиёсати ҳоким мушаххас мекунад. Ба андешаи ӯ, сиёсати мавҷудаи давраи ӯ аз сиёсати тағаллуб ё сиёсати каррома, сиёсати ҷамоия ва баври хеле кам сиёсати ниёкони гузашта ҳам боқӣ мондааст. Ӯ муътақид аст, ки одамон аз ҳама ниёзмандтар ба ислоҳи ҳокимон ҳастанд, зеро онҳо ба сабаби ғафлаташон аз худ ва тамаллуқгӯии одамон, ҳикматнопазирӣ ва саркашии мардум аз изҳори бадиҳояшон, огоҳ сохтани онҳо ва бар айбу гуноҳояшон аз солеҳон фосилаи бисёр доранд [20, с.321]. Дар иртибот бо ин масъала, шарқшиноси маъруф Ф. Роузентал қайд мекунад, ки Ибни Сино ба ҳамон нисбат, ки ҳаводори роҳбари ормони бофазилат буд, аз фармонравоеи зӯрсолор (мутағаллиба) интиқод мекунад ва барои онон то ба қатл расониданашон аз ҷониби онҳое, ки тавони ин корро доранд, раво мешуморад. Чунин касоне агар аз қатли фармонравои зӯрсолор саркашӣ кунанд, бояд мучозот шаванд. Ибни Сино муътақид аст, ки дар қонунҳои мадинаи одила чунин тарзи муносибат нисбат ба ҳоким расман ворид гардад ва иҷрои ин кор мояи тақарруби илоҳӣ аст. Ин қазияро ӯ чунин баён кардааст: “Бояд дар қонун зикр шавад, ки ҳар кас ба мол ё ба қаҳр бар халифа хуруҷ кунад, мубориза бо ӯ ва куштани ӯ бар ҳамагон лозим хоҳад буд. Агар мардум битавонад ба ин амр мубошират бикунанд, аммо агар аз он сар кашанд, онон муртакиби гуноҳ шуда ва ба Худо куфр варзидаанд ва лозим аст, ки дар қонун зикр карда шавад, ки... ҳеч амре бештар аз куштори ин ҷаббор, инсонро ба Худо наздик намекунад [18, с.321].

Ҳамин тавр, Ибни Сино воридаи баррасии масъалаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ мегардад ва одамони мадинаро ба се табақаи асли тақсим мекунад: мударрон, яъне сиёсатмадорон, мудирон, олимон ва асҳоби андеша; санноъ (истехсолкунандагон) – санъатгарон, кишоварзон, пешаварон (косибон) ва бозаргонон; муҳофизон –

низомӣён, ҷанговарон ва марзбонон. Тибқи андешаи ӯ, ҳар яки ин табақаҳо бояд раисҳои худро дошта бошад ва он раисҳо низ ҳар кадомашон барои мартабаҳои поёнтар аз худ раисе таъин намоёнд, то ба поинтарин қишри мардум ба интиҳо расад ва ба ин сурат дар даруни мадина ҳеҷ кас ёфт нашавад, ки ҷойгоҳи муносиби вай маълум нагардад ва бекор намонад. Ин моҳияти адолати иҷтимоии инсон аст. Ҳамчунин назароте дар мавриди бекорон, сарватмандоне, ки аз ҳадди эътидол берун мебароянд, таҳрими баъзе аз машғулиятҳои зараровар, монанди қимор, ба меъёри адл ва ноадолатии Ибни Сино ворид гардидаанд. Барои ҳамин сиёсати ҳокимро дар нисбати онҳо зарур мешуморад. Анвои сиёсат бошад, дар андешаи Ибни Сино, чуноне ки олими эронӣ Муҳаммад Боқирӣ Хуросонӣ қайд кардааст, чунин тасниф шудаанд: аввалан, сиёсати ваҳдонӣ (худкомагӣ) аст, ки мутафаккир дар бораи он мегӯяд: “Ба ин далел ин ҳукуматро ваҳдонӣ меномам, ки роҳбари он аз ширкат додани ҳар кас дар мақом ва манзалати худ имтиноъ меварзад”. Муҳаққиқи фавқуззикр ҳамчунин зикр мекунад, ки ба ақидаи Ибни Сино ҳадафи сиёсати ваҳдонӣ ва тағаллубӣ ба таслими маҳз водоштани одамони мадина аст. Ӯ дар баробари низоми сиёсии каромат ва низоми сиёсии фикрия, ки тафсили онҳо барои мавзуи мо он қадар ҳам муҳим нест, дар бораи низоми демократӣ тазаккур дода, менависад: “Ибни Сино айнан вожаи “димукросӣ”-ро ба кор бурда ва дар таърифи ин низом мегӯяд: “Сиёсати димукросӣ он аст, ки ҳамаи аҳолии мадина дар муқобили қонун баробар ва аз ҳуқуқу каромат яксонӣ бархӯрдор бошанд... Дар ин низом касе наметавонад ба ҷуз аз роҳи иҷмоъ ва иттифоқи назари ҳамагон ба мақоми раёсат бирасад. Онон ҳар вақт бихоҳанд, метавонанд он раисро тағйир бидиҳанд. Ибни Сино мегӯяд, “ҳадафи ниҳоии низоми димукросӣ – озодӣ аст [17, с.132].

Возеҳ аст, ки Ибни Сино фарди хурӯҷкунандаро бар мадинаи одила “ҷаббор” ва “мутағаллиб” меномад ва дар ҳар ҳол ҳамаро ба мубориза бо зӯроварӣ ва ситамгорӣ даъват мекунад. Ӯ дар зери таъсири файласуфони юнонӣ дар китобаш “ал-Ҳикмат ул-арузийа” низомҳои сиёсии замони худро тақсимоҷ намуда, бештари онҳоро ғайрифозила ва ғайриодила меномад. Дар маҷмуъ бошад, Ибни Сино дар концепсияи адолати хеш масъалаи хеле муҳим ва арзишмандро матраҳ намуда, дар он озодии инсонро бар фармонбардорӣ волотар медонад: барои ба даст овардани озодӣ ва раҳо ёфтани аз ҳукми ҳокимони золим ва ситамгор ҳатто қатли онҳоро низ ҷоиз мешуморад. Умуман, адолати ақлонии Ибни Сино монанди назарияи ҳамсони он дар таълимоти Форобӣ дар ниҳояти кор бо ҷанбаи динии он - сарнавишти инсон ҷамъбааст мегардад. Зеро, чуноне ки М. Шариф қайд кардааст, одамоне, ки дар мадинаи одила адолатро дарк мекунанд, нафси онҳо дар охират адолати илоҳиро дарк намуда, нафсҳои одамоне, ки ҳанӯз моҳияти онро дарк накардаанд, ба саодати абадӣ расида наметавонанд [16, с.321].

Аён аст, ки ҳам дар таълимоти Форобӣ ва ҳам Ибни Сино адолат ба таври кулӣ ба дунболи масъалаи фазилати инсон ва идеалҳои ормонҳои инсон дар ҷомеа барои рафъ намудани таъбизу зӯроварӣ ва нобаробарӣ аст. Дар миёни нишондодҳои мухталифи адолат (сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғайра) концепсияи адолати иҷтимоӣ ва сиёсӣ яке аз муҳимтарин буъдҳои ба ҳисоб мераванд, ки бар пояи ақлоният ва пайвастагии назариявӣ амалии таъсиси низоми иҷтимоӣ ва сиёсӣ, тақсими

одилонаи қудрат, эҷоди баробарӣ ва мавзунӣ дар миёни сатҳҳои гуногуни иҷтимоӣ-сиёсӣ таъкид шуда, метавонад коромадҳо ва машруиати ин низомро волоият бахшад.

Бар асоси гуфтаҳои фавқуззикр, Насируддини Тӯсӣ бо коркарди назарияи мадинаи фозила ба адолати сиёсӣ-иҷтимоӣ итминон дорад, ки чунин мадина (шаҳр) барои инсонии маданӣ (шаҳрӣ) зиндагии хуб ва саодатманд муҳайё месозад. Назарияи вай ҳам монанди Форобӣ ва Ибни Сино бар пояҳои ҳастишиносӣ ва инсоншиносӣ устувор аст. Ӯ бо баҳрагирӣ аз ҳикмати файласуфҳои юнонӣ ва исломӣ, монанди Афлотун, Арасту, Пифагор, Ал-Киндӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва дигарон мадинаи фозилаи худро бунёд намудааст. Дар “Ахлоқи Носирӣ” дар мақолаи сеюм, ки ба сиёсати мадинаҳо бахшида шудааст, бо таъкид бар нақши Форобӣ дар бораи фалсафаи мадинаи фозилааш навиштааст, ки “ҳақими сонӣ Абунастри Форобӣ, ки аксари ин мақулотӣ манқул аз ақвол ва нукоти ӯст, гӯяд: “Афоиҳои ходим аносиранд би-з-зот, чӣ эшонро дар ласъи ҳайвонот, ки мучиби инҳилоли таркиби эшон аст, нафъе нест ва сибӯҳ ходиманд би-л-араз, ки ғарази эшон аз ифтирос нафси хеш аст ва инҳилол бо аносир ба табаййат лозим ояд”. Насируддини Тӯсӣ дар ҳамин китоб ҳикматро ба ду қисм – назарӣ ва амалӣ тақсим мекунад; аҳаммияти ҳикмат дар ҳаракати инсон аз нуқсон ба камол бар ҳасби тоқати инсон аст; ҳикмати амалӣ – донишмандии манфиатҳои ҳаракати иродӣ ва феълҳои офарандаи навъи инсонӣ ба вачҳе бошад, ки ба низоми аҳволи маишат ва расидан ба камоли ӯ бирасонад. Бар ин поя, Насируддини Тӯсӣ бо таъкид бар ҳикмати амалӣ андешаи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва назарияи адолати худро дар қолаби тафаккури фалсафӣ-динӣ сомон медиҳад.

Ӯ дар осори мухталифаш, аз ҷумла китоби “Оғоз ва анҷом” муътақид аст, ки ҷаҳони ҳастӣ ва зиндагии сиёсии инсон ҳамагӣ бар асоси ҳадаф ва дорои маъно ташкил шудааст. Дар ин ҳастишиносӣ мабдаъ ва маоди инсон ҳамон судури халқ аз Холиқ ва сипас бозгашти махлуқ ба сӯйи Ӯ мебошад. Тамоми марҳилаҳои офариниш бар адл ва эътидол поя гирифта, адли илоҳӣ ва эътидол дар низоми таквин мучиби субот ва устувории мавҷудот аст. Аз нигоҳи инсоншиносӣ, ӯ муътақид аст, ки нафс ва қувва (ақли назарӣ ва амалӣ)-и инсон дорои мартабаҳо аст ва ӯ метавонад мартабаи камол ё наздикро тай кунад. Инсонии мадди назари Насируддини Тӯсӣ дар иртибот бо ин талошҳои омодаи таълим ва дарёфти илму дониш аст, зеро ки “ғараз аз хилқати олам такомул ва тараққии мавҷуди бартари офариниш, яъне инсон мебошад” [10, с.321]. Мутафаккир арзиши зотӣ, озодӣ ва мухтор будани инсонро мепазирад, лекин ба иллати нуқси зотии инсон ӯро ҳамчун меъёри умур муаррифӣ намекунад, ҳарчанд ӯро “ашрафи мавҷудоти олам” ҳисоб мекунад.

Насируддини Тӯсӣ дар “Ахлоқи Носирӣ” ба сиёсати мудун (шаҳрҳо) пардохта, назарияи адолати сиёсиро пешкаш менамояд ва инсонро монанди ҳақимони пешина “маданияи би-табъ” мешуморад ва ҷуноне, ки зикр кардем, инсонро ашрафи мавҷудот медонад, ки вай набояд абзори дигарон бошад. Одамон бояд дар ҳамкорӣ бо ҳам эҳтиёҷоти хеш ва ҳамҷинсоншонро рафъ намоянд ва онҳо дар роҳи камол ниёзмандии тадбиру сиёсатанд. Ба андешаи вай, муҳаббати фитрии одамон бар адолати синоӣ афзалият дорад, ки “агар муҳаббат миёни ашхос ҳосил будӣ, ба инсоф ва интисоф эҳтиёҷ науфтадӣ... Пас бад-ин вучӯҳ фазилати муҳаббат бар адолат маълум шуд [18,с.100]. Дар ин ҷо, адолат ба маънои “инсоф”-и сохтаи инсонӣ аст, зеро ба фоқид шудани муҳаббати фитрӣ ба иллати худҳои (эгоизм – З.Ҳ.) ва фасоди

одамон адолат, билхосса адолати иҷтимоӣ-сиёсӣ дар миёни онҳо бояд эҷод ва ҷорӣ гардад. Барқарории чунин адолат дар миёни одамон барои тақсими манфиатҳо, мансабҳо ва хайрот тавассути ҳокими мадина сурат мебандад: аз қазою қадари онҳо пешакӣ муайян шудааст, ки дар вазъи маишии онҳо бояд ғановату қашшоқӣ, ҳушёрӣю аблаҳӣ ҷой дошта бошад; зеро, агар ҳама сарватманд бошанд, ба якдигар хидмат нахоҳанд кард, мисли он ки онҳо агар камбағал бошанд. Дар ҳолати аввал, ин ҳукм ба он маъно, ки онҳо аз ҳам мустақил хоҳанд буд ва дар ҳолати дуюм - аз сабаби набудани василаи пардохти хидмат ба каси дигар. Инчунин, Насируддини Тӯсӣ таъкид мекунад, ки азбаски ҳунарҳои одамон бо фазилат ва пастии сатҳашон фарқ мекунад, пас, агар ҳамаи одамон як қобилияти фарқкунанда дошта бошанд, ҳамон як намуди шуғро интихоб менамуданд, ки дар натиҷа намудҳои дигар бекор мекунанд ва ба мақсади дилхоҳ расидан ғайриимкон хоҳад буд. Ҳамаи ин дар ҳолат, ки “баъзе ба тадбири соиб мумтоз бошанд ва баъзе ба фазли қувват ва баъзе ба шавкати тамому баъзе ба фарти кифоят. Ва ҷамоате аз тамйизу ақл холи ва ба масобати адавоту олооти аҳли тамйизро ҳамаи корҳо бар ин вачҳ, ки мушоҳида меафтад, муқаддар гардад. Ва аз қиёми ҳар як ба муҳимми хеш қивоми олам ва низоми маишати бани Одам ба феъл ояд [20, с.32]. Аз ин ҷо бармеояд, ки Насируддини Тӯсӣ фазилат ва дар асоси он адолат ва озодии инсонро ҷанбаҳои табиӣ инсон мешуморад ва на иродаи Худо аст, ки инсонро ба ягон ҳокимиятдоре фармонбардор ва вобаста намекунад. Аз нигоҳи динӣ, ки онро Насируддини Тӯсӣ низ дар осораш таъкид намудааст, Худо инсонро ҳамчун намояндаи худ дар ҷаҳон офаридааст ва пас, ҳамчун намояндаи Худо, шахс бояд озод ва арзанда бошад.

Насируддини Тӯсӣ дар мақолаи сеюми “Ахлоқи Носири”-аш дар ҳашт фасл ба сиёсати мудун (шаҳрҳо) таваҷҷуҳ намудааст. Дар онҳо, чуноне ки аз мазмунашон бармеояд, мутафаккир умдатан аз суратбандҳои назариявии Форобӣ ва Ибни Сино илҳом гирифтааст ва бар сабки Муаллими сонӣ ба тақсимбандии улум ва сиёсату иҷтимоот даст задааст. Ӯ ҳамчунин пайрав ва шореҳи осори Мискавайҳ низ будааст ва дар китоби фавқуззикр тарҳи ҳикмати амалии онҳоро дар бораи мудун такмил додааст. Насируддини Тӯсӣ мушаххасан сиёсати ҳокимон ё мулуки ин мудунро сиёсати сиёсатҳо медонист. Ӯ сиёсатро зодаи рушди давлати фозила медонад, ки дар он вучудияти одамонро бе ҳамкорӣ ва ҳамкориро берун аз ҷомеа ғайриимкон медонад, аз ин рӯ, инсон табиатан зарурати муттаҳид шуданро эҳсос мекунад ва ин навъи иттиҳодияро “тамаддун” меномад. Истилоҳи “тамаддун”-ро шарҳ дода, менависад, ки он аз калимаи арабии “мадина” (“шаҳр”) сохта шуда, он макони иҷтимоии одамоне мебошад, ки ба соҳаҳои мухталифи саноат ва ҳунар дар ҳамкорӣ бо ҳам машғуланд. Ба ҳамин тариқ, ӯ калимаи “мадина” (“шаҳр”)-ро на ба маънои маскани сокинони шаҳр, балки ҳамчун иттиҳодияи мушаххаси сокинони шаҳр ифода мекунад. Ин шаҳрро мадинаи фозила меномад ва дар робита бо он Насируддини Тӯсӣ дар бораи адолати иҷтимоӣ сухан меронад. Ин назарияи нав нест ва чуноне ки профессор А.П. Марков қайд мекунад, “аҳаммияти волои адолати иҷтимоӣ ҳамчун принципи калидии арзишию меъёрии тартиботи ҷамъиятӣ (ва “муҳимтарин фазилатҳои ниҳодҳои иҷтимоӣ” - Ҷ. Роулз) дар тули тамоми таърихи инсоният мақом доштааст. Маҳз “ғариза”-и адолат мантиқ ва доираи рушди таърихии инсониятро муайян кардааст (П. Кропоткин). “Ҳамаи соҳаҳои ҳаёти муштараки

одамон - иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ - мантиқи хосси рушди худро дорад, аммо бо ҳамаи ин, онҳоро ғояи марказии умумӣ - адолати иҷтимоӣ муттаҳид мекунад [7, с.211].

Аз назари Насируддини Тӯсӣ ба сабаби он ки пояи мамлакат бар адлу адолат (маъдалат) устувор аст, барои шоҳ риояти ҳоли раият ва ҳифзи қонунҳои одилона шарт ва лозим аст. Сипас, қонунҳо ва шартҳои маъдалатро шарҳ медиҳад: шарти аввали он чунин аст, ки синфҳои табақаҳои ҷомеаро мутакофӣ (баробар, ҳамсон) нигоҳ дорад. Мутафаккир иҷтимоӣ муътадилро ба такофии чор синф вобаста медонад: аввал, аҳли қалам (арбоби илму маориф, фақеҳону қозиҳо, котибону муҳосибон, муҳандисон, мунаҷҷимон, табибон ва шоирон); сониян, аҳли шамшер (муқотилон, ғозӣён, аҳли суғур ва баъсу шуҷоат, ҳорисони давлат); сеюм, аҳли муомила (тоҷирон, ҳунармандон); чорум, аҳли музораа, яъне зироаткорон (деҳқонону фаллоҳон). Адолат, ба қавли Насируддини Тӯсӣ, дар он ифода меёбад, ки ҳар синфе аз ҷойгоҳи мустаҳаққи худ берун нашуда, ба дунболи ғалаба ва зулм бар синфи дигар сайёе наварзад. Зеро, таъкид мекунад мутафаккир, "... чунонки аз ғалабаи як унсур бар дигар аносир инҳирофи мизоч аз эътидолу инҳилоли таркиб лозим ояд, аз ғалабаи як синф аз ин асноф бар се синфи дигар инҳирофи умури иҷтимоӣ аз эътидолу фасоди навъ лозим ояд [21,с.111]. Бояд қайд кард, ки ин назария, ба эҳтимоли азим, аз таълимоти Афлотун сарчашма гирифтааст, ки ба андешаи ӯ, адолат дар сатҳи иҷтимоӣ ҳамчун мафҳуми таносуб ва қарор гирифтани афроди ҷомеа дар табақаҳои хосси худашон маънӣ дорад. Ӯ ҷомеаро муташаккил аз се табақа – фармонравоёну ҳакимон, ниғаҳбонону ҷанговарон ва тӯдаи мардум (демос – ҳунармандон, косибон, кишоварзон) медонист. Аз назари вай адолати иҷтимоӣ қарор гирифтани ҳар фард дар табақаи худ ва бархӯрдор гардидани вай аз имтиёзоти табақаи хеш ва инчунин адои нақши хоссаи худ мебошад. Бинобар ин, адолати иҷтимоӣ дар ин бардошт ба мафҳуми таносуб ва мавзунияту қарор гирифтани дар мақоми хеш баробар буда, имконот ва мансабҳо бар асоси шоистагӣ ва лаёқатҳо тақсим мегардад. Чанишев ин нуқтаи назари Афлотунро чунин шарҳ додааст: "Монанди он ки нафс аз се қисм иборат аст, дар давлат низ бояд се гурӯҳи шахрвандон, се табақа бошад. Қисми ақлонии нафс, ки фазилати он дар ҳикмат аст, бояд ба табақаи ҳукмрон-файласуфон мувофиқ бошад; қисми хашмовар ва ғазабнок, ки фазилати он далерӣ аст, табақаи ҷанговарон (посбонон) аст; қисми поёнию шахватангези нафс - табақаи деҳқонон ва ҳунармандон. Маҳз чунин давлат соҳибфазилат аст: он бо ҳикмати ҳокимони файласуфаш ҳаким, бо далерии посбононаш далер, бо итоати оқилонаи бадтарин қисми давлат ба бехтарини он адолат аст [11, с.100].

Шарти дуҷуми Насируддини Тӯсӣ дар маъдалат он аст, ки ҳоким бояд шароит ва амали сокинони шахрро ба назар гирад, мавқеи ҳар касро мувофиқи шоистагӣ ва қобилияташ муайян кунад. Насируддини Тӯсӣ одамонро ба панҷ табақа тақсим мекунад: аввал, шахсоне, ки табиатан некукоранд ва некии онҳо ба дигарон таъсир дорад, аз ин рӯ, одамони наздиктарин ба ҳоким бояд аз ин тоифа бошанд; хурдтарин хунукназарӣ набояд нисбати онҳо роҳ дода шавад ва онҳоро бояд эҳтиром кард; сониян, онҳое, ки табиатан некукоранд, аммо таъсири камоли онҳо ба дигарон намерасад, онҳо низ бояд қадр карда шаванд ва дар ҳалли мушкилот истифода шаванд; сеюм, онҳое, ки табиатан на хубанд ва на бад; ин синф бояд ҳифз карда

шавад ва ба сӯйи некӣ ташвиқ карда шавад, то беҳтар шаванд; чорум, онҳое, ки табиатан бад ҳастанд, аммо шарри онҳо ба дигарон намегузарад ва онҳо дар зери таъсири суханҳо, пандҳо ва мамнуиятҳо ҳидоят шуда, зеру тарсу ҳарос қарор гиранд ва агар онҳо табиати худро тағйир диҳанд ва ба фазилат рӯ оранд, ҳамон қадар беҳтар аст, аммо дар акси ҳол онҳо беобрӯ ва хор хоҳанд монд; панҷум, онҳое, ки табиатан бад ҳастанд ва шарри онҳо ба дигарон мегузарад. Ин синф бадтарин ва разилтарин одамонанд; табиати онҳо ба табиати ҳоким муҳолиф аст ва онҳо бо синфи яқум мувофиқ нестанд. Агар шарри онҳо умумӣ набошад ва ҳамаҷониба набошад, бо онҳо бояд боадабона муносибат кард; аммо, агар шарри онҳо умумӣ ва сирояткунанда бошад, он бояд бартараф карда шавад. Роҳҳои бартараф кардани бадиرو Насируддини Тӯсӣ аз тариқи зиндонӣ ва ҳабс кардан ва маҳрум намудани онҳо аз муошират бо дигарон медонад.

Шарти сеюми адолат ин аст, ки ҳоким бо назардошти масъалаи мувофиқати синфҳо баробарии онҳоро дар тақсими хайроти муштарак нигоҳ дорад. Насируддини Тӯсӣ навиштааст: “Ва хайроти муштарак саломат бувад ва амволу каромат ва он чи бад-он монад, чи ҳар шахсеро аз ин хайрот қисте бошад, ки зиёдати нуқсон бар он иқтисоӣ чавр кунад. Аммо нуқсони чавр бошад бар он шахс ва аммо зиёдати чавр бувад бар аҳли мадина. Ва бошад, ки нуқсон ҳам чавр бошад бар аҳли мадина. Ва чун аз қисмати хайрот фориғ шавад, муҳофизати он хайрот кунад бар эшон ва он чунон бувад, ки нагузорад, ки чизе аз ин хайрот аз дасти касе берун кунанд бар вачҳе, ки муъаддӣ бувад ба зарари ӯ ё зарари мадина. Ва агар берун шавад, иваз бо ӯ расонад аз он чиҳат, ки берун карда бошанд [9, с.94]. Гумони ғолиб ин аст, ки дар ин шарти адолат низ ба Насируддини Тӯсӣ таъсири машшоиёни шарқӣ, ки худашон низ дар зери таъсири файласуфонӣ юнонӣ ин назарияро матраҳ сохтаанд, маълум мегардад. Масалан, Афлотун дар боби тақсимои амволи шахрвандон ҳукм ронда, аз ҷумла қайд мекунад: “Бо ин ё он тарз, бояд муносибат чунин созмон ёфта бошад, ки шахрвандон барои шикоят аз болои якдигар дар бораи моликият сабабе надошта бошанд, зеро дар сурати ҷой доштани шикоятҳои кӯҳнаи тарафайн, дар сохтори боқимондаи давлат пеш рафта ғайриимкон аст ин барои ҳар касе, ки ақаллан каме ақл дошта бошад, возеҳ аст. Дар кучое, ки монанди замони ҳозира барои мо Худо ба мо имконият додааст, ки давлати наво ба таъсис диҳем, ҳеч гуна хусумати муштарак вучуд дошта наметавонад. Агар ҳатто дар ин ҷо ҳам аз сабаби тақсимои замин ва манзил ба якдигар адоват ба вучуд ояд, гуноҳи он нодонии ғайриинсонӣ хоҳад буд, ки бо ҳама гуна фасод пайваст шудааст [7, с.21].

Насируддини Тӯсӣ дар шарҳи сиёсати мадинаи фозила ва мадинаи ноқиса тағаллуб, истибдод ва ба фармонбардорӣ кашидани одамон ва чаври онҳоро хоссагии аслии сиёсати мадинаи ноқиса ҳисоб мекунад, дар ҳоле ки дар сиёсати мадинаи фозила тамоил ба ҷӯёи саодат ва ба камол расидани нафси онҳо, риояи адолат ва парҳез аз истибдоду тағаллуб робитаи мустақим дорад. Ӯ дар фасли шарҳи сирати мулуки китоби фавқуззикр малик (шоҳ)-ро, ки бояд “раёсати раёсат бошад” ба чанд гуна медонад ва ғаразҳои вазифаҳои онро ба ин гуна тафсил медиҳад: “Ва агарчанд ин қавм, яъне мулк ва мудаббирони мадинаи фозила ба адад бисёр бошанд, чи дар як замон ва ҷӣ дар заминаи мухталиф, ҳукми эшон ҳукми як шахс бувад, чи назари эшон бар як ғоят бошад ва он саодати қусво аст. Ва тавачҷуҳи эшон

ба як матлуб бувад ва он маоди ҳақиқӣ аст. Пас, тасарруфе, ки лоҳиқ дар аҳкоми собиқ кунад ба ҳасби маслиҳат муҳолифи ӯ набошад, бал такмили қонуни ӯ бувад. Ва ба масал агар ин лоҳиқ дар он вақт ҳозир будӣ, ҳамон қонун ниҳодӣ ва агар он собиқ дар ин вақт ҳозир будӣ, ҳамин тасарруф ба тақдим расонидӣ, ки «тариқулақли воҳидун».

Ин матлабро мутафаккир боз ҳам бештар дар шарҳи мадинаи ормонӣ овардааст ва он мадинаест, ки мардуми он дар касби хайр ва аз байн бурдани шарр бо ҳамдигар мувофиқат ва муовинат дошта, рафторашон дар касби камоли нафсашон муштарак аст ва чолибтар аз он, афъоли онҳо ҳақимона ва ақлонӣ дар доираи қонунҳои адолат аст. Ба андешаи Насируддини Тӯсӣ, ин қонунҳои адолат тақозо мекунад, ки ҳар як дар мартабаи худ бошанд ва аз он ҳадди он мартаба нагузаранд ва ҳар як шахс бояд ба санъату хунарҳои гуногун машғул набошад. Аз ҷониби дигар, онҳо дар интиҳоби машғулияташон озоданд ва адолат бо он ҳамбастагии устувор дорад, аммо фазилати яке аз дигари одамон болотар аст: “Ва адолатро бо ҳуррият иштирок аст дар боби муомалот ва аҳзу эъто...” ва дар истинод бар Ибни Сино фармудааст: “...чун мардумро қувватҳои мухталиф аст, мумкин бувад, ки баъзе аз он боис шавад бар феъле муҳолифи муқтазои қуввате дигар, монанди он ки соҳиби ғазаб, ё соҳиби шахват биифрот, ё касе, ки дар мастӣ арбада кунад, афъоле ихтиёр кунанд бе мушварати ақл, ки баъд аз муовадаташ пушаймон шаванд... Аммо касоне, ки ба саодати фазилат мавсум бошанд, ба ҳеҷ вақт ақли эшон мағлуб нагардад ва судури феъли ҷамил эшонро малака шавад [7, с.23].

Бо дар назардошти ин нукот, равшан мегардад, ки Насируддини Тӯсӣ ҳам монанди Форобӣ ва Ибни Сино таҳти мафҳумҳои “озодӣ” ва “адолат”, ки бо ҳам пайванданд, бо ду нозукии масъала рӯ ба рӯ меояд: аввалан он ки “озодӣ” ва “адолат” ҳамчун арзиши маънавии инсонӣ маънидод мешаванд. Ин ба озодии мусулмон ҳамчун шахсе, ки итоат ва фармонбардориро қабул мекунад, ишора мекунад, зеро мувофиқи таълимоти исломӣ ҳуди дин озодӣ ва адолат аст: инсон метавонад ғулом бошад ва ҳамзамон озод бошад, зеро вай тасмим гирифтааст, ки бо роҳи рост, дуруст ҳидоят гардад ва он роҳи раҳой аз бадӣ, ҷаҳолат ва найрангу фиреб аст. Ҳамин тариқ, ҳатто агар ӯ бо олами беруна дар иртибот бошад ҳам, ҳарчанд тобеи Худо бошад ҳам, дар зоти худ озод аст. Чун анъана, ғуломӣ дар ҷомеаҳои мусулмонӣ бештар ба вазъияте рабт дорад, ки муваққатӣ буда, бо аз даст додани назорат на ҷанбаи ботинӣ, балки берунии ҳаётро руҳ медиҳад. Ҳувияти ботинии шахс ҳамеша ҳамчун паноҳгоҳи олий ва одилонаи озодии инсон маънидод мегардад.

Нозукии дигари масъала дар он ифода меёбад, ки адолат ва озодӣ дар ҷомеа, ки бештар хусусияти қонунӣ доранд, аз нуқтаи назари Насируддини Тӯсӣ ва ҳам Форобӣ ва Ибни Сино ба масъалаи афзалият ва бартарии як фард бар дигари он иртибот дорад. Ба ин маъно, инсон бояд қонунҳои муайяни ҷомеаро риоя кунад ва озодӣ наметавонад ҳар он чизро, ки фард аз рӯйи хоҳишҳо ва ҳавасҳои нафси худ тақозо менамояд ва ғуломи ҳавасҳои хеш буда, довари худро аз даст медиҳад ва адолати иҷтимоиро поймол мекунад. Дар маҷмӯъ, сухан дар бораи таносуби озодӣ бо адолати иҷтимоӣ меравад, ки мафҳуми охирӣ дар таълимоти ҳарсеи мутафаккири машшоӣ ба унвони яке аз муҳимтарин ормонҳои инсонӣ ба шумор меравад. Ин умуман, ба фарҳанги умумиисломӣ мувофиқат мекунад, ки ба гуфтаи Т. Иброҳим,

“фарҳанги мусалмонӣ аз ибтидо талош меварзид, ки ба ормонҳои қуръонии “роҳи одилона” шабоҳат дошта бошад. Роҳи одилона – роҳи васатӣ аст. Васат бошад, эътидол ва эътидол – адолат аст. Адолат бошад, ҳақиқат ва ҳақиқат тартибу низоми ормонӣ мебошад. Ба ибораи дигар, огоҳӣ аз эътидол ҳамчун таносуби зарурӣ ва ақлонии вучудияти ҷомеа (умма) дар муносибат ба зоти хеш (сатҳи ҷисмонӣ) ва нисбат ба Худо (сатҳи метафизикӣ), ба нафс ва ҷисм фарогир аст [9, с.54].

Ҳамин тариқ, дар доираи таҳлилҳои ин бахши кори таҳқиқотамон маънои адолатро ҳамчун пояи озодии инсон аз назари мутафаккирони машшоӣ метавон дар ҷаҳорҷӯбаи зерин ҷамъбаст намуд: аввалан, нафси инсон мураккаб аз қувваҳои зиёд аст ва эътидол дар қувваҳои он адолат ном дорад. Ҳеч як аз қувваҳо, майлҳо ва ғаризаҳо мутаноҳӣ нестанд ва низоми зиндагии фардӣ ва иҷтимоии шахс бояд ба гунае шакл бигирад, ки ҳамаи онҳоро ба сурати муътадил ба қор барад; сониян, олам бар асоси эътидол аст ва ҳар чиз дар ҷойгоҳи воқеии худ қарор гирифта, ҳаққи воқеии худро дарёфт намуда, вазифаи аслии хешро анҷом медиҳад; сеюм, низоми ҳастӣ арсаи камол (саодат)-и инсон аст ва камолу ҳамаи фазилатҳо танҳо аз эътидоли нафсонӣ ба вучуд меояд; чорум, адолат ба маънои таҳқиқ ёфтани истъдод аст ва ҳар чиз метавонад суратҳои гуногунро бипазирад (пазируфтани ин гуна суратҳо – аломати озодӣ аст) ва адл он аст, ки ба ҳар чизе сурате комилтар ато шавад ва ба шакли зеботар, устувортар ва муфидтар дарояд; панҷум, инсон бояд тамоми истъдодҳояшро рушд диҳад ва ба камол расонад, то дар силсила маротиб мақоми беҳтарро ишғол намояд. Фарқияти истъдодҳои одамон танҳо масъулиятро мутафовит месозад ва кӯчактарин зиёне ба саҳми шахрвандони мадинаҳо дар тақсими хайроти умумӣ (амният, саломатӣ, дорой, иззату эҳтиром ва ғайра) намерасонад.

Муқарриз: Самиев М.Ҷ. – д.и.ф., профессори ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. .Абу Алӣ ибни Сино. Осор. - Душанбе, 2007. -С. 348.
2. .Абуалӣ ибни Сино. Тадбири манзил // Осори мунтахаб (Иборат аз даҳ ҷилд). -Душанбе, 1980. -Ҷ. 2. -С. 14.
3. .Аль-Фараби Абу Наср. Социально-этические трактаты. Пер. с араб. - Алма-Ата: Наука, 1973. -С. 123-124.
4. .Вебер М. Хозяйство и общество: очерки по социологии / М. Вебер. В 4 т. Пер. с нем. - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. -Т. 4. -С. 18.
5. .Насируддини Тӯсӣ. Ахлоқи Носирӣ. – Душанбе, 2009. -С. 237-238.
6. Марков А.П. Социальная справедливость как ресурс солидарности народов евразийского пространства / А.П. Марков // Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество. Выпуск 3. Часть 2. Ежегодник. Отв. ред. В.И. Герасимов. - М.: ИНИОН РАН, 2020. С. 348.
7. .Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов./ А. Н. Чанышев. - М.: Высш, школа, 1981. -С. 271.
8. Платон. Собрание сочинений в 4 т / Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. С. 189.
9. .Исламская цивилизация в глобализирующемся мире / По материалам конференции. Отв. ред. – В.Г. Хорос. – М.: ИМЭМО РАН,
10. ابن سينا. الهيات. القاهرة 1964. ص. 441
11. عميد زنجاني. ميانى انديشه سياسى اسلام. تهران 1393 هـ. ص. 17
12. ابن سينا. الشفاء. الهيات. القاهرة 1964. ص. 441
13. ابن سينا. الاشارات و التنبيهات. ج. 4. تهران 1404. ص. 61
14. ابن سينا. الشفاء. الهيات. ص. 441
15. الشيخ الرئيس ابو على ابن سينا. كتاب السياسة. دمشق 2006. ص. 61
16. رضوان سيد/ سياست و جامعه مدنى نزد شيخ ابو على سينا. بيروت 1962. ص. 151
17. حنا الفاخورى و خليل الجر. تاريخ فلسفه در جهان اسلامى. ج. 2. تهران 1358. ص. 509
18. ابن سينا. الشفاء. الهيات. القاهرة 1964. ص. 452-451

АДОЛАТ - АСОСИ НАЗАРИЯИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРӢ (ИТОАТ)-И ШАХС

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба паҳлуҳои гуногуни таълимоти фалсафии мутафаккирони форсу тоҷик маълумот додааст. Муаллиф бар он назар аст, ки ормони иҷтимоӣ масоили басо мураккаб буда, дар атрофи он миёни ҷомеашиносон назарҳои гуногун мавҷуд аст. Дар ин миён мадинаи одилаи Ибни Сино бар ин тафовутҳо ва ҳамкориҳои миёни одамон устувор аст. Натиҷаи ҷомеаи ноҳамгунӣ чизе ҷуз аз саодат ва адолат нест. Аз дидгоҳи ин файласуф тавонмандӣ ва имконоти моддию маънавӣ дар байни одамони як ҷомеа дар ҳақиқат ба манзалати тақсимкорӣ аст, ки барои ба низом овардани ягон гурӯҳи одамон гурезе аз он нест. Ҳангоме ки ин ихтилофҳо, фарқиятҳо ва ҷудоӣҳо мавриди ризоияти ҳамагон бошанд, натиҷаи он низ саодат ва адолат хоҳад буд, ҳамаи одамон нисбат ба ҳамдигар ҳамдигар хайрхоҳ мешаванд ва дар пояи адолат ҷомеа рушд хоҳад кард.

Калидвожаҳо: адолат, фармонбардорӣ, озодӣ, саодат, иҷтимоӣ, сиёсӣ, ризоят

СПРАВЕДЛИВОСТЬ - ОСНОВА ТЕОРИИ СВОБОДЫ И ПОВЕЛЕНИЯ (ПОВИНОВЕНИЯ) ЧЕЛОВЕКА

В данной статье автор предоставил информацию о различных аспектах учения о сновидении философских учений персидско-таджикских мыслителей. Автор считает, что социальная мечта — очень сложный вопрос, и среди социологов существуют разные мнения по этому поводу. Между тем праведная Медина Ибн Сины основана на этих различиях и сотрудничестве между людьми. Результатом неравного общества является не что иное, как счастье и справедливость. С точки зрения этого философа, способности и материальные и духовные возможности у людей одного и того же общества действительно их разъединяют, поэтому невозможно организовать какую-либо группу людей. Когда эти разногласия, и разделения будут подчинены всеобщему согласию, результатом будет счастье и справедливость, все люди будут сочувствовать и благожелательны друг к другу, и общество будет развиваться на основе справедливости.

Ключевые слова: справедливость, послушание, свобода, счастье, общественное, политическое, согласие.

JUSTICE IS THE BASIS OF THE THEORY OF FREEDOM AND COMMAND (OBEDIENCE) OF A PERSON

In this article, the author provided information about various aspects of the teaching about the dream of the philosophical teachings of the Persian-Tajik thinkers. The author believes that the social dream is a very complex issue, and there are different opinions among sociologists on this matter. Meanwhile, the righteous Medina of Ibn Sina is based on these differences and cooperation between people. The result of an unequal society is nothing less than happiness and justice. From the point of view of this philosopher, the abilities and material and spiritual possibilities of people of the same society really separate, from which it is impossible to organize any group of people. When these discords, divisions and divisions are brought under universal agreement, the result will be happiness and justice, all people will be sympathetic and benevolent to each other, and society will develop on the basis of justice.

Key words: justice, obedience, freedom, happiness, public, political, consent.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зикирзода Ҳобил* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, кафедраи фалсафаи фарҳанг. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail: Hobiljon1981@mail.ru

Сведения об авторе: *Зикирзода Хобил* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, кандидат философских наук, доцент, кафедра философии культуры. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. E-mail: Hobiljon1981@mail.ru

Information about the author: *Zikirzoda Khobil* - Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy of Culture. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 121. E-mail: Hobiljon1981@mail.ru

МАФҲУМИ ЗЕҲН ВА ЗЕҲНИЯТ: АЙНИЯТ ВА ТАФОВУТ
(дар мисоли миллати тоҷик)

Саидумаров С.С., Тураев Ф.Р.

Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Дар илмҳои ҷомеашиносӣ мафҳуми зеҳн ва зеҳниятро ҳамчун мақулаҳои асосии муайянкунандаи миллат истифода бурда, монандӣ ва фарқияти миллатҳоро муайян мекунад. Мафҳумҳои зеҳн ва зеҳниятро якҷанд илмҳо мавриди омӯзиш қарор медиҳанд ва ба маънои мухталиф истифода мебаранд. Дар фарҳанг мафҳуми зеҳният маънии ягона надорад, ки онро мухтасаран меорем: дар фарҳанги забони тоҷикӣ ҳуди мафҳуми зеҳниятро пайдо накардем. Дар аксарияти фарҳангҳои тоҷикӣ мафҳуми зеҳнро калимаи арабӣ арзёбӣ намуда, ба фаҳм, ҳуш, идрок, зудфаҳмӣ ҳаммаъно донистаанд. Дар фарҳанги арабӣ ба маънии: 1. равиши андеша; тарзи тафаккур; мафкура; 2. пояи андеша; дараҷаи фикрӣ (зеҳнӣ); инкишофи ақлӣ қаламдод шудааст [3, с. 421]. Ҳуди истилоҳи менталитет (лот.) ҳамчун образи тафаккур, тамоюли маънавии инсон ва гурӯҳ [4, с. 263] фаҳмида мешавад. Дар “Фарҳанги энциклопедии бузурги Ларусс” он ҳамчун маҷмуи одатҳои ақлӣ, эътиқодмандӣ, унсурҳои қолабигардидаи равонӣ, ки ба кадом як ҷомеа ва ё гурӯҳ хосанд. Ин одатҳои рафтор, тафаккур, муҳокима доир ба ягон чиз, ахлоқҳои қолабигардида – ганҷури тафаккур ном бурда шудааст [2, с. 6]. Дар фарҳанги С.И. Ожегов мафҳуми зеҳният ҳамчун оламдаркнамоӣ ва ба фаъолияти мақсаднок равона намудани ақл омадааст [6, с. 358]. Дар Фарҳанги “Энциклопедии Терра ба маънии шакли муайяни фикр кардан, маҷмуи малақаҳои ақлии ба як одам ва ё гурӯҳ хос буда [11, с. 349] омадааст. Муҳаққиқи тоҷик Урунова Ҳ.У. зеҳниятро психикаи коллективӣ, ки шароити таърихӣ ҷомеа онро ба вучуд овардааст ва ҳамчун зухуроти даркношуда ва ё даркшудаи нофаҳмо баҳо додааст [12, с.18]. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки мафҳуми зеҳният ба маъниҳои мухталиф омада бошад ҳам, аммо монандии онҳо дида мешавад. Бинобар ин, мо гуфта метавонем, ки мафҳуми зеҳният тарзи фикр намудан ба ҳисоб меравад, ки ба як фард ва ё гурӯҳи иҷтимоӣ (оила, маҳал, миллат, дин) хос аст.

Ба таърихи омӯзиши мафҳуми зеҳният назар афканем, пас маълум мегардад, ки бори аввал дар Упанишодҳои Ҳинди қадим ба маънои “дониши бошуурона”, “донишманд”, “руҳонӣ” вохӯрдан мумкин аст [1, с. 6]. Боиси тазаккур аст, ки дар давоми Замони нав як қатор таҳқиқоти фалсафӣ (аз тарафи Ш. Монтеске, Ж.Б. Вико, И. Гердер, Г.В. Гегел ва диг.) доир ба руҳи миллии нашр гардидаанд. Дар нимаи дууми асри XIX аз тарафи М. Ласарус ва Х. Штейнтал ҳамчун соҳаи алоҳида дар психологияи этникӣ пайдо гардид. Минбаъд дар таҳқиқоти В. Вундт, Г.Г. Шпет, Г. Лебон Р. Тард ва дигар муҳаққиқон инъикоси худро ёфтааст. Ба доираи илмӣ зеҳниятро ҳамчун мақулаи психолог ва этнографи фаронсавӣ Л. Леви-Брюл ворид намудааст. Боиси зикр аст, ки мафҳуми “mentality”-ро ба маънои шакли тафаккури одамони давраи муайян истифода намудааст.

Дар илми ватанӣ бошад, ин мафҳум дертар ворид гардидааст ва асосан дар таҳқиқоти Додихудоев Х.Д., Раҳимов М.Ҳ., Идиев Х.У., Авғонова З.А., Каримҷонова

А.У., Диноршоева З.М., Ладигина О.В., Маҳмадов А.Н., Саидов А.С., Самиев А.Х., Сафаралиев Б., Файзалиев Ҷ.Х., Шарипов И.Ш., Шозимов П.Д., Шоисматуллоев Ш., Ҷононов С. ва Урунова Ҳ.У [9, с. 49-50] дида мешавад.

Пайдоиши мафҳуми зеҳниятро ба муҳаққиқи фаронсавӣ Р. Эмерсон (дар соли 1856) рабт медиҳанд. Илова бар ин, муҳаққиқ У. Раулф дар асоси таҳқиқоти хеш ба хулосае меояд, ки пайдоиши мафҳум решаҳои амиқтар аз асри XIX-XX дорад [7, с. 4].

Дар аввал мафҳуми зеҳн ва зеҳниятро аз ҳамдигар фарқ намекунониданд, аммо илми имрӯза ҳар ду мафҳумро ҳамчун мақулаҳои алоҳидаи илмӣ қабул намудааст. Яке аз аввалинҳо О.Г. Усенко ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи андешаи ӯ, зеҳн ҳамчун қобилияти универсалии фардии психикии нигоҳдорандаи шакли ба худ хоси ягон ҷомеа ва давраи муайяни таърихро дар назар дорад [13, с. 15]. Дар доираи илми сотсиология зеҳният тартиботро ва зеҳн бошад, муносибатҳои стереотипиро ба олами беруна, мутобиқшавӣ ва интиҳоби рафтори ҷамъиятиро таъмин менамояд. Ба ҳамин монанд, дар адабиёти илмӣ пешниҳодоти гуногун вучуд доранд. Зеҳнро муҳаққиқон ба шакли гуногун – “таҷҳизоти психикӣ” (М. Блок), “намунаҳои рамзӣ” (М. Элиаде), “метафораҳои ҳукмрон” (П. Рикер), “таҳшинҳои архаистӣ” (З. Фрейд) ва “архетипҳо”-и (К. Юнг) баҳо додаанд. Ба ҳайси субъекти зеҳн гурӯҳи калони муташаккил баромад карда метавонад. Гурӯҳҳои муваққатӣ зеҳнро ба вучуд оварда наметавонанд, зеро қувваи ҷазбкунандаи бузург онҳоро нигоҳ намедорад. Ба андешаи А.П. Скорик ва И.В. Мостовой, омилҳои асосии ба вучуд омадани низомии зеҳн архетипҳо ба ҳисоб мераванд ва чор зинаи сохтори зеҳнро муайян намудаанд: 1. сохтори ғайрирасмӣ, ки бешуурӣ оммавӣ буда, инъикос намегардад; 2. худхувайдокунии маънавии гурӯҳӣ, ки инъикос мегардад; 3. ҷавоби иҷтимоӣ ба сиёсат ва давлат; 4. масири фарҳанги миллӣ ва ё идеяи миллӣ [5, с. 71]. Ҳар яке аз ин зинаҳо дар асоси архетипҳои иҷтимоӣ ба вучуд омада бошанд ҳам, дар навбати худ, архетип низ ба ҳисоб рафта, ҳамчун омилҳои муттаҳидкунандаи зеҳн баромад мекунанд. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки сохтори зеҳнро чунин тасниф кардан мумкин аст: статикӣ – динамикӣ, бешуурона – даркшаванда, берунӣ – ботинӣ, иҷтимоӣ – равонӣ ва ғ. Дар асоси таҳлилҳо дар сохтори зеҳн мо чунин унсурҳоро ҷудо карда метавонем: унсурҳои бунёдӣ – системаи архетипҳо; унсурҳои ташаббускор – ҷаҳонбинӣ ва шакли тафаккури субъекти коллективӣ (барои тоҷикон ҷаҳонбинии динии онҳо ва тафаккури гуманитарӣ мисол шуда метавонад); унсурҳои ивазшаванда – меъёрҳо, андешаҳо, баҳоҳо, ҳиссиёт, эмотсияҳо (барои тоҷикон калимаи “убол” мисоли хуб шуда метавонад, зеро баъзе аз ҷузъиёти ҳаёти тоҷикони имрӯза дар гузашта “убол” (масалан, дар ташноб қазои ҳоҷат кардан) шуморида мешуданд); унсурҳои иҷрошаванда – барномаҳои рафтор (барои сарфакориро дар зеҳни тоҷикон ҷой намудан Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонун “Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”-ро соли 2007 ба тасвиб расонид). Ҳар як унсури пешниҳодгардида бо тарзи ҳаёти коллективонаи субъект ва оламдарккуниаш алоқаманд аст, ки зерсистемаи зеҳнро ташкил медиҳанд.

Системаи зеҳнро ба мафҳумҳои “майдони асотирӣ”, “майдони миллии фард” (Л.Н. Гумиев) ва “майдони иҷтимоӣ” (К. Левин) ворид мекунанд. Майдони асотирӣ – асотирҳо ва таҳминҳои миллатҳои гуногунро муттаҳид месозад. Майдони халқӣ бошад, ҷойгоҳи ғаболнокии ҳар як афроди намояндааш ба ҳисоб меравад. Майдони

ичтимоӣ гузашта, ҳозира ва ояндаро фаро мегирад. Ба андешаи олими рус Э.В. Сайко: “Ҷавҳар – Субъект – Ҷамъият таҳаввулоти иҷтимоиро дар худ нигоҳ медоранд” [8, с. 40]. Яъне, унсурҳои фарҳангӣ бо меъёрҳои иҷтимоӣ омехта мегарданд.

Дар ташаккули системаи зеҳн се унсури асосӣ нақш мебозанд: унсурҳои сарсистема (надсистема) (дин, халқ, ҷамъият), зерсистемаҳо (оламфаҳмӣ ва ҳаёт) ва ҳуди системаи зеҳн (чузъҳо, унсурҳо, сохтор). Баъд аз таҳлили адабиёти соҳа чунин хусусиятҳои зеҳнро пайдо намудан мумкин аст: яклухтӣ, мудавомият, пӯшидагӣ ва синкретизм. Яклухтии системаи зеҳн дар он ифода меёбад, ки ҳамаи чузъҳо, унсурҳо, сохторҳо, сарсистемаҳо ва зерсистемаҳо дар якҷоягӣ фаъолият менамоянд. Яъне, фард ба қонуниятҳои умумии ҷомеаи хеш, ки дар асоси архетипҳо ба вучуд омадаанд, тобеъ мебошад. Масалан, барои тоҷикон ҳурмати калонсолон. Мудавомияти системаи зеҳн ба он вобаста аст, ки дар кадом фаза ва вақт ташаккул ёфтааст. Барои тоҷикон рушди робитаҳои авлодӣ ё хешутаборӣ ба шуури коллективизми онҳо оварда расонидааст. Пӯшидагии системаи зеҳн дар он ифода меёбад, ки баъзе аз хусусиятҳои зеҳн ба таври пӯшида аз насл ба насл мегузаранд. Масалан, барои аксарияти тоҷикон таъби шоирӣ хос аст. Синкретизм ҳамчун хусусияти муттаҳидкунанда барои зеҳн тавонистааст, аз унсурҳои гуногун як системаи мутамаркази пӯшидаро бунёд намояд. Тоҷикон дар давоми таърихи хеш ба динҳои гуногун эътиқод доштанд, ки унсурҳои онҳоро новобаста аз мусулмонӣ хеш то ҳол нигоҳ медоранд. Масалан, Наврӯз (меҳрпарастӣ) – Рамазон (ислом), маросими дар гирди оташ давр занонидани навхонадорон (зардуштия), дар иди Қурбон, забҳ намудани ҳайвон (қурбонӣ кардан) (ислом), заминро қорам намудан савоб аст (зардуштия) – тоҷирӣ касби муқаддас (ислом) ва ғ. Аз гуфтаи муҳаққиқон бармеояд, ки зеҳни фардӣ ҳазм гардида, зеҳнӣ иҷтимоиро ба вучуд меорад. Баъзе аз муҳаққиқон мафҳумҳоро чунон печида баён намудаанд, ки фарқияти онҳоро ёфтани бисёр мушкил аст. Мафҳумҳои зеҳн ва зеҳнӣ ба монанди тамаддун ва фарҳанг мебошанд, ки таҳлили амиқи фалсафиро талаб менамоянд ва бинобар ин, гуфтан мумкин аст, ки зеҳн ва зеҳнӣ олами маънавии ҷомеа ва инсонро ҳамчун шахс ифода мекунанд.

Дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ соҳа ҳулоса кардан мумкин аст, ки зеҳн ва зеҳнӣ дар робитаи мутақобилаи диалектикӣ қарор доранд ва баъзан онҳоро ҳамчун синоним истифода бурдан мумкин аст. Бинобар ин, дар аввал онҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем. Чунин хусусиятҳои зеҳнӣ вучуд доранд:

1. Зеҳнӣ хусусиятҳои махсуси фарҳангҳои алоҳидаро дар худ таҷассум намуда, тарзи фикр намуданро, ки танҳо ба ҳамин фарҳанг хос аст, дар бар мегирад. Махсусияти зеҳнӣ тавассути қонунҳои ҷамъият муайян карда намешавад, балки ҳамчун зухуроти фарҳангӣ доништа мешавад. Масалан, ҳашм нисбат ба одамқуш хусусияти умумиинсонист, аммо талаб намудани хунбаҳо зеҳнӣ баъзе ҷомеаҳо ба ҳисоб меравад.

2. Зеҳнӣ падидаи шароитӣ–таърихӣ ба ҳисоб меравад. Таҳқиқоти охир муайян намуд, ки зеҳнӣ бо суръати ниҳоят суст тағйир меёбад. Бинобар ин, зеҳнӣ одамони як давраи таърихӣ ниҳоят ба ҳамдигар наздиканд, тағйирот дар ҳоле сурат мегирад, ки фарҳанги ҷомеа иваз гардад. Масалан, барои тоҷикон ба вучуд омадани дини ислом.

3. Зеҳният ба сохтори психикии инсон ҳангоми ҳамоҳанг будан бо ҷомеаи муайян дохил мегардад. Ҳар фард дар овони хурдсолӣ зеҳнияти миллии хешро тавассути аллаи модар, забон, асотирҳо, дин, таронаҳои халқӣ ва ғайра ҷабида мегирад. Масалан, барои тоҷикон хусусиятҳои раҳмдилӣ ва башардӯстӣ хос мебошанд.

4. Дар зеҳният талаботи ҷамъиятӣ ва фардӣ бо ҳамдигар махлут мегарданд, ки ин боиси муаррифукунандаи ҳамон ҷамъият будани инсонро ифода менамояд. Яъне, зеҳнияти миллат зеҳнияти намояндаи он ба ҳисоб меравад. Масалан, дар зеҳни мардуми тоҷик боло гузоштани манфиатҳои оилавӣ ва авлодӣ аз дигар манфиатҳои ҷамъиятӣ дида мешавад.

5. Зеҳният дар умқи зершуурии психикаи инсон ҷойгир гардида, амалҳои ӯро ба одатҳои қолабӣ мубаддал мегардонад.

Зеҳн бошад, чунин хусусиятҳоро дорад:

1. унсури ахлоқӣ – меъёрҳои ахлоқӣ, ба мисли меъёри адолат, ҳақиқат, хайр, бадхашмӣ ва ғ. (барои тоҷикони кӯҳистон зудбоварӣ хос аст);

2. унсури муваққатӣ – замонҳои гузашта, ҳозира ва оянда (инсон бояд аз гузашта таҷриба гирифта, имрӯзаро созад ва бо қадамҳои устувор раҳсипор бошад) (барои тоҷикон унсури коллективизми замони гузашта оҳиста-оҳиста ба фардиятгарой иваз гашта истодааст);

3. унсури фазогӣ – дар кадом минтақа таваллуд шуда, ба воя расидааст (аксарияти мардуми кӯҳистон дар оби калон оббозӣ карда наметавонанд ва ё баръакс аксари мардуми водӣ дар кӯҳу ҷариҳо роҳ гашта наметавонанд);

4. унсури дар хатар монандан (риск) – баҳри ба мақсад расидан инсон ҷони худро ба каф гирифта амал мекунад;

5. унсури дар мубодила қарор доштан – инсон дар ҷомеа зиндагию фаъолият менамояд ва аз хурдӣ дар зеҳни хеш суханҳои қолабигардидаро нисбат ба дигарон меофарад ва тавассути онҳо тамоми умр зиндагӣ мекунад;

6. унсури ақлӣ – хусусиятҳои ирратсионалӣ ва боақлии инсонро фаро мегиранд;

7. унсури ҳедонистӣ (ҳаловатпарастӣ) – инсон метавонад аз маънавиёт ва ё моддиёт ҳаловат барад;

8. унсури муайянкунанда – тартиботи ҷамъиятӣ то кадом андоза аз тарафи шахс риоя карда мешавад;

9. дастовардҳо – ба мувафакқиятҳо ноил гардидан, нагардидан, ҳарос доштан ва ғайраро дар бар мегирад.

Ҳамаи унсуриҳо ва ё хосиятҳои пешниҳодгардида дар моҳияти фард ва ё коллектив нухуфтаанд ва то кадом андоза онҳоро идора ва ё истифода менамояд, ба мақсади хеш бо роҳи интихобкардааш ноил мегардад.

Аз гуфтаҳои боло хулоса кардан мумкин аст, ки аксари муҳаққиқон барои фаҳмидани равандҳои зеҳн ва зеҳният меъёрҳои устуворӣ, муназзамӣ, тағйирёбандагӣ ва умумияту фарқиятро истифода мекунанд. Зеҳниятро ҳамчун зухуроти васеъ ва зеҳнро ҳамчун хусусияти мушаххаси зухуроти фардӣ баҳо медиҳанд. Зеҳният сохтори ивазнашаванда дошта, дар асоси маҷмуи афзалиятҳои мустақам, ки дар зинаи шуури коллективии анъанавии меъёрҳои фарҳанг шуморида мешаванду ба одатҳои қолабигардидаи омма таъсиргузоранд, ба вучуд омадаанд.

Зехн ҳамчун омехтаи ҳиссиёт ва ақл, ҳаракатҳои бешууроно ва бартарҳои даркшуда баҳо дода шуда, бо хусусиятҳои тағйирёбандагӣ, серҳаракатӣ ва муваққатӣ фарқ мекунад. Аз ин бармеояд, ки зехн нисбат ба як фард баҳо дода мешавад ва зехният бошад, бо хусусиятҳои устуворӣ, доимият ва мустаҳкамӣ фарқ мекунад.

Зехният қабати бунёдии рафтор, фаъолият, ба вазъиятҳои гуногун эмотсионалӣ ҷавоб гардонидан аст, ки ба як миллат ва ё гурӯҳи иҷтимоӣ хос мебошад. Фард дорои олами идоракунондаи фардӣ мебошад, аммо зехният ўро бо ҳамсолон, ҳамкасбон, ҳамавлодон, ҳамзабонон, ҳаммиллатон ва ҳамнажодон мепайвандад. Бинобар ин, зехниятро инсон бошууроно кӯшиши иваз кардан намекунад. Баъзе аз нависандагон, файласуфон, сиёсатмадорон ва умуман ягон нафар мехоҳад, ки зехнияти тоҷиконро иваз намояд, боиси ханда мегардад, зеро аз нигоҳи илмӣ он ғайриимкон аст.

На миллат, на ҷамъият ва на фард зехнияти худро мувофиқи хостаи иваз карда наметавонад. Албатта, зехният унсури яхшудаи ивазнашаванда буда наметавонад, зеро дар раванди таърих танҳо дар ҳолати зарбаҳои сахт ба фарҳанги миллат ва ё иваз намудани дини онҳо ин ҷараён бо оқистагӣ сурат мегирад. Боиси тазаққур аст, ки аввал зехнҳои намоёндоғонашро дар алоҳидагӣ тағйир медиҳанд ва сипас ба зехнияти миллӣ таъсиргузор мешавад.

Зехниятро падидаи фарҳангӣ низ ном бурдан мумкин аст, зеро ҳамчун сохтори равонии ганҷури миллат, ки дар доираи фарҳанги муайян зиндагӣ намуда, инсон дар шуури хеш онро реша медавонад, ки иваз кардани ғайриимкон мебошад. Зехният ҳамчун моҳияти панҷум (квинтэссенсия)-и фарҳанг баромад намуда, хусусиятҳои оламдарккунӣ, ҷаҳонбинӣ, рафтори фардӣ ва коллективиро ниҳонан идора менамояд.

Зехн дар худ фаҳмишҳои архетипии коркардшудаи таърихро фаро мегирад, ки тавассути онҳо ҷанбаҳои воқеияти амалӣ – фазо, вақт, санъат, сиёсат, иқтисодиёт, фарҳанг, тамаддун, дин ва ғайра идрок мегарданд. Зехният усули дидани олам, падидаи ноаёнӣ миллат, ки муайянкунондаи асосии худшиносӣ, рафтор ва тамоми сохтори он ба ҳисоб меравад, мебошад. Он ҳамчун шакли таърихии воқеигардонии худшиносии миллӣ механизми интишори хешро дошта, аз насл ба насл тавассути забон, фолклор, аллаи модар, дин, таронаҳои халқӣ ва ғайра мегузарад. Бешуурии инсонро забт намуда, одатҳои қолабигардидаро дар амалияи шахс ба вучуд оварда, дар ҷаҳони эмотсионалӣ, оламдаркнамоӣ, баргарӣ додан ба фарҳангу тамаддуни хеш нақши боризро мебозад. Агар гуфтаҳои болоро ба инобат гирем, пас хусусиятҳои зехн ва зехниятро мухтасаран дар ҷадвали зерин оварда метавонем.

Ҷадвали 1.

Зехн	Зехният
Имкониятҳои маънавию ақлии субъект	Усули воқеӣ, характер, усули тафаккур ва фаъолияти ҳаётии ба гурӯҳи муайяни ҷамъият хосбуда
Дар психика, худуд ва таърихи инсон ба пуррагӣ хувайдо нест	Натиҷаи муносибати байниҳамдигарии субъектҳо аст
Нисбат ба зехният дар аввал меистад	Дар натиҷаи омехташавии хусусиятҳои зехнии инсон ба вучуд меояд

Барои боз ҳам пурратар фаҳмидани мафҳумҳои зеҳн ва зеҳният унсурҳои муттаҳидкунанда ва фарқкунандаи онҳоро мухтасаран меорем. Якум, зеҳн ва зеҳниятро ба доираи шуури коллективӣ ворид менамоем; дувум, зеҳн ва зеҳният мақулаҳои асосии психологияи миллат ба ҳисоб мераванд; савум, зеҳн шакли содагардидаи зеҳният ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, бо итминон гуфта метавонем, ки зеҳн зинаи аввали зеҳнияти милли ба ҳисоб меравад, зеро агар зеҳнияти милли ҷаҳонбинӣ бошад, пас зеҳн оламҳискуни мебошад.

Ба андешаи мутахассисон, дар асри XXI дар қураи Замин зиёда аз се ҳазор халқият зиндагӣ менамоем, ки ҳар кадоми онҳо дар зинаҳои гуногуни рушди иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ қарор доранд. Хушбахтона, дар байни онҳо як зумра миллатҳои қадимӣ зиндагӣ менамоем, ки тули ҳазорсолаҳо новобаста аз муборизаҳои зиёд хувияти хешро ҳифз намудаанд [10., с. 240]. Мо тоҷиконро мебарем, ки сари масъалаи омӯзиши ҳаматарафаи психология, сотсиология, антропология, фарҳанг ва фалсафаи зеҳн ва зеҳнияти миллати тоҷик тадқиқоти бисёрҷанбаи муташаккиро ба роҳ монем.

Дар идома метавон хулоса кард, ки мафҳумҳои зеҳн ва зеҳният ҳамчун мақулаҳои илмӣ имкониятҳои таҳлилии зиёд доранд, ки дар як мақола онро фаро гирифтани ғайриимкон аст. Таҳқиқи ин хориқаҳои иҷтимоӣ аз тарафи илмҳои гуногун айни замон бо як фаъолияти махсус идома дорад ва мумкин аст, ки дар ояндаи наздик муҳаққиқони соҳаҳои гуногун, ба мисли файласуфон, психологҳо, сотсиологҳо, фарҳангшиносон, антропологҳо ва ғайраҳо якҷоя шуда, як таҳқиқоти мукаммали илмиро пешниҳоди ҷаҳонӣ намоянд ва ба ин масъала рӯшани андозанд.

Муқаррир: Қурбоншоев И. Ҷ.- н.и.ф., ДДТ ба номи академик М.С.Осимӣ

АДАБИЁТ

1. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р.А.Додонов. – Запорожье: р/а "Тандем-У", 1999. – 264 с.
2. Зарубко Е. Ю. Роль архетипов в российском менталитете / Е.Ю. Зарубко // Россия в современном мире: депонированный сборник. Под ред. акад. РАН Ю.С. Пивоварова. – М.: ИНИОН РАН, 2009. – Т.6. – С. 358-365.
3. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В. Г. Крысько. - Санкт-Петербург : Питер, 2003. -415 с.
4. Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX вв.: Сборник статей. Отв. ред. Л.Н. Пушкирев. -М.: РАН. Ин-т рос. истории, 1996. -С. 3-10.
5. Мостовая И.В. Архетипы и ориентиры российской ментальности / И.В.Мостовая, А.П. Скорик // Полис. – 1995. – № 4. – С. 69–76.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. - М.: Азъ, 1992. -955 с.
7. Раульф У. История ментальностей. К реконструкции духовных процессов / У. Раульф //Сборник статей. - М., 1995. -255 с.
8. Сайко Э.В. Субъект и субъектная составляющая в становлении и культурно-историческом выполнении пространственно–временного континуума социума // Человек как субъект культуры / Отв. Ред. Э.В. Сайко. М.: Наука, 2002. С.13–42.
9. Саидумаров С.С. Зеҳнияти милли – маҳаки асосии ганҷури равонии миллат / С.С.Саидумаров, Н.Г. Сарфарозова // Паёми филиали донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе бахши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. -Том 2. -№4(28). -2022. -С. 47 -59.
10. Саидумаров С.С. Социально-философский анализ генезиса национального самосознания / С.С.Саидумаров, Н.Г. Сарфарозова // Бюллетень науки и практики. Электрон. журн. -2017. -№5 (18). -С. 239-247. Режим доступа: <http://www.bulletennauki.com/saidumarov> (дата обращения 15.05.2017).
11. Терра Лексикон. Иллюстрированный энциклопедический словарь / Т. Лексикон. Под ред. С. Новикова. - М.: Терра, 1998. -672 с.
12. Урунова Х. У. Менталитет нации и глобализационные процессы современности (социально-философский анализ): Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора философских наук / Х. У. Урунова. – Душанбе, 2018. – 42с.

МАФҲУМИ ЗЕҲН ВА ЗЕҲНИЯТ: АЙНИЯТ ВА ТАФОВУТ (дар мисоли миллати тоҷик)

Дар мақола муаллифон яке аз масъалаҳои мубрами замони муосир – масъалаи зеҳн ва зеҳнияти миллиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додаанд. Дар аввал баҳри амиқтар гардидани таҳқиқоташон ба сарчашмаҳо таъя намуда, таърихи омӯзиш, мафҳумҳои зеҳн ва зеҳниятро матраҳ намудаанд. Дар идома то кадом андоза аз тарафи олимони ватанию хориҷӣ мавриди таҳлил қарор гирифтани зеҳн ва зеҳниятро баррасӣ кардаанд. Муҳимтарин нуқоти мақола дар он аст, ки муаллифон тавонистаанд, бо мисолҳои мушаххас зеҳн ва зеҳнияти тоҷиконро баръало нишон диҳанд. Дар хотимаи мақола пешниҳоди мушаххас доир ба он ки зеҳн ва зеҳнияти миллати тоҷик бо кадом унсурҳо аз дигар миллатҳо фарқ мекунанд, ҷой дода шудааст. Инкишофи босуръати раванди ҷаҳоншумулӣ боиси тағйиротҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва идеологии ҳаёти иҷтимоӣ гардидааст, ки ҳар як миллат барои дарки ҳодисаҳои кунунӣ, усулҳои навро баҳри ҳал ва мутобиқгардонии ҷомеаи этникии муосири хеш истифода мебаранд.

Калидвожаҳо: зеҳн, зеҳният, миллат, давлатҳои миллий, Тоҷикистон, тоҷик, ҳувияти миллий, худшиносии миллий, ифтихори миллий, зеҳнияти миллий.

ПОНЯТИЕ МЕНТАЛИТЕТА И МЕНТАЛЬНОСТИ: ОТЛИЧИЕ И ТОЖДЕСТВО (на примере таджикской нации)

В данной статье авторы проанализировали и рассмотрели один из актуальных вопросов современности - вопрос менталитета и ментальности. В начале своего исследования авторы опирались на многочисленные источники и на их основе исследовали историю образования, понятия и формирования менталитета и ментальности. Кроме того, авторы исследовали степень разработанности проблемы менталитета и ментальности со стороны отечественных и зарубежных ученых и специалистов. В данной статье авторам удалось на конкретных примерах истории таджиков показать особенности становления и формирования менталитета и ментальности таджиков. Динамичное развитие процессов глобализации и ускорение социально-политических, экономических, идеологических изменений в жизни общества той или иной нации обуславливают осмысление происходящих событий и новых подходов в решении и адаптации этнической общности в современном мире.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, нация, национальные государства, Таджикистан, таджик, национальная идентичность, национальное самосознание, национальная гордость, национальный менталитет.

THE CONCEPT OF MENTALITY AND MENTALIS: DIFFERENCE AND IDENTITY (on the example of the tajik nation)

In this article, the authors analyzed and considered one of the topical issues of our time - the issue of mentality and mentalis. At the beginning of their research, the authors relied on numerous sources and, on their basis, investigated the history of education, the concepts and formation of mentality and mentalis. In addition, the authors investigated the degree of development of the problem of mentality and mentalis on the part of domestic and foreign scientists and specialists. In this article, the authors managed, on specific examples of the history of Tajiks, to show the features of the becoming and formation of the mentality and mentalis of Tajiks. The dynamic development of globalization processes and the acceleration of socio-political, economic, ideological, changes in the life of the society of that or another nation determine the comprehension of ongoing events and new approaches to solving and adapting an ethnic community in the modern world.

Key words: mentality, mentalis, nation, nation-states, Tajikistan, Tajik, national identity, national self-consciousness, national pride, national mentality.

Маълумот дар бораи муаллифон: Саидумаров Саидвоҳид Саидбурҳонович - Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо, 10. Телефон: **93-501-24-44**. E-mail: **svd-2010@mail.ru**

Тураев Файзалӣ Раҷабалиевич – Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо, 10. Телефон: **907-75-43-60**. E-mail: **Rajabaliievich-83@mail.ru**

Сведения об авторах: *Саидумаров Саидвохид Саидбурхонович* – Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. **Адрес:** 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: **93-501-24-44**. E-mail: **svd-2010@mail.ru**.

Тураев Файзали Раджабалиевич – Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. **Адрес:** 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: **907-75-43-60**. E-mail: **Rajabaliyevich-83@mail.ru**

Information about authors: *Saidumarov Saidvohid Saidburkhonovich* - Tajik Technical University named after ac. M. S. Osimi, candidate of philosophical sciences, docent. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Ak. Radjabov, 10. Phone: **93-501-24-44**. E-mail: **svd-2010@mail.ru**

Turaev Faizali Rajabaliyevich - Tajik Technical University named after ac. M. S. Osimi, candidate of philosophical sciences, docent. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Ak. Radjabov, 10. Phone: **907-75-43-60**. E-mail: **Rajabaliyevich-83@mail.ru**

**ВИЖАГИҲОИ ТАШАККУЛИ МУҲИТИ ИРТИБОТИИ ҚОМЕАИ МУОСИР
(ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ)**

Наҷидуллоев Раҳматулло, Маҳмадизода Н.Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чамъият табиатан ва зотан иштирокӣ ва иртиботӣ аст. Ин хусусият ё атрибути чамъиятро ҳатто иртиботу ҳамбастагии этимологии вожаҳои зиёди ҳамреша, ки ҳар кадом ҳузури робита, муоширату ҳамкорӣ, алоқамандии мутақобилаи ҷонибҳои гуногуни иртиботу муоширатро талаб мекунад, собит менамояд, мисли: қомеа (ҷамоат, чамъият, иҷтимоъ, чамъ, маҷмуъ ва ғ.), ё иртибот (робита, рабт), ё ширкат (мушорикат, иштирок ва ғ.). Технологияҳо дар маҷмуъ ва бахусус технологияҳои коммуникативӣ (муоширатӣ, иртиботӣ), “идома”-и узвҳо ва руҳи инсонанд. Аз мазмуни ин андеша, ки «фарҳанг аз ҳисоби тағйир ёфтани технологияи иртиботот дар шароити нав инкишоф меёбад» [6] ва ҳамчунин «технологияи коммуникатсионӣ дар таърих ҳамчун омилӣ ҳалқунанда дар ташаккули системаҳои иҷтимоӣ нақш мебозад» [7,с.20-31], чунин ҳулосаи мантиқӣ ҳосил мешавад, ки дигаргуниҳои кулӣ дар қомеа дар беҳтарин шакл дар таҳаввул бо намудҳои таърихии иртибот ё муошират, ки тадриҷан дар континууми иҷтимоии фазо ва вақт ҳукмронӣ мекунад, мушоҳида карда мешаванд. Мутаассифона, мушоҳида мешавад, ки технологияҳои иртиботӣ ва махсусан шабақаҳои иҷтимоӣ аз ҷониби гурӯҳҳои динӣ-ифротӣ бо мақсадҳои ғаразнок, баҳри ҷалби ҷавонон ба сафи ин гурӯҳҳои ифротӣ истифода мешаванд. Зарур аст, ки баҳри инкишофи босуботи қомеаи тоҷик технологияҳои иртиботӣ ва шабақаҳои иҷтимоӣ пайваста назорат карда шаванд, то ки онҳо ба рушду нумуи қомеаи мо фоида оранд.

Ҳар як шахс мувофиқи ҳадафҳои амал мекунад, ки тавассути муоширати рамзӣ бо одамони дигар гузошта мешаванд. Муттаҳидшавии ҳадафҳо ва маънои умумӣ низомҳои арзишҳо ва эътиқодҳоро ба вучуд меорад, ки, дар навбати худ, фарҳангҳоро эҷод мекунад. Ҳамин тариқ, муоширатро метавон ҳамчун принципи асосии амалия ва тамоми сохтори иҷтимоии қомеа ҳисоб кард, бинобар ин, омӯзиши шаклҳои мушаххаси таърихии муошират воқеан имкон медиҳад, ки сохторҳои асосии ин ё он давраи мушаххаси таърихӣ муайян карда шаванд. Ин бахш ба таҳлили таъсири технологияҳои нави иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба намудҳо ва шаклҳои муоширати байни одамон дар қомеаи муосир ва аз ин рӯ ба сохтори иҷтимоии қомеа бахшида шудааст.

Иртиботи иҷтимоӣ муддати тулонӣ дар доираи парадигмаҳои гуногуни тадқиқотӣ самаранок омӯхта шудааст. Инҳо интерактивизми рамзӣ, феноменология, диалогизм ва дигар мактабҳои маъруф ва самтҳои мебошанд, ки дар доираи он донишҳои муҳим дар бораи бисёр ҷанбаҳои муоширати иҷтимоӣ ба даст оварда шуданд. Хотиррасон кардан мумкин аст, ки К.Маркс ва Ф.Энгелс дар «Идеологияи немис» аз мафҳуми «Verkehr» («муошират») хеле васеъ истифода бурда, сохторҳои асосии муносибатҳои байни одамонро ба шаклҳои муошират нисбат додаанд [8, Т.3. С. 29, 35, 64 ва ғайра].

Олами робитаҳои иртиботӣ ҳамчун объекти тадқиқоти махсуси илмӣ ва фалсафӣ – иҷтимоӣ таърихи кӯтоҳ ва дар айни замон дурахшон дорад. Ба ҳайси намояндагони равияи мазкур метавон муҳаққиқони муосирро номбар намуд. Дар асоси таҳлили гузаронидаи онҳо оиди ҷой ва нақши технологияҳои нави иттилоотӣ дар ҳамкориҳои мутақобилаи иҷтимоӣ ҷомеа ҳамчун ҷаҳони муоширатие муаррифӣ карда мешавад, ки дар он воситаҳои нави иттилоотӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини самтгирии инсон дар ҷаҳон ва ҳамкориҳои мутақобила бо одамони дигар мегарданд. Дар баробари ин, муҳити нави иртиботӣ дар навъҳои гузаштаи муошират осори худро мегузорад.

Якчанд хусусиятҳои хосси навъи "виртуалии" муошират вучуд доранд, ки аз густариши пайвастаи интернет бармеоянд: виртуалӣ, таомулӣ, фароматнӣ, ҷаҳонӣ, эҷодкорӣ, ниҳонӣ, мозаикӣ.

Аксари муҳаққиқоне, ки муоширатро дар интернет омӯхтаанд, хусусияти виртуалии онро қайд мекунанд. Дар баробари ин, виртуалӣ будан ҳамчун хусусияти фарқкунандаи макони нави зисти одами муосир баррасӣ карда мешавад. Бо вучуди ин, ин сифати муоширатро метавон бо қайдҳои муайян нав номид. Ҳамин тариқ, Т.Парсонс дар соҳаи системаҳои иҷтимоӣ пул, қудрат, нуфуз ва самтҳои арзишро ҳамчун миёнаравҳои иртибот ҷудо месозад. Барои ҳамаи ин миёнаравҳо аз ибтидо хусусияти виртуалӣ ба маънои "идеалӣ" (аломатӣ, ҷойгузинии дигаре) хос мебошад. Хусусияти воқеии фарқкунандаи муоширати виртуалӣ хосияти техникийи виртуализми муосир мебошад: муҳити виртуалии компютерӣ ҳамчун миёнарави виртуалии ҳамаи миёнаравҳои иҷтимоии гузашта баромад мекунад, ки қаблан хусусияти виртуалӣ («виртуализм дар квадрат» ҳамчун хосияти фарқкунандаи навъи муосири виртуализм) доштанд.

Аллакай дар робита ба ВАО-и аъъанавӣ метавон дар бораи рушди ҳамаҷонибаи виртуалӣ ҳамчун макони зист барои баҳсҳои умумии амалӣ сухан ронд: экрани оинаи нилгун, шабаки мавҷи радио, рӯзномаи ҳаррӯза ва ғайра. Инҳо соҳаҳои асосие мебошанд, ки дар онҳо забони оммавӣ, фарҳанги оммавӣ, арзишҳои оммавӣ ва дигар падидаҳои ҷомеаи оммавӣ истехсол ва паҳн карда мешаванд. Бо пайдоиши технологияҳои муосири иттилоотӣ ва иртиботӣ ин раванди қаблан зикршуда, хусусиятҳои пешрафтаи худро пайдо кард - муҳити виртуалии аз ҷиҳати техникӣ тарҳрезшуда ба вучуд омад, ки «виртуал» амалан аз он берун намеравад. Мубоҳисаи дахлдор ("баҳси виртуалӣ") ташкил карда шуд. Дар баробари ин, ба гуфтаи Д.Галкин, «баҳси виртуалӣ гӯё хусусияти муоширатро иваз кардааст – ҳарфҳо ва калимаҳо, садоҳо ва тасвирҳо, ҷисмҳо ва ашёҳо ба рақамҳо иваз карда шудаанд ва аз ин рӯ онҳо виртуалӣ мебошанд ва аз ин рӯ, онҳо чунин қобилиятҳои мушаххасро ба даст меоранд» [3, с. 30].

Қаблан ҳангоми истифодаи вожаи «виртуализм» пешоянди «шабаҳӣ»-ро ҳатман дар хотир нигоҳ доштан лозим буд. Ҳоло бошад, ҳангоми истифодаи ин истилоҳ, виртуализмро ҳатман ҳамчун "гӯё" воқеӣ ("тасаввурӣ" ва ғайра) шарҳ додан лозим нест, зеро шабакаи ҷаҳонии интернет аллакай мустақиман "ҷисман" воқеияти ошкорои худро нишон додааст. Тафовути куллии навъи муосири виртуалӣ маҳз дар он аст, ки бо густариши технологияҳои нави иттилоотӣ иртиботӣ хусусияти виртуалӣ худ тағйир меёбад - фазои мушаххасе пайдо мешавад, ки барои гузаштани ҳамагӣ ба ҳолати виртуалӣ таҳассус меёбад. Виртуалӣ ҳамчун макони воқеии

падидаҳои воқеӣ амал мекунад, ки дар воқеият якҷоя пешниҳод карда намешаванд. Виртуализм имкон дод, ки сирфан ба таври техникӣ пайвастанашавандаҳо пайваस्त карда шаванд. Агар кентаври мифологӣ метавонист ба таври «виртуалӣ» танҳо дар тасавури инсонӣ қадимӣ (воқеияти субъективӣ) вучуд дошта бошад, пас аз ин ба баъд ҳама порчаҳои воқеиятро дар муҳити виртуалӣ (техникӣ, аз бисёр ҷиҳат воқеияти объективӣ) ҷойгир кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, ба таври принципиалӣ шакли нави мавҷудияти рамзии инсон, фарҳанг ва ҷамъият ташаккул меёбад. Ҳама рамзҳои ҳаёти башарӣ акнун метавонанд дар ин фазои нави рамзӣ (параллелӣ, кибернетикӣ) ҷойгир карда шаванд, дубора тавлид ва табдил ёбанд. Аз ҷумла, ин чунин маъно дорад, ки фаъолияти рамзии инсон ҳоло чандин баробар мустақамтар шудааст. Гузашта аз ин, агар падидаҳои иҷтимоӣ ба ин ҷаҳон ворид шаванд (шакли виртуалӣ пайдо кунанд), онҳо аллакай маҷбуранд ба қонунҳои маҳаллӣ итоат кунанд. Ҳамин тариқ, олами виртуалӣ ҳамчун асоси тамоми ҷаҳонҳои дигар дар шакли эҳтимолии худ амал мекунад. Виртуалӣ аз шартӣ ба мутлақият мубаддал гардад ва хусусияти шабаҳвоқеии гузаштаи он (дар марҳалаҳои пештараи инкишофи инсон) ба хусусияти маъдани воқеӣ (ки постмодернистҳо доимо дар бораи он сухан меронанд) иваз карда мешавад.

Шаклҳои зерини ҳастии виртуалиро ҷудо кардан мумкин аст, ки аз рӯйи меъёри дараҷаи интиқоли ҳама гуна воқеият аз ҳолати ғайрирақамӣ ба ҳолати рақамӣ ба зерқисмҳо ҷудо мешаванд:

1. Ҳастии фазои маҷозӣ: худи олами виртуалии мошина (фармонҳо, барномаҳо, таҷҳизоти техникӣ ва ғайра).
2. Муоширати байни барномасоз ва мошин.
3. Муоширати байни одамон ба воситаи компютер.
4. Мавҷудияти ҷомеае, ки ба фазои маҷозӣ дохил шудааст («ноосфера» ва ғ.).

Даҳолати олами виртуалӣ ба ҷаҳони воқеӣ хеле зуд сурат мегирад: Имрӯзҳо аллакай амалияҳои гуногуни иҷтимоӣ (баҳисобгирии муҳосибӣ, муошират, таблиғ ва ғайра) дар муҳити виртуалӣ ғарқ шудаанд. Ҳастии ҷомеае, ки зери таъсири технологияҳои нави иттилоотию иртиботӣ тағйир меёбад. Ҳамаи ин шаклҳои ҳастии виртуалӣ метавонанд ва бояд аз ҷониби илмҳои гуногун омӯхта шаванд. Масалан, яке аз вазифаи равшаносон муайян кардани хусусиятҳои психологӣ муоширати виртуалӣ мебошад. Дар байни дигарҳо, таҳлили фалсафии воқеияти виртуалӣ ба мо имкон медиҳад, ки ба баъзе ҷанбаҳои муҳимми ҳаёти муосир равшанӣ андозем. Ҳамин тариқ, таносуби истилоҳҳои «виртуалӣ» ва «идеалӣ» имкон медиҳад, ки истилоҳи пурмазмун ва аммо номуайяни «виртуалӣ» бо мундариҷаи хеле дақиқ пур карда шавад. Оид ба таносуби семантикии мафҳумҳо, ба монанди «виртуализм», «артефакт», «симулакрум», «шакли табдилёфта» ва ғайра кори зиёдеро анҷом додан лозим аст. Ҳамаи онҳо бояд ба ин ё он дараҷа он тамоюли тараққиёти муосирро равшан нишон диҳанд, ки ба парокандашавии ҷамъият хос аст. «Ояндаи оне, ки муносибатҳои байни одамон шакли муносибатҳои байни тасвирҳоро мегиранд, ояндаи парокандашавии ҷомеаест, ки дар он амри виртуализатсия амал мекунад, яъне як навъ ирода ба виртуализме, ки дарбаргирандаи тағйирёбии тамоми соҳаҳои ҳаёт мебошад, ҷунонки онҳо дар раванди муосиршавӣ ба вуқӯъ омадаанд» [11].

Ҳамин тариқ, бо ҳам пайвастанани ду раванди мутақобили навоарӣ ба ҷашм мерасад: аз як тараф, воқеияти иҷтимоӣ торафт бештар рамзгзорӣ мешавад

(инкишофи фалсафаи постмодернизм инъикоси ин тамоюл аст), аз тарафи дигар, рушди технология, муҳити махсуси виртуалии техникиро тавлид кард, ки дар натиҷаи он «виртуализм»-и шаклҳои иҷтимоӣ шакли виртуализми техникиро гирифт.

Дар замони худ М.Маклюэн қайд карда буд, ки «Одами визуалӣ» ба мақсадҳои дур кӯшиш мекунад, орзуи амалӣ гардондани барномаҳои аз ҷиҳати энциклопедӣ устуворро дорад, дар ҳоле ки «Одами электронӣ» муколама ва ҷалби фавриро дар муошират интихоб мекунад. Ҳамин тариқ, муошират дар фазои виртуалӣ бояд бо мафҳумҳои, мисли «муколама», «ҳамкории мутақобила», «тамоси мустақим» тавсиф карда шавад.

Муҳаққиқони соҳаи фалсафаи иҷтимоӣ фарқи бунёдии байни «гиперрасона»-и муосир аз расонаҳои одии оммавино дар он мебинанд, ки аввалӣ ба истифодаи инфиродӣ ва интихобии иттилоот ва дувумӣ ба ҷараёнҳои иттилоотии оммавӣ нигаронида шудааст. Ҳардуи онҳо ҳамчун миёнаравҳои универсалии иртибот байни оммаи васеи одамон, инчунин «нуқтаи вохӯрӣ (бархӯрд)» барои ҷараёни иттилоот аз соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ (масалан, одамони одӣ дар бораи маъно, моҳият ва оқибатҳои фаъолияти ҷомеаи илмӣ танҳо аз гузоришҳои ВАО хабардор мешаванд, зеро маҷаллаҳои илмӣ ва ба онҳо монандро мутолеа намекунанд) амал мекунанд. Аммо, аввалия дар ибтидо ба муоширати дохилишахсӣ, байнишахсӣ ва махсус нигаронида шудааст, дар ҳоле ки васоити ахбори оммаи анъанавӣ асосан муоширати оммавино анҷом медиҳанд. Ҳамин тавр, бо рушди ВАО ба васоити иртиботи омма хусусияти муоширати иҷтимоӣ ба таври назаррас тағйир меёбад.

Бо вучуди ин, як нуқтаи муҳими зеринро қайд кардан лозим аст. Муоширати интернетӣ на танҳо муоширати одамон бо ҳамдигар бо истифода аз шабакаи ҷаҳонӣ, балки муоширати шахс бо компютер низ мебошад. Баъзе муҳаққиқон умуман ин далелро ба дараҷаи фарқияти бунёдии байни алоқаи компютерӣ ва ҳама намудҳои пешинаи таърихӣ муоширати иҷтимоӣ баланд мебардоранд. Ҳамин тариқ, аз нуқтаи назари А.Б. Соколов, фарқи асосии марҳалаи дарпешистодаи компютерӣ на миёнаравии экран (он аллақай дар сатҳи кино вучуд дорад), балки дар он аст, ки одам бевосита бо машина алоқа мекунад. Ҳамин тавр, маҳз муколамаи «инсон-МЭҲ» ҳамчун фарқияти асосии муоширати электронӣ ва шифоҳӣ ё ҳуҷҷатӣ муайян карда мешавад [4, с.213].

Бояд қайд намуд, ки маҳз дар чунин тафовути ақидаҳо хусусияти муоширати электронӣ баръало зоҳир мегардад: мошин ба муоширати байнишахсӣ часпида мегирад ва мошин баъзе хислатҳои инсониро соҳиб мешавад. Дар натиҷа, ҳама шаклҳои гузаштаи муошират ба ин ё он роҳ аз нав таъсис меёбанд, зеро гарчанде ки онҳо фаъолона амал мекунанд, ин корро аллақай дар як муттаҳидии нави сифатӣ бо ҳамдигар анҷом медиҳанд.

Интернетро аксар вақт фароматн меноманд. Муҳаққиқон инчунин фароматнро энциклопедия, маълумотнома ва умуман ҳама гуна матнӣ дорои дастур ё истинод ба матнҳои дигар меноманд. И.Р. Купер менависад: «Фароматнро ҳамчун парадигмаи нави матнӣ метавон ҳамчун як роҳи муошират дар ҷомеае донист, ки он ба ҷараёнҳои сершумори иттилоотие нигаронида шудааст, ки аз ҷониби субъект наметавонанд дарк ва аз худ карда шаванд ... Дониш ба фароматн, дар шабака аз паёмҳои нисбатан озод ташкил карда шудааст, ки метавонанд дар раванди истеҳсол

ва истеъмоли дониш муттаҳид ва пароканда шаванд... Фароматн ба интернет ҳамчун воситаи оммавии эҷод, нигоҳдорӣ ва интиқоли маълумот ворид мешавад» [12].

Баъзе коршиносон бар ин назаранд, ки хондани фароматн, яъне «эҷоди матни хаттӣ бо роҳи хаттӣ кардани матни ғайрихаттӣ» [13, С.36-45] инъикос ва ифодаи пайдоиши инсоният дар шаклҳои сифатан нави фаъолияти фикрӣ мебошад. Дарвоқеъ, аллакай имрӯз дар натиҷаи зарбкунии чандинкаратаи ҳаҷми дониш сохторҳои мураккаби ғайрихаттӣ ба вучуд меоянд, ки онҳоро пайваста мебояд бо табиати тафаккур, меъёрҳои мантиқии тафаккури назариявӣ «мувофиқ» сохт. Маҳз ба ҳамин маъно луғати илми информатика фароматнро ҳамчун бузургии иттилоотӣ тафсир мекунад, ки дар он робитаҳои ассотсиативӣ ва семантикӣ байни элементҳо, мафҳумҳо, истилоҳот ё қисмҳои интиҳобшуда гузошта шуда, ба таври автоматӣ нигоҳ дошта мешаванд.

Маҳз интернет, майдоне мебошад, ки дар он бисёр субъектҳои иҷтимоӣ ҳамкориҳои мутақобилаи худро ҳамоҳанг мекунад ва қодир аст, ки ҳамкориҳо ва робитаҳои густурдаи байни фарҳангҳо таъмин намояд. Ба ин маъно, интернет ҳамчун фазои нави муошират амал мекунад, ки дар он бисёр таҷрибаҳои фарҳангӣ вомехӯранд. Ин фазо аз рӯйи принципи шабака ҷойгир шуда, маъноӣ онро дорад, ки пораҳои гуногуни фарҳангӣ дар шакли мозаика метавонанд дар бепоёнии эҳтимолии худ пешниҳод карда шаванд. Бинобар ин, дискурси виртуалӣ ҳатман бояд бо кушодагии принципиалӣ фарқкунанда бошад.

М.Маклюэн дар замони худ (солҳои 1960) қайд карда буд, ки оинаи нилгун ҳамчун падидаи нав ва фаъолна инкишофёбанда дигар воситаҳои ахбори омма (радио, кино, матбуот) айнан «аз худ» кардааст. Дар айни замон, як раванди ба он монанд, вале дар асоси технологияи дигар амалӣ карда мешавад. Ҷаҳони виртуалии шабакаи ҷаҳонӣ имрӯз ҳуди оинаи нилгунро дар бар мегирад. Электроникаи рақамӣ ҳама гуна маълумотро (матн, графика, садо, видео) ба ҷараёнҳои бит табдил медиҳад, яъне ҷараёни иттилоотии дорои сифатҳои гуногунро дар як фазои ягона мепайвандад. Ин тавлиди беҳири аломату матнҳо (тавлиди матн), пайвастании матнҳои гуногун (визуалӣ, шунавоӣ, интерактивӣ), робитаи гуфтугӯҳои гуногунро (сиёсӣ, иқтисодӣ, мазҳабӣ ва ғайра) таъмин менамояд.

Дар назарияҳои муосири муошират паём ҳамчун раванди истеҳсол ва паҳни маъноҳо баррасӣ мешавад. Дар баробари ин, ҷомеа сохтори худтавлидкунада ба назар мерасад, ки бинобар робитаҳои иртиботии аъзоёнаш хусусияти ягона дорад. «Ҷамъият танҳо маҷмуи оморӣ бахшҳои иҷтимоӣ ба назар мерасад: дар ҳақиқат бо ёрии амалҳои муайяни хусусияти иртиботӣ доштае, ки дар байни аъзоёни он ба амал меоянд, аз нав тавлид ё эҷодкорона аз нав ба вучуд меояд» [9]. Сатрҳои аз ҷониби Э. Сепир дар солҳои 30-уми асри ХХ навишта шуда, нуқтаи ибтидоии бисёре аз баҳсҳо дар солҳои 80-90-уми ҳаҷмон аср мегарданд. Ҳамин тариқ, дар назарияи амали иртиботӣ ноил шудан, нигоҳдорӣ ё навсозии тавофуқ ҳамчун омили асосии ба ҳамбастагӣ ва суботи ҷомеа нигаронида шудааст [10]. Иртибот ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи системаи амал эълон карда мешавад: танҳо тавассути расидан ба фаҳмиши вазъияти амал, фаъолон метавонанд ба таври мувофиқ амал кунанд. Муаллиф барои дарки масъала кӯшишҳои тафсирӣ намуда, маъноӣ хабарро дар контексти вазъият ошкор месозад. Маҷмуи маъноҳо дар раванди истеҳсолоти

фарҳангӣ сохторбандӣ шуда, «осудагии зиндагонӣ»-и иштирокчиёни иртиботро ташкил медиҳанд. Баръакси дигар назарияҳо муоширатро метавон ба низоми амалҳо шомил кард. Ба ақидаи мо, муошират амалиёти ибтидоии иҷтимоӣ буда, ҷомеаро ҳамчун система ташкил медиҳад [11]. Ҷомеа ҳамчун як системаи худтавлдикунанда аз муҳити беруна бо интихоби усулҳои муайяни амал ташаккул меёбад ва маҳдуд карда мешавад. Интихоб дар натиҷаи таъсири мутақобилаи байнисубъективӣ ба амал меояд. Мафҳуми маъно ҳамчун шакли махсуси тартиб додани мавҷудияти инсон танзим карда мешавад: маъно имкон медиҳад, ки уфукҳои, ки дар онҳо ташкили системаҳои иҷтимоӣ имконпазир аст, муайян карда шаванд.

Ҳамин тариқ, дар ҳамаи ин назарияҳо робитаи иҷтимоӣ тавассути муошират муқаррар карда мешавад. Чунонки Ҷ.Ф. Лиотард қайд менамояд, кӯдаки нав таваллуд шуда ба истехсоли матнҳо дохил мешавад ва худро бо дигарон алоқаманд месозад. Аввалин матне, ки ӯро дар ҷомеа ҷой додааст, номи худи ӯст. Умуман, ҳаракатҳои субъект ва тамоюли иҷтимоии ӯ дар робита бо бозиҳои гуногуни забонӣ сурат мегирад. «Инсон новобаста аз он ки ҷавон ё пир, мард ё зан, сарватманд ё камбағал аст, новобаста аз он ки хурд ҳам бошад, худро дар «гиреҳ»-ҳои хатҳои иртибот ҷойгир мекунад. Беҳтараш гӯем - дар нуқтаҳои ҷойгир карда шудааст, ки аз онҳо паёмаҳои хусусияти гуногун дошта мегузаранд» [10]. Дар ҷомеае, ки истехсоли иттилоотӣ яке аз нақшҳои асосиро иҷро мекунад, матн ҳамчун сарчашмаи мавод ва маҳсулоти истехсолот мақоми воситаи универсалии мубодиларо касб мекунад. Аз сабаби он ки шабакаи иртиботӣ пайвасти инкишоф меёбад, матнҳо ба ҳам пайваст шуда, матнҳои навро ба вучуд меоранд.

Фароматнӣ маънои дигари муҳим низ дорад. Интернет вазифаи дар хотир нигоҳ доштан ва нигоҳдории иттилоотро иҷро мекунад, яъне вазифаи хотира. Ин яке аз муҳимтарин хусусиятҳои сифатии шабакаи умумичаҳонӣ мебошад: дар ин муҳити ягона барои маҳсулоти гуногуни фаъолияти иҷтимоии инсон дар айни замон метавонад чунин як миқдор матнҳо мавҷуд бошанд, ки муттасили ва азхудкунии коллективӣ ва паҳн кардани донишро таъмин намоянд. Интернет ба ташаккули хотираи беканор ва умумии тамоми инсоният ҳамчун асоси хусусияти ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, дар баробари интернет дар доираи тамоми башарият муҳити нави иртиботӣ ба вучуд омад, ки қисматҳои сершумори ҷомеаро тадричан (аллакай аз рӯи хусусияту баргариҳояш) ба худ кашидааст. Муошират дар ин ҷомеа дигар наметавонад бо матнҳои анъанавӣ маҳдуд шавад, барои паҳн кардани фароматнҳо ҳатман ниёзи иҷтимоӣ ба миён меояд. Ба ин маъно, навҳои муоширати шифохӣ, хатӣ ва электрониро метавон марҳилаҳои алоҳида ва пайдарпайи инкишофи гуфтори коммуникативӣ донист. Пайдоиши воситаҳои электронии ҳифз ва паҳнкунии иттилоот имкон дод, ки баъзе маҳдудиятҳои назарраси шаклҳои қаблии ҳамкориҳои мутақобилаи иртиботӣ (ноустуворӣ, паҳншавии суст, дастрасии маҳдуд) баргараф карда шаванд.

Ҷаҳонишавӣ - як тавсеаи фазоест, ки дар он намудҳои гуногуни муошират сурат мегиранд. Тибқи баъзе ҳисобҳо, то соли 2005 шумораи аҳолии «сайёраи интернет» ба 1 миллиард нафар мерасад. Дар соли 2003 шумораи умумии истифодабарандагони он тақрибан 550 миллион нафарро ташкил медод. Ҳамин тариқ, аллакай имрӯз ҳам ин воситаи паҳнкунии иттилоот аз ҷиҳати фарогирии аудитория беназир аст.

Ба ибораи муҳаққиқон, интернет воситаи беназири муттаҳид кардани ҳама ва ҳар як кас ба «як системаи пӯшида» мебошад. Аз ин лиҳоз, ҷаҳонишавиро метавон ҳамчун "интернетизатсия" арзёбӣ кард. Афзоиши босуръати ҳуди интернет бо роҳҳои гуногун шарҳ дода мешавад. Аз ҷумла, аз нигоҳи таҳассусӣ онро воқуниш ба инзивоӣ таърихӣ фард аз ҷомеа метавон арзёбӣ кард [1, с. 22-29]. Аз нуқтаи назари иҷтимоӣ-равонӣ, шабака бар хилофи воситаҳои анъанавии алоқа, қодир аст робитаҳои зиёди мутақобила байни каналҳои гуногунро барқарор созад, ки эҳтимолан ба баъзе муҳаққиқон замина мегузорад, ки дар бораи шабака ҳамчун “мағзи ҷаҳонӣ” ҳарф зананд.

Ҷаҳонишавӣ ҳамчун як хусусияти муоширати виртуалӣ дорои хусусияти иқтидорӣ (яке аз маънои калимаи "виртуалӣ" иқтидоран имконпазир аст) мебошад: дар тамоси мустақими интернетӣ фард бо доираи хеле танги одамон дар иртиботқарор дорад, аммо иқтидоран метавонад ба касе ва ҳама тамос гирад. Ҷаҳонишавӣ ба ин маънӣ идомаи (таҳкими) тамоюли аллакай машҳур мебошад. Аллакай пайдоиши хат муоширатро аз доираи иштирокчиёни бевосита (рӯ ба рӯ) берун овард ва ба ин васила баъзе маҳдудиятҳои фазоӣ-вақтиро дар иртиботи мутақобила бартараф сохт. Ҳамаи нигоҳдорандагони минбаъдаи иттилооте (матбааи китоб ва ғайра), ки аз тарафи инсон ихтироъ шудаанд, дар як самт ба таври ногузир амал карда, доираи иштирокчиёнро васеъ намуданд. Н.Луман менависад: «Ихтирои хат аллакай вазифаи васеъ кардани марзи системаи ҳузури фаврӣ ва робитаи рӯ ба рӯро иҷро мекард. Мактуб метавонад на танҳо ҳамчун миёнарав барои паҳнкунӣ, балки ҳамчун шаклҳои дигари ислоҳи иттилоот низ амал кунад. Онҳо ба фарҳанг таъсири истисноии интихобӣ доранд, зеро онҳо хотираро на танҳо ба таври беандоза васеъ мекунанд, балки аз сабаби интихоби худ, ки барои муоширати ҳамроҳ муҳим аст, маҳдуд мекунанд» [5, с. 3]. Дар баробари тавсеаи интернет "норавшан" шудани марзҳои миллии низ мушоҳида мешавад. Сарҳадҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайра шаффофттар мешаванд, аммо маҳз иртиботи интернетӣ ҳеҷ гуна сарҳадро эътироф намекунад, аз ин рӯ, дар ташаккули «фароҷомеа» маҳз шабакаи умумиҷаҳонӣ сахм мегузорад. Ҳамин тариқ, пайдоиш ва паҳншавии ҷаҳонии интернет чунин маъно дорад:

- 1) васеъшавии нави (неруи беандоза) доираи иштирокчиён;
- 2) густариши нави (неруи номаҳдуд) хотираи инсоният, ки асоси ҳамкориҳои коллективӣ мебошад;
- 3) шакли нави интихоб ва ғ.

Ҷаҳоншумули инчунин маънои мавҷудияти иттилоотро дорад: тамоми раванди иттилоотие, ки дар шакли электронӣ амалӣ карда мешавад, барои ҳама мавҷуд аст, ҳама метавонанд дар он фавран иштирок кунанд. «Интернет як муҳити махсуси технологӣ мебошад, ки ба истифодаи ҳама системаҳои рамзии қаблан мавҷуд буда имкон медиҳад ва дастрасиро ба ҳама гуна иттилооте, ки бо кумаки онҳо сабт кардан мумкин аст, фароҳам меорад. Он кӯшиш менамояд, ки ҳама гуна аслиятро барҳам диҳад. Интернет ҷаҳонӣ шуда истодааст: он ба ҳама чиз даъво мекунанд ва мекӯшад, ки бо тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон «якҷоя» бошад». Табиист, ки ин ҷо саволи - оё интернет «сабади партовҳои ҳамаро дарбаргиранда аст» ё чизи дигар аст? - кушода боқӣ мемонад.

Хулоса, ҳама гуна фарҳанг мавҷудияти фазои муайяни иттилооти дар назар дорад, ки бо асбобҳои технологӣ ва параметрҳои иҷтимоии он тавсиф мешавад. Аз ин лиҳоз, интернетро метавон як фазои иттилоотии навтарин ва босуръат рушдбандаи фарҳанги муосир арзёбӣ кард. Имрӯз мо шоҳиди тағйироти кулӣ дар интиқолдиҳандаи иттилоот, инчунин тағйир додани принципҳои рамзгузорӣ ва рамзкушоии он мебошем. Шакли электроники иттилоот, ки ҷойи ҳаракати механикӣ, садо, рӯшноӣ ва барқро гирифтааст, ҳароҷоти эҷод, нигоҳдорӣ, такрор ва паҳнкунии иттилоотро хеле кам карда, дастраси ба онро зиёд мегардонад.

Файласуфони замони постмодернӣ қайд мекунанд, ки дар фарҳанги постмодернӣ «Ман» дигар ҳамчун сохтори танзимкунандаи мафҳум амал намекунад, зеро танҳо саҳнагузори шахсияти фард тавассути муаррифии гуногуни худшиносӣ аҳамияти иҷтимоӣ дорад. Муоширати виртуалӣ намунаи классикии зуҳури чунин мубоҳиса (танҳо бубинед, ки дар фазои виртуалӣ чӣ қадар ҷамъбасту пешниҳодҳо ва худфарзкунӣ вучуд доранд) мебошад. Баъзе муҳаққиқон ба таври умум бар ин назаранд, ки худмуаррифӣ ягона воқеияти шахс дар муҳити виртуалӣ аст [2].

Бояд гуфт, ки фазои виртуалӣ ба инсон имкони ҳадди аксарро барои чунин фаъолиятҳои созанда фароҳам меорад. Воқеан ҳам, дар фазои виртуалӣ ба маънои муайян танҳо субъектҳои эҷодӣ зиндагӣ мекунанд, зеро дар ин ҷо ҳатто корбар ба ҳеч вачҳ ғайрифавол нест, зеро маҳз дар фаъолияти ӯ (ва махсусан дар фаъолияти умумии ҳамаи корбарон) матнҳо, тасвирҳо ва ғ. муттаҳид ва тақсим карда мешаванд. Муҳити виртуалӣ ҳамчун як навъи нави ҷомеаи иртиботӣ барои нигоҳ доштани худ дар маҷмӯъ, маҷбур аст, ки пайваста фаъолияти маҷмӯии коллективии худро дар заминаи нав густариш диҳад.

АДАБИЁТ

1. Абдулҳақов М. М. Интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ: махсусиятҳо, оқибатҳо ва воситаи муҳимми паҳн намудани иттилооти сиёсӣ // Шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ҳамчун таҳдиди воқеӣ ба амниятӣ миллӣ / М. М. Абдулҳақов. – Душанбе: ДМТ, 2022. – С.54-59.
2. Белинская Е.П. К проблеме групповой динамики сетевого сообщества // <http://psynet.carfax.ru/text/bel1.htm/>.
3. Галкин Д. Виртуальный дискурс в культуре постмодерна / Д. Галкин // Критика и семиотика. -2000. -№ 1-2. -С. 26-34.
4. Купер И.Р. Гипертекст как способ коммуникации // <http://www.socio.ru/bull/18.htm>.
5. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос. - М.: Прогресс, 1991.
6. Махмадизода Н.Д. (Махмадиев Н.Д.) Социальные корни религиозного экстремизма в Таджикистане. Дис.канд.филос.наук. Душанбе, 2012. 164 с.
7. Махмадизода Н.Д. (Махмадиев Н.Д.) Социальные корни религиозного экстремизма в Таджикистане. Автор. дис.канд.филос.наук. Душанбе, 2012. 24 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. - М.: Политиздат, 1970.
9. Муҳаббатов А. Ҷангҳои иттилоотӣ дар шароити муосир // Шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ҳамчун таҳдиди воқеӣ ба амниятӣ миллӣ / А.Муҳаббатов. - Душанбе: ДМТ, 2022. – С.36-41.
10. Махмадизода Н.Д. Таърибу ташвиқи идеологияи ифротгарой (экстремистӣ) дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва таъсири таҳрибкоронаи онҳо ба шуури ҷавонон // Шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ҳамчун таҳдиди воқеӣ ба амниятӣ миллӣ. - Душанбе: ДМТ, 2022. – С.41-47.
11. Соколов А.В. Введение в теорию социальной коммуникации / А.В. Соколов. - СПб.: СПб ГУЛ, 1996.-320 с.
12. Субботин М.М. Теория и практика нелинейного письма (взгляд сквозь призму «грамматологии» Ж. Деррида / М.М. Субботин // Вопросы философии. -1993. -№ 3. -С. 36-45.
13. Сепир Э. Коммуникация // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М.: Издательская группа «Прогресс-Универс», 1993.

14. Степаненко Е.А. Интернет как явление культуры: тексты в сетевом контексте / Е.А.Степаненко, С.Б.Степаненко // Аргументация, интерпретация, риторика. Электронный журнал. Вып. 1 // <http://www.spb.ru/phil/argumentation.htm/>.
15. Хабермас Ю. Моральное познание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. — СПб.: Наука, 2000. - 380 с.

ВИЖАГИҶОИ ТАШАККУЛИ МУҶИТИ ИРТИБОТИИ ҶОМЕАИ МУОСИР (ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ)

Дар мақола таҳлили назариявии вижагиҷои ташаккули муҷиати иртиботии ҷомеаи муосир гузаронида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ҳама гуна фарҳанг мавҷудияти фазои муайяни иттилоотиро дар назар дорад, ки бо асбобҳои технологӣ ва параметрҳои иҷтимоии он тавсиф мешавад. Аз ин лиҳоз, интернетро метавон як фазои иттилоотии навтарин ва босуръат рушдбанди фарҳанги муосир арзёбӣ кард. Имрӯз мо шоҳиди тағйироти кулӣ дар интиқолдиҳандаи иттилоот, инчунин тағйир додани принципҳои рамзгузорӣ ва рамзкушоии он мебошем. Шакли электронии иттилоот, ки ҷойи ҳаракати механикӣ, садо, рӯшноӣ ва барқро гирифтааст, ҳарҷоти эҷод, нигоҳдорӣ, такрор ва паҳнкунии иттилоотро хеле кам карда, дастраси ба онро зиёд мегардонад. Бояд гуфт, ки фазои виртуалӣ ба инсон имкони ҳадди аксарро барои чунин фаъолиятҳои созанда фароҳам меорад. Воқеан ҳам, дар фазои виртуалӣ ба маънои муайян танҳо субъектҳои эҷодӣ зиндагӣ мекунанд, зеро дар ин ҷо ҳатто қорбар ба ҳеч ваҷҳ ғайрифайол нест, зеро маҳз дар фаъолияти ӯ (ва маҳсусан дар фаъолияти умумии ҳамаи қорбарон) матнҳо, тасвирҳо ва ғ. муттаҳид ва тақсим карда мешаванд. Муҷиати виртуалӣ ҳамчун як нави нави ҷомеаи иртиботӣ барои нигоҳ доштани худ дар маҷмӯъ, маҷбур аст, ки пайвасти фаъолияти маҷмӯии коллективии худро дар заминаи нав густариш диҳад.

Калидвожаҳо: вижагиҷои ташаккули муҷиати иртиботии ҷомеаи муосир, фазои муайяни иттилоотӣ, интернет, фазои иттилоотии навтарин, фарҳанги муосир.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАЦИОННОЙ СРЕДЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА (ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

В статье проводится теоретический анализ особенностей формирования коммуникативной среды современного общества. Автор отмечает, что любая культура предполагает существование определенного информационного пространства, которое характеризуется своими технологическими инструментами и социальными параметрами. С этой точки зрения Интернет можно рассматривать как новейшее и быстрорастущее информационное пространство современной культуры. Сегодня мы являемся свидетелями радикального изменения способа передачи информации, а также изменения принципов ее кодирования и декодирования. Электронная форма информации, пришедшая на смену механическому движению, звуку, свету и электричеству, значительно снижает затраты на создание, хранение, воспроизведение и распространение информации и повышает ее доступность. Ведь в определенном смысле в виртуальном пространстве живут только творческие субъекты, ведь здесь даже пользователь никоим образом не пассивен, ведь именно в его деятельности (и особенно в общей активности всех пользователей) тексты, изображения, и т. д. объединяются и разделяются. Виртуальная среда как новый тип коммуникативного общества вынуждена постоянно расширять свою коллективную коллективную деятельность в новом контексте, чтобы сохранить себя как единое целое.

Ключевые слова: особенности формирования коммуникативной среды современного общества, определенное информационное пространство, Интернет, новейшее информационное пространство, современная культура.

FEATURES OF FORMATION OF THE COMMUNICATION ENVIRONMENT OF MODERN SOCIETY (THEORETICAL ANALYSIS)

The article provides a theoretical analysis of the features of the formation of the communicative environment of modern society. The author notes that any culture presupposes the existence of a certain information space, which is characterized by its technological tools and social parameters. From this point of view, the Internet can be considered as the newest and fastest growing information space of modern culture. Today we are witnessing a radical change in the way information is transmitted, as well as a change in the principles of its encoding and decoding. The electronic form of information, which has replaced mechanical movement, sound, light and electricity, significantly reduces the costs of creating, storing, reproducing and distributing information and increases its accessibility. Indeed, in a certain sense, only creative subjects live in the virtual space, because here even the user is in no way passive, because it is in his activity (and especially in the general activity of all users) that

texts, images, etc. are combined and separated. The virtual environment, as a new type of communicative society, is forced to constantly expand its collective activities in a new context in order to maintain itself as a single whole.

Key words: features of the formation of the communicative environment of modern society, a certain information space, the Internet, the latest information space, modern culture.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Наҷидуллоев Раҳматулло* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D, кафедраи онтология ва назарияи маърифат, факултети фалсафа. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **907.20.20.08**.

Маҳмадизода Нозим Давлатмурод - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессор, кафедраи фалсафа, факултети фалсафа. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Наджи́дуллоев Рахматулло* – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D, кафедра онтологии и теории познания факультета философии. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан проспект Рудаки, 17. Телефон: **907.20.20.08**.

Махмадизода Нозим Давлатмурод - Таджикский национальный университет, кафедра философии, доктор философских наук, профессор. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Najidulloev Rakhmatullo* – Tajik National University, Ph.D doctoral student of the Department of Ontology and Theory of Knowledge, Faculty of Philosophy. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **907.20.20.08**.

Mahmadizoda Nozim Davlatmurod - Tajik National University, Department of Philosophy, Doctor of Philosophy, Professor. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17.

**ОМИЛҶОИ ТАЪРИХӢ-ФАРҶАНГИИ ЗУҶУРИ НАШЪАМАНДӢ ДАР ҶОМЕА
ВА РОҶҶОИ БАРТАРАФ КАРДАНИ ОН**

Самадов Ҷ.Ҷ., Ҳусейнов Ш.А.

Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ

Маъмулан, дар таҳқиқоти криминологӣ ва девиантологӣ қаррафторихое, ки аҳли ҷомеа, махсусан, ҷавонон содир мекунанд, аз рӯи дараҷаи хатарнокӣ ва пайомадҳои иҷтимоии онҳо, ба ду навъи асосӣ – рафтори ҷиноӣ (делинквентӣ) ва рафтори девиантӣ (қач, бо меъёри иҷтимоӣ номувофиқ) ҷудо карда мешаванд. Рафторҳои қач, дар навбати худ, аз рӯи пайомадҳои инфиродиву иҷтимоии худ, се навъ - рафторҳои манфӣ, нейтралӣ (безарар) ва мусбӣ мешаванд. Ба ҳамаи ин навъҳои мухталифи қаррафторӣ ҳамчун ҳодисаи барои ҷомеа манфӣ нигаристан мумкин нест, зеро баъзе намудҳои қаррафторӣ, масалан, эҷодиёти иҷтимоӣ, ихтироотҳо бо намудҳои мухталифи зухуроташон метавонанд характери позитивӣ (мусбӣ) дошта бошанд ва дар инкишофи ҷомеа нақши мусбиро бозанд. Дар баробари ин, даҳҳо намуди дигари қаррафториро мисли дурӯғгӯӣ, фиребгарӣ, дағалмуомилагӣ, низоъҷӯӣ, танбалӣ, бепарвоӣ ва ғ. зикр кардан мумкин аст, ки бо вучуди хатарнок маҳсуб нашуданашон, барои ҳам фард ва ҳам ҷомеа пайомади манфӣ доранд. Агар ин гуна қаррафторихо дар сари вақт пешгирӣ карда нашаванд, онҳо тадриҷан ба одат табдил меёбанд ва шахси қаррафторро ба ҷинояткорӣ таҳриқ медиҳанд.

Дар ин мақола мо нашъамандӣ, яке аз намудҳои дар тамоми кишварҳои ҷаҳон густаришёфтаи қаррафторӣ ва шаклҳои хосси зухури онро дар мисоли наврасону ҷавонони ҷомеаи муосири Тоҷикистон ҳамроҳ бо шарҳи мухталиби таърихи зухури ин падидаҳо ба таври мухтасар таҳлил ва арзёбӣ мекунем.

Нашъамандӣ аз нуқтаи назари илми тиб вобастагии равонии инсон аз маводҳои муҳаддир ва саҳттаъсири мадхушқунанда, яъне, як навъ беморӣ мебошад, ки инсон ба он дар натиҷаи ба истеъмоли маводи нашъаовар одат кардан мубтало мешавад, то ҳаде ки бе истеъмоли маводи нашъаовар сару калобаашро аз даст дода, системаи асабаш хароб ва ҳолаш табоҳ мешавад. Азбаски нашъамандӣ на танҳо барои ҳаёти шахси мубталои ин дард хатарнок, балки барои ҷомеа низ оқибатҳои зиёди манфӣ дорад, бинобар ин дар фалсафаи иҷтимоӣ, сотсиология, криминология ва девиантология он яке аз намудҳои қаррафторӣ маҳсуб мешавад.

Тибқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва адабиёти илмӣ, истеъмоли банг, афюн, тарёк, маъҷун ва маводи дигари нашъаовар дар ҳудуди Осиёи Марказӣ собиқаи хеле тулонии таърихӣ дорад. Бангдона (каннабис, ба форсӣ – шоҳдона, вожаи «канаб» ресмонеро ифода мекунад, ки аз зағир ва намудҳои дигари растаниҳо тайёр карда мешавад) растаниест, ки аз давраҳои қадим дар манотиқи марказии Осиё парвариш карда мешуд. Мардуми таҳҷоии ин минтақа дар тули таърихи худ қариб ҳар як қисми ин растаниро барои эҳтиёҷоти худ истифода мебуд - нахҳояш барои бофтани матоъ, рағнаш барои ғизо, барг, гул ва қатронаш - ҳамчун дору ва албатта, ҳамчун воситаи психотропӣ истифода мешуд. Ҳашиш, ки аз қатрони бангдона тайёр карда шудааст, маводи муҳаддири пурқувват маҳсуб мешавад. Истеҳсоли он дар

Афғонистон танҳо дар нимаи дуюми асри XX аз доираи бозорҳои анъанавии кишвар берун баромад. Дар бораи таърихи парвариши бангдона ва тавлиди ҳашиш дар Афғонистон дар адабиёти таърихӣ ва муосир, ба таври пароканда ҳам бошад, маълумоти муфассал вучуд дорад.

Набототшиноси рус Н. И. Вавилов дар асари худ «Пайдоиш ва чуғрофиёи растаниҳои парваришшаванда» қайд мекунад: «Гуфтан хело душвор аст, ки кишти бангдона кай оғоз шудааст ва дар он ҷо саҳм гузоштаанд, фақат дар асоси маълумоти мавҷуда тахмин кардан мумкин аст, ки ватани ин растанӣ (яъне бангдона) Осиё аст» [1, с.440]. Олимони набототшинос, дар асоси таҳлилу муқоисаи натиҷаи таҳқиқоти марбут ба таърихи пайдоиши наботот, муайян кардаанд, ки минтақаи пайдоиши бангдонаи парваришшаванда, эҳтимолан, қисмати шимолу ғарбии Ҳиндустон (Кашмир), Покистон (музофоти Панҷоб ва шимолу ғарб), тамоми Афғонистон, Тоҷикистон, Ёзбекистон ва қисми ғарбии Тиёншон дар Чини имрӯза мебошад. Айни замони ҳам канаби ваҳшӣ ва ҳам парваришшаванда тақрибан дар ҳама қитъаҳо ва минтақаҳои ҷаҳон мавҷуд аст: ҳадди ақал 172 кишвари ҷаҳон канабиси худро асосан барои қонё кардани талаботи маҳаллӣ парвариш ва истеҳсол мекунад. Дар Атҳарваеда - яке аз қисматҳои Ведаҳо - китоби муқаддаси дини ҳиндуия, бҳанга (банг) ҳамчун як растани фойданок, ки тарсу ҳарос ва ташвишу изтиробро аз истеъмолкунанда дур мекунад, тавсиф шудааст. Ҳиндуҳо ин растаниро бо ду маъбудии асосии худ – Кришна ва Шива алоқаманд мекунад. Яке аз номҳои Шива «Молики бҳанга» мебошад, зеро, ба эътиқоди ҳиндуҳо, маҳз Шива хосиятҳои фавқуттабии ин гиёхро кашф кардааст. Тибқи устураҳои ҳиндӣ, Шива бҳангро аз Ҳимолой барои хурсанду қаноатманд кардани одамон фуруд овардааст. Дар баъзе ноҳияҳо ва деҳоти Ҳиндустон одамон бангдонро ба мақсади дармони бемориҳои гуногун фаровон истифода мебаранд. Чунин шуморида мешавад, ки истеъмоли меъёрноки бангдона офтобзарба, табларза, исҳоли хунин (дизентерия) ва баъзе бемориҳои дигарро аз байн мебарад, барои ҳазми хӯрок кумак мекунад, иштиҳоро мекушояд, нуқсонҳои нутқиро рафъ месозад, кори узвҳои ҳаракати баданро фаъол месозад [13].

Парвариш ва истифодаи бангдона ва хосиятҳои шифобахши он дар ёддоштҳо ва гузоришҳои муаррихону сайёҳони асримийёнаги Ховари Наздик ва аврупоӣ низ инъикос ёфтааст. Дар асоси маълумоти мавҷуда тасдиқ кардан мумкин аст, ки халқу қабилаҳои Осиёи Шарқӣ ва Миёна аз қадимулайём дар бораи таъсири саҳти психоактивии бангдона медонистанд ва дар тули асрҳо аз он истифода мебаранд. Вавилов менависад, ки «ба ҳайси ҳашиш истифода бурдани бангдона аз одам ҷидду ҷаҳди зиёдеро талаб намекард. Ҳангоми сӯзондани пояҳо ва баргҳои бангдона одамон таъсири бузурги масткунандаи онро ҳис накарда наметавонистанд».

Дар ҷомеаҳои исломӣ, истеъмоли ҳашиш, бахусус дар муқоиса бо машрубот, мақоми норавшани ҳуқуқӣ дорад. Пешвоён ва ҳокимони динӣ гоҳ-гоҳ кӯшиш мекарданд, ки истеъмоли онро манъ кунанд, аммо чунин мамнӯият ҳеҷ гоҳ дар байни фаққеҳон тавофуқи васеъ пайдо накардааст [2, с.218].

Дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ то нимаҳои солҳои 1980-ум, тибқи маълумоти расмӣ омӯри, умуман, на маводҳои муҳаддир вучуд доштанд, на нашъамандон. Таблиғоти расмӣ шуравӣ даъво мекард, ки дар ИҶШС ягон муҳити иҷтимоӣ вучуд

надорад, ки нашъамандӣ дар он инкишоф ёбад. Таъкид карда мешуд, ки ин намуди нашъамандӣ танҳо ба ҷамъияти буржуазӣ хос аст ва дар тули таърих аксаран намояндагони табақаи ашрофону сарватмандон ба он мубтало мешудаанд. Баъдтар, дар давраи «бозсозӣ» аз соли 1984 то соли 1990, шумораи нашъамандоне, ки Вазорати тандурустии ИҶШС ба қайд гирифта буд, аз 35254 нафар ба 67622 нафар расид. Тибқи баъзе маълумоти дигари махфӣ, ки баъдан расонаӣ карда шуданд, дар Иттиҳоди Шуравӣ баъзе маводи мухаддир, масалан героинро то соли 1956 дар дилхоҳ аптекаи маъмулӣ харидан мумкин буд. Танҳо дар соли 1956 бо фармони Вазорати нигоҳдории тандурустии ИҶШС, N152 аз 6/IV-1956 героини нашъадор аз рӯйхати «А» моддаҳои заҳрдор, ҳамчун маводи истифодааш дар амалияи тиббӣ мамну, хорич карда шуд [6].

Умуман, аз таҳлили маълумоти адабиёти гуногуни ба вазъи нашъамандӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ бахшидашуда чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки ин намуди қачрафторӣ, бо вучуди дар сатҳи боло инкор шуданаш, дар ҷомеаи шуравӣ хеле паҳн шуда буд. Шароити мусоиди ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ҷиҳати ошкор ва пешгирӣ кардани густариши падидаи нашъамандӣ дар ҷомеа танҳо дар замони пасошуравӣ ва истиқлолияти давлатӣ фароҳам оварда шуд. Давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон бо дарки амиқи масъулияти ҳифзи амнияти миллӣ ва солимии аҳли ҷомеа барои пешгирии нашъамандӣ санадҳои зарурии меъёриву ҳуқуқиро ба тасвиб расонид ва мақомоти махсуси мубориза бар зидди гардиши қочоқи маводи мухаддирро таъсис дод ва дар ҳалли ин мушкилоти глобалӣ бо давлатҳои хоричӣ ва ташкилотҳои минтақавию байналмилалӣ ҳамкориҳои судмандро ба роҳ монд.

Вазъи нашъамандӣ дар байни наврасону ҷавонони Тоҷикистон дар даврони Истиқлолият, тибқи маълумоти расмии ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо вучуди андешидану дар амал татбиқ намудани чорабиниҳои зиёди профилактикию оперативӣ ҷиҳати ошкор ва бартараф кардани омилҳои ин мушкили иҷтимоӣ, ҳоло ҳам нигаронкунанда боқӣ мемонад.

Омили асосии мубталои нашъамандӣ шудани наврасону ҷавонон ва умуман аҳоли, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, ё ин ки нашъачаллобӣ махсуб мешавад. Ин андешаро таҳлилу муқоисаи маълумоти омории ВКД ҚТ оид ба вазъи нашъамандӣ ва муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дар кишвар ба таври равшан собит менамояд. Тибқи маълумоти расмии ВКД ҚТ, ҳар сол шумораи муайяни наврасону ҷавонон ҳангоми содир кардани ин навъи ҷинойт дастгир шуда, барои ин аъмолшон ба ҷавобгариҳои ҷинойтӣ кашида мешаванд. Аз ҷумла, соли 2010 - 3 нафар, соли 2011 - 2 нафар, соли 2012 – 5 нафар, соли 2013 – 6 нафар, соли 2014 – 7 нафар, соли 2015 – 5 нафар нобилиғон барои тайёр ва истеъмол намудани маводи нашъадор ба ҷавобгарӣ кашида шудаанд. Дар соли 2010 – 204 нафар, соли 2011 – 227 нафар, соли 2013 – 293 нафар, соли 2014 – 340 нафар ҷавонон бо ҷурми иштирок дар муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор дастгир ва ба ҷавобгарӣ кашида шудаанд [7].

Соли 2012 дар пайи як амалиёти вижа, кормандони Шуъбаи қорҳои дохилии шаҳри Кӯлоб 13 «фурӯшгоҳ»-и маводи мухаддир ва 25 нафар фурӯшандагону истеъмолагарони хатарноки онро боздошт карда буданд [8]. Соли 2015 бошад, дар ҳамин шаҳр кормандони Шуъбаи қорҳои дохилӣ 64 «фурӯшгоҳ»-и маводи мухаддир ва 44 нафар аз фурӯшандагону истеъмолагарони онро боздошт кардаанд [9]. Дар

бораи даст задани наврасону ҷавонон ба нашъачаллобӣ ва ширкати онҳо дар муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дар солҳои 2016- 2021 Маркази матбуоти ВКД ҚТ, сомонаи ВКД ҚТ ва дигар манбаъҳои иттилоотӣ ба таври мунтазам маълумот интишор мекунад. Тибқи ин маълумотҳо, сатҳи ин намуди ҷинояткорӣ дар кишвар то ҳол коҳиш наёфтааст.

Ҳамин тавр, далелҳои зикршуда собит менамоянд, ки қочоқ ва муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир асоситарин омили ҷалби наврасону ҷавонон ба истеъмоли маводи мухаддир ва муътод (нашъаманд) шудану ба дигар намудҳои качрафторию ҷиноятҳо даст задани онҳо мебошад. Тибқи маълумотҳои омории Раёсати огоҳонӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғону ҷавонони ВКД ҚТ, шумораи ҷавонони нашъаманд дар соли 2020 назар ба даҳ соли пештара беш аз ду маротиба афзудааст. Аниқтараш, соли 2010 дар ҷумҳурӣ 2587 нафар, соли 2011 – 2240 нафар, соли 2013 – 2322 нафар, соли 2014 – 2432 нафар, соли 2015 – 2452 нафар, соли 2016 – 2241 нафар, соли 2017 – 2225 нафар, соли 2020 – 5099 нафар ҷавонони нашъаманд ба қайд гирифта шудаанд. Тибқи маълумоти мақомоти мазкур, дар соли 2020 дар шаҳри Душанбе 490 нафар, дар вилояти Хатлон – 193 нафар, дар вилояти Суғд – 144 нафар, дар ВМКБ – 55 нафар, дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ – 225 нафар ҷавонон мубталои нашъамандӣ шудаанд [10].

Бояд таъкид кард, ки тибқи маълумоти Вазорати тандурустии ҚТ, шумораи нашъамандон дар кишвар аз нишондодҳои дар боло зикршуда дида хеле бештар аст. Масалан, дар се моҳи аввали соли 2015 дар муассисаҳои наркологии ҷумҳурӣ 7 ҳазору 324 бемори гирифтори нашъамандӣ ба қайд гирифта шуда буданд, ки дар муқоиса бо се моҳи соли 2014 ба 112 нафар ё 1,5 дарсад бештар буд [11].

Тибқи маълумоти Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, солҳои охир дар ҷумҳурӣ коҳиш ёфтани нашъамандӣ дар байни аҳолии маҳаллӣ ба назар расида, он аз 8600 нафар дар соли 2008 то 6059 нафар ба 1 январи соли 2019 расида, яъне 2550 нафар ё 30 фоиз кам шудааст [12, с.6].

«Дарвоқеъ проблемаи маводи мухаддир ба яке аз хатарҳои вазнини ҷаҳони муосир табдил ёфтааст. Он ба як ҷаҳиши тез паҳн гардида, аҳолии кураи Замиро фаро гирифта, терроризми байналмилалиро маблағгузорӣ намуда, яке аз омилҳои муҳимми халалдор гардонидани суботу оромии ҷомеа гаштааст. Дар Тоҷикистон то соли 1996 героин ва то соли 2006 моддаҳои синтетикӣ ва психотропиҳои нашъадор умуман набуд, соли 2006 танҳо як адад ҳабби моддаи психотропӣ мусодира гардид, ҳоло бошад, ҳар сол зиёда аз 10-15 ҳазор ҳаб мусодира мегардад, ки онҳо ба мо асосан аз Аврупо ворид мешаванд» [12, с.4].

Тибқи иттилои расонаҳои ғайрирасмӣ, соли 2015 кормандони Агентии мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир аввалин бор дар қаламрави кишвар мухаддироти навъи кокаинро мусодира карданд. Ин навъи маводи мухаддир аз кишварҳои Аврупои Шарқӣ ба воситаи Русия ба Тоҷикистон интиқол дода мешавад [12, с.4]. Дар се моҳи аввали соли 2015 аз ҷониби кормандони Агентии мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир беш аз 3 ҳазор дона ҳабҳои гуногун аз муомилоти ғайриқонунӣ мусодира шуд. Бештари маврид фуруши он дар дискотекҳо ба роҳ монда шудааст. Ин гуна ҳабҳо бештар аз кишварҳои Аврупои Шарқӣ тариқи Русия ба Тоҷикистон ворид карда мешаванд.

«Соли 2018 аз ҷониби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои қудратии Ҷумҳурии Тоҷикистон ... 812 ҷиноятҳои марбут ба воситаҳои нашъаовар ба қайд гирифта шудааст, ки дар қиёс бо соли 2017 - 1 фоиз ё 8 ҷиноят кам буда, ин шумора аз миқдори умумии ҷиноятҳои дар ҷумҳурӣ бақайдгирифташуда 4 фоизро ташкил медиҳад. Бештари ҷиноятҳои ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир алоқаманд (551 ҷиноят) ба моддаи 200 ҚҶ ҚТ (Муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъаовар ва ё моддаҳои психотропӣ бо мақсади фурӯш) мансуб мебошанд» [12, с.17-18].

Дар ҳамаи сол дар ҷумҳурӣ бо моддаи 201 ҚҶ ҚТ 117 ҷиноят ба қайд гирифта шудааст, ки нисбат ба соли 2017 – ба 25 фоиз ё 41 ҷиноят коҳиш ёфтааст. Инчунин, бо моддаи 289 ҚҶ ҚТ (қочоқ) 101 ҷиноят ба қайд гирифта шуд, ки дар қиёс бо соли 2017 – 2 маротиба ё 51 ҷиноят зиёдтар мебошад. Вобаста ба ҷиноятҳои болозикр фаъолияти 16 гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ ошкор ва қатъ карда шудааст, ки ин 9 ҳолат ё 2,2 маротиба нисбат ба соли 2017 зиёд мебошад [12, с.18].

Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон иттилоъ медиҳад, ки шумораи нашъамандон - шахсони дар қайди диспансерии хадомоти наркологӣ қарордошта дар соли 2018 назар ба солҳои гузашта коҳиш ёфтааст [12, с.17].

Дар асоси дастуру супоришҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар самти мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи нашъаовар, коҳиши сатҳи нашъамандӣ ва пешгирии афзоиши он Стратегияи миллии мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2020, қабул гардид, ки дар натиҷаи он Ҷумҳурии Тоҷикистон ба як қатор дастовардҳои назаррас ноил ва дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун кишвари муваффақ дар ин самт муаррифӣ гардид. Инчунин, Стратегияи миллии оид ба назорати маводи нашъаовар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2030 қабул гардид, ки ин санади стратегияи банақшагирие мебошад, ки бо мақсади таъмини амнияти давлату ҷамъият ва солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дар назар доштани таҷрибаи миллии ва байналмилалӣ таҳия шудааст.

Аз ҷумлаи чораҳои андешидашудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир дар солҳои 2013-2020, ки ҷиҳати пешгирии гирифтории ҷавонон ба ин вабои аср мусоидат намуда, ба чунин натиҷаҳои назаррас оварда расонид, инҳоянд [14]:

– интиқоли 10 фоиз маводи мухаддири истеҳсоли Афғонистон тавассути “Масири Шимол” ва боқимонда 90 фоиз аз дигар масирҳо аз он шаходат медиҳад, ки назорат дар ин самт дар ҷумҳурӣ ва умуман дар Масири Шимол бамаротиб пурзӯр карда шудааст;

– аксарияти маводи мухаддир, ки ба таври қочоқ ба Тоҷикистон ворид мегардад, дар хатти сарҳад ё дар минтақаҳои наздисарҳадӣ мусодира мегардад. Мақомоти дахлдор ба воридшавии маводи нашъадор ба дохили Тоҷикистон ва минбаъд аз Тоҷикистон ба дигар кишварҳо садди устувор гузошт. Аз ҷумла, соли 2019 дар Тоҷикистон, дар маҷмӯъ, аз муомилоти ғайриқонунӣ 1 т 637 кг маводи мухаддир мусодира гардид, ки аз онҳо 781 кг ё 48 фоиз дар минтақаҳои наздисарҳадӣ мусодира гардидаанд;

– дар солҳои охир, ба истиснои як ҳолат дар Қазоқистон (аз автомашина 12 кг героин), ягон ҳолати қочоқи маводи мухаддир тавассути нақлиёти автомобилӣ, ҳавоӣ ва роҳи оҳани Тоҷикистон ба дигар давлатҳои хориҷӣ ошкор нашудааст, ҳол он ки солҳои пешин, яъне 5-6 сол қабл ҳамасола дар ҳудуди Федератсияи Россия, Қазоқистон ва дигар давлатҳо 10-15 чунин ҳолатҳо ба миқдори махсусан калон (100 кг ва зиёд) ошкор мешуданд;

– дар 5 соли охир дастгиршавии шаҳрвандони мо дар хориҷа 2,5 маротиба (750/308) ва ҳаҷми мусодираи маводи нашъаовар аз шаҳрвандони мо дар хориҷи кишвар 8 маротиба (1299/166 кг) кам шудааст. Аз ҷумла, соли 2017 дастгиршавии шаҳрвандони мо дар хориҷа ба 33 фоиз, соли 2018 ба 10 фоиз ва соли 2019 ба 13 фоиз, аз ҷумла дар Федератсияи Россия мутаносибан ба 31, 11 ва 18 фоиз кам шудааст.

– ҳамасола аз муомилоти ғайриқонунии аз 2 то 5 тонна маводи мухаддирро дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мусодира менамоянд. Танҳо дар се соли охир (2017-2019) аз муомилоти ғайриқонунии қариб 10 тонна маводи мухаддир мусодира гардидааст. Солҳои охир коҳиш ёфтани мусодираи маводи нашъаовар дар ҷумҳурӣ ба мушоҳида мерасад, мисол ҳаҷми мусодираи он дар соли 2018 29 фоиз ва соли 2019 2,2 маротиба кам гардидааст (соли 2019-1 т 637,5 кг);

– солҳои охир дар Тоҷикистон коҳишбӯии сатҳи нашъамандӣ дар байни аҳолии маҳаллӣ ба мушоҳида расида, шумораи нашъамандон аз 8645 нафар дар соли 2008 то 5190 нафар ба ҳолати 1 июли соли 2020 расидааст, ки он ба 3455 нафар ё 40 фоиз ва дар муқоиса бо соли гузашта бошад, ба 684 нафар ё 11,3 фоиз коҳиш ёфтааст. Дар панҷ соли охир (2015-2020) сатҳи нашъамандӣ 29 фоиз кам шудааст;

– тули чанд соли охир мусодираи маводи мухаддирро истеҳсоли афғонӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Федератсияи Россия қариб 6 маротиба коҳиш ёфтааст. Мисол: агар дар Федератсияи Россия соли 2014 – 3 т 226 кг мусодира шуда бошад, ин рақам соли 2018 – 722 кг ва соли 2019 – 503 кг-ро ташкил медиҳад.

Ҳоло ҳам дар самти муқовимат ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар ва пешгирии нашъамандӣ новобаста ба тадбирҳои андешидашуда ва натиҷаҳои бадастомада таҳдидҳои зерин ҷой доранд:

– қочоқи маводи нашъаовар аз Афғонистон ба Тоҷикистон ва минбаъд интиқол ёфтани он ба дигар давлатҳо;

– васеъ гардидани савдои ғайриқонунии маводи нашъаовар тавассути шабакаи интернет, аз ҷумла «бидуни аз даст ба даст додан»;

– қонунигардонии (расмиқунонии) даромадҳои аз фурӯши ғайриқонунии маводи нашъаовар бадастомада аз ҷониби шахсони алоҳида ва гурӯҳҳои ҷиноятӣ;

– воридшавии ғайриқонунии намудҳои нави моддаҳои синтетикӣ нашъадор ва психотропӣ ҳаммонанди (аналогӣ) воситаҳои нашъадор, аз давлатҳои хориҷа;

– тарғиби маводи нашъаовар тавассути шабакаи интернет ва дигар тарзу воситаҳо;

– афзоиши талаботи аҳоли, бахусус ҷавонон ба моддаҳои нави психотропӣ ва дар ин замина зиёд гардидани ҳолатҳои бе таъиноти табиби соҳа истеъмол намудани дорувориҳои дар таркибашон маводи нашъадордошта;

– содир шудани дигар намуди ҳуқуқвайронкуниҳо аз ҷониби нашъамандон;

– эҳтимоли афзоиши оқибатҳои тиббии иҷтимоӣ аз суиистеъмоли маводи нашъаовар;

11. [Манбаи электронӣ]. <https://www.ozodi.org/a/cocaine-in-tajikistan/26968272.html>
12. Шарҳи вазъи маводи нашъаовар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018.
13. <https://star-wiki.ru/wiki/Bhang>.
14. <https://akn.tj/tj/2020/09/24/achievements-of-tajikistan-during-the-implementation-of-the-national-strategy-for-combating/#>
15. <https://akn.tj/tj/2021/04/15/national-drug-control-strategy-of-the-republic-of-tajikistan-for-2021-2030/>

ОМИЛҲОИ ТАЪРИХӢ-ФАРҶАНГИИ ЗУҶУРИ НАШЪАМАНДӢ ДАР ҶОМЕА ВА РОҶҶОИ БАРТАРАФ КАРДАНИ ОН

Дар мақола баъзе масъалаҳои марбут ба проблемаи нашъамандӣ, ки аз ҷумлаи густурдатарин намудҳои қаррафторӣ дар ҷаҳони муосир махсуб мешавад, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллифи мақола пас аз шарҳи мухтасари мафҳуми қаррафторӣ ва таснифи намудҳои он дар илмҳои ҷомеашиносӣ, криминология ва сотсиология, дар асоси маълумоти сарчашмаҳои илмӣ-таърихӣ, динӣ, ҳуқуқӣ, инчунин, маълумоти расмӣи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир ва мақомоти дигари давлатии ҳифзи ҳуқуқи ҶТ таърихи пайдоишу густариши нашъамандӣ дар Осиёи Марказӣ дар замонҳои қадим ва асрҳои миёна ва вазъи онро дар давраҳои шуравӣ ва пасоршуравӣ мухтасар шарҳ диҳад. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки падидаи нашъамандӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ собиқаи қадимаи таърихӣ дорад ва омилҳои асосии таърихӣ-фарҳангии он истеҳсол ва истеъмоли кӯкнор, бангдона ва растаниҳои дигари дорои таъсири шадиди мадхушкунанда мебошад, ки тибқи маълумоти сарчашмаҳо, дар байни аҳолии минтақа, махсусан Афғонистон, аз замонҳои қадим маъмул будааст. Ба андешаи муаллиф, дар баробари пурзӯр намудани мубориза ба муқобили гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир, инчунин, омӯзиши истифодаи усулҳо ва таҷрибаҳои суннатӣ низ барои пешгирии нашъамандӣ ва коҳиши сатҳи он дар қаламрави ҷумҳурӣ мусоидат карда метавонад.

Калидвожаҳо: қаррафторӣ, нашъамандӣ, моҳияти нашъамандӣ, нашъаманд, омилҳои таърихӣ-фарҳангии нашъамандӣ, бангдона, кӯкнор, маводи муҳаддир, афюн, ҳашиш, омилҳои густариши нашъамандӣ, нашъачаллобӣ.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ НАРКОМАНИИ В ОБЩЕСТВЕ И ПУТИ ЕЕ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

В статье анализируются некоторые вопросы, связанные с проблемой наркомании, которая является одной из самых распространенных форм девиантного поведения в современном мире. Автор статьи после краткого разъяснения понятия девиантного поведения и его классификации в общественных науках, криминологии и девиантологии, на основе научно-исторических, религиоведческих, правовых источников, а также официальных данных МВД, Агентства по борьбе с незаконным оборотом наркотиков и других государственных правоохранительных органов Республики Таджикистан кратко охарактеризует историю возникновения и распространения наркотиков в Средней Азии в древности и средневековье и ее положение в советский и постсоветский периоды. Результаты исследования показывают, что явление наркомании в Центрально-Азиатском регионе имеет давнюю историю, а его основным историко-культурным фактором является производство и потребление мака, конопли и других растений, обладающих сильным опьяняющим действием, который, по данным источников, в регионе, особенно в Афганистане, был популярен с древних времен. По мнению автора, наряду с усилением борьбы с незаконным оборотом наркотиков, а также изучением применения традиционных методов и практик, предотвращению наркомании и снижению ее уровня в стране может способствовать также изучение и практическое применение традиционных методов и практик.

Ключевые слова: девиантное поведение, наркомания, сущность наркомании, наркоман, историко-культурные факторы наркомании, конопля, мак, наркотики, опиум, гашиш, факторы наркомании, незаконный оборот наркотиков.

HISTORICAL AND CULTURAL FACTORS OF DRUG ADDICTION IN SOCIETY AND WAYS PREVENTING IT

Annotation. The article analyzes some issues related to the problem of drug addiction, which is one of the most common forms of deviant behavior in the modern world. The author of the article after a brief explanation of the concept of deviant behavior and its classification in the social sciences, forensics and deviantology, based on scientific, historical, religious, legal sources, as well as official data from the Ministry of Internal Affairs, the Agency for Combating Drug Trafficking and other state law enforcement agencies of the Republic of Tajikistan briefly characterizes the history of the emergence and distribution of drugs in Central Asia in antiquity and the Middle Ages and its position in the Soviet and post-Soviet periods. The results of the study show that the phenomenon of drug addiction in the Central Asian region has a long history, and its main historical and cultural

factor is the production and consumption of poppy, hemp and other plants with a strong intoxicating effect, which, according to sources, in the region, especially in Afghanistan, has been popular since ancient times. According to the author, along with strengthening the fight against drug trafficking, as well as studying the application of traditional methods and practices, the study and practical application of traditional methods and practices can also contribute to the prevention of drug addiction and reduce its level in the country.

Key words: deviant behavior, drug addiction, essence of drug addiction, drug addict, historical and cultural factors of drug addiction, hemp, poppy, drugs, opium, hashish, drug addiction factors, drug trafficking.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Самадов Ҳумоюн Ҳамидович* – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ, омӯзгор, кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 734042, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи академикҳо Раҷабовҳо, 10. Телефон: **935876160**. E-mail: humoyun-samadov@rambler.ru

Ҳусейнов Шухрат Абдукаримович – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ, омӯзгор, кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 734042, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи академикҳо Раҷабовҳо, 10. Телефон: **93 502 07 36**. E-mail: shurik-810102@mail.ru

Сведения об авторах: *Самадов Ҳумоюн Ҳамидович* – Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими, преподаватель, кафедра общественных наук. **Адрес:** 734042, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: **935876160**. E-mail: humoyun-samadov@rambler.ru

Ҳусейнов Шухрат Абдукаримович – Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими, преподаватель, кафедра общественных наук. **Адрес:** 734042, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: **93 502 07 36**. E-mail: shurik-810102@mail.ru

Information about authors: *Samadov Humoyun Khamidovich* - Tajik Technical University named after academician M.S.Osimi, lecturer, Department of Social Sciences. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academician Radjabov Avenue 10. Phone: **935876160**. E-mail: humoyun-samadov@rambler.ru

Huseynov Shukhrat Abdugarimovich - Tajik Technical University named after academician M.S.Osimi, lecturer, Department of Social Sciences. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academician Radjabov Avenue 10. Phone: **93 502 07 36**. E-mail: shurik-810102@mail.ru

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:372.815.99(575.3)

К ВОПРОСУ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ И ЗДОРОВЬЯ УЧИТЕЛЕЙ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА

Юнусова Н. М., Курбонов Н.Х.

Таджикский национальный университет,

Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

В настоящее время в средних общеобразовательных учреждениях в Таджикистане реализуется ряд социально-экономических реформ, направленных на развитие интеллектуального и человеческого потенциала. Это актуализирует проблему поиска новых подходов к обеспечению психического благополучия учителей, профессиональная деятельность которых имеет свою специфику. В свою очередь эта профессия относится к группе профессий с большим количеством депрессивных, стрессовых факторов и устойчиво высокими рисками нарушения психоэмоционального здоровья работников.

В Таджикистане политика образования, которую проводит государство, ориентирована на модернизацию всех образовательных процессов, на качество обучения и воспитания. Учебные заведения, предлагая свои услуги населению в соответствии с национальной политикой государства, стремятся создать для учителей такие условия труда, которые бы способствовали сохранению здоровья учителей, что является приоритетным, которое в свою очередь приводит к уменьшению физического и психологического износа. В сфере образования имеют место рекомендации по модернизации образовательной политики на мировом уровне. Согласно им, образовательные учреждения должны гарантировать массовый и справедливый доступ к образованию; государство должно нести ответственность за создание образовательных, социальных и экономических условий, которые гарантируют сбалансированное функционирование образовательных учреждений, деятельность которых проходит именно в этой сфере.

Необходимость охраны здоровья учителей и учеников общеобразовательных учреждений в Таджикистане подчёркивается и в положениях Закона Республики Таджикистан «Об образовании». Так, в качестве некоторых основных принципов государственной политики в области образования обозначены: «законность, уважение прав и свобод человека и гражданина», «приоритетность национальных и общечеловеческих ценностей, гуманистическое значение содержания образования, свободное развитие личности», «поощрение просвещенности личности и развития ее творчества», «создание прочных основ морального и здорового образа жизни», «совершенствование интеллекта путём создания условий для развития личности» [5] и др.

Сегодня многие исследователи говорят об интеграции систем образования и психологического здоровья, о сотрудничестве между учителями и сотрудниками образовательно-медицинской службы, но пока эти условия не реализуются должным образом. Думается, никто не будет оспаривать того, что государственное образование в Таджикистане – одна из важнейших сфер политики государства. И в правовом, и социальном отношении все дети в Таджикистане имеют гарантированное право на обучение в государственном образовательном учреждении. С самого начала появления общественных образовательных учреждений в Таджикистане к учителям стали предъявляться определенные требования от учеников, коллег, администраторов, родителей и опекунов, местного сообщества и др. Среднее общеобразовательное учреждение воспринималось населением как «коллективная собственность» на общественное образование. Это означает, что каждый гражданин имеет право предлагать

свои идеи, ценности и программы для реализации в средних общеобразовательных учреждениях и классах. Такое право вносить свои предложения, а порой и требования неактуально или неуместно.

Теория и практика в области психологического здоровья уделили немало внимания решению психологических проблем в сфере образования. И это вполне понятно, потому что число участников образовательного процесса (учителей, учеников и родителей) постоянно увеличивается, а между ними могут иметь место и конфликтные ситуации. В таких случаях помощь специалистов в области психологического здоровья необходима. Согласно исследованию, проведенному в рамках ЮНИСЕФ, «в настоящее время в стране действует ряд стратегических документов по вопросам молодежной политики, в том числе те, которые поднимают вопросы физического и психического здоровья и благополучия семьи. Однако в Таджикистане нет конкретного документа об охране психического здоровья. Психическое здоровье не было включено в список основных приоритетов Национальной стратегии развития на 2016-2030 годы» [9].

Необходимо отметить, что управление образованием в Таджикистане осуществляется на разных правительственных уровнях. На национальном (республиканском) уровне правительство несет ответственность за общее планирование развития образования и за осуществление различных организационных и административных полномочий. Министерство образования несет ответственность за формирование, реализацию и контроль государственной политики и стандартов, разработку учебных планов и программ (курикулум). Местные органы государственного самоуправления выполняют государственную политику в области образования, разрабатывает региональные программы образования, осуществляют надзор за образовательными учреждениями. Несмотря на ряд положительных изменений в системе образования за последние годы, многие проблемы здесь так и остаются нерешёнными. Вместе с тем правительство Таджикистана добилось прогресса в разработке политики и стратегий, направленных на устранение социально-культурных барьеров, препятствующих посещению среднего общеобразовательного учреждения. «Закон об ответственности родителей за воспитание и обучении детей», принятый в республике, снимает многие социально-культурные проблемы. Этот правовой акт, как следует из его названия, возлагает большую часть ответственности за воспитание и образование на родителей. И здесь фокус ответственности переходит с правительства тоже на родителей. Применять на национальном уровне этот закон достаточно сложно. Дело в том, что существует много проблем и барьеров на пути воспитания и образования подрастающего поколения – множество, и все они требуют особого подхода. Это касается также и создания хорошего психологического климата для учителей. Социокультурные барьеры, препятствующие доступу детей к образованию в средних общеобразовательных учреждениях, следующие: бедность; доступность среднего общеобразовательного учреждения (формальные и неформальные расходы); дети, занятые в сфере труда; миграция, особенно для семей, оставленных трудовым мигрантом; качество образования; состояние помещений в среднем общеобразовательном учреждении; управленческие, потенциальные и финансовые препятствия. Например, в Таджикистане есть сельские местности, где нет средних общеобразовательных учреждений, или здания, отведённые под образовательные помещения, находятся в плохом состоянии. Многие средние общеобразовательные учреждения работают в две смены, а некоторые в три смены и требуют капитального ремонта. Зимой в классах часто бывает очень холодно и темно, и случается, что в зимний период средние общеобразовательные учреждения закрываются. Соответствующая инфраструктура для учащихся с ограниченными возможностями. Нехватка учебников, особенно на языках этнических меньшинств, и оборудования обуславливает низкое качество образования, что не стимулирует учащихся ценить и посещать средние общеобразовательные учреждения. Не видят в них средства улучшения перспектив своего дальнейшего существования. Имеет место и такая проблема, как

нехватка квалифицированных учителей, потому что низкая заработная плата никак не способствует привлечению молодого поколения в эту профессию. Многие подготовленные учителя мигрируют или уходят из профессии. Отсутствие необходимого количества хорошо подготовленных учителей профессионалов, устаревшие учебные программы; методы преподавания, низкая актуальность содержания обучения приводят к тому, что качество образования начинает снижаться. Развитие сферы образования полностью зависит от внешнего финансирования. В 2008 году доля государственных расходов на образование составляла 4,5 % от ВВП, или 15,8 % от государственного бюджета. Однако, по оценкам, для адекватного финансирования системы образования необходимо 5,5 % ВВП. В 2020 г. расходы государственного бюджета Республики Таджикистан на образование выросли до 5,004.7 млн. сомони, или до 20,5% от бюджета. Согласно Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, ожидается, что «к 2030 году число квалифицированных учителей должно увеличиться на 20%, в том числе путем международного сотрудничества по вопросам подготовки учителей; бесплатные услуги дополнительного образования должны будут получить не менее чем 50% детей в возрасте от 5 до 18 лет; сократить разрыв в уровне профессионального образования мужчин и женщин, сельского и городского населения; будет обеспечено участие в непрерывном образовании не менее 30% трудоспособного возраста [6] и т.д. Доля общих затрат на науку относительно ВВП будет не ниже 1,5%; соотношение заработной платы занятых в науке и научном обслуживании и в экономике в целом не ниже 1,25:1; доля занятых исследованиями и разработками должна поддерживаться на уровне не ниже 0,6-0,65%.

На фоне такого положения образования не менее очевидным является и тот факт, что в настоящее время высококачественные услуги по защите психического здоровья учителей в большинстве средних общеобразовательных учреждений Таджикистана недоступны. В процессе разработки и реализации образовательной политики в государственных средних общеобразовательных учреждениях, которые заинтересованы в привлечении учителей и другого персонала к работе по определенным программам, возникает ряд проблем. Одна из них – это вопрос о сохранении психологического здоровья педагогов. Он должен решаться на двух уровнях: во-первых, на уровне принятия официальной политики и, во-вторых, на уровне реализации этой политики отдельными работниками образовательного учреждения, руководством среднего общеобразовательного учреждения, административными работниками образовательных и социальных учреждений. Образование требует создания хороших условий для сохранения и укрепления здоровья, как учителей, так и учеников, воспитания в них желания вести здоровый образ жизни. Как справедливо отмечает И.А. Баева, психологически безопасная образовательная среда «является условием, способствующим развитию психологически здоровой личности. Обобщение представлений о психологическом здоровье дает основание для выделения некоторой совокупности его показателей: отношение к себе, самоактуализация, сбалансированность индивидуально-типологических свойств, состояние эмоциональной и коммуникативной сфер. Анализ взглядов различных авторов на проблему психического здоровья участников образовательного процесса позволяет рассмотреть его в контексте взаимосвязи с условиями образовательной среды, а также утверждать, что психически здоровым человек может быть только при определенном условии» [3,с.150].

Поэтому, на наш взгляд, для того чтобы услуги по охране психического здоровья в средних общеобразовательных учреждениях имели хоть какой-то разумный шанс на широкое распространение и внедрение, разработчики и сторонники политики и программ по охране психологического здоровья должны сначала определить свою позицию по отношению к сложной паутине системных и социально-политических переменных, присущих любой инициативе, которая должна быть реализована в государственных средних общеобразовательных учреждениях. Выполнение такой работы - непростая

задача, отчасти из-за сложности и изменчивости задействованных систем. Однако, помимо учета самих систем, необходимо учитывать законы и политику, которые обеспечивают параметры и направления для каждого отдельного учреждения. Эта сложная паутина систем и мандатов еще более усложняется тем, что законы и другие мандаты могут интерпретироваться представителями агентств на всех уровнях. Часто спорные и сложные социально-политические ситуации, о которых говорилось выше, становятся характерными для всех государственных средних общеобразовательных учреждений. Поэтому неудивительно, что рабочие отношения между всеми специалистами, работающими в этих образовательных учреждениях, могут быть натянутыми из-за таких факторов, как нехватка финансовых и материальных ресурсов; недостаток времени в учебном дне, неделе или году; изменения в расписании, которые приводят к нарушению коммуникации между персоналом, учениками, семьями и другими важными участниками. Понимание масштаба контекстуальных особенностей средних общеобразовательных учреждений, которые могут способствовать или препятствовать предоставлению услуг в области психологического здоровья, является одним из важных шагов в разработке более широкого, более комплексного плана внедрения и поддержания таких программ и услуг в области психического здоровья учителей.

Кроме всего прочего, важным моментом в этом вопросе является успешная интеграция психического здоровья в систему государственного образования, что полностью зависит от инвестиций, обеспечивающих расширение возможностей учителей и их роли в создании хорошего психологического климата в среднем общеобразовательном учреждении. Если человек не провел много времени в классе государственного среднего общеобразовательного учреждения, - то понять характер работы учителей трудно - или даже невозможно. Поскольку двери государственных средних общеобразовательных учреждений в Таджикистане открыты для каждого ребенка и семьи, постольку заинтересованные стороны любого конкретного среднего общеобразовательного учреждения будут представлять все точки континуума потребностей, убеждений, взглядов, ценностей, приоритетов и ожиданий: Они будут использовать различную степень политической власти в отстаивании своих предпочтительных позиций. В этом отношении, обратим внимание на тезис группы канадских и американских психологов, которые отмечают, что «важным компонентом интеграции усилий по охране психологического здоровья в текущей работе средних общеобразовательных учреждений является выявление и поддержка опытных учителей и ресурсов в средних общеобразовательных учреждениях в качестве проводников изменений. Это логически следует из определения приоритетности целей среднего общеобразовательного учреждения для программ психического здоровья и важно для обеспечения устойчивости программных целей и процессов, а также для устранения дисбаланса рабочей силы по отношению к региональным различиям и высокой потребности в услугах» [1, с.905-908].

Что касается средних общеобразовательных учреждений Таджикистана, то в них, с одной стороны, представлены все социальные слои населения. Эти средние общеобразовательные учреждения – учреждения – общественного образования в демократическом обществе. С другой стороны, эти средние общеобразовательные учреждения не могут «вместить в себя» все убеждения, ценности и приоритеты, и поэтому в них нередко возникают разногласия по поводу того, «что, почему, где, когда и как» должно быть в среднем общеобразовательном учреждении и среднем образовании. В большинстве случаев учитель является получателем противоречивых требований и ожиданий, предъявляемых родителями/опекунами учащихся, а также администрацией среднего общеобразовательного учреждения. Среди таких так называемых поставщиков услуг широко распространено признание необходимости вовлечения учителей в совместное партнерство, чтобы способствовать психологическому здоровью и успеху детей в среднем общеобразовательном учреждении и подростков. К сожалению, учителя

средних общеобразовательных учреждений в процессе обучения своей профессии, не получают достаточных знаний и навыков, необходимых для межпрофессионального сотрудничества, не говоря уже о том, что в их работе им может потребоваться и помощь специалистов-психологов. В Приложение 3-7 выборки, представлены ответы учителей средних общеобразовательных учреждений №№ 28, 32, 91, 102 г. Душанбе и РТГ им. А.С. Пушкина в р. Рудаки о степени вовлеченности разных сторон в такого рода сотрудничество (см. табл. 1).

Таблица 1. О вовлеченности сторон в сотрудничество и партнерство

№	Вопросы	Школы	Отрицательный		Положительный	
			кол-во ответов	в %х	кол-во ответов	в %
1	Как часто окружающая среда требует изменений в вашей работе?	р. Рудаки	10	50%	10	50%
		№ 28	15	75%	5	25%
		№ 32	5	46,4%	6	54,6%
		№ 91	22	78,57%	6	22,43%
		№ 102	6	27,27%	14	72,73%
2	Наличие социальных контактов	р. Рудаки	10	50%	10	50%
		№ 28	4	20%	16	80%
		№ 32	3	27,27%	8	72,73%
		№ 91	9	33,30%	18	66,70%
		№ 102	1	4,54%	21	95,46%
3	Получаете ли вы поддержку в своей работе от других учителей?	р. Рудаки	9	45%	11	55%
		№ 28	4	20%	16	80%
		№ 32	3	27,27%	8	72,73%
		№ 91	8	29,62%	19	70,38%
		№ 102	5	22,73%	17	77,27%
4	Получаете ли вы поддержку в своей работе от руководителей?	р. Рудаки	11	55%	9	45%
		№ 28	8	40%	12	60%
		№ 32	3	27,27%	8	72,73%
		№ 91	11	40,74%	16	59,26%
		№ 102	3	13,63%	19	86,37%
5	Эффективно ли сотрудничество между учителями и медицинским персоналом?	р. Рудаки	10	50%	10	50%
		№ 28	14	70%	6	30%
		№ 32	4	27,37%	8	72,73%
		№ 91	25	92,60%	2	7,40%
		№ 102	13	72,73%	9	27,27%
6	Эффективно ли сотрудничество с родителями?	р. Рудаки	12	60%	8	40%
		№ 28	15	75%	5	25%
		№ 32	2	18,18%	9	81,82%
		№ 91	23	85,19%	4	14,81%
		№ 102	20	90,91%	2	9,09%
7	В СОУ нет специалиста-психолога	р. Рудаки	16	80%	4	20%
		№ 28	17	85%	3	15%
		№ 32	7	63,63%	4	36,36%
		№ 91	21	77,73%	6	22,23%
		№ 102	20	90,91%	2	9,09%

В выборку вошли представители учителей пяти вышеуказанных средних общеобразовательных учреждений г. Душанбе (N = 104) и р. Рудаки различных специальностей в возрасте от 22 до 70 лет (средний возраст - 46 лет, медиана - 47 лет,

стандартное отклонение - 3,70), в том числе 31 мужчина (29,9 %) и 73 женщины (70,1%), что неадекватно гендерному составу лиц, занимающихся педагогической деятельностью в средних общеобразовательных учреждениях.

Большинство преподавателей отмечает неэффективную взаимосвязь и сотрудничество между ними и медицинским персоналом, что в среднепроцентном отношении составляет 62,5%. В зоне наибольшего риска, с точки зрения психологического неблагополучия находится среднее общеобразовательное учреждение № 91%. Сотрудничество же учителей с родителями оценено в среднем на 65,8%. Больше всех не удовлетворены сотрудники среднего общеобразовательного учреждения № 102 с показателем 90,91%, удовлетворены учителя среднего общеобразовательного учреждения № 32 с показателем 81,8%. Поддержка коллег и сотрудничество с ними выражены в среднем на 71%. Благополучнее всех – учителя среднего общеобразовательного учреждения № 28 с 80%. О сотрудничестве с руководителями разных уровней образовательной системы говорит показатель – 64,7%. Здесь благополучнее всех оказалась среднее общеобразовательное учреждение № 102, где 86,37% учителей говорят об удовлетворении от поддержки и сотрудничества со своими руководителями. Отметим учителя и свою уязвимую позицию в вопросе о помощи психолога в средних общеобразовательных учреждениях: 79,4% заявили об отсутствии специалиста-психолога в их средних общеобразовательных учреждениях.

В таблице 1 приведены лишь некоторые из показателей, указывающих на ограниченность гедонистического подхода к изучению феномена психологического благополучия. Акцент делается на позитивном функционировании человека, который преобразует окружающий мир, преобразуя себя, и тем самым достигает гармонии. В этой таблице можно выделить шесть основных компонентов теории психологического благополучия: самовосприятие, позитивные отношения с другими, автономия, управление окружающей средой, цель в жизни и личностный рост. При этом категория «отношение» для большинства учителей оказывается очень тесно связанной с понятием «психологическое благополучие». Согласно этому, психологическое благополучие личности учителя среднего общеобразовательного учреждения рассматривается как интрапсихический феномен, компонентами которого являются: первое - отношение к себе (оценка личностного и карьерного роста); отношение к другим - оценка характера и качества межличностного общения, и отношение к условиям своей профессиональной деятельности - удовлетворенность условиями труда. Считаем необходимым ещё раз подчеркнуть, что профессия преподавателя сама по себе предполагает очень активные межличностные коммуникации и высокую эмоциональную вовлеченность в эти коммуникации.

Существует общее мнение, в том числе и в Таджикистане, что начинающие учителя получают хорошую профессиональную подготовку и могут выполнять свои обязанности, связанные с учебными программами и обучением. Однако, несмотря на персонцентричность профессии учителя, знаниям, установкам и навыкам в области человеческих отношений, в учебных программах вузов уделяется очень мало внимания. Так, начинающих учителей не учат тому, как создавать и поддерживать значимые отношения с учениками, родителями/опекунами, коллегами и другими людьми; как использовать эффективное межличностное общение, включая, например, активное слушание, эмпатическое реагирование и установление границ без принуждения; как находить и применять личные и профессиональные стратегии преодоления трудностей, необходимые для поддержания внутреннего баланса и благополучия в физической, психической, реляционной и духовной сферах; как устанавливать и поддерживать личную и профессиональную целостность перед лицом интенсивных и инвазивных требований подотчетности, генерируемых чрезмерным количеством заинтересованных сторон (например, учениками, родителями, администраторами, законодателями и т.д.); как эффективно и продуктивно взаимодействовать с другими профессионалами в совместной

деятельности. Российские психологи-педагоги Р.А. Быков, Е.Ю. Быкова и Ю.А. Власова в этой связи справедливо отмечают, что «многочисленные проблемы, возникающие при взаимоотношении между основными стейкхолдерами процесса обучения, часто создают для учителей условия, при которых им сложно выделять смысл из своей профессиональной деятельности. Трансформация ценностных ориентаций, пассивность и безразличие родителей и их учеников, атомизация современного мира, позволяют говорить о состоянии социальной апатии как одной из главных тенденций в обществе. При наличии такого социального контекста особое значение для самочувствия учителей приобретает атмосфера сотрудничества, сплоченности и интериоризации целей и ценностей в общеобразовательных учреждениях» [4,с.149].

Другими словами, обучение и воспитание – это профессиональное мастерство, которое выражается как коррелят тех представлений и пониманий, которые национальные и региональные общества Таджикистана имеют об образовании. То же самое касается и социального запроса по поводу деятельности государственных средних общеобразовательных учреждений. В настоящее время социальная ответственность учителей значительно выросла, тем более что органы управления образованием далеко не всегда берут такую ответственность на себя. Это значит, что наряду с медицинскими работниками, учителя представляют собой одну из основных, причем весьма больших в государственном секторе трудовых групп с наибольшим общественным и социальным участием. Важнейшей социальной функцией средних общеобразовательных учреждений является то, что они занимаются обучением и воспитанием молодого поколения. И, конечно, для выполнения этой функции учителя должны иметь адекватное состояние здоровья. Исследование, проведенное нами в вышеуказанных средних общеобразовательных учреждениях г. Душанбе р. Рудаки на выборке из 182 учителей, показало, что чаще всего учителя проявляли жалобы на здоровье с такими проявлениями, как: головная боль, боль в желудке, боль в спине, простуды, проблемы со зрением и психические расстройства (см. Приложение 2 и 5). Поэтому отношение к здоровью следует воспринимать как состояние, которое всегда можно улучшить или ухудшить, и которое подразумевает рассмотрение его во всей совокупности с людьми, связанными друг с другом и с окружающей средой, в которой они живут и работают.

Результаты нашего исследования не показывают такой высокой тревожной ситуации в среднем образовании, о которой иногда пишется в средствах массовой информации, но они указывают на необходимость улучшения условий обучения в этих средних общеобразовательных учреждениях, чтобы учителя получали больше поддержки и ресурсов как со стороны администрации среднего общеобразовательного учреждения, так и со стороны вышестоящих инстанций. Руководители средних общеобразовательных учреждений, лица, определяющие политику, и учителя сами должны решительно способствовать тому, чтобы опыт учителя в классе (и эмоциональный, и психологический, и технологический и др.) был успешным. На уровне образовательного сообщества культура сотрудничества и поддержки, а также позитивная среда среднего общеобразовательного учреждения, основанная на участии и коллегиальности, являются основным ресурсом для процесса социализации и приобретения обогащающих навыков, создающих благополучие. Формированию же необходимых ресурсов для того, чтобы обучение могло осуществляться в здоровых условиях, без перегрузок и с учетом профессионального и личностного развития учителей, а, следовательно, и учеников, должны способствовать администрация и менеджеры управления системой образования. Именно они в первую очередь ответственны за организацию обучающих процессов в средних общеобразовательных учреждениях и создание условий, необходимых для этого. И все же учителям, как членам группы, участие которой должно быть решающим, здесь принадлежит главная роль. Между всеми названными выше субъектами образовательного процесса должны быть налажены крепкие связи. При соблюдении этого условия обеспечить в среднем общеобразовательном учреждении здоровую среду для учителя,

будет гораздо легче. А.А. Печеркина, М.Г. Синякова и Н.И. Чуракова также считают, что поддержка психологического здоровья учителя необходима, она возможна только в конкретных условиях сферы деятельности, которую могут создать по инициативе руководителя образовательного учреждения, на плечах которого и лежит ответственность за создание этих условий. Указанные авторы конкретизируют задачи, выполнение которых зависит от директора образовательного учреждения. Так, наряду с обеспечением учителей рабочим местом, современными дидактическими пособиями и инновационными методическими разработками, к таким задачам относятся: «Единство и однозначность требований к педагогу (наличие «двойных стандартов» приводит к напряжению в отношениях между коллегами, что напрямую отражается на состоянии их здоровья); создание и управление социально-психологическим климатом в коллективе. Управление социально-психологическим климатом предполагает деятельность по организации совместной работы, например, реализации проектов различного уровня (как с коллегами, так и с учащимися), совместных празднований значимых для образовательного учреждения дат, активизации деятельности профсоюза, а также проведение регулярных собраний с членами трудового коллектива с целью своевременного информирования о происходящих в коллективе изменениях» [7, с.158].

Учителя осознают важность автономии в своей профессиональной деятельности. В ходе опроса почти двухсот учителей государственного сектора было выявлено, что они назвали профессиональную автономию наиболее позитивным аспектом условий своей работы, уступающим лишь стабильности рабочего места. Следовательно, можно заметить, что в зависимости от административной единицы учреждения, в этих учреждениях будет присутствовать различное управление человеческими ресурсами. Это предлагается на теоретическом уровне, поскольку в исследованиях, проводимых в Таджикистане, нет эмпирических доказательств. В связи с вышесказанным, можно предположить (гипотезы), что:

1) учителя государственных общеобразовательных учреждений будут более требовательны в своей работе по сравнению с учителями в частных, общеобразовательных учреждениях;

2) учителя в государственных средних общеобразовательных учреждениях будут демонстрировать меньший, чем в частных средних общеобразовательных учреждениях психосоциальный риск, связанный с социальной поддержкой руководителей;

3) учителя в государственных средних общеобразовательных учреждениях будут проявлять меньшее беспокойство по поводу трудового договора по сравнению с учителями частных общеобразовательных учреждений.

В связи с исходной информацией о психологических последствиях, испытываемых учителями, которые подвергаются воздействию психосоциальных факторов риска на работе, и о том, как это влияет на их самочувствие и эффективность работы, можно предположить:

1) учителя государственных средних общеобразовательных учреждений будут иметь большее количество так называемых медицинских отпусков по причине психологического здоровья, чем учителя в частных;

2) учителя муниципальных образовательных учреждений будут иметь более высокие показатели депрессии, стресса и тревожности по сравнению с учителями частных образовательных учреждений;

3) учителя в государственных средних общеобразовательных учреждениях будут демонстрировать большее эмоциональное истощение по сравнению с учителями частных платных общеобразовательных учреждений.

В силу того, что в Таджикистане – отсутствуют эмпирические данные, по которым можно было бы определить сходство и различие частных и государственных средних общеобразовательных учреждений, мы приведем пример из анализа климата в государственных и частных средних общеобразовательных учреждениях России, как

более близких по структуре и методологическим принципам к таджикским частным и государственным средним общеобразовательным учреждениям. Таджикистан унаследовал модель учебной программы от советской системы, где проектирование и разработка учебной программы осуществлялись в центре. Так, Национальный исследовательский университет этой страны в своем аналитическом докладе о частных средних общеобразовательных учреждениях России отмечает, что отношения с родителями в негосударственных общеобразовательных организациях сильно отличаются от государственных по следующим критериям: в частных средних общеобразовательных учреждениях чаще интересуются мнением родителей (84%), меньше конфликтуют с ними (63%) и периодически отчитываются перед ними (50%). В совокупности акцентируя внимание на климате психологического здоровья в этих образовательных учреждениях, упомянутый университет обосновал основные характеристики, по которым отличают частные образовательные учреждения от государственных. Так, в частных образовательных учреждениях «более высокое качество образовательных результатов, в том числе для высокомотивированных учеников, испытывающих сложности при обучении в государственных средних общеобразовательных учреждениях, индивидуальный подход к детям, включая индивидуальное психолого-педагогическое сопровождение и индивидуальные образовательные траектории; большее число учебных предметов и возможностей в сфере дополнительной занятости детей, в том числе дополнительного образования, обеспечивающего широкий выбор для учеников; высокая чувствительность и скорость адаптации к внешним условиям, в том числе к изменению технологических требований и к социальному заказу на образование» [8, с.80].

Конечно, здесь большое значение имеет проблема адаптации человека к условиям труда, в рамках которой исследуется саморегуляция функциональных систем организма, имеющих следующие характеристики: функциональные системы разных уровней схожи по структуре, даже при наличии качественных различий; для достижения желаемого результата в них уже интегрируются различные элементы; функциональные системы более высоких уровней иерархически доминируют или подчиняют себе более низкие системы; все они работают на принципах саморегуляции. При этом необходимо учитывать, что в сфере образования у учителей образуются свои особые сложные психофизиологические функции, разнообразные способности, меняющиеся настроения, эмоции и чувства. И это будет очень существенно, так как на работоспособность человека влияют различные факторы внешней среды, которые иногда оказывают неблагоприятное воздействие различной интенсивности и продолжительности.

По данным ЮНИСЕФ, в Таджикистане имеется большое количество преподавателей с высшим образованием, но низкая заработная плата удерживает многих из них от работы учителями, и поэтому во многих средних общеобразовательных учреждениях наблюдается нехватка учителей. В 2007-2008 учебном году в республике было 6 856 незаполненных учительских вакансий, что привело к тому, что в некоторых средних общеобразовательных учреждениях преподавание по полной учебной программе не было реализовано. Повышение заработной платы учителей, в какой-то мере способствовало решению этой проблемы (в 2013-2014 г. зарплата учителей увеличилась на 30 %), однако она все еще «отстает» от доходов в других секторах экономики. В докладе ЮНЕСКО также отмечается, что Таджикистан потерял значительную часть подготовленных и квалифицированных учителей в результате миграции в последнее десятилетие; квалификация и подготовка учителей являются серьезными проблемами; наблюдается нехватка учителей по отдельным предметам; 7,3 % учителей имели неполное высшее или высшее педагогическое образование, а 2,6 % не закончили педагогический колледж; не хватает программного обеспечения для обучения информатике; жизнь в деревне является препятствием для молодых людей, потому что у них мало других ресурсов, чтобы восполнить пробелы в преподавании, знаниях и навыках. В итоге «обучение в классе в основном сводится к заучиванию и ориентировано на учителя. Подготовка учителей как

на предварительном уровне, так и без отрыва от работы не дает учителям навыков инклюзивной, ориентированной на ребенка педагогики. Это может привести к отсутствию стимула для детей посещать среднее общеобразовательное учреждения». Вместе с тем, «по сравнению со странами ОЭСР и Российской Федерацией, предметы в учебном плане Таджикистана выглядят одинаково. Несколько больший упор делается на языки и общественные науки, но профессиональные навыки, такие как технологические дисциплины и практические/профессиональные навыки, практически такие же, как и в других странах. Этот анализ может упустить такие вопросы, как общее количество времени, затрачиваемое на профессиональные навыки, и тот факт, что страны ОЭСР, скорее всего, имеют более современное оборудование и большее его количество, необходимое для преподавания этих навыков» [2, с.70-71].

В целом, здоровый климат в среднем общеобразовательном учреждении формируется тогда, когда учителя, и администрация, и ученики, и их родители продуктивно взаимно сотрудничают. Благодаря этому в среднем общеобразовательном учреждении создается среда, способствующая работе. В такой среде все её «обитатели» поддерживают друг друга. В итоге стрессовые ситуации практически не имеют места. Чтобы это произошло, персонал среднего общеобразовательного учреждения должен принять образовательное учреждение как систему, ориентированную на человека, используя при этом наиболее полезную информацию по выявлению проблем и процедур их решения. Средние общеобразовательные учреждения – это динамичные человеческие системы, и субъекты этих систем должны способствовать взаимному росту. Такая среда способствует установлению социальных связей, совместному поведению, творчеству и самостоятельности в рамках личной ответственности и подотчетности.

Таким образом, формирование социокультурных основ обеспечения психологического благополучия и здоровья педагогов средних общеобразовательных учреждений Таджикистана, но и всего образовательного пространства. – Это одно из важнейших условий обучения, активной жизнедеятельности и благополучия и учащихся, и сотрудников образовательного учреждения. Качество и стиль жизни в образовательном учреждении зависят от того, насколько учителя и ученики чувствуют себя в безопасности. Здесь важны и приверженность к работе, учёбе, обучению, и мотивации, и удовольствие от работы. Хороший, здоровый климат образовательного учреждения – это результат опыта учителей, положительно оцененный родителями и учениками. В целом, показателями благоприятного климата в образовательном учреждении являются: улучшение результатов обучения и психологического состояния учащихся и учителей; заметное снижение уровня буллинга; соблюдение дисциплины; большая стабильность коллектива и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Atkins, M. S., Frazier, S. L., Leathers, S. J., Graczyk, P. A., Talbott, E., Jakobsons, L., Adil, J. A., Marinez-Lora, A., Demirtas, H., Gibbons, R. B., & Bell, C. C. (2008). Teacher key opinion leaders and mental health consultation in low-income urban schools. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76(5), 905–908.
2. UNICEF. Global Initiative on Out-of-School Children. Tajikistan Country Study. Dushanbe, 2013, pp. 70-71.
3. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании / И.А. Баева. - СПб.: Союз, 2002. -С. 150.
4. Быков Р.А. Социальная апатия учителей как форма адаптации к современным социокультурным условиям / Р.А.Быков, Е.Ю. Быкова, Ю.А. Власова. - Томск, 2020. -С. 149.
5. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». <https://medt.tj/documents/main/normativno-pravovietki/zakonodatelnie-akti/ru/02520-ru.pdf> Дата обращения 22.06.2019.
6. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. <http://mmk.tj/system/files/ArticleAttachments/1.pdf> Дата обращения 09.09.2021.
7. Печеркина, А. А. Технологии поддержки профессионального здоровья учителя: монография. Урал. гос. пед. ун-т./ А. А. Печеркина. – Екатеринбург: [б.и.], 2011. – 158 с.
8. Частные школы России: состояние, тенденции и перспективы развития. Аналитический доклад. - М.: НИУ ВШЭ, 2019. -С. 39-40. -80 с.

9. ЮНИСЕФ. Быстрая оценка системы охраны психического здоровья и профилактики суицидального поведения среди подростков и молодежи в Республике Таджикистан. Краткие результаты. <https://www.unicef.org/tajikistan/media/1316/file.pdf> Дата обращения 12.11.2020

ОИД БА МАСЪАЛАИ ТАЪМИНИ СОЛИМИИ РАВОНӢ ВА САЛОМАТИИ ОМУӢЗГОРОНИ МУАССИСАҶОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масоили ислоҳоти иҷтимоӣ – ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ки ба рушди неруи зеҳнӣ ва инсонӣ, ки имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон амалӣ мешаванд, баррасӣ мешаванд. Масъалаи дарёфти равишҳои нави таъмини беҳбудии саломатии равонии омӯзгорон, ки фаъолияти касбии онҳо хусусияти хосси худро дорад, мубрам мебошад. Дар навбати худ, ин касб ба гурӯҳи касбҳои мансуб аст, ки шумораи зиёди омилҳои афсурдагӣ, шиддатнокии баланди асабӣ (стресс) ва хатари доим баланди вайрон шудани саломатии равонӣ ва эмотсионалии коргаронро доранд. Умуман, таъмини фазаи солим дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба самаранокии фаъолияти омӯзгорон, маъмурият, хонандагон ва волидонӣ онҳо мусоидат менамояд. Вобаста ба он дар муассисаи таълимии миёна шароити мусоид барои кор фароҳам оварда мешавад. Аҳаммияти калонро муташаккилӣ ва муносибатҳои мусбати байниҳамдигарӣ доранд, ки қобилияти баланди кори омӯзгорро таъмин менамоянд. Дар натиҷа, ҳолатҳои стресс амалан руҳ намедиханд. Барои ин, кормандони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд муассисаи таълимиро ҳамчун системаи ба инсон нигаронидашуда қабул намуда, айни замон аз иттилооти муфид оид ба муайян намудани мушкилот ва роҳи воситаҳои ҳалли онҳо кӯшиш намоянд. Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ системаҳои динамикии инсонӣ мебошанд ва субъектҳои ин системаҳо бояд ба рушди ҳамдигар мусоидат кунанд. Ин гуна муҳит ба иртиботи иҷтимоӣ, рафтори муштарак, эҷодкорӣ ва худбодарӣ дар доираи масъулият ва масъулиятшиносии шахсӣ мусоидат мекунад. Умуман, ҳамчун нишондиҳандаи иқлими мусоид дар муассисаи таълимӣ - баландшавии натиҷаҳои таълим ва беҳбудии ҳолати психологӣ хонандагону омӯзгорон: пастшавии дараҷаи буллинг, риояи интизом, устувории калони коллектив, баромад менамоянд.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣ, саломатии равонии омӯзгор, муҳторияти касбӣ, қобилияти баланди корӣ, муассисаи таҳсилоти миёна, буллинг

К ВОПРОСУ О ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ БЛАГОСОСТОЯНИИ И ЗДОРОВЬЕ УЧИТЕЛЕЙ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА

В статье рассматривается проблема реализации в средних общеобразовательных учреждениях Таджикистана социально-экономических реформ, направленных на развитие интеллектуального и человеческого потенциала. Это актуализирует проблему поиска новых подходов к обеспечению психологического благополучия учителей, профессиональная деятельность которых имеет свою специфику. В свою очередь эта профессия относится к группе профессий с большим количеством депрессивных, стрессовых факторов и устойчиво высокими рисками нарушения психоэмоционального здоровья работников. В целом, здоровый климат в среднем общеобразовательном учреждении формируется тогда, когда учителя, и администрация, и ученики, и их родители продуктивно взаимно сотрудничают. Благодаря этому в среднем общеобразовательном учреждении создается среда, способствующая работе. В такой среде все её «обитатели» поддерживают друг друга. В итоге стрессовые ситуации практически не имеют места. Чтобы это произошло, персонал среднего общеобразовательного учреждения должен принять образовательное учреждение как систему, ориентированную на человека, используя при этом наиболее полезную информацию по выявлению проблем и процедур их решения. Средние общеобразовательные учреждения – это динамичные человеческие системы, и субъекты этих систем должны способствовать взаимному росту. Такая среда способствует установлению социальных связей, совместному поведению, творчеству и самостоятельности в рамках личной ответственности и подотчетности. Формирование социокультурных основ обеспечения психологического благополучия и здоровья не только педагогов средних общеобразовательных учреждений Таджикистана, но и всего образовательного пространства. Это одно из важнейших условий обучения, активной жизнедеятельности и благополучия и учащихся, и сотрудников образовательного учреждения. Качество и стиль жизни в образовательном учреждении зависят от того, насколько учителя и ученики чувствуют себя в безопасности. Здесь важны и приверженность, к работе, учёбе, обучению, и мотивации, и удовольствие от работы. Хороший, здоровый климат образовательного учреждения – это результат опыта учителей, положительно оцененный родителями и учениками. В целом, показателями благоприятного климата в образовательном учреждении являются: улучшение результатов обучения и психологического состояния учащихся и учителей; заметное снижение уровня буллинга; соблюдение дисциплины; большая стабильность коллектива.

Ключевые слова: взаимодействие, психологическое здоровье учителя, профессиональная автономия, работоспособность, среднее общеобразовательное учреждение, буллинг.

TO THE QUESTION OF PSYCHOLOGICAL WELFARE AND HEALTH OF TEACHERS IN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF TAJIKISTAN

The article examines how at present, in secondary educational institutions in Tajikistan, a number of socio-economic reforms are being implemented aimed at developing intellectual and human potential. This actualizes the problem of finding new approaches to ensuring the mental well-being of teachers, whose professional activities have their own specifics. In turn, this profession belongs to the group of professions with a large number of depressive, stressful factors and persistently high risks of disturbing the psycho-emotional health of workers. In general, a healthy climate in an average general education institution is formed when teachers, and administration, and students, and their parents cooperate productively. Thanks to this, an environment conducive to work is created in an average educational institution. In such an environment, all its "inhabitants" support each other. As a result, stressful situations practically do not take place. For this to happen, the staff of the secondary educational institution must accept the educational institution as a human-centered system, while using the most useful information on identifying problems and procedures for solving them. Secondary educational institutions are dynamic human systems, and the subjects of these systems should promote mutual growth. Such an environment promotes social bonding, cooperative behaviour, creativity and self-reliance within the framework of personal responsibility and accountability. Formation of socio-cultural foundations for ensuring the psychological well-being and health of teachers in secondary educational institutions in Tajikistan, but also in the entire educational space. This is one of the most important conditions for learning, active life and well-being of both students and employees of an educational institution. The quality and style of life in an educational institution depends on how safe teachers and students feel. Commitment to work, study, training, and motivation, and pleasure from work are also important here. A good, healthy climate in an educational institution is the result of the experience of teachers, positively evaluated by parents and students. In general, the climate in an educational institution are: improving learning outcomes and the psychological state of students and teachers; a noticeable decrease in the level of bullying; observance of discipline; greater team stability.

Key words: interaction, psychological health of teacher, professional autonomy, working efficiency, secondary educational institution, bullying.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юнусова Нафисахон Муродовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, кафедраи умумидонишгоҳии педагогика. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: nafisa48@mail.ru. Телефон: **907 97 48 07**

Қурбанов Нуъмон Холматович – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, омӯзгор, кафедраи умумидонишгоҳии психология. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: kurbanov-numon@mail.ru Телефон: **(+992) 919197254**

Сведения об авторах: *Юнусова Нафисахон Муродовна* – Таджикский национальный университет, доктор педагогических наук, профессор, общеуниверситетская кафедра педагогики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект. Рудаки, 121. E-mail: nafisa48@mail.ru. Телефон: **907 97 48 07**

Қурбанов Нуъмон Холматович – Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, старший преподаватель, общеуниверситетская кафедра психологии. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. E-mail: kurbanov-numon@mail.ru Телефон: **(+992) 919197254**

Information about authors: *Yunusova Nafisakhon Murodovna* – Tajik National University, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, University Department of Pedagogy. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 121. E-mail: nafisa48@mail.ru. Phone: **(+992) 907 97 48 07**

Kurbanov Nu'mon Kholmatovich – Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, senior lecturer Psychology chair. **Address:** 734021, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 121. E-mail: kurbanov-numon@mail.ru Phone.: **(+992) 919197254**

**КОММУНИКАТИВНАЯ ЦЕННОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОМУ
АСПЕКТУ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОМУ СТУДЕНТОВ-
КИТАЙЦЕВ**

Мухаметов Г.Б., Жанг Йинг Йинг, Шодиев Р.А.
Таджикский национальный университет

Грамматика как один из важных разделов языкознания всегда была объектом пристального внимания и исследовательского интереса ученых в области методики преподавания русского языка как иностранного. Невозможно представить обучение русскому языку для иноязычной аудитории без усвоения грамматической системы данного языка, построенной, как правило, по его внутреннему строению и языковому типу.

В изучении грамматики чужого языка могут быть разные подходы: данный раздел языка изучается как особый аспект и, возможно, как самоцель. В нашем случае, обучение грамматике русского языка в китайской аудитории имеет конкретную учебно-познавательную цель, знакомит студентов с особенностями грамматического строя русского языка как иностранного в целях сознательного восприятия и освоения этой важной части лингвистики в целях предупреждения и профилактики интерферирующего влияния русского языка в русской речи студентов-китайцев.

Вспомним удивительную фразу академика Л.В.Щербы, который говорил: «...специально под языком мы понимаем едва ли не в первую очередь его грамматику» [4, с.261]. В методике преподавания русского языка как иностранного не должен стоять вопрос о целесообразности или нецелесообразности изучения его грамматического аспекта, так как «при обучении русскому языку осознание грамматических явлений – обязательное условие скорейшего овладения языком» (4, с. 261). Особенно важно и эффективно усвоение грамматики через практику в речи путем глагольно-ситуативного подхода.

Если глагольная схема усвоения грамматики русского языка облегчает приёмы и способы использования учебных, стандартных действий, то ситуативная подразумевает применения системы учебных диалогов, конструкций и реплик, способствующих прочному усвоению программного материала по грамматике. По мнению В.Ф.Занина, если «надо закрепить употребление форм родительного падежа имен существительных при отрицании в конструкциях: *У меня (у него, у нее, у нас) нет ручки (книги, учебника, времени)*. У каждого учащегося возникают ситуации, когда они должны воспользоваться этими грамматическими формами. Например, чтобы отказать в просьбе с объяснением причины: - *Дайте мне, пожалуйста, газету.* – *А у меня нет газеты.* Таким образом, необходимая грамматика вводится и закрепляется в характерных для ее функционирования ситуациях» [4, с. 262-263].

Практика работы по овладению русским языком студентов-китайцев показывает, что при организации учебного процесса следует учесть особенности грамматического строя родного языка обучаемых. Дело в том, что китайский язык, по сравнению с русским языком, имеет свою четко очерченную грамматическую линию, совершенно отличающейся от русского языка. Так, в китайском языке слова практически не имеют внешних, морфологических признаков, по которым можно было бы отнести его к той или иной части речи. В родном языке китайских студентов мы встречаем совершенно иную по сравнению с русским языком классификацию разрядов слов с точки зрения их отнесенности к конкретному члену предложения ввиду того, что в китайском языке существует специфическая связь грамматических знаков с единицами других разрядов. Иначе говоря, в родном языке студентов-китайцев наблюдается своеобразное объединение основного значения и грамматических особенностей, преимущественно, на синтаксическом уровне, а не на морфологическом. Данный показатель специфичен

китайской грамматической системе как при построении словосочетаний, так и предложений. Отсюда весьма трудно определить структурные аспекты китайской речи, а также сущность грамматики китайского языка. Сказанное весьма существенно для студентов-китайцев, изучающих русский язык и русскую грамматику, так как они, как и все субъекты образования, желающие изучить русский язык, должны говорить в соответствии с грамматическими закономерностями русского языка, которые отражаются в его правилах и особенностях.

Итак, приходится согласиться с железным правилом: грамматика выполняет важную строевую функцию речи (устной и письменной), занимает свое прочное место в системе любого языка. Именно грамматика управляет словами, речевыми высказываниями, текстами, представляя собой своего рода кровеносный сосуд, который питает все языковые единицы языка (звуки; слова, словосочетания, предложения и др.).

Прикладная ценность освоения грамматики русского языка как иностранного состоит в том, что иноязычный студент не только лучше осознает морфолого-синтаксический строй изучаемого языка, но и развивает аналитическое мышление, что открывает путь к компетентностному подходу при изучении специфических особенностей грамматической формы, способность к обобщению.

Китайским студентам с устоявшимися стереотипами и отличительными ассоциативными связями на базе грамматики родного языка трудно переключаться на особенности грамматики русского языка на начальном этапе его изучения. «Известно, что учащимся, изучающим в основном грамматические формы, трудно начать говорить. Как сделать так, чтобы избежать таких трудностей? Какой грамматический минимум русской грамматики необходимо изучить в период начального обучения? [1, с.129]. Эти вопросы кажутся обычными, но, вместе с тем, содержат закономерные логические умозаключения, так как приходится концентрировать внимание на существующей проблеме не только с позиции структуры (от формы к значению; от значения к форме), но и с позиции функционирования речи (какие формы обслуживают интенции) и коммуникации (грамматика текста). Таким образом, при организации учебного процесса, связанного с успешным обучением грамматике русского языка как иностранного в китайской аудитории, приходится не только выявить проблемы, но и стараться показать пути их решения. Так, одним из ключевых позиций является отбор грамматического материала: что отбирать и в каком примерно количестве? Решение вопроса определяется следующими факторами: целями обучения; уровнями владения русским языком студентами-китайцами; коммуникативной и структурной значимостью грамматических явлений.

Не менее важным вопросом мы считаем проблему последовательного расположения грамматического материала. Речь идет о решении проблемы соблюдением традиционных дидактических принципов - от легкого к трудному; степени совпадения грамматического материала русского языка с родным языком студентов-китайцев; выбора наиболее частотных грамматических явлений русского языка, оказывающих практическую поддержку в порождении правильной русской речи обучаемых.

Чисто с методической точки зрения большую роль в учебном процессе играет рациональная подача грамматического материала. Речь идет о планомерном переходе от смысла к форме и от формы к смыслу. В первом случае подразумевается переход от текста к грамматическому явлению (коммуникативный подход), а во втором – от отдельной формы к целому тексту (структурный подход). Оба подхода считаем совершенно логическими, дополняющими друг друга, облегчающими процесс восприятия нового грамматического материала, совершенно чуждого для иностранного студента, изучающего русский язык. Методика преподавания русского языка для иностранцев выработала огромный опыт в плане разработки путей, способов и приёмов объяснения грамматического материала. Данный этап является ключевым в контексте сознательного восприятия новой грамматической информации иностранными студентами и важным

этапом работы преподавателя. Считаем, что новая грамматическая тема должна быть связана и объясняться на фоне общей грамматической системы русского языка.

Поскольку конечная цель обучения грамматике русского языка – выход в речь, речевое высказывание, большую роль в этой иерархии задач играет последовательность работы над усвоением грамматического материала. Здесь умение преподавателя заключается в том, чтобы методически правильно показать ценность грамматических явлений в тексте в формате перехода от смысла к форме. Это, по сути, реализация коммуникативного подхода в усвоении грамматического материала.

Технология обучения грамматике в данном случае требует правильного объяснения грамматического явления, добиться его восприятия и понимания студентами-китайцами (языковая компетенция). Далее следует логическая проработка грамматического материала в целях автоматизации предложенных и усвоенных его форм. Это уже прямой путь к речевой компетенции. Это означает выход студентов-китайцев к самостоятельному использованию грамматических форм русского языка в потоке речи (коммуникативная компетенция). Изучение богатого опыта преподавания русского языка как иностранного позволило нам выявить ряд методических рекомендаций изучающим русский язык студентам-китайцам. В частности, «прежде чем объяснить, как образуется форма грамматического явления, надо обратить внимание на его значение, т.е. идти от значения (смысла) к форме. Работая над падежами, рекомендуется обратить внимание студентов на глагольное управление. Хорошо, когда студенты ведут тетради с записью глаголов: смотреть – посмотреть – что? (книгу, фильм)» [1, с. 131-132].

Методисты и опытные преподаватели русского языка как иностранного разработали индивидуальные подходы при обучении русской грамматике иноязычным студентам. Так, одним из эффективных методов работы является работа с текстом, с фразой в отличие от отдельно взятого слова или словосочетания. Надо быть осторожной с часто используемой формой перевода предложений и фраз на родной язык студентов. Это ни к чему положительному не приводит и, более того, создает массу интерференционных ошибок в русской речи обучаемых.

Возвращаясь к практической ценности обучения грамматике русского языка как иностранного на текстовой основе, отметим, что это эффективный приём, содействующий восприятию смысла текста с последующим переходом к грамматической форме. Ценность данного подхода состоит в том, что «грамматическая категория объясняется преподавателем в ее структурном выражении и в ее функционировании в речи (формируется лингвистическая компетенция)» [1, с. 133].

Анализ общего состояния грамматических знаний, умений и навыков студентов-китайцев по русскому языку показывает, что на первоначальном этапе обучения особое место должно занимать усвоение предложно-падежной системы русского языка с преобладанием богатых форм флективного выражения. Ученые-методисты констатируют, что «изучение в полном объеме форм, значений и употребления падежей в той последовательности, как это имеет место в традиционной для русских системе обучения по частям речи, при обучении русскому языку иностранцев неприемлемо. Линейное распределение учебного материала находится в противоречии с функционирующей в речи системой языка. Вызывает возражение и практика введения падежных форм и значений одновременно по всем частям речи» [4, с. 265].

Рассматривая общую концепцию введения и презентации грамматического материала на занятиях по русскому языку, мы пришли к выводу, что преподаватель обязан систематически проводить контроль сформированности коммуникативной компетенции обучаемых. Такая цель преследует главный смысл изучения русского языка на коммуникативно-грамматической основе. Существенное место в системе контроля качества сформированной коммуникативной компетенции студентов могут занимать рационально организуемые на занятиях по русскому языку речевые ситуации и речевые интенции. Содержание речевых ситуаций могут быть самые разнообразные, но

безусловно связанные с учебно деятельностью обучаемых. Например: спросите друг друга, как надо поздравить подругу (друга) с днем рождения, и что надо купить для этого; расскажите, чем вы занимались в воскресенье (в выходные дни), куда поехали, с кем встретились, что слушали, читали, написали и т.п.«Ситуативно обусловленные реплики определенного грамматического состава могут проговариваться с разными видами реконструкции (в форме прошедшего времени, в форме множественного числа и пр.); одновременно учащиеся овладевают полезными разговорными клише, частотными выражениями» [4, с. 263].

Итак, научиться общению на русском языке можно только овладев его грамматическим строем, формами, признаками, особенностями. Особенно это важно на фоне тех многочисленных и масштабных отличий на уровне грамматической системы русского и китайского языков. Грамматика безусловно не является целью, а средством для достижения цели. Она важнейшее средство практического усвоения языка, составной компонент речевого продукта. Знание грамматики является прочным фундаментом, без которого немислимо ни восприятие, ни понимание текста. Именно грамматика выводит обучаемого на процесс речетворчества, говорение на изучаемом языке. Ее место неоспоримо при формировании и развитии устной речи, чтении и письма.

Обучение грамматическому аспекту говорения предполагает знание иностранного языка как функциональной системы, т. е. системы языковых средств, в их «рабочем состоянии, в той деятельности, ради которой они только и существуют» [6,с.26].

Правильно организованное обучение грамматическому строю русского языка – путь к продуктивному и сознательному усвоению языка. Оно должно быть целенаправленным, методически обоснованным, чтобы у студентов-китайцев сформировались определенные умения и навыки на грамматической основе. Обычно носитель иноязычной культуры пользуется в своей речи богатыми формами родного языка, существенно отличающимися от средств изучаемого языка, но вполне понятных и доступных, если для овладения ими грамматика осваивается на коммуникативной основе.

Первостепенная задача обучения грамматике русского языка как иностранного – практическая, т.е. научить иноязычных студентов использовать её в коммуникативных целях. Для этого нужно знать способы изменения формы слов, сочетать в словосочетании и предложении, т.е. формировать умения и навыки в грамматической плоскости.

В методике обучения грамматике русского языка как иностранного для студентов-китайцев есть много вопросов, требующих своего научно-методического исследования. На наш взгляд, наиболее важными и актуальными являются следующее направления:

- 1) отбор грамматического минимума (на количественном и качественном уровне);
- 2) разработка приёмов и способов презентации грамматических тем;
- 3) типология упражнений для выработки автоматизированных действий для использования в речи грамматических явлений русского языка как иностранного;
- 4) определения роли и места грамматики в речевой деятельности;
- 5) содержание работы по развитию грамматической компетентности студентов-иностранцев, обучающихся в вузах Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина, А.А. Учимся учить: для преподавателей русского языка как иностранного /А.А.Акишина, О.Е.Каган. – 7-е изд. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 256 с.
2. Азимов, Э.Г. Использование компьютера в обучении русскому языку как иностранному / Э.Г.Азимов. – М., 1989. – 190 с.
3. Аркадьева, Э.В. Пособие по грамматике русского языка для иностранных учащихся / Э.В. Аркадьева и др. – М., 1998. – 218 с.
4. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б.В. Беляев. – М., 1965, - 288 с.
5. Гадалина, И.И. К вопросу об изучении ошибок в речи студентов – иностранцев. / И.И. Гадалина // Экспериментальные исследования в методике преподавания РКИ. Под.ред. О.Д. Митрофановой. – М.: МГУ, 1975. – 234 с.

6. Дорофеева, Т.М. Учебная грамматика русского языка: 53 модели. Базовый курс / Т.М.Дорофеева, М.Н. Лебедева. - М., 2000. – 176 с.
7. Живая методика: для преподавателя русского языка как иностранного. 2-е изд. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 336 с.
8. Земняя, И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А. Земняя. – М.: Просвещение, 1991. – 219 с.
9. Игнатова, И.Б. Теоретические основы обучения русской грамматике иностранных студентов / И.Б. Игнатова. Науч.ред. Т.К. Донская. – Белгород: БелГУ, 1997. – 195 с.
10. Иевлева, З.Н. Методика преподавания грамматики в практическом курсе русского языка для иностранцев / З.Н. Иевлева. - М., 1981. – 228 с.
11. Леонтьев, А.А. Высказывание как элемент психолингвистики и теории коммуникации / А.А. Леонтьев. – М.: Наука, 1979. – 240 с.
12. Остапенко, В.И. Обучение русской грамматике иностранцев на начальном этапе / В.И. Остапенко. - М., 1987. – 312 с.
13. Щукин, А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. Учебное пособие для преподавателей и студентов / А.Н. Щукин. 3-е издание. – М.: Филоматис. 2007, - 480 с.
14. Щукин, А.Н. Обучение речевому общению на русском языке как иностранном: Учебно-методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного / А.Н. Щукин. – М.: Русский язык. Курсы, 2012. - 784с.
15. Щукин, А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб. Пособие для вузов / А.Н. Щукин. – М.: Высш. шк., 2003. - 334 с.

АРЗИШИ КОММУНИКАТИВИИ ТАЪЛИМИ ҶАНБАИ ГРАММАТИКИИ ЗАБОНИ РУСӢ ҶАМЧУН ЗАБОНИ ХОРИҶӢ БАРОИ ДОНИШӢӢНИ ЧИНӢ

Дар мақолаи мазкур оид ба яке аз масъалаҳои мубрами методӣ – арзиши коммуникативии таълими грамматикаи забони русӣ ҷамчун забони хориҷӣ барои муҳассилини чинизабон сухан меравад. Зикр мегардад, ки Ҳангоми омӯзиши забони англисӣ чун забони хориҷӣ равишу усули гуногун роҳандозӣ мегардад. Дар мавриди таҳқиқоти мо таълими грамматикаи забони русӣ дар аудиторияи чинизабонҳо ҳадафи мушаххаси зехнӣ-маърифатӣ дорад. Он муҳассилинро бо хусусиятҳо ва вижагиҳои хосси сохтори забони русӣ чун забони хориҷӣ шинос намуда, ба онҳо имкони дарку фаҳмиши бошуурокаи ин қисмати муҳими забоншиносиро пешниҳод мекунад, барои пешгирӣ ва ислоҳи сар задани интерференсияи забонӣ кумак ва мусоидат менамояд. Дар мақола сухан оид ба арзиши амалии омӯзиши грамматикаи забони русӣ чун забони хориҷӣ меравад. Бино бар андешаи муаллифон, муҳассилини забони ғайрирусӣ на танҳо соҳти морфологӣ-синтаксисии забони омӯзиш, балки тафаккури таҳлилии хешро низ рушд медиҳад. Чунин омӯзиш барои таъмини муносибати босалоҳият ба таълим дар робита ба маводи грамматикӣ, шаклҳои мухталифи он, қобилияти ҷамъбаст ва ҳулосабарорӣ мадад мекунад. Муаллифон дар заминаи мушоҳидаҳои хеш чунин мешуморанд, ки донишҷӯёни чинизабон аксаран бо така ба хусусиятҳо ва маҳорату малакаи ба забони модариашон ташаққулафта Ҳангоми омӯзиши мавзӯҳои грамматикӣ забони русӣ аз унсурҳои мушобеҳи забони модариашон истифода мекунанд. Аз ин лиҳоз, дар раванди таълими грамматикаи забони русӣ лозим мешуморем, ки на танҳо мушқилоти омӯзиш, балки роҳи ҳаллу фасли он нишон дода шавад. Чунончи, яке аз масъалаҳои калидӣ интиҳоби асосноки маводи грамматикӣ, миқдор ва сифати он маҳсуб меёбад.

Калидвожаҳо: забони русӣ, грамматика, лингвистика, методика, минимуми грамматикӣ, рӯйнамо (презентатсия), шарҳу баён, фаълмандӣ, мустаҳкам кардан, интерференсия, система..

КОММУНИКАТИВНАЯ ЦЕННОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОМУ АСПЕКТУ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОМУ СТУДЕНТОВ-КИТАЙЦЕВ

В настоящей статье рассматривается важная методическая проблема относительно коммуникативной ценности обучения грамматическому аспекту русского языка как иностранному китайских студентов. Отмечается, что в изучении грамматики русского языка как иностранного могут быть разные подходы. В нашем случае, обучение грамматике русского языка в китайской аудитории имеет конкретную учебно-познавательную цель: знакомит студентов с особенностями грамматического строя русского языка как иностранного в целях сознательного восприятия и освоения этой важной части лингвистики в целях предупреждения и профилактики интерферирующего влияния русского языка в русской речи студентов-китайцев. В статье речь идет о прикладной ценности освоения грамматики русского языка как иностранного, которая состоит в том, что иноязычный студент не только лучше осознает морфолого-синтаксический строй изучаемого языка, но и развивает аналитическое мышление. Она открывает путь к компетентностному подходу при изучении специфических особенностей грамматической формы, способность к обобщению. Авторы считают, что китайским студентам с устоявшимися стереотипами и отличительными ассоциативными связями на базе грамматики родного языка трудно переключаться на особенности грамматики русского языка на начальном этапе его изучения. Отсюда при организации учебного процесса, связанного с успешным обучением грамматике русского языка как иностранного в

китайской аудитории, приходится не только выявлять проблемы, но и стараться показать пути их решения. Так, одной из ключевых позиций является отбор грамматического материала: что отбирать и в каком примерно количестве?

Ключевые слова: русский язык, грамматика, лингвистика, методика, грамматический минимум, презентация, объяснение, подача материала, активизация, закрепление, интерференция, система.

COMMUNICATIVE VALUE OF TEACHING THE GRAMMAR ASPECT OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS A FOREIGN STUDENT-CHINESE

This article deals with an important methodological problem regarding the communicative value of teaching the grammatical aspect of the Russian language as a foreign language to Chinese students. It is noted that there can be different approaches to studying the grammar of the Russian language as a foreign language. In our case, teaching the grammar of the Russian language in a Chinese audience has a specific educational and cognitive goal, introduces students to the peculiarities of the grammatical structure of the Russian language as a foreign language in order to consciously perceive and master this important part of linguistics in order to prevent and prevent the interfering influence of the Russian language in Russian speech Chinese students. The article deals with the applied value of mastering the grammar of the Russian language as a foreign language, which consists in the fact that a foreign language student not only better understands the morphological and syntactic structure of the language being studied, but also develops analytical thinking. It will open the way to a competency-based approach in the study of the specific features of the grammatical form, the ability to generalize. The authors believe that it is difficult for Chinese students with established stereotypes and distinctive associative connections based on the grammar of their native language to switch to the peculiarities of the grammar of the Russian language at the initial stage of its study. Hence, when organizing the educational process associated with the successful teaching of the grammar of Russian as a foreign language in a Chinese audience, one has not only to identify problems, but also try to show ways to solve them. So, one of the key positions is the selection of grammatical material: what to select and in what approximate quantity?.

Key words: Russian language, grammar, linguistics, methodology, grammatical minimum, presentation, explanation, presentation of material, activation, consolidation, interference, system.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мухаметов Гапур Бабаевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, факултети филологияи рус. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: gmuhametov@yandex.ru. Телефон: **904-42-41-16**.

Жанг Ёинг Ёинг – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD, факултети филологияи рус. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: 1490670263@qq.com. Телефон: **(+992) 93-888-21-01**.

Шодиев Рустамхон Азизуллоевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсент. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Мухаметов Гапур Бабаевич* – Таджикский национальный университет, доктор педагогических наук, профессор, факультет русской филологии. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: gmuhametov@yandex.ru. Телефон: **(+992) 904-42-41-16**.

Жанг Ёинг Ёинг - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D, факультет русской филологии. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: 1490670263@qq.com. Телефон: **(+992) 93-888-21-01**.

Шодиев Рустамхон Азизуллоевич - Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17.

Information about authors: *Mukhametov Gapur Babaevich* - Tajik National University, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Faculty of Russian Philology. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: gmuhametov@yandex.ru. Phone: **(+992) 904-42-41-16**.

Zhang Ying Ying - Tajik National University, PhD candidate, Faculty of Russian Philology. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: 1490670263@qq.com. Phone: **(+992) 93-888-21-01**.

Shodiev Rustamkhon Azizullovich - Tajik National University, candidate of philological sciences, associate professor. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17.

УДК: 3728(575.3)

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗНАЧЕНИЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Умаров А.С.

Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

Исследования стресса являются фундаментальными научными основами для изучения стрессоустойчивости человека. Разработка точного и однозначного определения стрессоустойчивости сталкивается с трудностями, характерными для любого психологического понятия. Понятие «стрессоустойчивость» рассматривается с разных позиций в зависимости от понимания природы, сущности и способов анализа стрессового состояния.

Ряд исследователей: Р. Лазарус [17], Л.Г. Дикая и другие используют понятие «стрессоустойчивость» как синоним понятия «эмоциональная устойчивость». В этой связи становится очевидной необходимость более детального анализа и сравнения понятий «эмоциональная устойчивость» и «стрессоустойчивость».

В работах М.И. Дьяченко [11], К. Изарда [14] приводится обоснование положения о том, что эмоциональная устойчивость детерминирована содержательными (виды эмоции и чувств, их уровень) и динамическими (интенсивность, гибкость, лабильность) характеристиками эмоционального процесса. Важным фактором эмоциональной устойчивости выступает содержание и уровень эмоций, чувств, переживаний человека в экстремальной обстановке.

Соотнося результаты деятельности с эмоциональной устойчивостью, необходимо учитывать, что эффективность выполнения необходимых действий в сложных условиях напрямую зависит от данной характеристики: В.Л. Маришук [18] под эмоциональной устойчивостью понимает способность управлять своими эмоциями, сохранять высокую работоспособность, осуществлять сложную или опасную деятельность без напряженности, несмотря на эмоциогенные воздействия, т.е. преодолевать состояние излишнего эмоционального возбуждения при выполнении сложной деятельности.

Многие авторы связывают стрессоустойчивость с личностными характеристиками человека. Так, по мнению А.М. Боковой, Р. Лазаруса, стрессоустойчивость связана с уровнем нейротизма.

Р. Лазарус в своих исследованиях отмечал, что у лиц с высоким уровнем нейротизма, оценка своих личностных ресурсов искажена: ресурсы оцениваются ими как неадекватные, что приводит к недооценке угрожающего значения стрессогенных ситуаций [17].

Эмоционально устойчивые индивиды, наоборот, воспринимают стрессовые события как мотивирующие к действию и активному преодолению возникших препятствий. Кроме того, к стрессоустойчивости относятся когнитивно обусловленные механизмы совладания (копинг-стратегии) и психологические защитные механизмы [4].

Мы полагаем, что понятие «эмоциональная устойчивость» можно с определенными оговорками считать синонимом понятия «стрессоустойчивость».

Отличительной особенностью стрессоустойчивости в сравнении с эмоциональной устойчивостью является то, что стрессоустойчивость выступает как системное качество личности, приобретаемое индивидом и проявляющееся у него в напряженной деятельности, все эмоциональные механизмы которой получают свою определенность в структуре саморегуляции, гармонично взаимодействуя между собой [1].

М.И. Дьяченко считает собственно эмоциональными детерминантами стрессоустойчивого поведения эмоциональную оценку ситуации, эмоциональное предвосхищение хода и результатов деятельности, испытываемые в данной ситуации

эмоции и чувства, эмоциональный опыт личности (эмоциональные установки, образы, прошлые переживания) [11].

Успех выполнения необходимых действий в сложной обстановке обеспечивается не только эмоциональной устойчивостью, но многими качествами и опытом человека.

По определению В.А. Бодрова, стрессоустойчивость — сложная динамичная характеристика, определяющая способность человека противостоять стрессовому воздействию или совладать со многими стрессовыми ситуациями, активно преобразовывая их, или приспосабливаясь к ним, сохраняя в стрессогенной обстановке не только целостность организма и личности, но и требуемый уровень качества решаемых профессиональных задач. Автор отмечает, что в качестве синонима «стрессоустойчивости» большинство исследователей употребляют термин «эмоциональная устойчивость», механизмы и сущность которой изучены лучше [5].

П.Г. Зильберман также считает стрессоустойчивость интегративным свойством личности, характеризующимся таким взаимодействием интеллектуальных, эмоциональных, волевых и мотивационных компонентов психической деятельности, которое обеспечивает успешное достижение цели деятельности в сложной эмотивной обстановке [13].

В современных исследованиях стрессоустойчивость не является статическим свойством человека и рассматривается как динамичная величина, способная изменяться.

Стрессоустойчивость является переменной величиной, обладающей ситуативной изменчивостью и опосредованной когнитивно-аффективной оценкой ситуации и ресурсами человека.

В контексте данного исследования значимым аспектом является структура стрессоустойчивости. Опираясь на вышесказанное, есть основание полагать, что стрессоустойчивость является интеграцией следующих компонентов:

- эмоционального (накопленный в процессе преодоления отрицательных воздействий и влияний экстремальных ситуаций опыт личности);
- когнитивного (оценка и определение требований ситуации; прогноз ее возможного изменения принятие решений о способах, действий);
- поведенческого (готовности личности к выполнению тех или иных задач).

«Многие психологи и педагоги также выделяли компоненты стрессоустойчивости, значимые для профессиональной деятельности. В исследованиях К.А. Абульхановой - Славской, С. К. Бондыревой, Н. Е. Водопьянова, А.В. Петровского, Д.И. Фельдштейна и др. описаны отдельные компоненты стрессоустойчивости: асертивность, стремление к саморазвитию, психологическая компетентность, коммуникативность, толерантность» [7,с.26].

С.К. Болдырева [6] и А.А. Деркач [12], например, отмечают толерантность как профессиональное качество, значимое для педагога. Кроме того, толерантность выступает индикатором стрессоустойчивости в ситуациях, когда требования среды превышают адаптационные и иные возможности педагога.

Н.Е. Водопьянова в своих трудах выделяет такие характеристики педагогов, основанные на стрессоустойчивости, как способность к социальной адаптации, сохранение значимых межличностных связей, обеспечение успешной самореализации, достижение целей и др.[8].

Особую значимость в педагогической деятельности приобретают качества, которые связаны со стрессоустойчивостью и могут способствовать ее повышению. В их число входят активность и инициативность, которые в научных трудах К. А. Абульхановой-Славской [2], А.В. Петровского [19], Д.И. Фельдштейна [24] рассматриваются как совокупность усилий и действий личности, направленных на реализацию профессиональных устремлений.

По мнению Н.В. Кузьминой, для достижения педагогической цели обязательным является создание доверия, открытости ученика к педагогическому воздействию, что требует от педагога высокого уровня развития коммуникативных и межличностных навыков. Существенным является выделение автором аутопсихологической компетентности, которая предполагает специфику мыслительных процессов эффективного реагирования и накопления социального опыта, способность понимать самого себя, других людей и их взаимоотношения, а также умения прогнозировать межличностные события [15].

Е.С. Романова указывает на профессиональные характеристики педагога, связанные с его устойчивостью к стрессу: коммуникативные навыки, психологическую и эмоциональную устойчивость, терпимость и безоценочное отношение к людям, стремление к самопознанию и саморазвитию, способность изменять способы решения задач в соответствии с изменяющимися условиями среды [20]. Структурные компоненты стрессоустойчивости должны быть определены с учетом специфики профессиональной деятельности, отвечать актуальным требованиям к профессионально значимым качествам педагога, обеспечивать адекватность восприятия, реагирования и противодействия в стрессовых ситуациях.

На основании проведенного анализа нами были выделены следующие компоненты стрессоустойчивости, которые способствуют сохранению здоровья и эффективности педагога в профессиональной деятельности:

- эмоциональный (нервно-психическая уравновешенность, эмоциональная уравновешенность);
- поведенческий (активность, стремление к саморазвитию, самопознанию, ассертивное поведение, коммуникативные и межличностные навыки, толерантность);
- когнитивный (аут психологическая компетентность, навыки преодоления стрессовых ситуаций, умение ставить цель и планировать процесс ее достижения).

В данном исследовании мы придерживаемся точки зрения, что стрессоустойчивость:

- обладает определенной структурой и является интегративным, системным и динамичным качеством личности, которое характеризуется высокой степенью адаптации к воздействию экстремальных факторов внешней (гигиенические условия, социальное окружение и т.д.) и внутренней (личной) среды;
- определяется уровнем функциональной надежности субъекта деятельности и развития психических, физиологических и социальных механизмов регулирующего функционального состояния и поведения в этих условиях;
- проявляется в активации функциональных ресурсов (и оперативных) организма и психики, а также в изменении работоспособности и поведения личности, направленных на предупреждение функциональных расстройств, негативных эмоциональных переживаний и нарушений эффективности и надежности деятельности;
- обеспечивает сохранение способности к социальной адаптации, значимых межличностных связей, выстраиванию оптимальной системы отношений с окружающими людьми, обеспечению успешной реализации жизненных целей, сохранению работоспособности и здоровья.

Процесс формирования стрессоустойчивости в профессиональной деятельности преподавателя во многом определяется психологическими ресурсами педагога, повышающими уровень его стрессоустойчивости.

Проблема психологических ресурсов и функциональных резервов психики является одним из основных направлений исследований в контексте изучения механизмов регуляции психологического стресса. Она достаточно подробно описана в работах по психологии спорта и физиологии, однако проблема изучения психологических ресурсов как фактора регуляции психологического стресса в контексте изучения стресса в профессиональной деятельности еще не получила должной разработки. Исследования

резервов человеческой психики проводились в основном на моделях поведенческой активности и в целях регуляции психических состояний [21].

Проблемой психологических ресурсов и функциональных резервов психики в контексте изучения механизмов регуляции психологического стресса занимались Н.Е. Водопьянова [8], Е.С. Старченкова [22] Г. Селье [23], С. Хобфолл [25] и другие.

Авторы определяют психологические ресурсы как внутренние и внешние переменные, способствующие устойчивости психики и поведения человека в стрессогенных ситуациях как эмоциональные, мотивационноволевые, когнитивные и поведенческие конструкты, которые человек актуализирует с целью адаптации к стрессовым ситуациям, как средства, используемые для преобразования взаимодействия со стрессовыми ситуациями.

О. Хобфолл рассматривает потерю ресурсов как самый первый механизм, приводящий к стрессовым реакциям [25].

Личностные ресурсы могут быть заблокированы стрессом, поэтому необходима активизация других доступных ресурсов [9].

«В исследованиях Баумейстера, Братславски, Муравена, Тика имеются данные о том, что личностные и когнитивные ресурсы уменьшаются под влиянием стресса, который подрывает веру в себя и собственную компетентность» [7,с.34].

Все ресурсы можно дифференцировать на внутренние, к которым относятся индивидуальные переменные: способность к сопротивлению, атрибутивные тенденции, эмоциональная стабильность, и внешние: социальная сеть и социальная поддержка [22,с.30].

«Р.Т. Wong разработал модель ресурсов с учетом их соответствия требованиям эффективного преодоления стресса. По мнению Р.Т. Wonga, реактивное преодоление стресса начинается с момента, когда с помощью первичной оценки обнаруживается проблемная ситуация. На этом, первичном этапе важное значение для эффективного преодоления стресса имеет адекватность ресурсов ситуации и соответствие выбранных стратегий характеру стресса. Потеря ресурсов влечет за собой переживание неблагополучия и психологический стресс. В данной модели особое значение придается проактивным измерениям. Человек в состоянии уменьшить вероятность развития у него стресса за счет разумного избегания рисков и постоянного развития различных собственных ресурсов: психологических, интеллектуальных, духовных, социальных, физических, финансовых, культурных, условий среды» [12,с.35].

В настоящее время проблема поведенческих и когнитивных ресурсов представляет большой интерес для изучения. Поведенческими ресурсами преодоления являются проактивные и социальные модели поведения — поиск социальной поддержки, готовность к принятию помощи, социальная смелость и активность вступления в контакты, ассертивное поведение [7,с.221]. Имеющиеся у человека эмоциональные, когнитивные и поведенческие возможности используются как ресурсы для адаптации к экстремальным ситуациям или жизненным событиям.

В качестве адаптационных ресурсов личности понимается совокупность внутренних и внешних переменных, способствующих психологической устойчивости человека в критических ситуациях, и совокупности средств, которыми обладает субъект для обеспечения эффективной деятельности в процессе адаптации (переживания, мысли, привычки, стиль поведения и т.д.). К адаптационным ресурсам относится также нервно-психическая устойчивость и высокая нормативность поведения [3,с.21].

Моральная нормативность формируется под влиянием эмоциональных, моральных, социальных переживаний, рационального осмысления ситуаций и событий, определяет уровень эмоциональной устойчивости и является действенным фактором успешной адаптации [7].

Психологические защиты являются своеобразным резервом для восполнения и сохранения ресурсных запасов в ситуации дефицита ресурсов, когда они истощены, либо

когда человек длительное время находится в негативных отношениях с окружающими. Ключевым ресурсом может выступать копинг или стратегии преодоления препятствий как совокупность когнитивных и поведенческих усилий человека, направленных на ослабление и стабилизацию стрессовой ситуации как фактор поддержки психосоциальной адаптации в период стресса [9, с.226].

Эффективное сохранение и повышение стрессоустойчивости, по Н.Е. Водопьяновой, возможно при помощи психологических ресурсов, обеспечивающих человеку преодоление стрессовых ситуаций [9, с.224].

Е.С. Старченкова под ресурсами стрессоустойчивости понимает активные модели поведения и асертивное поведение [22].

Л.В. Куликов относит к психологическим ресурсам стрессоустойчивости индивидуальные свойства и способности, обеспечивающие человеку психологическую устойчивость в стрессовых ситуациях [16, с.77-93].

Снижение и преодоление стресса оценивается по следующим показателям: эффективность затрат энергии и ресурсов, успешность в достижении желаемой цели противодействия стрессу и восстановления функционального баланса организма и психики, личное развитие в виде повышения способностей, самоуважения и благополучия. Успешное преодоление стресса способствует получению кратковременных и долгосрочных выгод и преимуществ в результате активизации ресурсов.

В контексте нашего исследования также рассматриваются определенные психологические ресурсы, на основании которых можно повышать стрессоустойчивость как профессионально значимое качество педагога. Сохранение или повышение стрессоустойчивости связано с поиском ресурсов, помогающих человеку в преодолении стрессовых ситуаций. Под такими ресурсами мы понимаем психологический потенциал, который имеется у каждого человека, адаптационные возможности, адекватные копинг-стратегии и защитные механизмы. При условии разумного избегания рисков и постоянного накопления, консолидации и развития собственных психологических ресурсов, человек способен значительно снизить вероятность развития стресса и его негативных последствий.

Рецензент: Юлдашева М.Р. – д.п.н., профессор РТСУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л.М. Аболин. Под ред. В.В. Давыдова. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. - 262 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова-Славская, Т.Н. Березина. — СПб., 2001. — 304 с.; Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности / К.А. Абульханова-Славская // Проблемы психологии личности. — М., 1982. — С. 92-98.; Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. - М.: Наука, 1980. — 299 с.
3. Абабков В.А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В.А. Абабков, М. Перре. — СПб.: Речь, 2004. — 166 с.
4. Боковиков А.М. Влияние модуса контроля над деятельностью на устойчивость человека к стрессу в неконтролируемых ситуациях (на примерах компьютеризации деятельности): автореф. дис. ... канд. психол. наук/ А.М. Боковиков. - М., 1998. — 23 с.
5. Бодров В.А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. - М.: ПЕР СЭ, 2000. - 352 с.; Бодров В.А. О психологических механизмах регуляции процесса преодоления стресса / В.А. Бодров // Психология субъекта профессиональной деятельности. Под ред. В.А. Барабанщикова и А.В. Карпова. - М.: Ярославль: Аверс - Пресс, 2002. - Вып. 2. - С. 98 - 117.; Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В.А. Бодров. - М.: ПЕРСЭ, 2006. - 528 с.
6. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему) / С.К. Бондырева, Д.К. Колесов. - М.: Изд-во Московского психолого- социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 280 с.; Бондырева С.К. Психолого-педагогические проблемы интегрирования образовательного пространства. Избранные труды / С.К. Бондырева. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. - 296 с.
7. Визитова С.Ю. Психологические особенности стрессоустойчивости педагога и пути ее повышения: дисс. ... канд психол. наук/ С.Ю. Визитова. – Елец, 2012. – 192 с.

8. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. — СПб.: Питер, 2009. - 251 с.; Водопьянова Н.Е, Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова // 2-е изд.. - СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
9. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. — СПб.: Питер, 2009. - 251 с.
10. Гримак Л.П. Типы вегетативных сдвигов у человека при эмоциональном напряжении / Л.П. Гримак, В.А. Пономаренко // Высш. нерв. деятельности им. И.П. Павлова. - 1967. - Т. 17. - № 3. - С. 406 - 411.; Гримак Л. П. Резервы человеческой психики / Л.П. Гримак. — М.: Политиздат, 1987. — 286 с.
11. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М. И. Дьяченко. - М.: ВПА, 1983. - 320 с.; Дьяченко М.И., Пономаренко В.А. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М.И. Дьяченко, В.А. Пономаренко // Вопросы психологии. - 1990. - № 1. - С. 106-112.
12. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. - 752 с.; Деркач А.А., Зызыкин В.Г., Маркова А.К. Психология развития профессионала / А.А. Деркач, В.Г. Зызыкин, А.К. Маркова. - М.: РАГС, 2000. – 123 с.
13. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость и стресс / П.Б. Зильберман / Психический стресс в спорте: Материалы Всесоюзного симпозиума. - Пермь, 1973. - С. 13-15; Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П.Б. Зильберман // Очерки психологии труда оператора. - М., 1974. – С. 138-172.
14. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. — М.: Изд-во МГУ, 1980. - 440 с.
15. Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования / Н.В. Кузьмина, Е.А. Григорьева, В.А. Якунин и др.. - Л.: ЛГУ, 1980. – 172 с.; Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М., 1993. – 112 с.
16. Куликов Л.В. Стресс и стрессоустойчивость личности / Л.В. Куликов // Теоретические и прикладные вопросы психологии. Вып. 1. Ч. 1. Под ред. А.А. Крылова. - СПб., 1995. – С. 77-93.
17. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс: труды международного симпозиума. Пер. с англ.— Л.: Медицина, 1970. — С. 176 - 208.
18. Маришук В.Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса: Учеб. пособие / В.Л. Маришук, В.И. Евдокимов. - СПб.: Сентябрь, 2001. – 259 с.
19. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А.В. Петровский. - М.: Политиздат, 1982. – 255 с.; Петровский В.А. Личность в психологии: Парадигма субъектности / В.А. Петровский. - Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 272 с.; Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. - М.: ИНФРА - М, 1998. – 525 с.; Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В.А. Петровский. - М.: Педагогика, 1992. - 509 с.
20. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы: учебное пособие / Е.С. Романова. — СПб., 2003. - 464 с.
21. Романова Е.С. Механизмы психологической защиты / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников. - М.: Педагогика, 1996. - 346 с.
22. Старченкова Е.С. Психологические факторы профессионального выгорания (на примере деятельности торгового агента) / Е.С. Старченкова: автореф. дисс. ... канд. псих. наук. - СПб., 2002. – 25 с.
23. Селье Г. Сорок лет научно-исследовательской работы в медицине / Г. Селье // Патологическая физиология и экспериментальная терапия. - 1969. - № 3. - С. 23-36.; Селье Г. Очерки об адапционном синдроме / Г. Селье. Пер. с англ.. - М.: Наука, 1960. - 254 с.; Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. — М.: Прогресс, 1963. - 128 с.
24. Фельдштейн Д.И. Психологические проблемы образования и самообразования современного человека / Д. И. Фельдштейн // Мир психологии. - 2003. - № 4. – С. 77-83.
25. Hobfoll S.E., Lilly, R.S. Resource conservation as a strategy for community psychology // Journal of Community Psychology. 1993. № 21. — P. 128 - 148.

ХУСУСИЯТҲОИ ДИДАКТИКИИ АҲАММИЯТИ МУҚОБИЛИЯТ БО СТРЕСС БАРОИ ФАЪОЛИЯТИ КАСБИИ ОМУЌЗГОР ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Хусусияти фарқкунандаи муқобилият ба стресс дар муқоиса бо устувории эмотсионалӣ дар он аст, ки муқовилият ба стресс ҳамчун як ҳислати системавии шахсияти шахс ба даст овардашуда амал мекунад ва дар фаъолияти пуршиддат зоҳир мешавад, ки тамоми механизмҳои эмотсионалии онҳо дар сохтори худтанзимкунӣ таърифи худро мегиранд, ки ба ҳамдигар мувофиқанд. Дар заминаи таҳқиқоти мо захираҳои муайяни психологӣ низ ба назар гирифта шудаанд, ки дар асоси онҳо муқовилият бо стрессро ҳамчун сифати аз ҷиҳати касбӣ муҳимтарини омузгор зиёд кардан мумкин аст. Нигоҳдорӣ ё баланд бардоштани муқовилият бо стресс бо ҷустуҷӯи захирахое, ки ба шахс дар баргараф кардани ҳолатҳои стресс кӯмак мерасонанд, алоқаманд аст. Дар мақола қайд карда мешавад, ки аксари муҳаққиқон истилоҳи «суботи эмотсионалӣ»-ро ҳамчун синоними «муқовилият ба стресс» истифода мебаранд, ки механизмҳо ва моҳияти он беҳтар омухта шудааст.

Калидвожаҳо: дидактикӣ, муқовимат ба стресс, омодагӣ, эҳсосӣ, устуворӣ, фарҳанги дидактикӣ, принсипҳо, мундариҷа, усулҳо, таълим, субъектҳои таълимӣ, захираҳои психологӣ, шароити муҳити зехнӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ, ҷисмонӣ, молиявӣ, фарҳангӣ.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗНАЧЕНИЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Отличительной особенностью стрессоустойчивости в сравнении с эмоциональной устойчивостью является то, что стрессоустойчивость выступает как системное качество личности, приобретаемое индивидом и проявляющееся у него в напряженной деятельности, все эмоциональные механизмы которой получают свою определенность в структуре саморегуляции, гармонично взаимодействуя между собой. В контексте нашего исследования также рассматриваются определенные психологические ресурсы, на основании которых можно повышать стрессоустойчивость как профессионально значимое качество педагога. Сохранение или повышение стрессоустойчивости связано с поиском ресурсов, помогающих человеку в преодолении стрессовых ситуаций. В статье отмечается, что в качестве синонима «стрессоустойчивости» большинство исследователей употребляют термин «эмоциональная устойчивость», механизмы и сущность которой изучены лучше.

Ключевые слова: дидактической, стрессоустойчивость, подготовка, эмоциональный, устойчивость, дидактическая культура, принципы, содержание, методы, обучение, учебные предметы, психологические ресурсы, интеллектуальные, духовные, социальные, физические, финансовые, культурные условия среды.

DIDACTIC FEATURES THE IMPORTANCE OF STRESS TOLERANCE FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF A TEACHER IN THE LEARNING PROCESS.

A distinctive feature of stress resistance in comparison with emotional stability is that stress resistance acts as a systemic personality trait acquired by an individual and manifested in him in intense activity, all emotional mechanisms of which receive their certainty in the structure of self-regulation, interacting harmoniously with each other. In the context of our study, certain psychological resources are also considered, on the basis of which it is possible to increase stress resistance as a professionally significant quality of a teacher. Preservation or increasing stress resistance is associated with the search for resources that help a person in overcoming stressful situations. The article notes that as a synonym for "stress resistance", most researchers use the term "emotional stability", the mechanisms and essence of which are better studied.

Key words: didactic, stress resistance, training, emotional, stability, purposefully, didactic culture, principles, content, methods, teaching, academic subjects, psychological resources, intellectual, spiritual, social, physical, financial, cultural, environmental conditions.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Умаров Абдурахмон Саидахмадович* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, кафедраи забонҳои хориҷӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 918941689**
E-mail: **abdurahmon45@mail.ru.**

Сведения об авторе: *Умаров Абдурахмон Саидахмадович* - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, кандидат педагогических наук, доцент, кафедра иностранных языков. **Адрес:** 734003 город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон: **(+992) 918941689**
E-mail: **abdurahmon45@mail.ru.**

Information about the author: *Umarov Abdurakhmon Saidakhmadovich* - Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Department of Foreign Languages. **Address:** 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue, 121. Phone: **(+992) 918941689** E-mail: **abdurahmon45@mail.ru.**

УДК: 37.022 (575.3)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ 5-7-Х КЛАССОВ В РАМКАХ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Норов Ф.Ф.

**Институт развития образования имени А. Джами Академии образования
Таджикистана**

Под изобразительной деятельностью учащихся понимается художественная деятельность, которая имеет огромный потенциал в развитии личности подростков. В процессе занятия изобразительной деятельностью подросток не только овладевает новыми для него знаниями, которые расширяют его творческие возможности, но и приобретает умения осознанно применять средства художественной выразительности на практике.

Художественно-изобразительная деятельность в подростковом возрасте, служит важным звеном не только для развития знаний, умений и навыков учащихся по изобразительному искусству, но она способствует личностно-духовному развитию подростков. Реализация компетентностного подхода на занятиях изобразительным искусством оказывает большое влияние на развитие основных навыков рисования и художественного мировоззрения учащихся в осуществлении их художественно-изобразительной деятельности.

Изобразительное искусство, как особая деятельность человека, всегда служило источником созидания и давало толчок к преобразованиям в обществе, так как практически любой прогресс отраслей человеческой деятельности невозможно представить без отсутствия чертежей и рисунков. Изобразительное искусство и изобразительная деятельность являются наивысшим средством для развития культурно-технических и эстетическо-нравственных отношений в обществе.

В образовательном процессе занятий изобразительным искусством при реализации компетентностного подхода важным фактором является тесное сотрудничество педагога с учениками, что создаёт благоприятные педагогические условия в развитии навыков изобразительной деятельности учащихся.

Исходя из этого, развитие навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов в рамках применения компетентностного подхода предполагает осуществление благоприятной среды педагогических условий, без которых невозможна полноценная реализация педагогического потенциала изобразительного искусства.

Термин «условия» определяется как основное выражение и отношение объекта к событиям окружающей действительности, без которого невозможно его существование, т.е. это благоприятная среда, обеспечивающая возможность возникновения и развития разного рода явлений.

Педагогические условия, по определению Е.В. Яковлева и Н.О. Яковлевой это некие определённые условия, которые в отношении предмета обуславливаются внешним влиянием или совокупностью выработанных способов педагогических процедур, обращённых к повышению его эффективности [12].

Для педагогических условий характерны исключительно все формы и компоненты, влияющие на развитие учебно-воспитательного процесса, например, средства, цели, задачи, содержание, методы и подходы и т.д.

В педагогике творческого саморазвития важным является определение доктора педагогических наук В.И. Андреева, по мнению которого достижение определенных дидактических целей и других организационных форм обучения является результатом педагогических условий, это как бы результат целенаправленного отбора с применением технологий, форм, элементов и содержания процесса обучения» [1].

Для успешного развития навыков изобразительной деятельности необходимо стараться приложить максимум усилий для реализации таких педагогических условий, при которых учащиеся смогли бы реализовать индивидуальный изобразительно-творческий потенциал.

В философской литературе сущность понятия «художественная изобразительная деятельность» трактуется как способность воспринимать жизнь в художественных образах отобразённую искусством овладения «языком» иной действительности [5].

По мнению М. Когана, в структуре личности по значению наряду с коммуникативным, аксиологическим, творческим и гносеологическим потенциалом рассматривается художественная изобразительная деятельность.

В процессе восприятия произведений искусства развивается художественная активность личности, которой свойственно самодеятельная или профессиональная деятельность.

Как утверждают многие исследователи искусства, психологическая особенность процесса развития навыков изобразительной деятельности способна воздействовать на любую трудовую деятельность человека. Для развития воображения, внимания, восприятия, эмоционально-познавательных процессов, и др. чувств роль художественного произведения очень велика, так как художественное произведение является духовным продуктом, оно способно затрагивать интеллектуально-чувственную сферу человека.

В подростковом возрасте существует много препятствий и трудностей для развития навыков изобразительной деятельности. Занятия изобразительным искусством в свою очередь требуют особого внимания и подхода со стороны педагога, системность занятий и его дидактические принципы должны заранее учитываться. Психологические проявления личностных отношений подростков к изобразительной деятельности в общении и освоении необходимых знаний должны особа рассматриваться педагогом.

Подростковый возраст обуславливается тем, что подростки осознают собственную неповторимость, они опираются на свои личностные качества. Необходимо отметить, что младшие подростки или учащиеся 5-7-х классов вполне могут выполнить заданные им учебные или творческого рода задачи. Подростки проявляют большой интерес к изобразительной деятельности. Но именно в данном возрасте большинство подростков теряет интерес к изобразительной деятельности. По мнению исследователей, проблема развития изобразительной деятельности в подростковом возрасте рассматривается в трёх основных группах:

- 1) психологические особенности индивида его природные задатки, родовые склонности к формированию творческой личности;
- 2) влияние окружающей среды, сверстников и социальных условий в проявлении изобразительных способностей;
- 3) созидательное совершенствование, то есть проявление особого интереса к изобразительной деятельности.

В развитии навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов немаловажное значение имеет влияние социальной среды, которое в свою очередь может способствовать развитию творческого потенциала, или наоборот, отрицательно влиять на его развитие. По мнению исследователей данной проблемы, восприятие и мышление как важнейшие психологические проявления активизируют навыки изобразительной деятельности. Потому что в подростковом возрасте ребёнок вполне может рассуждать и выдвигать свои определения на счёт содержания и структуры произведения искусства.

Развитие личности подростка очень тесно связано с его изобразительными способностями, и немаловажная роль здесь отводится индивидуальным психологическим особенностям подростка, его стремлениям к занятиям изобразительным искусством [6].

Для развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов педагогу необходимо воссоздать такие психолого-педагогические условия, которые способствовали бы подъёму позитивной творческой энергии и развитию новых идей.

По мнению А.В. Бакушинского, в физиолого-психологическом развитии, начиная с 10 до 15 лет в организме ребёнка происходят физиологические изменения: усиливается рост костной ткани, начинается половое созревание организма ребёнка, с учётом развития всех душевно-материальных сил, которые постепенно переходят к определённым показателям организма взрослого человека. И этот процесс целостно может изменить характер, интересы, идеалы и психику подростка, воздействуя на его художественное развитие.

На почве исследований детских рисунков с использованием генетического метода Г. Кершенштейнера впервые А. В. Бакушинским была обоснована онтогенетическая теория развития художественных способностей ребёнка который в своём труде «Художественное творчество и воспитание» подробно раскрывает особенности художественного развития детей. Как утверждает исследователь, основные инстинкты и сознание определяют духовную жизнь ребёнка, он также не отрицает врождённости творческих способностей ребёнка [2].

В отличие от детского возраста, где с интересом проявлялись изобразительные навыки, в подростковом возрасте обостряется интерес и внимание к познанию действительности, так как основное внимание направлено не только на изучение предмета, но и для определения его цели, свойств, действий и т.д. В этот период стремления подростка направлены на более правдоподобное рисование предметов, они буквально горят желанием нарисовать натуру, так как она есть на самом деле. Несмотря на зоркость и восприятие объёмно-пространственных соотношений в этом возрасте чувство цвета снижается или очень слабеет. Эти процессы в свою очередь естественно усложняют развитие их изобразительного потенциала и требуют индивидуально-особых приёмов и методов для развития навыков изобразительной деятельности подростков.

Как утверждает Н.Б. Берхин, «эмоциональные сопереживания возбуждаются тогда, когда искусства воздействует на психику человека и этот механизм объясняется как реципиент к художественным ценностям» [3].

Неудивительно, что предмет «Изобразительное искусство» оказывает большое влияние на нравственные действия человека и теоретическо-практические аспекты этого механизма исследовались известными педагогами и психологами (В.А. Сухомлинский, Л.С. Выготский, А.В. Бакушинский, Н.Б. Берхин, Б.М. Неменский и т.д.). Нравственные качества подростка в реализации его изобразительных замыслов играют важную роль, так как они позволяют в коллективе иметь особую позицию и решать коллективно определённые вопросы.

Компетентностный подход позволяет раскрыть педагогический потенциал предмета «Изобразительное искусство», закрепляясь в основу изобразительной деятельности подростков, открывает им возможность для эффективного познания основ изобразительного искусства. Компонентами педагогического потенциала изобразительного искусства, влияющими на развитие личности подростков являются: проявление интереса и стремления для приобретения знаний и навыков в области изобразительного искусства и совершенствования навыков изобразительной деятельности, общее художественное мировоззрение, изобразительная грамотность, творческая активность, накопленные знания, умения и навыки для реализации изобразительных замыслов.

Вдохновения пробуждает в сущности ребёнка фантазию, обогащая таким образом его воображение. Отметим, что все наши переживания и прежний опыт, которые складываются и сохраняются в нашем сознании, перерабатываясь они комбинируются в новых формах и положениях нашего поведения. Как утверждает, Л. Выготский благодаря творческой деятельности человек стремится к будущему, созидая настоящее творческим обновлением. Любую изобразительную деятельность, которая выражается комбинированием нашего сознания, в психологии принято называть фантазией или воображением. Но в науке понятия «фантазия» или «воображение» подразумевают иные

определения. Так как в реальной жизни то, что нереально, чего не существует, принято считать фантазией, которая является плодом воображения, потому что оно не имеет практического значения в действительности. Но именно воображение служит основой любой изобразительно-творческой деятельности и без него невозможно представить существование научно-технического и художественного творчества. В целом оно проявляется, во всём прогнозируя дальнейшее отношение и развитие любой отрасли человеческой деятельности. В отличие от ценностей природы – всё то, что нас окружает и сделано (антропологическим) человеческим воздействием: научное просвещение, культурный мир, духовно-религиозные идеологии, социально-экономическое мировоззрение и др. ценности нашего общества основываются на человеческом воображении и его продуктах.

Свойства и проявления всякого воображения связаны, прежде всего, с накоплением опыта и, конечно, знаний, так как великие открытия и изобретения человечества являются результатом накопления ранних, многолетних опытов и исследований в той или иной сфере. Таким образом, богатство воображения требует и совершенствуется благодаря накоплению опыта из ранее освоенных знаний.

Как подчёркивает В.А. Сухомлинский «процесс рисования ребёнка – это частица его духовной жизни». Рисование для детей является наивысшим и интересным средством, благодаря которому они выражают свои внутренние переживания и чувства к внешнему миру [11].

Из вышеуказанных мнений можно вывести следующий вывод, что для продуктивной деятельности воображения учащихся 5-7-х классов мы должны формировать условия, где они могут больше видеть, слышать, ознакомиться с различными средствами художественно-творческой деятельности и таким образом прибавить себе новые знания и опыт. Основная задача педагога для расширения опыта ребёнка заключается в создании благоприятных педагогических условий, которые стали бы твёрдой основой для развития его творческого опыта навыков изобразительной деятельности.

В развитии навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов педагогические условия для нас представляют комплекс внешних и внутренних положений процесса обучения, которое является основным показателем образовательных совершенствований подростков. Именно целенаправленное осуществление психолого-педагогических условий является важным звеном для развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов при компетентностном подходе. Рассмотрим следующие виды психолого-педагогических условий в рамках компетентностного подхода, которые, на наш взгляд, являются необходимыми для развития навыков изобразительной деятельности подростков в образовательной среде занятий изобразительным искусством:

1. Побуждение интереса подростка к изобразительной деятельности посредством организации экскурсий и посещений художественных галерей, выставок произведений изобразительного искусства, также реализация конкурсов творческих работ, учащихся и т.д.

Подобные мероприятия позволяют учащимся ознакомиться с произведениями художников и работами своих сверстников, в процессе которого они будут заимствовать друг у друга и стараться ещё больше показать свои изобразительно-творческие возможности. Таким образом, благодаря здоровой конкуренции у подростков вырабатываются собственные манеры и техника выполнения графических работ, что, в свою очередь, способствует полноценному развитию навыков изобразительной деятельности.

2. Важным условием для развития навыков изобразительной деятельности на занятиях изобразительным искусством является осуществление процесса самостоятельной деятельности учащихся 5-7-х классов, так как в компетентностном подходе задача педагога заключается в организации и координации учебного процесса, т.е. педагог в этом

процессе выступает как консультант, помогая ученику в индивидуальной деятельности. В реализации индивидуальной изобразительной деятельности учащихся большой эффект приносит коллективная работа учащихся. Коллективная работа способствует развитию взаимодействия подростков и формированию умений самостоятельного изучения материала.

3. Использование интерактивных форм обучения с учётом применения средств ИКТ на занятиях изобразительным искусством является оптимальным педагогическим условием в образовательной среде занятий изобразительным искусством.

Предмет «Изобразительное искусство» имеет огромный педагогический потенциал, который способен формировать у школьников общечеловеческие и культурно-национальные ценности. Слово «изобразительное» происходит от слов «изображать», «изображение» и в искусстве слово «изображение» означает: «воспроизведение средствами искусства чувственно-конкретного образа и других объектов действительности» [7]. Данное слово также характеризует раскрытие эстетических переживаний подростков, которое осуществляется посредством социально организованной выразительной формы.

По мнению известного психолога и педагога Ю.А. Полуянова, любое изучение и обучение тесно связано с необходимостью, что-нибудь вообразить или представить, оперировать абстрактными образами и основными понятиями, что просто невозможно сделать без фантазии или воображения. Например, художественное творчество -одно из самых любимых занятий учащихся, и эти занятия позволяют подростку раскрыть свою личность. Творческое мышление и активно-пространственное воображение являются основой для реализации изобразительной деятельности. Для ребёнка эти важные функции могут обеспечивать иной и необычный взгляд на окружающую действительность. Индивидуальный жизненный опыт обогащается благодаря абстрактно-логическому мышлению, которое в свою очередь развивается в процессе изобразительной деятельности [9].

Изобразительное искусство как предмет эстетического цикла является наивысшим средством, которое способно формировать у школьников общечеловеческие и культурно-нравственные ценности. Благодаря усвоению художественно-эстетических знаний раскрываются творческие способности учащихся, которые создают последующие условия для развития навыков изобразительной деятельности. Умение анализировать произведения искусства и в целом художественные ценности позитивно влияет на эстетическое воспитание учащихся и развивает эмоционально-чувственный опыт, который в свою очередь показывает наличие предметных компетенций. Все желаемые результаты и успех в процессе обучения, решения художественных задач и способность создавать творческие композиции являются показателем компетентности учащихся.

Важным аспектом в обучении основам изобразительного искусства при компетентностном подходе учащихся 5-7-х классов является свобода действий, которая даёт возможность искреннее наслаждаться результатами своей изобразительной деятельности. Творческий процесс должен реализоваться в силу требований и индивидуальных интересов детей с учётом их психолого-физиологических возможностей и возрастных особенностей. В соответствии с требованиями компетентно-ориентированного подхода подобные занятия не должны быть принудительными или длиться долгое время по строгим определённым требованиям, так как такое действие может угасить вдохновение учащегося к художественно-изобразительной деятельности. «Природа художественно- изобразительной деятельности детей с позиций материалистического и идеалистического понимания подробно рассматривается в психологической науке. «С точки зрения материалистического определения, художественно- изобразительная деятельность детей находится в постоянном переходе от простых и схематичных детских рисунков, отражающих действительность жизни к более сложным и правдоподобным изображениям и объясняется как сложный психологический

процесс». «Идеалистическое понимание же опирается на спонтанное саморазвитие, деятельность ребёнка не должна зависеть от чьих-либо воздействий она должна строиться с учётом индивидуальных возможностей» [8].

Если учащийся успешно развивается в личной изобразительной деятельности, то он склонен развиваться и в других видах деятельности, это происходит потому, что творческие способности подростка имеют творческую основу к особенностям других деятельностей. Отметим, что важность занятий изобразительным искусством при компетентностном подходе заключается в том, что они способствуют расширению культурно-художественного мировоззрения, тем самым реализуя личностные мотивации на самопознание учащихся.

Изобразительная деятельность выступает как мощное средство и является познавательной средой для становления личности подростков. Основным механизмом и функцией этой деятельности позволяют глубже познать эстетичность окружающей действительности, тем самым создавая пространство, где учащиеся выражают свои предметные компетенции.

По мнению И.А. Лыковой, художественно-изобразительная деятельность, -это некая специфическая форма активности, направленная на эстетическое познание мира средствами искусства. Художественная изобразительная деятельность выступает не только как средство восприятия или познания, но и она представляет собой систему определённых художественных действий, с помощью которой создаётся художественный образ [8]. В художественно-изобразительной деятельности подросток осознаёт собственные психологические действия и как бы развивает своё стремление к познанию окружающей среды и её объектов. На становление и развитие мыслительных, интеллектуальных, коммуникативных, речевых, эмоциональных и других компетенций подростка художественно-изобразительная деятельность оказывает огромное влияние. Художественно-изобразительная деятельность – это интер-субъективный процесс взаимодействия учителя с учеником, основной целью которого является познание основных приёмов и техник или необходимых компетенций для его реализации: внешние умения (умение выбрать соответствующие приёмы и техники с учётом использования инструментов и средств художественной выразительности для графическо-живописных работ и пр.). К компетенциям, которые выражают наличие навыков изобразительной деятельности учащихся относятся готовность осуществлять анализ, самоконтроль и самооценку продуктов искусства, а также умение самостоятельно производить произведения искусства.

Исходя из этого, педагогические особенности развития навыков изобразительной деятельности учащихся, на наш взгляд, заключаются в организации следующих условий:

1. Профессиональная компетентность педагога обеспечивает планомерное развитие знаний, умений и навыков учащихся в реализации изобразительной деятельности.
2. Создание благоприятной образовательной среды для осуществления изобразительной деятельности посредством оформления кабинета ИЗО, наличия наглядных пособий и других средств обучения на основе ИКТ.
3. Организация внеклассных мероприятий в виде проведения экскурсий и выставок творческих работ учащихся, с целью их мотивирования и приобщения к изобразительной деятельности.

При осуществлении данных педагогических условий задача педагога заключается в определении содержания образовательного процесса ИЗО и выбора соответствующих педагогических воздействий на развитие навыков изобразительной деятельности учащихся. Выбор индивидуальных задач, влияющих на развитие предметных компетенций учащихся и организацию учебного процесса на основе интерактивных форм обучения и применения средств ИКТ.

На данном этапе изобразительная деятельность учащихся заключается в проявлении активности и самостоятельности в процессе выполнения практических работ по ИЗО, что

очень важно в развитии их навыков изобразительной деятельности. А также практическое применение теоретических знаний в изобразительной деятельности и стремление к постоянному совершенствованию профессиональных знаний.

В средних общеобразовательных учреждениях обучение изобразительному искусству предполагает освоение 5 видов графических знаний и развитие навыков рисования, которые ниже описываются:

1. Рисование с натуры; 2. Рисование по теме; 3. Декоративное рисование; 4. Основы искусствоведения; 5. Художественная лепка и дизайн [4].

Далее, мы рассмотрим пять основных видов занятий изобразительного искусства, в ходе проведения которых можно организовать следующие педагогические условия:

1. Рисование с натуры. Это занятие, на котором учащиеся рисуют образ предмета на основе представленной натуры, и этот вид рисования является основным в обучении основам изобразительного искусства.

Рисование с натуры имеет большое значение в процессе обучения изобразительному искусству. Так Н.Н. Ростовцев пишет, что в процессе создания или рисования какого-то объекта, решающую роль играют эмоции, то есть человек ранее не видел этого предмета, не слышал о нём и не имел его, и для размышления у него не было нужной информации. Чем более чувствительные органы вовлечены в восприятие, тем больше восприятие становится ясным [10].

Следовательно, дети в основном рисуют те предметы, которые их больше интересуют, вызывают эмоциональный интерес, и скапливаются в их воображении.

Педагогическим условием развития изобразительной деятельности учащихся на занятиях рисования с натуры выступает *системный контроль за изобразительной деятельностью с оказанием педагогической помощи учащимся* для реализации своих планов, целей и результатов. На данном этапе необходимо включить самих учащихся во взаимоконтроль, чтобы они видели результаты своих достижений и недостатки с определением путей их исправления.

2. Рисование по теме. В этом виде занятий учащиеся должны опираться на своё воображение и образно изображать освоенную ими тему.

На данном занятии учащиеся приобретают навыки образно познавать и видеть все необходимые элементы будущего изображения. На основе образного мышления и эстетического взгляда учащиеся составляют простые композиции и далее с помощью красок они придают выразительность своей работе.

Педагогическим условием развития изобразительной деятельности учащихся при тематическом рисовании выступает *систематизированное использование искусствоведческих рассказов и бесед*, которое активизирует внимание, фантазию, эмоционально-эстетическую отзывчивость и творчество учащихся в создании тематической композиции. Таким образом, для выполнения предстоящей задачи необходимо в начале каждого занятия проводить небольшую беседу.

3. Декоративное рисование. Этот вид занятий способствует развитию навыков учащихся в оформлении, декорации, составлении различного рода декоративных и других графических работ.

Декоративные работы учащихся должны быть разноцветными и иметь творческий характер. Для этого учащимся необходимо задавать самостоятельную работу, например, выполнение декоративного эскиза с целью развития творческих компетенций.

В процессе занятия декоративно-прикладным искусством основное внимание сосредоточивается на развитии навыков исполнения работы и творческих умений, которые осуществляются как на аудиторных, так и на внеаудиторных занятиях.

Педагогическими условиями развития изобразительной деятельности учащихся на занятиях декоративным рисованием является *введение творческих и проблемных задач* в процесс обучения. Проблемные задачи в обучении изобразительного искусства осуществляются в виде постановок перед учащимися вопросов или определенных задач в

виде преобразования одной формы в другую (например, превращение геометрической формы в орнамент и т.д.)

4. Основы искусствоведения. Ознакомление с основами искусствоведения позволяет учащимся познать особенности художественных произведений и значение самого искусства в жизни человека.

В процессе занятия искусствоведением важным педагогическим условием развития художественного мировоззрения учащихся для нас представляется проведение бесед об особенностях и основах изобразительного искусства. На данном этапе обучения в качестве педагогических условий активно использовались *видеоматериалы и презентации*, после просмотра которых мы слушали мнение каждого учащегося, особенно при рассмотрении и анализе произведений изобразительного искусства, так как это очень важно для формирования художественного мировосприятия и анализа картин.

5. Художественная лепка и дизайн являются одним из видов занятий изобразительным искусством, направленных на развитие умений и навыков учащихся по пластическому строению предмета и его оформлению.

Занятия художественной лепкой обусловлены работой с пластилином и глиной, в процессе которой у школьников развивается чувство формы, пространственное воображение и творческие умения. На основе примеров народного искусства, учащиеся из пластилина или глины создают простые фигуры птиц, животных, человека, которые могут выполняться на основе натуры, по памяти и воображению.

Педагогическим условиям развития навыков изобразительной деятельности учащихся на занятиях художественной лепки является *последовательное усложнение практических задач*. В изобразительной деятельности учащихся трудности в основном связаны с композиционными поисками выразительной формы и пропорции, передаче объема и цвета в рисунке. Преодоление подростками определенных трудностей в процессе выполнения практических работ способствует формированию веры в свои силы и творческие умения.

Художественно-изобразительная деятельность – это интерсубъективный процесс взаимодействия педагога с учащимися, целью которого является развитие основных приёмов и техник для их реализации внешних умений (умений выбирать соответствующие приёмы и техники с учётом использования инструментов и средств художественной выразительности для реализации графическо-живописных работ и пр.) К внутренним умениям относятся готовность осуществлять анализ, самоконтроль и самооценку продуктов изобразительного искусства и умения самостоятельно производить произведения искусства.

Таким образом, правильный выбор необходимых педагогических условий в рамках применения компетентного подхода позволяет педагогу добиться эффективных образовательных результатов. Для достижения образовательных целей учащемуся необходим наставник, а именно педагог, который может обеспечить процесс обучения активной и взаимной деятельностью. Для реализации этого процесса необходимо внедрять интерактивные формы обучения и дидактические игры, которые нацелены на совместную деятельность. Тесное сотрудничество педагога с учащимися дает возможность раскрытия необходимых навыков и умений в развитии изобразительной деятельности.

Рецензент: Махамов Дадам – к.п.н., доцент ИРО имени А. Джами АОТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, В.И. Педагогика творческого саморазвития: Инновац. курс: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по социал.-гуманит. спец. и группе спец. "Образование" / В. И. Андреев. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1996. Кн. 1. - 1996. - 565 с.
2. Бакушинский, А. В. Художественное творчество и воспитание (учеб.пособие: Серия педагогики детства) / А.В. Бакушинский. - Изд-во Карапуз, 2009.-304 с.

3. Берхин, Н. Б. Специфика искусства (психологический аспект) / Н.Б. Берхин. - Москва: Знание, 1984. - 63 с.
4. Бойназаров, Б.И. Методическое руководство учителям предмета изобразительное искусство для учащихся 6-х классов средних общеобразовательных учреждений / Б.И. Бойназаров, Б. Боронов – Душанбе: Маориф, 2017. - 115 с. (на тадж. яз.).
5. Губерский, Л. В. Философия: учеб. пособие. – 3-е изд., стер. / Л. В. Губерский, И. Ф. Надольный, В. П. Андрущенко. Под ред. И. Ф. Надольного. – М.: Викар, 2003. – 457 с.
6. Евладова, Е.Б. и др. Самоорганизация детей и подростков в контексте социокультурной модернизации образования / Е.Б. Евладова, М.Р. Мирошкина // Социальная педагогика в России. – М.: Современное образование, 2016. – №1.– С. 19-26.
7. Ломов, С.П. Методология художественного образования / С. П. Ломов, С.А. Аманжолов // М-во образования и науки Рос. Федерации, МПГУ. – М. : Прометей, 2011. – 185 с.
8. Лыкова, И.А. Художественно-эстетическая деятельность в современном образовательном пространстве / И.А. Лыкова // Новейшие достижения и успехи развития педагогики и психологии: сб. науч.тр. по итогам междунар. науч.-практ. конференции. –Краснодар: Федеральный центр науки и образования «Эвенсис», 2017. – С. 12-14.
9. Полуянов, Ю.А. Воображение и способности (новое в жизни, науке, технике) / Ю. А. Полуянов. - М.: Знание, 1982. - 96 с.
10. Ростовцев, Н.Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе: Учебник для студ. худож.-графич.фак-тов пед. ин-тов.-2-е изд., доп. и перераб / Н.Н. Ростовцев. – М.: Просвещение, 1980. -239 с.
11. Сухомлинский, В.А. Духовный мир школьника (подросткового и юношеского возраста) / В.А. Сухомлинский. - М.: Учпедгиз, 1961. - 223 с.
12. Яковлев, Е.В. Педагогическая концепция: методологические аспекты построения / Е.В. Яковлев, Н.О. Яковлева. -М., 2006. -239 с.

ШАРОИТИ ПЕДАГОГИИ РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ БАДЕИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҶОИ 5-7 ДАР ДОИРАИ ИСТИФОДАИ МУНОСИБАТИ САЛОҲИЯТНОК

Дар мақолаи мазкур, муаллиф оид ба фароҳам овардани шароитҳои педагогӣ барои рушди малакаҳои фаъолияти бадеии хонандагони синфҳои 5-7 дар доираи истифодаи муносибатҳои салоҳиятнок маълумоти муфассал пешниҳод намудааст. Бояд таъкид кард, ки раванди инкишофи фаъолияти бадеии хонандагони синфҳои 5-7 асосан дар машғулиятҳои фанни санъати тасвирӣ ба роҳ монда мешавад. Дарачаи мубрамияти мақолаи мазкур дар маълумоти пешниҳодгардида оид ба татбиқи шароитҳои педагогӣ, ки ба рушди малакаи фаъолияти бадеии хонандагони синфҳои 5-7 мусоидат мекунад, ифода меёбад. Ба ақидаи муаллиф, шароитҳои педагогӣ маҷмуи равандҳои беруниву дохилии чараёни таълим ба ҳисоб рафта, воситаи асосии такмили донишу малакаи хонандагон мебошанд. Барои инкишофи малакаи фаъолияти бадеии хонандагони синфҳои 5-7 дар машғулиятҳои санъати тасвирӣ дар доираи истифодаи муносибатҳои салоҳиятнок, муаллиф шароитҳои педагогӣ зеринро пешниҳод менамояд:

1. Истифодаи усулҳои интерактивии таълим бо истифодаи технологияи ахбороти компютерӣ.
2. Ташкили фаъолияти бадеии беруна аз санъати тасвирӣ (экскурсия, пленэр, намоишҳо, озмунҳо ва ғайраҳо).
3. Татбиқи раванди фаъолияти мустақилонаи хонандагон дар машғулиятҳои фанни санъати тасвирӣ.

Калидвожаҳо: муносибати салоҳиятнок, шароитҳои педагогӣ, фаъолияти бадеӣ, санъати тасвирӣ, хонанда, малака, усули интерактивии таълим.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ 5-7-Х КЛАССОВ В РАМКАХ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

В данной статье автор рассматривает особенности осуществления педагогических условий для развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов в рамках применения компетентностного подхода. Необходимо подчеркнуть, что процесс развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов реализуется на занятиях по предмету «Изобразительное искусство».

Степень актуальности данной статьи заключается в представленной информации об осуществлении педагогических условий для развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов. По мнению автора, педагогические условия – это комплекс внешних и внутренних положений процесса обучения, являющийся основным средством образовательных совершенствований учащихся. Для развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов на занятиях изобразительным искусством при компетентностном подходе автор предлагает применять следующие педагогические условия:

1. Использование интерактивных форм обучения с применением средств ИКТ.
2. Организация внеурочной деятельности по изобразительному искусству (экскурсия, пленэр, выставки, конкурсы и т.д.).
3. Реализация процесса самостоятельной деятельности учащихся на занятиях изобразительным искусством.

Ключевые слова: компетентностный подход, педагогические условия, изобразительная деятельность, изобразительное искусство, учащиеся, навыки, интерактивная форма обучения.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF VISUAL SKILLS OF STUDENTS IN GRADES 5-7 IN THE FRAMEWORK OF THE COMPETENCY-BASED APPROACH

In this article, the author considers the features of the implementation of pedagogical conditions for the development of visual skills of students in grades 5-7 in the framework of the competency-based approach. It should be emphasized that the process of developing the skills of visual activity of students in grades 5-7 is implemented in the classroom of the subject "Fine Arts".

The degree of relevance of this article lies in the information provided on the implementation of pedagogical conditions for the development of visual skills of students in grades 5-7. According to the author, pedagogical conditions are a complex of external and internal provisions of the learning process, which is the main indicator of educational improvement of students. To develop the skills of visual activity of students in grades 5-7 in fine arts with a competency-based approach, the author proposes to apply the following pedagogical conditions:

1. The use of interactive forms of education using ICT tools;
2. Organization of extracurricular activities in the visual arts (excursion, plein air, exhibitions, competitions, etc.);
3. Implementation of the process of independent activity of students in the classroom of fine arts.

Key words: competence-based approach, pedagogical conditions, visual activity, visual arts, students, skills, interactive form of education.

Маълумот оид ба муаллиф: **Норов Фирдавс Фарҳодович** – Пажухишгоҳи рушди маорифи ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, унвонҷӯй. . **Суроға:** 734024, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи .Айнӣ, 45Телефон: **(+992) 927582503** E-mail: **firdavs-norov@inbox.ru**

Сведения об авторе: **Норов Фирдавс Фарҳодович** – Институт развития образования имени А. Джами Академии образования Таджикистана, соискатель. **Адрес:**734024, , город Душанбе, Республика Таджикистанулица Аини 45. Телефон: **(+992) 927582503** E-mail: **firdavs-norov@inbox.ru**

Information about the author: **Norov Firdavs Farhodovich** -. Institute for Educational Development named after A. Jami of the Academy of Education of Tajikistan, applicant. **Address:** 734024, , Dushanbe city, Republic of TajikistanAini street 45. Phone: **(+992) 927582503** E-mail: **firdavs-norov@inbox.ru**

УДК:372881.116.11 (575.3)

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ, НАПРАВЛЕННАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА**

Тошзода С.Х.

Таджикский национальный университет

Обучение русскому языку студентов –таджиков неязыковых вузов имеет целью научить студентов самостоятельно пользоваться литературой по специальности, связанной с профилем вуза и будущей профессией, общаться на профессиональные темы в конкретных профессиональных ситуациях, практически владеть языком специальности.

Осуществление этой цели обучения требует специального отбора и подачи учебного материала. Как было указано в Программе по русскому языку для неязыковых вузов Таджикистана, лексико-грамматический материал группируется по логико-семантическим категориям: «Способы выражения квалификации лица, предмета, явления, процесса», «Способы выражения сравнения и сопоставления предметов, явлений, процессов», «Способы выражения возникновения, происхождение предмета» и т.д., т.е. по группам конструкций с лексическим наполнением, которые выражают определенные смысловые отношения.

Предусматривается расширение и лексическое наполнение отобранных структур за счет введения терминологической лексики, связанной с будущей специальностью. На этом этапе формируются навыки монологического высказывания, которые предусматривают решение трех задач: а) правильное употребление слов, словосочетаний и предложений с точки зрения семантики и грамматики; б) правильный выбор адекватных "смыслу" языковых средств; в) автоматизация избранной последовательности, доведенной в сознании учащихся до определенного стереотипа.

В этой связи разработка методики обучения русскому языку, отбор материала требует большого внимания: задания должны быть расположены в строгом соответствии с логикой учебного материала, с постепенным нарастанием трудности. Система заданий должна быть направлена на закрепление знаний и умений владения научным стилем. Языковой и текстовой материал системы является базой для развития навыков и умений речевой деятельности студентов в научном стиле речи.

Эти задачи решаются с помощью системы разных типов упражнений, имеющих соответствующую целевую направленность. Выработке этих навыков помогут упражнения, имитирующие процесс коммуникации.

Под системой упражнений понимают организованную последовательность учебных действий, расположенных в порядке возрастания языковой и операционной сложности и направленных на формирование коммуникативных навыков и умений. Согласно общей концепции, все упражнения делятся на две группы. В первую группу объединяются упражнения, направленные на формирование тех или иных умений и навыков; во вторую – упражнения по использованию приобретенных умений и навыков. Эти две большие группы условно называют языковыми, или тренировочными и коммуникативными.

Систему упражнений можно разделить на 3 этапа, каждый из которых выполняет определенную роль.

Первый этап предусматривает овладение определенными языковыми навыками и их автоматизацию.

Второй этап предназначен для проверки степени владения студентами усвоенных языковых средств, их возможности одновременного охвата языковой формы и смысла предложения, текста.

Третий этап предусматривает сосредоточить внимание студентов на содержании высказывания, научить их высказываться на определенную тему без специальной подготовки.

Сложность проблемы предполагает комплексный подход к её разрешению, охватывающий широкий круг вопросов: отражение в программах и планах по русскому языку особенностей вуза и профиля факультета; создание комплекса учебных пособий (двуязычных, толковых, терминологических словарей, сборников научных текстов, схем, таблиц, чертежей, диафильмов, магнитофонных записей, видео- и радиокурсов), ориентированного на конкретного адресата и призванного подвести студента к обучению профессионально-ориентированному русскому языку; подготовка преподавателя-русиста, достаточно компетентного в специальности студента.

Успешность разрешения задач, возникающих в процессе обучения студентов языку специальности, в значительной мере зависит от дифференциации конкретных условий обучения и учета особенностей контингента учащихся.

В разработанной нами системе упражнений мы предлагаем вначале тренировочные упражнения. Коммуникативные упражнения выполняются уже в ходе работы над текстовым материалом. Процесс изучения русского языка в неязыковом вузе проходит как последовательная работа над тренировочными упражнениями. Вот почему важно установить различные уровни самостоятельной работы студентов при выполнении ими таких упражнений. Чтобы обучение стало целенаправленным, необходимо определять уровни обученности и уровни самостоятельной работы студентов на различных этапах обучения.

Выполнение коммуникативных упражнений начинается с постановки вопросов по общему содержанию текста для прослушивания, которые обычно следуют за первым прослушиванием.

Первое прослушивание, которое может проводиться как в записи, так и чтением преподавателя, соответствует первой, начальной степени восприятия - первичному синтезу - и соотносится с самым низким уровнем понимания текста. Вполне удовлетворительным результатом первого прослушивания является способность студента ответить на вопрос, о чем услышанное сообщение. Если провести аналогию с другими видами речевой деятельности, то этот вид работы с текстовым аудиоматериалом можно сравнить с просмотрным и ознакомительным чтением.

Серию коммуникативных упражнений продолжают учебные задания, объединенные в группу "Интенсивное слушание", которое имеет своей целью анализ языковой формы сообщения и проводится во время второго прослушивания аудиоматериала. соотносится со вторым уровнем процесса восприятия - аналитическим рассмотрением первичных впечатлений.

Анализ полученных впечатлений начинается с рассмотрения языковой формы сообщения, так как известно, что путь к пониманию содержания для слушающего на русском языке лежит через понимание языковой формы данного сообщения. Поэтому коммуникативные упражнения этой группы, как и тренировочные, имеют языковую направленность и нацелены на повышение языковой компетенции слушающего.

Выполнение коммуникативных упражнений завершается учебными заданиями, которые нацелены на достижение студентом полного и точного понимания как общего содержания сообщения, так и его деталей. Третье прослушивание текстового материала, также как и первое, приводится без остановок. По своим целям и задачам завершающее слушание соотносится с третьим, завершающим этапом восприятия - вторичным синтезом полученных впечатлений - и соответствует наиболее высокому уровню понимания текста.

Возможности коммуникативной компетентности студентов неязыкового вуза могут быть существенно расширены благодаря свободному владению чтением на русском языке.

Процесс изучения русского языка в неязыковом вузе проходит как последовательная работа над тренировочными упражнениями. Вот почему важно установить различные уровни самостоятельной работы студентов при выполнении ими таких упражнений. Чтобы обучение стало целенаправленным, необходимо определять уровни обученности и уровни самостоятельной работы студентов на различных этапах обучения.

Эти уровни устанавливаются на основе систематического усложнения заданий, а также на основе повышения уровня самостоятельности студентов при их подготовке. Выделение уровней обученности (в данном случае чтению на русском языке) дает возможность проводить не только качественную, но и количественную характеристику получаемых результатов обучения и оценивать успешность самой учебной деятельности.

Каждому уровню понимания иноязычного текста соответствует определенный цикл заданий. Как известно, в процессе чтения функционируют два взаимосвязанных компонента: восприятие текста и осмысление содержащейся в нём информации. При этом чтение, как известно, может выступать в качестве средства и цели обучения. Выделяют 4 вида чтения: просмотровое, ознакомительное, изучающее и поисковое. Определив вид чтения, следует сформулировать установки, определяющие процесс работы над текстом.

Хотя потребности обращения специалиста к специальной литературе обслуживаются всеми четырьмя вышеназванными видами чтения, мы считаем необходимым при подготовке к чтению научного текста уделять особое внимание ознакомительному чтению и изучающему чтению, т.к. навыки просмотрового и поискового чтения могут сформироваться уже на основе ознакомительного и изучающего чтения.

Так, например, при проверке обученности ознакомительному чтению соответствует информационное содержание текста, углубленному чтению – логико- смысловой анализ смысла текста, чтению для перевода, реферирования соответствует смысловое содержание текста. Каждый ответ состоит из 5-ти заданий: 1 - для выделения основной идеи текста, 2 - для вычленения основных смысловых частей текста, 3 - для установления логической последовательности изложения содержания текста, 4 - для обобщения содержания 5 - для определения объема полученной смысловой информации.

Перечисленные задания позволяют проверять умения: выяснить идею текста; выделить основные смысловые элементы: группировать, систематизировать понятию информацию; оценить значимость прочитанного; выделить информацию по данному вопросу; установить связи описываемых явлений.

При обучении элементам дифференцированного чтения за необходимый уровень обученности принимается:

- а) полный охват информации,
- б) чтение текста.

При обучении ознакомительному чтению за необходимый уровень обученности принимается:

- а) полный охват содержания текста,
- б) чтение текста за ограниченное время.

При обучении профессионально направленному чтению за необходимый уровень обученности принимается:

- а) полный охват содержания в тексте смысловой информации,
- б) чтение текста с ограничением пользования словарем за ограниченное время,
- в) передача информации по вопросу, рассматриваемому в тексте.

Указанные уровни обученности чтению могут рассматриваться как последовательные этапы понимания содержания текста.

Выполнение всего комплекса заданий и упражнений предусматривает развитие умений понимания содержания текста и приучает студентов работать самостоятельно.

Поиски иных мотиваций, некоторые изменения в структуре преподавания русского языка и организации самостоятельной работы студентов в сочетании с системой

внеаудиторных мероприятий позволяют полностью нейтрализовать различия в условиях обучения русскому языку. Динамичные социально-экономические изменения и инновации, активно внедряющиеся во все сферы жизнедеятельности, требуют совершенствовать процесс профессиональной подготовки студентов. Особо востребована сегодня интеллектуально развитая личность, коммуникативная и IT-компетентность которой достигает высокого уровня.

Сегодня представлена огромная палитра современных технологий обучения и воспитания. Следует помнить, что студенческий возраст считается наиболее благоприятным для достижения высшего уровня в овладении иностранным языком, а именно: искусному владению словом, искусству общения, культуре речи, стилям общения и др. Следовательно, обучение русскому языку в вузе должно протекать более интенсивно, углубленно, а самое главное, результативно. Во всех вузах Республики Таджикистан сегодня активно внедряются инновационные технологии обучения, используются нестандартные формы занятий, проблемные ситуации, интеграция учебных дисциплин с целью усовершенствования коммуникативных и профессиональных компетенций студентов. Сегодня актуальными являются дистанционные образовательные контенты, на их порталах можно найти довольно интересную информацию.

Интеграция теоретических и прагматически направленных разделов разных учебных дисциплин способствует совершенствованию речевых навыков студентов. В вузах широко применяются инновационные технологии обучения русскому языку, но необходимо отметить недостаточность количества часов, выделяемых учебным планом на изучение русского языка. Однако, согласно постановлению Правительства Республики Таджикистан от 30 августа 2019 года № 438 «О Государственной программе совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года» [42, с. 88], особое место в формировании будущих специалистов должны занять русский и английский языки.

Кроме того, образовательный процесс вузов должен быть направлен на формирование профессиональных и коммуникативных компетенций студентов с активным внедрением инновационных технологий обучения. Успешность образовательного процесса вузов, несомненно, зависит от применения преподавателями активных методов обучения, эффективных технологий обучения.

Для успешной организации формирования профессиональных компетенций эффективнее применять инновационные технологии, которые на современном этапе образования успешно внедряются в процесс обучения. Именно сегодня важно использовать такие технологии, которые направлены на развитие высокой самостоятельности студентов, следует помнить, что они являются субъектами образовательного процесса, а педагог - его организатором.

Учитывая современные требования к учебным программам и к учебному процессу Республики Таджикистан, введение эссе является одним из обязательных видов работы по развитию речи в общеобразовательных учреждениях и определён как вступительный при поступлении в вузы для сдачи централизованных экзаменов в Национальном центре тестирования (3 кластер «Филология и культура»). Результаты пилотного внедрения данного вида письменной работы были удручающими. Многие вообще не имеют представления о данном виде письменной работы. Приказом Министерства образования и науки Республики Таджикистан в календарно-тематические планы по русскому и таджикскому языкам было введено дополнение о выделении дополнительных часов для написания эссе, основная цель которых направлена на подготовку выпускников к поступлению в вузы страны. Безрадостным остаётся и тот факт, что и студенты не могут свободно на письме выражать свои мысли. Сегодня эссе могут попросить написать любого специалиста при трудоустройстве на престижную работу, например: «Бизнес-план развития предприятия», «Мои планы по улучшению деятельности производства», «Нанотехнологии: будущее будет интересным», «Что бы вы предложили для успешного

развития предприятия» и т.д. Предлагаем один из возможных вариантов работы над написанием эссе на тему: «Таджики – великий народ»

Цель занятия:

1. Научить писать эссе на заданную тему.
2. Помочь собрать и обработать материал для написания сочинения.
3. Развивать навыки правильного оформления работ.

Наглядность: флипчарты, портреты Омара Хайяма, Абулкосыма Фирдоуси, Абуабдулло Рудаки, Садриддина Айни, Эмомали Рахмона; маркеры, цветная бумага, книга Эмомали Рахмона «Таджики. От арийцев до Саманидов».

Ход занятия

1. Организационный момент

2. Вызов: Почему студенты и ученики не любят писать сочинения? С какими трудностями вы сталкиваетесь при написании сочинений?

Студенты приводят свои доводы, заключающиеся в том, что чаще всего:

- предлагается неинтересная тема, ограничивающаяся, как правило, рамками одного произведения;

- необходимо соглашаться с мнением критиков или известных людей;

- требуется сохранять требования, а именно большой объём;

- выделяется мало времени;

- нет свободы в оформлении сочинений.

Проходит обсуждение ответов, бурный диспут, каждый свободно высказывает своё мнение. Давайте попробуем решить задачу и доказать, что можно написать эссе на любую тему, без списывания из Интернет-ресурсов или других дополнительных источников. Для начала ответим на вопрос: «Что значит быть великим?»

Назовите великих людей (ответы: Наполеон, Юрий Гагарин, Иосиф Сталин, Лев Толстой, Адольф Гитлер, Коко Шанель.....). Что должен сделать целый народ, чтоб его назвали великим?

3. Решаем задачу. На левом листе записываем: **Дано:** таджики, история, деятели, создание государства, язык, религия, война, Президент.

Доказать, что таджики – великий народ.

Доказательство (приводят аргументы). Что можете сказать об истории таджиков? Когда впервые упоминается о таджиках? В переводе слово «таджик» означает «коронованный», «увенчанный»; древние племена населяли низовья рек Амударья и Сырдарья.

Кто и когда основал государство Саманидов? Кто такой Исмоил Сомони?

Расскажите, что вы знаете об Абу Али ибн Сино, Омаре Хайяме, Фирдоуси, Рудаки, Айни, Рахмоне? «Только великий народ мог породить таких великих людей...»

Годы гражданской войны и Договор о примирении 27 июня (Рузи Вахдат) и роль Президента РТ, Основателя мира и процветания - Лидера нации, Эмомали Рахмона.

Таджикский язык как показатель культуры таджикского народа, образованности и независимости (характеристика языка, подгруппа, группа, семья).

Переход от зороастризма и буддизма к исламу.

4. Все доказательства озвучиваются, корректируются. Работа над содержанием завершается.

5. Работа над грамматикой, стилистикой и оформлением сочинений (на правом листе).

А)Подберите синонимы к слову «таджики»: народ, нация, потомки Саманидов.

Б) Какие вводные слова используются при написании эссе? (я думаю, я считаю, мне кажется, по моему мнению...)

В)Измените данную синтаксическую конструкцию во избежание повторов : Мы рады приветствовать вас на нашей благословенной земле.

6. Из цветной бумаги складываем буклеты. Сочинения пишутся в них в форме рекламных обращений к туристам, решившим посетить Таджикистан. Эссе начинается со слов: Дорогие гости! Мы рады приветствовать вас на нашей земле. Вы не ошиблись, выбрав этот маршрут, потому что таджики – великий народ.»

7. Написание эссе

8. Презентация работ

9. Заключительное слово учителя: Вы убедились, что написать эссе не так сложно, как нам кажется? И в заключение хотелось бы процитировать слова ещё одного великого человека эпохи Иосифа Сталина, которые он произнес в Кремле 21 апреля 1941 года: «Таджики – особый народ, это не узбеки, не киргизы. Таджики особенны, и они доказывают это.».

10. Работы оцениваются, после проверки некоторые зачитываются вслух. Написание эссе очень полезно, поскольку позволяет не только учащимся, но и студентам научиться чётко и грамотно формулировать мысли, выстраивать структуру, использовать основные понятия, выделять причинно-следственные связи, подтверждать свои суждения соответствующими аргументами, делать выводы. А применение интегрированных форм работы, выбор тем эссе, сочетающих разные области знаний, как в данном примере – истории и языка – позволят расширить круг знаний и пробудить интерес не только к изучению русского языка, но и других дисциплин.

Разработанная система упражнений и предложенная модель работы с научным текстом построена с учетом действия механизмов, обеспечивающих восприятие и порождение иноязычной речи. Основные этапы работы согласуются с положениями теории речевого восприятия. С методической точки зрения, принципиально важным является выделение двух видов упражнений и определение последовательности их проведения. Все это дает основание считать использование настоящей модели работы над текстом при изучении русского языка методически целесообразным.

Рецензент: Назарова Х.- к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г. Методическое руководство для преподавателей по использованию дистанционных технологий в обучении русскому языку как иностранному / Э.Г. Азимов. - М.: МАКС Пресс, 2004. - 112 с.
2. Александрова О.А. Проблема воспитания речевой (коммуникативной) культуры в процессе обучения русскому языку/ О.А. Александрова // Русский язык. - 2006. - №3. - С. 4-6.
3. Борисова Н.Ю. Интегративный подход в обучении русскому языку иностранных студентов технического вуза: дис. ... канд. пед. наук / Н.Ю. Борисова. – Санкт-Петербург, 1992. – 145 с.
4. Боярчук В.Ф. Межпредметные связи в процессе обучения / В.Ф. Боярчук. – Вологда, 1988. – 73 с.
5. Виноградов, В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития / В.В. Виноградов; АН СССР, Ин-т рус. яз. - М. : Наука, 1967. – 132 с.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
7. Гальперин П.Я. поэтапное формирование как метод психологического исследования / П.Я. Гальперин //Теории учения. Ч.1. - М., 1996.
8. Галямина И.Г. О деятельности УМО по разработке компетентностной модели выпускника / И. Г. Галямина. - Москва; Уфа: Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов, 2008. - 68 с.
9. Горинский С.Г. Интегративная технология профессионального обучения международного союза ORT / С.Г. Горинский, А.А. Патокин // Интеграционные процессы в педагогической теории и практике: современные педагогические технологии: сб. науч. тр. Вып. 4. Екатеринбург: Изд-во Свердл. инж.-пед. инта, 1993. – 224 с.
10. Государственная программа совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года /Информационная система «Континент»: http://continent-online.com/Document/?doc_id=32573267#pos=0;0
11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: <https://dal.slovaronline.com> (дата обращения 20.10.2019 г.)
12. Касимова И.Т. Дидактические особенности осуществления культуроформирующей функции изучения русского языка в высших учебных заведениях Республики Таджикистан: автореферат дисс. к.п.н./ И.Т.Касимова. - Душанбе, 2007. - 24 с.

13. Касимова И.Т. Дидактические особенности осуществления культуроформирующей функции изучения русского языка в высших учебных заведениях Республики Таджикистан. Монография / И.Т. Касимова. - Душанбе: Эчод, 2009. - 144 с.
14. Лутфуллоев М. Независимость Таджикистана и новое образование / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Сахбо, 2006. - 50 с.
15. Негматов С.Э. Научные основы обучения лексике таджикского языка в условиях формирования русского национального билингвизма: автореферат дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / С.Э. Негматов. - М., 1991. - 37 с.
16. Товбаева М.М. Научно-методические основы интегрированного обучения русскому языку в таджикской школе: дис. канд. пед. наук / М.М. Товбаева. - Душанбе, 2010. - 170 с.
17. Тошзода С.Х. Значение коммуникативной культуры в становлении профессиональной компетентности студентов / С.Х. Тошзода // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы современной филологии». Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни. - Душанбе, 2019. - Ч. 2 – С 187-191.
18. Шарипов Ф.Ф. Профессионально-иноязычная подготовка студентов экономических специальностей (английский язык). Учебное пособие / Ф.Ф. Шарипов. - Душанбе, 2011.
19. Шарифзода Ф. Аксиологический подход к формированию мотивации при изучении русского языка // Вестник таджикского национального университета. -2014. -№ 3/9 (154). – С.189-193.

МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ НИГАРОНИДАШУДА БА ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТНОКИИ КАСБӢ – ИРТИБОТИИ ДОНИШЧӢӢН ҲАНГОМИ ОМУӢЗИШИ ЗАБОНИ РУСӢ

Дар мақола муаллиф усулҳои таълимро, ки ба ташаккули салоҳияти касбӣ ва иртиботии донишҷӯён ҳангоми омӯзиши забони русӣ нигаронида шудаанд, баррасӣ мекунад. Омӯзиши забони русӣ ба донишҷӯён тоҷик дар донишгоҳҳои ғайризабонӣ ба он равона карда шудааст, ки ба донишҷӯён аз рӯи ихтисоси худ мустақилона истифода бурдани адабиёти вобаста ба равияи донишгоҳ ва касби ояндаи худ, муошират дар мавзӯҳои касбӣ дар ҳолатҳои мушаххаси касбӣ ва суҳанронии амалӣ забони ихтисосашон меомӯзонад. Таъбиқи ин ҳадафи таълимӣ хоста гирифтани ва пешниҳоди маводи таълимӣ махсусро талаб мекунад. Муаллиф қайд мекунад, ки қорқарди методикаи таълими забони русӣ ва интихоби мавод диққати зиёдро талаб мекунад: вазифаҳо бояд қатъиян мувофиқи мантиқи таълимӣ тартиб дода шаванд. моддӣ, бо афзоиши тадриҷан дар душворӣ. Системаи вазифаҳо бояд ба мустаҳкам намудани дониш ва малақаҳо дар услуби илмӣ нигаронида шавад. Забон ва маводи матнии система асоси ташаккули малақа ва маҳорати нутқи хонандагон дар услуби илмӣ нутқ мебошад. Ин вазифаҳо бо истифода аз системаи намудҳои гуногуни машқҳо, ки самти мақсадноки мувофиқдоранд, ҳал карда мешаванд. Имрӯз палитраи бузурги технологияҳои муосири тарбия ва таълим мавҷуд аст. Бояд дар хотир дошт, ки синну соли донишҷӯӣ барои ноил шудан ба сатҳи баландтарини азҳудкунии забони хоричӣ, яъне: донандаи моҳиронаи калимаҳо, санъати муошират, фарҳанги нутқ, услубҳои муошират ва ғайра мусоидтарин маҳсуб мешавад. Аз ин рӯ, таълими забони русӣ дар макотиби олӣ бояд пуришиддат, амиқтар ва аз ҳама муҳим, самарабахш бошад.

Калидвожаҳо: технологияҳои инноватсионии таълим, шаклҳои ғайристандартӣ дарсҳо, вазъиятҳои мушкилот, ҳамгироии фанҳои таълимӣ, такмили салоҳиятҳои коммуникатсионӣ ва касбии донишҷӯён.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ, НАПРАВЛЕННАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье автором рассматривается методика обучения, направленная на формирование профессионально-коммуникативной компетентности студентов при изучении русского языка. Обучение русскому языку студентов –таджиков неязыковых вузов имеет целью научить студентов самостоятельно пользоваться литературой по специальности, связанной с профилем вуза и будущей профессией, общаться на профессиональные темы в конкретных профессиональных ситуациях, практически владеть языком специальности. Осуществление этой цели обучения требует специального отбора и подачи учебного материала. Автор отмечает, что разработка методики обучения русскому языку, отбор материала требует большого внимания: задания должны быть расположены в строгом соответствии с логикой учебного материала, с постепенным нарастанием трудности. Система заданий должна быть направлена на закрепление знаний и умений владения научным стилем. Языковой и текстовый материал системы является базой для развития навыков и умений речевой деятельности студентов в научном стиле речи. Эти задачи решаются с помощью системы разных типов упражнений, имеющих соответствующую целевую направленность. Сегодня представлена огромная палитра современных технологий обучения и воспитания. Следует помнить, что студенческий возраст считается наиболее благоприятным для достижения высшего уровня в овладении иностранным языком, а именно: искусному владению словом, искусству общения, культуре речи, стилям общения и др. Следовательно, обучение русскому языку в вузе должно протекать более интенсивно, углубленно, а самое главное, результативно.

Ключевые слова: инновационные технологии обучения, нестандартные формы занятий, проблемные ситуации, интеграция учебных дисциплин, усовершенствование коммуникативных и профессиональных компетенций студентов.

TRAINING METHODOLOGY AIMED AT DEVELOPING PROFESSIONAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN STUDYING THE RUSSIAN LANGUAGE

In the article, the author examines teaching methods aimed at developing the professional and communicative competence of students when studying the Russian language. Teaching the Russian language to Tajik students at non-linguistic universities is aimed at teaching students to independently use literature in their specialty related to the profile of the university and their future profession, to communicate on professional topics in specific professional situations, and to practically speak the language of their specialty. The implementation of this learning goal requires special selection and presentation of educational material. The author notes that the development of methods for teaching the Russian language and the selection of material require great attention: tasks must be arranged in strict accordance with the logic of the educational material, with a gradual increase in difficulty. The system of tasks should be aimed at consolidating knowledge and skills in the scientific style. The language and text material of the system is the basis for the development of students' speech skills and abilities in the scientific style of speech. These tasks are solved using a system of different types of exercises that have an appropriate target orientation. Today there is a huge palette of modern teaching and educational technologies available. It should be remembered that student age is considered the most favorable for achieving the highest level in mastering a foreign language, namely: skillful command of words, the art of communication, speech culture, communication styles, etc. Consequently, teaching the Russian language at a university should be more intensive, in-depth, and most importantly, effectively.

Key words: innovative teaching technologies, non-standard forms of classes, problem situations, integration of academic disciplines, improvement of communicative and professional competencies of students.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Тошзода Савриддини Ҳомид* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калон, кафедраи умумидонишгоҳии педагогика. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Тошзода Савриддини Хомид* - Таджикский национальный университет, кандидат педагогических наук, старший преподаватель, общеуниверситетская кафедра педагогики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Toshzoda Savriddini Khomid* - Tajik National University, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, All-University Department of Pedagogy. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue, 17.

Асророва Н. Ч.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Игра как важный социальный этап человеческой деятельности является одним из ее важнейших элементов совершенствования личности учащихся. В процессе своей эволюции игра, развивая интерес подрастающего поколения, безусловно, помогает в учёбе и в будущем становится опорой для трудовой деятельности. Соответственно, игра в качестве основного средства воспитания и обучения детей всех времён была неизменным, актуальным объектом педагогических изысканий.

Игра имеет важное значение в жизни ребенка, имеет то же значение, какое у взрослого имеют деятельность, работа, служба. Каков ребенок в игре, таков во многом он будет в работе, когда вырастает. Поэтому воспитание будущего деятеля происходит, прежде всего, в игре. ... Игра доставляет ребенку радость. Это будет или радость творчества, или радость победы, или радость эстетическая – радость качества. Такую радость приносит и хорошая работа. И здесь полное сходство [20,329-330]. Великий французский просветитель Жан-Жак Руссо (1712-1778) призывал уважать детство и не торопиться судить о нем хорошо или плохо. Прежде всего, необходимо дать возможность проявиться тем исключениям, которые могут иметь место в характере или в особенностях ребенка, и лишь потом применять к ним какие-либо особые методы. Ж.-Ж. Руссо предостерегал воспитателей и всех взрослых: не стоит торопиться употреблять разнообразные методы против дурного влияния ничегонеделания, поскольку, по его мнению, быть счастливым, бегать, прыгать, играть целый день—это занятия, которыми ребенок всю свою жизнь не будет так занят, как в детстве [22, с.269].

Я. А. Коменский также отметил, что выдающиеся учителя были у всех народов и во все времена. Так, Великим учителем китайцы называли Конфуция. В одной из легенд об этом мыслителе приводится его разговор с учеником: "Эта страна обширна и густо населена. Что же ей недостает, учитель?" - обращается к нему ученик. "Обогати ее", - отвечает учитель. "Но она и так богата. Чем же ее обогатить?" - спрашивает ученик. "Обучи ее!" - восклицает учитель [16,с. 248], Однако Я. А. Коменский сравнил учителя (воспитателя) с мастером, а школу – с мастерской, в которой делают человека. Это образное сравнение, к сожалению, в некоторых направлениях педагогики обрело плоть и кровь – был сделан шаг к превращению педагогики в «рецептурную» науку, а процесс обучения – в «дидактическую машину». Такой взгляд на сущность педагогического воздействия дожил и до наших дней и отразился, в частности, в тенденции свести процессы обучения, а отчасти и воспитания, к некоторой системе операций над психикой ученика. Учитель, согласно такой точки зрения, - активное начало, ученик -пассивное; педагог манипулирует личностью ученика [16,с.249]. Это убеждение лежит в основе множества попыток переосмыслить педагогическое воздействие с позиции инновационной технологии.

Д. Дьюи пришел к выводу: «Школа должна научить игре, так как это одинаково важно и для здоровья, и для ума». Принцип «обучения посредством делания» Д. Дьюи реализовал в лабораторной школе, созданной им в г. Чикаго в 1896 году. Содержание и методы работы этой школы оказали значительное влияние на экспериментальные и массовые школы США: в основу деятельности Органической, Игровой и Детской школ был положен принцип «обучения посредством делания» [12,с.30].

Игра, по мнению А.С. Макаренко, не должна сводиться к беганию по площадке и игре в футбол, она должна каждую минуту жизни ребенка приближать его к какой-то ступеньке воображения, фантазии, способствовать возвышению ребенка в его собственных глазах, «чувствовать себя чем-то более высоким, играя. Воображение

развивается только в коллективе, обязательно играющем». Он подчеркивал: «Детская организация должна быть пропитана игрой». Кроме того, воспитание будущего гражданина вовсе не предполагает устранение игры из его жизни, наоборот, необходима такая её организация, «когда игра остается игрой, но в игре воспитываются качества будущего работника и гражданина». Особое место в наследии А.С. Макаренко занимают рекомендации родителям по использованию возможностей игры в семейном воспитании детей. Он предпринимает попытку представить характеристику нескольких стадий игр, отличающихся по содержанию и стилю руководства ими со стороны взрослых [20, с.78].

Игра - это одно из ярких и светлых воспоминаний нашего детства. Нет такого учебного предмета, такой области знаний, где бы ни нашлось места занимательной игре, увлекательному соревнованию. Наличие интереса к игре, желание выиграть содействуют сосредоточению внимания, мобилизации всех умственных сил и способностей ребенка, создают предпосылку к тому, чтобы добиться в игре высоких результатов, которых в иных условиях, вне игры, ребенок добиться бы не смог.

Ш.А.Амонашвили писал: «...без педагогической игры на уроке невозможно увлечь учеников в мир знаний и нравственных переживаний, сделать их активными участниками и творцами урока» [1, с.3].

С. А. Шмаков в качестве концептуальной идеи полагает, что в игре дети делают всё как бы втроём: их разум, их подсознание, их фантазия - всё это участвует в игровом самовыражении растущего человека. В игре выявляется потребность ребёнка в саморазвитии. Игра, по мнению Шмакова, является, с одной стороны, моделью, образцом жизни, а с другой - источником веселья, бодрости, радости, мажорного тона жизни. Воспитательное значение игры, её всестороннее влияние на развитие ребёнка трудно переоценить [27, с.164-167].

Проблема игры в школьном обучении непосредственно связана с вопросом о ведущем типе деятельности и соотношении его с другими видами деятельности на разных этапах развития личности. С.А.Рубинштейн, видный психолог, предложил классифицировать человеческую деятельность с точки зрения трех её основных видов - игра, учеба, труд. Каждый из этих видов определяет некую стадию развития человека. Раскрывая закономерности формирования ведущего типа деятельности на каждой ступени развития (для дошкольников - игра, для школьников - учение, для взрослых - труд). С.А.Рубинштейн обращает внимание на то, что каждый последующий этап не отменяет полностью предыдущий: существуют состояния, когда отмирающая и новые формы деятельности сосуществуют. Это значит, что игра и учеба в школе должны быть взаимосвязаны и взаимоопыляемы [18, с.14].

Игра, по мнению Я.А. Коменского, обладает тем благородным свойством, которое оберегает ребенка от праздности. В играх ребенок находится в том напряжении, которое выступает подготовкой к деятельности, поскольку игра, являясь природным механизмом, заставляет ребенка что-либо делать. Игра в детстве становится тем трудом, который заграждает дорогу злейшему искусителю—праздности [16, с.234].

По утверждению П. М. Баева:

1) Игра –эффективное средство воспитания познавательных интересов и активизации деятельности учащихся.

2) Правильно организованная с учётом специфики материала игра тренирует память, помогает учащимся, развивает внимание и творческие способности.

3) Игра стимулирует умственную деятельность учащихся, развивает внимание и творческие способности.

4) Игра –один из приёмов преодоления пассивности учеников.

5) В составе команды каждый ученик несёт ответственность за весь коллектив, каждый заинтересован в лучшем результате своей команды, каждый стремится как можно быстрее и успешнее справиться с заданием. Таким образом, соревнование способствует усилению работоспособности всех учащихся [4, с.47].

А.М.Горький, защищая право ребенка на игры, писал; «Ребенок до десятилетнего возраста требует забав, и требование его биологически законно. Он хочет играть всем и познает окружающий его мир прежде всего и легче всего в игре» [10, с.23]. Поиски российских теоретиков и практиков 20-х гг. XX века во многом подготовили новаторскую педагогику Антона Семеновича Макаренко. Несмотря на утвердившиеся в образовании, как и во всем по стране, в 30-е гг. командно-административные методы управления, он противопоставил им педагогику, гуманистическую по сути, оптимистическую по духу, проникнутую верой в творческие силы и возможности человека. Теоретическое наследие и опыт А. С. Макаренко приобрели всемирное признание. Особое значение имеет созданная А. С. Макаренко теория детского коллектива, которая органично включает в себя тонкую по инструментровке и своеобразную по способам и приемам осуществления методику индивидуализации воспитания. Он считал, что работа воспитателя самая трудная, "возможно, самая ответственная и требующая от личности не только наибольшего напряжения, но и больших сил, больших способностей" [20, с.121].

Педагогическая справедливость представляет собой своеобразное мерило объективности учителя, уровня его нравственной воспитанности. В. А. Сухомлинский писал: "Справедливость - это основа доверия ребенка к воспитателю. Но нет какой-то абстрактной справедливости - вне индивидуальности, вне личных интересов, страстей, порывов. Чтобы стать справедливым, надо до тонкости знать духовный мир каждого ребенка" [23, с.83].

Интересна этимология русского слова "воспитатель". Оно происходит от основы "питать". Не без основания сегодня слова "воспитывать" и "вскармливать" нередко рассматриваются как синонимы. В современных словарях воспитатель определяется как человек, занимающийся воспитанием кого-либо, принимающий на себя ответственность за условия жизни и развитие личности другого человека. Слово "учитель", видимо, появилось позже, когда человечество осознало, что знания есть ценность сама по себе и что нужна специальная организация деятельности детей, направленная на приобретение знаний и умений. Такая деятельность получила название обучения.

В Древнем Вавилоне, Египте, Сирии учителями чаще всего были жрецы, а в Древней Греции - наиболее умные, талантливые вольнонаемные граждане: педономы, педотрибы, дидаскалы, педагоги. В Древнем Риме от имени императора учителями назначались государственные чиновники, хорошо знавшие науки, но главное, много путешествовавшие и, следовательно, много видевшие, знавшие языки, культуру и обычаи разных народов. В древних китайских хрониках, дошедших до наших дней, упоминается, что еще в XX в. до н.э. в стране существовало министерство, ведавшее делами просвещения народа, назначавшее на должность учителя мудрейших представителей общества. В средние века педагогами, как правило, были священники, монахи, хотя в городских школах, университетах ими все чаще становились люди, получившие специальное образование. В Киевской Руси обязанности учителя совпадали с обязанностями родителя и властителя. В "Поучении" Мономаха раскрывается основной свод правил жизни, которым следовал сам государь и которым советовал следовать своим детям: любить свою Родину, заботиться о народе, творить добро близким, не грешить, уклоняться от злых дел, быть милостивым. Он писал: "Что умеете хорошо, то не забывайте, а чего не умеете, этому учитесь... Леньность ведь всему мать: что кто умеет, то забудет, а что не умеет, тому не научится. Добро же творя, не ленись ни на что хорошее..." [11, с.167]. В Древней Руси учителей называли мастерами, подчеркивая этим уважение к личности наставника подрастающего поколения. Но и мастеров-ремесленников, передававших свой опыт, называли и сейчас, как известно, называют уважительно - Учитель.

«Педагог не может не играть, - утверждал А.С. Макаренко. - не может быть педагога, который не умел бы играть. Нельзя же допускать, чтобы наши нервы были педагогическим инструментом, нельзя допустить, что мы можем воспитывать наших

детей при помощи наших сердечных мучений, мучений наших душ. Ведь мы же люди. И если во всякой другой специальности обойтись без душевных страданий, надо и у нас это сделать» [20, с.37].

Он как диалектик хорошо чувствует особенность педагогической игры, ее качественную определенность, меру, заключающую в себе игру чувств и подлинное переживание. Именно поэтому он неоднократно подчеркивает: «Нельзя просто играть сценически внешне. Есть какой-то приводной ремень, который должен соединить с этой игрой вашу прекрасную личность. А для ученика эти душевные процессы передаются как гнев, негодование и т.д.» [20, с. 38-39].

Тезис об активизации и развитии внутренних сил ребенка в процессе игры нашел свое отражение в работах и экспериментах другого грузинского психолога Б.И. Хачапуридзе [28, с.47]. Он критикует дидактический материал для изолированного упражнения отдельных органов чувств школьника. Монтессори за его искусственность. Искусственность заключалась в несоответствии формы и функционального состава поставленной перед ребенком задачи и решением этой же задачи в жизненной обстановке.

В своем эксперименте Б.И.Хачапуридзе предлагает принципиально новый материал и новый способ преподнесения элементарных понятий о цвете, форме, числе, вкусовых качествах и пространственных признаках в детском возрасте.

Высокий уровень развития этих понятий после проведения эксперимента он объясняет не только новым дидактическим материалом, но и поднесением его в форме дидактических игр. Ученый отмечает большой интерес, который проявили дети к игре, удовольствие от участия в игре, желание ее продолжить. Не менее существенно и то обстоятельство, что дети в процессе игры самостоятельно решали задачу, а не подражали слепо учителю. Принцип коллективного контроля, который реализовался в процессе игры, способствовал развитию взаимной помощи и сочувствия, развертыванию детской активности. Эффективность результатов, эмоциональное отношение детей к игре, и коллективная активность - три характерных момента, выявленных Б.И. Хачапуридзе в процессе эксперимента [28,с.48]. Работы Л. А. Венгера подтверждают результаты эксперимента Б.И. Хачапуридзе [28, с.49].

Дальнейшее творческое развитие идеи Д.Н.Узнадзе и Б.И. Хачапуридзе получили в исследованиях советского психолога, ученого-педагога Ш.А. Амонашвили. В основе его оптимистической педагогики заложена мысль о том, что обучение должно переживаться детьми как процесс познания, приносящий им радость. Суть развития ребенка как в игре, так и в учении, считает ученый, заключается в преодолении трудностей, которые требуют от него напряжения физических и умственных способностей, формируют личностные качества, то есть способствуют его взрослению. Возможность свободного выбора и чувства взросления - самое главное в игре для младшего школьника, по мнению Ш.А. Амонашвили. Кроме того, игра (ролевая, дидактическая), игровая позиция самого учителя позволяют насыщать атмосферу урока радостью, познавательным юмором и одновременно воспитывать детей [1,с. 24].

Великий чешский педагог Ян Амос Коменский в «Материнской школе» отмечает, что начальное обучение должно идти «само собой, незаметно и как бы путем игры» и рекомендует упражнять детей в письме в процессе игры [16,с. 37].

Теоретической основой всех проводимых исследований по использованию игровой деятельности в воспитании и обучении ребенка служили идеи отечественных педагогов К.Д.Ушинского, Н.К.Крупской, А.С.Макаренко.

Придавая важное значение игре как средству воспитания самостоятельности, К.Д.Ушинский, рассматривал игру как деятельность, вносящую в развитие ребенка огромный вклад: «Игра есть свободная деятельность дитяти, и если мы сравним интерес игры, а равно число и разнообразие следов, оставленных в душе дитяти, с подобными влияниями на учеников первых 4-5 лет, то, конечно, все преимущество останется на стороне игры» [26, с.48]. Он указал на то, что обучение в форме игры может и должно

быть интересным и занимательным, но никогда не развлекающим. Воспитание игрой, по мнению К.Д.Ушинского, надо вести так, чтобы ребёнок не пресыщался ею и имел возможность переходить от игры к занятиям.

Говоря о значении «свободных игр», возникающих по инициативе детей, Н.К.Крупская рекомендует широко использовать и игры с правилами. Игры с правилами она рассматривает и как средство физического развития, и как способ воспитания важных сторон личности ребенка (выдержки, организованности, сообразительности). В своих методических работах Н.К.Крупская отмечает, что игра становится важным средством воспитания только тогда, когда она включена в целостный педагогический процесс и проводится под педагогическим руководством учителя. «Игра для детей, - подчеркивает она, - учеба, труд, серьезная форма воспитания, один из способов познания окружающего» [15, с.29].

На становление педагогической теории игры оказали влияние труды А.С.Макаренко. В «Лекциях о воспитании детей», в главе «Игра» он показал благотворное влияние игры на организацию жизни детей в коллективе. Он рассматривал игру как могучее средство воспитания, показав, какими педагогическими способами, приемами можно формировать детское воображение. Развивая мысли о необходимости широко использовать игру как средство воспитания, он писал: «В детском возрасте игра - это норма, и ребенок должен всегда играть, даже когда делает серьезное дело. У ребенка есть страсть к игре, и надо ее удовлетворить» [20, с.374].

Известный педагог - исследователь В.А.Сухомлинский сравнивал игру с огромным светлым окном, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. «Для ребенка игра - самое серьезное дело. Без игры нет и не может быть полноценного умственного развития. Игра - это искра, зажигающая огонёк пытливости и любознательности», - писал он в своей книге «Сердце отдаю детям» [23, с.17].

Интересны и работы А.П.Усовой, которая впервые сделала предметом специального исследования детские реальные общественные отношения и наметила на основе изучения этапов игры и уровней отношения детей пути дифференцированного влияния на развитие игры, ее самостоятельных форм и положительных взаимоотношений школьников [25, с.21].

В работе Н.П.Аникеевой раскрываются психолого-педагогические возможности игры как косвенного метода воспитания культуры речи подростков и старшекласников; условия, необходимые для организации игры [3, с.28-29].

Возможностям педагогического руководства игровой деятельностью школьников в каникулярный период посвящены исследования О.С.Газмана. Он видит в игре и форму самостоятельной деятельности детей, и средство формирования коллектива, и метод организации других видов деятельности, и способов общения. Игра является едва ли не единственным видом деятельности, направленным на развитие не отдельных способностей, а способностей к творчеству в целом. «В трехступенчатой мотивации игры - «хочу» - «надо» - «могу» - заключен, очевидно, основной механизм ее влияния на личность, секрет самовоспитания», - пишет О.С.Газман [12, с.27]. Ученый указывает два временных изменения, в которых всегда выступает игра: в настоящем, в будущем. «С одной стороны, она служит удовлетворению актуальных потребностей. С другой - игра всегда направлена в будущее, так как в ней моделируются, закрепляются какие-то жизненные ситуации, свойства, качества, необходимые для выполнения социальных, профессиональных функций» [14, с.27].

А.А. Люблянская определяет игру как многообразную форму приобретения и уточнения знаний, средство действенного освещения знаний, как способ перехода от познания к знанию [17, с.7]. «Придавая учению характер игр, дети легче преодолевают трудности, облегчают себе то волевое усилие, которое необходимо для приготовления

уроков. Игра здесь как бы становится на службу ученика», -отмечает Л.И. Божович [5,с. 43].

В работе Б.Г. Ананьева раскрываются психолого-педагогические возможности игры как косвенного метода воспитания культуре речи, подростков и старшеклассников; условия, необходимые для организации игры [2, с.12]. Ученый указывает два временных изменения, в которых всегда выступает игра: в настоящем, в будущем. «С одной стороны, она служит удовлетворению актуальных потребностей. С другой - игра всегда направлена в будущее, так как в ней моделируются, закрепляются какие-то жизненные ситуации, свойства, качества, необходимые для выполнения социальных, профессиональных функций» [2, с.14].

«Исследования психологов советского периода показали, - отмечает А.В. Запорожец, - что в процессе игры происходит не только закрепление уже имеющихся функций, но и формирование новых психических процессов, новых качеств детской личности, таких как способность производить действия в умственном плане, осуществлять символическое замещение реальных объектов и оперирование подобными замещениями в познавательных целях». Высоко оценивая роль игры в умственном развитии детей, психолог признает еще более глубокое влияние игр на формирование нравственных качеств детской личности [8, с.14]. «Разработка психологических проблем дидактической игры как средства обучения и воспитания - сложная задача, над которой придется много поработать», - считает А.В.Запорожец. «Необходимо добиваться того, чтобы дидактическая игра была не только формой усвоения отдельных знаний и умений, но и способствовала бы общему развитию ребенка, служила формированию его способностей», - указывает психолог [13,с.15].

Например, характерной особенностью урока с дидактической игрой является включение игры в его конструкцию в качестве одного из структурных элементов урока. Существуют определенные требования к организации дидактических игр.

1. Игра – форма деятельности учащихся, в которой осознается окружающий мир, открывается простор для личной активности и творчества.

2. Игра должна быть построена на интересе, участники должны получать удовольствие от игры.

3. Обязателен элемент соревнования между участниками игры.

Требования к подбору игр следующие.

1. Игры должны соответствовать определенным учебно-воспитательным задачам, программным требованиям к знаниям, умениям, навыкам, требованиям стандарта.

2. Игры должны соответствовать изучаемому материалу и строиться с учетом подготовленности учащихся и их психологических особенностей.

3. Игры должны базироваться на определенном дидактическом материале и методике его применения.

Выделяют следующие виды дидактических игр.

1. Игры-упражнения. Они совершенствуют познавательные способности учащихся, способствуют закреплению учебного материала, развивают умение применять его в новых условиях. Примеры игр-упражнений: кроссворды, ребусы, викторины.

2. Игры-путешествия. Эти игры способствуют осмыслению и закреплению учебного материала. Активность учащихся в этих играх может быть выражена в виде рассказов, дискуссий, творческих заданий, высказывания гипотез.

3. Игры-соревнования. Такие игры включают все виды дидактических игр. Учащиеся соревнуются, разделившись на команды.

4. Урок – деловая игра.

Деловые игры делятся на производственные, организационно – деятельностные, проблемные, учебные и комплексные.

Отличие учебных деловых игр заключается в следующем:

- Моделирование приближенных к реальной жизни ситуаций;

- Поэтапное развитие игры, в результате чаще выполнение предшествующего этапа влияет на ход следующего;
- Наличие конфликтных ситуаций;
- Обязательная совместная деятельность участников игры, выполняющих предусмотренные сценарием роли;
- Использование описания объекта игрового имитационного моделирования;
- Контроль игрового времени;
- Элементы состязательности;
- Правила, системы оценок хода и результатов игры.

Б.Г.Ананьев считает, что игра как особая форма деятельности имеет свою историю развития, охватывающую все периоды человеческой жизни. В подростковом и юношеском, молодом и среднем, даже в пожилом возрасте существуют ее проявления. Психологи объясняют это тем, что игра относится к энтерогенному поведению личности, определяющемуся его внутренними потребностями, интересами [2,с.78]. Ее отличие от других форм энтерогенного поведения, по мнению Д.Н.Узнадзе, заключается в том, что игра является генеральной формой поведения: все формы энтерогенного поведения могут составить содержание игры [24, с.23].

Игра - сложное социально-психологическое явление уже потому, что это не возрастное явление, а личностное. Однако стремление к игре взрослых и детей имеет различные психологические основания. Если взрослый в игре «пробует» уже использованные возможности, то ребенок проигрывает неиспользованные возможности. Для ребенка игра - это самое серьезное дело. В ней раскрывается перед детьми мир, многообразные жизненные процессы: она является фундаментом, на котором свободно и естественно развиваются социальные детские инстинкты, конкретизируются нормы коллективного поведения, действия.

Для определения психологической сути игровой деятельности и ее значения для воспитания и развития детей обратимся к обзору развития взглядов на игру, проведенному Д.Б.Элькониным в своем фундаментальном исследовании «Психология игры» [30,с. 21].

Игровые действия имеют большое значение: с помощью игры ребенок готовится к будущей серьезной жизни, в процессе игры он приводит в действие именно те функции, которые впоследствии ему пригодятся для решения необходимых жизненных задач. Из сказанного становится ясным, почему игра является носителем определенного содержания: ребенок лопочет, будто бы говорит, а на самом деле всего лишь готовится к говорению и так далее. Одним словом, объективное содержание игры диктуется теми целями, которые проявляются в курсе упражнений, подготавливающих к жизни. Следовательно, игра - наследственно передаваемая форма поведения, назначение которой - упражнение инстинктов, необходимых для будущей жизни.

В дореволюционной русской педагогике и психологии первые высказывания об игре принадлежат К.Д.Ушинскому и А.И.Сикорскому. К.Д.Ушинский рассматривал игру в связи с воображением, хотя и считал ошибочными взгляды на детское воображение как сильное, богатое и могучее средство развития и воспитания ребенка [26, с.82].

С совершенно новых позиций подошел к проблеме игры в современной психологии психолог М.Я.Басов. Ему принадлежит введение в психологию понятия об общих типах деятельности, характеризующих отношение человека как активного деятеля к окружающей среде, отказ от чисто натуралистической теории игры [6,с. 8].

Особая точка зрения на игру была у П.П. Блонского. По его мнению, термин «игра» прилагается к самым разнообразным видам деятельности. Он указывает те виды, которые объединяются термином «игра»:

- 1) мнимые игры;
- 2) строительные игры;
- 3) подражательные игры;
- 4) драматизация;

- 5) подвижные игры;
- 6) интеллектуальные игры [7, с.9].

Дальнейшее развитие психологии привело к возникновению представлений об игре как специфической деятельности детей, социальной по своему происхождению и содержанию. Тезис о социальной природе детской игры, понимаемой как особое культурное образование, выработанное обществом в ходе его исторического развития, представлен в работах Д.Б.Эльконина. С его точки зрения, «игра социальна по своей природе, по своему происхождению, то есть она возникла из условий жизни ребенка в обществе». Она появляется на определенном этапе развития общества и служит средством, реализующим стремление детей участвовать в жизни взрослых, так как усложняющаяся структура производственной деятельности не позволяет ребенку непосредственно быть в нее включенным [30, с.29].

Таким образом, игра стала рассматриваться как явление социально-культурного, а не биологического порядка, как деятельность, определяющая психическое развитие ребенка. Первое и основное значение ролевой игры для психологического развития ребенка, считает Д.Б.Эльконин, заключается в эмоционально наполненном вхождении в жизнь взрослых, в действенном выделении общественных функций и смысла человеческой деятельности. Кроме того, в игре происходит познавательная и эмоциональная «децентрация» ребенка, которая открывает путь для перехода мышления на новый уровень, развиваются общие механизмы интеллектуальной деятельности, появляется функция контроля, что дает основание считать игру школой произвольного поведения. Помимо этого, отмечает психолог, игра имеет большое значение и для формирования дружного детского коллектива, развития самостоятельности детей [30, с. 30]. Исследуя развивающую функцию игры, Д.Б.Эльконин отмечает, что в игре возникает новая психологическая форма мотивов. Гипотетически можно предположить, что именно в игре происходит переход от мотивов, имеющих форму до сознательных, непосредственных желаний к мотивам, стоящим на грани сознательности [30, с. 31].

С точки зрения философии, вернее, современная философская наука пытается определить место игры в мире, культуре, истории, а также в сознании, языке, общении и т.д. Понятие игры как феномена культуры предложено Й. Хейзингой, как способа коммуникации—Э. Берном, как способа эстетизации, или «очеловечивания» человека—Ф. Шеллингом, как лингвистической реальности—Л. Витгенштейном, как математического алгоритма—Л. Кэрроллом и т.д. В исследовании Л.Т. Ретюнских обозначены три тенденции в описании онтологической сущности этого феномена—одни считают игру принадлежностью исключительно антропологической реальности (Ф. Шиллер, Е. Финк и др.), другие расширяют границы её бытия до животного сообщества (З.Фрейд, Й. Хейзинга и др.), третьи универсализируют игру до уровня космической всеобщности (Платон, Г. Гегель, Г. Гадамер и др.). Столь разные исследовательские подходы к игре и противоречиво-парадоксальные её толкования и позволяют Л.Т. Ретюнских сделать вывод о бытийной значимости игры и онтологическом статусе самого понятия [20, с. 9]. В мир человеческого бытия переносит онтологические корни игры Е. Финк, считая ее фундаментальной особенностью нашего существования, которую не может обойти вниманием ни одна антропология. Вместе с тем он отмечает, что философская антропология обязана выйти за пределы эмпирического понимания игры и, прежде всего, разработать концепцию принципиальной структуры, бытийного строя и имманентного понимания игры» [29, с.369-370].

В результате рассмотрения игры, как вида человеческой деятельности, можно прийти к следующему выводу:

1. Термин «игра» прилагается к самым разнообразным видам деятельности, которые объединены термином «игра».

2. В игре проявляется и форма самостоятельной деятельности детей, и средство формирования коллектива, и метод организации других видов деятельности и способов общения.

3. В психологическом аспекте игра относится к энтерогенному поведению личности, определяющемуся его внутренними потребностями, интересами.

4. Игра – форма деятельности учащихся, в которой осознается окружающий мир, открывается простор для личной активности и творчества.

Рецензент: Ахмедова М.А.- к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонашвили Ш. А. Единство цели: Пособие для учителя / Ш. А. Амонашвили. – М.: Просвещение, 1987. – 208 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. - 339 с.
3. Аникеева Н. П. Специфика игровой ситуации // Педагогика и психология игры: Межвуз. сб. науч. тр. Отв. ред. Н. П. Аникеева. – Новосибирск, 1985. – С. 28–49. (14)
4. Баев П.М. Дидактическая игра как прием обучения / П.М. Баев // Английский язык в национальной школе. - 1989. - № 10. - С. 17 - 19.
5. Божович Л.И. и др. Очерки психологии детей (младший школьный возраст) / Л.И. Божович и др. Под ред. действ. Чл. АПН РСФСР А.Н.Леонтьева, Л.И.Божович. — М.: АПН РСФСР, 1950. - 192 с.
6. Басов М.Я. Общие основы педагогики / М.Я. Басов. -Изд- 2-е. — М.-Л., 1931. - 82 с.
7. Блонский П.П. Фуркация на втором концентре школы второй ступени / П.П. Блонский _Избр. пед. соч.- М., 1961.-124 с. .
8. Венгер Л.А. Сюжетно-ролевая игра и психическое развитие ребенка / Л.А. Венгер. - М.: НИИ общей педагогики АПН СССР, 1978. - С. 35-38.
9. Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии ребенка / Л.С. Выготский // Вопросы психологии. -1966. №6 (67).- С.62-76.
10. Горький А.М. О детской литературе: Статьи и высказывания / А.М. Горький. -М.: Детгиз, 19. -432 с.
11. Джуринский А.С. История педагогики: учеб. пособие для студ. Педвузов / А.С. Джуринский. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 439 с.
12. Дьюи Д. Введение в философию воспитания / Д.Дьюи. Пер. с англ. С. Шацкого.—М.: Работник просвещения, 1921.—134 с.
13. Запорожец А.В. Психология и педагогика игры дошкольника /Запорожец А.В. //Материалы симпозиума. Под ред. А.В.Запорожца и А.П.Усовой. — М.: Из-во Педагогика, 1966. -С -110- 210.
14. Каникулы: Игра, воспитание /Под ред. О.С.Газмана. - М.: Просвещение, 1988. - 160 с.
15. Крупская Н.К. Борьба за знания - важнейшая задача пионерской организации / Н.К. Крупская //Педагогии, сочинения. В 10-ти т. - М.: АПН СССР, 1959. -Т. 5.-С. 471-479.
16. Коменский. Я. А. Избр. пед. соч.: В 2 т.—М.: Педагогика, 1982.—Т. 1. - 432 с.
17. Люблинская А.А. Учителю о психологии младшего школьника: Пособие для учителя / А.А. Люблинская. - М.: Просвещение, 1977. - С. 292.
18. Леонтьев А.Н. Психологические основы дошкольной игры /Леонтьев А.Н // Проблемы развития психики. М.:Изд-во МГУ, 1981.-С.491-508.
19. Макаренко А. С. О воспитании молодежи. Сборник избранных педагогических произведений / А. С. Макаренко. -М.: Всесоюзное учебно- педагогическое издательство Трудрезервиздат, 1951.-396 с. (14)
20. Макаренко А.С. Игра: Лекции о воспитании детей / А. С. Макаренко //Собр. Соч.: В - ми томах. - М., 1957. - Т. 4. - С. 373-383.
21. Мережинская Е.К. Занимательная грамматика / Е.К. Мережинская, М.Т. Жуковская и др. -Киев. Радьяньска школа, 1968.-140 с.
22. Ретюнских Л.Т. Философия игры / Л.Т. Ретюнских. —М.: Вузовская книга, 2002.—128 с.
23. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии / С.А. Рубинштейн. - М.: Гос. уч.-пед. изд-во МП РСФСР, 1946. - 698 с.
24. Руссо Ж.-Ж. Пед. соч.: В 2 т. Под ред. Г.Н. Джибладзе; сост. А.Н. Джуринский.—М.: Педагогика, 1981. - 496 с.
25. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. - Изд. 4-е. - Киев: Радянска школа, 1973. - 81 с.
26. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Д.Н. Узнадзе - М.: Наука, 1966. – 451с.
27. Усова А.П. Роль игры в воспитании детей/ Усова А.П -М.: -Просвещение, 1976.-с.96.
28. Ушинский К.Д. Собр. Соч. - Т. 10. - М.-Л.: АПН РСФСР, 1950. -516 с.
29. Шмаков С.А. Игра и дети / С.А. Шмаков. – М.: Знание, 1999. – 256 с.
30. Хачапуридзе Б.И. Дидактический материал и игры в связи с некоторыми задачами воспитания дошкольника / Б.И. Хачапуридзе. - Тбилиси, 1939. - С.47.

31. Финк Е. Основные феномены человеческого бытия / Е. Финк // Проблема человека в западной философии.—М., 1988.—С. 369-370.//425
32. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин - М.: Педагогика, 1978. - 300 с.

БОЗӢ ҲАМЧУН ЯКЕ АЗ НАВЪҲОИ ФАӢОЛИЯТИ ИНСОН

Дар мақола проблемаҳои бозӣ ҳамчун яке аз муҳимтарин намудҳои фаъолияти инсон таҳлил карда шуда, Кайд карда мешавад, ки проблемаи бозӣ дар таълими мактабӣ ба масъалаи навъи пешбарандаи фаъолият ва робитаи он бо дигар намудҳои фаъолият дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи шахсият бевосита алоқаманд аст. Инчунин, бозӣ як падидаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ аст, на биологӣ, фаъолиятест, ки инкишофи равонии кӯдакро муайян мекунад. Бартарии бозӣ дар он аст, ки он воситаи муассири тарбияи шавқу завқи маърифатӣ ва фаъол гардонидани фаъолияти хонандагон мебошад. Аз ин рӯ, бозӣ бояд аз маводи муайяни дидактикӣ ва усулҳои татбиқи он асос ёбанд. Муаллиф моҳияти инкишофи кӯдакро ҳам дар бозӣ ва ҳам дар омӯзиш таъкид намуда, мисолҳои рафъи душвориро овардааст, ки аз ӯ пӯрзӯр намудани қобилиятҳои ҷисмонӣ ва равонӣ, сифатҳои шахсиро ташаккул дода, ба камолоти ӯ мусоидат мекунанд.

Калидвожаҳо: бозӣ, муаллим, хонанда, муаллим, таъсирбахш, муносибати эмотсионалӣ, бозӣҳои дидактикӣ, вазифа, фаъолият, раванд, тафаккур, маҳорат.

ИГРА КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье анализируются проблемы игры, как одного из важнейших видов человеческой деятельности. Отмечается, что проблема игры в школьном обучении непосредственно связана с вопросом о ведущем типе деятельности и соотношении его с другими видами деятельности на разных этапах развития личности. Также игра - это явление социально-культурного, а не биологического порядка, деятельность, определяющая психическое развитие ребенка. Преимущество игры заключается в том, что она является эффективным средством воспитания познавательных интересов и активизации деятельности учащихся. Соответственно, игры должны базироваться на определенном дидактическом материале и методике его применения. Автором подчеркивается сущность развития ребенка как в игре, так и в учении, приводятся примеры преодоления трудностей, которые требуют от него напряжения физических и умственных способностей, формируют личностные качества, то есть способствуют его взрослению.

Ключевые слова: игра, учитель, ученик, педагог, эффективность, эмоциональное отношение, дидактические игры, функция, деятельность, процесс, мышление, умение.

GAME AS ONE OF THE TYPES OF HUMAN ACTIVITY

The article analyzes the problems of play as one of the most important types of human activity. It is noted that the problem of play in school education is directly related to the question of the leading type of activity and its relationship with other types of activity at different stages of personality development. Also, play is a socio-cultural phenomenon, not a biological one, an activity that determines the mental development of a child. The advantage of the game is that it is an effective means of cultivating cognitive interests and activating the activities of students. Accordingly, games should be based on certain didactic material and methods of its application. The author emphasizes the essence of a child's development both in play and in learning, and provides examples of overcoming difficulties that require him to strain his physical and mental abilities, form personal qualities, that is, contribute to his maturation.

Key words: game, teacher, student, teacher, effectiveness, emotional attitude, didactic games, function, activity, process, thinking, skill.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асророва Нилуфар Чориевна* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, унвонҷӯй. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1

Сведения об авторе: *Асророва Нилуфар Чориевна* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, соискатель. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова, 1

Information about the author: *Asrorova Nilufar Chorievna* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, applicant. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, Mavlonbekova passage, 1

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРИЧИНЫ, ФАКТОРЫ РИСКА И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ДОМАШНЕГО (СЕМЕЙНОГО) НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ДЕТСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Оймахмадов Х.Д.

ГОУ «Медицинский колледж г. Вахдат» Министерства здравоохранения и
социальной защиты населения Республики Таджикистан

Актуальность. В современном мире более трёхсот миллионов детей подвергаются физическому, сексуальному и психологическому факторам риска, таких как патриархальный уклад семьи, безработица, бедность, низкий уровень образованности родителей, отсутствие социальной поддержки, рост религиозности, развод родителей и т.д. Согласно оценке экспертов ООН, жертвами насилия чаще всего становятся дети и подростки, которые страдают от жесткого отношения не только дома, но и в школе [5, с.9].

В России ежегодно более 40 тыс. детей становятся жертвами преступных посягательств, из них более 2 тыс. погибают, 10 тыс. получают серьёзные телесные повреждения [1]. Спасаясь от жестокого обращения, ежегодно кончают жизнь самоубийством примерно 2 тыс. детей и подростков; 50 тыс. уходят из семьи; 6 тыс. - из детских домов и интернатов. Более того, доля семейного насилия в структуре преступлений против детей в 2020 году составила 8,0% [4]. Проблема насилия над детьми в семье носит не только медицинский, правовой, психологический, педагогический, но и социальный характер. В этой связи она является объектом изучения для всех субъектов профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних, привлекая внимание психиатров, психологов, педиатров, судмедэкспертов, юристов и социальных работников [3, с.8].

При этом, психологический фактор является доминирующей причиной применения родителями физической силы, памятуя о своем прошлом, когда они также подвергались депривации, физическому наказанию и ущемлению собственных интересов со стороны своих родителей, т.е. относительно поведения детей они имеют нереалистические ожидания их беспрекословного послушания [2, с.6]. Уязвимость детей к домашнему насилию объясняется физической, психической и социальной незрелостью, зависимым положением по отношению к родителям, опекунам и воспитателям. Невинные, наивные, растущие и обучающиеся, они зависят от взрослых, когда речь идет об их обучении, развитии, поддержке и защите [7].

Более того, в период глобализации, новых социально - экономических отношений расширились границы объекта насилия, охватывающего разные слои и группы населения, что подтверждается научными публикациями, а также информацией СМИ о жестоким отношении к детям в семье, фактами возбуждения судебных дел против родителей [10].

Домашнее насилие над детьми является фундаментальной проблемой общественного здоровья и здравоохранения в большинстве стран мира, в т.ч. и в Таджикистане. Оно широко распространено в форме дисциплинарного наказания на различных уровнях сообщества. По разным оценкам международных организаций и государственных органов, насилию в нашей стране подвергается от 30 до 50% женщин и детей [2, с.8]. Оценка частоты распространенности насилия основывается только на административных данных систем здравоохранения и правосудия. В большинстве стран мира приняты нормативно-правовые акты и разработаны национальные программы по проблемам предотвращения и профилактики домашнего насилия. Более того, существует целая система служб, помогающая детям - жертвам насилия в - Канаде, США, Швеции, Израиле, Китае, Российской Федерации, ЮАР, а также в ряде стран Центральной Азии [3, с.10].

Пережитое насилие у нас в республике остается тяжелейшей психической травмой для ребенка, и оно не проходит бесследно. Оно связано с широко распространенным убеждением, что наказание в семье является нормой, а не проблемой, требующей особого внимания. С учетом изложенного выше выполнение настоящего исследования, безусловно, актуально.

Цель исследования. Определить причины, факторы и пути преодоления домашнего (семейного) насилия над детским населением Республики Таджикистан.

Материал и методы исследования. Информационные материалы международных и общественных организаций, отчеты Министерства образования и науки Республики Таджикистан, Министерства здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан, Министерства внутренних дел Республики Таджикистан, Министерства юстиции Республики Таджикистан и Комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан. Для выполнения работы проведен комплексный ретроспективный и ситуационный анализ медико-статистических материалов в указанном аспекте.

Статистические расчёты выполнены с использованием пакетов программ прикладной статистики (Statistica 6.0). При $p < 0,05$ нулевая гипотеза об отсутствии различий между показателями отвергалась и принималась альтернативная гипотеза.

Результаты исследования и их обсуждение. Исследования, проведенные в 2016 году соответствующими структурами ООН, учеными, неправительственных организаций (НПО), свидетельствуют о том, что каждый четвертый ребёнок подвергся домашнему насилию со стороны своих родителей или других членов семьи. Однако, ввиду отсутствия централизованных статистических данных, реальные цифры могут быть еще выше, чем ранее представленные, что свидетельствует о равнодушии общества и ответственных чиновников к подобным социальным недугам. Как и в других патриархальных обществах, в Таджикистане часто ссылаются на культурные традиции, оправдывая и обосновывая широко распространенную практику дискриминации и насилия в отношении женщин и детей. В Таджикистане, в условиях социально-экономического и нравственного кризиса, проблема предотвращения насилия в отношении детей становится одной из самых актуальных в сфере общественного здоровья. При этом ее особенность, как и в других постсоветских странах, состоит в том, что тема насилия в обществе, прежде всего, по отношению к детям, ранее даже не обсуждалась. До сих пор существуют стереотипы, в соответствии с которыми вмешательство в семейные проблемы и конфликты недопустимо. В 2013 году был принят Закон Республики Таджикистан «О предотвращении насилия в семье», который регулирует общественные отношения, связанные с предупреждением насилия в семье и определяет задачи субъектов по выявлению, предупреждению и устранению причин и условий, способствующих ему.

При этом для расширения партнерства и взаимодействия государственных и общественных структур на всех уровнях по реализации его основных положений была принята «Государственная программа по предупреждению насилия в семье на 2014-2023 годы». Предупреждение всех форм насилия в отношении женщин и девочек стало одним из приоритетных направлений Национальной стратегии развития Республики Таджикистан до 2030 года. Ранее проблема была широко отражена в Среднесрочной программе развития страны (2016-2020 годы), в которой - в качестве дорожной карты среди ключевых приоритетов определена необходимость улучшения гендерной статистики и создание сводной базы данных по всем видам насилия для соответствующего реагирования. В принятых стратегических документах рассматриваются трудности и препятствия, с которыми сталкиваются как взрослые, так и дети на пути к получению медико-санитарной и правовой помощи со стороны уполномоченных на то конкретных государственных органов - МВД, Комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан и местных органов исполнительной власти. Так, жертвы насилия обязаны самостоятельно подавать жалобу на

действия насильников в органы правосудия, отбивая у них желание, бороться за справедливость. В то же время местные органы исполнительной власти почти на всех уровнях не могут обеспечить достаточное финансирование специальных центров и приютов для защиты женщин и детей, находящихся в атмосфере насилия.

В стране практически отсутствует система оказания помощи детям и подросткам, ставшим ее жертвами, хотя и осуществляются некоторые усилия со стороны немногочисленных кризисных центров, при наличии телефонов доверия и т.д. На практике жертвам домашнего насилия некуда обратиться за помощью, особенно в сельской местности. Кроме того, отсутствуют институты поддержки жертв насилия, система профессиональной подготовки психологов, социальных работников, особенно специалистов, работающих с детьми, пережившими жестокое обращение не только дома, но и на улице, и в школе. Следовательно, необходима переподготовка работников учреждений ПМСП, особенно в сельских регионах; кроме того, существует дефицит специальной методической литературы и образовательных программ. Нет специальной статистики насилия в отношении детей, не проводится мониторинг соблюдения прав и социальной защиты детей и т.д. Вопросы профилактики насилия в отношении детей и поддержки его жертв пока не входят в учебные программы подготовки специалистов (юристов, психологов, психиатров, семейных врачей, участковых педиатров, медсестер, педагогов, социологов, волонтеров, участковых милиционеров) высшими и средними специальными учебными заведениями. Нарушения, возникающие вследствие насилия, затрагивают все уровни жизни ребёнка: познавательную сферу, физиологические процессы, соматическое здоровье; у него наблюдаются стойкие изменения личности, которые препятствуют полноценному развитию и социализации в обществе.

Особая уязвимость детей в случаях насилия объясняется их физической, психической и социальной незрелостью, а также зависимым, подчиненным положением по отношению к взрослым, будь то родители, опекуны, воспитатели, педагоги.

Отрицательную роль в распространении жестокого отношения к детям играет неосведомленность родителей или лиц, их заменяющих, о мерах воздействия, по отношению к ребенку, и непонимание недопустимых последствий ряда наказаний, прежде всего вследствие низкой правовой культуры населения в целом, недостаточного знания законодательных норм, охраняющих права ребенка и гарантирующих неотвратимость наказания насильникам. С другой стороны, неблагоприятная семейная атмосфера, бедность, снижение жизненного уровня семей, высокая стоимость медико-социальных услуг в свою очередь приводят к неизбежному росту заболеваемости и инвалидности населения. Более того, насилие в отношении детей, пренебрежение к их интересам могут иметь различные виды и формы, но их следствием всегда является серьезный ущерб для здоровья, развития и социализации ребенка, нередко представляя угрозу для его жизни.

Насилие в отношении детей, как феномен социальной действительности и предмет научного исследования, весьма затруднителен для изучения в силу ряда причин. Так, выявление факта насилия над ребенком часто осложняется сильными эмоциональными переживаниями ребенка и субъективными взглядами участников ситуации. Ещё одна сложность изучения такого явления, - это «размытость», неоднозначность понимания феномена насилия в современной психологической и социально-педагогической литературе. Социальные кризисные процессы, происходящие в современном обществе, отрицательно влияют на психологию людей, порождают тревожность и напряженность, озлобленность, жесткость и насилие. К сожалению, отмечается рост отклоняющегося поведения среди лиц различных социальных и демографических групп, причем эти процессы не обошли стороной и многие семьи. В сложившихся условиях обостряется необходимость формирования эффективной комплексной системы государственной поддержки семьи, включающей в себя диагностические, профилактические, а самое главное - социально-реабилитационные мероприятия, создание оптимальной среды для жизнедеятельности семьи и детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации,

осуществление социальной профилактики девиантного поведения и организации работы с неблагополучными семьями. Исходя из изложенного выше, следует отметить, что основной причиной проявления актов насилия, в т.ч. по отношению к детям, являются: стрессы, бедность, незыблемые патриархальные ценности, социальная изоляция, недостаточная социальная поддержка, безработица, отсутствие навыков воспитания, развод супругов и связанные с ним дифференцированное отцовство, материнство, а также ряд других проблем на семейном уровне.

Таким образом, необходимо повысить уровень осведомленности общества о проблемах и последствиях насилия над детьми с помощью средств массовой информации, систем образования, здравоохранения, социальных работников и активистов местных органов исполнительной власти. Следует расширить психологическую, социальную и юридическую поддержку детей, подвергшихся домашнему насилию, наладить их связь с органами, осуществлять регулярный контроль над семьями в группах риска, особенно в сельской местности. Необходимо разработать и внедрить механизм стандартов качества, касающихся предоставления услуг жертвам домашнего насилия (который будет охватывать как государственных, так и негосударственных поставщиков услуг, таких как консультанты кризисных центров и приютов, медицинский персонал, сотрудники милиции и т.д.).

Рецензент: Гуломова М.О. - к.м.н., доцент ГОУ «ИПОСЗРТ»

ЛИТЕРАТУРА

1. Беседина О.А. Распространенность жестокого обращения с детьми в российских семьях / О.А. Беседина // Вестник Тюменского государственного университета. -2016. -Т. 2. - № 3. -С. 55-65.
2. Домашнее насилие в Таджикистане. <http://notabene.tj/Doc/Kaz/compl/RU.2017.pdf>
3. Закон «О предупреждении насилия в семье». <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/94868/111490/F1123656258/TJK94868.pdf>
4. Ольхина Е.А. Профилактика насилия в семьях, воспитывающих детей с ограниченными возможностями здоровья / Е.А. Ольхина, Е.Ю.Медведева, С.Н.Каштанова // Современные проблемы науки и образования. -2014. -№3. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=13721>.
5. Плешкова Н.О. Семейное насилие и пути его преодоления в современном Российском обществе: региональный аспект / Н.О. Плешкова. - Пенза, 2017. -23 с.
6. Попов Г.Н. Особенности коррекционно-реабилитационной работы с детьми, пострадавшими от насилия в семье / Г.Н.Попов, Н. В. Шевелева // Вестник Томского государственного педагогического университета. -2015. - №5(158). -С.239-248.
7. Винникова И.А. Социальная работа с детьми, подвергшимися жестокому обращению / И.А.Винникова, Т. Кузнецова // Молодой ученый. -2016. -№ 24(128). -С. 425-428. URL: <https://moluch.ru/archive/28/35292/>
8. Постановление Правительства Республики Таджикистан «О государственной программе по предупреждению насилия в семье в Республике Таджикистан на 2014-2023 годы». -2014. -№ 294.
9. Таусинова О. К. Влияние насилия в семье на психологическое развитие подростков / О. К. Таусинова // Молодой ученый. -2016. -№ 4(108). -С. 708-712. URL: <https://moluch.ru/archive/108/26194/>
10. Третий периодический доклад Республики Таджикистан о соблюдении положений Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, 27 декабря 2016 г, <https://mfa.tj/uploads/main/2013/03/report-last-sent.pdf>

САБАБҲОИ ИЧТИМОӢ, ОМИЛҲОИ ХАТАРНОК ВА РОҲҲОИ БАРТАРАФ НАМУДАНИ ЗӮРОВАРИҲОИ ХОНАГӢ (ОИЛАВӢ) НИСБАТИ КӮДАКONI ЧУМӲУРИИ ТОЧИКИСТОН

Дар мақола натиҷаҳои омӯзиши сабабҳои иҷтимоӣ ва роҳҳои бартараф намудани зӯрвариҳои оилавӣ дар байни кӯдакони Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудаанд. Оварда шудааст, ки дар ҷумҳурии соли 2021 3485 воқеа оиди зӯрварӣ дар оила ба қайд гирифта шуда, 2,2 ҳазор падарон ва модарон ба ҷавобгарии маъмури кашида шудаанд. Нисбати 123 нафар шахсоне, парвандаи ҷиноӣ тартиб дода шудааст. Аз рӯи баҳодиҳии ташкилотҳои байналмилалӣ ва мақомотҳои давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати 30-50%-и занҳо ва кӯдакон зӯрварӣ ба қайд гирифта шудааст. Аз ҷумла, маълумотҳои аниқ нисбати зӯрварӣ дар байни кӯдакон вучуд надорад, аз он сабаб ки ҷамъовариҳои омӯри дар ин самт гузаронида намешавад. Ҳамин тавр, баҳогузориҳои зӯрварӣ нисбати аҳолии танҳо дар асоси маълумотҳои системаҳои маъмурии ниғаҳдориҳои тандурустӣ ва адлия асоснок шудааст. Ин ҳолат оид ба васеъ ҷой доштани ақидаи маъмулшуда оиди он ки ҷазо додан дар оила коӣда, на ин ки проблема ба ҳисоб меравад, вобастагӣ дорад. Дар мақола нишон дода шудааст, ки ҷазо додани кӯдакон проблемаи мураккаби тиббӣю иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, доираи манфиатҳои гуногуни ҷамъияти академикӣ барои Тоҷикистон манфиатдорро дар бар мегирад. Зӯрварӣ ба кӯдакон таъсири вайронкунонда дошта, ба ғайр аз хатарнок ба зиндагӣ ва саломатӣ, ояндаи онҳоро зери хатар

мегузорад. кӯрбонии зӯрварӣ дар оила танҳо ҳангоми хатари чиддӣ доштан ба зиндагии онҳо ба мақомотҳои ӯифзи ҳуқуқ ва марказҳои бухронӣ, ки ба реабилитатсия ва пешгирии зӯрварӣ нафарон машғул мебошанд, муроҷиат менамоянд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомотҳои давлатӣ, қўдакон, занҳо, зӯрварӣ дар оила, ташилотҳои байналмилалӣ.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРИЧИНЫ, ФАКТОРЫ РИСКА И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ДОМАШНЕГО (СЕМЕЙНОГО) НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ДЕТСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье представлены результаты изучения социальных причин и пути преодоления семейного насилия среди детского населения Республики Таджикистан. Констатируется, что в 2021 году в республике зарегистрировано 3485 фактов насилия в семье, к административным штрафам были привлечены 2,2 тысячи родителей. В отношении 123 из них, которые препятствовали детям в получении образования или медицинской помощи, заведены уголовные дела. По оценкам международных организаций и государственных органов, в Таджикистане насилию подвергается 30-50% женщин и детей. При этом точные данные о числе детей, подвергшихся насилию отсутствуют, поскольку не ведется сбор соответствующей статистики. Следовательно, оценка частоты распространенности насилия основывается только на административных данных систем здравоохранения и правосудия. Это связано с широкоукоренившимся убеждением, что наказание в семье является нормой жизни, а не проблемой, требующей особого внимания. В статье отмечается, что насилие над детьми рассматривается как сложная медико-социальная проблема и входит в сферу интересов различных академических дисциплин, весьма значимых для Таджикистана. Оказывая разрушительное воздействие на детей, насилие помимо риска для жизни и физического здоровья, угрожает их благополучию и будущим перспективам. Жертвы домашнего насилия обращаются в правоохранительные органы лишь при серьезной опасности для жизни, при наличии сети кризисных центров, которые занимаются реабилитацией жертв домашнего насилия и его профилактикой.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, государственные органы, дети, женщины, семейное насилие, международная организация.

SOCIAL CAUSES, RISK FACTORS AND WAYS TO OVERCOME DOMESTIC (FAMILY) VIOLENCE AGAINST THE CHILD POPULATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In article are presented results of the study of the social reasons and ways of the decision household violence amongst baby population of the Republic of Tajikistan. Established that in 2021 in the country registered 3485 facts of domestic violence, 2.2 thousand parents were involved in administrative fines. Criminal cases have been opened against 123 parents who prevented their children from receiving education, as well as medical care. According to various estimates of international organizations and government agencies, 30 to 50% of women and children in Tajikistan are subjected to violence. At the same time, exact data on the number of children who are subjected to violence by parents and relatives are not available, since such statistics are not collected. Therefore, estimates of the prevalence of violence are based only on administrative data from the health and law enforcement systems. This is due to the widespread belief that punishment in the family is the norm and not a problem that requires special attention. In article is noted that violence against children is considered as a complex medical and social problem and is in the sphere of interest of various academic disciplines, and is very significant for the countries of Central Asia, especially for Tajikistan. Violence has a devastating effect on children, in addition to risking their lives and physical health, it threatens their well-being and future prospects. Victims of domestic violence especially in Tajikistan, they turn to law enforcement agencies only when their lives are in serious danger, although there is a network of crisis centers that deal with the rehabilitation of victims of domestic violence and its prevention.

Key words: Republic of Tajikistan, government agencies, children, women, family violence, international organization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Оймахмадов Ҳабибулло Давлатбекович* – Муассисаи давлатии таълимии «Коллеҷи тиббии шаҳри Ваҳдат»-и Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, декан. **Суроға:** 735400, шаҳри Ваҳдат, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи 20-солагии Истиклолият. Телефон: (992) 915-57-27-28

Сведения об авторе: *Оймахмадов Ҳабибулло Давлатбекович* – Государственное образовательное учреждение «Медицинский колледж города Вахдат» Министерства здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан, декан факультета. **Адрес:** 735400, город Вахдат, Республика Таджикистан, улица 20-летия Истиклолият. Телефон: (992) 915-57-27-28

Information about the author: *Oymakhmadov Khabibullo Davlatbekovich* - State Educational Establishment «Medical college of Vakhdat» Ministry of the public health and social protection of population of the Republic of Tajikistan, Decant faculty. **Address:** 735400, , Vakhdat, Republic of Tajikistan 20-letie Istikloliyat st. Phone: (992) 915-57-27-28

**МОДЕЛИРОВАНИЕ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ
РЕШЕНИЮ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

Абдуллоев Д.А.

Кулябский государственный университет имени А. Рудаки

Одним из требований к освоению основной образовательной программы начального общего образования по математике является умение решать текстовые задачи. Обучение решению задач – один из наиболее сложных периодов обучения математике. В настоящее время младшие школьники обучаются по различным программам, которые дополняются и усложняются, значит, должна совершенствоваться методика обучения решению задач, усовершенствоваться методы, объединяя в себе опыт прошлого и современные разработки [6].

Математическая задача – это связанный лаконичный рассказ, в который введены значения некоторых величин и предлагается отыскать другие неизвестные значения величин, зависящие от данных и связанные с ними определенными соотношениями, указанными в условии [14]. Задача – описание некоторой ситуации на естественном языке с требованием дать количественную характеристику какого-либо компонента этой ситуации, установить наличие или отсутствие некоторого отношения между её компонентами или определить вид этого отношения [2]. Любая задача представляет собой единство условия и вопроса. В условии указываются связи между числами, между данными и искомым; эти связи определяют дальнейший выбор арифметических действий. Вопрос задачи – это указание того, что необходимо найти. Он может быть выражен предложением в повелительной или вопросительной форме [1, с.178].

Если рассматривать задачу в узком смысле, то можно выделить в ней следующие составные элементы: словесное изложение сюжета, в котором указана функциональная зависимость между величинами (явно или в косвенной форме), числовые значения которых входят в задачу; числовые данные, о которых говорится в тексте задачи; задание, сформулированное в форме вопроса, в котором предлагается узнать значения одной или нескольких величин.

Все арифметические задачи по числу действий, которые необходимо выполнить для их решения, делятся на простые и составные. Задача, для решения которой надо выполнить арифметическое действие один раз, называется простой. Если для решения задачи необходимо выполнить несколько связанных между собой действий (независимо от того, будут ли это разные или одинаковые действия), то она называется составной. В начальном курсе математики рассматриваются простые задачи и составные в 2-4 действия [1, с.179-180].

Составная задача состоит из нескольких простых, связанных между собой таким образом, когда искомое одной простой задачи служит данным другой. Решение составной задачи сводится к расчленению её на простые и к последовательному их решению. Следовательно, для решения составной задачи надо установить систему связей между данными и искомым, в соответствии с которой выбрать, а затем выполнить арифметические действия.

Запись решения составной задачи с помощью составления по ней выражения позволяет акцентировать внимание обучающихся на логической стороне работы над задачей, видеть ход решения её в целом. В то же время дети учатся записывать план решения задачи и экономить время [1, с.179].

В решении составной задачи есть новое по сравнению с решением простой задачи: здесь устанавливается не одна связь, а несколько, в соответствии с которыми определяются арифметические действия. Поэтому проводится специальная работа по

ознакомлению детей с составной задачей, а также по формированию у них умений решать такие задачи [14].

В качестве основных способов решения задач выделяются арифметический и алгебраический способы. Решая первым способом, ответ на вопрос задачи можно найти путем осуществления действий над числами. Арифметические способы решения задач отличаются друг от друга количеством действий, отношениями между данными, данными и искомым, лежащим в основе выбора арифметических действий, или последовательностью использования этих отношений при выборе действий. При алгебраическом способе решить задачу можно в результате составления и решения уравнения.

Научить решать задачу значит обучить учащихся осознанно устанавливать связи между данными и искомыми величинами, заданными условием задачи, на основе чего выбирать, а затем выполнить арифметическое действие и дать ответ на вопрос задачи.

В начальной школе ведется работа над группами задач, решение которых основано на одних и тех же связях между данными и искомым. Они отличаются конкретным содержанием и числовыми данными. Группы таких задач называются задачами одного вида [18, с. 128].

Основная цель работы с задачами – научить обучающихся осознанно устанавливать связи между данными и искомым в разных ситуациях, предусматривая их постепенное усложнение. Для этого педагогу необходимо выделить в методике обучения решению задач каждого вида ступени:

- подготовительную работу к решению задач рассматриваемого вида;
- ознакомление с решением задач данного вида;
- закрепление умения решать задачи рассматриваемого вида [1, с.181]

а) подготовительная работа к решению задач.

На данной ступени обучающимися должно быть усвоено знание связей, на основе которых выбираются арифметические действия, знание объектов и жизненных ситуаций, о которых говорится в задачах [16, с.30].

Подготовительная работа к решению задач зависит от связи между данным и искомым, на которую необходимо опираться при выборе арифметического действия. На данной ступени проводятся упражнения [1, с.182]:

А) операции над множествами, элементами которых являются конкретные предметы. До введения простых задач на нахождение суммы даются задания на объединение непересекающихся множеств, подготовкой к решению задач на вычитание будут упражнения на удаление части множества и т.п. С помощью операций над множествами раскрывается конкретный смысл выражений «больше/меньше на...», «больше/меньше в ... раз». Это является подготовкой для введения задач, связанных с понятием кратного отношения;

Б) знакомство с величинами, поскольку многие задачи связаны с ними;

В) определение связи между величинами путем решения задач на основе конкретного их смысла;

Г) подготовкой к решению составных задач будет обучение решению соответствующих простых задач.

По каждому виду задач требуется специальная подготовительная работа [1, с.183].

б) Ознакомление с решением задач

На второй ступени школьники учатся устанавливать связи между данными и искомым и в соответствии с этим выбирать необходимые арифметические действия, иными словами, дети учатся переходить от конкретной ситуации к выбору арифметического действия.

В методике работы на этой ступени соблюдаются этапы:

1 этап – ознакомление с содержанием задачи

Ознакомиться с содержанием задачи – означает после прочтения представить жизненную ситуацию, описанную в ней. Педагогу важно научить детей правильно читать, делая ударение на числовых данных и словах, определяющих выбор арифметического действия (например, «было», «стало поровну», «осталось» и т.п.) [1, с. 184].

2 этап – поиск решения задачи

На данном этапе ученики выделяют величины, входящие в задачу, данные и искомое, устанавливают связи между ними и на этой основе выбирают соответствующие арифметические действия. Для этого используются специальные приемы: иллюстрация задачи (предметная или схематическая), повторение задачи, разбор и составление плана решения [1, с. 184-185].

3 этап – выполнение решения задачи

Решение задачи – это выполнение арифметических действий, определенных при составлении плана решения, с кратким пояснением того, что находится при выполнении каждого действия. Его можно выполнить устно и письменно [1, с.190].

4 этап – проверка решения задачи

Проверить решение задачи – значит установить, что оно правильно или ошибочно. Используются четыре способа проверки:

- 1) составление и решение обратной задачи;
- 2) установление соответствия между числами, полученными в результате решения задачи, и данными: выполняются арифметические действия над числами, которые получатся в ответе на вопрос задачи; если получатся числа, данные в условии, то задача решена верно;
- 3) решение задачи различными способами;
- 4) установление границ искомого числа (прикидка ответа). До решения задачи устанавливаются, больше или меньше какого-то из данных чисел должно быть искомое число. После решения полученный результат сравнивается с одним из данных чисел, если он соответствует установленным границам, то задача решена верно [1, с.193].

в) закрепление умения решать задачи

Цель работы на данной ступени – сформировать у обучающихся умение решать задачи с определенной связью между данным и искомым. Важно, чтобы ученик обобщил способ решения и умел решить любую задачу определенного вида. Для правильного обобщения способа решения определенного вида задач необходимо решение достаточного числа их, но не подряд, а рассредоточено, чтобы предупредить запоминание способа решения [1, с.195].

Совершенствованию способности решать задачи нового вида помогают упражнения на сравнение решений задач данного вида и ранее рассмотренных, похожих с задачами нового вида. Такие упражнения способствуют предупреждению смешения способов решения задач данных видов.

Важно создавать условия, при которых каждый будет работать в силу своих возможностей, т.е. нужно реализовывать дифференцированный подход, предъявляя требования разного уровня к группам [18, с.130].

Формированию умения решать задачи рассматриваемого вида способствуют упражнения творческого характера. К ним относятся: решение задач повышенной трудности, решение несколькими способами, решение задач с недостающими и лишними данными, решение задач, имеющих несколько решений, а также упражнения в составлении и преобразовании задач [18, с.131].

Таким образом, анализ теоретико-методической литературы по изучаемой проблеме дал возможность сделать выводы. Задачи, выступая в роли конкретного материала для формирования знаний, дают возможность связать теорию с практикой. Их решение формирует у детей практические умения, необходимые человеку в повседневной жизни. Работая с задачами, ученик понимает, что многие математические понятия имеют место в реальной жизни. Задачи способствуют развитию логического мышления, умения

проводить анализ и синтез, абстрагировать, обобщать, конкретизировать, видеть связи, существующие между явлениями, а также способствуют воспитанию терпения, настойчивости, воли, формированию интереса к процессу поиска решения.

Правильно организованная работа по обучению младших школьников решению задач станет основой для успешной деятельности по работе с задачами в средней и старшей школе.

Моделирование как средство познания в науке стало развиваться в XX веке, получив признание во многих ее отраслях. В настоящее время прием моделирования достаточно широко используется в разных видах научной деятельности. Его суть заключается в том, что для изучения объекта выбирается или строится объект (модель), относительно похожий на тот, который изучается. Иными словами, моделирование – это замена абстрактных предметов, действий реальными объектами – уменьшенными образами, моделями, а также их заменителями: схемами, рисунками, чертежами [9, с. 89].

В современной системе образования моделирование рассматривается с точки зрения формирования его как одного из учебных действий, которое входит в группу познавательных универсальных учебных действий [7, с. 26]. Выпускники начальной школы должны научиться использовать знаково-символические средства представления информации для создания моделей изучаемых объектов и процессов, схем решения учебных и практических задач, что связано с действием моделирования [20, с. 8].

Обучение моделированию является важной составляющей практики преподавания, т.к. оно используется в начальной школе не только как основное средство усвоения математических понятий, но и как материал, который способствует развитию математического мышления и творческой деятельности учащихся, а также формирует умение применять теорию на практике.

Процесс моделирования предполагает выполнение следующих действий:

1. Анализ объекта/материала, подлежащего моделированию.
2. «Перевод» данных на язык знаков и символов. Особое внимание уделяется взаимно-однозначному соответствию между выделенными элементами и элементами модели. Без этого модель не будет давать правильного представления об изучаемом явлении.
3. Обозначение одинаковых отношений и элементов одинаковыми символами, а разных - разными.
4. Изменение модели.
5. Соотнесение модели с реальным объектом (который моделировался). Это позволяет получить новую информацию об исследуемом объекте, глубже изучить его суть. Данные действия являются целью моделирования [16, с. 60].

Процесс моделирования предполагает наличие объекта исследования, субъекта (исследователя), перед которым стоит задача и модели, которые создаются для приобретения важной информации об изучаемом объекте и которые необходимы для решения поставленной задачи. Модель может быть «копией» объекта, оформленной в ином масштабе, с отсутствием второстепенных деталей, а может отображать реальный объект более абстрактно - являться его словесным описанием по определенным правилам [13, с. 77].

Модель – аналог реального процесса, объекта или явления, используемый как заменитель оригинала; специально созданный в виде чертежа, схемы, математической формулы объекта. Один объект может быть представлен несколькими моделями, а разные объекты – одной [9, с.88].

В математическом моделировании модель представляет собой некую теоретическую копию, которая в математической форме отражает основные законы и свойства исследуемого объекта [5, с. 55].

При построении модели необходимо выделить наиболее существенные свойства объекта, которые необходимы для ее последующего использования.

Модель должна обладать следующими свойствами [13, с.78]:

- адекватность – довольно точное отражение свойств изучаемого объекта;
- оконченность – каждая модель отражает объект только в конечном числе его отношений и свойств;
- простота – модель отражает только важные стороны изучаемого объекта;
- информативность – модель содержит всю необходимую информацию об изучаемом объекте в пределах, определенных при построении гипотез;
- гибкость – модель дает возможность отражения разных ситуаций при изменении условий [13, с. 78].

Единой классификации моделей нет. Выделяют:

- 1) по области применения: учебные модели (наглядные пособия, тренажеры), игровые, опытные (аналоги объектов, используемые для исследования их характеристик), исследовательские (применяются для исследования процессов или явлений);
- 2) по способу представления: материальные модели (предметные, которые имеют реальное воплощение и отображают физические свойства оригинала) и информационные, не имеющие материального воплощения.
- 3) по типам средств, используемых для построения модели: схематизированные и знаковые [9, с. 90].

Более полная классификация была разработана Л. П. Стойловой. Она выделяет словесные, математические и вспомогательные виды моделей.

Словесная модель - форма высказываний (утверждения, требования).

Математическая модель (арифметический и алгебраический методы решения задачи) – описание реального процесса на языке математики.

Вспомогательные модели подразделяются на схематизированные (предметные, графические, словесно-графические) и знаковые. Они обеспечивают переход от текста к математической модели [17, с. 201].

Прием моделирования широко используется в начальных классах при обучении решению задач. Многие методисты и психологи рассматривают процесс решения задачи как поиск системы моделей. Модель является некой формой отражения строения задачи, а ее преобразование осуществляется с помощью обобщения, абстрагирования и построения математической модели. Овладение моделированием определяет успех решения задачи, поэтому обучение данному приему должно иметь место в процессе формирования у младших школьников умения решать задачи [3, с. 27].

Задача – это словесная модель некоторого явления (ситуации, действия). Реальные объекты и процессы, описанные в задаче, бывают настолько сложны и многогранны, что наилучшим способом их изучения становится построение и исследование модели. Обучающийся в процессе работы с задачей не имеет возможности непосредственно исследовать описанную ситуацию. Смысл решения состоит в том, что ситуацию необходимо описать посредством математических символов. Поэтому наиболее важными для обучающегося становятся количественные характеристики данной ситуации и характер связей между ними. Следовательно, чтобы решить задачу, ученику необходимо научиться «отбрасывать» второстепенные детали и оставлять те, которые важны для записи решения. Так, обучающийся строит абстрактную модель, реально соответствующую описанной в задаче ситуации. От того, насколько правильно он построит модель, зависит правильность ее решения. Правильно подобранная модель облегчает процесс решения задачи [15, с. 12].

Осуществляя манипуляции с теми или иными предметами, пробуя заменить один на другой, являющийся похожим по необходимому признаку, младшими школьниками выявляются параметры предметов, представляющие собой величины – характеристики, относительно которых возможно установление отношений равно, неравно, больше, меньше. Используется графическое моделирование выборочной записью упражнения в тетради. Например, Т.А. Лавриненко считает, применение следующих приемов

предметного моделирования простых задач на сложение и вычитание является оптимальным [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Рассмотрим примеры упражнений.

Положите три красных кружка, а ниже положите 5 синих кружков. Сколько всего кружков вы положили?

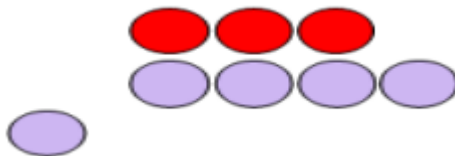

Рис. 1.3. Пример использования моделирования на уроках математики

Положите 6 квадратов, а теперь 2 уберите. Сколько осталось квадратов?

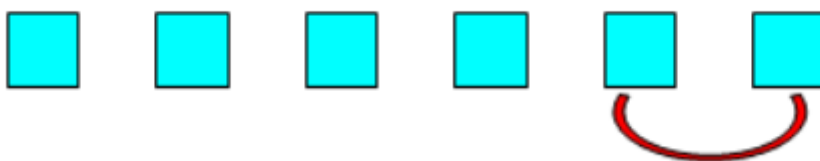

Рис. 1.4. Пример использования моделирования на уроках математики

Положите три круга, а внизу положите на 2 квадрата больше. Сколько вы положили квадратов? Как вы выкладывали квадраты?

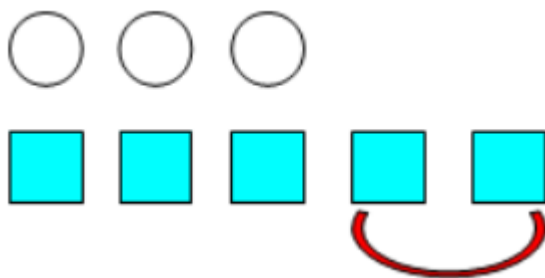

Рис. 1.5. Пример использования моделирования на уроках математики

Положите 7 желтых треугольников, а внизу красных треугольников положите на 3 меньше, чем желтых. Сколько красных треугольников вы положили? Как догадались?

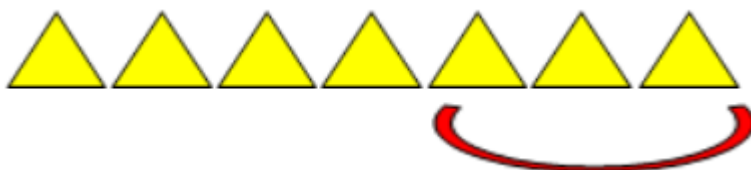

Рис. 1.6. Пример использования моделирования на уроках математики

Положите 5 квадратов. Ниже положите 3 круга. Чего больше? Насколько больше? Как вы догадались?

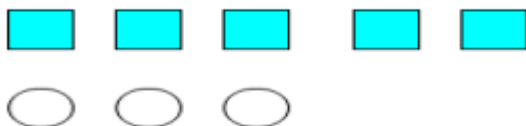

Рис. 1.7. Пример решения задачи посредством моделирования

Когда учащиеся познакомились со знаками «+» и «-», они продолжают выполнять практические упражнения, используя метод графического моделирования, представляющий собой обоснование выбора арифметического действия.

Приведем пример задачи. *На ветке сидело 8 воробьев (положите 8 палочек), 3 воробья улетели (отодвинули 3 палочки). Сколько воробьев осталось? Какое действие выберем? (Отодвинули, значит, «вычитание»).*

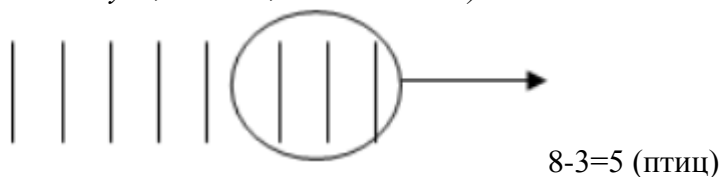

Рис. 1.8. Пример задачи с использованием графического моделирования

Младшие школьники должны освоить нанесение на построенную модель данных задачи и ее требований. Среди педагогов бытует следующий прием: неизменные данные учащийся фиксирует на модели ручкой, а промежуточные результаты и итоговый результат наносит с помощью карандаша, сохраняя возможность их последующей корректировки. Это стимулирует учащихся анализировать полученные результаты и объективно их оценивать [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Для обобщения представлений о применении в моделировании отрезков возможным является выполнение следующего упражнения (рис.1.12):

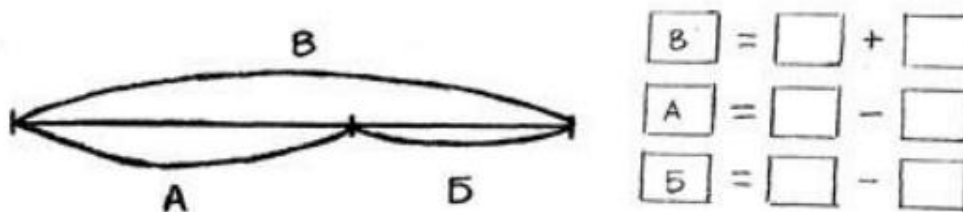

Рис. 1.12. Пример решения задачи посредством моделирования

Так как моделирование с использованием отрезков отражено в учебниках и рабочих тетрадях, педагог обязан применять данные задачи в процессе проведения уроков. Особенно выделим те, которые требуют для решения задачи и нахождения ответа выбрать верную модель.

«В течение жизни человек спит 25 лет. 5 лет из них он видит сны. Сколько лет в течение жизни человек спит и не видит снов?»

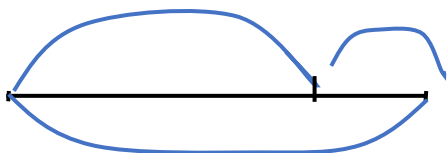

Рис. 1.13. Пример решения задачи посредством моделирования

Рекомендуется, помимо непосредственно выбора оптимальной схемы, дать объяснение правильности или ошибочности той или иной схем. Каким образом следует поменять условие задачи, чтобы это способствовало ее решению, руководствуясь схемой? Четвертый этап решения задачи в данном случае (при обучении применению моделирования рассматриваемого вида) выступает в качестве ключевого. Особое место отводится задачам, предполагающим составление задач с использованием готовых схем.

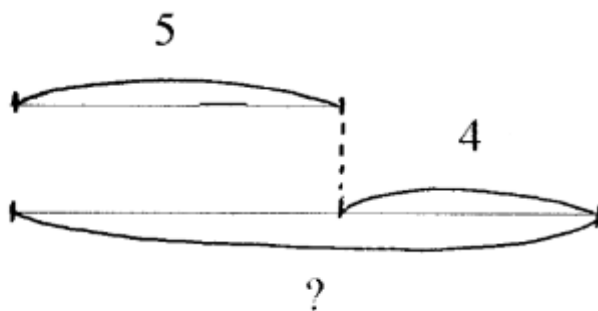

Рис. 1.14. Задача средствами моделирования на соответствие

Подбери к схеме соответствующий текст задачи:

- а) В конкурсе красоты приняли участие 5 бабочек махаонов, а бабочек адмиралов – на 4 больше. Сколько адмиралов участвовало в конкурсе?*
- б) В конкурсе красоты приняли участие 9 бабочек адмиралов, а махаонов на 4 меньше. Сколько махаонов участвовало в конкурсе?*
- в) В конкурсе красоты приняли участие 5 бабочек махаонов, а бабочек адмиралов на 4 больше. Сколько всего бабочек приняли участие в конкурсе?*
- г) В конкурсе красоты приняли участие 5 бабочек махаонов, это на 4 меньше, чем бабочек адмиралов. Сколько адмиралов приняло участие в конкурсе?*
- д) В конкурсе красоты приняли участие 5 бабочек махаонов и 9 бабочек адмиралов. На сколько больше адмиралов приняли участие в конкурсе?*

Как только младшие школьники успешно освоят моделирование с использованием отрезков, можно переходить к моделированию при помощи схем, более легко поддающемуся изучению и применению их на практике. Однако учителю необходимо сразу продемонстрировать, что выявление отношений между данными задачи может вызывать затруднения.

При создании моделей любого вида важно правильно определить, что должно быть включено в нее, какие средства (символы, знаки) будут употребляться для каждой составляющей текста. Необходимо определить, какие из них будут иметь одинаковую символику, а какие – разную [3, с. 29].

При работе с задачами используются как схематизированные, так и знаковые модели. К схематизированным относятся предметные, графические и словесно-графические. Предметные модели задач обеспечивают физическое действие с предметами. Они могут создаваться из каких-либо предметов (пуговиц, палочек, и т.д.). Графические модели используются для обобщенного схематического воссоздания ситуации, описанной в задаче. К ним относят: рисунок; график; чертеж; схема. Словесно-графические модели задач могут быть выполнены как на естественном языке (краткая запись, таблицы), так и на математическом, когда используются математические символы [5, с. 56].

Одним из видов моделей, с которыми знакомятся дети в 1 классе, является краткая запись – представление в емкой форме содержания задачи с помощью опорных слов, значений известных величин и связей между ними. Она должна быть логически завершенной, наглядно отражать связь между величинами. Но часто при выборе арифметического действия обучающийся обращает внимание только на опорные слова, а ситуацию, предложенную в задаче, не анализирует. В данном случае, краткая запись тормозит поиск решения, не давая возможности школьникам в полной мере представить жизненную ситуацию, описанную в задаче, осмыслить зависимости между величинами, а потому они механически манипулируют числами. Чтобы избежать таких ошибок, обучающимся необходимо предложить составить модель другого вида [15, с.13].

В 1 классе чаще используется модель-рисунок. Сначала лучше использовать рисунок сюжетный, после – предметный, а затем – схематический (в виде геометрических фигур) [5, с. 57].

Построение чертежа целесообразно использовать при работе с задачами, в которых присутствуют отношения значений величин, а также при решении задач на движение. Необходимо соблюдать отношения, указанные в условии: большее расстояние изображать большим отрезком, меньшее – меньшим. Чертеж наглядно иллюстрирует отношение значений величин, а в задачах на движение помогает схематически изобразить описанную ситуацию [5, с. 57].

Схема – чертеж, на котором все взаимосвязи величин передаются без соблюдения масштаба. Ее использование эффективно по ряду причин:

- 1) исключает пересчет (как и чертеж);
- 2) может использоваться при решении задач с большими числами, буквенными данными;
- 3) дает возможность подняться на довольно высокую ступень абстрактности, поскольку не отражает никаких других отношений, кроме количественных; выбор действий происходит не с учетом «главного» слова, а исходя из тех происходящих изменений, отраженных в модели;
- 4) их использование способствует формированию способа действия в решении задач одного типа.

Со схемой можно знакомить обучающихся уже во втором классе при решении обратных задач, решении задачи разными способами и т.п [11, с. 40].

Графическая наглядность» очень важна в процессе обучения младших школьников решению задач, поскольку является средством развития сложных форм конкретного мышления и формирования представлений о математических понятиях. По мнению Л. Ш. Левенберг, эта наглядность не только помогает школьникам осознаннее определить невидимые связи между величинами, но и стимулирует их мыслительную активность, поиск более рациональных путей решения, учит умениям применять знания на практике [8, с. 103].

Таблицы применяются при решении задач на тройку пропорциональных величин: цена - количество - стоимость; время - скорость - расстояние. Этот вид модели схож с краткой записью, но в нем данные не расставляются по строчкам к опорным словам, а оформляются в таблице.

Таким образом, прием моделирования в процессе решения задач заключается в том, что для изучения некоего объекта (задачи) строят еще объект (модель), который в каком-либо отношении подобен первому. Новый объект исследуют, с его помощью решают поставленные задачи, а результат далее переносят на первоначальный объект.

Использование моделирования при работе с задачами направлено на формирование математического мышления и способов осуществления поиска плана решения на основе данного приема, пути развития необходимых для реализации этого умения и способов действий. Модели помогают понять смысл описанной ситуации, а затем найти ее возможное решение, овладеть умением записывать задачу с помощью построения рисунка, схемы, обосновать каждый этап анализа задачи, а также проверять правильность ее решения [19, с. 457].

Использование приема моделирования в начальной школе при обучении решению задач, приводит к тому, что в дальнейшем младший школьник будет использовать данный прием как наиболее результативный способ решения математической задачи.

Условия использования приема моделирования при обучении младших школьников решению задач

Процесс обучения младших школьников моделированию – довольно сложный вид работы педагога. Для того, чтобы он был эффективен, необходимо соблюдать ряд условий.

Во-первых, моделирование в процессе решения задачи должно проходить поэтапно. Выделяют следующие этапы моделирования [9, с. 89]:

- 1 этап – предварительный анализ текста;

2 этап – перевод условия задачи на язык математики; определение необходимых данных и искомого для решения задачи и описание математическими способами связей между ними (построение модели);

3 этап – работа с моделью – решение внутри модели: последовательное осуществление решения задачи (в зависимости от способа решения задачи);

4 этап – интерпретация – переведение полученного решения на язык, с помощью которого была сформулирована задача изначально; процесс соотнесения результатов с текстом задачи.

Каждый из перечисленных этапов имеет свое содержание, состав операций и свои средства. Предварительный анализ способствует пониманию смысла задачи. Он заключается в определении ключевых слов текста задачи. В деятельности моделирования данный этап является подготовительным для дальнейших действий построения модели [4, с. 61].

В процессе перевода текста (второй этап) становятся видимыми связи между данными, которые были скрыты в тексте задачи. Это способствует осуществлению поиска и нахождению решения. Чтобы облегчить его, обучающимся предлагается построить вспомогательные модели. В данном случае процесс решения задачи представляет собой переход от одной модели к другой: от словесной модели ситуации к вспомогательной (рисунки, схемы и т.д.); а от нее – к математической, на которой происходит непосредственно решение задачи.

Осмысление обучающимися задачи также проходит поэтапно и включает:

1 – переход от словесной модели к образу. Его трудность заключается в том, что обучающемуся необходимо уметь отвлечься от довольно ярко выраженных свойств описанного предмета или конкретности текста задачи.

2 – переход от мысленной модели к знаково-символической. Трудность перехода состоит в правильном выборе действия [9, с. 89].

Работу с моделью – 3 этап – можно проводить в нескольких направлениях: а) достраивание модели, исходя из перекодировки данных в задаче; б) изменение типа модели, иными словами, ее переконструирование [9, с. 89].

Основное назначение моделирования – получение новых сведений о реальности или ее описание, поэтому важным этапом деятельности моделирования является интерпретация результатов – соотнесение полученных результатов с текстом задачи. Главным при проверке ответа задачи для деятельности моделирования является не определение его правильности, а соотнесение полученных данных с их описанием в тексте задачи [9, с. 90].

Во-вторых, применение моделирования должно определяться уровнем подготовленности обучающихся к восприятию и осознанию материала. При этом важно учитывать, что степень подготовки обучающихся при построении и последующей работе с моделью определяется не путем выявления степени владения учеником техникой построения модели, а степенью подвижности его образного мышления, насколько он готов к мысленно преобразовать образно-знаковые модели [9, с. 90].

В-третьих, при обучении младших школьников решению задач необходимо использовать разные виды моделей.

Построение предметной модели способствует обогащению чувственных представлений и опыта школьника. Она используется при ознакомлении с решением задачи нового вида и позволяет реализовать принцип наглядности, в соответствии с которым обучение строится на образах, непосредственно воспринимаемых детьми [6, с. 42].

Краткая запись – часто встречающийся вид модели; он способствует облегчению процесса перехода от словесной модели (текста задачи) к представлению ситуации, описанной в ней. С ней необходимо знакомить в конце 1 класса, т.к. младшие школьники

на данном этапе обучения уже способны записывать текст. Удачно введение краткой записи параллельно с рисунком.

Рисунок в 1 классе используется часто, поскольку в задачах описываются доступные ребенку-первокласснику предметы; процесс рисования в данном возрасте является развивающим упражнением моторики рук [15, с. 13].

Но не следует чрезмерно использовать рисунок, поскольку учащиеся тогда не будут понимать важности выбора арифметического действия; процесс рисования занимает много времени, а сам рисунок не способствует формированию умения переводить текст задачи на математический язык. Рисунки часто не позволяют младшему школьнику отойти от внешних признаков и увидеть существенное, которое и объединяет задачи [5, с. 58].

Таблица используется при решении задач с процессами купли-продажи, движения, работы, нахождения целого по части или количеству частей и др.

Чертеж применяется, когда числовые данные, имеющиеся в задаче, дают возможность изобразить их на отрезке определенной длины [4, с. 61].

Со схемой можно знакомить обучающихся уже во втором классе при решении обратных задач, решении задачи разными способами и т.п.

При создании моделей любого вида необходимо определить, какую информацию нужно включить в нее, какие символы нужно употреблять, какие из них будут иметь одинаковую символику, а какие – разную [9, с. 89].

Таким образом, учет вышеперечисленных условий позволит не только достичь планируемых предметных результатов при обучении младших школьников решению задач путем моделирования, но также позволит упорядочить и обогатить знания, полученные обучающимися ранее, вывести и построить новые знания, будет способствовать развитию у младших школьников логического мышления, абстрагирования, умения обобщать, анализировать, иными словами, способствовать формированию у обучающихся метапредметных универсальных учебных действий (познавательных, коммуникативных и регулятивных) [20, с. 9]

Рецензент: Раджабов Т. – д.п.н., ТГПУ им.С.Айни

ЛИТЕРАТУРА

1. Бантова М. А. Методика преподавания математики в начальных классах. Учеб. пособие для учащихся школьных отд-ний пед. училищ / М. А. Бантова Г. В.Бельтюкова, А. М. Полевщикова. – М.: Просвещение, – 1976. – 335 с.
2. Белошистая А. В. Методика преподавания математики в начальной школе / А. В. Белошистая. – М.: Владос, 2005. – 455с.
3. Бородулько М. А. Обучение решению задач и моделирование / М. А. Бородулько, Л. Г.Стойлова // Начальная школа. – №8. – 2014. – С. 26-32.
4. Вендина А. А. Моделирование при решении текстовых задач в начальной школе / А. А. Вендина // Проблемы и перспективы развития образования в России. – 2017. – 47. – С. 59-63.
5. Гавриш А. И. Виды моделей при работе над текстовыми задачами в начальной школе / А. И. Гавриш // Современное образование – Актуальные вопросы, достижения и инновации: Сборник статей. – 2017. – С. 55-59.
6. Григорьева Ж. В. Развитие визуального мышления первоклассников на первых уроках математики / Ж. В. Григорьева // Начальная школа. – 2011. – № 8. – С. 42-46.
7. Клепинина З. А. Моделирование в системе универсальных учебных действий / З. А. Клепинина // Начальная школа. – 2012. – № 1. – С. 26-29.
8. Левенберг Л. Ш. Рисунки, схемы и чертежи в начальном курсе математики / Л. Ш. Левенберг. – М.: Просвещение, – 2011. – 168с
9. Магомеддибирова З. А. Обучение младших школьников моделированию при решении математических задач / З. А. Магомеддибирова // Известия ДГПУ. Психолого-педагогические науки. – 2012. – № 2. – С. 88-93.
10. Москвичева Н. С. Педагогический опыт: Метод моделирования при решении текстовых задач // Всероссийский социальный проект «Страна талантов» [Официальный сайт]. URL: <https://stranatalantov.com/publications/5584/> (дата обращения: 11.12.2016).

11. Муртазина Н. А. Теоретические основы применения графического моделирования при обучении младших школьников математике / Н. А. Муртазина // Начальная школа плюс до и после. – 2012. – №3. – С. 38-42.
12. Новичихина В. И. Обучение моделированию при решении текстовых задач // Интернет-библиотека учебно-методических материалов «EduContest.Net» [Официальный сайт]. URL: <https://educontest.net/ru/230420/> (дата обращения: 01.12.2016).
13. Пальчикова Н. Ю. Информатика: учебное пособие для студентов, получающих образование в области физической культуры / Н. Ю. Пальчикова; М-во спорта Российской Федерации, - Хабаровск: ФГБОУ ВПО ДВГАФК, – 2012. - 109 с.
14. Петерсон Л. Г. Математика 1 класс. Методические рекомендации / Л. Г. Петерсон. – М.: Баласс, 2015. – 397с.
15. Полосина И. И. Моделирование при решении младшими школьниками текстовых арифметических задач / И. И. Полосина // Актуальные вопросы современной психологии и педагогики: Сборник докладов Международной научной конференции. – 2015. – С. 12-14.
16. Салмина Н. Г. Применение нетрадиционных уроков в обучении математике / Н. Г. Салмина // Первое сентября, приложение «Математика». – 2010. – №25. – С. 30 - 32.
17. Стойлова Л. П. Теоретические основы начального курса математики: учеб. пособие для студ. учреждений сред. проф. образования / Л. П. Стойлова. — М.: Издательский центр «Академия», 2014 — 272 с.
18. Темербекова А. А. Методика преподавания математики: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.А. Темербекова. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, – 2013. – 365 с.
19. Толмачева Е. С. Использование моделирования в процессе обучения решению текстовых задач на уроках математики в начальной школе / Е. С. Толмачева // Студенческая наука и XXI век. – 2012. – №9. – С. 457-460.
20. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования / М-во образования и науки Рос. Федерации. – 6-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 2014. – 35 с

МОДЕЛСОЗӢ ДАР МАШҒУЛИЯТӢ АЗ ФАНИ МАТЕМАТИКА ХАНГОМИ ТАЪЛИМИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Дар ин мақола муаллиф мафҳуми моделсозиро хангоми ҳалли масъалаҳои матнӣ барои мактаббачагони синфҳои ибтидоӣ баррасӣ кардааст. Моделсозӣ ин иваз кардани амалҳо бо объектҳои воқеӣ бо амалҳо бо қолибҳои камкардашуда, мисолҳо, иваз кардани онҳо бо графикҳо: расмҳо, диаграммаҳо, нақшаҳо, чадвалҳо ва ғайра мебошад. Модел бояд ба мактаббачагон дар дарки мундариҷаи масъала, муайян кардани робитаи байни маълумоти умумӣ қумак расонад. ва ахбороти зарурӣ, роҳҳои гуногуни ҳалли масъала, пайдо кардани муносибатҳои навро, ки дар масъала инъикос наёфтаанд. Ба андешаи муаллиф, тафаккури мактаббачагони хурдсол хангоми истифодаи схемаву моделҳои гуногун дар раванди таълим инкишоф меёбад, ки дар шакли аёнӣ ва дастрас хусусият ва робитаҳои пинҳонӣ ашро инъикос мекунанд. Муҳаққиқ инчунин бар ин назар аст, ки усули моделсозӣ дар муассисаҳои таълимии муосир барои рушди чунин фаъолиятҳои мураккаби маърифатӣ, аз қабилӣ рамзгузорӣ ва рамзкушоӣ, ба низом даровардани дониш, ташаккули тафаккури системавӣ ва рушди малакаҳои ҳисоббарорӣ замина мебошад. Мақсади асосии таълими математика ташаккул додани қобилияти фикрронии мантиқӣ ва математикӣ мебошад. Татбиқи ин мақсад тавассути истифодаи намунаҳои гуногуни ёрирасон дар раванди таълими математика, ҳалли масъалаҳои гуногуни матнӣ, мантиқӣ ва ғайристандартӣ ба даст оварда мешавад. Қори омӯзгор ҳоло муҳим ҳисобида мешавад. Мавзӯи ба хонандагон омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ тавассути моделсозӣ хеле муҳим арзёбӣ гардида, дар ташаккули фаъолияти зехнӣ, маҳорат, малака ва ташаккули дониш ва ҷаҳонбинии илмӣ онҳо дар раванди таълим нақши муҳим дорад. Тавсифи сохтори масъалаи математикӣ дода шудааст. Мафҳуми «модел» ва хусусиятҳои он ба таври муфассал шарҳ дода шудаанд. Дар мақола шартҳои истифодаи усулҳои моделсозӣ хангоми таълим ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ барои ҳалли масъалаҳо муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: моделсозӣ, модел, масъалаи математикӣ, раванди таълим, ҳалли масъалаҳо, идоракунии раванди таълим, давлатӣ, таълимӣ, стандарти таҳсилоти умумии ибтидоӣ.

МОДЕЛИРОВАНИЕ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В данной статье автор исследует понятие моделирования при решении текстовых задач для младших школьников. Моделирование — это замена действий с реальными предметами действиями с уменьшенными шаблонами, примерами с заменой их графиками: рисунками, схемами, планами, таблицами и т. д. Модель должна помочь учащимся разобраться в содержании проблемы, выявить связь между общей информацией и искомой информацией, найти различные пути решения проблемы, найти новые отношения, не отражающиеся в проблеме. По мнению автора, мышление младших школьников развивается при использовании ими в процессе обучения различных схем и моделей, которые в наглядной и доступной

форме отражают характер и скрытые связи предметов. Исследователь также считает, что метод моделирования в современных образовательных учреждениях является основой для развития такой комплексной познавательной деятельности, как кодирование и декодирование информации, систематизация знаний, формирование системного мышления и развитие вычислительных навыков. Основной целью обучения математике является развитие способности мыслить логически и математически. Реализация этой цели может быть достигнута за счет использования разного рода вспомогательных примеров в процессе обучения математике, решения разного рода текстовых, логических, нестандартных задач. Работа учителя в настоящее время считается необходимой. Тема обучения учащихся решению текстовых задач посредством моделирования очень актуальна и играет важную роль в формировании интеллектуальной деятельности, навыков, умений и развитии их знаний и научного мира в процессе обучения. Дается описание структуры математической задачи. Подробно описывается понятие «модель», его характеристика. В работе указаны условия использования приемов моделирования при обучении младших школьников решению задач.

Ключевые слова: моделирование, модель, математическая задача, образовательный процесс, решение задач, управление образовательным процессом, государственный, образовательный, стандарт начального общего образования.

SIMULATION IN MATHEMATICS LESSONS DURING TEACHING SOLVING TEXT PROBLEMS IN PRIMARY CLASSES

In this article, the author explores the concept of modeling when solving word problems for primary schoolchildren. Modeling is the replacement of actions with real objects with actions with reduced templates, examples, replacing them with graphs: drawings, diagrams, plans, tables, etc. The model should help students understand the content of the problem, identify the connection between general information and the required information, find different ways to solve the problem, find new relationships that are not reflected in the problem. According to the author, the thinking of younger schoolchildren develops when they use various schemes and models in the learning process, which in a visual and accessible form reflect the nature and hidden connections of objects. The researcher also believes that the modeling method in modern educational institutions is the basis for the development of such complex cognitive activities as encoding and decoding information, systematization of knowledge, the formation of systems thinking and the development of computational skills. The main purpose of teaching mathematics is to develop the ability to think logically and mathematically. The implementation of this goal can be achieved through the use of various kinds of auxiliary examples in the process of teaching mathematics, solving various kinds of text, logical, and non-standard problems. The job of a teacher is now considered essential. The topic of teaching students to solve word problems through modeling is very relevant and plays an important role in the formation of intellectual activity, skills, abilities and the development of their knowledge and the scientific world in the learning process. A description of the structure of the mathematical problem is given. The concept of "model" and its characteristics are described in detail. The paper specifies the conditions for using modeling techniques when teaching primary schoolchildren to solve problems.

Key words: modeling, model, mathematical problem, educational process, problem solving, management of the educational process, state, educational, standard of primary general education.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Диловар Анварович* - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ассистент, кафедраи «Фанҳои табиӣ ва методикаи таълими онҳо». **Суроға:** 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16.

Сведения об авторе: *Абдуллоев Диловар Анварович* - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, ассистент, кафедра естественных и математических наук и методики их преподавания. **Адрес:** 735360, г.Куляб, Республика Таджикистан, улица С.Сафарова, 16.

Information about the author: *Abdulloev Dilovar Anvarovich* - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Assistant, Department of Primary Education. **Address:** 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarov street, 16.

АНАЛИЗ ПРАВДОПОДОБНОСТИ ДИСТРАКТОРОВ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Мансурова Л.Б.

Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан

При разработке тестовых заданий существует общая цель, которая состоит в том, чтобы тест или тестовые задания имели необходимую степень надёжности и валидности для дальнейшего их использования в педагогических измерениях [1, 2]. Для обеспечения надёжности и валидности теста обычно проводится апробация тестовых заданий, после чего из всех апробированных заданий выбираются те, которые соответствуют критериям тестологии. После апробации набор заданий для конструирования нового теста осуществляется на основе анализа заданий. Анализ заданий широко используется для определения различных статистических и психометрических параметров ответов экзаменуемых на каждое задание [3, 4, 5, 13, 14, 15]. Чтобы выявить психометрические параметры тестовых заданий, необходимо оценить роль каждого дистрактора к данному заданию. Поэтому в данной статье рассматривается дистракторный анализ тестовых заданий [8, 9].

В таблицах 1 и 2 приведён результат анализа дистракторов для 2528 абитуриентов, выполнивших 20 тестовых заданий.

По данным, представленным в таблицах, можно получить большую информацию о качестве дистракторов. Например, в первом задании правильным ответом является вариант А, число 37% в столбце указывает на то, что этот процент абитуриентов из 2528 правильно ответили на данное задание, а остальные тестируемые распределились между дистракторами следующим образом: 33% абитуриентов выбрали вариант В, который, возможно, очень правдоподобный, так как его выбрало большое количество абитуриентов; 19% абитуриентов выбрали вариант С; 10% абитуриентов выбрали вариант D в качестве правильных ответов и т.д. По данным, представленным в таблицах, становится ясно, что в дистракторах задания №2 имеются проблемы. Большее количество абитуриентов (33%) выбрали в качестве правильного ответа вариант В, в то время как правильный ответ к заданию – вариант D, который выбрали всего 25% тестируемых. Также проблемы с дистракторами наблюдаются в заданиях №10, №12, №13, №14, где дистракторы имеют преобладающие над правильными ответами проценты.

Таблица 1. Результат выполнения абитуриентами тестовых заданий с ответом на выбор

Номер задания	Варианты ответов				Трудность (p)
	A	B	C	D	
	(%)				
01	<u>37%</u>	33%	19%	10%	0,37
02	17%	33%	24%	<u>25%</u>	0,25
03	10%	<u>55%</u>	17%	16%	0,55
04	23%	27%	<u>32%</u>	17%	0,32
05	<u>32%</u>	18%	26%	24%	0,32
06	20%	<u>45%</u>	28%	6%	0,45
07	22%	23%	<u>30%</u>	23%	0,30
08	15%	43%	11%	<u>32%</u>	0,32
09	<u>27%</u>	18%	25%	30%	0,27

10	20%	33%	<u>27%</u>	19%	0,27
11	40%	<u>29%</u>	20%	10%	0,29
12	19%	33%	20%	<u>26%</u>	0,26
13	26%	23%	<u>25%</u>	25%	0,25
14	21%	32%	22%	<u>23%</u>	0,23
15	<u>44%</u>	21%	17%	17%	0,44
16	27%	<u>35%</u>	23%	14%	0,35

Самым проблемным заданием является №11, где правильный вариант ответа В выбрали всего 29% абитуриентов, а дистрактор А выбрали 40% абитуриентов в качестве правильного ответа. В таблицах 1 и 2 серым цветом выделены задания, дистракторы которых подобраны неправильно. Данные дистракторы не активны и не выполняют свою функцию. Такие дистракторы обычно подлежат переработке или исключению из тестового задания.

Таблица 3. Результаты выполнения абитуриентами тестовых заданий на установление соответствия

№ задания	Элементы левого столбца	Элементы правого столбца					Трудность (р)	Средняя трудность
		1	2	3	4	5		
		(%)						
17	A	19%	<u>38%</u>	16%	13%	13%	0,38	0,29
	B	15%	22%	24%	20%	<u>18%</u>	0,18	
	C	18%	17%	21%	<u>31%</u>	12%	0,31	
	D	<u>29%</u>	14%	15%	19%	22%	0,29	
18	A	13%	16%	<u>46%</u>	14%	11%	0,46	0,47
	B	9%	17%	18%	<u>42%</u>	13%	0,42	
	C	<u>54%</u>	12%	12%	12%	9%	0,54	
	D	14%	<u>45%</u>	10%	16%	14%	0,45	
19	A	18%	23%	18%	<u>32%</u>	8%	0,32	0,32
	B	17%	15%	<u>28%</u>	18%	21%	0,28	
	C	16%	14%	16%	15%	<u>38%</u>	0,38	
	D	17%	<u>31%</u>	17%	21%	13%	0,31	
20	A	14%	17%	13%	13%	<u>42%</u>	0,42	0,32
	B	<u>51%</u>	15%	15%	13%	5%	0,51	
	C	11%	<u>30%</u>	30%	15%	12%	0,30	
	D	11%	26%	<u>30%</u>	19%	14%	0,30	

Для интерпретации тестовых заданий необходимо вычислить точно-бисериальный коэффициент корреляции каждого дистрактора в задании [9,12].

Вычисление проводилось по формуле:

$$(r_{pbis})_1 = \frac{(\bar{X}_1)_j - \bar{X}}{S_x} \sqrt{\frac{p_j}{q_j}},$$

где

$(\bar{X}_1)_j$ – среднее значение индивидуальных баллов абитуриентов, правильно выполнивших j -ое задание теста;

(\bar{X}) – среднее значение всех индивидуальных баллов абитуриентов по тесту; S_x – стандартное отклонение по тесту;

p_j – доля абитуриентов, правильно выполнивших j -ое задание;

q_j – доля абитуриентов, неправильно выполнивших j -ое задание;

Вычислим значения коэффициента точечной бисериальной корреляции задания №1:

Доля абитуриентов, правильно выполнивших задание №1 (табл.1.) равна

$$p_1 = \frac{940}{2528} = 0,37,$$

доля абитуриентов, неправильно выполнивших задание №1:

$$q_j = 1 - p_j;$$

$$q_1 = 1 - 0,37 = 0,63.$$

Далее по формуле 11 вычислим коэффициент точечно-бисериальной корреляции r_{pbis} тестового задания №1:

$$(r_{pbis})_1 = \frac{(\bar{X}_1)_1 - \bar{X}}{S_x} \sqrt{\frac{p_1}{q_1}} = \frac{13,34 - 11,08}{6,16} \sqrt{\frac{0,37}{0,63}} \approx 0,366 \sqrt{0,587} = 0,366 \cdot 0,766 \approx 0,28.$$

Значения коэффициента точечной бисериальной корреляции для всех заданий из таблицы 2 и 3 представлены в таблицах 4 и 5 (правильные ответы подчеркнуты).

По представленным в таблицах данным наблюдаются отрицательные и положительные значения коэффициента корреляции. Отрицательное значение коэффициента корреляции говорит о том, что сильные абитуриенты не выбрали данный дистрактор в качестве правильного ответа.

Коэффициент точечно-бисериальной корреляции для дистракторов в грамотно разработанных тестовых заданиях должен иметь отрицательные значения больше 0,3[10,11].

Если же коэффициент точечно-бисериальной корреляции для дистракторов имеет положительное или близкое к нулю значение, то такие дистракторы необходимо пересмотреть, переработать или исключить из теста [6].

Работая с тестовыми заданиями, абитуриенты из сильной группы, в идеале, должны выбирать правильные ответы, поэтому коэффициент точечно-бисериальной корреляции для правильного ответа в грамотно разработанных тестовых заданиях должен иметь только положительное значение.

Таблица 4. Значения коэффициента точечно-бисериальной корреляции дистракторов заданий с ответами на выбор

Номер задания	Значения $(r_{pbis})_j$ для дистракторов			
	A	B	C	D
1	<u>0,21</u>	- 0,10	- 0,18	- 0,05
2	- 0,18	- 0,08	-0,09	<u>0,29</u>
3	- 0,20	<u>0,46</u>	- 0,26	- 0,25
4	- 0,11	-0,24	<u>0,36</u>	- 0,13
5	<u>-0,06</u>	- 0,08	0,10	-0,05
6	- 0,17	<u>0,44</u>	- 0,32	-0,15

7	- 0,13	- 0,17	<u>0,34</u>	-0,13
8	-0,15	-0,15	-0,17	<u>0,33</u>
9	<u>0,15</u>	-0,17	-0,27	0,19
10	- 0,24	- 0,10	<u>0,28</u>	-0,01
11	0,00	<u>0,13</u>	- 0,23	-0,01
12	- 0,17	- 0,09	-0,01	<u>0,21</u>
13	0,00	-0,04	<u>0,14</u>	-0,15
14	-0,10	-0,15	-0,10	<u>0,31</u>
15	<u>0,26</u>	-0,13	-0,11	-0,16
16	-0,12	<u>0,36</u>	-0,17	-0,22

В нашем случае значение коэффициента точечно-бисериальной корреляции для правильного ответа задания №5 – отрицательное, а для дистрактора С – положительное. Следовательно, можно заключить, что сильные абитуриенты не выбрали правильный ответ на данное задание.

Если же коэффициент точечно-бисериальной корреляции для правильного ответа имеет отрицательное или нулевое значение, то это говорит о том, что абитуриенты ответили на данный вопрос либо путем угадывания, либо это говорит о плохом качестве преподавания английского языка в СОУ, и у абитуриентов есть пробелы в знаниях.

Далее рассмотрим, насколько тестовые задания пригодны для педагогического измерения, и какие тестовые задания подлежат доработке.

Таблица 5. Значения коэффициента точечно-бисериальной корреляции дистракторов заданий на установление соответствия

Номер задания		Значения $(r_{pbis})_j$ для дистракторов				
		1	2	3	4	5
17	A	-0,27	<u>0,32</u>	-0,12	-0,13	-0,03
	B	-0,11	-0,20	-0,09	-0,10	0,47
	C	-0,12	-0,18	-0,17	<u>0,36</u>	-0,06
	D	<u>0,30</u>	-0,11	0,02	-0,19	-0,16
18	A	-0,27	-0,28	<u>0,52</u>	-0,18	-0,13
	B	-0,22	-0,24	-0,28	<u>0,53</u>	-0,10
	C	<u>0,44</u>	-0,23	-0,26	-0,24	-0,08
	D	-0,21	<u>0,53</u>	-0,19	-0,26	-0,21
19	A	-0,17	-0,20	-0,08	<u>0,45</u>	-0,21
	B	-0,06	-0,22	<u>0,29</u>	-0,15	-0,01
	C	-0,15	-0,18	-0,20	-0,20	<u>0,47</u>
	D	-0,17	<u>0,47</u>	-0,10	-0,16	-0,24
20	A	-0,27	-0,21	-0,20	-0,14	<u>0,51</u>
	B	<u>0,49</u>	-0,28	-0,27	-0,15	-0,14
	C	-0,23	<u>0,38</u>	-0,06	-0,17	-0,15

	D	-0,21	-0,01	<u>0,42</u>	-0,19	-0,24
--	----------	-------	-------	-------------	-------	-------

Тестовые задания №1, №2, №3, №4, №5, №6, №7, №8 с ответами на выбор разработаны с целью проверки навыков смыслового чтения и определения уровня знаний лексики и лексикологии английского языка. Для выполнения данных заданий абитуриентам был предложен текст, который необходимо прочитать, понять, ответить на вопросы, найти основную идею и сделать выводы, т. е. уметь работать с текстом.

В данном случае автором предложена интерпретация дистракторов задания №2 с ответами на выбор, где правильным ответом является вариант D (граф.4). Графическая интерпретация дистракторов для задания №2 представлена на рисунке 1.

Read the text and choose the right answer 2 [6].

New Recyclable Plastic

People make plastic products by mixing the plastic with additives. The additives make it difficult to recycle the plastic. To recycle plastic things, people grind them up first, but this new material is not easy to use again.

A laboratory in California made a new type of plastic to deal with this problem. When scientists put the new plastic in a high-acid solution, the plastic and the additives break apart. People can then easily reuse the plastic.

The scientists hope that this new plastic will help the planet and that there will be less plastic.

2	
Recycling plastic with additives is ... process.	
A)	automatic
B)	systematic
C)	symptomatic
D)	<i>problematic</i>

Из рисунка 1 видно, что данная выборка абитуриентов имеет навыки работы с текстом, поскольку 48% абитуриентов из сильной группы и всего 12% абитуриентов из слабой группы сумели правильно ответить на данное задание. Трудность данного задания составляет 0,25%, что является показателем трудного задания так, как только 25% абитуриентов смогли правильно ответить на это задание (табл.1). Большинство абитуриентов – 33% выбрали вариант B в качестве правильного ответа. Дискриминативная сила равна 0,29%. По мнению автора, абитуриенты не имеют навыков работы с текстом, не умеют анализировать прочитанное и не владеют элементарной лексикой английского языка. Задание имеет среднюю дифференцирующую способность и может отличить сильных абитуриентов от слабых по уровню подготовленности.

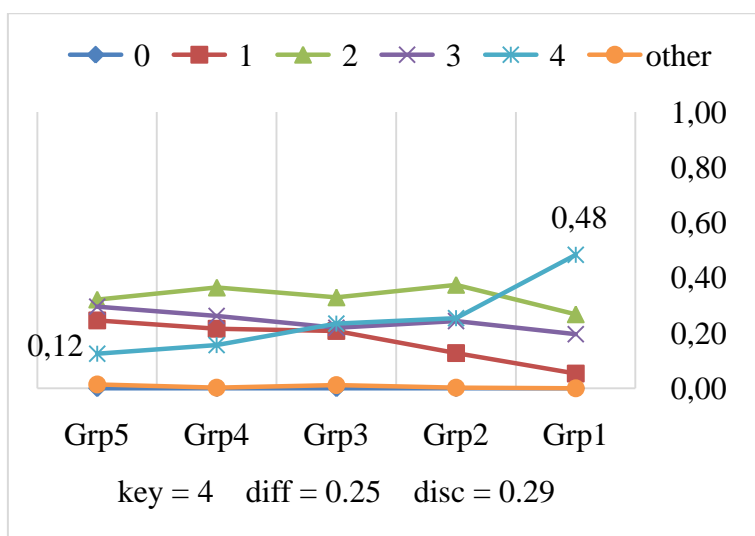

Рис.1. Интерпретация дистракторов задания №2

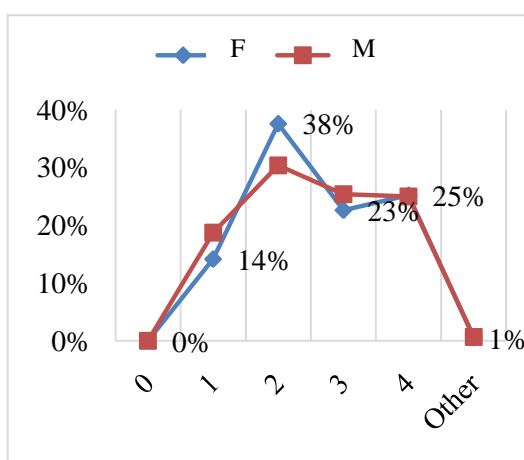
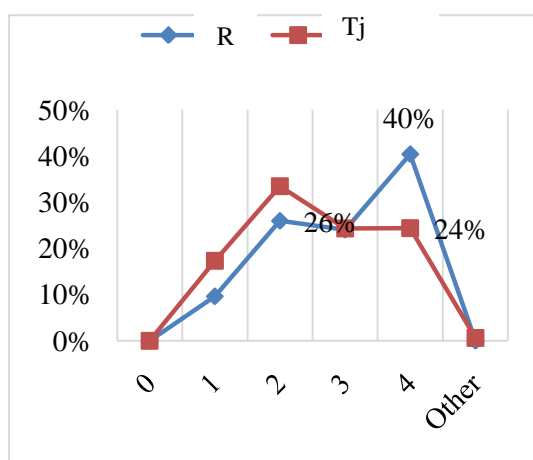

Рис.2 .
Интерпретация дистракторов задания №2 в сравнении с языком обучения

Интерпретация дистракторов задания №2 в сравнении с языком обучения

На рисунке 2 представлен анализ ответов абитуриентов данной выборки на задание №2 в сравнении с языком обучения.

Отсюда видно, что 40% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 24% абитуриентов, окончивших классы с таджикским языком обучения, ответили правильно на данное задание. Таким образом, первые показали лучший результат.

На рисунке 3 представлен сравнительный анализ ответов мальчиков и девочек на задание №2. Из рисунка 3.13. видно, что одинаковое количество мальчиков и девочек – 25% правильно ответили на данный вопрос. Анализируя вышесказанное, можно сделать вывод, что не существует гендерной разницы при ответе на данное задание, и задание разработано корректно для представителей обоих полов.

Анализ задания №11: Тестовое задание №11 с ответами на выбор, где правильным ответом является вариант В (граф.2).

Read the text and choose the right answer 11 [6].

Rock Hyrax Babies

On July, three rock hyrax babies __9__ born at Chester Zoo in England. They weighted less __10__ 250 grams. These furry little animals look __11__ little like a rabbit.

They are much __12__ than elephants but they are __13__ to them. One similarity is that __14__ two large incisors grow like an elephant's tusks.

__15__ the wild, the rock hyrax lives in Africa and in the Arabian Peninsula in rocky land.

They also make up to 20 different __16__ to communicate with one another.

11	A)	the	B)	a	C)	an	D)	-
----	----	-----	----	---	----	----	----	---

Графическая интерпретация дистракторов для задания №11 представлена на рисунке 4. Из рисунка 4 видно, что 42% абитуриента из сильной группы и 16% абитуриентов из слабой группы ответили правильно на данное задание. Трудность составляет 0,29%, что является показателем трудного задания. Дискриминативная сила – низкая, равна 0,13%. Задание не может отличить сильных абитуриентов от слабых по уровню подготовленности. Наибольшее количество абитуриентов выбрали дистрактор А в качестве правильного ответа. Представленные показатели свидетельствуют о том, что абитуриенты имеют недостаточно хорошие знания по теме «Артикли» английского языка (Articles). Видно, что они не различают определённый артикль от неопределённого, в то время, как перед словосочетанием «little like +существительное» должен стоять артикль «а». Также, согласно данным таблицы 4, значение коэффициента бисериальной корреляции для дистрактора А имеет положительное значение ($r_{bis} = 0,00$), что говорит о том, что сильные абитуриенты выбрали этот дистрактор в качестве правильного ответа.

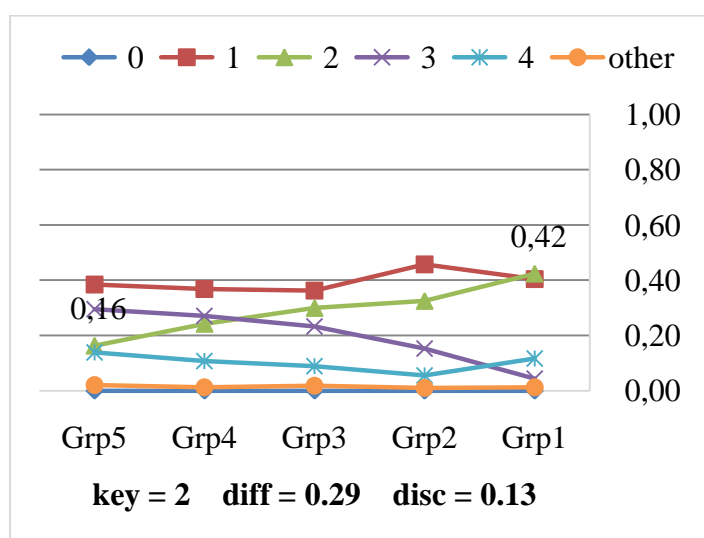
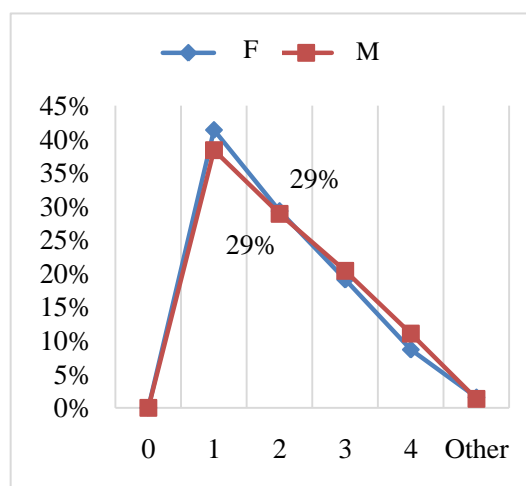
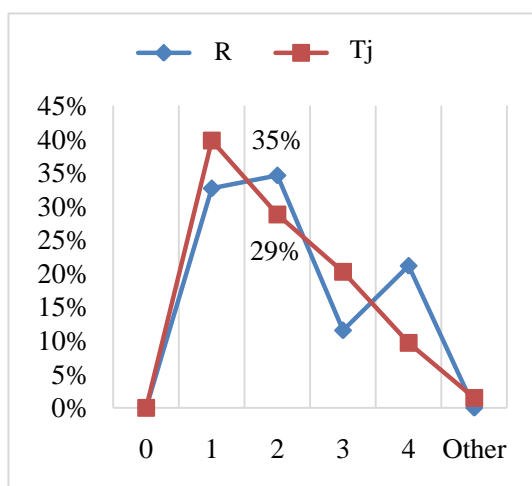

Рис.4. Интерпретация дистракторов задания №11

На рисунке 5 представлен анализ ответов абитуриентов данной выборки на задание №11 в сравнении с языком обучения. Отсюда видно, что 35% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 29% абитуриентов, окончивших классы с таджикским языком обучения, ответили правильно на данное задание. Таким образом, первые показали лучший результат.

На рисунке 6 представлен сравнительный анализ ответов мальчиков и девочек данной выборки на задание №11.

Из рисунка 6 видно, что одинаковое количество мальчиков и девочек – 29% правильно ответили на данное задание. Анализируя вышесказанное, можно сделать вывод, что задание разработано корректно для представителей обоих полов.

Тестовое задание №13 с ответами на выбор, где правильным ответом является вариант С (граф.3).

Read the text and choose the right answer 13 [7].

Rock Hyrax Babies

On July, three rock hyrax babies __9__ born at Chester Zoo in England. They weighted less __10__ 250 grams. These furry little animals look __11__ little like a rabbit.

They are much __12__ than elephants but they are __13__ to them. One similarity is that __14__ two large incisors grow like an elephant's tusks.

__15__ the wild, the rock hyrax lives in Africa and in the Arabian Peninsula in rocky land.

They also make up to 20 different __16__ to communicate with one another.

13	A)	relates	B)	relate	C)	<i>related</i>	D)	relating
-----------	-----------	---------	-----------	--------	-----------	----------------	-----------	----------

Графическая интерпретация дистракторов для задания №13 представлена на рисунке 7. Из рисунка 7 видно, что 40% абитуриентов из сильной группы и 13% абитуриентов из слабой группы ответили правильно на данное задание. Трудность составляет 0,25%, что является показателем трудного задания. Дискриминативная сила – низкая, равна 0,14%. Согласно данным таблицы 1 абитуриенты выбрали ответы на данное задание наугад, так как процент выбора вариантов ответа почти одинаковый для всех дистракторов. Такая проблема возникает в результате того, что экзаменуемые, возможно, не имеют достаточных знаний по теме «Образование времен глаголов» в английском языке. Задание не может отличить сильных абитуриентов от слабых по уровню подготовленности.

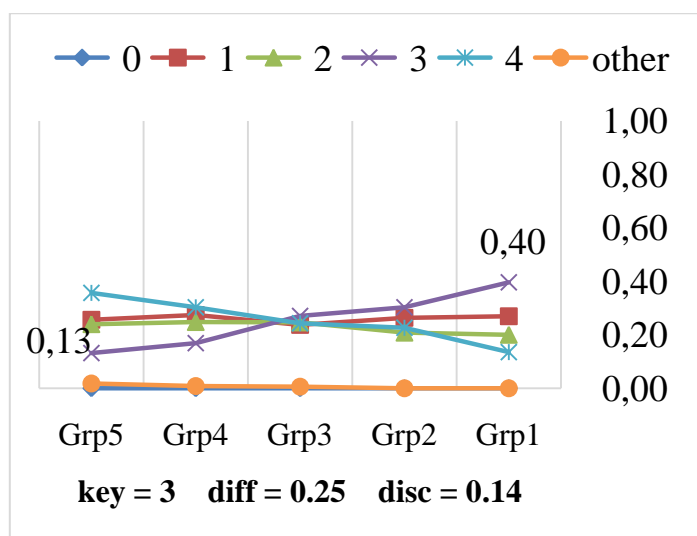
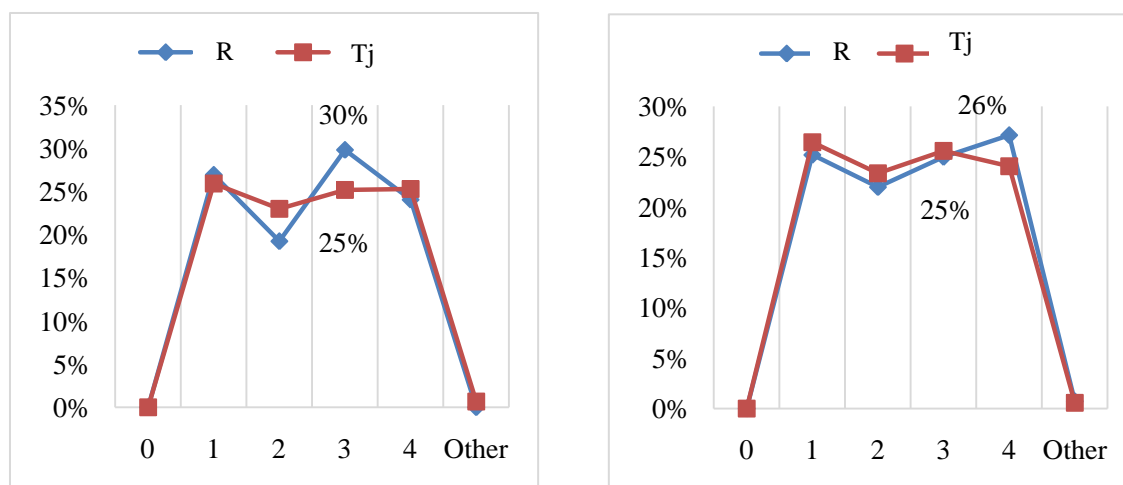

Рис.7. Интерпретация дистракторов задания №13

Из рисунка 13 видно, что 30% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 25% абитуриентов, окончивших классы с таджикским языком обучения, ответили правильно на данное задание. Таким образом, первые показали лучший результат.

На рисунке 8 представлен анализ ответов абитуриентов на задание №13 в сравнении с языком обучения.

На рисунке 9 представлен сравнительный анализ ответов мальчиков и девочек на задание №13.

Из рисунка 9 видно, что 26% мальчиков и 25% девочек правильно ответили на данный вопрос. Анализируя вышесказанное, можно сделать вывод, что при ответе на данный вопрос не наблюдается значительной разницы. Первые и вторые показали практически один результат.

Согласно данным таблицы 1 процент выбора вариантов ответов как для правильного ответа, так и для дистракторов почти одинаков. Это говорит о факторе угадывания ответа абитуриентами.

Задания №17, №18, №19, №20 – на установление соответствия. Абитуриентам необходимо установить соответствие элементов левого и правого столбцов, где один элемент правого столбца является лишним. Максимально возможный балл за каждое задание на соответствие 4 балла.

Данные задания состоят из четырёх подвидов. Каждый подвид задания проверяет определённую форму коммуникации и разработан с целью определения умений и навыков пользования языком:

№17 Match the words with the definitions;

№18 Match the sentences with the continuations;

№ 19 Match the sentences with the replies;

№20 Match the questions with the answers.

В данном случае подробно рассмотрим работу дистракторов задания №17.

17				
Match the words in Column A with the definitions in Column B [7].				
	Column A		Column B	
A)	hero	1)	a person who loses or has lost something, especially a game or contest	
B)	enemy	2)	a person who is admired for great or brave acts	
C)	victim	3)	a person who saves someone from a dangerous or difficult situation	
D)	rescuer	4)	a person harmed, injured or killed as a result of a crime or accident	
		5)	a person who attacks or tries to harm another	

Графическая интерпретация дистракторов для задания №17 представлена на рисунке 10. Из рисунка 10 (граф.4) видно, что максимально возможные 4 балла получили 37% абитуриентов из сильной группы, а из слабой группы ни один абитуриент не смог набрать 4 балла. 3 балла получили 14% абитуриентов из сильной группы и всего 1% экзаменуемых – из слабой группы (граф.3).

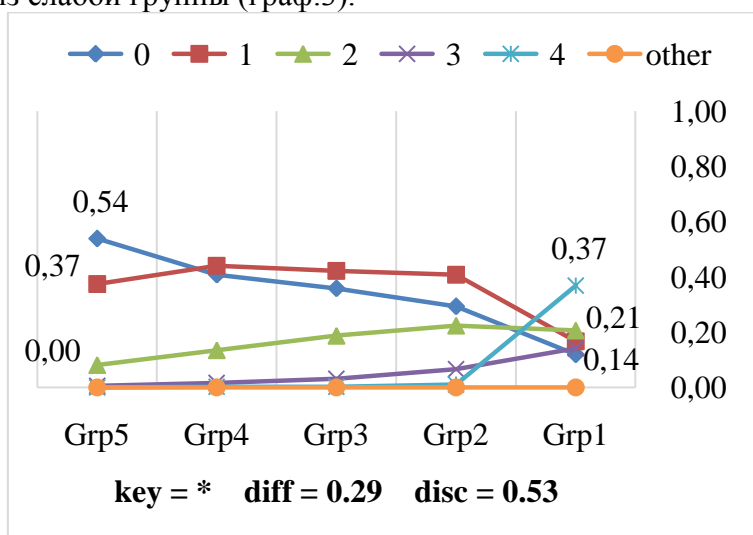
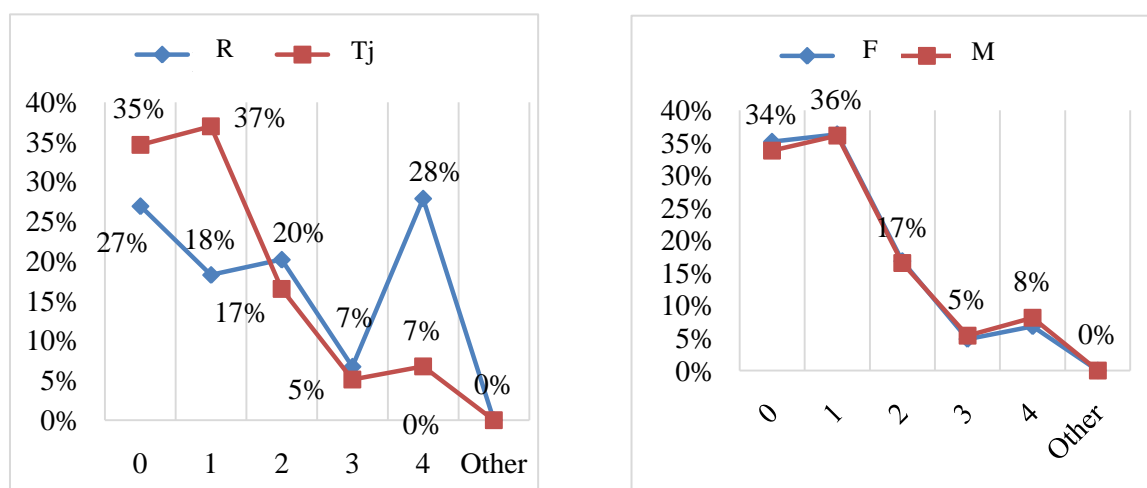

Рис.10. Интерпретация дистракторов задания №17

21% абитуриентов из сильной группы и 8% абитуриентов из слабой группы получили 2 балла. 1 балл получили 17% абитуриентов из сильной группы и 37% экзаменуемых из слабой группы (граф.1). 0 баллов получили 12% абитуриентов из сильной группы и более половины 54% экзаменуемых из слабой группы (граф.0). Средняя трудность составляет 0,29%, что является показателем относительно трудного задания. Дискриминативная сила равна 0,53%. Задание имеет очень хорошую дифференцирующую способность и может отличить сильных абитуриентов от слабых по уровню подготовленности.

На рисунке 11 представлен анализ ответов абитуриентов данной выборки на задание №17 в сравнении с языком обучения. Отсюда видно, что 4 балла получили 28% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 7% экзаменуемых, окончивших классы с таджикским языком обучения. 3 балла получили 7% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 5% экзаменуемых, окончивших классы с таджикским языком обучения. 2 балла получили 20% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 17% экзаменуемых, окончивших классы с таджикским языком обучения. 1 балл получили 18% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 37% экзаменуемых, окончивших классы с таджикским языком обучения. 0 баллов получили 27% абитуриентов, окончивших классы с русским языком обучения, и 35% экзаменуемых, окончивших классы с таджикским языком обучения. Таким образом, абитуриенты, окончившие классы с русским языком обучения показали лучший результат, чем абитуриенты, окончившие классы с таджикским языком обучения.

На рисунке 12 представлен сравнительный анализ ответов мальчиков и девочек на задание №17. Из рисунка 12 видно, что 4 балла набрали 8% мальчиков и 7% девочек. 3 балла набрали одинаковое количество мальчиков девочек – 5%. 2 балла набрали одинаковое количество мальчиков и девочек – 17%. 1 балл набрали одинаковое количество мальчиков и девочек – 36%. 0 баллов набрали 33% мальчиков и 34% девочек.

2 балла набрали одинаковое количество мальчиков и девочек – 17%. 1 балл набрали одинаковое количество мальчиков и девочек – 36%. 0 баллов набрали 33% мальчиков и 34% девочек.

Анализируя вышесказанное, можно сделать вывод, что не существует значительной гендерной разницы при ответе на данный вопрос.

Подводя итоги дистракторного анализа тестовых заданий, можно сделать вывод, что разработанные тестовые задания корректны и позволяют определить минимальный уровень подготовленности абитуриентов по английскому языку. Формулировка всех тестовых заданий соответствует требованиям тестологии. Дистракторы подобраны правильно и соответствуют условиям задания. Выбор терминов соответствует всем образовательным требованиям и стандартам Республики Таджикистан, подобран в соответствии со средним уровнем подготовленности абитуриентов и их возрастными критериями. Однако, выявленные недостатки при ответе на задание №5 можно объяснить, как недостаточно хороший уровень подготовки абитуриентов к вступительным экзаменам и преподавания английского языка в школах. Следовательно, для эффективной подготовки к ЦВЭ на уроках английского языка необходимо обращать внимания на те разделы и темы английского языка, где были выявлены пробелы, и выполнять многочисленные упражнения в соответствии с вышеупомянутыми форматами тестовых заданий.

Рецензент: Шодиев М.С. – к.ф.н., доцент, НИТ при Президенте РТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Аванесов В.С. Из истории психологических тестов (С. 23-34), в учебном пособии "Общая психодиагностика" // Под ред. А.А. Бодалева и В.В. Столина. М.: МГУ, 1987 и др.
2. Аванесов В.С. Проблема качества педагогических измерений // Педагогические измерения, №2, 2004. с.15.
3. Ильина, М. А. Анализ качества тестов с помощью статистических методов обработки данных / М. А. Ильина, Н. Т. Копылова // Математические методы и информационные технологии в социально-экономической сфере: сборник статей по материалам IV всероссийской научно-практической конференции. – Уфа, 2015. – С. 171 – 178.
4. Крокер Л., Алгина Дж. Введение в классическую и современную теорию тестов. Учебник. – М.: «Логос». 2012. с.41 – 45.
5. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. – М.: «Интеллект-центр», 2001. с.150-153.
6. Мансурова Л.Б., Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи саволу масъалаҳои тест аз фанни забони англисӣ. Душанбе, 2019. – 136 с. ISBN 978-99985-980-9-6
7. Мансурова Л.Б., Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи саволу масъалаҳои тест аз фанни забони англисӣ. Душанбе, 2022. – 136 с. ISBN 978-99985-980-9-6
8. Примбетова Г.С., Исакова А.М. Психометрический анализ результатов тестирования в рамках внешней оценки учебных достижений в 2014 году. Журнал. Качество образования в Евразии. 51-64 с.
9. Хусравбеков Л.Д. Дистракторный анализ тестовых заданий по физике/ Л.Д. Хусравбеков в соавторстве // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.- 1/2(62), – Бохтар. 2019. С.170-176 ISSN 2663-5534.
10. Чельшкова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: учеб. пособие. – М.: «Логос», 2001. С.432.
11. Baker F.V. The Basics of Item Response Theory. 2 ed. Hieneman, Portsmouth, New Hampshire, 2001. p. 7.
12. Cronbach, L.J., Glezer G.C., and Rajaratnam N. Theory of generalizability. A liberalization of reliability theory. British journal of Mathematical and Statistical Psychology. – 1963. 16, с.137 – 173.
13. Crocker L., Algina J. Introduction to Classical and Modern Test Theory. Univ. of Florida. HBJCP, 1986.420-424.
14. Lord F.M., and Novick M.R. Statistical theories of mental test scores. Reading, Mass.: Addison-Wasley, 1968.
15. Stevens S.S. On the theory of scales of measurement. Science, 103, 1946. P. 677 – 680.

ТАҲЛИЛИ ДУРУСТИИ ДИСТРАКТОРҲОИ САВОЛУ МАСЪАЛАҲОИ ТЕСТ АЗ ФАННИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақола таҳлили дистракторҳои саволу масъалаҳои тест аз фанни забони англисӣ пешниҳод гардидааст. Ҳангоми таҳияи тестҳо ҳадафи асосӣ аз он иборат аст, ки тест ва саволу масъалаҳои дар он воридшуда дараҷаи зарурии боғтимодӣ ва боэътибориро дошта бошанд, то ки дар оянда онҳоро метавонист дар санҷишҳои педагогӣ истифода намуд. Барои таъмин намудани боғтимодӣ ва боэътибории тест апробатсияи микдори зиёди саволу масъалаҳоро гузарондан зарур аст ва аз саволу масъалаҳои апробатсияшуда онҳоеро интихоб менамоянд, ки ба талаботҳои тестшиносӣ ҷавобгӯ бошанд. Баъд аз апробатсияи маҷмӯи саволу масъалаҳо таҳия намудани тести ниҳой дар асоси таҳлили саволу масъалаҳо ба роҳ монда мешавад. Таҳлили саволу масъалаҳо барои муайян намудани параметрҳои оморӣ ва психометрии ҷавобҳои имтиҳонсупорандагон ба ҳар як саволу масъала дар шакли васеъ истифода бурда мешавад. Барои муайян кардани параметрҳои психометрии саволу масъалаҳо зарур аст, ки нақши ҳар як дистракторро дар саволу масъала арзёбӣ кунем. Бо мақсади муайян намудани дурустии дистракторҳои саволҳо қимати коэффитсиенти нуқтагии бисериалӣ барои ҳар як дистрактор ҳисоб карда шуд. Қиматҳои мусбат ва ё ба сифр наздиктари коэффитсиенти нуқтагии бисериалӣ барои дистракторҳои баъзе саволу масъалаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки имтиҳонсупорандагони дараҷаи донишашон баландтар ин дистракторро ҳамчун ҷавоби дуруст интихоб намуданд. Мувофиқи таҳлил ба хулосае омадан мумкин аст, ки саволу масъалаҳо дуруст таҳия гардидаанд ва ба воситаи онҳо метавонист дараҷаи минималии омодагии довталабонро аз фанни забони англисӣ муайян кунанд. Ошкор шудани норасогиҳо дар дониши довталабон аз он шаҳодат медиҳад, ки омӯзиши забони англисӣ дар муассисаҳои таълимӣ дуруст ба роҳ монда нашудааст.

Калидвожаҳо: таҳлил, дистрактор, боэътиборӣ, саволу масъалаҳои тест, довталаб, душворӣ, қувваи дискриминативӣ, коэффитсиент, коррелятсия

АНАЛИЗ ПРАВДОПОДОБНОСТИ ДИСТРАКТОРОВ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье предложен дистракторный анализ тестовых заданий по английскому языку. При разработке тестов существует общая цель, которая состоит в том, чтобы тестовые задания имели необходимую степень надёжности и валидности для дальнейшего их использования в педагогических измерениях. Для

обеспечения надёжности и валидности теста обычно проводится апробация тестовых заданий, после чего из всех апробированных заданий выбираются те, которые соответствуют критериям тестологии. После апробации набор заданий для конструирования нового теста осуществляется на основе анализа заданий. Анализ заданий широко используется для определения различных статистических и психометрических параметров ответов экзаменуемых на каждое задание. Чтобы выявить психометрические параметры тестовых заданий, необходимо оценить роль каждого дистрактора к заданию. Для выявления правдоподобности дистракторов тестовых заданий был вычислен коэффициент точечно-бисериальной корреляции для каждого дистрактора. Положительное или близкое к нулю значение коэффициента точечно-бисериальной корреляции для дистракторов в некоторых заданиях говорит о том, что сильные экзаменуемые выбрали этот дистрактор в качестве правильного ответа. Согласно проведённому анализу можно сделать вывод, что разработанные тестовые задания корректны и позволяют определить минимальный уровень подготовленности абитуриентов по английскому языку. Выявленные недостатки в знаниях абитуриентов можно объяснить как недостаточно хороший уровень преподавания английского языка в школах.

Ключевые слова: анализ, дистрактор, валидность, тестовые задания, абитуриент, трудность, дискриминативная сила, коэффициент, корреляция.

THE ANALYSIS OF PLAUSIBILITY OF DISTRACTORS OF ENGLISH LANGUAGE TESTS

In the article the distractor analysis of English language test items is offered. In the process of developing tests there is a common goal – all test items must have the necessary degree of reliability and validity for their further use in pedagogical measurements. To ensure the reliability and validity of the test, approbation of test items is usually carried out, after which those ones that meet the criteria of testology are selected from all the tested items. After approbation, a set of items for constructing a new test is carried out based on the analysis of tasks. Item analysis is widely used to determine various statistical and psychometric parameters of examinees' responses to each item. To reveal the psychometric parameters of test items it is necessary to evaluate the role of each distractor in the item. To determine the plausibility of test distractors, we calculated the point-biserial correlation coefficient for each distractor. A positive or near-zero value of the point-biserial correlation coefficient for distractors in some items indicates that strong applicants have chosen this distractor as the correct answer. According to the analysis, we can conclude that the developed test items are correct and allow to determine the minimum level of English language proficiency of applicants. The identified shortcomings in the knowledge of applicants can be explained as an insufficiently good level of teaching English in schools.

Key words: analysis, distractor, validity, test items, applicant, difficulty, discriminative power, coefficient, correlation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мансурова Лола Бобоевна* – Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, сармутахассис. **Суроға:** 734034, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Шамси 20, х. 21. E-mail: lola.mansurova@list.ru. Телефон: (+992) 902-42-34-26

Сведения об авторе: *Мансурова Лола Бобоевна* – Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан, главный специалист. **Адрес:** 734034, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Шамси 20, кв. 21. E-mail: lola.mansurova@list.ru. Телефон: (+992) 902-42-34-26

Information about the author: *Mansurova Lola Boboevna* – National Testing Center under the President of Republic of Tajikistan, head specialist. **Address:** 734034, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 20 Shamsi st., ap. 21. Phone: (+992) 902-42-34-26

Саидбой Шербоев

Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

Дар соли 2002 бо қарори Ҳукумати Тоҷикистон таъсис ёфтани Академияи таҳсилоти Тоҷикистон дар ҳаёти сиёсату ҷамъиятӣ, баҳусус, дар системаи маориф ва пешрафти таълиму тарбияи ҷи мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҷи мактабҳои олии тайёркунандаи мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ дар Тоҷикистон, воқеан ҳам, ҳамчун як падидаи рӯзгор руҳафзо маҳсуб меёбад. Чунки дар он, бо вучуди навтаъсис будан ва дар заминаи теъдоди ниҳоят ками кормандон арзи ҳастӣ намуданаш, мутахассисони варзидаи соҳаи таълиму тарбияи илмҳои педагогӣ, асосан, аз тариқи озмун гирд оварда шудаанд, ки то ба имрӯз, ҳар кадом масъалаҳои бузургеро, аз ҷумла, дар қисмати таълими забони тоҷикӣ ҳам, ҳаллу фасл намудаанд, ки, ба назари мо, дар шароити дигар аз уҳдаи иҷрои он гуна корҳо чандин кас ҳам дар якҷоягӣ баромада наметавонист. Масалан, академик **М.Лутфуллоев**, ки бо ташаббуси бевоситаи ӯ ва бо дастгирии Ҳукумати Тоҷикистон Академияи таҳсилоти Тоҷикистон таъсис ёфта, аввалин президенти он низ буд, дар муддати 10 сол ба ҷуз он асарҳое, ки дар ҷодаи педагогикаи умумӣ ба таъб расонидааст, дар таълифи китобҳои дарсии забони тоҷикии синфҳои ибтидоӣ аз «Алифбо» сар карда то ба таълифи дастурҳои методиву китоби дарсии «Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ», ки аз рӯйи он на танҳо дар донишгоҳҳо, балки дар коллеҷу омӯзишгоҳҳо ҳам таълим медиҳанд, сахми басо назаррас дорад. Аниқтараш, даҳ китоб (дар шакли китоби дарсӣ ва дастуру раҳнамои таълими забони модарӣ) ба қалами ӯ мансуб аст. Маҳз дар соли 2007 дастраси омӯзгорон ва донишҷӯёни мактабҳои олии ва коллеҷҳои омӯзгорӣ гардидани китоби дарсии «Асосҳои ибтидоии таълими забони модарӣ», ки имрӯз аз он дар аксари мактабҳои таҳсилоти умумии ҷумҳурӣ омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ истифода мебаранд, дар бобати баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикии синфҳои ибтидоӣ ва тайёр намудани омӯзгорони соҳаи маъзур пас аз таълифи китоби дарсии «Методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаби ибтидоӣ» (с.1964) (муаллифон А.Эшонҷонов, М.Шукуров, М.Раҳмонов), ки кайҳо ба аксар дастрас нест, маводи арзишманд ба шумор меравад. Инчунин, дастурҳои дигари устод М.Лутфуллоев, аз қабали «Баъзе масъалаҳои таълими забони модарӣ» (с.2009), «Табассуми муаллим» (с.2009), «Лафзи ширин» (с.2007), «Маҷмуаи имло» (с.2010) дар тақвияти ҳамин китоби дарсии «Асосҳои ибтидоии таълими забони модарӣ» эҳё гардида, роҳу усулҳои корбарии омӯзгорони забони тоҷикиро дар синфҳои ибтидоӣ боз ҳам хубтар ба низом медароранд.

Маълум аст, ки устод М.Лутфуллоев аз соли 1985 инҷониб, ҳамчун муаллифи «Алифбо» шинохта шудаанду ин китоб дар ҳар соли таҳсил аз нав рӯйи нашр меояд. Бояд гуфт, ки солҳои охир ин китоб такмил дода шуда, мукамал гардидааст ва, зиёда аз ин, ба стандарти давлатии таҳсилот мувофиқ карда шудааст. Ҳамчунин, китоби дарсии «Забони модарӣ» барои синфи I (с.2011), ки ба қалами ӯ мансуб аст ва китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и барои синфҳои II ва IV (с.2011), ки бо ҳаммуаллифии дигарон таълиф шудаанд, маҳз дар солҳои фаъолият варзидани ӯ дар Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ба таъб расида, мувофиқи талаботи стандарти давлатӣ манзури хонандагону омӯзгорон гардидаанд.

Ҳамчунин, мебошад тазаккур дод, ки гарчи ин нукта ба мавзуи гузориши мо иртибот надошта бошад ҳам, дар тули солҳои арзи вучуд намудани АТ фаъолият дигар, вале боз ҳам мубрамтари академик М.Лутфуллоев, дар самти рушди илми педагогикаи муосири тоҷик басо назаррас мебошад. Дар ин ҷода, пеш аз ҳама, бо қалами устод эҳё шудани асари оригиналии ӯ «Педагогикаи миллии халқи тоҷик» (Душанбе: «Сифат», 2015-704с.) басо назаррасу ҷи дар доираи асарҳои дар ин самт таълифшуда ва ҷи барои таҳқиқотчиёни ба соҳаи педагогикаи миллии халқи мо иртиботдошта маводи басо арзанда маҳсуб меёбад. Илова бар ин, устод М.Лутфуллоев тайи даҳсолаи дувуми қарни XX, аниқаш дар тули солҳои охир чандин дастуру мақолаҳои дорои ҷанбаҳои таълимиву тарбиявӣ бударо рӯйи ҷоп овардааст, ки ба назари мо, маълумтаринашон китобе бо номи «Дили бемор» (Душанбе, 2015,- 80с.) маҳсуб меёбад, ки, дар асл, дар радифи мазмуну услуби

асарҳои бадеӣ ба таъби расида буд. Аммо, зиёда аз ин, гарчи устод дар гули соли 2020, асосан, дар бистари беморӣ қарор дошта бошанд ҳам, пайҳам ҷаҳор китоби дорои мазмунҳои баланди ахлоқию тарбиявӣ ва ватандӯстиву инсонгароӣ доштаро таҳти унвонҳои «Қуръон ва тарбия», «Шоҳнома ва тарбия», «Баҳори тарбия» (тибқи таассурот аз «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ) ва «Тоҷикон ва тарбияи ватандӯстӣ», аввалан, алоҳида-алоҳида ва, баъдан, дар маҷмуъ, бо номи «Ҷаҳоргонаи тарбия» (Душанбе, 2022, - 400с.) рӯйи ҷоп овардааст, ки тибқи мутолиаи ҳар яке аз он асарҳо, ки ҳар қадом мустақиман дорои мазмуну мундариҷаи мушаххаси таълимиву тарбиявӣ мебошанд, хонанда метавонад, на фақат маънавияти худро рушд диҳад, балки нуктаҳои ибратомӯзи онро дар мавридҳои гуногун: дар конференсу семинарҳо ё худ дар нишастҳои хонагӣ бо ёру дӯстон бобати тақвияти гуфтаҳои хеш ба ҳайси нукоти раднопазир мавриди истифода қарор диҳад.

Мебояд таъкид намуд, ки академик **Шарифзода Ф.**, гарчи асоси таҳқиқоти хешро бевосита ва пайваста ба рушди педагогикаи умумӣ ва таърихи он ироа менамояд, дар доираи равияи таълими ҳамгиро ба роҳ мондани низоми таълими китобҳои дарсии фанни забони тоҷикӣ синфҳои ибтидоӣ басо хизмати шоиста дошта, ҳатто мавзӯи рисолаи доктории хешро ба ҳамин масъала бахшида, муҳтавои онро дар ду монография зери унвонҳои «Таълими ҳамгиро: проблема, таҳқиқ ва андешаҳо» ва «Назарияи таълими ҳамгиро дар марҳилаи ибтидоии мактаби миёна» баррасӣ намудааст. Ҳамчунин, ӯ ҳаммуаллифи китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфҳои 2 ва 4 ва муаллифи пешбари китоби «Методикаи таълими забони модарӣ дар синфи 2 (Душанбе, 2014 – 356с.), ниҳоят муаллифи асосии китоби «Ҳарифи фикр кашфи асрор аст» (Ҳуҷанд, 2021 – 252) мебошад, ки ин китоб низ ба ёрии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ рӯйи ҷоп оварда шудааст. Ҳадаф ва муҳтавои асосии китоби охир ба ташаккули тафаккури мантиқӣ ва фикрии хонандагон синфҳои ибтидоӣ нигаронида шудаасту дар асл, пеш аз ҳама, раҳнамоест барои омӯзгорони синфҳои мазкур дар ҷодаи роҳҳои баррасӣ намудани сифатҳои мазкур, ки бояд сифатҳои мазкурро дар шогирдонашон тарбия карда тавонанд.

Узви пайвастаи академия **Саидамир Аминов** низ аз ҷумлаи кормандони пурмаҳсули Академияи таҳсилоти Тоҷикистон мебошад. Мавсуф, сарфи назар аз он ки вазифаи басо масъулиянок – саркоотиби академияро ба уҳда дорад, дар гули 10 сол дар таълифи китобҳои дарсӣ, луғатномаҳои мактабиву дастурҳои методӣ ва барномаҳои таълимии забони модарӣ ва давлатӣ (тоҷикӣ) намунаи ибрат аст.

С. Аминов зиёда аз сӣ сол аст, ки яке аз ҳаммуаллифони китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфҳои VII, VIII ва XI буда, дар таҳмил додану таълифи барномаҳои забони тоҷикӣ синфҳои V- XI саҳмгузор аст. Аммо дар давраи фаъолият дар академия зимни таҷрибаҳои дар баррасии китобҳои дарсӣ андӯхтааш аз тариқи инфиродӣ ҳам худааш тавонист, ки китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-ро барои синфҳои X (с.2005), VII ва VIII (с.2007) таҳия намояд. Гузашта аз ин, ӯ муаллифи китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и синфҳои VII (с.2007) ва XI (с.2009)-и мактабҳои озмоишӣ маҳсуб меёбад.

Чуноне ки дар фавқ ишора шуд, С.Аминов дар таълифи барномаҳои забони тоҷикӣ давлатӣ ва баррасии стандартҳои давлатии фанни забони тоҷикӣ кӯшиш ба харҷ додааст. Метавон гуфт, ки бо ҳаммуаллифии ӯ имрӯз стандарти давлатии забони тоҷикӣ барои синфҳои аз V то XI (с.2012) ва пеш аз ин, соли 2004, бевосита аз тарафи ӯ «Барномаи забони давлатӣ» ва соли 2006 «Барномаи забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI»-и мактабҳои озмоишӣ навишта шудааст. Ҳамчунин, лозим ба таъкид аст, ки С.Аминов на танҳо дар таълифи барномаву китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурӣ аз ҷумлаи яке аз фардҳои эътирофшуда эътибор дорад, балки марбут ба таълими мавзӯҳои мушкили китобҳои дарсӣ мақола ва дастурҳои методӣ таълиф менамояд. Аз ҷумла, китоби ӯ бо номи «Дастури методӣ ба китоби «Забони тоҷикӣ»-и синфи VII» (с.2008) ва ба ҷоп расидани маҷмуаи мақолаҳо таҳти унвони «Забонмӯзӣ – асоси рушди тафаккур» (с.2010) гувоҳи нуктаи фавқ мебошанд.

Ниҳоят, хизмати С.Аминов дар таълифи луғатҳо, ки як соҳаи басо муҳимми забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад, қувваозмоя намудааст. Дар ин ҷода ба қалами ӯ луғатҳои дар асоси матни китобҳои дарсии забони тоҷикӣ мураттабшуда – «Луғати муҳтасари мактабӣ» (с.2004, 2008) ва «Луғати фразеологии мактабӣ» (с.2007) мансубанд, ки раҳнамои хубест барои на танҳо хонандагон, ҳамчунин, барои воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ.

Ҷамҷунин, боиси таваҷҷуҳ аст, ки қалами эҷодкори С.Аминов дар тули 10 соли пас аз ҷашни 10-солагии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, яъне дар давоми 10 соли баъдина, боз ҳам бурротар гардидааст. Аниқаш ин ки, дар ин даҳсолаи охир 135 таълифот ба қалами ӯ маҳсуб буда, аз ин теъдод 60 таълифоти маводҳо дар иртибот ба масъалаҳои забоншиносии тоҷик, аз ҷумла, оид ба истилоҳоти забоншиносӣ дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ», методикаи таълими забони тоҷикӣ, қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ (ҳам барои синфҳои I – IV ва ҳам барои синфҳои V – XI), инчунин, оид ба тарзи навиштани эссеҳо аз ҷанми адабиёт, баҳусус, дар раванди имтиҳоноти қабул ба коллеҷу макотиби олии бахшида шудаанд.

Маҳсусан, хизмати С.Аминов дар бобати рӯйи ҷоп овардани «Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ барои синфҳои V – XI», ки солҳои 2013 ва, баъдан, бо таҳриру иловаҳо соли 2018 баррасӣ шудаанд, «Раҳнамои ҷанми забони тоҷикӣ» ҳам барои синфи VII ва ҳам барои синфи VIII шоистаи дастгирист. Илова бар ин, метавон саҳми С.Аминовро дар таҳияи «Барномаи забони давлатӣ барои синфҳои II ва XI» (бо ҳаммуаллифӣ) ва «Барномаи забони тоҷикӣ барои синфҳои I – IV» (бо ҳаммуаллифӣ) қайд намуд.

С.Аминов дар омода намудани як маҷмуаи фароғири беҳтарин гуфтори ашхоси маъруфи гузашта ва имрӯза дар иртибот ба васфи забони тоҷикӣ, ки ду маротиба: соли 2015 таҳти унвони «Бузургон дар васфи забони тоҷикӣ» ва соли 2021 бо номи «Бузургон андар васфи забон» рӯйи ҷоп овардааст, ки басо омӯзанда аст. Чунки аз он, баҳусус, омӯзгорон метавонанд, дар раванди таълими дарсҳои забони тоҷикӣ, ҳатто, дар ҳамаи синфҳо оид ба ин ё он мавзӯ мисолҳои мувофиқу ибратбахшро дарёфт ва мавриди таҳлил қарор диҳанд.

Гузашта аз ин ҳама, чуноне ки дар ҷавб ҳам таъкид намуда будем, узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ Саидамир Аминов муаллифи се китоби дарсии ҷанми «Забони тоҷикӣ» барои синфҳои VII, VIII ва X маҳсуб меёбад, ки дар тайи солҳои 2012 – 2020 ҳар қадоми ин китобҳо ду-се маротибагӣ такроран, вале бо таҳриру иловаҳои нав рӯйи ҷоп омадаанд, ки ин нукта аз масъулиятшиносии муаллифи мазкур гувоҳӣ медиҳад.

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор **С.Шербоев** аз 30-юми марти соли 2004 ба ҳайати қормандони илмии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ба ҳайси узви вобастаи он интиҳоб гардида, дар вазифаи сармутаҳассиси шӯъбаи омӯзиши масъалаҳои сиёсати таҳсилот фаъолият меварзад. Ғайричашмдошт супориши аввал аз тарафи президенти академия ба С.Шербоев ин буд, ки бояд ӯ дар ду-се соли наздик барои донишҷӯёни факултетҳои филологии мактабҳои олии Тоҷикистон китоби дарсие доир ба методикаи таълими забони тоҷикӣ нависад. Иҷрои супориши мазкур дар навбати аввал гӯё осон менамуд. Зеро ӯ 25 сол инҷониб аз курси мазкур дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ лексия мехонду дар таълифи асарҳои қалонҳаҷм таҷрибаи қофӣ ҳам андӯхта буд. Аммо номаълум аз назари президент вучуди ӯро як навъ ташвишу изтироб ҳам фаро гирифта буд. Гап дар сари он аст, ки дар Тоҷикистон чунин китоби дарсӣ то ҳол аз тарафи қасе навишта нашуда буд, то ки дар асоси тақия бар он варианти дигараш бо фаро гирифтани навигариҳои солҳои охири дар илми методика бавучудномада, яъне, бо мазмуну мундариҷаи беҳтар аз китоби аввал, таълиф қарда шавад. Ба ҳар ҳол, иҷрои супориши мазкур, ки бо боварии қул аз тарафи президент ба узви нави академия С.Шербоев дода шуда буд, ӯро руҳбаланд намуда, дар муддати қор сол, зимни паҷуҳишҳои тулонӣ – омӯзиши мазмуну мундариҷаи китобҳои дарсии методистони рус, ки дар ин қода таҷрибаи зиёда аз 150-соларо доро мебошанд, хусусан, дар заминаи асарҳои А.В.Текучёв, Н.С.Поздняков, А.В.Дудников, М.Т.Баранов, Т.А.Ладиженская, Н.М.Шанский ва қорҳои методистон – олимони қумҳуриамон: М.Лутфуллоев, А.Эшонҷонов, Н.Маъсумӣ, М.Қурбонов, С.Аминов, Қ.Рустамов, Қ.Сангов, Ғ.Маликов, ниҳоят, дар асоси таҷрибаи қории 25-солааш дар мактаби олии таълифи китобро бо унвони «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» ба субот расонида, ба ВМ ҚТ пешниҳод намуд. Баъд аз санҷишу тақризи мутаҳассисон китоби мазкурро Мушовараи Вазорати маорифи Қумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2008 ба ҳайси китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои филологии мактабҳои олии Тоҷикистон ба ҷоп тавсия намуд, ки дар охирҳои моҳи январӣ соли 2009 бо дастгирӣ раёсати ДДОТ ба номи С.Айнӣ аз тарафи нашриёти «Шуҷоён» дар ҳаҷми 456 саҳ. қопи компютери ва теъдоди 2000 нусха рӯйи қор омад, ки сарсухани он ба қалами академик М.Лутфуллоев мансуб аст.

Аз ҷумла, дар анҷоми сарсухани академик М.Лутфуллоев чунин сатрҳо басо руҳафзоанд: «...дар ҳамин шакл ва мазмуну мундариҷааш рӯйи қор омадани нахустин китоби дарсӣ – «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» барои факултетҳои филологии мактабҳои олии иқдоми нек буда, ҳар чӣ зудтар дастраси донишҷӯён ва омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик гардидани он баҳри баланд бардоштани сифати таълими курси методикаи забони тоҷикӣ дар мактабҳои олии, шуъбаҳои филологии коллеҷҳои омӯзгорӣ ва таълими забони тоҷикӣ дар мактабҳои таҳсилоти умумии Тоҷикистон бағоят қори хайре мебуд».

Ин китоб, яъне, нахустин китоби дарсии «Методикаи таълими забони тоҷикӣ», ки бо фаро гирифтани ду фаслу 15 боб манзури хонандагон гардидааст, аз тарафи мутахассисони соҳа хуб пазируфта шудааст, ки то ба имрӯз доир ба он 8 тақризи мусбат ё худ мақола дар матбуоти даврӣ ба ҷоп расидааст. Ҳоло аз рӯйи ин китоб дар факултетҳои филологии нуҳ мактаби олии ба донишҷӯён таълим медиҳанд. Ва лозим ба таъкид аст, ки бо талабу дархости омӯзгорон пас аз нашри соли 2009 боз шаш маротиба (с.2009, 2012, 2014, 2015, 2016, 2019, 2020) ва ниҳоят, соли 2012 бо таҳрир ва иловаҳо китоби мазкур рӯйи қор омадааст. Падидаи аз ҳама муҳим дар ҷопи соли 2012-и китоби мазкур аст, ки дар фароварди он дар пайравӣ ба китобҳои дарсии доир ба методикаи таълими забони русӣ таълифнамудаи методистони рус дар бораи 14 нафар методистони тоҷик маълумоти минбаъдаи таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, барои аспирантону докторантҳо маъхази пурбаҳоест.

Навоварии дигари ба назар намоён, ин ки дар нашри ҷоруми он (с.2016) дар иртибот ба талаботи низоми кредитии таълим дар охири ҳар боб саволномаҳои тестӣ (дар маҷмуъ, 262) пешниҳод карда шудааст. Ин амал ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки дониши худро дар доираи ҳар як боби китоби мазкур санҷанд. Инак, дар ҷамъбасти он ҳама гузоришоти дар боло омада бо боварии қомил метавон гуфт, ки пас аз баррасии мақолаҳои алоқамандони соҳа доир ба ҳусну қубҳи нахустин китоби дарсии «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» имрӯз дар аксар кабинетҳои методии мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон як нусхаи он вучуд дораду қариб ба аксари омӯзгорон дастрас ҳам шудааст, ки аз он, ҳамчун аз як манбаи боэътимоди методӣ дар таълими забони тоҷикӣ истифода мекунанд.

Хидмати дигаре, ки проф.С.Шербоев дар давраи фаъолиятҳои дар академия, асосан, тасдиқи солҳои 2009-2010 кардааст, боз ҳам ба таълифи як китоби дарсӣ – «Практикуми забони тоҷикӣ» иртибот дорад, ки онро на бо супориш, балки ба амри вичдон дар ҳамкорӣ бо муаллими калони кафедраи методикаи таълими забони тоҷикӣ ДДОТ ба номи С.Айнӣ Ҳ.Саидов рӯйи ҷоп овардааст. Тавлиди ин китоб – «Практикуми забони тоҷикӣ» ҳам барои факултетҳои филологии мактабҳои олии Тоҷикистон нахустин аст. Китоби мазкурро Мушовараи ВМ ҚТ аз 30.06.2010 ба ҳайси китоби дарсии донишҷӯёни курси I-и факултетҳои филологии мактабҳои олии тасдиқ намуда, ба ҷопаш иҷозат дод, ки охириҳои соли 2010 дастраси донишҷӯёни нуҳ мактаби олии дорой факултетҳои филологӣ шуда, устодон низ тақия бар он ба шогирдон таълим медиҳанд. Нуқтаи муҳим дар китоби мазкур ин аст, он дар асоси талаботи низоми кредитии таълим мураттаб гардидаасту ҳар бобу фасли он бо пешниҳоди саволномаҳои тестӣ иктифо меёбад, ки донишҷӯён дар заминаи ёфтани ҷавоб ба саволҳои гузошташуда донишҳои худро санҷида, бо ҳамин марбут ба санҷишҳои фосилавии баъди ҳар як кредит баррасишаванда пешакӣ омодагӣ мегиранд.

Дар бобати ин ду китобе, ки дар ҷавқ марбути онҳо сухан рафт, ҳаминро ҳам таъкид намуданием, ки курси онҳо ҳамчун ҷанми таълимӣ дар тули қариб 70 сол дар нахустин донишгоҳи омӯзгорӣ – ДДОТ ба номи С.Айнӣ ва баъдтар дар донишгоҳҳои, ки дар заминаи ҳамин донишгоҳ арзи вучуд кардаанд, таълим дода мешуд, аммо на бо низоми муайян, аниқтараш, аз рӯйи матнҳои пароканда ва ҳар як устод бо салоҳиди худ таълим мебуд. Имрӯз, ки маводи мураттаб ва пурмухтаво дар ин ду китоб баррасӣ шудааст, метавон гуфт, ки низоми қори онҳо дар таълими ин ду ҷанми ранги дигар гирифтаасту донишҷӯёни курси I бо бачо овардани супоришҳои «Практикуми забони тоҷикӣ» ба азхудкунии курси пурраи забони адабии ҳозираи тоҷик омода мешаванду донишҷӯёни курсҳои III ва IV бо омӯзиши «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» на фақат ба гузаронидани таҷрибаи омӯзгорӣ дар мактабҳо, балки бо донишҳои методии соҳаи таълими забони тоҷикӣ мусаллаҳ шуда, бо дили пур дар мактабҳо ба фаъолияти омӯзгорӣ пардохта метавонистагӣ мешаванд.

Тазаккур бояд дод, ки фаъолияти илмию методи профессор С.Шербоев дар давраи ҳамкориаш бо ҳайати академия танҳо ба таълифи ҳамин ду китоб маҳдуд намешавад. Дар ин давра ӯ тавонист, ки монографияи рисолаи номзадиаш, ки ба мавзуи «Хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» бахшида шудааст, соли 2004 ва монографияи рисолаи докториашро таҳти унвони «Асосҳои илмию методи таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VIII» ду маротиба – солҳои 2003 ва 2006 бо таҳрири нав ва иловаҳои дастраси алоқамандони соҳа гардонад. Хусусан, рӯйи чоп омадани рисолаи доктории С.Шербоев дар бобати таълифи рисолаҳои номзадиву доктории аспирантон ва докторантҳои унвонҷӯени соҳаи таълими забони тоҷикӣ дар масъалаи пайравӣ намудан ба тарзи таъсис додани барномаҳои экспериментӣ ва роҳҳои амалӣ сохтани он дар мактабҳои роҳнамои хубе хоҳад буд.

Ниҳоят, мебошад тазаккур дод, ки профессор Саидбой Шербоев дар тури даҳсолаи дууми таъсисҳои АТТ зиёда аз 70 таълифоти худро, асосан, дар доираи масъалаҳои мубрами таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва татбиқи «Барномаи рушди давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2018» рӯйи чоп овардааст, ки ҳар яке метавонад, пеш аз ҳама, бобати кумак расонидан ва сабук намудани меҳнати омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик андаке бошад ҳам саҳмгузор шавад. Аз ҷумла, мавсуф соли 2019 аз байни таълифоти тайи солҳои гуногун бачопрасонидааш 19 мақоларо баргузида таҳти унвони «Маҷмуаи мунтахаби мақолаҳо» (Душанбе: «Ирфон», 2019.-247с.) ба чоп расонид, ки аз ин теъдоди мақолаҳо 13-тоаш бевосита ба таълими масъалаҳои мубрами дар дарсҳои забони тоҷикӣ ироа шаванд, 4-тоаш фарогири тақризи ба барнома ва китобҳои дарсӣ дастурҳои методӣ буда, 2-тои дигар ба мақолаҳои хусусияти воқунишдошта мансубанд, ки ҳар яке, бахусус, барои омӯзгорони фанҳои забон ва адабиёти тоҷикӣ, ҳаллу фасли ин ё он ҷанбаи мушкилоти таълимӣ мусоидат менамоянд.

Ба ҷуз ин ҳама, мебошад махсус таъкид намуд, ки узви вобастаи АТТ С.Шербоев дар тури 5-6 соли даҳсолаи дууми таъсисҳои АТТ заҳматҳои хешро дар пайи ҷамъоварӣ ва таснифоти мавод доир ба таълими феълҳои ғайритасрифӣ (масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол) пайгири намуда, дар доираи як монографияи илмию методӣ таҳти унвони «Назария ва методикаи таълими феълҳои ғайритасрифӣ» (Душанбе: «Сифат», 2019 – 219с.) бо теъдоди 150 нусха рӯйи чоп овардааст, ки муҳтавои он қисм-қисм дар маҷаллаву рӯзномаҳои гуногун низ ба таъби расидаанд.

Мавриди зикр аст, ки кормандони илми АТТ, ба ҷуз он ки дар ҷодаи таълифоти мақолаву дастурҳои методӣ ва баррасии монографияҳои бунёди фаъолият меварзанд, дар маҷмуъ, самти дигари фаъолияти махсуси эшон омода намудани мутахассисони волоихтисоси соҳаҳои гуногуни илми педагогикаи тоҷик, бахусус, дар доираи таълифоти рисолаҳои нозадиву докторӣ махсус меёбад. Дар ин бобат мо, тибқи реестр (дафтар)-и барӯйхатгирии номгӯи рисолаҳои Ҷумҳурияи Тоҷикистон, ки дар китобхонаи муштараки АТТ ва Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии назди АТТ таъсис дода шудааст, маълум намудем, ки дар он номгӯи 209 рисолаи номзадӣ ва докторӣ сабт шуда будааст, ки аз ин теъдод 20-тоаш ба рисолаҳои докторӣ ва 189-тоаш ба рисолаҳои номзадӣ мансуб мебошанд. Ва, агар дар ин бобат саҳми роҳбарону мушовирони илми аспирантону унвонҷӯён ва ҳам докторантҳоро намоиш диҳем, чунин манзараи пеши назар меояд:

Теъдоди рисолаҳои докториву номзadie, ки дар тури 20 соли таъсисҳои АТТ зери роҳбарон ва мушовирони илми АТТ Ҷумҳурияи Тоҷикистон ҷамъоварӣ шудаанд			
Т/р	Роҳбарон ва мушовирони илмӣ	Рисолаҳои докторӣ	Рисолаҳои номзадӣ
1	Лутфуллоев М. (академик)	4	22
2	Шарифзода Ф. (академик)	4	32
3	Зубайдов У. (академик)	3	17
4	Каримова И.Х. (академик)	1	22
5	Қодиров К.Б. (академик)	1	20
6	Қодиров С. (узви вобаста)	1	2
7	Аминов С. (узви вобаста)	-	2
8	Нугмонов М.	1	4

9	Шербоев С. (узви вобаста)	2	6
10	Негматов Саъдулло (профессор)	2	23
11	Сулаймонӣ С. (профессор)	2	32
12	Каримзода М.Б. (д.и.п.)	-	6
13	Гулмадов Ф. (д.и.п.)	-	11
	Чамъ:	20	189

Хамчунин, лозим ба таъкид аст, қайд намоем, ки дар тури 20 соли мавҷудияти АТТ як зумра мутахассисони ҷавони он ва ҳам мутахассисони зерсохтори он, ки Паҷуҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомӣ махсуб меёбанд, аз қабилӣ Икромов С.А., Исматов С., Котибова Ш.П., Сатторов Х., Зоиров С., Партов Н. рисолаҳои номзадӣ худро дар самти таълими забон ва адабиёти тоҷик бомуваффақият дифоъ намуда, тадриҷан то ба имрӯз ба ҳайси мутахассисони варзида расидаанду дар пайи тадқиқоту таҳқиқоти арзишманд шуғл меварзанд. Ба ҷуз ин, ҳоло як идда кормандони АТТ ва ПРМ ба номи Абдурахмони Ҷомӣ дар доираи масъалаҳои гуногуни ин ё он соҳаи педагогика, масалан, Амонӣ С., Муҳиддинзода К., Шаҳлоӣ Абдулазизода, Файзуллоева И., рисолаҳои номзадӣ худро омода карда истодаанду номзоди илмҳои педагогика Котибова Ш.П. дар арафаи ба итмом расонидани рисолаи доктории худ доир ба мавзӯи «Асосҳои психологӣ ва методии инкишофи нутқи мураббаи хонандагонии синфҳои ибтидоӣ дар дарсҳои забони модарӣ» қарор дорад.

Инак, мо, тибқи гузоришоти дар ҷавб омада, дар асл, фаъолияти се нафар аъзоёни АТТ-ро танҳо дар доираи корҳои илмӣ методии марбут ба таълими забон ва адабиёти тоҷик баррасинамудаашон, ки аз онҳо, ҳам омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҳам устодону донишҷӯёни факултети филологии макотиби олии Тоҷикистон истифода мебаранду минбаъд ҳам истифода хоҳанд бурд, баррасӣ намудем, ки он ҳама ба ҳеҷ вазъ наметавонанд, фаъолияти пурраи илмӣ-методии эшонро фарогир шаванд. Бахусус, оид ба муҳтавои мақолаҳо ва тақризу воқунишоти онҳо, ки метавон он ҳамаро дар ҷанд баст гурӯҳбандӣ намуд, дар доираи чунин як гузоришот, дар маҷмӯъ, танҳо ишораҳои маҳдуд намудаем, ҳол он ки ҳар як басти чунин интишороти эшон метавонад, манбаи паҷуҳиши наво дар соҳаи педагогикаи хусусӣ, яъне дар доираи методикаи таълими фанҳои филологӣ гарданд.

Инчунин, дар маҷмӯъ, таъкид карда шуд, ки фаъолияти боз ҳам муҳимтари кормандони илмӣ академия, чун дар раванди фаъолияти педагогӣ ва илмӣ методиашон, ба омода намудани мутахассисони баландихтисос – докторон ва номзадҳои илм дар доираи фанҳои педагогӣ (педагогикаи умумӣ ва таърихи педагогика, психология ва методикаи таълими фанҳои гуногун) нигаронида шудааст, ки дар тури 20 соли таъсисёбии АТТ 171 нафар шахсони ба дараҷаҳои илмӣ докториву номзадҳои илмӣ педагогика ноилшуда махсули чунин фаъолияти заҳматҳои ҳамешагии онҳо махсуб меёбанд.

Хамчунин, чуноне ки таъкид гардид, дар доираи АТТ ва зерсохтори он – ПРМ ба номи Абдурахмони Ҷомӣ ба тарбияи кормандони ҷавон низ ғамхорӣ ҳамешагӣ зоҳир карда мешавад, ки дар ин раванд 6 нафари онҳо маҳз дар риштаи методикаи таълими фанҳои филологӣ рисолаҳои номзадӣ худро химоя кардаанду боз 5 нафари дигар дар арафаи омодакунии рисолаҳои докториву номзадӣ хеш ҷаҳду ҷадал доранд.

Хулоса, рушду нумуи ҳама гуна корҳои илмӣ педагогӣ ва методӣ таълимӣ ва омодакунии мутахассисони баландихтисоси соҳаҳои гуногуни фанҳои педагогӣ дар қалби Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва зерсохтори он – ПРМ ба номи Абдурахмони Ҷомӣ дар ҷӯшу хурӯш буда, соҳаи маорифи Тоҷикистон метавонад, дар ояндаи наздик аз фаъолияти ин ҳар ду муассиса боз ҳам комёбиву дастовардҳои наво тозаро интизор бошад.

АДАБИЁТ

1. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе / А.В. Текучев. - М., 1981.
2. Поздняков Н.С. Методика преподавания русского языка / Н.С. Поздняков. - М., 1955.
3. Дудников А.В. Методика изучения грамматики в восьмилетней школе / А.В. Дудников. - М., 1977.
4. Лутфуллоев М. Асосҳои ибтидоии таълими забони модарӣ / М. Лутфуллоев. - Душанбе, 2007.

5. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 2015.
6. Лутфуллозода М. Чаҳоргонаи тарбия / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 2022.
7. Аминов С. Луғати мухтасари мактабӣ / С. Аминов. – Душанбе, 2008.
8. Шарифзода Ф. ва диг. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфи 2. – Душанбе, 2014.
9. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ / С.Шербоев. - Душанбе, 2020.
10. Шербоев С. Практикуми забони тоҷикӣ / С.Шербоев. – Душанбе, 2010. (бо ҳаммуаллифӣ)
11. Шербоев С. Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VIII / С.Шербоев. – Душанбе, 2006.
12. Шербоев С. Назария ва методикаи таълими феълҳои ғайритасрифӣ / С.Шербоев. – Душанбе, 2019.

РУШДИ ҚОРҲОИ ИЛМИЮ МЕТОДИИ САМТИ МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ТУЛИ 20 СОЛ

Дар мақолаи мазкур муаллиф, сараввал, дар бораи зарурати таъсис ёфтани Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва, баъдан, дар бораи рушди қорҳои илмию методии ҷаҳор нафар қормандони он, ки натиҷаи он ҳамаро доир ба таълими забон ва адабиёти тоҷик рӯи қор ва ҷоп овардаанд, маълумоти назаррас пешниҳод намудааст, ки қироати он ба бештари хонандагони гиромӣ дари як итда нуқтаҳои то ба ҳол барояшон номаълумро қушода хоҳад намуд. Аниқтараш, мақсад аз таҳияи мақолаи мазкур зиёда муаррифӣ намудани фаъолияти илмию методии аввалин академикҳои Академияи таҳсилоти Тоҷикистон Маҳмадулло Лутфуллоев, Файзулло Шарифзода ва узвҳои пайвастаи он Саидамир Аминов ва Саидбой Шербоев мебошад, ки дар тули бист соли фаъолият қарданашон дар академияи мазкур қорҳои басо назаррасу судмандро ба субот расонидаанд, ки дар доираи ҳамин мақола бо он ҳама қорҳои ашхоси мазкур шиносӣ пайдо намудани алоқамандони соҳа барояшон басо қолибу хотирафрӯз хоҳад буд. Ҳамчунин, дар ҳамин мақола дар бораи ҷанде аз қормандони Паҷуҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомӣ, ки низ дар иртибот оид ба таълими забон ва адабиёт қисман қорқоро анҷом додаанд ва, ниҳоят, дар бораи теъдоди рисолаҳои номзадӣ докторӣ, ки бевосита таҳти роҳбарии ашхоси пешбари АТТ дифоъ шудаанд, маълумоти оморӣ баррасӣ қардидаст, ки низ таваҷҷуҳангез хоҳад буд.

Қалидвожаҳо: Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, узви вобаста, академик, омӯзиши забони тоҷикӣ, китоби дарсӣ ба забони тоҷикӣ, асосҳои услубии омӯзиши забони тоҷикӣ, «Алифбо», хабари феълӣ, луғати мактабӣ оид ба забони тоҷикӣ, масдар, сифати феълӣ, феъли ҳол, таълими ҳамгиро, методикаи таълим.

РАЗВИТИЕ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИХ РАБОТ ПО МЕТОДИКЕ ИЗУЧЕНИЯ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье говорится о необходимости создания Академии образования Таджикистана при Министерстве образования Таджикистана. После дается комментарий о научно-методических работах четырех научных работников, ознакомление с которым представляет интерес для читателей. Цель данной статьи заключается в том, чтобы ознакомить читателей с научно-методическими работами первых академиков Академии образования Таджикистана, таких как Махмадулло Лутфуллоев, Файзулло Шарифзода и первых членов-корреспондентов -Аминова Саидамира и Саидбои Шербоева, которые в течение 20 лет сосуществования названной академии по методике преподавания таджикского языка и литературы для общеобразовательных школ и педагогических вузов Республики Таджикистан написали важные труды, необходимые при изучении данных предметов. Такж в этой же статье приведены небольшие сведения о научно-методической работе некоторых научных сотрудников Института развития образования имени Абдурахмона Джами Академии образования Таджикистана, проделавших большую работу в области изучения таджикского языка и литературы в начальных классах. В заключение статьи представлены краткие статистические сведения о количестве кандидатских и докторских диссертаций, которые были защищены под руководством научных сотрудников Академии образования Таджикистана, что для читателей также представляет интерес.

Ключевые слова: Академия образования Таджикистана, член-корреспондент, академик, методика изучения таджикского языка, учебники по таджикскому языку, основы методики изучения таджикского языка, букварь, глагольные сказуемые, школьный словарь по фразеологии таджикского языка.

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL WORK ON THE METHODOLOGY STUDY OF THE TAJIK LANGUAGE AND LITERATURE AT THE ACADEMY OF EDUCATION OF TAJIKISTAN

In this article, first of all, we are talking about the need to create the Academy of Education of Tajikistan under the Ministry of Education of Tajikistan. After that, comments are given on the scientific and methodological works of four scientists, acquaintance with which, in the face of readers, will reveal some unusual things that would still be unknown to them. Namely, the purpose of this article is to acquaint readers with the scientific and methodological works of the first academicians of the Academy of Education of Tajikistan, as Mahmadullo Lutfulloev, Fayzullo Sharifzoda and the first corresponding members, as Aminov Saidamir and Saidboi Sherboev, who during 20 years of coexistence of the named academy in favor of the industry, methods of teaching the Tajik language and literature for secondary schools and pedagogical universities of the Republic of Tajikistan presented huge works of use, which, when studying these subjects, bring great success. It is also in the same article that little information is given about the scientific and methodological work of some researchers at the Institute for the Development of Education named after Abdurakhmon Jami of the Academy of Education of Tajikistan, who, on their part, have also done a lot of work in the field of studying the Tajik language and literature in primary school. Finally, at the end of the same article, some statistical information is presented on the number of candidate

and doctoral dissertations that were defended under the guidance of researchers from the Academy of Education of Tajikistan, which is also unexpected for readers.

Key words: Academy of Education of Tajikistan, corresponding member, academician, methodology for studying the Tajik language, textbooks on the Tajik language, the basics of the methodology for studying the Tajik language, primer, verbal predicates, a school dictionary of phraseology of the Tajik language.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Саидбой Шербоев* – Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, узви вобастаи АТТ. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Айни, 45. **Суроға:** Телефон: **908-22-55-59**

Сведения об авторе: *Саидбой Шербоев* - Академия образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор, член-корреспондент АОТ. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Айни 45. Телефон: **908-22-55-59**

Information about the author: *Saidboy Sherboev* - Academy of Education of Tajikistan, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the AOT. **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Aini street 45. Phone: **908-22-55-59**

ТДУ:372.800.4 (575.3)

**ҶАНБАҲОИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГИИ ГУЗАРОНИДАНИ БОЗИҲОИ
РАСМИИ КАСБӢ ЗИМНИ ОМОДАСОЗИИ КАСБИИ МУТАХАССИСОНИ
ОЯНДА ДАР МУҲИТИ ИННОВАТСИОНИИ
ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ**

Валиев М.Х.

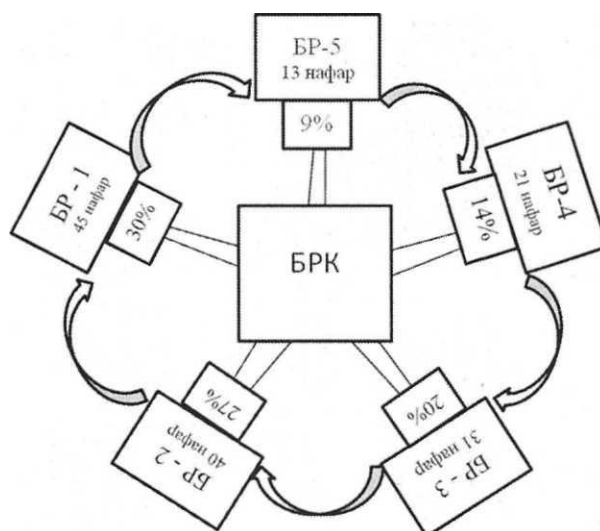
Донишгоҳи давлатии Данғара

Бо назардошти талабот ба мутахассисони варзидаи замони нав -донишчӯёне, ки дар оянда бояд дар муҳити кор бо техника ва технологияҳои нав, инчунин идораи кормандонро бо назардошти рӯшди неруи инсонӣ ба уҳда мегиранд, яъне "таҳсил дар давоми тамоми умр"- ро аз рӯйи ихтисос ба роҳ мемонанд, бояд зимни таҳсил дар муҳити инноватсионии таълимгоҳи олӣ донишу малакаи рақобатпазири заруриро ба даст оранд, то ки муваффақона худро дар амал татбиқ карда тавонанд. Аз ин нуқтаи назар, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикстон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатӣ "Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ" (23.12.2022) чунин таъкид намуданд: "Фаромӯш набояд кард, ки пешрафти давлат аз сатҳи донишу маърифатнокии мардум вобастагии мустақим дорад» [1,с. 35]. Оид ба аҳаммияти чунин мавзӯ ҳанӯз қайд менамояд, ки "Қобилияти худро одам танҳо он вақт эҳсос менамояд, ки агар худро дар ҳаёт санҷад" [2]. Дар ин таъкид калимаи "ҳаёт"-ро мо аз нигоҳи таҳсил дар мактаби олӣ ва дар оянда худро татбиқ карда тавонистан маънидод намуда, дар мақолаи мазкур мақсаду мароми омодаسازیи мутахассисони ояндаро дар системаи инноватсионии таҳсилоти олӣ ҳамгиро бо корфармояндагони воқеӣ зери таҳлилу хулосабарорӣ қарор додем.

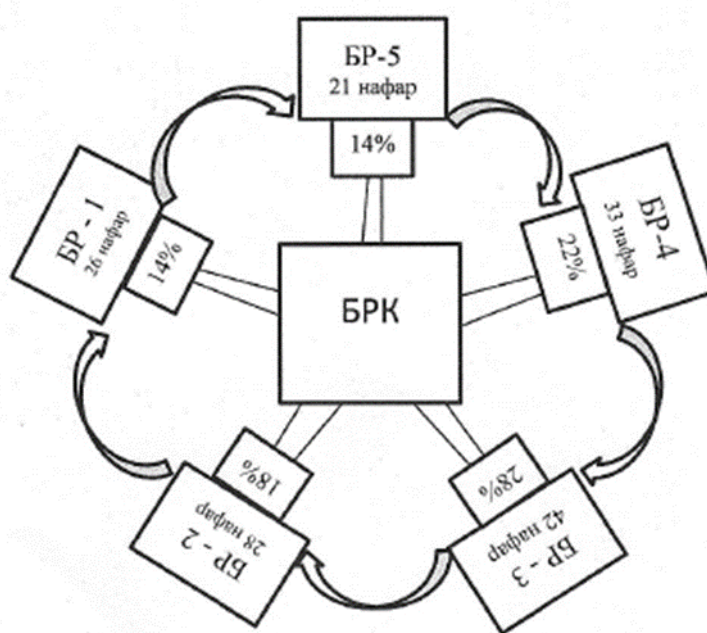
Аз ин нуқтаи назар, мактаби олӣ ҳамчун макони аз бар намудани донишу малакаи касбӣ, мутахассисони ояндаро барои кор ва фаъолият омода менамояд. Бо истифода аз назария ва амалияи моделسازیи мантиқӣ ва педагогӣ метавон бозиҳои расмии касбӣ, ки онҳо "инъикоси воқеӣ"-и нақшаҳоеро, ки донишчӯ аз рӯйи ихтисос метавонад дар оянда рӯ ба рӯ шавад, ба роҳ монд. Дар доираи чунин масъалагузорӣ муассисаҳои таҳсилоти олӣ бояд муҳитеро фароҳам оваранд, ки ҳар як донишчӯ дарк намояд, ки танҳо бо туфайли аз худ намудани донишҳои замонавӣ метавонанд дар истеҳсолот ҷойи кор дарёфт намуда, муваффақиятро ба даст оранд. Бозиҳои расмии касбӣ ҳамчун сарчашмаи фаъл гардонидани ҷараёни таълим ба истифода аз сарчашмаи [3, с.59]. чунин таъкид карда мешавад: Бозиҳои расмии касбӣ (БРК) - як усули тақлидسازیи таҳия ва қабули қарорҳои идоракунии дар ҳолатҳои гуногун тавассути бозӣ тибқи қоидаҳои додасудаи гурӯҳи одамон ё шахс ва компютер мебошанд. Моҳияти БРК инъикосгари (одатан модел ё расмикунонидашудаи) баъзе ҳолатҳои воқеӣ ё ҳаёли бо мақсади ташаккул додани маҳорати иштирокчиёни бозӣ барои қабули қарор дар чунин ҷузъиёт мебошад. Мақсади асосии БРК аз он иборат аст, ки роҳҳои нави -ғайримаъмул кор карда баромадани қоидаҳои нав одатан дар чор марҳилаи мантиқи пайдарпай амалӣ карда мешавад, яъне: а) шиносонидани иштирокчиён бо мақсад ва вазифаҳо, шартҳои бозӣ тавассути интиқоли иттилооти ибтидоӣ дар шакли ҷадвалҳо, диаграммаҳо, манбаъҳои ҳуҷҷатҳо, натиҷаҳои тадқиқот ва ғайра; б) маълумот дар бораи тартиби бозӣ (шартҳои бозӣ, тартиби кор,

истироҳат ва ғайра: в) ташкил кардан, ба якчанд гурӯҳ тақсим кардани иштирокчиён, ки ҳар яки онҳо бо мақсаду мароми худ, нақши додашударо «бозӣ мекунанд»; г) таҳлил, баҳодиҳии ҷараён ва натиҷаҳои бозӣ, таҳлили хатогиҳои типӣ, камбудӣ ва дастовардҳо, муваффақият дар кори гурӯҳ, мувофиқат бо мақсаду мароми БРК.

Олими шинохтаи рус Чернишевский Д.В. оиди аҳаммияти гузаронидани БРК дар ташаккули шахсият ва қобилияти зеҳнии донишҷӯён чунин таъкид менамояд: "Мақсади асосии таҳсилоти олий ташаккули мутахассисони дорои касбияти сатҳи олии фикрронии эҷодӣ доштаро дар назар дорад, ки дорои тафаккури инсонпарварона ва созанда буда, масъулияти хешро дар назди ҷомеаи ба суръати баланд тараққиқунанда эҳсос намуда, фаъолияти пурсамар менамояд" [4, с.21]. Бо мақсади дар амал татбиқ намудани ғояҳои педагогӣ ва бо истифода бо асоснокнамоии паҳлуҳои психологӣ - педагогии гузаронидани БРК силсилаи экспериментҳои педагогӣ ба роҳ монда шуд. Зимни баҳогузори ба донишҷӯ малака ва маҳорати иҷроӣ нақша ва "вазифаҳои муайяншуда" аз рӯйи 3 тарзи ташкили бозиҳои расмӣ касбӣ, дар умум 150 нафар донишҷӯёни ғайри омӯзгорӣ дар ду марҳила ширкат варзиданд, яъне: марҳилаи 1. Ба донишҷӯён мақсаду мароми гузаронидани БРК-ро дар доираи вақт барои гузаронидани 1 машғулият 50- дақиқа фаҳмонида шуда, пас аз он ин ҳолатро ҳамчун ба "гурӯҳи санҷиш " мансуб доништа (аз нуқтаи назари татқиқот бе огоҳ будан аз ин мақсад аз ҷониби донишҷӯён) ва дар марҳилаи 2-юм бошад, пас аз иштироки донишҷӯён дар семинар-тренинги махсус бо иштироки "арбитрҳо"-и ба мазмуну мундариҷаи БРК пешакӣ дар доираи тренинг муҳокима карда шуда, бо ҳавасмандгардонии супоридани сертификатҳои пазируфтани лаёқат, ки агар донишҷӯ соҳиби он гардад, зимни супоридани имтиҳонҳои ниҳой соҳиби ҳолҳои иловагӣ мегардад, гузаронида шуд. Гурӯҳҳои мазкур зимни ташкили БРК дар ин ҳолат ҳамчун гурӯҳҳои эксперименталӣ шуморида шуданд. Бо донишҷӯёне, ки дар БРК иштирок карданд баҳои рейтингӣ бо тарзи зерин пешниҳод гардиданд: бо фоиз (%) иҷроӣ "нақш" дар сатҳи олий (баҳои рейтингӣ - БР 5); дар сатҳи хеле баланд (баҳои рейтингӣ БР 4), дар сатҳи хуб (баҳои рейтингӣ -БР 3), дар сатҳи миёна (баҳои рейтингӣ- БР 2), дар сатҳи ғайриқаноъатбахш (БР-1).Натиҷаҳои даври аввали баргузори БРК чунинанд: Марҳилаи 1. аз 150 донишҷӯ зимни баҳогузори рейтингӣ чунин натиҷаҳо ба даст омаданд: БР-5 13 нафар (9%), БР-4 нафар (14%), БР 3 - нафар (20%), БР-40 (27%), БР-45 (30%)

Тақсимоти баҳои рейтингии фаъолияти донишҷӯёни гурӯҳи эксперименталӣ дар доираи баргузори марҳилаи дуюм, яъне пас аз гузаронидани тренинго ва омодагии психологии касбӣ чунинанд: БР 5-22 (14%), БР - 4 -34 (22%), БР-3 42 (28%), БР - 29 (18%), БР 1- 27 (14%)

Тақсимоти баҳои рейтингии фаъолияти донишҷӯёни гурӯҳҳои эксперименталӣ дар доираи баргузори марҳилаи дуюми БРК.

Таҳлили муқоисавии баҳогузори фаъолияти донишҷӯён дар БРК-и марҳилаи аввал ва дуюм нишон медиҳад, ки гузаронидани тренинго ба рушди фикрронии системавии ба талаботи касбӣ вобаста ба мақсади баланд бардоштани масъулиятнокии донишҷӯён ва дар ин раванд ташаккул додани фикрронии эҷодии онҳо аҳамияти махсус дорад.

Бо истифода аз натиҷаҳои бадастомадаи силсилаи экспериментҳои педагогӣ тарз ва усулҳои дигари фаъолгардони ҷараёни таълим аҳамияти махсус пайдо менамоянд ва аз ин нуқтаи назар, бо истифода аз маълумоти муаллифони китоби [5, с. 11], принсипҳои дидактикии дар боло овардашуда бо онҳо мувофиқат менамоянд. Яъне, методи фаъолгардони ҷараёни таълим (МФТ) тарз ва усули ташкили ҷараёни

таълиму тарбия ба ҳисоб меравад, ки дар ин раванд "муҳити мачбуркунанда"-и баҳогузоришаванда ва идорашавандаи фаъолнокии донишҷӯён эҷод мегардад, ки сарчашмаи ин ҳолати бамиёномада аз фаъолнокӣ ва маҳорати педагогии омӯзгор сарчашма мегирад. Барои мисол, аз нигоҳи фаъолгардонии ҷараёни таълим ва рушди шахсияти донишҷӯӣ хатмкунандаи оянда таъкидҳои расидан ба маваффақияти ҳаётро, ки Муҳаммад Алӣ баён намудааст, чунин пешниҳод менамоем, бо ифодаи, АМШШ - асрори муваффақияти шахсони шинохтаи ҷаҳон.

Муҳаммад Алӣ дар бораи ба асрори муваффақият расидан андешаҳои судманд ибраз намудааст, ки метавонанд ҳамчун ғояи дидактикии татбиқи моделҳои имконпазири фаъоли таълимию тарбиявӣ қабул карда шаванд: Пуртоқатӣ - шахси иродаи қавидошта меояд ва боқӣ менамояд. Шахсе, ки боварӣ надорад, ё меравад ва агар тоқат кунад, бозуманд мешавад. Дар хотир гиред, ки чи қадаре расидан ба муваффақият пурмашаққат бошад, ҳамон қадар нокомӣ низ арзиши худро дорад, тағйир ёбед: Вақте ки шуморо ба кор қабул менамоянд, мумкин савол диҳанд, ки чӣ гуна худро пас аз 5 сол тасаввур мекунед? Маҳз ҳамин савол метавонад ба худро шинохтан ва ба мақсади воло гузоштан сабаб гардад. Агар баъд аз 25 сол Шумо дар мавқеи қарор дошта бошед, ки ҳанӯз 20-сола будед, худ хулоса бароред, ки 5 соли ҳаётатон беҳуда гузаштааст. Бояд мақсад гузошта тавонед: мақсад он чизест, ки шуморо барои аз роҳе баргаштану ба пайраҳаи дигари ношинос рафтани ёрӣ медиҳад. Дар хотир дошта бошед, ки бояд мақсади худро дуруст гузошта тавонед ва барои ҳалли онҳо кӯшиш ба харҷ диҳед. Ҳар рӯз пеш аз хоб пеши назар мақсадҳои худро биёред, онҳоро такрор кунед, иҷрошашонро тасаввур кунед ва баъд чашм пӯшед. Омода бошед, ки шахси фаъол дар ҳаёт бошед. Айнан ба ҳамин мазмун:

АМШМ - асрори муваффақияти шахсони машҳури ҷаҳон.

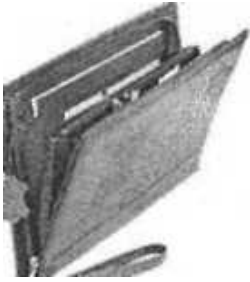
Бил Гейтсро, ки бо номи ӯ технологияи муоширати рақамӣ вобастагӣ дорад ва бисёре аз донишҷӯёни замони муосир аз истифодаи ин имкониятҳо бархӯрдор мебошанд, пеши назар биёрем, ки чӣ гуна ӯ бе ягон дорой, ба коре дил бастаю шахси машҳуртарин ва доротарини ҷаҳони муосир гаштааст, ӯ асрори ба муваффақият расиданаширо чунин шарҳ медиҳад:

- рақибонро омӯзед;
- нақши махсус фаъол буданро гузоред (қатъӣ бошед);
- интернетро барои инкишоф истифода баред;
- кореро ба фардо нагузоред;
- бисёр фикр кунед;
- аз оне, ки ба коре шуруъ менамояд муваффақияте ба даст намеоред, натарсед;
- аз технологияи нав рӯ нагардонед;
- Ба шахсоне, ки муваффақ нестанд, пайравӣ нанамоед.

Хулоса роҳ ва усули фаъолгардонии ҷараёни таълим, зимни гузаронидани бозиҳои расмии касбӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии дар муҳити инноватсионӣ гуногунанд ва дар ин доира масъалаҳои метавонанд дар якҷоягӣ ҳам бо истифода аз сарчашмаҳои гуногуни таълимӣ-методӣ ва ё ташаккулёбии касбӣ бо истифода аз

тестҳои маъмули соҳавӣ равона гардида, бозиҳои расмӣ касбӣ ба роҳ монда шаванд. Инчунин, ин тарзи усули дар боло зикргардида дар ҳамкорӣ бо корфармояндогон, ки тавачҷуҳ ба тайёр кардани мутахассисони варзида тавачҷуҳ доранд ба роҳ монда шаванд. Инчунин, сарчашмаҳои ташкили бозиҳои расмӣ касбӣ метавонанд эълонҳо дар асоси озмуни озод қабул намудани кормандони касбу тахассуси гуногун ба ҳисоб раванд, ки барои мисол чунин тарзи ташкили бозиҳои расмӣ касбӣ бо истифода аз эълонҳо дар чадвал оварда шудааст.

Донишҷӯ дар дарёфти ҷойи кор ва омодагии касбӣ -тахассусӣ дар бозори озоди меҳнат. Бо чунин воқеият ва эҳтимолият метавонед пас аз хатми таълимгоҳ рӯ ба рӯ шаванд.

Номи ташкилот Мансаб дар асоси озмуни озод (вакансия)	Шартҳои заминавии иштирок дар озмун	Талаботи касбӣ-тахассусӣ ба довталаби иштирокчии озмун
<p>Корхонаи шахсӣ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Сармуҳосиб 2. Менечер амалияёти хариду фурӯш 3. Тарроҳ <p>бо пешниҳод намудани портфолио (маҷмуи диплом, сертификат ва дигар муваффақиятҳо).</p> 	<p>Сармуҳосиб.</p> <p>Талаботҳо:</p> <p>таҷрибаи корӣ аз рӯйи ихтисос на кам аз 1 сол. кор карда тавоништан бо барномаҳои махсуси соҳаи муҳосибот (1С- муҳосибот, 1С - анбор.</p> <p><i>Сифатҳои шахсӣ:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ қобилияти ҳамгирӣ ва муоширати воло суботкорӣ. ▪ дақиқкорӣ. ▪ донишҷӯ забонҳои давлатӣ, русӣ ва англисӣ (дар сатҳи баланд). 	<p>Менечери амалияёти хариду фурӯш.</p> <p>Талаботҳо:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ таҳсилоти олий. ▪ таҷрибаи корӣ аз рӯйи ихтисос - на кам аз 3 сол. ▪ кор карда тавоништан бо барномаҳои маъмули компютерӣ. <p>Сифатҳои шахсӣ:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ қобилияти ҳамгирӣ ва муоширати воло ▪ суботкорӣ. ▪ дақиқкорӣ. <p>Тарроҳ.</p> <p>Талабот:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ қобилияти навоариҳои техникӣ доштан. кор карда тавоништан бо барномаҳои компютерӣ (Corel Draw ва Photoshop), ▪ пешниҳод намудани ғояҳои тавачҷуҳпазир. ▪ мушоҳидакорӣ.

Муқарриз: Ғафурова Д.Ҷ.- н.и.п., дотсенти ДДД

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" (ш.Душанбе, 23-юми декабри 2022).- Душанбе: Шарқи озод, 2022.-48 с.
2. Великие мысли великих людей: Большая книга афоризмов, сост. Кондратов А.П. И.И.Комарова.- М.: Пипол класик, 2004. -121бс.

3. Журавлев П.В. Персонал.Словарь понятий и определений / П.В.Журавлев, С.А.Карташов, Н.К.Маусов, Ю.Г.Одегов. - М.: Экзамен, 1999.-512с.
4. Чернобелски Д.В. Дидактические технологии в высшей школе: Учебное пособие для вузов / Д.В.Чернобелски. - М.: Юнити- Дана, 2002. - 437с
5. Мухина С.А. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении / С.А. Мухина, А.А.Словиева. – Ростов-на-Дону: Изд-во "Финикс", 2004.-384с.
6. Шоҳиён Н.Н. Рақобатшиносӣ ва худташаққулёбии касбӣ / Н.Н.Шоҳиён, Х.И. Икромӣ ва дигарон. - Душанбе: Ирфон, 2016-448с
7. Шоҳиён Н.Н. Рақобатшиносӣ ва худташаққулёбии касбӣ / Н.Н. Шоҳиён, Х.И.Икромӣ, Ю.Ш.Наботов, А.С. Чаъфаров. - Душанбе: Ирфон, 2016. - 448 с.

ЧАНБАҲОИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГӢИ ГУЗАРОНИДАНИ БОЗИҲОИ РАСМИИ КАСБӢ ЗИМНИ ОМОДАСОЗИИ КАСБИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДА ДАР МУҲИТИ ИННОВАТСИОНИИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Дар ин мақола асосҳои психологию педагогӣ ва асоснокии назариявӣ ва методии ташкили бозиҳои қорӣ дар заминаи қорӣ намудани моделҳои ба шахсият нигаронидашудаи тарбияи таълимӣ дар муҳити инноватсионии донишгоҳ баррасӣ мешавад. Ҳангоми ташкили бозиҳои қорӣ, арзёбии фаъолияти донишҷӯ дар истифодаи маводи таълимӣ ва усулҳои дигар, дастовардҳо дар истифодаи манбаҳои иттилоотӣ, ки дорои талаботҳои мебошанд, ки ҳангоми ташкили бозиҳои қорӣ ба инобат гирифта мешаванд. Ҳангоми интихоби мақсад ва вазифаҳои методикаи дидактикии таълим аз нақшаҳои идеявӣ ва асрори қомебиҳои шахсиятҳои барҷаста, ки дар зиндагӣ барои тарбияи ахлоқии мутахассисони оянда дар шароити ҷаҳонишавӣ намунаи ибратбахш мебошанд, низ истифода шудааст. Роҳу усулҳои фаъолгардонии раванди таълим ҳангоми гузаронидани бозиҳои расмӣ касбӣ дар донишгоҳҳо дар муҳити инноватсионӣ гуногун буда, дар ин замина масъалаҳои метавон якҷоя бо истифода аз сарчашмаҳои гуногуни таълимию методӣ ҳал кард. Ин усулро низ бояд якҷоя бо корфармоёне, ки ба тайёр кардани мутахассисони соҳибхитос манфиатдоранд, амалӣ намоянд. Инчунин, манбаҳои ташкили бозиҳои расмӣ касбӣ метавонанд эълонҳо дар асоси озмуни ройгон барои ба қор қабул кардани коргарони касбу ихтисосҳои гуногун бошанд.

Калидвожаҳо: асосҳои психологию педагогӣ, асоснокии назариявӣ ва методологии ташкили бозиҳои қорӣ, қорӣ намудани моделҳои ба шахсият нигаронидашуда, муҳити инноватсионии донишгоҳ.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ ОФИЦИАЛЬНЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ИГР В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ИННОВАЦИОННОЙ СРЕДЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье рассматриваются психолого- педагогические основы и теоретико - методологическое обоснование организации деловых игр в контексте внедрения личносно - ориентированных моделей воспитывающего обучения в инновационной среде вуза. При организации деловых игр учтены также оценки деятельности студента по использованию учебно-методических материалов и других методов, достигнутые успехи в использовании информационных источников, где содержатся требования, которые могут быть учтены при организации деловых игр. При выборе цели и задач дидактических методов обучения использованы также идейные замыслы и секреты успехов выдающихся личностей, которые в жизни являются поучительными примерами для нравственного воспитания будущих специалистов в условиях глобализации. Способы и методы активизации образовательного процесса при проведении официальных профессиональных игр в вузах в инновационной среде различны, и в этом контексте вопросы могут решаться совместно с использованием различных учебно-методических источников. Также данный метод необходимо внедрять совместно с работодателями, заинтересованными в подготовке квалифицированных специалистов. Также источниками организации официальных профессиональных игр могут быть объявления на основе свободного конкурса на прием на работу работников различных профессий и квалификации.

Ключевые слова: психолого- педагогические основы ,теоретико - методологическое обоснование организации деловых игр, внедрение личносно - ориентированных моделей, инновационная среда вуза.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF OFFICIAL PROFESSIONAL GAMES IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN AN INNOVATIVE ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATION

This article discusses the psychological and pedagogical foundations and theoretical and methodological justification for organizing business games in the context of introducing personality-oriented models of educational training in the innovative environment of a university. When organizing business games, assessments of the student's activities in the use of educational materials and other methods, achievements in the use of information sources, which contain requirements that can be taken into account when organizing business games, are also taken into account. When choosing the goals and objectives of didactic teaching methods, the ideological plans and secrets

of the successes of outstanding personalities were also used, who in life are instructive examples for the moral education of future specialists in the context of globalization. The ways and methods of activating the educational process when conducting official professional games in universities in an innovative environment are different, and in this context, issues can be resolved jointly using various educational and methodological sources. This method also needs to be implemented jointly with employers interested in training qualified specialists. Also, sources for organizing official professional games can be announcements based on a free competition for hiring workers of various professions and qualifications.

Key words: psychological and pedagogical foundations, theoretical and methodological justification for organizing business games, introduction of personality-oriented models, innovative environment of the university.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Валиев Маҳмадсафар Халкулоевич* - Донишгоҳи давлатии Данғара, саромӯзгор, кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **778887096**

Сведения об авторе: *Валиев Махмадсафар Халкулоевич* - Дангаринский государственный университет, старший преподаватель, кафедра педагогики и психологии. **Адрес:** 735320, Дангаринский район, Республика Таджикистан, , улица Маркази, 25. Телефон: **904-0000-79**

Information about the author: *Valiev Makhmadsafar Khalkuloevich* - Dangara State University, senior lecturer, department of pedagogy and psychology. **Address:** 735320, Dangara district, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **904-0000-79**

**ПРОБЛЕМАИ ФАЪОЛИЯТИ ТАҲҚИҚОТӢ ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТИ
БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ**

Табаров Д. Д., Раҷабов Т.Б., Мансурова Ҷ.С.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳадафи асосии таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳаёти мустақилона омода намудани хонандагон ва сохтани ҷомеаи воқеан мутаммаддин ба шумор меравад. Бинобар ин, зарурате ба миён омадааст, ки хатмкунандаи муассисаи таълимӣ бояд салоҳиятҳои мустақилона дар назди худ мақсад гузоштан ва дарёфти роҳҳои ба онҳо ноил шуданро дошта бошад, то ин ки мушкилиҳои дар ҳаёташ баамалояндаро ҳал намуда тавонад. Аз ин рӯ, хонандагонро ба худдонишандӯзӣ, мустақилона мақсадгузори намудан, тарҳрезии роҳҳои ноил шудан ба онҳоро тайёр намудан лозим аст. Дар Стандартҳои давлатии таҳсилоти миёнаи умумӣ салоҳиятҳо ҳамчун ҳадаф ва натиҷа нишон дода шудаанд. Барои он ки хонанда ба худомӯзӣ машғул шавад, бояд салоҳиятҳои ҷӯяндагӣ ва таҳқиқотӣ-илмӣ онҳоро ташаккул диҳем.

Дар забони тоҷикӣ салоҳият ҳамчун сифат ва хислати шахсӣ тавсиф меёбад, ки ба ӯ имкон ва ҳуқуқ медиҳад дар заминаи дониш, огоҳӣ ва таҷрибаи фаъолият дар соҳаи муайяне қарор қабул кунад.

Мафҳуми «салоҳият» дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, - лоиқ будан, сазовор будан, ваколатдор будан – шарҳ дода шудааст [21].

Истилоҳи компетенсия дар Луғати русӣ-тоҷикӣ бо маънои салоҳиятдор, соҳибхитӣ, соҳибҳуқуқӣ, бозғайбӣ, қобил будан ба иҷрои ягон амал тавсиф ёфтааст [12].

Дар стандарти зинаи таҳсилоти ибтидоӣ мафҳуми «салоҳият», дар шакли зер тавсиф шудааст: «Салоҳият, маҷмуи дониш, малака маҳоратҳои ба ҳам пайвандест, ки бо мақсади ҳалли масъалаҳои мушаххаси ҳаётӣ (иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ), маърифатӣ ва касбӣ равона карда мешаванд» [17].

Мафҳуми «салоҳият» дар Луғатномаи калони энциклопедии истилоҳоти хориҷӣ ҳамчун доштани дониш ва сифатҳои шахсие маънидод шудааст, ки имкон медиҳанд оиди чизе ҳукм бароранд, андешаи боризу муътабар баён кунанд [2].

Аз нуқтаи назари умумифарҳангӣ, салоҳият сатҳи инкишофи маърифатист, ки барои худомӯзӣ ва мустақилона ҳал намудани проблемаҳои маърифатие, ки ба миён меоянд ва мавқеи муайянеро доранд, истифода мешаванд.

Дар Луғати истилоҳоти хориҷӣ шахси «салоҳиятдор» (аз лотинии «competens» - мувофиқ, қобилиятнок) шакли зайл маънидод шудааст: 1) дорои салоҳият; 2) донишманд, огоҳ дар соҳаи муайян [16].

Дар "Консепсияи таҷдиди соҳаи таҳсилоти Русия барои давраи то соли 2010" салоҳият чунин шарҳ ёфтааст: "Қобилияти анҷом додани фаъолияти амалӣ, ки намуди системаи мувофиқи тафаккурро талаб мекунад ва имкон медиҳад, ки мушкилот ва вазифаҳои бамӯнамадаро зуд ҳал намояд» [9, 9].

Дар таҳқиқоти педагогӣ-психологӣ як нуқтаи муайян ва ба ҳам монанде мавҷуд аст, ки мувофиқи он мафҳуми «салоҳият» ҳамбастагии дониш, маҳорат ва малакаҳои амалӣ намудани фаъолиятро дар бар мегирад. Аксари муҳаққиқон салоҳиятро ҳамчун хусусияти устувори шахсият дар заминаи равандҳои фикрӣ, таҷрибаи самараноки иҷтимоӣ, худшиносӣ, танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва пешгӯии ҳодисаҳои байнишахсӣ мефаҳманд.

Зеер Е.Ф. қайд менамояд, ки «салоҳият яке аз зерсохторҳои субъекти фаъолият аст». Бо таъки ба мафҳумҳое, ки дар луғатҳои тафсирий оварда шудаанд, ӯ «салоҳият»-

ро ҳамчун «огоҳӣ, донишмандӣ» тавсиф намуда, ин мафҳумро низ ба соҳаи касбӣ дохил намуда, салоҳияти касбиро маҷмуи дониш, маҳорат ва малака, ки роҳҳои иҷрои фаъолияти касбиро нишон медиҳанд, шарҳ медиҳад. Илова бар ин, ӯ меафзояд, ки дар психологияи амалӣ низ салоҳият бо касбият ҳамчун муайян карда мешавад [7].

Аз гуфтаҳои Зеер Э.Ф. ба хулосае омадан мумкин аст, ки истилоҳи «салоҳият» бештар ба таҳсилоти касбӣ тааллуқ дорад, зеро он таҷрибаи назаррасро дар фаъолияти мушаххас дар бар мегирад.

Хуторской А.В. салоҳиятро маҷмуи сифатҳои ба ҳам алоқаманди шахсият (дониш, қобилият, маҳорат, усулҳои фаъолият), ки ба доираи муайяни объектҳо ва равандҳо нигаронида шудаанд ва барои фаъолияти босифати истехсолӣ заруранд, меҳисобад [22].

Аз дигар мавқеъ, аз ҷумла аз мавқеъҳои психологию педагогӣ, И.А. Зимняя ин мафҳумро маҷмуе меҳисобад, ки аз донишҳо, барномаҳо (алгоритмҳо) пайдарпайии иҷрои амалҳо, системаҳои арзишҳо ва муносибатҳо иборатанд ва баъдан дар салоҳиятҳои инсонӣ зоҳир мешаванд [8].

Н.Н. Тулкибоева ва З.М. Болшакова, салоҳиятро ҳамчун дониш ва салоҳиятмандиро ҳамчун фаъолият, қудрат шарҳ медиҳанд [19].

Салоҳиятнокӣ ҳамбастагии сифатҳои дар шахсият ҳосилгардида мебошад. А.Г. Сергеев қайд мекунад, ки шахси босалоҳият шахсе мебошад, ки миқдори маҳорату малака ва донишҳои соҳаи муайянеро доро буда, онҳоро дар шароити гуногун истифода намуда метавонад [16, с.10].

Академик М. Лутфуллоев, мафҳумҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокӣ»-ро чунин шахр медиҳад: «Дар забони мо ҳамин маъно бо калимаю таркибу ибораҳои салоҳият, салоҳият доштан, соҳибхитиёрӣ, соҳибхуқуқ, салоҳиятдор, ҳуқуқ, комилхуқуқ, қордонӣ, қодир будан ба амал, салоҳдид, ихтиёр, ақидаи муътабар; шахси доною медонистагӣ, тасаввуроти пурра доштан, сазовор будан, лоиқи чизе, шоистаю шоистагӣ ифода меёбад, ки қисми зиёди ин маъноҳо мансубанд ба қобилият. Баъзеҳо «тавоноӣ», «тавоноистан»-ро низ тавсия медиҳанд. Аммо, тавоноию тавоноистан ба маънои салоҳияту салоҳиятнок истифода шаванд ҳам, аз ҷиҳати доираи истифода ҳамарзиши салоҳияту салоҳиятнокӣ нестанд. Агар салоҳият маънои луғавии калимаро ифода наояд, салоҳиятнокӣ ё салоҳиятдорӣ ба сифати шахс ё идорае ишора менаояд» [13, с. 4].

Дар раванди таълим дар муассисаи таълимӣ аз синфҳои ибтидоӣ оғоз гардида, ташаккули маҳорату малакаҳо оғоз мегардад, ки тадричан ба ташаккули салоҳиятҳо оварда мерасонад.

Салоҳиятҳои асосии кӯдакон дар ин марҳилаи инкишофи равонӣ, дар заминаи фаъолиятҳои таҳқиқотии онҳо, ки вобаста ба ниёзҳои ботинии кунҷқобиашон ба амал меояд, ташаккул меёбад. Бояд зикр намуд, ки дар ин марҳила кунҷқобии кӯдакон ба таври назаррас баланд буда, ифодакунандаи талаботи равонии онҳо барои ба даст овардани дониш мебошад. Ин марҳилаест, ки донишҳои примитивии хонандагон заминаҳои илмӣ пайдо намуда, бо далелҳо асоснок гардида, мураттаб мегарданд.

Бинобар ин, муҳаққиқони педагог-психолог бар ин ақидаанд, ки ташаккули салоҳияти таҳқиқотии кӯдакон барои ташаккули салоҳиятҳои илмиашон дар шароити муттасили ва бефосилагии раванди таълим сурат мегирад.

Салоҳиятҳои таҳқиқотии хонандагони хурдсол, ҳамчун яке аз ҳадафҳои асосии таҳсилоти ибтидоии ҳамагонӣ, амалинамоии фаъолиятҳои ақлонӣ ва амалиро дар ҷодаи мустақилона ҷустани роҳи ҳалли проблемаҳои характери таҳқиқотӣ доштаи дар сатҳи барои кӯдак дастрас бо мақсади ба даст овардани донишҳои нави

субъективӣ, барои ташаккулёбии фаъолиятҳои универсалии таълимӣ, ҳамчун замина хизмат менамояд.

Табиист, ки ташаккули салоҳиятҳои илмӣ-таҳқиқотии хонандагон танҳо дар сурате самаранок мегардад, ки шартҳои зарурии зерин иҷро шаванд.

Шарти аввал мавҷудияти шумораи кофӣ кадрҳои баландихтисос дар муассисаи таълимӣ мебошад, ки ба фаъолияти таълимӣ-илмӣ машғуланд.

Шарти дуюм муносибати салоҳиятнок (масъулиятшиносона) ба таълим мебошад.

Шарти сеюм ҷалби хонандагон ба маҳфилҳои фаннӣ.

Шарти чорум дар амалияи педагогӣ истифодаи намудани методҳои лоиҳавии таълим.

Шарти панҷум ташаккули салоҳияти илмии хонандагон бояд аз ҳадафҳои меҳварии раванди таълим ҳисобида шавад.

Барои самаранок гардонидани фаъолияти таҳқиқотӣ-илмии хонандагон омилҳои монеасозии раванди таълимро дар муассисаи таҳсилотӣ омӯхта, баргараф намудан лозим аст. Бо ин мақсад таҳқиқоти психологию педагогии омилҳои инкишофдиҳанда ва монеасозии маърифатии хонандагонро гузаронидан муҳим мебошад. Дар заминаи натиҷаҳои чунин таҳқиқот муҳити тарбиявии мусоидеро, ки ба таҳияи масири инфиродии рушд ва рафъи монеаҳои маърифатӣ мусоидат, менамояд таҳия намудан муҳим аст.

Муассисаҳои таълимиро дар шароити муосир зарур аст, ки барои ташаккули салоҳиятҳои зарурӣ дар хонандагон аз зинаи ибтидоии таҳсилот роҳи усулҳои навро ҷустуҷӯ ва пайдо кунанд. Пеш аз ҳама, диққатро ба ташаккулёбии салоҳиятҳои бояд равона намуд, ки воситаи худшиносӣ ва худинкишофдиҳии шахсият ба ҳисоб мераванд. Барои рафъи ин мушкилот фаъолияти эҷодии хонандагони хурдсолро дар доираи фаъолияти таҳқиқотӣ бояд ба дарки воқеияти атроф ва кашфи донишҳои нав равона намуд. Фаъолияти таҳқиқотии хонандагони хурдсол муносибати эҷодиро дар фаъолият, мустақилиятро дар интихоби амалҳо ва рушди малакаҳои ҷустуҷӯиро талаб мекунад.

Зеро ки барои ташаккули шахсияти ҳаматарафа рушд ёфта чунин амалиёти равонӣ, ба монанди таснифоти амалҳо, умумигардонии хулосаҳо, таҳлил, таркиб, қобилияти аз як зинаи амалиёт ба дигар зинаи он устокорона гузаштан, тарҳрезӣ кардани нақшаи корӣ, таҳлили объекти фаъолият аз нуқтаҳои назари гуногун, муқоисаи онҳо, инчунин тартиб додани супоришҳо ва вазифаҳо оид ба мавзӯи пешниҳодшуда зарур мебошад.

Бо ин мақсад мо зарур донистем мафҳумҳои «фаъолият», «фаъолияти таҳқиқотӣ» ва «фаъолияти тадқиқотӣ»-ро тавсиф намоем.

Дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ истилоҳи “фаъолият” ҳамчун калимаи асли баромадаш арабии [فعاليت], ба маънои “кӯшиш, серҳаракатӣ ва ҷиддият дар иҷрои коре, ғайрат ва ҷидду ҷаҳд дар кор” шарҳ дода шудааст [22].

Дар фарҳанги забони тоҷикӣ бошад, калимаи “фаъол” ба маънои “бисёр коркунанда”, “серҳаракат” тавсиф ёфтааст [20].

Дар луғати транскрипсии арабӣ-русӣ бошад, калимаи “фаъолият” ҳамчун шакли ҷамъии калимаи “феъл” ва ё “фаъла” буда ба маънои “амал”, “амал намудан”, “кӯшиш намудан дар амале” ва “иҷрои серғайратонаи коре” тавсиф ёфтааст [14].

Мафҳуми “фаъолият” дар Луғати тафсирии истилоҳоти педагогика ҳамчун “шакли муҳими зухуроти фаъолияти инсон бо воқеияти атроф” тавсиф ёфтааст [12].

Фаъолият системаи амалҳо ва ё амалиётест, ки бо як ангезаи умумии дохилӣ ба амал омада, барои ноил шудан ба ҳадафҳои муайян нигаронида шудааст. “Амал” бошад, воҳиди фаъолият буда, рафторест, ки бо ҳадаф ва ангезаи махсус ба амал

омада, ба ноил шудан ба ҳадафи умумӣ ва амалӣ шудани ангезаҳои фаъолият тобеъ аст [3].

Ду ва зиёда амалҳо амалиётро ташкил медиҳанд.

Теплов Б.М. қайд менамояд, ки амалиёт гуфта, мо чузъиёти рафторро меномем, ки дар натиҷаи таъсири барангезандаҳои муайян сурат гирифта, ба ҳадафи муайян нигаронида шудаанд. Ба ақидаи муаллиф, амалҳо ихтиёрӣ ва ғайриихтиёрӣ сурат гирифта, амалҳои ихтиёрӣ сурат гирифта мукамалтаранд [18, с.144].

Фаъолият амали бошуурокаи фаъолонии мутақобилаи субъект (маҳлуқи соҳибакл) бо объект (воқеияти атроф) мебошад, ки дар рафти он субъект ба объект ҳадафмандона таъсир мерасонад, баъзе ниёзҳои худро қонеъ мекунад ва ба ҳадаф ноил мегардад [5].

Фаъолият маҳсули равандҳои равонӣ буда, мавзуи омӯзиш ва баҳси соҳаҳои илмие, ба монанди психологияи рафтор, психологияи фаъолият, психологияи шахсият, психологияи муошират ба шумор меравад.

Аксари равоншиносон бар ин назаранд, ки ҳар як фаъолият дар ду марҳила мегузарад. Марҳилаи аввал, фаъолияти фикрро дар бар гирифта, бо қабули қарор меанҷомад. Аз ҷумла, Теплов Б.М. чунин менависад: “Қарор намудан ва мақсад гузоштан - аз чузъиёти заминавии амалҳо буда, чузъиёти асосӣ ва марказии он иҷрои мақсади гузошташуда мебошад”.

Дар заминаи ақидаҳои Рубинштейн С.Л., Мерлин В. С., Леонтев А. Н., Ананев Б. Г. сохтори фаъолиятро чунин тартиб додан мумкин аст:

- раванди қабули қарор;
- раванди иштирок дар фаъолият;
- раванди муайян кардани ҳадаф;
- раванди таҳияи нақшаи амалҳо;
- раванди амалигардонии нақшаи фаъолият;
- раванди таҳлили натиҷаҳои амалҳо ва муқоисаи онҳо бо мақсадҳои гузошташуда.

Дар ин мавқеъ бояд қайд намоем, ки фаъолият дар натиҷаи барангезандаи он ба вуқӯъ мепайвандад. Ҳар қадаре ки барангезандаи фаъолият пурқувват бошад, самаранокӣ ва суръати фаъолият баланд мегардад.

Мафҳуми фаъолият дар Лугати бузурги психологӣ, таҳти таҳрири Б. Г. Мешерякова ва В. П. Зинченко, ба тавсифи боло монанд шарҳ дода шудааст: Фаъолият (англисӣ *aktivite*; олмонӣ *Tatigkeit*) - таъсири мутақобилаи фаъол бо воқеияти атроф, ки дар ҷараёни он мавҷудоти зинда ҳамчун субъект амал карда, ба объект мақсаднок таъсир мерасонад ва ба ин васила ниёзҳои худро қонеъ мегардонад [1].

Назарияи дар раванди таълим диққати ҷиддӣ додан ба муносибати фаъолиятӣ тули анқариб сад сол мешавад, ки вучуд дорад. Ба он солҳои 30-уми асри ХХ аз тарафи Рубинштейн С. Л. - назарияи ягонагии шуур ва фаъолият ва ҳамзамон аз тарафи А. Н. Леонтев назарияи томияти фаъолияти ботинӣ ва зоҳирӣ асос гузоштаанд.

Айни ҳол ҳеҷ ҷойи шубҳа нест, ки фаъолиятҳои инсон бошуурокаи амалӣ гашта, новобаста аз он ки баъзе чузъиёти он автоматӣ-ғайриихтиёрӣ сурат гирад ҳам, фаъолиятро маҳсули шуур меноманд. Ҳар қадаре ки фаъолият амалҳои ба ҳам монанд ва такроршавандаро дар бар гирад ҳамон андоза он зудтар иҷро гардида, самаранокӣ меафзояд. Яъне, мазмуни фаъолият дар марҳилаи фаъолияти фикрӣ ба хубӣ ҳазм гардида, нақшаи иҷрои он хуб тарҳрезӣ мегардад. Дар рафти фаъолият сифатҳои шахсӣ, хусусиятҳои равонӣ ва хислатҳои инсонӣ зоҳир мегарданд.

Фаъолияти хонандагони синфҳои ибтидоӣ (кӯдакон) вобаста ба хусусиятҳои синнусолӣ, инкишофи равонӣ-физиологиашон аз фаъолияти дигар гурӯҳҳои синнусолӣ ба қулӣ фарқ мекунад.

Дар ин мавқеъ мо зарур шуморидем, ки дар байни намудҳои фаъолият фаъолияти кӯдаконро махсус ва муфассалтар қайд намоем.

Зинченко В. П. ва Мешерякова Б. Г. аҳаммияти инкишофдиҳандагии “фаъолияти бачаҳо” (фаъолияти кӯдакон)-ро дар шакли зер шарҳ додаанд: инкишофи фаъолият ба ташаккул ва инкишофи психика ва онтогенез таъсири ҳалқунанда мерасонад. Дар раванди инкишофи психикӣ ҷузъиёти алоҳидаи он низ такмил ёфта, шаклҳои шинохти воқеияти атроф ғанӣ гардида, таҷрибаи ҷамъиятӣ аз худ карда мешавад. Ин раванд ба инкишофи равонии кӯдак оварда мерасонад, ки дар навбати худ, барои ташаккули минбаъдаи фаъолиятҳои нисбатан мураккабтар мусоидат менамояд.

Фаъолиятҳои минбаъдаи кӯдакони синни томактабиро ба намудҳои зерин чудо менамоянд:

Ашӯй-тасарруфнамоӣ (манипулятсионӣ) – яъне, дар ибтидо фаъолиятҳои кӯдак ба ашӯҳои барои ӯ дастрас вобаста буда, раванди дурударози инкишофро дар бар мегирад. Баробари инкишофи нутқ он суръат гирифта, дар ибтидо фаъолият бо додани саволи “Ин чист?” оғоз мегардад. Вале баробари инкишофи тафаккур ин савол ба саволи “Бо ин чӣ кор кардан мумкин аст?” иваз гардида, боиси мураккабтар гардидани фаъолиятҳо мегардад. Ин раванд аз оғози соли дуҷуми ҳаёт сар шуда, минбаъд истифодаи объектҳо мувофиқи вазифаҳои функционалиашон сурат гирифта, ба инкишофи узвҳои ҳаракатӣ мусоидат намуда, кӯдак ба роҳгардӣ оғоз менамояд.

Дар ин марҳила амалҳо бо ҳар як предмет (бозича) зиёд ва мураккаб шудан мегиранд. Дар ин марҳила фаъолияти объектӣ-тасарруфнамоӣ пешбаранда мегардад.

Минбаъд ин фаъолиятҳо дар худ унсурҳои бозӣ, истехсолӣ ва меҳнатӣ пайдо мекунанд. Оҳиста-оҳиста фаъолияти бозӣ ба худ характери бозӣҳои нақширо мегирад.

Баъди аз худ гардидани унсурҳои фаъолияти меҳнатӣ, ки идомаи бевоситаи инкишофи фаъолияти объективии бача ба шумор меравад, ҳуди амалиёт бо ашӯ ва асбобро аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок менамояд.

Фаъолияти меҳнатӣ - истехсолӣ дар рушди кӯдак нақши муҳим дорад, зеро хислатҳои эҷодии амалҳо бо рушди равандҳои маърифатӣ - идрок, тафаккури аёнӣ-ашӯй ва аёнӣ-тахайюлотӣ зич алоқаманд аст.

Дар охири синни томактабӣ рушди фаъолияти эҷодӣ-маърифатӣ кӯдакро руҳан ба раванди таълим омода сохта, фаъолиятҳои маърифатӣ ба як низоми муайян даромада, ба анғезиш меоянд, ки он дар раванди таълим неруи асосии пешбаранда ба ҳисоб меравад.

Фаъолияти таълимӣ як унсури фаъолияти маърифатӣ ба шумор рафта, ҳадафмандона сурат мегирад. Он дар синни таҳсилоти ибтидоӣ хусусиятҳои хосси худро дорад. Хонандаи хурдсол нав ба таҳсил фарогир шуда, ҳоло хондану навишта наметавонад. Дар рӯзҳои аввал танҳо муаллим фаъолият намуда, дар назди хонандагон мақсад ва вазифа гузошта, роҳҳои ҳалли онҳоро нишон медиҳад ва аз болои рафти иҷрои онҳо назорати қатъӣ бурда, арзёбӣ менамояд. Бояд зикр намуд, ки арзёбӣ дар ин марҳилаи синнусолӣ аз барангезандаҳои боқуввати фаъолият ба шумор меравад. Матюхина М.В. чунин меҳисобад, ки фаъолияти пешбарандаи хонандаи хурдсол, фаъолияти таълимӣ ба шумор рафта, тамоми давраи таҳсилро фаро мегирад [4, с. 84].

Дар зинаи ибтидоии таҳсилот ташаккулёбии фаъолияти таълимӣ босуръат мегузарад. Элкониин Д.Б. қайд менамояд, ки “...синни хурди мактабӣ давраест, ки ташаккулёбии фаъолияти таълимӣ ба таври интенсивӣ мегузарад” [24].

Ҳадафи фаъолияти таълимӣ дар синфҳои ибтидоӣ, пеш аз ҳама, бойгардонии донишҳои кӯдакон, ҳосил кунонидани тасаввуроти онҳо ва ташаккули шахсияташон мебошад. Дар ин марҳила дар шахсияти навташаккулёфтаи хонандагони хурдсол тағйиротҳои миқдорию сифатии ҷиддӣ руҳ медиҳанд.

Фаъолияти таълимӣ ба рушди ақлонии кӯдак мусоидат намуда, ба қавли Виготский Л.С., дар сурати иҷро нашудани он инкишофдиҳандагии таълим ҳеҷ маъно дошта наметавонад. Занков Л.В. таъкид менамояд, ки агар фаъолияти таълимӣ-тарбиявии хонандагони хурдсол дар самти ташаккули умумии шахсияти он самараи хуб дода тавонад, пас он заминаи фундаменталии ҳосилшавии донишҳои шуурона ва мустаҳкам буда метавонад [4,с. 99].

Дар ин сурат сатҳи донишу маҳорат ва малакаҳои омӯзишӣ боло рафта, ҷузъиёти алоҳидаи фаъолияти таълимӣ (фаъолиятҳои мустақилонаи таълимии кӯдакон, аз ҷумла фаъолияти таҳқиқотӣ) ташаккул меёбанд, амалҳои ақлонӣ инкишоф ёфта, тафаккурашон хусусияти мантиқӣ-лафзӣ пайдо мекунад. Яъне, фаъолияти таълимӣ ба амалҳои фаъоли индивидуалии кӯдак табдил меёбад.

Сохтори он чунин шакл дорад:

- 1) гузоштани вазифаи таълимӣ;
- 2) тағйир додани шартҳои вазифаи таълимӣ бо мақсади ошкор намудани робитаи умумии донишҳои омӯхташаванда бо мақеи истифодашон;
- 3) таҳияи амсилаи раванди таълим;
- 4) таҳияи силсилаи мушкилоте, ки ба таври умумӣ бояд ҳал карда мешаванд;
- 5) такроран иҷро намудани амалҳои пештара;
- 6) арзёбии натиҷаи азхудкунии донишҳо.

Элкониин Д.Б. ва Давидов В.В. фаъолияти таълимии хонандагони хурдсолро ҳамчун фаъолияти томе меҳисобанд, ки аз ҷузъиёти вазифаҳои таълимӣ, амалҳои таълимӣ ва амалиёти худназоратиро худбаҳогузори иборат мебошанд [4, с.85].

Сохтори фаъолияти таълимӣ дар синфҳои ибтидоӣ дар заминаи шавқмандии маърифатишон ташаккул меёбад. Дар ин синну сол фаъолияти таълимӣ бо фаъолиятҳои таълимӣ-тарбиявии замони томақтабӣ (фаъолиятҳои бадеӣ, бозӣ, варзишӣ ва ғ.) монанд мешавад.

Амалиёти таълимӣ ба ҳалли масъалаи таълимӣ нигаронида шуда, инчунин амалҳои марҳилавӣ бо марҳилаҳои алоҳидаи ҳалли масъалаи таълимӣ мувофиқ гардонида мешаванд.

Амалиётҳои тарбиявие, ки бо фаъолияти таълимӣ ҳамроҳ гузаронида мешаванд, ба шароити мушаххаси ҳалли вазифаҳои инфиродии таълимӣ мувофиқат мекунад.

Хусусияти асосии фаъолияти таълимӣ ин назоратшаванда будани он, идорашавандагии амалигардонии фаъолият дар шакли дастаҷамъона аз ҷониби тамоми синф ё гурӯҳҳои алоҳидаи он мебошад. Вобаста ба зарурат фаъолияти инфиродии таълимӣ низ ташаккул меёбад, ки нишондиҳандаҳои он мустақилона аз худ кардани донишҳои назариявии маълум ва номаълуми фанни азхудшаванда, ба ҳамсолон ва омӯзгорон додани саволҳои пурмазмун мебошад. Ин боиси ташаккул ёфтани қобилиятҳои ба таври доимӣ дар муҳокима иштирок кардан, ташаббускор ва ташкилотчии онҳо будан мегардад.

Таҳқиқоти психологию педагогӣ нишон медиҳанд, ки то охири таҳсилоти ибтидоӣ, фаъолияти таълимӣ дар умум шакли воқеии инфиродӣ пайдо накарда, муносибатҳои махсуси педагогию методиро талаб мекунад. Яъне, таъсиррасонии психологӣ-педагогии махсус зарур аст, то ин ки мустақилона донишандӯзии хонандагон ба одат табдил ёбад.

Дар сурати андешидани чорабиниҳои махсуси педагогӣ – методӣ дар мазмуни донишҳои назариявии азхудкардаи хонандагони хурдсол, аз рӯи хусусияти худ дигаргуниҳои сифатӣ ба амал омада муайянкунандаи тамоюли фаннии кӯдакон мегардад.

Ин ҳолат ба инкишофи тафаккури назариявӣ, тадқиқоти хонандагон оварда расонида, дар навбати худ, ба ташаккули сифатҳои муҳимми шахсии онҳо мусоидат менамояд.

Фаъолияти таҳқиқотӣ бошад, яке аз шаклҳои фаъолияти таълимӣ ба шумор рафта, онро бо фаъолияти тадқиқотӣ қариб ки як хел тавсиф менамоянд.

Калимаи таҳқиқот аслан арабӣ буда, дар фарҳанги забони тоҷикӣ ба маъноӣ “ҳақиқат кардан”, “ бо таври аниқ” ва ғ. тавсиф ёфтааст. Калимаи тадқиқ бошад, ҳамчун “санҷиш, диққат кардан” тавсиф ёфтааст.

Ба ақидаи мо, дар мавқеи истифодаи ин истилоҳ ҳамчун термини педагогӣ-психологӣ фаъолияти таҳқиқотӣ фаъолияти мебошад, ки ҳадафи он муайян намудани сабаби аслии ҳодисаҳо ва ё ҳаққонияти қонуниятҳои онҳо ба шумор меравад. Фаъолияти таҳқиқотӣ хосияти умумӣ дошта, бо муайян намудани ҳаққонияти воқеият иктифо менамояд.

Фаъолияти тадқиқотӣ бошад, айнан ҳамон фаъолияти таҳқиқотӣ буда вале, дар раванди он тамоми ҷузъиёти зухуроти таҳқиқшаванда дақиқан омӯхта мешаванд.

Тибқи назарияи маърифат, фаъолият омили асосии ҳосилшавии маҳорату малакаҳо ва рушди қобилияти истифодабарии донишҳои назариявӣ дар амалҳои ҳаётӣ ба шумор меравад. Ин раванд, дар навбати худ, барои ҳосилшавии салоҳиятҳо ҳамчун заминаи фундаменталӣ хидмат менамояд.

Маҳорату малакаҳои таҳқиқотии кӯдак, пеш аз ҳама, дар заминаи ниёзҳои ботинии маърифатии кӯдак, ки бар асари кунҷқобиашон амалӣ мешаванд, ташаккул ёфта, дар синфҳои ибтидоӣ фароҳам овардани шароити мусоиди инкишофи онҳо аз вазифаҳои аввалиндараҷаи низоми таҳсилот ба шумор меравад.

Вале бояд зикр намуд, ки аксари олимони педагог-психолог (Ананев Б. Г., Божович Л.И., Гоноболин Ф.Н., Илина Т.А., Леонтев А. Н., Лутфуллоев М. Мерлин В.С., Нуров А. Рачабов Т., Раҳимов Х. Рубинштейн С.Л., Теплов Б.М., Тихомирова О.К., ва диг.) самаранокии фаъолият, аз ҷумла фаъолияти таълимиро аз ирода вобаста медонанд. Ҳар қадаре ки ирода қавӣ ва мустаҳкам бошад, ҳамон андоза фаъолият самаранок меанҷомад. Чуноне ки шоир фармудааст:

Бе азми дурусту саъйи комил,
Касро нашавад мурод ҳосил! (*Саъдӣ*).

Фаъолияти таълимӣ-таҳқиқотии кӯдак ҳамон вақт ташаккул меёбад, ки дар хонандагон савод ҳосил, маҳорату малакаҳои хондану навиштан, қайд кардани маълумотҳо ташаккул ёбад. Фаъолияти таълимӣ-таҳқиқотии кӯдак, аксар вақт баробари фаъолиятҳои мустақилонаи таълимии онҳо оғоз мегардад. Вале ин гуфтаҳо маъноӣ онро надорад, ки то ин замон сифатҳои таҳқиқотӣ дар кӯдак дида намешуданд. Чуноне ки зикр кардем, таҳқиқотӣ будан ҳисси зотии кӯдак буда, дар замони томақтабӣ бар асари ҳисси кунҷқобиашон ба вучуд меояд. Дар зинаи таҳсилоти ибтидоӣ ин равандро ба маҷрои таълимӣ ворид намудан омили асосии ташаккули фаъолияти таҳқиқотӣ мегардад. Салоҳиятҳои тадқиқотӣ бошанд, минбаъд дар охириҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва асосан дар синфҳои болоӣ ташаккул меёбанд.

Сатҳи баландтарини инкишофи фаъолияти таълимии хонандагони хурдсол, салоҳиятҳои таҳқиқотӣ ба шумор мераванд, ки минбаъд барои ташаккули салоҳиятҳои тадқиқотӣ замина мегарданд. Ин гуфтаҳои мо маъноӣ онро дорад, ки дар синфҳои ибтидоӣ ташаккули салоҳиятҳои таҳқиқотӣ тавассути гузаронидани мушоҳидаҳо ва озмоишҳои имконпазир буда, ҳатто суръати онро баланд бардоштан мумкин аст.

Ҳар як фаъолияти хонандаи хурдсол: хониш, меҳнат ва бозӣ ба мақсад ва ҳадафи муайян равона карда мешавад. Талаботи таҳсилоти муосир низ ба ҳосил гардидани салоҳиятҳои универсалии хонандагон равона карда шудааст. Салоҳиятҳои таҳқиқотӣ аз ҷузъҳои таркибии сохтори салоҳиятҳои универсалии хонандагон ба шумор рафта, ҳамзамон худ низ ба гурӯҳҳо тақсим мешавад.

Дар маҷмуъ, чунин салоҳиятҳои таҳқиқотии хонандагони хурдсолро, ки дар дар раванди фаъолиятҳои таҳқиқотӣ-озмоишӣ аз фанни табиатшиносӣ ҳосил мешаванд муайян намудем:

- салоҳиятҳои ташкилӣ-амалӣ (банақшагирии кор, гузоштани проблема ва кашидани тарҳи ҳалли он, пешниҳоди фарзия);
 - салоҳиятҳои истифодаи усулҳои умумимантикӣ (назария ва амалия ва сабабу натиҷавӣ);
 - салоҳиятҳои пешниҳоди тарзҳои гуногуни гузаронидани озмоиши таҳқиқотӣ ва муаррифии натиҷаҳои озмоишҳо;
 - салоҳиятҳои интиҳоб ва истифодабарии усулҳои таҳқиқот, ки онро салоҳиятҳои ҷустуҷӯӣ (интиҳоби мавзӯи ба шавқи фардӣ мувофиқ ва гузоштани мақсад, ҷустани методҳои таҳқиқотӣ ва роҳҳои амалинамӯии онҳо) номидан мумкин аст;
 - салоҳиятҳои ахборотӣ (салоҳияти ёфтани манбаи маълумот, коркарди он);
 - салоҳияти қайд намудани маълумот дар шакли рамзӣ ва аломатҳои шартӣ.
- Масалан, қайдҳо дар дафтари мушоҳидаҳо, тақвими табиат, боду ҳаво ва ғ.;
- салоҳияти бодикқат гуш кардани баромадкунанда ва ташкил намудани баҳс оид ба рукнҳои таҳқиқот;
 - салоҳияти кор бо воҳидҳои муайянкунанда, мафҳумҳо, истилоҳот;
 - салоҳияти дарк намудан ва шарҳ додан тавонистани матни хаттӣ ва лафзӣ;
 - салоҳияти хулосабарорӣ;
 - салоҳияти ташкил карда тавонистани муҳокимаронии баҳогузорӣ ва асосноккунии баҳои гузошташуда (муайянкунии арзиш ва камбудии қори тадқиқотии иҷрошудаи худ ва дигар тадқиқотчи);
 - салоҳияти худбаҳогузорӣ (эътироф намудани хатогию камбудӣ ва кӯшидан баҳри ислоҳи он);
 - салоҳияти маслиҳатдиҳӣ ва танқиднамоӣ;
 - салоҳияти таҳқиқотӣ.

Лобова Г.Н. ду дараҷаи салоҳияти тадқиқотиро муайян мекунад: таълимӣ-таҳқиқотӣ ва илмӣ-тадқиқотӣ. Гарчанде ин таснифоти муаллиф барои донишҷӯён махсус гузаронида шуда бошад, ҳам истифодаи рукнҳои он барои ҳамаи зинаҳои таҳсилот мумкин аст[10].

Шестак В.П. мафҳуми салоҳиятҳои илмӣ-таҳқиқотиро чунин тавсиф намудааст: салоҳиятҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ин қобилият доштан ва тайёр будан ба истифодаи амалии дониш, маҳорат, малака ва таҷрибаҳои ҳаётӣ дар раванди фаъолияти таҳқиқотӣ ва ҳалли масъалаҳои таълимӣ-маърифатӣ, фаннӣ ва касбӣ мебошад [23].

Дар навбати худ, мо салоҳияти тадқиқотиро ҳамчун маҳорату малакаҳои шахсие муайян намудем, ки дар ҷараёни фаъолияти тадқиқотӣ ташаккул меёбад, ки ба дониши мустақилонаи номаълум ва ҳалли мушкилот нигаронида шудааст. Хонандаи муосир намудҳои гуногуни фаъолиятҳоро дар мавзӯҳои гуногун иҷро мекунад, ки онҳо аз рӯи моҳияту мундариҷа аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд, вале умумия доранд. Ва ин умумият дар қобилияти омӯختан, ба даст овардани дониш аст. Ин аз он вобаста аст, ки раванди таълим чӣ гуна сохта мешавад, муаллим дар раванди таълим чӣ гуна методҳо ва шаклҳои ташкили таълимро истифода мебарад. Яъне, салоҳиятҳои таълимӣ-таҳқиқотӣ салоҳиятҳои мебошанд, ки барои самаранокии таълим зарур буда, аз синфҳои ибтидоӣ ташаккули онҳо зарур аст.

Ташаккули салоҳиятҳои таҳқиқотӣ, азхудкунии усулҳои қори илмиро дар хонандагони хурдсол тавассути ҷалб гардонидани онҳо ба қорҳои таълимии фаъоли беруназсинфӣ, озмоиш ва мушоҳидаҳо дар хона, маҳфилҳои илмии хонандагон, омода ва Ҳимояи гузориш ва презентатсияҳо амалӣ карда мешавад. Самаранокии ин намуди қор ба масъалаи фардикунонии таълим ва таҳияи масири инкишофи

шахсияти кӯдакон тавассути таҷрибаи равонӣ, инчунин ҳавасмандгардонии ғаёлияти маърифатӣ, ҷалби онҳо ба намудҳои гуногуни ғаёлияти зеҳнӣ ва ҷустуҷӯӣ мусоидат мекунад.

Барои ҳавасмандгардонии хонандагон бояд ба онҳо имкон дод, ки мавзуи таҳқиқотро мувофиқи таҷрибаи равонии инфиродии худ интихоб кунанд. Сатҳи мушкилии масъала, мураккабӣ ва душвории мавзӯро фарқ карда тавонистани хонандагон муҳим аст. Барои фаҳмидани мавзуи интихобшуда тартиб додани нақшаи кори маҳфилҳо ва ҷорабиниҳои фаҳмондадиҳиро ташкил кардан лозим аст. Хонандаи хурдсол бояд саволҳои зеринро дарк карда тавонад: «Ин мавзӯ бо кадом мақсад интихоб шудааст? Аз интихоби он чиро фаҳмидан мехоҳад?; Фарзияи таҳқиқот чист?, Этимоднокии натиҷаҳо чӣ гуна тафтиш бояд кард?. Ин намуди ташкили кори таълимӣ-таҳқиқотӣ ба такмили ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ мусоидат мекунад, руҳияи онҳо ба баланд мебардорад, ба худшиносӣ ва такмили худ роҳнамоӣ мекунад.

Хулоса, салоҳияти таҳқиқотиро дар синфҳои ибтидоӣ ташаккул додан лозим аст. Мубрамияти проблемаи ташаккули салоҳиятҳои таҳқиқотӣ бо он асоснок карда мешавад, ки он заминаи асосии ташаккули салоҳиятҳои таҳқиқотӣ дар зинаҳои минбаъдаи таҳсилот гардида, самаранокии он муайянкунандаи сатҳи муваффақияти касбии шахс ба шумор меравад.

Муқарриз: Аҳмедова М.А. – н.и.п., дотсенти ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Большой психологический словарь / [Авдеева Н. Н. и др.]. Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. - 4-е изд., расш. - Москва: АСТ; Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2009. - 811 с.
2. Большой энциклопедический словарь [Словарь иностранных слов. Под ред. И.В. Лехина, Ф.Н. Петрова. – М.: ЮНВЕС, 1996. – 832 с.
3. В.И.Загвязинский, А.Ф.Закирова, Т.А. Строкова и др. Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В.И.Загвязинского, А.Ф.Закировой. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 352 с.
4. Возрастная и педагогическая психология: учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2121 «Педагогика и методика нач. обучения» / М.В. Матюхин, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокина и др. Под ред. М.В. Гамезо и др. – М.: Просвещение, 1984. -256 с.
5. Гуляихин В. Н. Логико-философский анализ некоторых концептуальных проблем теории деятельности // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7. Вып. 3. 2003. С. 23 — 28. Эл. ресурс. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/logiko-filosofskiy-analiz-nekotoryh-kontseptualnyh-problem-teorii-deyatelnosti>. Дата обращения 12. 04. 2023.
6. Дар луғати транскрипции арабӣ-русӣ бошад калимаи “ғаёлият” ӯамчун шакли ӯамӣ калимаи “феъл” ва ё “ғаъла” буда, ба маънои “амал”, “амал намудан”, “кӯшиш намудан дар амале” ва “ильрои серғайратонаи коре” тавсиф ёфтааст.
7. Зеер, Э.Ф. Психология профессий: учеб. Пособие для студентов вузов/ Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М.: Аккад. Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С.301.
8. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. - №5. – С. 34-42.
9. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. – М.: АПКИПРО, 2002. – 24 с. , с.9
10. Лобова, Г.Н. Основы подготовки студентов к исследовательской деятельности / Г.Н. Лобова. – М., 2000.
11. Луғати русӣ-тоҷикӣ Москва: Русский язык, 1985. -1280 с.Луғати тафсирии истилоҳоти педагогика. - Душанбе: Маориф, 1988. - 304с.
12. Луғати тафсирии истилоҳоти педагогика. –Душанбе: Маориф, 1988, 304с.
13. Лутфуллозода М. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо/ Лутфуллозода М., Бобизода Ф. Мух. С. Камолзода; АТТ. - Душанбе, 2017. - 86 с.
14. Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, Т.А. Строкова и др.]. Под ред. .И. Загвязинский, А.Ф. Закировой. -М.: Издательский центр «Академия, 2008. – 352 с.»
15. Сергеев А.Г. Компетентность и компетенции в современном образовании. Монография /А.Г. Сергеев. – Владимир, 2010. - 108 с.

16. Словарь иностранных слов. Под ред. И.В. Лехина, Ф.Н. Петрова. – М.: ЮНВЕС, 1996. – 832 с.
17. Стандарти фанҳои зинаи таҳсилоти ибтидоӣ. – Душанбе: Маориф, 2017. –116 с.
18. Теплов Б.М. Психология. Учебник для средней школы / Б.М. Теплов, М., 1948. –С. 144.
19. Тулькибаева Н.Н. Педагогика: взаимосвязь науки и практики в условиях модернизации образования / Н.Н. Тулькибаева, З.М. Большакова. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2008.- С. 141-147.
20. Фаръанги забони тоҷикӣ (аз асри X то асри XX). -Љилди 2. -М.: Советская энциклопедия. -1969. -949 с.
21. Фаръанги тафсирии забони тоҷикӣ иборат аз 2. Љилди 2. Зери назари С. Каримов ва Х. Султонов. – Душанбе, 2008. -950 с.
22. Хуторской, А.В. Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов. [Эл. ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.
23. Шестак В.П. Формирование научно-исследовательской компетенции и “академическое письмо” / В.П. Шестак, Н.В. Шестак // Высшее образование в России. - №11. – С.115-119.
24. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника / Д.Б. Эльконин //Педагогика и психология. - М., 1974. -№ 10. -С. 18.

ПРОБЛЕМАИ ФАЪОЛИЯТИ ТАҲҚИҚОТӢ ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ ДАР СИНФҶОИ ИБТИДОӢ

Ҳадафи мақолаи мазкур баррасии масъалаҳои ба ҳаёти муस्ताқилона омода намудани хонандагон мебошад, ки созандаи ҷомеаи воқеан мутамаддин ба шумор мераванд. Мубрамияти проблемаи ташаккули маҳорату малакаҳои таҳқиқотӣ бо он асоснок карда мешавад, ки он заминаи асосии ташаккули салоҳиятҳои тадқиқотӣ дар зинаҳои минбаъдаи таҳсилот гардида, самаранокии он муайянкунандаи сатҳи муваффақияти касбии шахс ба шумор меравад. Ба ақидаи муаллифон, айни ҳол зарурате ба миён омадааст, ки хатмкунандаи муассисаи таълимӣ бояд салоҳиятҳои муस्ताқилона дар назди худ мақсад гузоштан ва дарёфти роҳҳои ба онҳо ноил шуданро дошта бошад. Қайд гардидааст, ки ташаккули ин салоҳиятҳо дар натиҷаи фаъолиятҳои махсус ташкилгардидаи таълимӣ-тарбиявӣ аз оғози таҳсил дар синфҳои ибтидоӣ оғоз мешавад. Муайян карда шудааст, ки ташаккулёбии ҳама гуна маҳорату малака ва салоҳиятҳои универсалии таълимӣ аз фаъолияти таълимӣ-таҳқиқотии муस्ताқилонаи хонандагон вобастагӣ дорад. Қайд гардидааст, ки дар синфҳои ибтидоӣ ташаккули салоҳиятҳои таҳқиқотӣ тавассути гузаронидани мушоҳидаҳо ва озмоишҳо имконпазир буда, ҳатто суръати онро баланд бардоштан мумкин аст. Муаллифон ба ҳулолае расидаанд, ки ин намуди ташкили қори таълимӣ-таҳқиқотӣ ба такмили ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ мусоидат мекунад, руҳияи онҳоро баланд бардошта, ба худшиносӣ ва худинкишофдиҳӣ роҳнамоӣ мекунад.

Калидвожаҳо: хонандагони хурдсол, фаъолият, фаъолияти таълимӣ, фаъолияти таълимӣ-тарбиявӣ, фаъолияти таҳқиқотӣ, салоҳият, салоҳияти таҳқиқотӣ, худинкишофдиҳӣ.

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Цель данной статьи - подготовить выпускников средних общеобразовательных школ, которые считаются строителями подлинно цивилизованного общества к самостоятельной жизни. Важность проблемы формирования исследовательских умений обосновывается тем, что они являются основой формирования следующих ступеней образования, а их эффективность считается определяющим фактором уровня профессиональной успешности человека. По мнению авторов, необходимо, чтобы выпускник образовательного учреждения обладал способностью самостоятельно ставить цели и находить пути их достижения. Отмечено, что формирование этих способностей в результате специально организованной учебной деятельности начинается с начала обучения в начальных классах. Определено, что формирование любых универсальных учебных умений и компетенций находится в сильной зависимости от самостоятельной учебной и исследовательской деятельности младших школьников. Выявлено, что в младших классах можно развивать исследовательские навыки, проводя наблюдения и опыты, и даже можно увеличить их развивающий темп. Авторы пришли к выводу, что организация учебно-исследовательской работы с младшими школьниками способствует улучшению взаимопонимания и сотрудничества, поднимает их учебный интерес и направляет к самопознанию и саморазвитию.

Ключевые слова: младший школьник, деятельность, учебная деятельность, учебно-воспитательная деятельность, исследовательская деятельность, компетентность, исследовательская компетентность, саморазвитие.

THE PROBLEM OF RESEARCH ACTIVITY IN CONDITIONS OF A COMPETENCE-BASED APPROACH IN TEACHING IN PRIMARY CLASSES

The purpose of this article is to prepare graduates of secondary schools who are considered to be the builders of a truly civilized society for independent living. The importance of the problem of the formation of research skills is substantiated by the fact that it is the basis for the formation of research skills at the next stages of education, and its effectiveness is considered a determining factor in the level of professional success of a person. According to the authors, it is necessary that a graduate of an educational institution have the ability to independently set goals and

find ways to achieve them. It is noted that the formation of these abilities as a result of specially organized educational activities begins with the beginning of education in the primary grades. It has been determined that the formation of any universal educational skills and competencies is strongly dependent on the independent educational and research activities of younger students. It was revealed that in the lower grades it is possible to develop research skills by conducting observations and experiments, and even increase their learning pace. The authors came to the conclusion that this type of organization of educational and research work contributes to the improvement of mutual understanding and cooperation, raises their spirits and directs them to self-knowledge and self-development

Key words: junior schoolchild, activity, educational activity, educational activity, research activity, competence, research competence, self-development.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Табаров Дилишод Давлатхуҷаев* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, муаллими калон, кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ
Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail: tabarov72@list.ru
Телефон: (+992) 934000369

Раҷабов Тағаймурод Бобоқулович – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, профессор, кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ: **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: (+992) 935063412

Мансурова Ҷамила Сулаймоновна – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, дотсенти, кафедраи педагогика. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.

Сведения об авторах: *Табаров Дилишод Давлатхуҷаев* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, старший преподаватель, кафедра методики начального образования **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г Душанбе, проспект Рудаки, 121. E-mail: tabarov72@list.ru Телефон: (+992) 934000369

Раҷабов Тағаймурод Бобоқулович – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, профессор, кафедра методики начального образования: **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: (+992) 935063412

Мансурова Ҷамила Сулаймоновна – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, доцент, кафедра педагогики. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г Душанбе, проспект Рудаки, 121.

Information about authors: *Tabarov Dilshod Davlathujaevich* – Tajik State Pedagogical University named after Sadridina Aini, senior lecturer, Department of Primary Education Methodology **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. E-mail: tabarov72@list.ru Phone: (+992) 934000369

Rajabov Tagaimurad Bobokulovich – Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini, Professor, Department of Primary Education Methodology: **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. Phone: (+992) 935063412

Mansurova Jamila Sulaimonovna – Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini, Associate Professor, Department of Pedagogy. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121.

**МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНИИ ДОНИШЧҶҶЁН
ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ**

Маҷидзода Усмон Ҳомид

Донишкадаи тарбияи ҷисмонии ба номи Саидмумин Раҳимов

Нақши тарбияи ҷисмонӣ ва дигар шаклҳо ва роҳҳои истифодаи фарҳанги ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ гуногунҷанба ба ҳисоб меравад. Рушди илмӣ-техникӣ ва афзудани миқдори иттилоот, ки барои мухтассисони муосир зарур мебошанд, раванди таълими донишҷӯёнро хеле шиддатнок намудааст. Аз ин хотир, нақш ва аҳаммияти фарҳанги ҷисмонӣ ҳамчун воситаи мутобиқнамоии тарзи ҳаёт, истироҳати фаъл, нигоҳдорӣ ва баланд бардоштани қобилияти меҳнатӣ ва таълимии донишҷӯён рӯз ба рӯз меафзояд. Дар як қатор бо воситаҳои фарҳанги ҷисмонӣ омодагии умумӣ ва махсус, ки дар шароити касбии оянда истифода мешаванд, таъмин карда мешавад.

Тарбияи ҷисмонӣ дар стандартҳои таълимӣ ҳамчун яке аз фанҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Аҳаммияти тарбияи ҷисмонӣ дар беҳтарнамоӣ ва нигоҳдории солимӣ зоҳир мегардад. Мутахассисон қайд менамоянд, ки дар шароити муосир донишҷӯён дорои сатҳи пасти саломатӣ ва фаълнокии ҷисмонӣ мебошанд [3,с.5]. Далелҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки миқдори донишҷӯён бо бемориҳои гуногун сол ба сол меафзояд. Аз ин хотир, тарбияи ҷисмонӣ бо мақсади саломатӣ ва эҳғардӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Фанни тарбияи ҷисмонӣ аз рӯйи вазифаҳои махсуси худ дар сохтори мундариҷаи таҳсилоти умумӣ аз дигар фанҳо фарқ мекунад. Раванди таълимӣ-тарбиявӣ дар доираи фанҳои филологӣ, ҷамъиятӣ, дақиқ ва математика бо умумияти муайяни истифодаи принципҳои дидактикӣ, методҳо, шаклҳои ташкилнамоӣ тафовут дорад. Раванди таълим дар тарбияи ҷисмонӣ бо таъсиррасонии маҷмӯавӣ ба соҳаи функционалӣ, вазъи саломатӣ ва ҳолати равонии донишҷӯён алоқаманд аст. Мундариҷа ва воситаҳои таълим, хусусияти ҳамкориҳои дидактикии омӯзгор ва донишҷӯ махсус ҳисобида мешаванд [7,с.23].

Қонуниятҳои умумии таълим бо амалҳои ҳаракаткунӣ, рушди қобилиятҳои ҳаракатнамоӣ, тарбияи сифатҳои шахсият дар раванди машғулиятҳо бо машқҳои ҷисмонӣ дар назария ва методикаи тарбияи ҷисмонӣ муқаррар гардидаанд. Дар шароити имрӯза илмҳои заминавӣ ва омехта бо назария ва методикаи омӯзиши тарбияи ҷисмонӣ ба таври назаррас рушд намудаанд.

Муносибатҳои концептуалии такмили тарбияи ҷисмонӣ дар соҳаи таҳсилоти умумӣ коркард гардидаанд. Маводҳои воқеии масъалаи назария ва методикаи машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ҷамъоварӣ карда шудаанд. Талаботи ҷомеа ва ташаккули шахсият дар натиҷанокии раванди таълимӣ-тарбиявӣ тарбияи ҷисмонӣ рӯз ба рӯз меафзояд. Дар маҷмӯъ, ҷанбаҳои зикргардида заминаҳои объективӣ ва субъективӣ ташаккул ва рушди назария ва методикаи тарбияи ҷисмониро тақозо менамоянд [6,с.109].

Назария ва методикаи омӯзиши тарбияи ҷисмонӣ маҷмуи донишҳои дидактикӣ ва методи омӯзонидани тарбияи ҷисмонӣ ба ҳисоб меравад. Назария ва методикаи

омӯзиши тарбияи ҷисмонӣ курси умумӣ аст, ки ба таҳсилот, тарбия ва рушди хонандагон дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар раванди ягонаи педагогӣ ҳамроҳ гардидааст.

Маводи таълимии ҳар як воҳиди дидактикӣ ба бахшҳо ва бандҳои алоҳида ҷудо карда шудаанд:

- баҳши назариявӣ, ки ба ташаккули низоми ҷаҳонбинии донишҳои илмӣ-амалӣ ва муносибат ба тарбияи ҷисмонӣ равона карда шудааст;

-баҳши амалӣ, ки аз ду зербахш иборат мебошад: зербахши методӣ-амалӣ, ки азхудкунии метод ва воситаҳои фаъолияти фарҳанги ҷисмониро барои бадастории мақсадҳои таълимӣ, касбӣ ва ҳаётии таъмин менамояд; зербахши таълимӣ-тармимӣ, ки ба азхудкунии таҷрибаи фаъолияти амалии эҷодӣ, рушди худфаъолиятнамоӣ дар истифодаи воситаҳои фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш бо мақсади тақмили ҷисмонӣ, баланд бардоштани сатҳи қобилиятҳои функционалӣ ва ҳаракаткунӣ бо назардошти вазъи саломатии инфиродӣ мусоидат менамояд.

Мақсади тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии ҳамон нуқтаи ибтидоӣ мебошад, ки ба пуррагӣ самтгирӣ ва мундариҷаи онро муайян менамояд ва бояд дар асоси талаботҳои объективии шахс ва ҷомеа ба роҳ монда шавад. Дар муассисаи таҳсилоти олии раванди тарбияи ҷисмонӣ бояд тавре бунёд карда шавад, ки донишҷӯ ҳамчун субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ мавқеи марказиро иҷро намояд. Аз ин хотир, мундариҷаи машғулиятҳо бояд ба манфиат, ангеа ва талаботҳои донишҷӯён, тасаввуроти онҳо оид ба идеали ҷисмонии шахсияти муосир ҷавобгӯ бошад. Идеал ангеаи муҳим мегардад, вақте ки бадастории он яке аз мақсадҳои ҳаётан муҳимми шахсият ба ҳисоб меравад [12,с.64].

Дар асоси идеал зери таъсирарсонии педагогӣ, талаботҳои таълимӣ ва дигар муносибатҳои иҷтимоӣ муқаррароти инфиродно ба фаъолияти ҷисмонӣ-варзишии бадастории он ташаккул медиҳад. Дар навбати худ, муваффақияти фаъолияти ҷисмонӣ-варзишӣ бо сатҳи фарҳанги ҷисмонии шахсият муайян карда мешавад, ки дар маҷмуъ бо сатҳи рушди ҷисмонӣ, омодагии функционалӣ ва ҷисмонӣ, манфиатҳои ташаккулёфта, ангеаҳо, талаботҳо ва самтгириҳои арзишӣ тасниф карда мешавад [6,с.29].

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки мақсади тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои олии касбӣ раванди ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ ба ҳисоб меравад. Инчунин, машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ба ташаккули қобилияти донишҷӯён, ки ба истифодаи воситаҳои мухталифи фарҳанги ҷисмонӣ, варзиш ва сайёҳӣ барои нигоҳдории ва мустаҳкам намудани солимӣ, омодагии равониву физиологӣ ва худтайёрнамоӣ ба ҳаёти оянда ва фаъолияти касбӣ равона гардидааст, мусоидат менамоянд.

Барои муайян намудани вазифаҳои тарбияи ҷисмонии донишҷӯён зарур аст, ки хусусиятҳои мушаххаси сатҳи фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ ифода карда шавад. Сатҳи фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ бо нишондиҳандаҳои зерин тасниф карда мешавад:

-аҳаммиятокӣ ва боварии ҳиссиётиву арзишӣ ба зарурати истифодаи амалии фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш барои рушди ҳаматарафаи шахсият, омодагӣ ба амалинамоии комили имконияти онҳо барои ташаккули сифатҳои шахсии аҳаммияти иҷтимоӣ ва касбӣ дошта;

-донишҳои заминавии фарҳанги ҷисмонӣ, ки имконияти истифодаи мафҳумҳои умумӣ, қонуниятҳо, принципҳо, қоидаҳои машқҳои ҷисмонӣ, ки тафаккури илмӣ ва амалии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олиро ташаккул медиҳад; қобилияти гузоштан ва ҳалли вазифаҳои эҷодӣ дар раванди иҷроиши корҳои истеҳсолӣ, ташкиливу идоракунӣ ва тарбиявӣ тариқи воситаҳои фарҳанги ҷисмониро таъмин менамояд;

-дониш ва малакаи амалии такмили ҷисмонӣ, истифодаи онҳо дар ҳаёти ҳаррӯза дар ҳолати иҷроиши вазифаи ҳарбӣ; қобилияти ба таври методӣ дуруст ташкил намудани тарзи ҳаёти солим; донишҳои методҳои омодагии мустақили варзишӣ ва касбӣ-амалӣ; қобилияти истифодаи воситаҳои фарҳанги ҷисмонӣ барои эҳғардӣ пас аз беморӣ ё сарбориҳои баланди эҳсосотӣ; вориднамоии эҷодии фарҳанги ҷисмонӣ ба фаъолияти меҳнатӣ ва тарбиявии коллективи истеҳсолӣ, ба ҳаёти оилавӣ [1,с.211].

Дар асоси истифодаи ин нишондиҳандаҳо вазифаҳои асосии тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии муайян карда мешаванд. Дар заминаи ин нишондиҳандаҳо вазифаҳои зерини тарбияи ҷисмонӣ мушаххас карда мешаванд, ки бадастории сатҳи зарурии фарҳанги ҷисмониро таъмин менамояд:

- ташаккули идеали ҷисмонии инфиродии шахсияти муосир;

- ташаккули ангезаҳо, ки барои такмил ва худтакмилдиҳии ҷисмонии донишҷӯён зарур мебошанд;

-бунёди маҷмуи низоми донишҳои назариявии асосҳо ва таҷрибаҳои амалӣ барои амалинамоии талаботҳо дар ҳаёт, оила, истеҳсолот ва ташкили ратсионалии вақти озод бо азхудкунии эҷодии арзишҳои фарҳанги ҷисмонӣ ҳамчун унсури фарҳанги умумии мутахассиси ояндаи баланддигарӣ;

-таъминоти омодагии гуногунҷонибаи ҷисмонии донишҷӯён ва азхудкунии яке аз навъҳои фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзишии донишҷӯён;

-кумак ба рушди мувофиқи ҷисмонии донишҷӯён;

-коҳиш додани таъсири манфии тартиби шиддатноки таълим дар муассисаи таълимӣ, баланд бардоштани қобилияти зехнии фаъолият бо истифода аз воситаҳои фарҳанги ҷисмонӣ;

-таъмини сатҳи зарурии омодагии касбӣ-амалии ҷисмонӣ бо назардошти касби оянда;

-ташаккули маҳорат, малака ва таҷрибаи касбӣ-амалӣ;

-нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани солимии донишҷӯён тариқи фарҳанги ҷисмонӣ, ташаккули малакаву маҳорат ва талаботҳо ба тарзи ҳаёти солим;

-азхудкунии донишҳои назариявӣ дар соҳаи технологияҳои махсуси муосири назария ва методикаи тарбияи ҷисмонӣ;

-ташаккули маҳорат ва таҷрибаҳои гигиении донишҷӯён.

Вазифаҳои махсусро иҷро намуда, тарбияи ҷисмонии донишҷӯён дар рушди маънавӣ, иродавӣ, эстетикӣ нақши муҳим бозида, дар омодагӣ ва рушди ҳамаҷонибаи мутахассисон саҳми назаррас мегузорад [1,с.43].

Раванди ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯёгон рушди унсурҳои ҷисмонӣ, ҷаҳонбинӣ ва зехнӣ дар бар мегирад, ки бо рушди эҳсосотӣ, маънавӣ ва ҷисмонии инсон алоқаманд мебошад. Лекин, танҳо дар ҳолати ҳамкорӣ

ва азхудкунии равандҳои донишҳои назариявӣ, инчунин истифодаи амалии он дар худташқилномаи тарзи солими ҳаёт, раванди таълими тарбияи ҷисмонӣ нисбатан самаранок мегардад. Ҳамин тариқ, муносибати таълимӣ ба тарбияи ҷисмонӣ бояд бо ангезаҳои устувор, шавқмандӣ ва муносибати арзишӣ бо фарҳанги ҷисмонӣ бо назардошти вазъи саломатии донишҷӯ дар алоқаи ногусастанӣ қарор дошта бошад.

Вазифаи аввалиндараҷаи низоми тарбияи ҷисмонӣ дар амалияи фаъолияти таълимии педагог дар муассисаи таҳсилоти олии нигоҳдорӣ ва мустақкам намудани саломатӣ, инчунин тариқи истифодаи воситаҳои мухталифи фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш баланд бардоштани сатҳи тайёрии равониву ҷисмонӣ ба фаъолияти иҷтимоӣ-касбӣ ва умуман ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ ба ҳисоб меравад. Инчунин, низоми тарбияи ҷисмонӣ низоми педагогӣ ба ҳисоб меравад, ки ягонагии унсурҳои ҷисмонӣ ва иҷтимоиву психологиро таъмин менамояд ва ба соҳаи самтгириву талаботӣ бо ворид намудани донишҷӯ ба ташкили мустақили тарзи солими ҳаёт таъсир мерасонад [15,с.81].

Вазифаи тарбиявии фарҳанги ҷисмонӣ ба мустақкам намудани тобоварӣ ва қувват гирифтани руҳия равона карда шудааст. Бешубҳа, саломатии ҷисмонӣ ҳиссиёти пуррагии хурсандӣ, муваффақият дар меҳнат ва фаъолияти эҷодиро таъмин менамояд. Машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ бояд бо мақсадҳои олии ахлоқӣ ва саъю кӯшишҳои наҷибу олии алоқаманд бошанд. Дар чунин ҳолат ирода, устуворӣ, қатъӣ ва ҷиддӣ будани характер, самтгирии коллективии шахс ба манфиати ҷамъият хизмат менамоянд: мубориза бо тамокукашӣ, нашъамандӣ, бадмастӣ, ба меҳнати фаъолна ва истироҳати солим мусоидат мекунад.

Вазифаи таълимии тарбияи ҷисмонӣ дар он зоҳир мегардад, ки донишҷӯён ва ҷавононро бо назария ва таърихи фарҳанги ҷисмонӣ, аҳаммияти он дар ҳаёт, навъҳои мухталифи фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш ҳамчун воситаи қонеъномаи талаботҳои ахлоқӣ-зебоишиносӣ шинос менамояд. Мушоҳидаи муборизаи варзишӣ, зухуроти маҳорат, матонат, зебоии бадани инсон дар одамон ҳиссиёти пурзурро бедор намуда, завқи эстетикӣ медиҳад.

Дар ҳолати ба инобат гирифтани ва иҷро намудани вазифаҳои зикргардидаи тарбияи ҷисмонии донишҷӯён чунин салоҳиятҳо, ба монанди қобилияти истифодаи донишҳои табиӣ ва математикӣ барои самтгирӣ дар фазои муосири иттилоотӣ; қобилият ба худташқилномаи ва худомӯзӣ; омодагӣ ба нигоҳдории сатҳи омодагии ҷисмонӣ, ки фаъолияти пурраро таъмин менамояд, ташаккул меёбанд [11,с.7].

Раванди машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар вобастагӣ аз вазъияти саломатии донишҷӯён, сатҳи рушди ҷисмонӣ ва омодагии онҳо, инчунин бо назардошти шароит ва хусусиятҳои фаъолияти ояндаи касбии онҳо ташқил карда мешавад. Яке аз вазифаҳои асосии муассисаҳои таҳсилоти олии омодагии ҷисмонии донишҷӯён ба ҳисоб меравад. Тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаи таҳсилоти олии дар давоми тамоми таҳсили донишҷӯ ба роҳ монда шуда, дар шаклҳои мухталиф амалӣ мегардад. Машқҳо ва тармимҳо ба якдигар алоқаманд буда, якдигарро пурра менамоянд ва раванди ягонаи тарбияи ҷисмонии донишҷӯро ташқил менамоянд [5,с.83].

Дар муассисаҳои таҳсилоти олии машғулиятҳо шакли асосии тарбияи ҷисмонӣ мебошанд. Онҳо дар нақшаҳои таълимии тамоми ихтисосҳо муқаррар гардида, иҷроиши онҳоро омӯзгорони кафедраҳои тарбияи ҷисмонӣ таъмин мекунанд.

Вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ бо ташкили шаклҳои мухталифи машғулиятҳои таълимӣ ва беруназдарсӣ, ки дар муассисаи таҳсилоти олии ба ҳам алоқаманд мебошанд, ҳал карда мешаванд. Шакли асосӣ ва заминавии ташкили раванди таълим машғулиятҳои ҳатмии тарбияи ҷисмонӣ ба ҳисоб мераванд. Ташкили бахшҳои алоҳидаи таълимӣ дар оғози соли таҳсил гузаронида шуда, аз ташҳиси вазъияти саломатӣ, рушди ҷисмонӣ ва омодагии ҷисмонии донишҷӯён, шавқу рағбати варзишии онҳо оғоз мегардад.

Дар машғулиятҳои таълимӣ-тармимӣ, донишҷӯён ба бахшҳои асосӣ, варзишӣ, махсус тақсим карда мешаванд. Ба бахши асосӣ донишҷӯёне, ки саломатии хуб доранд, ҷисман рушд кардаанд ва омодаанд, инчунин донишҷӯён, ки нисбатан заиф мебошанд ва ҷисман омодаанд, ворид карда мешаванд. Мақсади асосии ин самт – истифодаи воситаҳо ва методҳои мухталифи тарбияи ҷисмонӣ барои рушди мувофиқи сифатҳои ҷисмонӣ ва ташаккули муқаррароти ангезавӣ-арзишӣ ба машғулияти доимии фарҳанги ҷисмонӣ ба ҳисоб меравад [1,с.74].

Ба бахши варзишӣ донишҷӯёне, ки тайёрии умумии ҷисмонӣ ва варзишӣ доранд, барои бештар машғул шудан ва такмил додани маҳорати худ дар навъи муайяни варзиш хохиши хосса доранд, дохил карда мешаванд.

Бахши таълимии махсус аз донишҷӯёне иборат аст, ки аз рӯйи муоинаи тиббӣ инҳирофоти муайян доранд. Маводи асосии ин қисми таълимӣ аз ҷониби ҳуди омӯзгорон бо назардошти маълумот барои ҳар як донишҷӯ алоҳида таҳия карда мешавад.

Дар бахшҳои зикргардида, дар маҷмуи талаботҳои санҷишӣ, илова ба меърҳои назоратии омодагии умумии ҷисмонӣ, инчунин талаботҳо оид ба дониши назариявӣ, азхудкунии ҳаҷми зарурии амалҳои ҳаракаткунӣ, малакаву маҳорати методӣ, иштирок дар чорабиниҳои варзишӣ ворид карда мешаванд.

Худомузӣ ба азхуднамоии самараноки маводҳои таълимӣ кумак мерасонад, барои зиёднамоии вақти умумии машқҳои ҷисмонӣ имконият фароҳам меорад, раванди такмили ҷисмониро метезонад ва яке аз роҳҳои дар ҳаёт ва истироҳати фаъоли хонандагон ворид намудани тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба ҳисоб меравад. Якҷоя бо машғулиятҳои таълимӣ дуруст ташкилнамоии машғулиятҳои мустақилона самарабахши тарбияи ҷисмониро таъмин мекунад. Ин машғулиятҳоро берун аз соатҳои дарсӣ бо супориши омӯзгорон ё дар сексияҳо гузарондан мумкин аст. Машқҳои ҷисмонӣ дар речаи ҳаррӯза ба такмил ва мустаҳкам намудани саломатӣ, баланд бардоштани фаъолияти руҳӣ ва ҷисмонӣ, бехтар кардани шароити корӣ ва таълим, зиндагӣ ва истироҳати фаъоли донишҷӯён мусоидат менамоянд.

Чорабиниҳои оммавии беҳдошттиву тандурустӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ ба ҷалби васеи донишҷӯён ба машқу тармимҳои доимии фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш, ба мустаҳкам намудани саломатӣ, такмили омодагии ҷисмонӣ ва варзишии донишҷӯён равона карда шудааст. Чунин чорабиниҳо дар вақтҳои фориғ аз таҳсил, дар рӯзҳои истироҳат ва идҳо, дар лагерҳои солимгардонӣ варзишӣ, дар вақти машғулиятҳо, дар дастаҳои бинокории донишҷӯён ташкил карда мешаванд. Ин чорабиниҳоро клуби варзишии донишгоҳ дар асоси ташаббуси васеъ ва баромади донишҷӯён, бо роҳбарии методии кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва иштироки фаъолонани ташкилоти иттифоқи касабавӣ донишгоҳ мегузаронад.

Мурочиат намудан ба тарбияи ҷисмонӣ дар низоми таҳсилот дар алоқамандӣ бо ҳалли проблемаҳои мавҷудаи соҳаи мазкур ҷанбаҳои зеринро пешниҳод менамояд:

-масъалаи ташаккули механизми рушди минбаъдаи самтҳои номатлубро дар вазъи саломатии насли наврас бартараф менамояд;

-моҳияти тарбияи ҷисмонӣ ба ташаккули механизми бартараф намудани норасоӣ дар вазъият ва сифати саломатии мутахассисони оянда равона карда шудааст;

-ҷалби донишҷӯён ба раванди нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани саломатӣ тариқи тағйироти мундариҷаи раванди омӯзиши тарбияи ҷисмонӣ ва ба инобат гирифтани таҷриба, имкониятҳои зехнӣ, ҷисмонӣ ва равонии донишҷӯён.

Ҷамғирии раванди тарбияи ҷисмонӣ ва тарбияи маънавӣ дар асоси худмуайяннамоӣ дар тарзи ҳаёт, дар раванди таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ташаккули донишҳо ва қобилиятҳои зеринро дар соҳаи фарҳанги ҷисмонӣ пешниҳод менамояд:

-фаҳми сохтори ташкилии фаъолияти касбӣ хусусияти байнифаннии тарбияи ҷисмонӣ, алоқамандии он бо фанҳои гуманитарӣ, касбӣ, блокҳои умумии таҳсилотӣ;

-дарки аҳамияти таҳхис ва ислоҳи саривақтии рушди маънавӣ, ҷисмонӣ ва психологӣ, вазъияти инсон барои нигоҳдории саломатӣ;

-азхудкунии қонуниятҳо ва хусусиятҳои рушди маънавӣ, ҷисмонӣ ва психологӣ инсон дар марҳилаҳои гуногуни ҳаёт;

-донистани нишондиҳандаҳои баҳогузори меъёрҳои рушди маънавӣ, ҷисмонӣ ва равонӣ.

Ҷамин тариқ, метавон қайд намуд, ки мақсад ва вазифаҳои асосии омӯзиши тарбияи ҷисмонӣ ба нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани саломатии донишҷӯён, ҷалби донишҷӯён ба фаъолияти функционалӣ, самаранок намудани раванди таълим равона карда шудааст.

Муқарриз: Сафаров Ш.А.- д.и.п., профессори ДДТЧ ба номи С.Раҳимов

АДАБИЁТ

1. Белякова Р.Н. Дифференцированная программа оздоровления студентов специальных медицинских групп средствами физической культуры / Р.Н. Белякова, В.В.Тимошенко, А.Н.Тимошенко. - М., 2011. -364 с. (1)
2. Бикмухамедов Р. К. Содержание процесса физического воспитания в системе педагогического образования / Р. К. Бикмухамедов // Теория и практика физической культуры. - 2003. - N 7. - С. 45-50.
3. Бондин В. И. Образование. Экология. Здоровье / В.И. Бондин, Т.А. Жаброва. - Ростов н/Д: СКНЦ ВШ, 2012. - 278 с.
4. Влияние уровня двигательной активности на формирование функциональных систем // Теория и практика физической культуры. - 2003. - N 7. - С. 51-54.
5. Гонтарь, О.П. Развитие физической культуры личности студента / О.П. Гонтарь // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. - 2007. - Том 17. - № 43-2. - С. 81-85. (2)
6. Искусственный интеллект в развитии молодежи / Мухамадиева К.Б. // Образование и проблемы развития общества. -2021. -№ 2 (15). -С. 27-33. (3)
7. Инновационный продуктивный метод обучения иностранным языкам иностранных студентов / Самарина В.П., Шевченко А.Н., Самарин А.В. // Образование и проблемы развития общества. - 2021. -№ 2 (15). -С. 33-40. (4)
8. К вопросу о мотивах лидерской активности/ Ковшова Т.П./ Образование и проблемы развития общества. -2021. -№ 2 (15). -С. 11-18. (5)
9. Кизько А. П. Возможности исследовательских подходов и проблема понятия "педагогическое" исследование / А.П. Кизько // Теория и практика физической культуры. - 2003. - N 7. - С. 12-13.

10. Личностный аспект в качественном обучении и воспитании студентов / А.А. Черняков // Образование и проблемы развития общества. 2021, № 2 (15). -С. 41-45. (6)
11. Особенности мотивации к занятиям физической культурой у студентов – психологов / Гюлмамедова Т.И., Гут Ю.Н., Плахотникова Е.Н. // Образование и проблемы развития общества. - 2021. -№ 2 (15). -С.4-10. (7)
12. Особенности межличностных отношений в педагогическом общении / Малышев К.Б., Малышева О.А. // Образование и проблемы развития общества. -2021. -№ 2 (15). –С. 19-26. (8)
13. Сальников В. А. Индивидуальные различия как основа оптимизации спортивной деятельности / В.А. Сальников // Теория и практика физической культуры. - 2003. - № 7. - С. 2-9.
14. Теория и методика физического воспитания. Под общей ред. Л.П.Матвеева, А.Д.Новикова. - М., 2006. (9)
15. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания и спорта / Ж.К.Холодов, В. С. Кузнецов. -М.: Академия, 2010. -243с. (10)

МАҚСАД ВА ВАЗИФАҶОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ДОНИШҶӮӢН ДАР МУАССИСАҶОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Дар мақолаи мазкур мақсад ва вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки мақсади тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ҳамон нуқтаи ибтидоӣ мебошад, ки ба пуррагӣ самтгирӣ ва мундариҷаи онро муайян менамояд ва бояд дар асоси талаботҳои объективии шахс ва ҷомеа ба роҳ монда шавад. Мақсади тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои олии касбӣ раванди ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ ба ҳисоб меравад. Инчунин, машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ба ташаккули қобилияти донишҷӯён, ки ба истифодаи воситаҳои мухталифи фарҳанги ҷисмонӣ, варзиш ва сайёҳӣ барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани солимӣ, омодагии равониву физиологӣ ва худтайёрнамоӣ ба ҳаёти оянда ва фаъолияти касбӣ равона гардидааст, мусоидат менамоянд. Раванди ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ ягонагии рушди унсурҳои ҷисмонӣ, ҷаҳонбинӣ ва зеҳнро дар бар мегирад, ки бо рушди эҳсосотӣ, маънавӣ ва ҷисмонии инсон алоқаманд мебошад. Лекин, танҳо дар ҳолати ҳамкорӣ ва азхудкунии равандҳои донишҳои назариявӣ, инчунин истифодаи амалии он дар худташакилнамоии тарзи солими ҳаёт, раванди таълими тарбияи ҷисмонӣ нисбатан самаранок мегардад. Вазифаи аввалиндараҷаи низоми тарбияи ҷисмонӣ дар амалияи фаъолияти таълимии педагог дар муассисаи таҳсилоти олӣ нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани саломатӣ, инчунин тариқи истифодаи воситаҳои мухталифи фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш баланд бардоштани сатҳи тайёрии равониву ҷисмонӣ ба фаъолияти иҷтимоӣ-касбӣ ва умуман ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсияти донишҷӯ ба ҳисоб меравад. Дар ҳолати ба инобат гирифтани ва иҷро намудани вазифаҳои тарбияи ҷисмонии донишҷӯён чунин салоҳиятҳо, ба монанди қобилияти истифодаи донишҳои табиӣ ва математикӣ барои самтгирӣ дар фазои муосири иттилоотӣ; қобилият ба худташакилнамоӣ ва худомӯзӣ; омодагӣ ба нигоҳдории сатҳи омодагии ҷисмонӣ, ки фаъолияти пурраро таъмин менамояд, ташаккул меёбанд.

Калидвожаҳо: тарбияи ҷисмонӣ, вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ, раванди таълим, чорабиниҳои варзишӣ, худомӯзӣ, фарҳанги ҷисмонӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, қоидаҳои машқҳои ҷисмонӣ, тайёрии равониву ҷисмонӣ, омодагии ҷисмонӣ.

ЦЕЛЬ И ЗАДАЧИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В данной статье рассматриваются цели и задачи физического воспитания в высших учебных заведениях. Автор отмечает, что цель физического воспитания в высших учебных заведениях является отправной точкой, которая полностью определяет его направленность и содержание и должна основываться на объективных требованиях личности и общества. Целью физического воспитания в высших профессиональных учебных заведениях является процесс формирования физической культуры личности студента. Также физкультурная деятельность способствует формированию у студентов умения использовать различные средства физической культуры, спорта и туризма для сохранения и укрепления здоровья, психолого-физиологической подготовки и самоподготовки к будущей жизненной и профессиональной деятельности. Процесс формирования физической культуры личности студента включает в себя единство развития физического, мировоззренческого и интеллектуального элементов, что связано с эмоциональным, духовным и физическим развитием человека. Однако только в случае взаимодействия и усвоения процессов теоретического познания, а также его практического использования в самоорганизации здорового образа жизни образовательное поле физического воспитания становится относительно эффективным. Первостепенной задачей системы физического воспитания в практике воспитательной деятельности

педагога в вузе является сохранение и укрепление здоровья, а также повышение уровня психической и физической подготовленности к социально-профессиональной деятельности и в целом формирование физической культуры личности студента посредством использования различных средств физической культуры и спорта. В случае учета и выполнения задач физического воспитания студентов, таких компетенций, как умение использовать естественно-математические знания для ориентирования в современном информационном пространстве, способность к самоорганизации и самообучению, формируется подготовка к поддержанию уровня физической подготовленности, обеспечивающего полноценную деятельность.

Ключевые слова: физическая культура, задачи физической культуры, учебный процесс, спортивная деятельность, самостоятельная работа, физическая культура, социальные отношения, правила физических упражнений, умственно-физическая подготовка, физическая культура.

PURPOSE AND TASKS OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

This article discusses the goals and objectives of physical education in higher educational institutions. The author notes that the goal of physical education in higher educational institutions is the starting point, which completely determines its direction and content and should be based on the objective requirements of the individual and society. The purpose of physical education in higher professional educational institutions is the process of forming the physical culture of the student's personality. Also, physical activity contributes to the formation of students' ability to use various means of physical culture, sports and tourism for the preservation and promotion of health, psychological and physiological preparation and self-preparation for future life and professional activities. The process of forming the physical culture of the student's personality includes the unity of the development of physical, ideological and intellectual elements, which is associated with the emotional, spiritual and physical development of a person. However, only in the case of interaction and assimilation of the processes of theoretical knowledge, as well as its practical use in the self-organization of a healthy lifestyle, the educational field of physical education becomes relatively effective. The primary task of the system of physical education in the practice of educational activities of a teacher at a university is to preserve and strengthen health, as well as increase the level of mental and physical readiness for social and professional activities and, in general, form the physical culture of a student's personality through the use of various means of physical culture and sports. In the case of taking into account and fulfilling the tasks of physical education of students, such competencies as the ability to use natural and mathematical knowledge for orientation in the modern information space; ability to self-organization and self-learning; preparation is formed to maintain the level of physical fitness, which ensures a full-fledged activity.

Key words: physical culture, tasks of physical culture, educational process, sports activity, independent work, physical culture, social relations, rules of physical exercises, mental and physical training, physical culture.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҷидзода Усмон Хомид* - Донишқадаи тарбияи ҷисмонии ба номи Саидмумин Рахимов, унвонҷӯй, кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 734064, , шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистоншаҳраки Лучоб, 53.

Сведения об авторе: *Маджидзода Усмон Хомид* - Таджикский институт физической культуры имени С.Рахимова, соискатель, кафедра педагогики и психологии. **Адрес:** 734064, город Душанбе, Республика Таджикистан, поселок Лучоб, 53.

Information about the author: *Majidzoda Usmon Homid* - Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov, applicant, Department of Pedagogy and Psychology. **Address:** 734064, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Luchob settlement, 53.

**ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ЛОИҲАИ САМАРАБАХШ
ДАР ДАРСҲОИ БИОЛОГИЯ***Исломов М.Ч., Икромов С.П.***Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав**

Дар шароити муосири навсозии таълим ҷорӣ намудани шаклҳо ва технологияҳои инноватсионии фаъолияти таълимӣ дар амалия муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ хеле муҳим аст. Дар байни технологияҳои ояндадори таълимӣ, ба ақидаи як қатор муаллифони [1-6], методи лоиҳавӣ ҷойи махсусро ишғол менамояд. Аҳаммияти татбиқи методи лоиҳавӣ дар амалияи педагогӣ на танҳо аз навоарӣ, балки ба бисёрфункционалӣ будани он вобаста аст: имконияти муттаҳидсозии дониш ва малакаи хонандагон, ташаккул ва рушди салоҳиятҳо барои рушди бисёрҷонибаи дониши хонандагон ва шахсияти онҳо. Нишондиҳандаҳои дар боло зикршуда вазифаҳои афзалиятноки таҳсилоти муосир мебошанд. Морозова М.М. [7] усули лоиҳахоро ҳамчун категорияи фалсафии ҷараёни таълим, ҳамгирии ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии мақсад ва фаъолият, натиҷаҳо ва дастовардҳо, донишу малакаи хонанда муайян кардааст.

Ҷанбаҳои методологии татбиқи методи лоиҳа ҳамчун воситаи ташаккули фаъолияти маърифатии мактаббачагон дар доираи корҳои синфӣ ва берунасинфӣ, баланд бардоштани ҳавасмандӣ ба омӯзиш аз ҷанбаҳои алоҳидаи таълимӣ, ҳамчун асоси рушди шахсии хонанда дар асарҳои олимони Д.Дюи, Д. Снезден, Э.Коллинге, Н. Крупская, М.В. Крупенина, Б.В. Игнатева, Е. Полат, В.Н. Шулкина ва дигарон инъикоси худро ёфтааст. Дар асарҳои баъзе муҳаққиқон самаранокии ин усул ҳамчун воситаи интегративии тарбия асоснок карда шудааст.

Асарҳои муаллифони доир ба ин масъала таҳлил намуда, меҳостем ба тадқиқоти Е. Пенковских [10] диққати шуморо ҷалб намоем.

Муаллиф рушди таърих ва ташаккули усули лоиҳаҳо таҳқиқ намуда, баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи ин методро қайд кардааст, ки онро метавонем усули инноватсионии педагогикаи муосир ҳисоб кунем. Ба андешаи муаллиф, ҷузъи муҳими инноватсионии фаъолияти лоиҳа, дар баробари баъзе хусусиятҳои хос, тағйир додани мавқеи хонанда аз пасивӣ ба фаъл дар раванди фаъолияти амалии ӯ мебошад.

Дар баробари ин, муаллиф ҷанбаҳои технологияи методро ошкор намуда, ҷанбаҳои анъанавиеро, ки дар асоси метод қарор доранд, қайд мекунад, ки ин, пеш аз ҳама, ба назар гирифтани фаъолияти хонандагон дар тақсими вазифаҳо дар дохили гурӯҳ ва татбиқи коллективонаи лоиҳа, хусусиятҳои хоси фаъолияти хонандагон ва вазифаҳои омӯзгор дар марҳилаҳои гуногуни фаъолияти муштарак мебошад. Дар баробари ин, ҷузъҳои замонавӣ низ нишон дода шудаанд, ки танзими муфассали фаъолияти омӯзгор дар ҳар як марҳила, гуногунии намудҳои лоиҳахоро инъикос мекунад. Навоариҳои асосӣ бартарӣ доштани маводи назариявӣ ва амалӣ мебошад.

Моҳияти методи лоиҳа аз нуқтаи назари технологияи инноватсионии таълим, ин зина ба зина азхудкунии донишҳои нав аз ҷониби хонандагон буда, шартҳои муҳими татбиқи он мустақилияти хонандагон мебошад. Инчунин, нақши роҳбарикунандаи

омӯзгор дар марҳилаҳои банақшагири ва таҳияи ақидаҳо, аз иҷро ва тавлиди вазифаҳои торафт мураккаб, ҷанбаҳои гуногуни масъала иборат аст. Муаллиф дар ин технология марҳилаҳои зеринро ҷудо мекунад: марҳилаи пеш аз омодагӣ, марҳилаи татбиқ, муаррифии ҳомӯш, дифои оммавӣ, мулоҳиза.

Ба баъзе ҷиҳатҳои проблемаҳои таълими фанҳои табиатшиносӣ дар мактаб диққат дода, Ҳакимова А.Х. [12] дар байни роҳбарон – проблемаи ҳавасмандии насти мактаббачагон ба дарсҳои табиатшиносӣ, бахусус биологияро муайян мекунад, ки сабаби он омилҳои иҷтимоӣ мебошад: паст шудани сатҳи таҳсилот, мавқеъгирии муҳити муассисаи таълими ҳамчун муҳити истисноӣ барои муошират ва шахсият – мавқеи зиндагӣ анғезандаи омӯзиши фан танҳо ҳамчун воситаи дохил шудан ба муассисаи таълимӣ дигар, хусусиятҳои психофизиологии фардии равандҳои маърифатӣ хонандагони алоҳида ва ғайра. Ҳамаи проблемаҳои дар боло зикршуда аксар вақт ба таълими биология дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ хосанд.

Вобаста ба ин, истифодаи чорабиниҳои лоиҳавӣ дар дарсҳои биология, ба назари мо, воситаи муҳимми ташаккули фаъолияти умумии таълимӣ (УУД) мебошад.

Дар асоси гуфтаҳои боло ҳадафи кори мо асоснок кардани технологияи истифодаи лоиҳаҳои хурд дар дарси биология ҳамчун воситаи ташаккул ва рушди фаъолияти умумӣ, таълимӣ мебошад.

Диққатро на ба даст овардани донишу малака, балки ба ташаккули фаъолияти умумии таълимӣ равона кардан лозим аст. Ташаккули амалҳои салоҳияти худрушддиҳӣ ва худтакмилдиҳӣ, рушди ҳамаҷаҳади шахсияти кӯдакро муайян мекунад. Нақши омӯзгор дар воқеияти нави таълим аз ташаккули маҳорати иҷроӣ методҳои иҷроӣ вазифаи таълимӣ аз ҷониби талабагон, ки бо стандарт ё алгоритми муайян амал мекунад, барои фаъл кардани тарзҳои мушаххаси тафаккур, амал ва муоширати байнишахсӣ иборат аст [9].

Дар доираи системаи таълими муосир, шакли воқеии фаъолияти дарсӣ барои таъмини ноил шудан ба натиҷаҳои пешбинишудаи азхудкунии барномаи асосии таълимӣ, ки дар стандарти давлатии таҳсилот танзим шудааст, метавонанд лоиҳаҳои тадқиқотӣ бошанд, ки дар доираи як дарс амалӣ карда мешаванд (ба ном лоиҳаҳои хурд) [12].

Лоиҳаҳои хурд имкон медиҳанд, ки на танҳо раванди таълим, балки хусусиятҳои фаъолияти хонандагонро аз рӯйи нишондиҳандаҳо, ба монанди суръати фаъолият ва хусусияти фаъолият тағйир диҳем [1, с. 11].

Сторожевая Н. В. [16], имкониятҳои истифодаи лоиҳаҳои таълимиро дар доираи дарсҳои омехтаи биология барои хонандагони синфи 6 ошкор намудани механизми ҳамгироии фаъолияти лоиҳаро доир ба системаи синфӣ асоснок мекунад. Ҳамин тариқ, дар қорҳои ӯ хусусиятҳои фаъолияти омӯзгор дар таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои таълимӣ, инчунин рӯйхати зарурии дониш ва малакаҳо оид ба сохтор ва алгоритми фаъолияти лоиҳавӣ дар байни хонандагон тавсиф карда мешаванд.

Дар доираи ин қор мо амсилаи технологӣ ва мантиқии сохтани лоиҳаи хурдро дар дарс пешниҳод мекунем.

Амсилаи технологияи пешниҳодшудаи лоиҳаи хурд дар дарсҳои биология ҳадаф, фаъолият ва натиҷаи раванди таълимро муттаҳид месозад, ки умуман ба талаботи раванди системавӣ-фаъолиятӣ, ки дар стандарти давлатии таҳсилот амалӣ карда мешавад, ҷавобгӯ мебошад.

Чунин муносибат имкон медиҳад, ки дар ҳамаи давраҳои дарс истифода карда шавад. Дар доираи татбиқи ин амсилаи технологӣ субъект – муносибати субъектии омӯзгор – хонанда тағйирот ба амал меояд. Қайд кардан муҳим аст, ки ҳангоми татбиқи ин амсила марҳилаи омодагии омӯзгор ба дарс ба таври назаррас ислоҳ карда мешавад, ки ин бо қобилияти омӯзгор дар таҳия ва такмил додани захираи таълимӣ таъмин карда мешавад.

Яке аз дастовардҳои амсилаи ин боварии омӯзгор аст, ки вай мустақилона лоиҳаи хурдро ташкил ва амалӣ мекунад. Ҳамзамон, донишҳои гирифташуда аз ҷониби хонандагон ҳамчун натиҷаи пажӯҳишҳои худӣ қабул карда мешавад, ки ин умуман ҳавасмандгардониро ба чараёни таълим ва дар натиҷа сифати баланди таҳсилот зиёд мекунад.

Амсилаи технологияи лоиҳаҳои хурд дар дарси ботаника дар соли таҳсили 2021-2022 дар заминаи се мактаби таҳсилоти миёнаи умумии ноҳияи Шамсиддин Шохин таҳия ва санҷида шуд. Дар доираи озмоиши педагогӣ 89 нафар хонандагони синфи 6 иштирок намуданд. Барои татбиқи модел як силсила дарсҳои мини-лоиҳавӣ мутобиқи Барномаи таҳсилоти умумӣ барои муассисаҳои таҳсилоти умумӣ таҳия карда шуд. Аз 68 соат (2 соат дар як ҳафта), ки дар нақшаи таълимии барномаи таълимӣ оид ба татбиқи технологияи намунавӣ муайян карда шудааст, 24 дарс (35 фоизи шумораи умумии дарсҳо) муайян карда шаванд.

Сиденко А.С. меъёрҳои умумии ташаккули салоҳиятҳои лоиҳавии хонандагонро ҷудо кардааст: худмуайянкунии арзиш барои иштирок дар лоиҳаҳои навъи инноватсионӣ ва тадқиқотӣ, омодагии технологӣ барои татбиқи лоиҳакашӣ ва тадқиқот.

Мо ин нишондодҳоро ҳамчун меъёри самаранокии модели технологияи татбиқшуда, баҳодиҳии натиҷаҳои асосии таълимии аз худ намудани барномаи асосии таълимӣ мешуморем. Бояд қайд кард, ки нишондиҳандаҳои рефлексия тавре муайян карда шудаанд, ки хонандагон метавонанд мустақилона ва бароҳат ба муваффақияти фаъолияти худ дар ҳар як марҳилаи лоиҳаи хурд баҳо диҳанд; ҳадафи лоиҳаро гузошта тавонанд; кори худро ба нақша гирифта тавонанд; аз рӯйи нақша мустақилона кор карда тавонанд; дар коллектив кор карда тавонанд; хулоса бароварда тавонанд. Ин нишондиҳандаҳо, ба андешаи мо, заминаи концептуалии фаъолияти умумии таълимиро инъикос мекунанд, ки яке аз натиҷаҳои лоиҳаи хурд дар доираи системаи дарсҳои дар ҷадвали 1 тавсифшуда мебошад.

Меъёри иловагии самаранокии модели технологӣ ва мантиқӣ, ба андешаи мо, ин динамикаи нишондиҳандаҳои сифатии хониш мебошад, ки натиҷаҳои фаннии хонандагони азхудкунии биологияро ҳангоми гузаронидани озмоиши педагогӣ инъикос менамояд. Дар ҷадвали 2 нишондиҳандаҳои миёнаи гурӯҳи ташаккули салоҳияти лоиҳа ва фаъолияти сифатии хонандагон дар марҳилаҳои ибтидоӣ ва ниҳонии таҷрибаи педагогӣ ҷамъбаст карда шудаанд.

Ҷадвали 2. Динимикаи ташаккули меъёрҳои самаранокии модели технологияи лоиҳаҳои хурд дар дарсҳои биология ҳангоми татбиқи таҷрибаи педагогӣ, % ($M \pm m$)

Меъёрҳо	Марҳилаҳои озмоиши педагогӣ		Афзоиши нишондиҳанда
	Баёнкарда	Умумӣ	
Ташаккули малакаҳо барои муайян кардани ҳадафи лоиҳа	51,7±3,1	72,5±2,2	20,8***
Қобилияти банақшагирии кори худ	51,3±2,9	75,4±1,9	24,1***

Ташаккул додани қобилияти мустақилона ва ба нақша гирифтани кор тибқи нақша	52,3±2,8	79,6±1,3	27,3***
Ташаккули қобилияти кор дар як даста	66,7±2,9	78,9±1,6	12,2***
Ташаккули қобилияти хулосабарорӣ	49,8±2,8	82,1±1,3	32,3***
Фаъолияти миқдорӣ	57,3	80,9	23,6***

Эзоҳ: * - эътимоднокии фарқияти байни арзишҳои ибтидоӣ ва ниҳонии нишондиҳанда дар $p < 0,001$.**

Дараҷаи ташаккули маҳорати инфиродӣ ҳамчун арзиши нисбии нишондод аз ҳадди имконпазир (5 ҳол) аз рӯйи натиҷаҳои пурсиши анкетавии хонандагон дар марҳилаи инъикоси дарс пешниҳод карда мешавад. Нишондиҳандаҳои сифатӣ— маҷмуи баҳои «хуб» ва «аъло» аз шумораи умумии хонандагон. Барои объективӣ будани нишондиҳанда, мо ҳолҳои миёнаи пурсишнома ва ҳолҳои миёнаи се дарси аввалро барои муайян кардани арзиш ва се дарси охириро барои нишондиҳандаи ниҳой гирифтем. Баҳои «хуб» бо баҳои миёна барои се дарс баробар ба 3,6 гузошта шуд.

Ҳангоми таҳлили маълумотҳои ҷадвалӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки самаранокии модели технологияи татбиқшудаи лоиҳаҳои хурд дар дарсҳои биология баланд аст. Ҳамин тариқ, аз ҷумла, ҳангоми таҳлили эътимоднокии паст бо истифода аз тести t-хонанда барои тағйирёбандаҳои вобаста дар сатҳи баланди омӯри ($p < 0,001$), афзоиши нишондиҳандаҳои омӯхташудаи салоҳияти лоиҳаи донишҷӯён дар динамикаи иҷрои таҷрибаи педагогӣ ба ҳисоби миёна 23,6 фоиз. Ҳамзамон, ҳамаи нишондиҳандаҳои таҳлилшуда ба сатҳи миёнаи баланд (қариб 78%) мувофиқат мекунад, ки тағйирёбии малакаҳои омӯхташудаи фаъолияти лоиҳавии мактаббачагон ба ҳисоби миёна аз 12,2 то 32,2 фоизро ташкил дод. Афзоиши камтарин аз рӯйи қобилияти кор дар коллектив (12,2 фоиз) ба қайд гирифта шуд, ки ин натиҷаи баҳои миёнаи ибтидоии баланди ин нишондиҳанда дар ибтидои таҷрибаи педагогӣ буд. Афзоиши калонтарини арзишҳои миёна аз рӯйи қобилияти хулосабарорӣ ва кори мустақил аз рӯйи нақша (тақрибан 30%) қайд карда шуд.

Меъёри иловагии самаранокии татбиқи лоиҳаҳои хурд дар дарсҳои биология низ динамикаи умумии мусбатро инъикос мекунад. Нишондиҳандаҳои сифатии талабагон дар рафти иҷрои таҷрибаи педагогӣ 23,6 фоиз афзуд. Меъёри яхела будани тақсимои аломати хи-мураббаъ тағйироти ҷиддиро ($\chi^2 = 13,04$, дар $p < 0,001$) дар тақсимои басомади хонандагони дорои нишондиҳандаҳои баланд дар динамикаи татбиқи таҷрибаи педагогӣ муайян намуд.

Ҳамин тариқ, истифодаи технологияи инноватсионии лоиҳаҳои хурд дар дарсҳои биология имкон медиҳад, ки фаъолияти универсалии таълимӣ ва салоҳиятҳои фаъолияти лоиҳавӣ самаранок ташаккул дода шаванд. Натиҷаҳои, ки дар сатҳи баланди омории аҳамият ба даст оварда шудаанд, афзоиши назарраси меъёрҳои асосии салоҳияти лоиҳаро нишон доданд, ки муқаррароти асосии талаботи стандартҳои давлатии таълимро дар бораи натиҷаҳои азхудкунии барномаи асосии таълимии хонандагон инъикос мекунад. Самти перспективии тадқиқот оид ба ин масъала муайян намудани меъёрҳои объективии гурӯҳҳои алоҳидаи фаъолияти умумии таълимӣ ва такмил додани методологияи арзёбии экспертии натиҷаҳои хонандагон мебошад.

Муқаррир: Холназаров Санг- д.и.п., профессори ДДБ ба номи Носири Хусрав

АДАБИЁТ

1. Баёва Ю.В. Метод проекта как современная педагогическая технология / Ю.В. Баёва // Вестник ТГПУ. - 2012. -№2. -С.117-120.
2. Белова Т.Г. Исследовательская и проектная деятельность учащихся в современном образовании / Т.Г. Белова // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. -2008. -№76(2). -С.30-35.
3. Бережная О.В. Формирование исследовательской компетенций учащихся на основе познавательных универсальных учебных действий по предмету «Биология» / О.В. Бережная // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. -2014. -№2 (28). -С.138-141.
4. Васильева Н.Н. Возможности организации исследовательской деятельности школьников в процессе обучения биологии / Н.Н.Васильева, Е.А.Дмитриева // Ярославский педагогический вестник. -2012. -№4. -С.68-72.
5. Горобец Л.Н. «Метод проекта» как педагогическая технология / Л.Н. Горобец // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. -2012. -№2. -С.122-128.
6. Гельфман Э.Г. Формирование универсальных учебных действий в процессе создания учебного проекта на уроках математики / Э.Г.Гельфман, А.Г. Подстригич // Вестник ТГПУ. -2012. -№8. -С.160-167.
7. Морозова М.М. Метод проектов в истории отечественной и зарубежной педагогики / М.М. Морозова //Интеграция образования. -2007. -№3/4. -С.36-41.
8. Митрофанова Г. Г. Метод проектов вчера и сегодня / Г. Г. Митрофанова // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. -2010. -№4. -С.94- 106.
9. Смирнова Н.З. Экспериментальная методика формирования исследовательской компетенции учащихся на основе познавательных универсальных учебных действий при обучении биологии в 6 классе / Н.З.Смирнова, О.В. Бережная // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. -2015. -№3 (33). -С.32- 37.
10. Пеньковских Е. А. Метод проектов в отечественной и зарубежной педагогической теории и практике / Е. А. Пеньковских // Вопросы образования. -2010. -№4. -С.307-319.
11. Титаренко Н.Н. Метапредметная лаборатория как особая среда для развития метапредметных универсальных учебных действий у младших школьников / Н.Н. Титаренко, В.П.Мальцев, Н.А. Белоусова // Успехи современной науки и образования. - 2017. - Т.1. - № 4. — С. 12-15.
12. Хакимова А.Х. Мини-проекты по физике в основной школе как средство формирования учебных умений и интереса к предмету / А.Х.Хакимова, Е.А. Румбешта // Вестник ТГПУ. -2012. -№7. -С. 223-228.
13. Ходос Ю.В. Формирование познавательных универсальных учебных действий школьников с ограниченными возможностями здоровья / Ю.В.Ходос, Н.В. Шкляр // Карельский научный журнал. - 2016. -Т. 5. -№ 1 (14). -С. 38-40.
14. Черняева Т.Н. Герменевтический подход к развитию познавательных универсальных учебных действий обучающихся в единстве урочной и внеурочной деятельности / Т.Н. Черняева, Н.А. Чуланова // Балтийский гуманитарный журнал. -2017. -Т. 6. -№ 3 (20). -С. 308-312.
15. Цыбикова Т.С. Организация проектно-исследовательской деятельности школьников с использованием информационно-коммуникационных технологий / Т.С. Цыбикова // Вестник БГУ. -2014. -№15. -С.57-60.
16. Сиденко А.С. Виды проектов и этапы проектирования / А.С. Сиденко // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. - 2008. -№2. -С. 76-80.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ЛОИҲАИ САМАРАБАХШ ДАР ДАРСҲОИ БИОЛОГИЯ

Двар макола муаллифон хусусиятҳои ташкили фаъолияти лоиҳаи самарабахшро дар дарсҳои биология мавриди баррасӣ қарор додаанд. Дар шароити муосири навсозии таълим қорӣ намудани шаклҳо ва технологияҳои инноватсионии фаъолияти таълимӣ дар амалия муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ хеле муҳим аст. Аҳамияти татбиқи методи лоиҳавӣ дар амалияи педагогӣ на танҳо аз навоарӣ, балки ба бисёрфункционалӣ будани он вобаста аст: имконияти муттаҳидсозии дониш ва малакаи хонандагон, ташаккул ва рушди салоҳиятҳо барои рушди бисёрҷонибаи дониши хонандагон ва шахсияти онҳо. Ҷанбаҳои методологии татбиқи методи лоиҳа ҳамчун воситаи ташаккули фаъолияти маърифатии мактаббачагон дар доираи қорҳои синфӣ ва беруназсинфӣ, баланд бардоштани ҳавасмандӣ ба омӯзиш аз фанҳои алоҳидаи таълимӣ, ҳамчун асоси рушди шахсии хонанда дар асарҳои олимони соҳаи педагогика инъикоси худро ёфтааст. Дар асарҳои баъзе муҳаққиқон самаранокии ин усул ҳамчун воситаи интегративии тарбия асоснок карда шудааст. Муаллифон рушди таърих ва ташаккули усули лоиҳаро таҳқиқ намуда, баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи ин методро қайд кардаанд, ки онро метавонем усули инноватсионии педагогикаи муосир ҳисоб кунем. Ба андешаи муаллифон, ҷузъи муҳимми инноватсионии фаъолияти лоиҳа, дар баробари баъзе хусусиятҳои хос, тағйир додани мавқеи хонанда аз пасивӣ ба фаъол дар раванди фаъолияти амалии ӯ мебошад.

Калидвожаҳо: усули лоиҳа, ташаққули усули лоиҳа, технологияҳои инноватсионии фаъолияти таълимӣ, ҷанбаҳои методологии татбиқи методи лоиҳа.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ЭФФЕКТИВНОЙ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

В статье авторы рассмотрели особенности организации эффективной проектной деятельности на уроках биологии. В современных условиях модернизации образования очень важно внедрять инновационные формы и технологии образовательной деятельности в практику учреждений общего среднего образования. Значимость применения метода проектов в педагогической практике зависит не только от инновационности, но и от его многофункциональности: возможности объединения знаний и умений учащихся, формирования и развития компетенций для всестороннего развития знаний учащихся и их личности. Методические аспекты реализации метода проектов как средства формирования познавательной активности школьников в рамках классной и внеклассной деятельности, повышения мотивации к учебе по отдельным учебным предметам, как основы личностного развития школьника отражены в трудах ученых в области педагогики. Эффективность этого метода как интегративного инструмента обучения обоснована в работах ряда исследователей. Авторы исследовали историю развития и становления метода проектов и отметили некоторые отличительные особенности этого метода, которые можно считать инновационным методом современной педагогики. По мнению авторов, важным инновационным компонентом проектной деятельности наряду с некоторыми специфическими особенностями является изменение позиции студента с пассивной на активную в процессе его практической деятельности.

Ключевые слова: метод проектов, развитие метода проектов, инновационные технологии образовательной деятельности, методические аспекты реализации метода проектов.

FEATURES OF ORGANIZING EFFECTIVE PROJECT ACTIVITIES IN BIOLOGY LESSONS

In the article, the authors considered the features of organizing effective project activities in biology lessons. In modern conditions of modernization of education, it is very important to introduce innovative forms and technologies of educational activities into the practice of institutions of general secondary education. The significance of the application of the project method in pedagogical practice depends not only on innovation, but also on its versatility: the possibility of combining the knowledge and skills of students, the formation and development of competencies for the comprehensive development of students' knowledge and their personality. Methodological aspects of the implementation of the project method as a means of forming the cognitive activity of schoolchildren in the framework of classroom and extracurricular activities, increasing motivation to study in individual academic subjects, as the basis for the student's personal development are reflected in works of scientists in the field of pedagogy. The effectiveness of this method as an integrative learning tool has been substantiated in the works of a number of researchers. The authors studied the history of the development and formation of the project method and noted some of the distinctive features of this method, which can be considered an innovative method of modern pedagogy. According to the authors, an important innovative component of the project activity, along with some specific features, is the change in the student's position from passive to active in the course of his practical activities.

Key words: project method, development of the project method, innovative technologies of educational activity, methodological aspects of the project method implementation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исломов Муборакишо Ҷоналоевич* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, докторанти Ph.D, кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносӣ. **Суроға:** 735140, шаҳри Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айни, 67

Икромов Саидахмад Пулодович - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи биологияи умумӣ. **Суроға:** 735140, шаҳри Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айни, 67

Сведения об авторах: *Исломов Муборакишо Джоналоевич* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, докторант Ph.D, кафедра методики преподавания естественных дисциплин. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Айни 67.

Икромов Саидахмад Пулодович - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель, кафедра общей биологии. **Адрес:** 735140, город Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни 67.

Information about authors: *Islomov Muboraksho Dzhonaloevich* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Ph.D student, Department of Teaching Methods of Natural Disciplines. **Address:** 735140, Bokhtar city, Republic of Tajikistan, Aini street 67.

Ikromov Saidakhmad Pulodovich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, lecturer, Department of General Biology. **Address:** 735140, Bokhtar city, Republic of Tajikistan, Aini street 67.

**ТАШКИЛ ВА ГУЗАРОНИДАНИ ТАҶРИБАИ ТАЪЛИМӢ ВА ИСТЕҲСОЛӢ ЯКЕ
АЗ УСУЛҲОИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ РОҲНАМОИИ КАСБИИ
ОМӢЗГОРОНИ ОЯНДАИ ХИМИЯ**

Ахмедова З.С.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Бозсозии соҳаи маориф тақозо менамояд, ки ба пурсамар гардидани кори таълиму тарбия ва ташаккули салоҳияти касбии омӯзгорони оянда диққати махсус дода шавад. Яке аз роҳҳои тайёр намудани донишҷӯён ин ташкил ва гузаронидани таҷрибаи таълимӣ ва истеҳсолӣ аз ҷанни химия дар раванди таълим ба ҳисоб меравад. Таҷрибаи таълимӣ ин қисми таркибии раванди таълим ва яке аз шаклҳои алоқаи он бо фаъолияти ояндаи касбии донишҷӯён буда, нишондоди тарбиявиरो баҳри тайёр кардани мутахассис барои ҷорӣ намудани таълими политехникӣ, тарбияи меҳнатӣ ва роҳбарии касбӣ хеле баланд мебардорад.

Васеъ намудани ҷаҳонбинии донишҷӯ ва бо донишу маҳорати дар амал татбиқ намудани раванди политехникӣ мусаллаҳ намудани онҳо яке аз самтҳои асосии такмил додани таҷрибаи истеҳсолӣ мебошад. Таҷрибаи истеҳсолӣ имконият медиҳад, ки донишҳои назариявии донишҷӯён дар фаслҳои гуногуни химия дар асоси равобити байни ҷанҳо амиқ ва мустақкам гардонидани шаванд; дар шароити муқаррарӣ асосҳои илмии истеҳсолоти химия, структураи истеҳсолот, принципҳои умумии ташкили онҳо, иқтисодиёт, инчунин масъалаҳои экологиро омӯзанд. Инчунин, ташкил ва гузаронидани таҷрибаи истеҳсолӣ дар раванди таълими химия ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки бевосита бо раванди истеҳсолот, техника ва технологияи навин шиносӣ пайдо намуда, барои кор кардан дар истеҳсолот, тайёр намудани хонандагон ба кори касбинтиҳобкунӣ шароит фароҳам меоварад [1,с.58, 3с.332].

Таҷриба дар мактабҳои олии омилҳои муҳимми пайвастандандаи байни омӯзиши назариявии донишҷӯён аз химия ва кори мустақилонаи онҳо дар истеҳсолот мебошад. Дар асоси барномаи таълим барои донишҷӯёни курсҳои 2-юми ихтисоси химия ва курси 3-юми ихтисоси биология ва химия гузаронидани таҷрибаи таълимӣ ва истеҳсолӣ ба нақша гирифта шудааст.

Натиҷаҳо нишон доданд, ки таҷрибаи истеҳсолие, ки барои ихтисоси химия гузаронидани мешавад, аз рӯи мазмун, тарзи ташкил ва гузаронидани барои тайёр намудани омӯзгорони босалоҳияти ояндаи химия ба кори касбинтиҳобкунӣ бо сабабҳои зерин нокифоя аст:

➤ тавсияҳои методие, ки дар барномаи таълими таҷрибаи истеҳсолӣ нишон дода шудааст, бо мақсади тайёр кардани хонандагон ба кори касбинтиҳобкунӣ равона карда шавад;

➤ набудани муттасили дар ташкил ва гузаронидани таҷрибаҳои истеҳсолӣ ва таҳия нашудани барномаи ягонаи байниҳамдигарии онҳо (мақсад, вазифа, мундариҷа) дар робита ба ташаккули салоҳияти касбии омӯзгорони ояндаи химия дар раванди истеҳсолот ва иштироки бевоситаи донишҷӯён дар меҳнати пурмаҳсули истеҳсолот мебошад [2,с.433, 11с.63].

Дар мувофиқа ба он беҳтар намудани тайёрии донишҷӯёни ихтисоси химия дар раванди таҷрибаи истеҳсолӣ барои амалӣ гардонидани кори касбинтиҳобкунии хонандагон дар мактаб, инчунин барои тайёрии истеҳсолӣ ва политехникӣ алоқаи зич дошта бошад.

Мутобиқи ин, омода намудани таҷрибаомӯзон барои интихоби касб, таҳия намудани дастурҳои методӣ ва ворид намудани тағйирот ба маводи иловагии роҳнамоии касбӣ, ба мундариҷаи барномаи таълимӣ ва кориро дар назар дорад.

Вазифаҳои асосии таҷрибаи истеҳсолии донишҷӯёни ихтисоси химия, ки дар корхонаҳои химия гузаронида мешаванд, инҳоянд:

➤ муаллимони ояндаи химия, кори механиконидашуда ва автоматикунидашуда, таъмири таҷҳизот ва дигар воситаҳои истеҳсолотро дар корхонаҳои химиявӣ бояд аз худ кунанд;

➤ такмил додани малакаи касбии химик - лаборант, химик - оператор;

➤ якҷоя бо коллективи корхонаи химиявӣ дар кори пурмаҳсул иштирок намоянд;

➤ бо сохтори воҳидҳои истеҳсолӣ, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, фаъолияти истеҳсолию хочагидорӣ, касбу кор, ашхоси дар онҳо кордошта шинос шаванд;

➤ ташаккул додани чунин сифатҳои мусбати касбӣ ба монанди меҳнатдӯстӣ, кордонӣ, сарфакорӣ, интизомнокӣ ва ғайра.

Мо дар рафти кори таҷрибавӣ-тадқиқотӣ вазифаҳои таҷрибаи истеҳсолӣ аз фанни химияро, ки қисми асосии тайёр намудани муаллими ояндаи химия ба кори интихоби касб мебошад, муайян намудем, ки иборатанд аз:

➤ шинос намудани муаллимони ояндаи химия бо корхонаҳои химиявӣ, сохтори он, иқтисод ва ташкили истеҳсолот ва меҳнат, ҷорӣ намудани дастовардҳои илму техника, ратсионализатсияи ҷойҳои корӣ дар истеҳсолот;

➤ амиқ ва васеъ намудани дониши донишҷӯён оид ба равандҳои технологӣ, сохтор ва принципҳои кор дар корхонаи химиявӣ, мустаҳкам намудани малакаҳои корӣ дар истеҳсолоти муосири кимиёвӣ;

➤ ташаккули малакаҳои амалӣ оид ба нигоҳдорӣ ва таъмири иншоот ва таҷҳизот, иҷрои амалиёти асосии технологӣ;

➤ вусъат додани омӯзиши политехникӣ, иқтисодӣ ва касбии хонандагон, маҳорати кор карда баромадани лексияю маърузаҳо, сухбатҳо бо коргарони корхона оиди ба кор таъмин намудан ва мутобиқ намудани хатмкунандагони мактабҳо;

➤ тайёр кардани донишҷӯён барои барқарор намудани муносибатҳои тичоратӣ бо коллективи меҳнатӣ, роҳбарият.

➤ Ташкили таҷрибаи таълимӣ ва технологияи донишҷӯён ба се марҳила ҷудо карда мешаванд: тайёрӣ, технологӣ (асосӣ), ниҳой. Дар марҳалаи тайёрӣ мо объекти тадқиқотро муайян намуда, бо роҳбарияти корхона алоқа намуда, муайян намудан лозим аст, ки оё корхона барои гузаронидани таҷрибаи истеҳсолӣ барои донишҷӯён иҷозат медиҳанд ё не [12, с.33, 13 с.82].

Мо ҳангоми интихоби асосҳои амалияи технологӣ имконияти бо таҷҳизоти ҳозиразамон мусаллаҳ намудани корхона ва истифодаи протсессҳои прогрессивии технологӣ, усулҳои пешқадами ташкили истеҳсолот ва меҳнат, мавҷуд будани шароит барои ба даст овардани онро ба назар гирифтем. Дар он, инчунин мавҷуд будани шароити зарурӣ барои бомуваффақият ҳал намудани масъалаҳои ёрӣ расондан ба хатмкунандагони мактабҳо дар кори ба кор қабул кардан ва мутобиқ намудани касбу ҳунари онҳо дар ҷойи кор ва ғайра ба назар гирифта шуд.

Дар робита ба шароити шаҳри Хучанд ва вилояти Суғд дар таҷрибаомӯзии духафтаина дар семестри дуюм ва шашум чунин пойгоҳҳо интихоб карда шуда, аз тарафи ректори Донишгоҳ бо ин корхонаҳо шартномаи дутарафа баста шудааст, ба монанди Ҷамъияти саҳомии «Лаъл»-и шаҳри Хучанд, Маркази экологии шаҳри Хучанд, Маркази «Таҳлили бехатарии озуқаворӣ вилояти Суғд», Стансияи таҷрибавӣи хокшиносӣ ва мелиоратсияи вилояти Суғд ва дигарон.

Мазмуни роҳнамоии касбии барномаи таҷрибаи истеҳсолиро таҳлил намуда, қайд мекунем, ки он ба иштироки қисман ва мушоҳидаи бевоситаи донишҷӯён ба фаъолияти истеҳсолии аъзоёни коллективи меҳнати корхона асос ёфтааст. Ва меҳнати истеҳсолӣ, чунонки маълум аст, аз рӯйи моҳияти худ мафҳуми иқтисодӣ буда, бо он мафҳумҳо ва категорияҳои дигари иқтисодӣ алоқаманданд, ки принципҳо (раванд) ва меъёрҳои идоракунии истеҳсолот, вазъияти молиявии меҳнаткашонӣ соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқро якҷоя инъикос мекунанд [15, с.188, 16 с.27].

Олимон, муаллимон ва психологҳо исбот карданд, ки донишҷӯён асосҳои иқтисодии истеҳсолот ба интихоби бошууроноии касбии хонандагон таъсири мусбат мерасонад.

Метавон гуфт, ки омодагии иқтисодии донишҷӯён шартӣ муҳимми омода намудани онҳо ба иҷрои кор оид ба самти касбии хонандагон барои ташаккул додани шавқу ҳаваси онҳо ба касбҳои химиявӣ мебошад. Дар ин бобат мо кӯшиш намудем, ки дар ташаккули салоҳияти касбии онҳо аз омилҳои иқтисодии меҳнати пурмахсули хонандагон истифода барем. Бо ин мақсад мо дар давраи таҷрибаи истеҳсолӣ кӯшиш намудем, ки ба воситаи аттестатсия дараҷаи тайёрии иқтисодии донишҷӯёнро муайян кунем.

Аттестатсия ҳамчун усули ҷамъ кардани маълумотҳои гуногун дар бораи дараҷаи тайёрии иқтисодии таҷрибаомӯзон аз ҷиҳати тартиби худ хеле сода буда, бевосита дар асоси таҷрибаи истеҳсолӣ аз тарафи роҳбарон-методистон гузаронида мешавад.

Нишондодҳои, ки дараҷаи тайёрии иқтисодии шунавандагонро тавсиф мекунанд ва бомуваффақият татбиқ намудани кори роҳнамоии касбӣ бо хонандагонро дар мактаб таъмин менамоянд, инҳо мебошанд:

1. Манфиат ба иқтисодиёти корхона – асосҳои амалия (Ҷамъияти саҳомии «Лаъл»-и шаҳри Хучанд, Маркази экологияи шаҳри Хучанд, Маркази «Таҳлили беҳатарии озӯқаворӣ вилояти Суғд», Ҷамъияти масъулияташ маҳдуди Заводи спирти «Сайхун», Стансияи таҷрибавии хокшиносӣ ва мелиоратсияи вилояти Суғд).

2. Қувваи азхудкунии донишҳои иқтисодӣ:

- ҳосилнокии меҳнат (муайянкунӣ, мафҳум ва роҳҳои тақмили он);
- меъёр ва баҳисобгирии меҳнати истеҳсолӣ.

3. Манфиат ба меҳнати пурмахсул:

- иштирок барои баланд бардоштани ҳосилнокӣ;
- сифати корҳои (амалиёти) иҷрошуда.

4. Асосҳои ташкили илмӣ меҳнат:

- зарурияти ташкили оқилонаи ҷойи кор;
- талаботи иқтисодӣ, гигиенаи меҳнат, беҳатарӣ.

5. Иштирок дар сарфа намудани ашёи хом, захираҳои сӯзишворӣ энергетикӣ.

6. Донишҷӯён талаботи асосии иқтисодии касбҳои пешқадами корхонаҳое, ки дар онҳо таҷрибаи технологияи донишҷӯён гузаштааст.

7. Кори коллективҳои меҳнатӣ оид ба мутобик намудани хатмкунандагони мактабҳо дар ҷамъияти саҳомии «Лаъл»-и шаҳри Хучанд, Маркази экологияи шаҳри Хучанд, Маркази таҳлили беҳатарии озӯқаворӣ вилояти Суғд.

8. Ҷамқорӣ мактабҳо ва корхонаҳо дар бобати ба касбҳои коргарии корхонаи худ равона кардани хонандагон (дар мисоли ин корхонаҳо).

Таҳмин кардан мумкин аст, ки унсурҳои дар боло зикршудаи омӯзиши иқтисодӣ дар ягонагии худ таҷрибаомӯзон, муаллимони оянда, дар фаъолияти минбаъдаи онҳо дар мактаб барои кори бомуваффақият оид ба самти касбинтихобкунии хонандагон барои дар онҳо пайдо намудани шавқу ҳавас ба касбҳои химиявӣ шароити мусоид фароҳам меоварад. Бояд қайд кард, ки ин унсурҳо

барои мушоҳида ва баҳодиҳӣ бо истифода аз нишондиҳандаҳои миқдорӣ комилан мувофиқанд. Ҳамзамон, барои баҳодиҳии сатҳи омодагии иқтисодии донишҷӯён ҷадвали чормарҳилаи дараҷавӣ: дараҷаи хеле баланд, баланд, миёна, паст ва барои қулай будани коркарди омӯри маълумотҳои барои ин зарурӣ истифода мешуданд. Кор мутаносибан бо бандҳои 5, 4, 3, 2 ва 1 муайян карда шуданд [5,с.46, 6 с.222].

Дар васеъ ва амиқ гардондани уфуқҳои политехникӣ ва касбомӯзӣ, дониши техникий донишҷӯён, ташаккули маҳорати онҳо дар бобати ба интихоби касби муайян роҳнамоӣ кардани хонандагон, экскурсия ва барномаи таҷрибаомӯзӣ пешбинӣ шудаанд.

Дар байни корҳои ташкили таълими химия экскурсия ҷойи махсусро ишғол намуда, он яке аз воситаҳои амалӣ гардонидани тарбияи политехникӣ ба ҳисоб рафта, алоқаи мактабро бо ҳаёт таъмин месозад. Экскурсияи химиявӣ дониши хонандагонро оид ба ин ё он ҷараён васеъ ва зиёд мекунад, барои амиқтар аз худ кардани моҳияти онҳо ёрӣ мерасонад. Экскурсия фаъолияти маърифатии хонандагонро фаъол намуда, на танҳо ба онҳо донишҳои нав медиҳад, балки имконияти зиёди тарбиявиро низ доро мебошад [13,с.163].

Дар корхонаҳои истеҳсолоти химиявӣ, муассисаҳои илмӣ, музей, шуъбаи канданиҳои фойданок, саноат, хоҷагии қишлоқ, намоишгоҳҳои саноатӣ, экскурсияи химиявӣ гузаронида мешавад. Он барои интихоби касб, тарбияи политехникӣ ва меҳнатӣ ташкил ва гузаронидани экскурсия ба корхонаи саноатӣ, корхонаҳои химиявӣ, хоҷагии қишлоқ ва муассисаҳои илмӣ аҳаммияти зиёд дорад. Ҳангоми ба чунин экскурсияҳо бурдан хонандагон бо намудҳои асосии истеҳсолот шинос мешаванд. Онҳо оид ба ихтисосҳои гуногун, мазмуни онҳо ва дар бораи муваффақиятҳои илму техника маълумот ба даст мебаранд [8,с.147]. Дар вақти экскурсия ба корхонаи калон, муаллим бояд аз имкониятҳои одитарини мавҷудабуда истифода барад. Корҳои пешакӣ дар дарсҳои химия гузаронида мешаванд, ки онҳо аз шинос намудани хонандагон бо принципҳои илмии истеҳсолоти химиявӣ, ашёи хом, реаксияҳои асосии истеҳсолот (истеҳсоли маҳсулот)-ро ташкилкунанда иборат мебошанд.

Шартҳои асосии интихоби объекти экскурсия инҳоянд:

- аҳаммияти он барои хоҷагии халқи мамлакат;
 - дар он истифода намудани технологияи ҳозиразамон;
 - мувофиқати он ба барномаи таълими химия;
 - азхудшавандагии он.
- Экскурсия ба муассисаи саноатӣ якчанд давраро дар бар мегирад:
- тайёрии пешакӣ ба экскурсия;
 - коркарди роҳҳо ва тарзи гузаронидани экскурсия;
 - мушоҳидаи техника ва технологияи истеҳсолот;
 - шиносшавӣ ба шароити кори кормандони ихтисосҳои гуногун;
 - навиштани ҳисобот ва маъруза.

Экскурсияҳои химиявӣ бояд дар асоси барномаи таълимӣ ташкил ва гузаронида шаванд. Асоси онро бояд принципҳои асосии педагогӣ-политехникӣ, алоқамандии таълим бо ҳаёт ва тарбия, мантиқи фан, аёнӣ, баҳисобгирии хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии хонандагон ташкил намояд. Муаллим пеш аз он ки хонандагонро ба экскурсия барад, худаш бояд дар бораи он объект маълумоти пурра дошта бошад.

Ҳангоми тайёри ба экскурсия аввалан муайян кардан даркор аст, ки оё ба ин муассиса бурдани хонандагон мумкин аст, ё не? Оё он бо барномаи таълим алоқамандӣ дорад ё не?

Барои ҳар як экскурсия нақшаи пурра тайёр намуда, хонандагонро ба он шинос кардан лозим аст.

Барои мисол нақшаи тахминии экскурсия ба Ҷамъияти сахомии «Лаъл»-и шаҳри Хучандро дида мебароем:

1. Шинос намудани донишҷӯён бо таърихи корхона (шиносшавӣ то экскурсия).
2. Аз кадом сеҳҳо иборат аст?
3. Ашёи хоми завод.
4. Макони дастрас намудани ашёи хом.
5. Протсессҳои химиявие, ки дар ин завод мегузаранд.
6. Маҳсулотҳои тайёри корхона
7. Вақти зарурӣ барои пурра ба охир расидани раванд (реаксияҳо).
8. Маҳсулоти иловагӣ ва истифодаи онҳо.
9. Таъсири партовҳои истехсолот ба муҳити атроф.
10. Ихтисосҳо, ҳолати ҷойи кории онҳо, коргарони беҳтарин.
11. Лабораторияҳои химиявӣ ва аҳаммияти он дар раванди истехсолот.
12. Дурнамои корхона.

Ҳамин тариқ, барои пурзӯр намудани тарбияи касбии омӯзгорони оянда дар раванди таҷрибаи истехсолӣ азхудкунии амиқи мафҳумҳои иқтисодӣ, аз қабيلي меҳнати самаранок, банақшагирӣ, танзим ва додани музди меҳнат, ташкили ҷойи корӣ, инчунин иштироки бевосита дар меҳнати пурмахсул ба ҳисоб меравад.

Муқарриз: Худойназарова Қ.- н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Булгакова К.Н. Особенности организации и проведения производственной практики бакалавров-химиков / К.Н.Булгакова, И.Н. Сенчакова // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. № 4. – с. 58-60;
2. Беспалько, В.Г. Педагогика и прогрессивные технологии обучения: / Б. П. Беспалько. – М.: Педагогика, 1995. – 317 с.
3. Бесков В.С. Общая химическая технология / В.С.Бесков. -М.: Академкнига, 2005. -452 с.
4. Гладкая И.В. Основы профильного обучения и предпрофильной подготовки: Учебно-методическое пособие для учителей / И.В.Гладкая, С.П.Ильина, С.В. Ривкина. Под ред. А.П. Тряпицыной. — СПб.: КАРО, 2006. — 128 с.
5. Глебов, А.А. К основаниям построения системы педагогических средств / А.А. Глебов. // Известия ВГПУ. Серия педагогических наук. — 2007. — №4(22). — С. 46-49.
6. Егорова Е.И. Основы технологии полистирольных пластиков / Е.И. Егорова, В.Б. Коптенармусов. - С.-П. Химиздат, 2005. -272 с.
7. Зевина Л.В. Образовательные технологии и технологическая культура учителя: модель и процесс осуществления педагогической деятельности: / Л.В. Зевина // Шк. Технологии, 2002. -№ 5. - С. 62-87.
8. Зубайдов У.З. Методикаи таълими химия. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии / У.З.Зубайдов, С.Холназаров. – Душанбе, 2011. -384 с.
9. Игнатович Э. Химическая техника. Процессы и аппараты / Э. Игнатович. Перевод с немецкого. - 2007. -651 с.
10. Кутепов А.М. Общая химическая технология / А.М.Кутепов, Т.И.Бондарева, М.Г. Беренгартен. - М.: Высшая школа, 1990. -520 с.
11. Кирикова З.З. Технологическая готовность педагогов /З.З.Кирикова // Педагогика. – 2001 - № 4. - С. 63-70.
12. Манько Н.Н. Технологическая компетентность педагога: приемы и средства профессиональной деятельности /Н.Н. Манько //Школьные технологии. – 2002. - № 5. - С. 33-41.
13. Маркова, А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя /А.К.Маркова // Советская педагогика. – 1990. - № 8. - С. 82-88.
14. Мухленов И.П. Общая химическая технология, ч 1, 2 / И.П. Мухленов. - М.: Высшая школа, 1984. - 255 и 263 с.

15. Позин М.Е. Технология минеральных удобрений / М.Е. Позин. -Л.: Химия, 1983. -335 с. Расчеты химико-технологических процессов. Под ред. И.П. Мухленова. -Л.: Химия, 1982. 247 с.
16. Чернобильская Г.М. Учебно-научный школьный комплекс в профессионально-методической подготовке учителя-предметника / Г.М. Чернобильская // Химия в школе. – 1991. - №3. -С. 27-31.
17. Янг М. Применение активных методов обучения: учебное пособие /М. Янг, Ф. Мирзоахмедов. – Душанбе: Центр внедрения проекта совершенствования социального сектора, 2002. -80 с.

ТАШКИЛ ВА ГУЗАРОНИДАНИ ТАҶРИБАИ ТАЪЛИМӢ ВА ИСТЕҲСОЛӢ ЯКЕ АЗ УСУЛҲОӢ ТАШАККУЛИ САЛОҲӢЯТИ РОҲНАМОӢИ КАСБӢИ ОМУӢЗГОРОНИ ОЯНДАӢИ ХИМИЯ

Дар мақолаи мазкур роҷе ба тавсеаи ҷаҳонбинии донишҷӯён ва бо донишу маҳорати дар амал татбиқ намудани раванди политехники мусаллаҳ намудани онҳо, ки яке аз самтҳои асосии тақмили таҷрибаи истеҳсоли мебошад, суҳан меравад. Қайд гардидааст, ки таҷрибаи истеҳсоли имконият медиҳад, ки донишҳои назариявии донишҷӯён оид ба фаслҳои гуногуни химия дар асоси равобити байни фанҳо амиқ ва мустақам гардида, дар шароити муқаррарӣ омӯзиши асосҳои илмии истеҳсолоти химия, структураи истеҳсолот, принципҳои умумии ташкили онҳо, иқтисодиёт, инчунин масъалаҳои экологӣ ҳатмӣ буда, имконияти бевосита бо раванди истеҳсолот, техника ва технологияи навин шиносӣ пайдо намудан, маҳорати кор кардан дар истеҳсолот ва тайёр намудани хонандагон ба касбҳои гуногун шароити мусоид фароҳам месозад. Инчунин, дар мақола имконияти бевосита шинос шудан бо раванди истеҳсолот, техника ва технология, маҳорати кор кардан дар истеҳсолот ва омода намудани омӯзгорони ояндаи химия таъкид шудааст. Эҷурсия, ки бевосита ба барномаи таълим алоқамандӣ дорад, баррасӣ шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки асоси эҷурсияро бояд принципҳои асосии педагогӣ-политехникӣ, алоқамандии таълим бо ҳаёт ва тарбия, мантиқи фан, аёнӣ, баҳисобгирии хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии хонандагон ташкил диҳанд. Усули муайянсозии дараҷаи тайёрии иқтисодии донишҷӯён мавриди таҳлил қарор дода шуда, муайян карда шуд, ки аттестатсия ҳамчун усули ҷамъ кардани маълумотҳои гуногун бевосита дар асоси таҷрибаи технологӣ аз тарафи роҳбарон-методистҳо гузаронида мешавад.

Калидвожаҳо: салоҳияти роҳнамоии касбӣ, таҷрибаи таълимӣ ва истеҳсоли, таҷрибаи технологӣ, омодагии иқтисодӣ, нишондодҳои сифат, эҷурсияи истеҳсоли ва техникӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИИ УЧЕБНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ПРАКТИКИ

В данной статье рассмотрена проблема расширения мировоззрения студентов и оснащения их знаниями и навыками применения политехнического процесса на практике, что является одним из основных направлений совершенствования производственного опыта. В статье рассматриваются цели, задачи и содержание учебно-производственной практики в аспекте определения и использования её возможностей в формировании профориентационной компетентности будущих учителей химии. Показано, что производственный опыт позволяет студентам углублять и укреплять свои теоретические знания в различных областях химии на основе междисциплинарных связей, а в обычных условиях изучать научные основы химического производства, структуру производства, общие принципы организации производства, экономику, а также экологические вопросы. Также статья дает возможность ознакомиться непосредственно с производственным процессом, техникой и технологией, навыками работы на производстве и подготовить будущих учителей химии к профессиональному выбору учащихся. Завершено изучение проведения экскурсии, что непосредственно связано с образовательной программой. Подтверждено, что в основу экскурсии должны быть положены основные педагогико -политехнические принципы, связь обучения с жизнью и воспитанием, логика предмета, открытость, учет возрастных и индивидуальных особенностей обучающихся. Выявлены качественные показатели, характеризующие уровень экономической подготовленности практикантов, обеспечивающий успешную подготовку к проведению профориентационной работы с учащимися в школе. Описана методика подготовки и проведения экскурсионно-ознакомительной практики. Приведены результаты и динамика изменения экономической подготовленности студентов-практикантов в контрольных и экспериментальных группах.

Ключевые слова: профориентационная компетентность, учебно-производственная практика, технологическая практика, экономическая подготовленность, качественные показатели, производственно-техническая экскурсия.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF CHEMISTRY, IN THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF TRAINING AND INDUSTRIAL PRACTICE

In this article, we are talking about expanding the worldview of students and equipping them with the knowledge and skills to apply the polytechnic process in practice, which is one of the main directions for improving production experience. The article discusses the goals, objectives and content of educational and industrial practice in the aspect of determining and using its capabilities in the formation of career guidance competence among future chemistry teachers. It is shown that production experience allows students to deepen and strengthen their theoretical knowledge in various fields of chemistry on the basis of interdisciplinary connections, and under normal conditions

to study the scientific foundations of chemical production, the structure of production, the general principles of production organization, their organization, economics, and environmental issues. The article also provides an opportunity to get acquainted directly with the production process, equipment and technology, work skills in production and prepare future chemistry teachers for the professional choice of students. The study of the excursion was completed, which is directly related to the educational program. It was confirmed that the basis of the excursion should be the provisions of the basic pedagogy - polytechnic principles, the connection of learning with life and education, the logic of the subject, openness, taking into account the age and individual characteristics of students. Qualitative indicators have been identified that characterize the level of economic preparedness of trainees, ensuring their successful preparation for conducting career guidance work with students at school. The methodology for preparing and conducting excursion and study practice is described. The results and dynamics of changes in the economic readiness of student trainees in the control and experimental groups are presented.

Keywords: career guidance competence, training and production practice, technological practice, economic preparedness, quality indicators, production and technical excursion

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ахмедова Замира Сангинбаевна* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, кафедраи химияи умумӣ ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, ш. Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. Телефон: E-mail: amirjon-73@mail.ru, Телефон: **+992 927614459**.

Сведения об авторе: *Ахмедова Замира Сангинбаевна*- Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, доцент, кафедра общей химии и её преподавания. **Адрес:**735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова,1. E-mail: amirjon-73@mail.ru, Телефон: **+992 927614459**.

Information about the author: *Akhmedova Zamira Sanginbaevna*-State educational institution “Khujand State University named after B. Gafurov”, associate Professor of the Department of General Chemistry and its Teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, city of Khujand, Mavlonbekov avenue 1. E-mail: amirjon-73@mail.ru, Tel. **+992 927614459**.

*Иброҳим Халилӣ Халил***Пажуҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии АТТ**

Имрӯз, бархе аз аносири даврони фаронавгароӣ, ки бештар аз тариқи нуфузи расонаҳои иртиботии ҷамъӣ ва фароянди ҷаҳонишудан ворид шудаанд, дар ҷомеаи мо қобили ламс нестанд ва ба навъи худ тағйири арзишҳои ҷомеа тариқи насли ҷавонро дар пай доранд. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки ҷомеаи дар ҳоли пешрафт ниёзманди афроди масъул ва ҳукифост ва ҷавонон ояндасози кишвар ва муҳимтарин қишри иҷтимоӣ мебошанд, камранг шудани авотиф, афзоиши рафторҳои зиддиинсонӣ ва иҷтимоӣ дар равобити инсонҳо, дур шудан аз одоби арзишҳои ноби исломӣ ва инсонӣ нишондиҳандаи афзоиши бемасъулиятӣ ва масъулиятгрезии ҷавонон дар ҷомеаи мост. Назар ба орои постмодернҳое, чун Ҳорви, постмодернитаҳои инъитофпазир як фарҳанги постмодерн халқ мекунад. Ҷустуҷӯӣ бепоён барои бозорҳои ҷадид, тағйири сарои колоҳо ва дасткориҳои мудаввоми салиқа ва ақидаи мардум аз тариқи таблиғот боиси эҷоди фарҳанги постмодернӣ шудааст. Вижагии ин навъ фарҳанг вучуди нопадории ва андешаҳои сатҳӣ ба ҷойи маонии амиқ, касратгароӣ ва ҳарачу марач ба ҷойи фароривоятҳои ақл ва пешрафт аст. Ҳамчунин, аз он ҷое ки насли ҷавон бештарин руҳияи таъсирпазирро дорост ва осебпазиртарин қишри ҷомеа низ ба шумор меояд, коҳиши масъулипазирии ҷавонон осебҳои иҷтимоии фаровонеро бо худ ба ҳамроҳ доштааст. Болотарин синни издивоҷ ва афзоиши талок, афзоиши омори кӯдакони бесарпараст ва афзоиши ҷурм ва ҷиноят ва ғайра намунае аз онҳост.

Дар солҳои охир, шеваи хатарноке аз масъулиятгрезӣ дар ҷавонони ҷомеаи мо мушоҳида мешавад.

Бинобар ин, бо таваҷҷуҳ ба таърифи масъулиятпазирӣ, ки иборат аст аз «эҳсоси таахҳуд ва рафтори масъулоне, ки афрод ба унвони канишгарони иҷтимоӣ дар қолаби канишҳо ва нақшҳои худ дар ҳавзаҳои гуногун буруз мекунад», ба баррасии авомии иҷтимоӣ-фарҳангии муассир бар масъулиятпазирии ҷавонон дар шаҳри Теҳрон бо мутағайрҳои гароиши мазҳабӣ (бо абъоди эътиқодӣ, пайомадӣ, манокис), расонаҳои ҷамъӣ (бо абъоди интернет, моҳвора, телевизион), фаронавгароии фарҳангӣ (бо абъоди бозандешӣ, заволи отифа, масрафи меҳвар) бар масъулиятпазирӣ (бо абъоди фарҳангӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва зистмухитӣ) пардохта мешавад.

Равиши таҳқиқ дар ин пажуҳиш паймоиш² аст ва мутолиоти он бар асоси пурсишнома ҷамъоварӣ гардидааст. Ибтидо пурсишномаи аввалия танзим ва пас аз озмуни он test-pre шуд. Сипас, бо бакоргирии пурсишгарони мучарраб аз тариқи мурочиат ба шаҳрвандони воқеъ дар ҷамъияти намуна, пурсишномаҳои марбута бо техникаи мусоҳибаи ҳузурӣ, такмил ва иттилооти бадастомада бо истифода аз барномаи нармафзорҳои AMOS ва SPSS дар қолаби ҷадвали тавсифӣ баррасӣ шуданд. Аз ин рӯ, дар раванди гирдоварии иттилоот аз ду равиш – аснодӣ (китобхонаӣ) ва равиши майдонӣ (паймоишӣ ва мусоҳиба) истифода бурда шудааст. Дар равиши аснодӣ ҷиҳати тадвини ҷаҳорҷӯбаи назарии таҳқиқ, аз пешина ва мутолиоти анҷомшудаи қаблӣ ва назарияҳои ҷомеашиносӣ ва равоншиносӣ ҷиҳати таҳлили мавзӯ истифода хоҳад шуд ва пас аз арзёбии таҳқиқоти пешин ва назарияҳои марбут бо мавзӯ ва шинохти вазъияти қаблӣ ҷомеа, тадвини шохисҳо ва мутағайрҳои таҳқиқ анҷом хоҳад пазируфт. Дар ниҳоят бо истифода аз гуясозӣ пурсишномаи таҳқиқ сохта мешавад.

² Survey

Эътибор ва равоёи абзори андозагирӣ. Дар ин пажухиш ба чихати бароварди эътибори саволоти пурсишнома аз эътибори мухтавоӣ истифода шудааст. Эътибори мухтавоӣ ба маънии шиносоии эътибори шохисхо бо муаррифаҳои пажухиш аз тариқи муроҷиат ба доварон мебошад. Бад-ин тартиб, дар пажухиши ҳозир пажухишгарон аз тариқи баррасии адабиёти мавзӯ ва назари хубрағони ин ҳавза ба ин натиҷа расиданд, ки шохиси гунҷонидашуда дар саволот, муаррифии ҳавзаи маъноии мафоҳим мавриди мутолиа ҳастанд. Ҷамчунин, барои ҳусули итминон аз поёии абзори санҷиш пурсишнома мавриди пешозмун қарор гирифт, ба ин сурат ки теъдоди 30 нафар аз посухгӯён пурсишномаро такмил намуданд. Пас аз такмил пурсишномаи мазкур кодгузорӣ ва дар нармафзори SPSS поёии онҳо ба василаи алфаи Кронбах арзёбӣ гардид. Миқдори алфаи Кронбах болотар аз 0/70 шуда ва гӯёи ин воқеият мебошад, ки саволоти пурсишнома аз инсичоми дарунии муносибе бархӯрдор ҳастанд.

Ҷадвали 1. Зариби алфаи Кронбахи муқоисаҳои таҳқиқ

Мутағайирҳои пинҳон		Теъдод	Зариби алфаи Кронбах	
Миқёс	Хурдамиқёс		Хурдамиқёс	Миқёс
Масъулиятпазирии иҷтимоӣ	Ҷомеаӣ	3	0/67	0/76
	Сиёсӣ	3	0/73	
	Фарҳангӣ	6	0/79	
	Иқтисодӣ	3	0/69	
	Зистмуҳитӣ	3	0/65	
Эътимоди иҷтимоӣ	Эътимоди байнишаҳсӣ	6	0/86	0/89
	Эътимоди таъминмӯфта	7	0/76	
	Эътимоди ниҳодӣ	10	0/87	
Расонаҳои ҷамъӣ	Доҳили	6	0/77	0/83
	Хориҷӣ	6	0/68	
Фаронавгароии фарҳангӣ	Бозандешӣ	5	0/69	0/78
	Заволи отифа	6	0/71	
	Масрафи меҳварӣ	6	0/69	
	Сиёлати равоӣ	5	0/80	
Диндорӣ	Эътиқодӣ	7	0/89	0/86
	Маносикӣ	9	0/78	
	Таҷрибӣ	3	0/81	
	Пайомадӣ	5	0/70	

Ҷомеа, намунаи оморӣ, стандартсозии намунагирӣ ва таъйини ҳаҷми намуна. Дар ин пажухиш бо таваҷҷуҳ ба ҳаҷми ҷомеаи оморӣ (гурӯҳи 18-29-сола) аз формулаи зер истифода шуд, ки дар он ҳадди матлуби итминон 0/95 дар назар гирифта шуд. Дар натиҷа, сатҳи эҳтимоли мавриди назар (d) баробар бо 0/05 ва андозаи мутағайир дар тавзеи табиӣ ё зариби итминон (t) баробар бо 1/96 аст. Барои таъини вориёнс, аз пешбаровард истифода гардид. Бузургтарин намунаи лозим барои посухгӯӣ ба саволоти як таҳқиқ вақте ба даст меояд, ки эҳтимоли доро будани сифот ё қарор гирифтани дар намунаи (P) баробари 0/5 бошад. Дар ин сурат, иштибоҳи стандарт камтарин миқдорро ба худ мегирад. Ҷамчунин, бар асоси саршумори умумии нуфус ва маскан соли 1390 ҷомеаи оморӣ (N) афроди 18-29-солаи сокин дар шаҳри Техрон баробар бо 22191653 аст. Бо таваҷҷуҳ ба додаҳои боло ва формулаи Кукарон ҳаҷми намуна (n) баробар ба 386 нафар хоҳад буд, ки ин миқдор барои коҳиши хатои ношӣ аз намунагирӣ ва эҳтимоли ноқис будани бархе аз пурсишномаҳо ба 600 нафар афзоиш дода шуд. Равиш ва таҷзияву таҳлили додаҳо дар чанд марҳила ва бо

истифода аз нармафзори SPSS анҷом шуд ва ба таносуби саволот ва фарзиёти таҳқиқ аз равиши тавсифӣ ё табиинӣ истифода шуд ва барои эҷоди мафохими мавриди назар – замоне ки сутуҳи санчиши гӯяҳо ва саволот бо ҳам мутафовит буданд, аз тариқи стандартсозии имкони чамъоварии онҳо фароҳам омад. Дар таҳлили ду мутағайире низ бино ба сатҳи санчиши мутағайирҳо аз озмунҳои муқоисаи миёнгинҳо³, таҳлили вориёнс⁴ ва озмуни Персон истифода гардид. Ба манзури анҷоми чанд мутағайире ва мушаххас кардани саҳми ҳар як аз мутағайирҳо дар табиини тағйироти мутағайири вобаста таҳлили регрессияи чандмутағайирӣ анҷом дода шуд.

Ёфтаҳои тавсифии мутағайирҳои пажӯҳиш:

Ҷадвали 1. Оморҳои парокандагии муртабит бо абъод ва муаллифаҳои масъулиятпазирӣ

Мутағайирҳо	Миёнгин	Инхирофи меъёр	Максимум	Минимум	Доманаи тағйирот	Теъдод
Масъулиятпазирӣ чомеавӣ	3/35	0/623	5	1	6	390
Масъулиятпазирӣ фарҳангӣ	3/17	0/760	5	1	6	390
Масъулиятпазирӣ сиёсӣ	2/87	0/507	5	1	6	390
Масъулиятпазирӣ иқтисодӣ	3/26	0/607	5	1	6	390
Масъулиятпазирӣ зистмуҳитӣ	2/65	0/621	5	1	6	390
Шохиси масъулиятпазирӣ	3/16	0/576	5	1	6	390

Додаҳои ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки мизони эҳсоси масъулиятпазирӣ дар абъоди гуногуни он мутафовит аст. Ба тавре ки миёнгини эҳсоси масъулиятпазирӣ ҷавонони Техрон дар буъди сиёсӣ 2/87 ва буъди зистмуҳитии он баробар бо 2/60 дар муқоиса бо соир абъод поинтар будааст. Бештарин дарсади масъулиятпазирӣ марбут ба буъди иҷтимоӣ бо миёнгини 3/35 буъди иқтисодӣ бо миёнгини 3/26 ва буъди фарҳангӣ бо миёнгини 3/17 будааст. Бо тавачҷуҳ ба додаҳои ҳосила метавон изҳор дошт, ки ҷавонони шаҳри Техрон аз назари эҳсоси масъулият дар абъоди иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ аз вазъияти матлуб ва болое бархӯрдор мебошанд. Аммо дар буъди сиёсӣ ва зистмуҳитӣ масъулиятпазирӣ онҳо дар ҳадди поёне қарор дорад. Дар кулл, миёнгини эҳсоси масъулиятпазирӣ дар чомеаи мавриди мутолиа 3/16 буда, ки бо тавачҷуҳ ба ин ки ҳадди ақал ва ҳадди аксари нумра ба тартиб 1 ва 5 мебошад, нишон медиҳад, ки мизони эҳсоси масъулиятпазирӣ дар ин ҷавонон тақрибан дар ҳадди мутавассит мебошад.

Ҷадвали 2. Оморҳои тавсифии мутағайирҳои муассир бар масъулиятпазирӣ

Мутағайирҳо	Миёнгин	Инхирофи меъёр	Максимум	Минимум	Доманаи тағйирот	Теъдод
Шохиси диндорӣ	3/65	0/798	5	1	6	390
Шохиси фаронавгарой	2/93	0/671	5	1	6	390
Эътимоди иҷтимоӣ	3/21	0/623	5	1	6	390
Шохиси расонаҳои дохилӣ ва хоричӣ дар кулл	2/71	0/783	5	1	6	390

Натоиҷи ҳосил аз ҷадвал нишон медиҳад, ки шохиси диндорӣ бо миёнгини 3/65 болотарин миёнгин ва шохиси таъсиррасон бо миёнгини 2/71 камтарин миёнгинро дорост, вале ҳама мутағайирҳои мустақил дорои таъсире дар ҳудуди мутавассит бар мутағайири вобаста мебошад. Ба манзури баррасии фурсатҳои пажӯҳиш дар ибтидо ба баррасии нормал будани тавзеи нумарот мепардозем. Бад-ин тартиб аз озмуни Колмогоров-Смирнов истифода шуда, ки натоиҷи он дар ҷадвали зер ироа шудааст.

³T-test

⁴F-test

Чадвали 3. Натоиҷи озмуни Колмогоров-Смирнов чихати баррасии нормал будани тавзеи нумарот

Мутағайирҳои пажӯҳиш	Омори Колмогоров-Смирнов	Сатҳи маънидорӣ
Шохиси диндорӣ	0/746	0/63
Шохиси фаронавгароӣ	1/04	0/22
Эътимоди иҷтимоӣ	0/931	0/35
Шохиси расонаҳои дохилӣ ва хоричӣ дар кулл	0/85	0/45
Масъулиятпазирӣ	0/746	0/23

Бар асоси натоиҷи мундариҷ, сатҳи маънодории омори муҳосибашуда барои тамоми мутағайирҳо бузургтар аз 0/05 мебошад. Бинобар ин, фарзи нормал будан тавзеи нумароти мутағайирҳои пажӯҳиш пазируфта мешавад.

Озмуни фарзияи чандмутағайира: озмуни регрессияи чандгона
Чадвали 5. Зариби озмуни таҳлили регрессия барои авомили муассир бар масъулиятпазирӣ

Унвони мутағайир	Зариби ғайристандарт			Миқдори Т	Сатҳи маънодорӣ
	В	Иштибоҳи стандарт	Beta		
Адади собит (constant)	2/96	1/355	-	1/548	0/124
Эътимоди иҷтимоӣ	0/520	0/138	0/329	3/76	0/000
Фаронавгароии фарҳангӣ	0/335	0/130	0/215	2/58	0/012
Диндорӣ	0/623	0/109	0/490	5/69	0/000
Расонаҳои ҷамъӣ	0/457	0/149	0/217	3/42	0/000

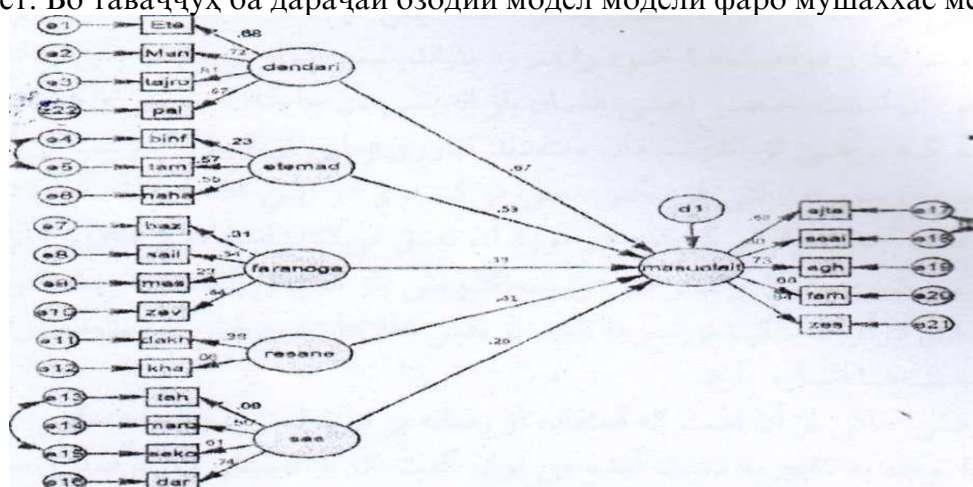
Ҳамон тавре ки дар чадвали Ҷавқ мушоҳида мешавад, миқдори зариби таъйин баробар аст ба $2R = 0/35$, ба ин маънӣ ки мутағайирҳои мавҷуд дар ин тақиқ метавонад то 35 дарсад мизони масъулиятпазирии ҷавонро тавзеҳ диҳад ё таъйин кунад ва 65 дарсади низ ба авомили дигаре вобаста аст ва аз он ҷое ки миқдори регрессия маънодор шудааст, метавонад ба баррасии таъсири ҳар як аз мутағайирҳои мустақил бар мутағайирҳои вобаста пардохт. Дар муодилаи регрессионӣ ба шеваи Enter нахуст кулли мутағайирҳои мустақили таъсиргузор бар мутағайири вобаста вориди муодилаи регрессионӣ мешаванд. Сипас он даста аз мутағайирҳое, ки бо мутағайирҳои вобаста робитаи маънодор надоранд ва сатҳи маънодорияшон беш аз 0/05 аст, аз муодила хорич мешаванд. Ба ин тартиб, муодилаи регрессионии пажӯҳиш иборат аст аз: $Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4 + b_5x_5$

Диндорӣ 623%+фаронавгароии фарҳангӣ 335%+ эътимоди иҷтимоӣ 520%+миқдори собит (2,097)=масъулиятпазирии ҷавонро, пойгоҳи иқтисодӣ-иҷтимоӣ 29%+мизони истифода аз расонаҳои ҷамъӣ 457%.Ба ин тартиб, регрессияи хаттии Ҷавқ ба мизони 35% метавонад миқдори Y (мизони масъулиятпазирии ҷавонро)-ро пешбинӣ кунад.

Моделсозии муодилоти сохторӣ (корбурди Амос)⁵ Моделҳои муодилаҳои сохторӣ аз ҷумлаи равишҳои омори маҳсуб мешаванд, ки бар асоси онҳо метавон ба таври ҳамзамон маҷмуае аз мутағайирҳои ошкор ва пинҳон, дарунӣ ва бюерунӣ, мустақил ва вобастаро дар иртиботи яқсӯя ва дусӯя бо якдигар мулоҳиза кард ва моделҳои тадвиншуда бар мабнои чорҷӯбаи назариро озмуд, нуқоти заъф ва қуввати онҳоро ёфт, ислоҳашон кард ва бо такрори мутолиот дар ҷихати пайдор кардани моделҳои назарӣ ва ёфтаҳои амалӣ гом бардошт. Ҷамчунин, ин имконро ба пажӯҳишгар медиҳад, ки сохти зеҳни худро дар иртибот бо як масъалаи пажӯҳишӣ ба озмун гузорад. Сохте, ки баргирифта аз назарияҳои амалӣ, мутолиоти пешини таҷрибӣ ва иддаохо ва боварҳои худ дар мавриди як масъалаи пажӯҳишро шакл дода ва дар қолаби фарзия ё фарзияҳо баён шудааст. Бинобар ин, метавон чунин гуфт, ки

⁵amos

моделсозии муодилаи сохторӣ ба манзалаи равишӣ барои бароварди параметрҳои таърифшуда дар ин моделҳо масиреро барои озмун, ислоҳ ва дар ниҳоят бозтадвини онҳо ҳамвортар аз гузашта кардааст. Дар ин қисмат ба озмуни эътиборсозии василаи андозагирӣ ва озмуни сохтори мавриди назар бо истфода аз нармафзори Амос бо дар ихтиёр доштани додаҳои марбут ба мутағайирҳои баргирифташуда аз фарзияҳо мепардозем. Шакли зер тасвири куллии озмуни модели назарии таҳқиқро нишон медиҳад. Дар ин шакл ёфтаҳо ҳама аз он аст, ки байни матрицаи вориёнси намунавӣ ва мушоҳидашуда тафовуте вуҷуд надорад ва шохисҳои барозии модел $df=58$, $\chi^2=185/8$, $NFI=0/97$, $CFI=0/98$, $TLI=0/97$, $GFI=0/93$ нишондиҳандаи барозии ба нисбати муносиби модел ҳастанд. Ҳамчунин, миқдори $RMSEA=0/05$ мебошад, ки барозии ба нисбати хубро нишон медиҳад. Шохисҳои модели озмуни некуии барозии сохтори назарии матраҳшуда бо додаҳои мушоҳидашуда ва эътибори созаии василаи андозагирии василаи мавриди баҳсро нишон медиҳад. Кулли шохисҳои татбиқии модел низ, мақодире наздик ба маҳдудии пазиришро нишон медиҳад, ки ба маъноии тавони нисбии модел барои фосила гирифтани аз як модели истиқлол ва наздик шудан ба як модели ишбоъшуда бар маъноии меъёрҳои таърифшуда барои онҳост. Бо тавачҷух ба дараҷаи озодии модел модели фаро мушаххас мебошад.

Chi-square=298/68, $df=73$, $NFI=0/91$, $CFI=0/90$, $GFI=0/92$, $RMSEA=0/038$

Баҳс ва натиҷагирӣ. Дар баррасии масъулиятпазирии ҷавонон эронӣ ва авомили иҷтимоӣ-фарҳангии муассир бар он бояд гуфт, ки дар ҷомеаи Эрон, ки ханӯз модернитаро ба сурати комил таҷриба накардааст, сухан гуфтан аз ҷомеаи фаронавгаро гичкунанда ба назар мерасад. Бо вуҷуди ин наметавон инкор кард, ки бархе аз муаллифаҳои фаронавгарӣ ба ҷомеаи Эрон ворид шуда ва ҷомеаи мо аносире аз суннат, навгарӣ ва фаронавгароиро дар худ ҷой додааст ва ин авомил дар тааххудоти ҷавонони эронӣ, диндорӣ, мизони эътимод ва мизони масъулиятпазирии онҳо таъсир гузоштааст. Аносири фаронавгарӣ аз тариқи нерӯҳои ҷаҳонишудан дар бахшҳои аз ҷомеа ба сурати ошкор ва пинҳон ворид шудаанд. Ин аносир дар меъморӣ ва навъи пӯшиш ва марокизи хариду навъи рафтор ва афкори ҷавонон ба сурати ошкор ва дар бархе рафторҳо ва равандҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба сурати пинҳон қобили пайгирӣ мебошанд. Пажӯҳиши ҳозир исбот кард, ки яке аз мавориде ки дар хоҳиши масъулиятпазирии ҷавонон нақш дорад, вазидани насими фаронавгарӣ дар ҷомеа ва фарҳанги Эрон ва русуҳи нерӯҳои ҷаҳонгарӣ дар онҳост. Дар баррасии масъулиятпазирии ношӣ аз абъоди фаронавгарӣ, миёнгии масрафгарӣ адади болоеро нишон медиҳад, ки ҳосили ҷаҳонишудани марзҳои фарҳангии ҷавомеъ дар даврони ҳозир аст. Ин ба навъи худ боиси нуфузи аносири низоми сармоядорӣ ба ҷомеаи мо шудааст ва расонаҳо ба унвони яке аз муҳимтарин нерӯҳои ҷаҳонишудан ба ниёзҳои масрафии канишгарони иҷтимоӣ доман мезананд ва онро тавсиф мекунанд. Ҳамчунин, густарда шудани бозорҳои ҷаҳонӣ ва нуфузи он ба қаламрави кишвари Эрон бо таблиғоти зиёд ва пурҳазинае боиси эҷоди мавҷе аз тағйироти фарҳангӣ дар ҷиҳати ташвиқ ба масраф мешавад.

Авомили дигаре, ки дар ин миён нақш доранд, расонаҳои иртиботӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ ҳастанд. Ин шабакаҳо фурсати баҳсу изҳори назар ва ҳамчунин дарёфти бозхӯрди ин изҳори назархоро фароҳам мекунанд ва афрод дар ҳар чойи дунё метавонанд ба сурати мусовӣ ва бо истифода аз имкони баробар дар ин баҳсҳо ширкат кунанд. Ин мавзӯ руҳияи тасоҳил дар ҷавононро парвариш медиҳад.

Миёнгини буъди бозандешӣ аз миёнгини мавриди интизор бештар аст. Пас метавон гуфт, ки канишгарони мо зиндагии рӯзмарраи худро бо таваҷҷуҳ ба шароит ва мавқеиятҳои худ мавриди бозандешӣ қарор медиҳанд. Яке аз аносири умдаи ҷаҳонишудан, унсури зехнии он аст. Унсури зехнӣ ҳамон бозандешӣ дар чойгоҳи иҷтимоӣ ва хувияти огоҳии афрод аст. Он гунае ки бархе аз андешамандон муътақиданд, фановариҳое, аз қабилӣ интернет ва шабакаҳои иҷтимоии маҷозӣ ҳамчун супермаркети фарҳангӣ амал мекунанд ва дар ин фазо канишгарон дар маърази колоҳои фарҳангии соир нукоти ҷаҳон қарор мегиранд ва дар мавриди он таъмиқ мекунанд. Истифода аз фановариҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ боис мешавад, ки ҷавонон бештар дар хувияти хеш бозандешӣ кунанд ва хувияти худро бо бозандешӣ ба шакли ҷадида дароваранд. Гиденз низ бо таъкид бар нақши ин падида дар таҷдиди назари асосӣ дар урфу суннатҳо ишора дорад.

Натоиҷи ҳосил аз пажӯҳиш ҳокӣ аз он аст, ки истифода аз расона бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон муассир аст ($P=0/000$) бо таваҷҷуҳ ба натоиҷи бадастомада метавон гуфт, ки бо итминони 99% ва сатҳи хатои кӯчак аз 0/05 истифода аз расона бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон муассир мебошад. Аз тарафе, зареби таъсири регрессионӣ муодили 0/217 аст, ки нишондиҳандаи мизони таъсиргузори расона бар мутағайири вобаста мебошад. Ин фарз тайиди назарияи Гарбер ё назарияи таҳқиқи Пик ва Пан (2004) мубтанӣ бар таъсири расонаҳои ҷамъӣ дар ҷомеапазирӣ ва афзоиши масъулиятпазирии ҷавонон мебошад.

Ҳамчунин, натоиҷи пажӯҳиш ҳокӣ аз он аст, ки эътимоди иҷтимоӣ бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавон муассир мебошад ($P=0/000$). Бо таваҷҷуҳ ба натоиҷи бадастомада аз ҷадвал, метавон гуфт, ки бо итминони 99% ва сатҳи хатои кӯчактар аз 0/05 истифода аз расона бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон муассир аст. Аз тарафи дигар, зареби таъсири регрессионӣ муодили 0/329 мебошад, ки нишондиҳандаи мизони таъсиргузори иҷтимоӣ бар мутағайири вобаста мебошад. Фарзи ҳозир таъйиди назарияи Дюркейм ва таъйиди таҳқиқи Хушбин ва ҳамкорон (1390) аст, мабни бар ин ки пайванди иҷтимоии афрод ва доро будани эътимоди иҷтимоӣ амиқан дар муносибати иҷтимоӣ, баҳусус масъулиятпазирии иҷтимоӣ муассир мебошад. Натоиҷи ҳосил аз таҷзия ва таҳлил ҳокӣ аз он аст, ки фаронавгарии фарҳангӣ бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон муассир аст ($P=0/000$). Бо таваҷҷуҳ ба натоиҷи бадастомада аз ҷадвал метавон гуфт, ки бо итминони 99% ва сатҳи хатои кӯчактар аз 0/05 фаронавгарии фарҳангӣ бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон муассир мебошад. Аз тарафе, зареби таъсири регрессионӣ муодили 0/215 мебошад, ки нишондиҳандаи мизони таъсиргузори фаронавгарии фарҳангӣ бар мутағайири вобаста мебошад. Фарзи ҳозир дар ҷиҳати таъйиди назариёти тайфи фаронавгарӣ ва таҳқиқи Дон ва ҳамкорон (2012) гом бардоштааст.

Натоиҷи ҳосил аз таҷзия ва таҳлил ҳокӣ аз он аст, ки мизони диндорӣ бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон муассир мебошад ($P=0/000$). Бо таваҷҷуҳ ба натоиҷи бадастомада метавон гуфт, ки бо итминони 99% ва сатҳи хатои кӯчактар аз 0/05 байни диндорӣ ва масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон робита вуҷуд дорад. Аз тарафи дигар, зареби таъсири регрессионӣ муодили 0/490 мебошад, ки бештарин таъсирро бар масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонони шаҳри Техрон доштааст. Бинобар ин, адади нишондиҳандаи мизони таъсиргузори диндорӣ бар мутағайирҳои вобаста мебошад. Ин фарз таъйиди назарияи Дюркгейм ва таҳқиқи Инглхорт (2001) мебошад, ки муътақид буданд, ки диндорӣ ва эътиқодоти мазҳабӣ дар боло бурдани масъулиятпазирии иҷтимоӣ таъсири мусбат дорад.

Муқарриз: Тошзода С. – н.и.п., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Истенз Р. Мутафаккирони бузурги чомеашиносӣ. Тарҷумаи Мехрдод Мирдомодӣ. – Техрон: Марказ, 1388.
2. Инглхорт Р. Таҳаввули фарҳанг дар чомеаи пешрафтаи санъатӣ. Тарҷумаи Марям Ватир. – Техрон: Кавир, 1373.
3. Бедриёр Ж. Чомеаи масрафӣ. Тарҷумаи Пирӯз Эзадӣ. – Техрон, 1389.
4. Бейман З. Ишқи сиёл (дар боби пайвандҳои инсонӣ). Тарҷумаи Ирфон Собитӣ. – Техрон: Кукнус, 1384.
5. Глуг В. Пурсишномаи диндорӣ. – 1960.
6. Тавассули Ғуломаббос. Назарияҳои чомеашиносӣ. – Техрон: Самт, 1385.
7. Хушбин Юсуф. Баррасии масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон ва авомили иҷтимоӣ ва фарҳангии муассир бар он; поённомаи коршиносии аршади чомеашиносӣ, Донишгоҳи Аллома Таботабой, Донишгоҳи улуми иҷтимоӣ ва иртиботот, 1390.
8. Сорухонӣ Боқир. Равишҳои таҳқиқ дар улуми иҷтимоӣ. – Ҷ.2. – Техрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1378.
9. Дюркгейм Э. Тақсими қори иҷтимоӣ. Тарҷумаи Боқир Пурҳом. – Бобул: Нақши ҷаҳон, 1369.
10. Робертсон Я. Даромаде бар чомеа (бо таъкид бар назарияҳои коркардгарой, ситез ва каниши мутақобили намодӣ). Тарҷумаи Хусейн Баҳрвон. Чопи дувум. – Машҳад: Нашри Остони Қудси Разаӣ, 1374.
11. Руша Г. Тағйироти иҷтимоӣ. Тарҷумаи Мансур Васвақӣ. – Техрон: Най, 1366.
12. Толибӣ А., Хушбин Ю. Масъулиятпазирии иҷтимоии ҷавонон // Фаслномаи “Улуми иҷтимоӣ”. – 59. – 1391.
13. Ретзер Ч. Мабонии назарияҳои чомеашинохтӣ. Тарҷумаи Муҳсин Салосӣ. Нашри илмӣ, 1374.
14. Каримӣ Ю. Равоншиносии иҷтимоӣ. – Техрон, 1385.
15. Гиденз А. Таҷдид ва ташхис, чомеа ва хувияти шахс дар асри ҷадид. – Техрон: Най, 1378.
16. Giddens, Anthony. (1995). *Politics, Sociology and Social Theory: Encounters with Classical and Contemporary Social Thought*. Cambridge: Polity
17. Inglehart, Ronald. (1999). "World Values Survey". Institute for Social Research. The University of Michigan .
18. Bourdieu, P. (1986). "The forms of capital". In Richardson ,ed .*Handbook of theory and research for the sociology*.
19. Dunn ,T & .Castro, A. (2012). "Postmodern society and the individual: The structural characteristics of postmodern society and How they Shape who we Think we Are". *Social Science Journal* .5, 298.
20. O' Cass, A. (2001). "Consumer self-monitoring, materialism and involvement in fashion clothing". *Australasian Marketing Journal*. 9 (1), 46-60.
21. Adams, M. (2006). "Hybridizing habitus and reflexivity: Towards an understanding of contemporary identity?". *Sociology*, 40 (3), 511-528. Hebdig.
22. Dick. (1988). *Light the in hiding: Things and images*. Routledge London.
23. Robertson, R. (1992). *Globalization, social theory and global culture* .London: sage I
24. Lyon, D. (1994). *Postmodernism* .London :Open University Press.
25. WeatJD & .Heath, D. (2011). "Theoretical pathways to the future: globalization, ICT and social work theory and practice". *Journal of Social Work*. 11 (2), 209- 221.
26. Fitz, P. T. (2001). *Welfare theory: An introduction*. London :Palgrave Lash ,S&. Urry, J. (1994). *Economies of sings and space* .London :Sage.
27. Smart, B. (1993). *Postmodernity*. London :Routledge.
28. Kroker, A & .David C. (1998). *The Postmodern scene: Excremental culture and hyper-aesthetics* .London :Macmillan.
29. Beuman, Z. (1992). *Legislators and interpreters: On modernity and intellectuals*. Cambridge :Polity Press
30. Inglehart, R. (2001). "Globalization and Postmodern Values". *The Washington Quarterly* .The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts institute of technology. 23(1), 215 -228.
31. Paek, H. & Pan, Z. (2004). "Spreading global consumerism: effects of mass media and advertising on consumerist values in China. *Mass Communication and Society*". 7 :42-60.
32. Ross, K & Nightingale ,V. (2008). *Media and Audiences*. London iMcGraw Hill.
33. Walsh, F. (2006). *Strengthening family resilience* .New York :Guilford Press
34. Baker, Anna. (2010). *Factor which influence pro-social behavior*, www. myfreearticle.com.
35. Putnam, Robert, D. (1999). "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life". *The American Prospect, Inc*.

БАРРАСИИ АВОМИЛИ ИҶТИМОӢ-ФАРӢАНГИИ МУАССИР ДАР МАСЪУЛИЯТПАЗИРИИ ӢАВОНОНИ ПОЙТАХТИ ЭРОН

Масъулиятпазирӣ ба унвони як фароянди муҳимми иҷтимоишудан дар ҳар чомеае сахми босазое дар тавсеаи пайдории чомеа дорад ва тақвият ва рушди он ҷуз бо шиносии авомили муассир бар рафтори масъулоне имконпазир нахоҳад буд. Пажӯҳиши ҳозир бо ҳадаф бар расмияти масъулиятпазирии ҷавонон ва авомили иҷтимоӣ-фарҳангии муассир бар он дар шаҳри Техрон анҷом

шудааст. Мабонии назарии мутағайрҳои ин пажухиш бар мабной назариёти Чеймсон, Бойман, Гиденз, Вудворк, Бурде, Инглхорт, Путнем тадвин шудааст. Равиши таҳқиқ, паймоишӣ ва абзори гирдоварӣ додаҳо, пурсишномаи дорои қобилияти эътибор ва эътиמוד мебошад. Чомеаи омории таҳқиқ ҷавонони (18 то 29-сола) шаҳри Теҳрон мебошанд. Намунаи омӯрӣ бо истифода аз равиши намунагирии хӯшаии чандмарҳилаи гирдоварӣ гардидааст ва ҳаҷми намунаи мавриди мутолиа 386 нафар мебошад. Равиши асли дар таҳлили додаҳо регрессионӣ ва моделсозии муодилои сохторӣ аст. Натоиҷи ҳосил аз нармфзорҳои AMOS ва SPSS нишон медиҳад, ки чаҳор муаллифӣ нигариши динӣ (0/969), фаронавгарӣ (0/5215), расона (0/7217), эътиמודи иҷтимоӣ (0/9329) бар масъулиятпазирӣ таъсиргузоранд. Буъди диндорӣ бо микдори 3/565 дорои бештарин миёнгин аст ба ин тартиб регрессияи хаттӣ фавақ ба мизони 35 дарсад вориёнси масъулиятпазирӣ таъйин мекунад ва 20 дарсад ба авомили дигар вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: масъулиятпазирӣ, ҷавонон, чомеа, фаронавгарӣ ва постмодерн.

РАССМОТРЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ У МОЛОДЕЖИ СТОЛИЦЫ ИРАНА

Ответственность, как важный процесс социализации в любом обществе, вносит ценный вклад в расширение устойчивости общества, и ее укрепление и развитие будут невозможны без знания современными лидерами ответственного поведения. Настоящее исследование было проведено в городе Тегеран с целью определения ответственности молодежи и влияющих на нее социокультурных факторов. Теоретическая основа изменений в данном исследовании базируется на теории Джеймсона, Боймана, Гидденса, Вудворка, Берда, Инглхорта, Патнэма. Подход к исследованию, опрос и инструмент сбора данных – это вопросник, обладающий достоверностью и надежностью. Статистическая совокупность исследования – молодые люди (от 18 до 29 лет) из Тегерана. Статистическая выборка была собрана методом многоэтапной кластерной выборки, объем исследуемой выборки составил 386 человек. Основным подходом в анализе данных является регрессионное моделирование и моделирование структурными уравнениями. Результаты, полученные с помощью программного обеспечения AMOS и SPSS, показывают, что четыре фактора: религиозные взгляды (0/969), инновации (0/5215), средства массовой информации (0/7217), социальное доверие (0/9329) оказывают влияние на подотчетность. Фактор религиозности со значением 3/565 имеет самое высокое среднее значение, при этом линейная регрессия суеверий определяет 35 процентов респондентов, а 20 процентов зависит от других факторов.

Ключевые слова: ответственность, молодежь, общество, инновации и постмодернизм.

CONSIDERATION OF MODERN SOCIO-CULTURAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF A SENSE OF RESPONSIBILITY IN YOUTH OF THE CAPITAL OF IRAN

Responsibility, as an important process of socialization in any society, makes a valuable contribution to expanding the sustainability of society, and its strengthening and development will not be possible without knowledge of responsible behavior by modern leaders. The present study was conducted in the city of Tehran to determine the responsibility of youth and the sociocultural factors influencing it. The theoretical basis of change in this study is based on the theory of Jameson, Boyman, Giddens, Woodwork, Bird, Inglehart, Putnam. The research approach, survey and data collection instrument is questionnaire which has validity and reliability. The statistical population of the study is young people (18 to 29 years old) from Tehran. The statistical sample was collected using a multi-stage cluster sampling method; the sample size was 386 people. The main approach in data analysis is regression modeling and structural equation modeling. The results obtained using AMOS and SPSS software show that four factors: religious views (0/969), innovation (0/5215), media (0/7217), social trust (0/9329) have an influence to accountability. The religiosity factor, with a score of 3/565, has the highest mean, with linear regression of superstition accounting for 35 percent of respondents and 20 percent dependent on other factors.

Key words: responsibility, youth, society, innovation and postmodernity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Иброҳим Халилӣ Халил* - Пажухишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Чомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, докторанти (post-doktrin), устоди Донишгоҳи озодаи исломии воҳиди шахристони Муборакии Ҷумҳурии Исломии Эрон

Сведения об авторе: *Иброҳим Халили Халил* – Институт развития образования имени Абдурахмана Джамии Академиобразованиаи Тоҷикистона, кандидат педагогических наук, докторант (doctoral student), преподаватель Свободного исламского университета города Мубораки Исламской Республики Иран.

Information about the author: *Ibrohim Khalili Khalil* - Institute for the Development of Education named after Abdurakhman Jami Academy of Education of Tajikistan, Candidate of Pedagogical Sciences, doctoral student (doctoral student), lecturer at the Free Islamic University of Muboraki, Islamic Republic of Iran.

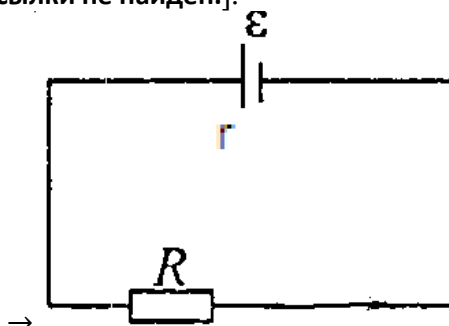
ИСТИФОДАИ БАРНОМАҲОИ ТАРҲРЕЗИШУДА ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲО АЗ ҚИСМИ ҲАРАКАТИ ЗАРРАҲОИ ЗАРЯДНОК ДАР МАЙДОНИ ЭЛЕКТРИКӢ ВА МАГНИТӢ

Одилов З.Р.

Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М.С. Осимӣ
дар ш. Хучанд

Дар мақолаи мазкур, қабл аз ҳама, таъсири майдони электрикӣ ва магнитӣ ба зарраи беҳаракат мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Ба заряди электрикӣ беҳаракат майдони электрикӣ статсионарӣ бо гузашти вақт тағйирнаёбанда таъсир мекунад. Зеро ин майдон бо шадидияти майдони электростатикӣ, ки он вижагии қувваи майдони электростатикӣ, яъне бо кадом қувва майдон ба заряди ворид карда таъсир мекунад, вобаста мебошад. Албатта, дар зери таъсири майдон, яъне қувваи электростатикӣ кулонӣ зарраи воридкарда ё дар майдон мавҷударо ҳаракат дода, кор иҷро мекунад, ки бузургии онро бо формулаи $A=q(\varphi_1-\varphi_2)=q*U$ (1)

ифода мекунем, ки ин ҷо $\varphi_1-\varphi_2$ - фарқи потенциалҳои нуқтаҳои майдонро афтиши шиддат низ меномем ва бо вольт ҳамчун потенциал чен мекунем. Бояд тазаккур дод, ки ҚЭҲ, потенциал ва афтиши шиддат бо як воҳид «вольт» чен карда мешавад. Ҳар се ин бузургӣ ададан ба қорҳое баробаранд, ки яке қорҳои беруна, яъне табиати электрикӣ надошта, қорҳои энергияи химиявӣ дар унсурҳои галваникӣ, қорҳои механикӣ аз тарафи оби аз боло ба поён фароянда, шамол, энергияи рӯшноӣ дар фотоэлементҳо, энергияи гармӣ дар термopараҳо, энергияи парчашавии атомӣ ва синтези ядрӯӣ ва ҳоказо, ҳамчунин қорҳои энергияи электростатикӣ, ки танҳо қувваҳои электростатикӣ иҷро мекунанд ва он барои кӯчонидани заряди мусбати воҳидӣ дар қисми берунаи занҷир, дар муқовиматҳо ва дигар лавозимоте, ки қараёни электрикоро мегузаронанд, иҷро карда мешавад. Бояд таъкид намуд, ки ҳамаи лавозимоти ба занҷир пайваста ҳамчун муқовимат дохил мешаванд, чунки қисми қараёнгузаронандаи онҳо ноқилҳоянд ва муқовимат доранд, бинобар ин, дар ҳама намудҳои шакли пайваст аз қоидаҳои ҷойдоштаи пайвасти муқовиматҳо истифода бурда, муқовимати умумии қисми берунаи занҷирро муайян менамоем [Ошибка! Источник ссылки не найден].

Расми 1. Схеми занҷири содатарин. Самти қараён аз рӯи ақрабақ, аз сиконаки андозааш қалон (мусбат) ба хурд (манфӣ) равон гаштааст

Дар расм ε – манбаъ, ҚЭҲ, r - муқовимати дохилии манбаъ, R -муқовимати берунаи занҷир. Ҳар се ин бузургӣ: ҚЭҲ, r - муқовимати дохилии манбаъ, R -

муқовимати берунаи занҷир, элементҳои занҷири электрикиро ташкил медиҳанд. Қувваҳои дар занҷир амалкунандаро чунин навиштан мумкин аст:

$$\mathbf{f} = \mathbf{f}_{\text{ст}} + \mathbf{f}_E = q(\mathbf{E}^* + \mathbf{E}) \quad (2)$$

Дар ифодаи (2) $f_{\text{кн}}$ – қувваи канорӣ, беруна, табиати электрикӣ надошта, E^* -шадидияти майдони қувваҳои беруна, f_E - қувваи электростатикӣ, E – шадидияти майдони қувваҳои электростатикӣ, q - заряди кӯчонидашаванда дар занҷир қад-қади ноқил. Ин қувваҳо ҳам электростатикӣ ва ҳам беруна, канорӣ дар ноқил кор иҷро мекунанд, ки кори иҷрокардаи онҳоро бо формулаи зерин муайян мекунем:

$$A_{12} = q \int_1^2 \mathbf{E}_i d\mathbf{l} + q \int_1^2 \mathbf{E}_i d\mathbf{l} = q\mathcal{E}_{12} + q(\varphi_1 + \varphi_2) \quad (3)$$

Бузургии ададан ба кори қувваҳои беруна ва электростатикӣ барои кӯчонидани заряди мусбати воҳиди дар занҷир иҷро кардашударо афтиши шиддат ё танҳо шиддат меномем ва бо формулаи зерин ифода мекунем:

$$U_{12} = \varphi_1 - \varphi_2 + \mathcal{E}_{12} \quad (4)$$

Ба расми 1 назар карда пай мебарем, ки самти ҷараён дар қисми бурунаи занҷир R аз қутби мусбат ба манфӣ мебошад. Аммо дар дохили манбаъ аз қутби манфӣ ба мусбат мебошад. Дар дохили манбаъ қувваҳои электрикӣ кор иҷро намекунад, зеро онҳо сарбаста шуда наметавонанд. Самти хатҳои қувва ба самти камшавии потенциал бояд раво бошанд, аммо дар дохили манбаъ самти хатҳои қуввагӣ баръакс ба самти афзоиши потенциал мебошанд, ки ин хилофи қонуни ҷойдошта мебошад [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

$$\mathbf{E} = -\text{grad}\varphi \quad (5)$$

Мувофиқи ин формула самти хатҳои қуввагӣ ба самти камшавии потенциал раво мебошад. Дар дохили манбаъ ин қоида иҷро намешавад ва қувваи электростатикӣ инҷо амал намекунад. Пас кадом қувва барои бурдани заряд аз қутби манфӣ ба мусбат мусоидат мекунад. Тавре дар боло овардем, қувваҳои табиати ғайриэлектрикӣ дошта мебаранд [15]. Онҳо дар дохили манбаъ кор иҷро намуда, барои бурдани заряд аз қутби потенциалаш кам ба қутби потенциалаш калон сабаб шуда, занҷирро сарбаста менамоянд. Бинобар ин, ҚЭҲ ададан ба кори қувваҳои беруна, ки барои интиқол додани заряди мусбати воҳиди дар дохили манбаъ иҷро карда мешавад, баробар мебошад [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

$$\mathcal{E} = \frac{A_{\delta}}{q} \quad (6)$$

Ҳамин тариқ, бо муҳокимарониҳо хулосабарорӣ намудем, ки дар дохили манбаъ кор аз тарафи қувваҳои табиати электрикӣ надошта иҷро карда шуда дар натиҷа занҷир сарбаста мешавад. Ҳама гуна занҷири электрикии содатарин, ки дар он манбаи ҷараён вучуд дорад, ғайриҷинса ҳисоб меёбад, чунки дар онҳо қувваҳои табиати электрикӣ надошта низ амал мекунанд.

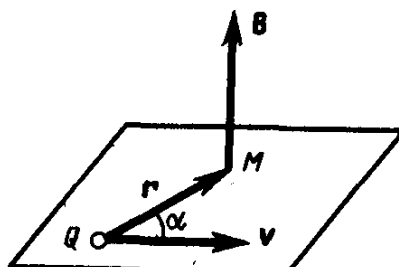
Ба зарраи дар майдони электрикӣ мавҷуда қувваи электростатикӣ таъсир мекунад, ки самти он ба самти хатҳои қуввагӣ ҳамсамт мебошад ва ин қувва ба зарра шитоб мебахшад ва суръати худро аз ҳолати оромӣ афзун гардониди, майдон кор иҷро мекунад. Кори иҷро карда дар ин асно ба тағйирёбии энергияи кинетикӣ баробар мешавад. Вақте ки ба заряди ороми дар ноқил воқеъ гашта майдони электрикӣ таъсир мекунад, заряд ба ҳаракат омада ҷараёни электрикиро баамал меорад ва ин ҷараёни ба амалномада дар атрофи худ майдони магнитиро ба амал меорад ва мо онро дар таҷриба мушоҳида менамоем [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Муқаррар карда шудааст, ки майдони магнитӣ аз бузургии заряди зарра, суръати ҳаракати зарра вобаста мебошад:

$$B = \frac{\mu_0 \mu}{4\pi} \frac{Qv}{r^2} \sin \alpha, \quad (7)$$

Ин формуларо ба намуди векторӣ чунин ифода менамоем ва онро чунин менависем.

$$B = \frac{\mu_0 \mu}{4\pi} \frac{Q[vr]}{r^3}, \quad (8)$$

Расми 2. Тасвири визуалии самти векторҳои V , r ва B ба намуди графикӣ

Аз расм дида мешавад, ки самти вектори B ба самти векторҳои V ва r перпендикуляр мебошад ва дар ҳамвориҳои гуногун меҳобанд. Самти вектори B аз рӯйи қоидаи пармаи рост муайян карда мешавад. Агар аз охири вектори суръат v гирифта дастаи пармаро ба самти вектори r давр занонем, самти ҳаракати пешравандаи парма ба самти индуксияи майдони магнитии зарраи ҳаракаткунанда мувофиқ меояд [4].

Вобаста ба самти таъсири қувваи электростатикӣ ва магнитӣ зарраҳо метавонанд дар майдонҳо воқеъ гашта, троекторияҳои гуногунро кашанд.

Барои ҳаракати зарраи заряднокро дар майдони электрикӣ ва магнитӣ тавсиф кардан масъалаи зеринро дида мебароем.

Масъала. Электрони дар майдони электриикии потенциалаш ба $U = 1$ кВ баробар тез карда шуда ба майдони магнитии якҷинсаи самташ ба самти ҳаракати зарра перпендикуляри индуксияаш ба $B = 1,19$ мТл ворид шуд. Ёфта шавад: радиуси давраи электрон кашида R , даври гардиши электрон аз рӯйи давра T , моменти импульси электрон M .

Д.ш.а.

Ҳал: Ба мо маълум аст, ки ба заряди дар майдони

$$U = 1 \text{ кВ} = 1 \cdot 10^3 \text{ В.}$$

электростатикӣ воқеъ гашта қувваи кулонии

$B = 1,19 \cdot 10^{-3}$ Тл бузургиаш $F = q \cdot E$ таъсир мекунад ва дар зери таъсири $q = 1,6 \cdot 10^{-19}$ Кл. ин қувва суръаташро тағйир медиҳад ва майдон $m = 9,1 \cdot 10^{-31}$ кг кор иҷро мекунад, ки бузургии он аз рӯйи формулаи

$$A = e \cdot U \quad (9)$$

муайян карда мешуд. Ин формуларо

истифода бурда, бузургии кор ба тағйирёбии

энергияи кинетикӣ баробар буданашро ба эътибор гирифта, чунин менависем:

$$e \cdot U = \frac{m \cdot v^2}{2} \quad (10)$$

Аз ифодаи ҳосилшуда истифода бурда, суръати электрони ба майдони магнитӣ воридшударо менависем:

$$\vartheta = \sqrt{\frac{2eU}{m}} \quad (11)$$

Дурустии формулаи ҳосилшударо месанҷем:

Барои ин ба ҷойи бузургиҳои физикии дар формула мавҷуда қиматҳои ададии дар шарт мавҷударо нею воҳидҳои ин бузургиҳоро мегузорем:

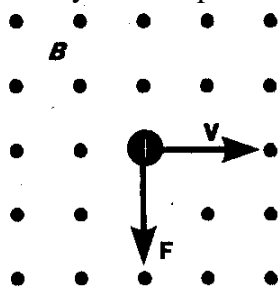
$$\vartheta = \sqrt{\frac{2eU}{m}} = \sqrt{\frac{K\lambda B}{\text{кг}}} = \sqrt{\frac{A * c \frac{\text{Дж}}{\text{Кл}}}{\text{кг}}} \sqrt{\frac{H * M}{\text{кг}}} = \sqrt{\frac{\text{кг} * M}{c^2 * M}} = \sqrt{\frac{M^2}{c^2}} = \frac{M}{c} = \text{ЛТ}^{-1}$$

Тавре аз натиҷаи ҳосилшуда маълум мегардад, андозанокии суръат ҳосил шуд, яъне ин формула дуруст будааст. Қиматҳои ададии бузургиҳои физикиро ба формулаи ҳисобкунӣ гузошта, ҳосил мекунем:

$$\vartheta = \sqrt{\frac{2eU}{m}} = \sqrt{\frac{2 * 1,6 * 10^{-19} * 10^3}{9,11 * 10^{-31}}} = \sqrt{\frac{3,2 * 10^{-16}}{9,11 * 10^{-31}}} = \sqrt{0,351 * 10^{15}} = \sqrt{3,51 * 10^{14}} = 1,87 * 10^7 \frac{M}{c}$$

Ҳамин тариқ, суръати электрон ба $1,87 * 10^7 \frac{M}{c}$ баробар будааст.

Ба электрони ба майдони магнитӣ ворид гашта қувваи Лоренс таъсир мекунад, ки самти он аз рӯйи қоидаи дасти чап муайян карда мешавад.

Расми 3. Тасвири схемавии шарҳи қоидаи дасти чап

Дасти чапро чунон мегузорем, ки самти хатҳои қуввагӣ ба кафи даст афтад, самти чор ангушти дасти чап ба самти ҳаракати зарра мувофиқ ояд, самти ангушти калон ба самти қувваи Лоренсӣ мувофиқ меояд [11].

Расми 3 ин гуфтаҳоро тасдиқ мекунад. Бузургии қувваи лоренсиро ба таври скалярӣ навишта, онро таҳлил менамоем:

$$F_L = qBv \sin \alpha \quad (12)$$

Мувофиқи шарт самти хатҳои қуввагии майдонӣ магнити ба самти ҳаракати зарра перпендикуляр мебошад, бинобар ин $\alpha = \frac{\pi}{2}$ шуда $\sin \alpha = 1$ мешавад. Дар ин ҳол бузургии қувваи Лоренс қимати максималиро мегирад $F = qBv$. Аз дигар тараф, азбаски зарра аз рӯйи траекторияи доиравӣ ҳаракат мекунад, бинобар ин бузургиҳои физикиро месанҷем бузургии қувваҳои Лоренс ва марказгурез бо ҳам баробар мешаванд ва баробарии зеринро барои ин ҳолат менависем:

$$qBv = \frac{mv^2}{R} \quad (13) \text{ аз ин ҷо}$$

$$R = \frac{mv^2}{qBv} \quad (14)$$

Формулаи ҳосилкардамонро барои ҳисобкунии радиуси кураи аз тарафи электрон кашида истифода бурданамон мумкин аст. Пеш аз ҳама дурустии формулаи ҳосилкардамонро месанҷем ва барои ин ба ҷойи бузургиҳои физикии дар формула мавҷуда воҳидҳояшонро мегузорем.

$$R = \frac{m \vartheta^2}{qB\vartheta} = \frac{K\epsilon * M}{Kл * Tл * c} = \frac{K\epsilon * M}{Kл * \frac{H}{A * M} * c} = \frac{K\epsilon * M}{Kл * \frac{c^2}{A * M} * c} = \frac{A * c^2 * M}{A * c * c} = M = L.$$

Натиҷаи ҳосилшуда нишон медиҳад, ки формулаи ҳосилкардаамон дуруст будааст. Формуларо истифода бурда, ҳисобкуниро мегузаронем:

$$R = \frac{9,1 * 10^{-31} * 1,87 * 10^7}{1,6 * 10^{-19} * 1,19 * 10^{-3}} = \frac{17,017}{1,9} * 10^{-2} = 8,956 * 10^{-2} \text{ м} = 0,09 \text{ м}$$

Тавре мебинем, радиуси доираи электрон кашида дар зери таъсири қувваи магнитӣ, лоренсӣ ба 0,09 м баробар будааст. Барои он ки хонанда, донишҷӯи мактаби олий дарк карда тавонад, андозаи радиусро мо ин натиҷаро бо метр нею бо см ифода кунем. Ин бошад, салоҳияти амиқи андозадарккуниро дар донишҷӯёну муҳассилини мактабҳои миёна ва олий ташаккул медиҳад [12].

Албатта, ба мо маълум аст, ки дар системаи СИ андозаи хаттии ҷисмҳоро бо метр чен мекунам ва онро бо метр ифода кардан лозим, лекин барои дарккунӣ ва пайдо намудани салоҳиятҳои оиди ин мавҳум ифода кардани бузургии ҳосилшуда бо см манфиатнок ва муҳим мебошад. Агар ба намуди визуалӣ ба ёрии хаткашаки одии тақсимои миллиметрӣ дошта чен кунем, мебинем ки ин безургӣ ба 90 мм баробар будааст. Ин намуд муҳокимарониҳо албатта, мавзӯ, фаҳмотар ва диққатҷалбкунандатар мегардад [7]. Пайдошавии салоҳият, дарккунии ҳодиса фаҳмотар мегардад. Бинобар ин, дар ҷараёни ҳалли масъалаҳо ифода кардани бузургиҳо, аз ҷумла бузургиҳои физикӣ ин намуд ифодакуниҳо хело васеъ истифода бурда мешавад [8]. Масалан, дар ҷараёни ҳал ба бузургиҳои дучор шудем, ки онҳо бо бузургиҳои хурд бо 10^{-19} , 10^{-31} баробар, ё ки 10^6 бузургии хело калон дучор гардидем. Албатта, ду бузургии аввала хело хурд, бузургии сеюм бошад, хело калон, ба миллион $\frac{M}{c}$ баробар мебошад.

Ба назари мо андозаҳоро бо милли 10^{-3} , микро 10^{-6} , нано 10^{-9} пико 10^{-12} ва ғайра ифода намоем, хело хуб мешуд. Бузургиҳои қиматашон хело хурд ва калонро бо мафҳумҳои расмӣ қабулшуда ифода намоем, барои ташаккули салоҳият, малака, андухтани донишҳо ба мақсад мувофиқ аст. Бояд қайд кард, ки санҷидани воҳидҳои бузургиҳои физикӣ худ амалиётест, ки дар натиҷаи он хонанда ва донишҷӯ дониши ибтидоии худро истифода бурда, барои сайқалдиҳӣ ва васеъкунии донишҳои нав замина мегузорад. Муайян кардани воҳидҳои бузургиҳои физикӣ равандест, ки аз муҳассилин ва донишҷӯи мактаби олий амали пайдарпай, бефосила гузориши воҳидҳои таркибиро ба воҳидҳои ҳосилшавии ибтидоии бузургиҳо талаб мекунад ва дар натиҷаи ислоҳу ихтисоркуниҳо пайдокунии воҳидҳои асосии таркибии воҳиди ҳосилавӣ оварда мерасонад [5]. Амали иҷрокарда малакаи тадқиқотӣ, қобилияти дарёфткунии дониши нав, ташаккули малака ва маҳорат, дарёфти донишҳои нав, аз ҷумла бо математика ва фанҳои ба он алоқаманд, ки амалҳои одии ин фанро истифода бурда, ба мақсади ниҳой мерасем. Ҳама гуна воҳидҳои ҳосилавӣ аз содааш то мураккаб, аз ду воҳиди асосӣ таркибёфта то шаш, ҳафт воҳиди асосӣ таркиб ёфта, новобаста аз қисмҳои таркибиашон воҳиди ҳосилавӣ мебошанд. Фаҳмидани ин ҳақиқат худ ба пайдошавии салоҳияти қобилияти фаҳмиши моҳияти ҳодисаҳо сабаб шуда, барои дониши сифатии моро ба кулли микдорӣ иваз кардан роҳ мекушояд [13].

Муайян кардани радиуси давраи электрон ба мо имкон медиҳад, ки дарозии давраро муайян карда онро ба суръати электрон тақсим намуда, даври гардиш, яъне

муддати вақтеро, ки электрон ин давраро як маротиба давр мезанад, муайян намоем. Дарозии давраро аз рӯи формулаи

$$C=2\pi R \quad (15)$$

Дарозии давраро ба суръати электрон тақсим намуда, ҳосил мекунем:

$$T=\frac{2\pi R}{v} \quad (16)$$

Аз формулаи ҳосилкардаамон дида мешавад, ки ҳамаи бузургиҳои лозимии дар формула мавҷуда пешакӣ муайян карда шуда буданд, бинобар он қиматҳои ёфтшударо ба формула гузошта ҳосил мекунем. Пеш аз ба ҳисобу китоб шурӯъ кардан, мо дурустии формуларо месанҷем:

$$T=\frac{2\pi R}{v} = \frac{m}{\frac{m}{c}} = c=T$$

Воҳиди давр сония ҳосил шуд. Яъне, формула дуруст будааст.

$$T=\frac{2\pi R}{v} = \frac{6,28*0,09}{1,87*10^7} = \frac{0,5652}{1,87*10^7} \times 0,3022*10^{-7} = 30*10^{-9} \text{ с.}$$

Аз натиҷаи бадастомада маълум мешавад, ки натиҷа бо нанасонияҳо чен карда мешудааст. Аз миллиард сӣ ҳиссаи сония.

Ҳамин тариқ, барои муайян кардани моменти импульси электрон мо аз формулаи

$$M=m*v * R \quad (17)$$

истифода мебарем. Дурустии формулаи мазкурро санҷида, ҳосил мекунем:

$$M=m*v * R = \text{кг} * \text{м}^2 * \text{с}^{-1}$$

Азбаски андозанокии моменти импульсро ҳосил кардем, формула дуруст будааст. Қиматҳои ададии бузургиҳои физикиро гузошта, ҳосил мекунем:

$$M=m*v * R = 9,1*10^{-31} * 1,87*10^7 * 0,09 = 1,53 * 10^{-24} \text{ кг} * \text{м}^2 * \text{с}^{-1}$$

Ҳамин тариқ, мо ҳар се бузургиҳои дар шартӣ масъала номаълумро муайян намудем. Ҳамаи бузургии муайян карда шуда ба ҳодисаҳои дар табиат мушоҳидашаванда, аз ҷумла ҳаракати зарраи заряднок дар майдони электрикӣ ва магнитӣ, бо ёрии дастгоҳҳои ҳозиразамон, ба ҳақиқати ҳоли ҳодисаҳо наздик мебошад [14].

Масъалаи физикиро ҳал карда, оиди суръати электрон, радиуси доираи электрон кашида ва моменти импульси электрон маълумотҳои зарурии ба мақсад мувофиқро гирифтём.

Аз ҷараёни ҳал маълум шуд, ки усули индуксия ва дедуксия дар ҷараёни ҳал васеъ истифода бурда шуд.

Дар замони муосир тавассути компютер масъалаҳои математикӣ, физикӣ, иқтисодӣ, муҳандисӣ, молиявӣ, илмӣ, ҳисобкуниҳои оморӣ, молиявӣ ва ғайраҳо ҳал карда мешаванд. Татбиқи босалоҳияти истифодабарии компютерҳо дар соҳаҳои гуногун аз донишу малакаи истифодабарандаи он вобастагӣ дорад.

Дар зер барномаҳои ҳисобкунии омодакардашударо пешкаш менамоем .

Барнома барои ҳисоб кардани v .

Public Class Form1

Private Sub Button1_Click (sender As Object, e As EventArgs) Handles Button1.Click

Dim U, e, 2, m, nu As Double

U = Val(TextBox1.Text)

e = Val(TextBox2.Text)

2 = Val(TextBox3.Text)

```

m = Val(TextBox4.Text)
If RadioButton2.Checked = True Then
 $\vartheta = \sqrt{2 * e * U / m}$ 
ListBox1.Items.Add  $\vartheta$ .
End If
End Sub
End Class
Барнома барои ҳисоб кардани R.
Private Sub Button1_Click (sender As Object, e As EventArgs) Handles
Button1.Click
Dim m,  $\vartheta$ , q, B, nu As Double
 $\vartheta = \text{Val}(\text{TextBox1.Text})$ 
q = Val(TextBox2.Text)
B = Val(TextBox3.Text)
If RadioButton2.Checked = True Then
 $R = ((m * \vartheta) / (q * B))$ 
ListBox1.Items.Add R.
End If
End Sub
End Class
Барнома барои ҳисоб кардани T.
Public Class Form1
Private Sub Button1_Click (sender As Object, e As EventArgs) Handles
Button1.Click
Dim  $2$ ,  $\pi$ , R,  $\vartheta$ , nu As Double  $T = \frac{2\pi R}{\vartheta}$ 
 $2 = \text{Val}(\text{TextBox1.Text})$ 
 $\pi = \text{Val}(\text{TextBox2.Text})$ 
R = Val(TextBox3.Text)
 $\vartheta = \text{Val}(\text{TextBox4.Text})$ 
If RadioButton2.Checked = True Then
 $T = ((2 * \pi * R) / \vartheta)$ 
ListBox1.Items.Add T.
End If
End Sub
End Class
Барнома барои ҳисоб кардани моменти импульс, M.
Public Class Form1
Private Sub Button1_Click (sender As Object, e As EventArgs) Handles
Button1.Click
Dim m,  $\vartheta$ , R, nu As Double
m = Val(TextBox1.Text)
 $\vartheta = \text{Val}(\text{TextBox2.Text})$ 
R = Val(TextBox3.Text)
If RadioButton2.Checked = True Then
 $M = m * \vartheta * R$ 
ListBox1.Items.Add M.
End If
End Sub
End Class

```

Ҳамин тариқ, барномаҳои ҳисобкуниро омода сохта, барои дарки ҳодисаҳои атроф, ташаккули малакаву маҳорат ва салоҳияти тадқиқотчигӣ, қобилияти дарёфти донишҳои нав бо заминаи мусоид фароҳам меорем.

Муқарриз: Ҷалилов Ф.- н.и.ф.м., дотсенти ДИДТТ ба номи академик М.С.Осимӣ

АДАБИЁТ

1. Бӯриев А.Б. Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ / А.Б.Бӯриев, С.А.Алиев, Б.Ф.Ҷалилов, Ф. Ҷалилов //Номаи донишгоҳ. -Хуҷанд, 2017. -№2 (41). -С. 383-389.
2. Волкенштейн В.С. Сборник задач по общему курсу физики / В.С. Волкенштейн. -М.: Наука, 1969.
3. Гарнаев А. Самоучитель Visual Studio .NET 2003; Книга по требованию - М., 2003. - 672 с.
4. Детлаф А.А. Курс физики / А.А.Детлаф, Б.М. Яворский. – М.: Изд.центр «Академия», 2003.
5. Загрядцкий, Владимир Иванович Магнитное поле плоского кругового контура с током в однородной изотропной среде: моногр. / Загрядцкий Владимир Иванович. - Москва: Высшая школа, 2009. - 857 с.
6. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие для студ. пед. учеб. Заведений / И.Г. Захарова. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 192 с.
7. Зисман Г.А. Курс общей физики том 1, 2, 3 / Г.А. Зисман, О.М. Тодес. - М.: Наука, 1968.
8. Кульский, Л. А. Магнитное поле и процессы водообработки / Л.А. Кульский, С.С. Душкин. - М.: Наукова думка, 1987. - 112 с.
9. Мизюк, Л.Я. Входные преобразователи для измерения напряженности низкочастотных магнитных полей / Л.Я. Мизюк. - М.: Киев: Наукова думка, 2010. - 168 с.
10. Нугмонов М. Асосҳои назариявии муносибати босалоҳият аз технологияи иттилоотии муассисаи таҳсилоти олии техникӣ дар шароити низоми кредитии таълим // М. Нугмонов, А.А. Раҳимов, З.Р. Одилов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (ISS 2074-1847). – Душанбе, 2022. - №7. -С. 244-252.
11. Раҳимов С.Ш. Тадқиқи усули крамер дар ҳалли масъалаҳои физикӣ //Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ / С.Ш.Раҳимов, Ф.Ҷалилов //Номаи донишгоҳ. -Хуҷанд, 2020. - №2 (53). -С. 123-129.
12. Раҳимов С.Ш. Тарзи ҳалли масъалаҳо аз электромагнетизм //Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ / С.Ш.Раҳимов, Ф.Ҷалилов //Номаи донишгоҳ. -Хуҷанд, 2020. - №2 (53). -С. 129-135.
13. Савельев В.И. Курс общей физики том 1, 2, 3 / В.И. Савельев. -М.: Наука, 1979.
14. Стрелков С.П. Сборник задач по общему курсу физики / С.П. Стрелков, Д.В.Сивухин, В.А. Угаров, И.А. Яковлев. - М.: Наука, 1977. -С. 288 с
15. Трофимова Т.И. Курс физики / Т.И. Трофимова. – М.: Высшая школа, 2003.

ИСТИФОДАИ БАРНОМАҲОИ ТАҲРЕЗИШУДА ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲО АЗ ҚИСМИ ҲАРАКАТИ ЗАРРАҲОИ ЗАРЯДНОК ДАР МАЙДОНИ ЭЛЕКТРИКӢ ВА МАГНИТӢ

Муаллиф дар кори мазкур оиди таъсири майдони электрикӣ ва магнитӣ маълумот дода, ба зарраи беҳаракат таъсир накардани майдони магнитиро шарҳу эзоҳ дода, сабаби аз рӯи траекторияи доиравӣ ҳаракат намудани зарра, электронро баён намудааст. Хубии кор дар он аст, ки муаллиф бо тасвирҳо ва формулаҳои ифодакунанда гуфтаҳои болоиро асоснок намуда, салоҳияти илмиву амалиро дар донишҷӯён замина гузоштааст. Муаллиф воҳидҳоро санчида, бузургҳоро муайян намуда, раванди анализу синтезро истифода бурда, ба ташаккули малакаву маҳорат, ба ташаккулёбии салоҳияти касбӣ роҳ кушодааст. Муодилаҳои математикӣ ва физикиро истифода бурда, муаллиф формулаҳои заруриро барои ҳал пешниҳод кардааст. Суръат, радиуси давраи кашидашуда ва моменти импульси зарраро муайян карда, барои ташаккули салоҳияти тадқиқотӣ роҳ кушод. Ҳар як масъалаи ҳалшуда барои ташаккулёбии донишҳои мавҷудаи хонанда ва донишҷӯ мусоидат менамояд. Аз ин лиҳоз, чараёни ҳалли масъала аз ҳама гуна фанҳои дақиқ бунёдкунанда, ташаккулдиҳанда, малакаҳосилкунандаи салоҳиятҳои эҷодӣ, ихтисосӣ, маданияву фарҳангӣ, илмиву тадқиқотӣ ва корӣ мебошад.

Калидвожаҳо: зарра, электрон, қувваи электрикӣ, қувваи магнитӣ, дарозии давра, давр, моменти импульс, суръати электрон, заряд, массаи электрон.

ПРИМЕНЕНИЕ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ В РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ПО РАЗДЕЛУ ДВИЖЕНИЕ ЗАРЯЖЕННЫХ ЧАСТИЦ В ЭЛЕКТРИЧЕСКОМ И МАГНИТНОМ ПОЛЯХ

В работе автор представил обширную информацию о движении заряженных частиц в электрических и магнитных полях и описал информацию о действии электрического поля на покоящиеся заряды. Известно, что магнитное поле не действует на покоящиеся заряды. Оно действует только на движущиеся заряды. Автор подробно описал причины возникновения движения зарядов в электростатическом поле. Выполненная полем работа заряду передает кинетическую энергию. Под действием магнитной силы заряд в пространстве описывает окружность радиуса, от которого зависит скорость частицы. Используя математические и физические выкладки, автор получил расчетные формулы для определения скорости частицы, радиуса окружности и момента импульса движущегося электрона. Используемые приемы и методы открыли путь в определении компетентности исследовательской, специальной направленности, а также способствовали укреплению ранее приобретённых знаний учащихся школ и студентов высших учебных заведений. Аналитически полученные результаты способствуют развитию исследовательских навыков студентов. Решение задач является одним из простых методов в приобретении различных компетенций в повседневной практике. Поэтому процесс решения задач по всем предметам точных наук создает и развивает компетенции творческих, специальных, научно – исследовательских, просветительских и производственных направлений обучения.

Ключевые слова: частица, электрон, электрические силы, магнитные силы, длина окружности, период, момент импульса, скорость электрона, заряд, масса частицы.

A USAGE OF COMPUTING PROGRAM IN SOLVING PROBLEMS ON THE SECTION OF THE MOTION OF CHARGED PARTICLES IN ELECTRIC AND MAGNETIC FIELDS

The author presented extensive information about the motion of charged particles in electric and magnetic fields and described information about the action of an electric field on charges at rest in paper. It is known that the magnetic field does not act on resting charges. It only works on moving charges. The author described in detail the causes of the movement of charges in an electro-static field. The work done by the field imparts kinetic energy to the charge. Under the action of a magnetic force, a charge in space describes a circle with a radius that depends on the speed of the particle. Using mathematical and physical calculations, the author obtained calculation formulas for determining the speed of a particle, the radius of a circle, and the angular momentum of a moving electron. The techniques and methods used have opened the way to the acquisition of research competence, a special orientation, and also contributes to previously and newly acquired knowledge of schoolchildren and students of higher educational institutions. Analytically obtained results allow the development of students' research skills. Problem solving is one of the simplest methods in acquiring various competencies in daily practice. Therefore, the process of solving problems in all subjects of the exact sciences is the creator and developer of the competencies of creative, special, research, educational and industrial areas.

Key words: Particle, electron, electric forces, magnetic forces, circumference, period, angular momentum, electron velocity, charge, particle mass.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Одилов Зухриддин Раҳимҷоновиҷ* - Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М.С.Осимӣ дар шаҳри Хуҷанд, омӯзгори калон, кафедраи математикаи олӣ ва информатикаи факултети муҳандисӣ-иқтисодӣ. **Суроға:** 735700, шаҳри Хуҷанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони И.Сомонӣ, 226. E-mail: zzuhriddin.87@mail.ru Телефон: +992928799162

Сведения об авторе: *Одилов Зухриддин Рахимджонович*, Политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими в г.Худжанде, старший преподаватель, кафедра высшей математики и информатики инженерно-экономического факультета. **Адрес** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект И. Сомони, 226. E-mail: zzuhriddin.87@mail.ru Телефон: +992928799162

Information about the author: *Odilov Zuhriddin Rahimjomovich* - Polytechnic Institute of Tajik Technical University by academician M. Osimi in Khujand, senior lecturer of high mathematics and informatics in economic department. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, I. Somoni avenue 226 E-mail: zzuhriddin.87@mail.ru Тел: +992928799162

Азизов Ш.Ю.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров

Дар замони муосир ба таври васеъ ҷорӣ шудани технологияҳои муосири компютерӣ дар назди мутахассисон талаботи нав мегузорад. Ҳоло мутахассиси муосир бояд ба рақобат тобовар бошад, миқдори зиёди иттилоотро коркард карда тавонад, малакаҳои тафаккури интиқодӣ, салоҳиятҳои кор бо технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсиониро дошта бошад, эҷодкор, ташаббускор, дар қабули қарорҳо мустақил бошад. Дар баробари ин, талабот ба сифатҳои шахсӣ торафт зиёд мешавад. Кӯшиши тавсифи касбҳои нав, хусусиятҳои онҳо барои мутахассиси босалоҳият аз ҷониби таҳиякунандагони китоби “Атласи касбҳои нав”, ки тавсифи касбҳои ояндаро дар бар мегирад, анҷом дода шуданд [17]. Таҳлили ин китоб ба мо имкон медиҳад хулоса кунем, ки барои мутахассисони оянда салоҳиятҳои ТИК барои қобилияти кор дар гурӯҳ, идоракунии лоиҳа ва гузаронидани тадқиқот (ва бо талаботи аллакай баландтар ба малакаҳои тарроҳӣ ва барномасозӣ, ташаккули тафаккури алгоритмӣ) хеле муҳимманд.

Натиҷаҳои таҳлили тамоюлҳои рушди соҳаи технологияҳои иттилоотӣ (ИТ) нишон медиҳанд, ки ширкатҳои муосир ба мутахассисони ИТ талаботи хеле ҷиддӣ гузошта истодаанд: онҳо бояд равандҳои бизнесро таҳлил карда тавонанд, стратегияи рушди инфрасохтори ширкатро таҳия кунанд, моделсозӣ, реинженеринг, тадқиқоти илмӣ ва амалиро анҷом диҳанд. Илова бар ин, тижорати муосир бо тағйирёбии зуд ва душвор пешгӯии муҳити беруна ва инчунин зарурати қабули қарорҳо дар муддати кӯтоҳ тавсиф мешавад. Баъд аз ҳама, мутахассиси оянда на иҷрокунандаест, ки аз рӯйи алгоритмҳои қатъӣ дар шароити возеҳи воқеият кор мекунад, балки муҳаққиқест, ки бояд бо иттилоот дар вазъияти тағйирёбанда ва номуайян кор карда тавонад, барои рушди худ ва худшиносӣ омода бошад [18]. Барои қодир будан ба қабули қарорҳо дар муҳити зудтағйирёбанда ва бисерҷониба дар муддати кӯтоҳ, мутахассиси муосир бояд салоҳиятҳои муайяни тақсимшуда, аз ҷумла банақшагирӣ ва таҳқиқотро дошта бошад [2].

Таҳлили муҳтавои корҳои илмию методӣ оид ба робототехника нишон медиҳад, ки дар айни замон методикаи ягонаи таълими робототехника вучуд надорад, вале таҷрибаҳои бомуваффақияти таълим дар синфхона дар доираи таълими фанҳои физикаю технология ва корҳои беруназсинфӣ, инчунин дар доираи маълумоти иловагӣ ва омодагӣ ба озмунҳо мавҷуд мебошанд.

Барои тайёр кардани кадрҳои умедбахши муҳандисӣ дар ҷаҳони муосир, ҷорӣ намудани технологияҳои навтарин дар таълими насли нав зарур аст. Яке аз самтҳои афзалиятноки ҷомеаи муосир "робототехника" мебошад. Робототехника ба таҳияи системаҳои худкори техникӣ машғул аст. Одатан, муҳандисони соҳаҳои гуногуни таълим дар таҳия ва автоматикунони системаҳои мураккаби техникӣ иштирок мекунанд. Дар айни замон, ихтисосҳои муҳандисӣ аз ҷумлаи ихтисосҳои серталабот ба шумор мераванд. Барои он ки ҳар як мутахассис маълумотнок ва дар соҳаи

муҳандисӣ босалоҳият бошад, эҷодиёти техникиро аз хурдӣ инкишоф додан лозим аст.

Ҳар як хатмкунандаи мактаб бояд ба таври касбӣ барои ҳаёти ояндаи ҷомеаи муосир омода бошад. Мо гуфта метавонем, ки агар хонанда дар мактаб тафаккури дурустро наомӯхта бошад, пас дар ҳаёти баъдӣ ӯ танҳо ба дигарон тақлид мекунад ё ҳамсолони худро нусхабардорӣ мекунад.

Робот як дастгоҳи автоматист, ки ба принсипи организмҳои зинда асос ёфтааст. Он барои иҷрои амалҳои гуногун барномарезӣ шудааст ва қодир аст, ки бо муҳити беруна мустақилона ҳамкорӣ кунад [4].

Робототехника ҳамчун фанни мактабӣ ва самти таҳсилоти иловагӣ дар тули 15 соли охир ва дар Тоҷикистон дар давоми 2-3 сол васеъ паҳн шуда истодааст. Дар баробари ин, дар солҳои аввал робототехника асосан бо таълими иловагӣ муаррифӣ мешуд. Самтҳои асосии омӯзиши робототехника ошноӣ бо асосҳои тарҳрезӣ ва барномасозӣ, омодагӣ ба озмунҳо ва мусобиқаҳои робототехника буданд. Ҳардуи онҳо ташаккули салоҳиятҳои эҷодӣ, тадқиқотӣ, лоиҳавии хонандагонро дар назар надоштанд, балки асосан «омӯзиш» ва омӯзиши малакаҳои ташаккулёфта буданд. Аз ин рӯ, амалан усулҳои таълими робототехника ба хонандагон, аз ҷумла бо мақсади инкишоф додани салоҳияти тадқиқотӣ ва тафаккури муҳандисӣ вучуд надоранд.

Бояд иқрор шуд, ки дар назди муаллимоне, ки ба тадриси робототехника машғуланд, мушкилоти мушаххаси методологӣ ва душвориҳо вучуд доранд. Бояд таълимро тавре роҳандозӣ кард, ки робототехника ба бозии одӣ табдил наёбад, балки ба хонандагон имкон диҳад, ки малакаҳои мета-мавзӯӣ, салоҳиятҳои калидириро ташаккул диҳанд. Барои муаллимон дар айни замон мушкилоти таҳияи ёддоштҳои дарс, супоришҳои тадқиқотӣ барои хонандагон ва роҳҳои ҳалли он (тарзи сохтани роботҳо) мавҷуд буда, ҷиҳати баргараф намудани он эҷодкориҳои техникӣ аз муаллим талаб карда мешавад.

Дар аксар давлатҳои рушдкарда таълими робототехника дар муассисаҳои таълимӣ аз синни хурдсолӣ дар назар дошта шудааст. “Дар Булғористон ва Олмон таълим дар соҳаи фанни технология бештар ба омӯختани асосҳои робототехника (роботҳо, марказҳои коркарди роботӣ, реакторҳои биотехнологӣ ва ғ.) равона шудааст” [5].

Робототехника ҳамчун як соҳаи ҷавон ва ояндадор комилан ба ташаккули амалҳои омӯзишии универсалӣ ва дар натиҷа, салоҳиятҳои асосӣ нигаронида шудааст [15]. Ҳангоми омӯзиши робототехника, амалҳои омӯзишии универсалии танзимкунанда ташаккул меёбанд, ки ба рушди малакаҳои банақшагириӣ, арзёбӣ ва ислоҳи амалҳои худ, маърифатӣ, барои дарёфт ва дарки иттилоотӣ-коммуникатсионӣ нигаронидашуда, ки дар қобилияти ташкили муоширати корӣ ва пешниҳоди натиҷаҳо зоҳир мешаванд [14]. Сабаб дар он аст, ки аксарияти вазифаҳои, ки дар дарси робототехника дар назди хонандагон гузошта мешаванд, ночиз буда, ҳалли тайёр надоранд.

Масъалаҳои дар раванди таълим ҷорӣ намудани робототехника дар асарҳои муаллифони гуногун баррасӣ шудаанд. Ҳамин тариқ, Д.Алимисис қайд мекунад, ки робототехникаи таълимӣ яке аз соҳаҳои «технологияи таълимӣ» (предмети мактаб «технология») мебошад [1]. М.Берс, И.Понте, К.Юлиш, А.Вера, Ҷ.Шенкер [3] нақши муҳимми робототехникаи таълимӣ (инчунин яке аз соҳаҳои технология)-ро дар

тарбияи барвақтии кӯдакон қайд намуда, ба масъалаҳои моделсозӣ ва конструкторӣ диққати калон медиҳанд. Дар таҳқиқоти А.П.Александрова [6] қайд карда шудааст, ки робототехника тафаккури техникиро ташкил медиҳад, ки сохтори сеқсиматаро ҳамчун тафаккури концептуалӣ образӣ-амалӣ дорад, ки дар он ҳар яки ҷузъ мавқеи баробарро ишғол мекунад ва дар якҷоягӣ онҳо як чизи ҷудонашавандаро ташкил медиҳанд. Ю.А.Бояркина қайд мекунад, ки робототехникаи таълимӣ «барномасозӣ ва лоиҳакаширо ба ҳам мепайвандад... ба шумо имкон медиҳад, ки малакаҳои эҷодиёти техникиро ташаккул дода, хонандагонро ба омӯзиши илмҳои дақиқ водор созед ва ба онҳо барои ба касбомӯзи барвақтӣ, ташаккули малакаҳои иҷроӣ амалӣ, суботкорӣ ва ба ғайрати хонандагон мусоидат мекунад» [8]. Д.Копосов [11] имкониятҳои истифодаи робототехникаро дар дарсҳои информатика ба назар гирифта, ба масъалаҳои барномасозии роботҳо таваҷҷуҳи бештар дода мешавад. В.В.Максимов [12] инчунин хусусиятҳо ва имкониятҳои робототехникаи таълимиро дар таълими иловагии кӯдакон баррасӣ мекунад. Ю.А.Скурихина ва М.В.Кузмина [17] робототехникаро воситаи ташаккули тасвири ягонаи дунё, ташаккули малакаҳои фаннӣ, салоҳияти лоиҳавӣ ва тадқиқотӣ мешуморанд.

Дар баробари ин, ҳамаи ин муаллифон қайд мекунанд, ки робототехника ҳалли вазифаҳои ба амалия нигаронидашударо дар бар мегирад. Фаҳмидани он муҳим аст, ки хонандагон метавонанд натиҷаҳои гуногун ба даст оранд. Ғайр аз ин, барои ҳалли масъала дониши муайян гирифтани таҷриба гузарондан, натиҷаҳои онро таҳлил кардан, хулоса баровардан лозим аст. Муаллим набояд ба талабагон ҳалли тайёрро пешниҳод кунад. Ташаккул додани қобилияти савол додан, фарзия пешниҳод кардан, роҳи ҳалли масъаларо ҷустуҷӯ кардан ва таҳлили воқеаи рӯйдодаро инкишоф додан зарур аст.

Аммо дар айни замон бисёр муаллимони робототехника таълимиро аз рӯйи схемаю алгоритмҳои тайёр таҳия мекунанд, дар ин маврид хонандагон аксар вақт натиҷаҳои якхела ба даст меоваранд, ки ин амал самараи дилхоҳ намедиҳад. Сабаб дар он аст, ки дастурҳои методӣ оид ба робототехника, мавҷуд нест, мушкилоти таъмин набудан бо кадрҳои робототехникаи таълимӣ мавҷуд аст. Илова бар ин, робототехника аксар вақт вақтхушӣ барои кӯдакон, бозӣ боқӣ мемонад ва ба ташаккули тафаккури муҳандисӣ ва омодагӣ ба кори касбӣ дар соҳаи техникӣ мусоидат намекунад.

Таҳлили тадқиқоти ватанӣ ва хориҷӣ аз рушди нокифояи усулҳои таълими робототехника, ташаккули салоҳияти конструкторию тадқиқотӣ ва тафаккури муҳандисӣ шаҳодат медиҳад. Ҳамаи ин масъалаеро ба миён меорад, ки он дар зарурати татбиқи имкониятҳои дидактикии робототехника дар ташаккули салоҳиятҳои калидӣ ва тафаккури муҳандисӣ ифода меёбад.

Омӯзиши робототехника бо мақсади ташаккули тафаккури муҳандисӣ, тамаркуз ба интиҳоби касбҳои муҳандисӣ як самти нав дар маорифи Тоҷикистон мебошад. Ин ба як қатор муаммоҳо: молиявӣ, моддию техникӣ, кадрҳо, методология вобаста аст.

Тадқиқот ба масъалаҳои робототехникаи таълимӣ бахшида нашудаанд, дар аксар мавридҳо муаллифон ба омӯзиши усулҳои моделсозӣ, тарҳрезӣ, васл кардани роботҳои одитарин дар маҷмуаҳои мушаххаси таълимӣ аҳаммият медиҳанд. Дар баробари ин, аксари нашрияҳои илмию методӣ ба вижагиҳои истифодабарии

конструкторҳои “Лего” дар омӯзиши робототехника баҳшида шудаанд. Ҳамин тариқ, А.С.Новгородова [13] имкониятҳои “Лего”-ро дар синф бо хонандагони хурдсол баррасӣ мекунад. А.С.Злаказов [10] ба тарҳрезӣ ҳамчун воситаи рушди тафаккури муҳандисӣ таваҷҷуҳи бештар медиҳад ва Г.Г.Скороходова хусусиятҳои омӯзиши робототехникаро ҳамчун ҷузъи корҳои беруназсинфӣ баррасӣ мекунад [16].

С.А. Филиппов дар китоби худ «Робототехника барои кӯдакон ва волидон» [19] на танҳо амалӣ, балки масъалаҳои назариявии робототехникаи таълимиро низ баррасӣ мекунад. Вай конструкторҳои роботиро, ки дар бозори муосир мавҷуданд, муфассал таҳлил мекунад, ба тарҳрезӣ аз маҷмуаҳои “Lego” диққат медиҳад, масъалаҳои барномасозиро дар муҳитҳои гуногун, аз қабili NXT-Program, NXT-G, Robolab, RobotC баррасӣ мекунад, ба масъалаҳои назарияи назорат дахл мекунад.

Аксари нашрияҳо ба масъалаҳои алоҳидаи ҷорӣ намудани робототехника ба раванди таълим машғуланд. Ҳамин тариқ, Е.Н.Голобородко [9] ба хусусиятҳои ташаккули салоҳиятҳои асосӣ: иттилоотӣ, коммуникатсия, ҷамоҳангсозӣ, мушқилот тавассути робототехника таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Голобородко Е.Н. таъсири робототехникаи таълимиро ба ташаккули фаъолияти универсалии таълимӣ тавсиф мекунад. Н.В.Беленов [7] чунин мешуморад, ки робототехника ба хонандагон барои интихоби касби муҳандисӣ ва тафаккури муҳандисӣ мусоидат мекунад.

Манзараи мукамалтарини методологияи омӯзиши робототехника дар асарҳои Д.Копосов оварда шудааст, ки масъалаҳои омӯзиши робототехникаро ҳам дар синф ва ҳам дар корҳои беруназсинфӣ баррасӣ мекунад. Дар баробари ин, ба масъалаҳои истифодаи робототехника дар дигар фанҳо (информатика, физика, технология), тайёри ба озмунҳо, гузарондани корҳои лоиҳакашию тадқиқотӣ диққат медиҳад. Асарҳои Д.Г. Копосов ба омӯзиши робототехника дар дарсҳои технология баҳшида шудаанд. Вай силсилаи китобҳои дарсии «Робототехника. Технология»-ро ба нашр расонидааст [11].

Дар айни замон, шаклҳои муайяни ҷорӣ намудани робототехника ба раванди таълимиро ҷудо кардан мумкин аст. Дар баробари ин, аз ҳама бештар таҷрибаи маъмулӣ дар омӯзиши робототехника ин қисми таълими иловагӣ мебошад. Моделҳои омӯзиши робототехника дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ тартиб дода нашудаанд. Илова бар ин, дар марҳилаи ҳозира омӯзиши робототехника дар сатҳи репродуктивӣ, баъзан эвристикӣ сураи мегирад ва хеле кам (дар ҳолатҳои алоҳида) ба сатҳи эҷодӣ меравад. Ҳангоми омодагӣ ба озмунҳо, хонандагон ҳанӯз барои натиҷа (ғалаба дар озмунҳо, мусобиқаҳо) «омода» карда мешаванд, он барои ташаккули шахсияти хонанда нигаронида нашудааст. Чунин тамоюлҳоро дар асарҳои муаллифони хориҷӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки онҳо низ ба истифодаи маҷмуаҳои мушаххаси робототехникӣ дар фаъолияти таълимӣ баҳшида шудаанд. Дар асарҳои муаллифони хориҷӣ дар бораи омӯзиши на танҳо робототехника, балки асосҳои кор бо конструкторҳои Lego, FisherTechnik ва ғ. маълумотҳо дарҷ гардидаанд. Бо вучуди ин, дар нашрияҳо ба истифодаи маҷмуаҳои роботӣ барои омӯзиши падидаҳои гуногуни физикӣ низ таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад.

Дар он корҳое, ки ташаккули салоҳиятҳои калидӣ тавассути робототехникаро баррасӣ мекунад, мафҳумҳо ва усулҳои таҳияшуда ба ташаккули малакаҳои

инфиродин лоихакашӣ ва тадқиқотӣ нигаронида шудаанд. Дар ҳоле ки хонандагон маҷмуи малакаҳоро барои иҷрои кори мустақилона талаб мекунанд. Масъалаи тадричан ба фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ ҷалб намудани хонандагон ва муаммои баҳодихии ташаккули салоҳияти илмӣ боз мемунад. Ҳамин тариқ, ҷанбаҳои методологияи ягонаи омӯзиши робототехника ба қадри кофӣ кор карда нашудаанд.

Бо назардошти зарурати иҷтимоӣ ва тараққиёти илму техника ба мазмун ва мундариҷаи таълими фанни технология (таълими меҳнат) аз ҷониби муаллифон тағйирот ворид карда шуд. Яъне, барои хонандагони синфи 7 муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ самти таълимии нав – “Автоматизатсия ва робототехника” дохил карда шуд. Хонандагон дар ин самт мавзӯҳоро, аз қабилӣ: “Ихтироъкорӣ – омили рушди ҷомеа”; “Ташаккули эҷодкорӣ бо воситаи «LEGO Education»”; “Таърихи пайдоиш ва намудҳои роботҳо”; “Коркарди амсилаи (моделӣ) воситаи нақлиёт”-ро меомӯзанд. Ин падида бори нахуст буда, дар солҳои минбаъда боз ҳам зиёд кардани омӯзиши самти мазкур дар назар дошта шудааст [4].

Ҳоло дар шаҳрҳои мухталифи Тоҷикистон марказҳои омӯзиши хусусӣ (Лигаи роботҳои Тоҷикистон) ва дар марказҳои таҳсилоти иловагӣ маҳфилҳои робототехника ва барномасозӣ амал мекунанд. Сол то сол таваҷҷуҳи волидон барои иштироки фарзандонашон дар ин гуна маҳфилҳо зиёд гашта истодааст.

Ҳамчунин, аз ҷониби Сарраёсати маорифи шаҳри Душанбе бо дастгирии Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе ҷиҳати ҷалби хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба омӯзиши амиқи фанҳои риёзӣ, дақиқ ва табиӣ, рушди тафаккури техникӣ, тарғиби ҷаҳонбинии илмӣ, дастрасӣ пайдо кардан ба техникаю технология, тавсеаи ихтироъкорӣ ва навоарӣ, пайвастанӣ илм бо истехсолот, дарёфт ва муаррифии истеъдодҳои нав дар ин самтҳо, озмуни шаҳрӣ таҳти унвони “Тоҷи сари ҷумла хунарҳост илм” ташкил карда шудааст. Озмуни “Тоҷи сари ҷумла хунарҳост илм” аз рӯи наминатсияҳои барномасозӣ, меъморӣ, моделсозӣ, радиоэлектроника, робототехника, сайёҳӣ-кишваршиносӣ ва табиатшиносӣ доир карда шуда, ғолибони озмун бо тухфаҳои пулию молӣ сарфароз гардонида мешаванд.

Истифодаи робототехника барои ташаккули салоҳияти тадқиқотӣ ва тафаккури муҳандисӣ имкон медиҳад, ки муносибати методӣ ба ташкили омӯзиши робототехника пешниҳод карда шавад. Арзиши кор дар он аст, ки дар он принципҳои методологияи ташаккули салоҳияти тадқиқотӣ тавассути робототехника мурағаб гардида, инчунин методологияи тадричан ташаккул додани салоҳияти тадқиқотӣ аз вазифаҳои тадқиқотӣ баррасӣ шудааст.

Ҳамин тариқ, равиши методологияи пешниҳодшуда хусусияти ташаккули салоҳияти тадқиқотиро тавассути робототехника инъикос мекунад. Маводҳои мақола метавонанд аз ҷиҳати амалӣ барои муаллимони муассисаҳои таълимӣ ҳангоми банақшагирии омӯзиши робототехника муфид бошанд. Илова бар ин, коркардҳои пешниҳодшуда метавонанд дар таълими донишҷӯёне, ки робототехникаро (муаллимони ояндаи технология, информатика, физика таҳсилоти иловагӣ) таълим медиҳанд, инчунин дар курсҳои такмили ихтисоси мутахассисоне, ки бо таълими робототехника ба кӯдакон машғуланд, истифода шаванд.

Муқаррир: Рузиева М.Д. – н.и.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Alimisis D. Educational robotics: Open questions and new challenges // Themes in Science & Technology Education. – 2013. – № 6(1). – P. 63–71.
2. Hutmacher W. Key competencies for Europe // Report of the Symposium Bern. Switzerland. – 1996. – № 3. – P. 27–30.
3. Teachers as Designers: Integrating Robotics in early Childhood education. Information Technology in Childhood Education / M. Bers, I. Ponte, K. Juelich, A. Viera, J. Schenker. – URL: http://makepuppet.org/stem/research/item1_earlychildhood_designcourse_BersITCE.pdf.
4. Азизов А.А. Технология (таълими меҳнат) барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ // А.А. Азизов, Ш.Ю. Азизов – Душанбе: Маориф – 192 с.
5. Азизов, Ш. Ю. Социально-исторический анализ зарубежного опыта преподавания предмета технологии / Ш. Ю. Азизов // Вестник Таджикского национального университета. – 2021. – №. 5. – С. 242-249.
6. Александров А.П. Современная робототехника: положение и перспективы // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2015. – № 8-2. – С. 9–12.
7. Беленов Н.В. Робототехника во внеурочной деятельности как фактор развития технических способностей у обучающихся / Н.В. Беленов // International Scientific Review. – 2015. – № 4(5). – С. 11–15.
8. Бояркина Ю.А. Образовательная робототехника / Ю.А. Бояркина. – Тюмень: ТОГИРРО, 2013. – 26 с.
9. Голобородько Е.Н. Робототехника как ресурс формирования ключевых компетенций обучающихся / Е.Н. Голобородько // Педагогическое образование на Алтае. – 2013. – № 1. – С. 342–345.
10. Злаказов А.С. Уроки LEGO-конструирования в школе / А.С. Злаказов. – М.: Бином, 2013. – 86 с.
11. Копосов Д.Г. Технология. Робототехника. 5 класс: учеб. пособие / Д.Г. Копосов. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2017. – 126 с.
12. Максимов В.В. Организация дополнительного обучения учащихся образовательной робототехнике / В.В. Максимов // Современные информационные технологии и ИТ-образование. – 2011. – № 7. – С. 881–886.
13. Новгородова А.С. Развитие навыков начального конструирования и моделирования на основе конструкторов Лего / А.С. Новгородова. – Челябинск: Взгляд, 2013. – 76 с.
14. Полушкина Г. Ф. Универсальные учебные действия: история и перспективы / Г. Ф. Полушкина // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – № 19(61). – С. 86–88.
15. Проектирование программы развития универсальных учебных действий (на примере 5-го класса): метод. рек. / Ю.А. Скурихина, Г.Ф. Полушкина, А.С. Корзунина, Л.А. Гмызина; под ред. А.А. Пивоварова. – Киров: КОГОАУ ДПО «Институт развития образования Кировской области», 2016. – 56 с.
16. Скороходова Г.Г. Робототехника и lego-конструирование / Г.Г. Скороходова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № 12. – С. 226–230.
17. Скурихина Ю.А. Формирование исследовательских компетенций средствами робототехники // Инновационные процессы в физико-математическом и информационно-технологическом образовании / Ю.А. Скурихина. – 2017. – С. 103–106.
18. Филиппов С.А. Робототехника для обучающихся и родителей / С.А. Филиппов. – СПб.: Наука, 2013. – С. 320.

МУШКИЛОТИ РОҶАНДОЗИИ ТАЪЛИМИ РОБОТОТЕХНИКА ДАР ҲОШИЯИ ФАННИ ТЕХНОЛОГИЯ (ТАЪЛИМИ МЕҲНАТ)

Асри XXI асри иттилоот ва донишҳои муосири илмӣ ҳисобида мешавад. Аз ин рӯ, рушди ҷомеаи муосир аз ҳар як ҷавон сатҳи баланди дониш ва тайёрии касбӣ дар соҳаҳои гуногунро талаб мекунад. Дар мақолаи мазкур мушкилоти дар самти таълими робототехника мавҷудбудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд. Муҳимияти таълими автоматизатсия ва робототехника дар замони муосири рушдбанда асоснок карда шуда, ақидаҳо ва тадқиқоти олимони хориҷӣ дар самти таълими методологияи робототехника мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Робототехника илми амалиест, ки бо таълими системаҳои автоматикунонидашудаи техникаи саруқор дорад ва муҳимтарин заминаи техникаи рушди бемайлони истеҳсолот мебошад. Тағйиротҳои мундариҷаи таълими фанни технология ва ворид шудани мавзӯҳо оид ба ихтироҷкорӣ ва робототехника қайд гардидааст. Муаллиф ҷиҳати ҷалби хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба омӯзиши амиқи фанҳои риёзӣ, дақиқ ва табиӣ, рушди тафаккури техникаӣ, тарғиби ҷаҳонбинии илмӣ, дастрасӣ пайдо кардан ба техникаю технология, тавсеаи ихтироҷкорӣ ва навоарӣ, пайвастании илм бо истеҳсолот, дарёфт ва муаррифии истеҳдодҳои нав дар ин самтҳо омӯзиши робототехникаро зарур арзёбӣ мекунад.

Калидвожаҳо: таълим, технология, таълими меҳнат, робототехника, ташаккул, салоҳият, салоҳиятҳои калидӣ.

ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ РОБОТОТЕХНИКИ В РАМКАХ ПРЕДМЕТА ТЕХНОЛОГИИ (ТРУДОВОЕ ОБУЧЕНИЕ)

XXI век считается веком информации и современных научных знаний. Поэтому развитие современного общества требует от каждого перспективного молодого поколения высокого уровня знаний и профессиональной подготовки в различных областях. В данной статье рассматриваются проблемы в сфере робототехнического образования в Республике Таджикистан. Обоснована важность обучения автоматизации и робототехнике в современную, развивающуюся эпоху, проанализированы мнения и исследования зарубежных ученых в направлении развития методологии робототехники. Робототехника — прикладная наука, занимающаяся разработкой автоматизированных технических систем и являющаяся важнейшей технической базой непрерывного развития производства. Отмечаются изменения в содержании обучения предмета технологий и включение тем по изобретательству и робототехнике. Автор ставит своей целью привлечение учащихся общеобразовательных учреждений к углубленному изучению математических, точных и естественных предметов, развитию технического мышления, популяризации научного мировоззрения, получению доступа к технике и технологиям, расширению изобретательства и новаторства, связи науки с производством, поиск и представление новых талантов в этой области считает необходимыми направлениями изучения робототехники.

Ключевые слова: образование, технология, трудовое обучение, робототехника, формирование, компетентность, ключевые компетенции.

PROBLEMS OF INTRODUCING ROBOTICS WITHIN THE SUBJECT OF TECHNOLOGY (LABOR TRAINING)

The 21st century is considered the century of information and modern scientific knowledge. Therefore, the development of modern society requires a high level of knowledge and professional training in various fields from each promising young generation. This article discusses the problems in the field of robotic education in the Republic of Tajikistan. The importance of teaching automation and robotics in the modern, developing era is substantiated, the opinions and studies of foreign scientists in the direction of developing the methodology of robotics are analyzed. Robotics is an applied science that develops automated technical systems and is the most important technical basis for the continuous development of production. There are changes in the content of teaching the subject of technology and the inclusion of topics on invention and robotics. The author aims to attract students of educational institutions to an in-depth study of mathematical, exact and natural subjects, the development of technical thinking, the popularization of the scientific worldview, gaining access to engineering and technology, expanding invention and innovation, linking science with production, searching for and presenting new talents in this area considers it necessary to study robotics.

Keywords: education, technology, labor training, robotics, formation, competence, key competencies.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азизов Шерзод Юсуфович* - Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи нақшакашӣ, геометрияи тасвирӣ ва методикаи таълим. E-mail: azizovsher@bk.ru Телефон: +992 92 788 3445

Сведения об авторе: *Азизов Шерзод Юсуфович* - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры черчения, начертательной геометрии и методики преподавания. E-mail: azizovsher@bk.ru Телефон: +992 92 788 3445

Information about the author: *Azizov Sherzod Yusufovich* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, candidate of pedagogical science, Associate Professor of the Department of drawing, descriptive geometry and teaching methods. E-mail: azizovsher@bk.ru Phone: +992 92 788 3445

Собиров Р.Р.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров

Саҳмгузориҳои намоёни таърихӣ, заҳматҳои шоёну фидокоронаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳама арсаҳои ҳаёти ҷомеа намоён ва назаррас мебошанд. С. Ятимов барҳақ таъкид менамоянд, ки зухуроти доштани Пешво, Раҳнамо, Сарвари хирадманд ҳатман ҷузъи имконот, иқтидор, нишонаи муҳимми дараҷаи рушд ва маънавияти миллӣ эътироф карда мешавад. Он навъи зухуроти сиёсии таҳлил, арзёбӣ, хулосабарорӣ ва воқуниши миллат ба таърихи қадим, нав ва махсусан навтарини хеш, бештар аз ин, нигаронӣ ба тақдири ояндаи наздиктарини миллат, давлатдорӣ миллӣ ва амнияти ҳуди ҷомеа аст. Ин падида, воситаи муҳимми сарҷамъӣ, ваҳдат ва худҳифозати миллат мебошад [6, с. 123].

Таърих гувоҳ аст, ки басо сарварони кишварҳо пас аз киштаи умеди халқро аз ботлоқи таназулу нестӣ раҳо ва ба роҳи саодату пирӯзӣ равона кардан, Пешво ном мегиранд. Масалан, Пётри I Россияро тавоно намуд.

Тақдири Президенти мамлакати мо Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон низ айнан бо тақдири ин пешвоёни оламшумул як аст. Киштии бахти миллати мо ғарқи ботлоқ шуд. Рӯз ба рӯзу соат бо соат хатари зери ботлоқи ҷаҳолати мутаассибон фуру рафтани киштӣ таҳдид мекард. Ҳазорон гурезагон дар он сӯи рӯди Панҷ, ҳазорҳо гурезагон дар масҷидҳои вилояти Кӯлоб ва шаҳру навоҳии вилояти Ленинобод аз бахти бади ба сарашон омада зор-зор мегиристанд. Миллат бе саробон монда буд. Президенти қонунӣ Раҳмон Набиев гуреза, вакилони Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пароканда. Ва дар лаҳзаи хатари азбайнравии миллат ва пора-пора шудани вилояту ба таги чашми кишварҳои мутаарриз афтодани онҳо Худованд ба мо Эмомалӣ Раҳмонро дод. Аз дақиқаи нахустани баромадаш аз минбари Қасри Арбоб ҳозирин дар чехраи ин ҷавонмарди хушсимо пешвои фиристодаи Худовандро хис карданд [10, с.5-6]. Соли 1992, 16-уми ноябр Иҷлосияи ғайринавбатии XVI-уми Шурои Олӣ дар шаҳри Хучанд баргузор гардид. Дар Қасри Арбоб аз 230 депутат 197 депутат ҷамъ омаданд, 25 депутат аз иштирок дар он саркашӣ карданд. Дар Иҷлосия Эмомалӣ Раҳмонро Раиси Шурои интихоб карданд.

Дар бораи аҳаммияти таърихӣ иҷлосияи тақдирсоз академик Мусо Диноршоев чунин қайд намудааст: “Ба андешаи ман, вақте дар бораи аҳаммияти Иҷлосияи XVI ҳарф мезанем, бояд се лаҳзаро ба инобат гирем.

Аввалан, бояд эътироф кард, ки ин иҷлосия аҳаммияти бузурги миллӣ дорад. Зеро он дар тули садсолаи охир ба тақдиру халқу кишвари мо таъсири хосеро расонид. Пеш аз ҳама, аҳаммияти миллии ин иҷлосия дар он аст, ки бо ҳалли масъала ва қабули қарорҳо пояҳои Давлати комилан нави Тоҷикистонро гузошт.

Дуҷум, аҳаммияти таърихӣ, байналмилалӣ ва миллии иҷлосия дар он аст, ки ин иҷлосия принципҳои стратегии сулҳи миллиро асос гузошт. Ба даст овардани сулҳ дар Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон даъвати дувоздаҳум асос гузошта шуд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи гурезаҳо”, муроҷиатномаи ба гурезаҳоро хотирнишон мекунам. Ба ёд оред авфи умумии иштирокчиёни зардхӯрдҳои дохилро дар ин давра, муроҷиатномаҳо ба Русия ва мамлакатҳои

дигари Осиёи Марказӣ дар бораи ворид намудани неруҳои сулҳдӯст ба Тоҷикистон ва амсоли он принципҳои стратегии буданд, ки барои расидан ба сулҳу ваҳдати миллий асос гузошанд. Ва баъди чаҳор сол, соли 1997 ваҳдати миллий ба даст оварда шуд.

...Сеюм, аҳамияти байналмилалии Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, раҳӣ аз системаи амиқи бӯҳронӣ ва интегратсияи Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ муайян ва таҳия карда шуд.

Ба фикри мо, дар ин бобат қарорҳои иҷлосия на танҳо аҳамияти муҳими миллий, ҳамзамон байналмилалиро низ доро мебошанд. Ҳар қадре ки давлатҳо бо ҷомеаи ҷаҳонӣ ва низоми хоҷагии ҷаҳонӣ бештар пайваст мешаванд, ҳамон қадар ҷаҳон аз хатар эмин нигоҳ дошта мешавад. Аз ин нуқтаи назар принципҳои стратегии қарорҳо ва санадҳои дигари меъёрҳои ҳуқуқии Иҷлосияи XVI-и Шурои Олии аҳамияти бузурги миллий, минтақавӣ ва байналмилалиро доро мебошад” [1, с.191-192]. Пешвои муаззами миллат 12 декабри соли 1992 ба мардум муроҷиат карда, чунин иброз дошт: “Халқи мо имрӯз душвортарин ва фоҷианоктарин даврони таърихи хешро аз сар мегузоронад. Ҳақиқат талх аст, вале мо бояд иқрор шавем, ки қувваҳои муайян сабабгори фоҷиаи миллат гардиданд. Ранҷбарону деҳқонон ва равшанфикрони миллат, ки дар фазои дӯстиву рафоқат бо ҳам мезистанд, гирифтори фишору таъкиб шуда, ниҳоят иҷборан ба даст яроқ гирифтанд. Натиҷаи ҷанги бародаркуш ба ҳама маълум аст. Ҳазорҳо ҳазор одами бегуноҳ шаҳиду маҷруҳ шуд. Имрӯз халқи тоҷик дар Ватани худ номи гурезаро касб карда, садҳо ҳазор одамон беҳонаву дар ва сарсону саргардон шудааст. Таърих ёд надорад, ки халқи тоҷик хонашро ба дасти худ оташ зада, деҳу деҳқада ва шаҳристонҳоро ба харобазор тадбил дода бошад. Фоҷиаи падарон, модарон ва хоҳарону бародарони мо фоҷиаи миллат аст. Ҳамон миллате, ки ҳазорсолаҳо инҷониб бо тамаддуни оламшумул ва фарзандони нобиғаи худ машҳури ҷаҳон гардида буд” [1, с.47].

Дар он лаҳзаҳои сангин дар назди роҳбари ҷавон вазифаҳои хеле пурмасъулият гузошта шуданд: ҳифзи истиқлолу яқпорчагии мамлакат, таъмини сулҳу субот, ризоият, ваҳдати миллий, амнияти озуқаворӣ, гузариш аз як низоми сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба низоми нав. Дар сатҳи байналмилалӣ сулҳи тоҷикон сабт гардид ва аз ҷониби СММ эътироф гардид.

Сарвари оқил ва донишманди Тоҷикистон миллатҳои дӯсту бародарро бо якдигар пайваст намуд. Маҳз бо савбӯ кӯшишҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон имрӯз ҳамкориҳои дуҷониба ҳукми қонунӣ гирифта, ба манфиати халқҳои дӯсту бародар мусоидат менамоянд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий –Пешвои миллат 17-уми августи соли 2018 дар доираи сафари давлатиаш бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев барои саҳми сазовори шахсӣ дар таҳкими робитаҳои бисёрасраи дӯстӣ, таъмини муносибатҳои неки ҳамсоғӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ, тавсеаи робитаҳои гуногунҷанбаи фарҳангӣ ва гуманитарӣ байни халқҳои бародари тоҷику ўзбек, бо мукофоти олии давлатии Ўзбекистон Ордени “Эл Юрт Ҳурмати “ сафароз гардид, ки боиси ифтихор ва шараф аст. Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев таъкид дошт, ки “Мо дар Ўзбекистон Эмомалӣ Раҳмонро ҳамчун ходими номоеи давлатӣ ва роҳбари таҷрибадоре, ки худро саропо ба хизмати халқу кишвараш

бахшидааст, мешиносем. Бо шарофати сиёсати ҳамаҷониба андешидашуда ва мутавозини ӯ дар шароити мураккаби Тоҷикистон имкон пайдо гардид, ки дар ҷомеа сулҳ ва ризоият на танҳо ҳифз карда шавад, балки ба он заминаи устувор гузошта шавад, ки ин яке аз омилҳои муҳими таъмини субот ва рушди устувор дар кишвар ва умуман ҳамаи минтақа мебошад”. Санаи 27-уми сентябри соли 2018 сарварони ду кишвар –Эмомалӣ Раҳмон ва Шавкат Мирзиёев дар шаҳри Душанбе Боғи “Низомиддин Алишер Навоӣ”, муҷассамаҳои Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоиро кушоданд, ки ин боғ ба рамзи дӯстии тоҷикӣ-ӯзбекӣ тадбир ёфт. Ин ва далелҳои зиёд шаҳодат медиҳанд, ки имрӯз кори хайри дӯстӣ рафоқати алломаҳои ду миллат –Ҷомӣю Навоиро давом доранд ва ба муносибати неки ду халқӣ бародарӣ фаълу таровати тоза мебахшад.

Воқеан, дӯстии халқҳои тоҷикӣ-ӯзбекӣ дар сиёсати Пешвои миллат мақоми хоса дорад. Академик Абдучаббор Раҳмонзода чунин иброз доштааст: “Асосгузори сулҳи ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар даврони соҳибистиклолӣ аз ҷумлаи шахсиятҳои сиёсӣ ва роҳбари сатҳи аввал маҳсуб меёбанд, ки барои таҳкими анъанаҳои неки ду халқ – тоҷикӣ-ӯзбекӣ иқдом гирифта, дар бисёре аз вохӯриҳои онҳо бо муҳаббат доир ба дӯстии қадимаи мардуми тоҷикӣ-ӯзбекӣ назар кардаанд. Махсусан, Сарвари тоҷикон дар ноҳияҳои сарҳадӣ борҳо бо мардуми одию заҳматкаши ӯзбекӣ вохӯрда, оид ба сулҳи ваҳдат, ободию ободкорӣ, дӯстӣ бародарӣ суҳбатҳо доир намудаанд. Пешвои миллати тоҷикон сифатҳои неку арзандаи фарзандони ӯзбекӣ ба неки ёд карда, хидмати шоистаи онҳо борҳо бо мукофотҳои давлатӣ қадр намудаанд” [13,с. 9]. Аз ҷониби Асосгузори сулҳи ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон эълон гардидани Даҳсолаи байналмилалӣ “Об барои рушди устувор, 2018-2028” боз як марҳилаи муҳим дар раванди муттаҳидгардонидани талошҳои дастҷамъонаи кишварҳои дунё баҳри расидан ба ҳадафҳои рушди устувор вобаста ба об’яроф гардид. Маҳз ташаббусҳои Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои нахустини ба ҳайси Сарвари давлат интихоб гардиданашон ҷиҳати баландбардоштани нуфузи эътибори байналмилалӣ Тоҷикистон ва ҳалли масъалаҳои глобалии олам ниҳоят бузург ва саривақтӣ буданд. Пешвои муаззами миллат муаллифи чор ташаббуси бузург дар самти оби ошомиданӣ мебошанд, ки дар сатҳи байналмилалӣ аз ҷониби Созмони Милали Муттаҳид пазируфта шудаанд:

1. “Соли байналмилалӣ оби тоза, 2003”;
2. “Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об, 2013”;
3. “Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёти “Об барои ҳаёт, 2005-2015”;
4. “Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои рушди устувор, 2018 -2028”.

Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои рушди устувор, 2018-2028”, ки аз ҷониби давлатҳои аъзои Созмони Милали Муттаҳид яқдилона қабул шуд, бори дигар эътирофгари созандагӣ ва ташаббускорӣ ин миллат аз ҷониби ҷаҳон мебошад [4, с.9-10]. Дар рисолат ва афкори давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон арзишҳои динӣ мавҷеи муҳимро ишғол кардаанд. Мусаллам аст, ки дини ислом мардумро ба ваҳдати инсондӯстӣ, таҳаммулпазирӣ ва роҳи рост ҳидоят менамояд. Аз ҷониби Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон эълон гардидани соли 2009 ҳамчун соли бузургдошти Имоми Аъзам муаррифии шахсияти барҷастаи миллати тоҷикӣ мебошад. Бо

ташаббуси Президенти кишвар китоби муқаддаси мусулмонон Қурони карим ба забони тоҷикӣ тарҷума шуда, бо теъдоди 50 ҳазор нусха нашр гардида, ба мардум ройгон дастрас гардид. Барои тайёр намудани соҳаи улуми динӣ Донишкадаи ислонии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам – Абӯханифа Нуъмон ибни Собит дар кишвар расмӣ ғаъолият мекунад.

Дар маҷмуъ, Эмомалӣ Раҳмон дар арсаи ҷаҳон мақом ва мавқеи хосса пайдо намудаанд.

Муқарриз: Хочамбердиев Ч.Т. – н.и.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Ғафуров У. Иҷтисоии наҷотбахши миллат / У.Ғафуров. -Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2007.-208 с.
2. Игнатов А.В. Международные инициативы как инструмент повышения внешнеполитического авторитета Республики Таджикистан. Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 10. -С.150-154.
3. Мирзошо, С. Миротворец / С.Мирзошо, Ш.Ханиф. - Душанбе: Адиб, 2004. - 192 с.
4. Набиев, В. Ваҳдат - ганҷи ҷовидони миллат / В.Набиев. - Хучанд: Ношир, 2012. - 396 с.
5. Набиев, В. Миротворец - Лидер нации / В.Набиев // Согдийская правда. - 2016. - 16 января.
6. Пешвои миллат-меъмори ваҳдат (аз силсилаи китоби Ваҳдат, Давлат, Президент) Ҷилди XXV. - Душанбе: Дониш, 2016.-422 с.
7. . Раҳмонов, Э. Обращение Председателя Верховного Совета Республики Таджикистан к народу Таджикистана, 12 декабря 1992 г. / Э.Раҳмонов // Независимость Таджикистана и возрождение нации. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С.5-8. - 1 т.
8. Раҳмонов, Э. По пути единства и созидания: Выступление на торжественном собрании, посвященном Дню независимости, 8 сентября 1996 г. / Э.Раҳмонов // Независимость Таджикистана и возрождение нации. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С.16-28. - 2. т.
9. Раҳмонов, Э. Худжандская сессия Верховного Совета и возрождение Таджикистана: Выступление на торжественном собрании в честь десятой годовщины XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан, 15 ноября 2002 г. / Э.Раҳмонов // Независимость Таджикистана и возрождение нации. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С.27-50. -5. т.
10. Расулзода К. Амри дили халқ //Аҳмадов Б. Иҷтисоии таърихӣ в пешвои миллат.-Хучанд: Хуросон, 2014.-244. Пешвои миллат-меъмори ваҳдат (аз силсилаи китоби Ваҳдат, Давлат, Президент). - Ҷилди XXV. -Душанбе: Дониш, 2016.-422 с.
11. Салимов Ф.Н. Нақши роҳбари давлат дар ташаккули дипломатияи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон 2019. №5. Қисми I. –С. 12-18;
12. Сатторзода А. Сиёсати бисёрсамтӣ ва дурнамои он// Самтҳои афзалиятнок ва дурнамои тавсеаи сиёсати бисёрсамтаи Тоҷикистон дар шароити муосир. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ (ш. Душанбе, 11 декабри соли 2019).–Душанбе: ДМТ, 2019. – С.17.
13. Эмомалӣ Раҳмон ва арзишҳои миллию умумибашарӣ. –Душанбе: ҶДММ “Абдураҳмон Р”, 2022. - 218 с.

ПЕШВОИ МИЛЛАТ ВА ТАШАББУСҲОИ САТҲИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Муаллиф дар ин мақола ташаббусҳои Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмонро мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додааст. Маҳз бо ташаббусҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Тоҷикистонамон дар миқёси ҷаҳонӣ муаррифӣ шуда, обрӯю эътибори он боз ҳам баланд гардид. Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф шудааст. Бо фидокорӣ ва ғайрати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон кишвари мо дар роҳи баланд бардоштани неқӯаҳволии мардуми тоҷик ба як кишвари зебои ҷаҳон табдил ёфт. Бо роҳбарии ӯ дар кишвари мо ислоҳоти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ сурат гирифта, нуфузи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ сол то сол меафзояд. Бо та-шаббуси ӯ барои пойдор гардондани сулҳу ваҳдат як қатор тадбирҳо андешида шуданд. Мардуми тоҷик бояд фахр қунад, ки чунин шахс сарвари кишвари моро мебарад ва барои беҳбудии мардум ҳатто ҷони худро дарег намедорад. Мухтарам Эмомалӣ Раҳмон барои хал ва дарёфти роҳҳои муассири рафъи мушкилоти ҷиддӣи бӯхрони об як қадами воқеан таърихӣ гузоштааст ва ташаббусҳои ӯ ба ҷунбишҳои нави ҷаҳонӣ ҷиҳати андешидани тадбирҳои дастҷамбона ва амалҳои зарурӣ тақон мебахшанд. Имрӯз тамоми ҷаҳон Тоҷикистони азизи моро ҳамчун кишвари дорои решаҳои бостонӣ таърихӣ, дорои фарҳангу тамаддуни ғанӣ, анъана ва расму оинҳои миллии эътироф мекунад. Мардуми Тоҷикистон аз он ифтихорманданд, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бо ғаъолияти беҳамто

ва амалу тасмимҳои хирадмандонаи худ сулҳу созандагӣ, ваҳдату ҳамдигарфаҳмиро дар мамлакат барқарор намуданд.

Калидвожаҳо: ташаббусҳои Пешвои миллат, сулҳу созандагӣ, ваҳдату ҳамдигарфаҳмӣ, ободии мардуми тоҷик, пешвои хирадманд.

ЛИДЕР НАЦИИ И ИНИЦИАТИВЫ МЕЖДУНАРОДНОГО УРОВНЯ

В данной статье автор подверг рассмотрению и изучению инициативы Лидера нации, Основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмон. Именно по инициативе Основателя мира и национального единства наш родной Таджикистан представлен на мировом масштабе и еще больше поднята его репутация. Таджикистан был признан неотъемлемой частью международного сообщества. Самоотверженностью и энтузиазмом Основателя мира и единства нации Эмомали Рахмона наша страна превратилась в прекрасную страну мира во имя повышения уровня благосостояния таджикского народа. Под его руководством в нашей стране осуществлены политические, экономические, социальные и культурные реформы, а авторитет и влияние Республики Таджикистан на международной арене год от года повышаются. По его инициативе был предпринят ряд мер, способствующих обеспечению мира и единства. Народ Таджикистана, должен гордиться тем, что такой человек руководит нашей страной и не жалеет даже своей жизни для благополучия народа. Уважаемый Эмомали Рахмон сделал поистине исторический шаг для решения и поиска эффективных путей преодоления серьезных проблем, связанных с водным кризисом. И его инициативы придадут импульс новому глобальному движению по принятию необходимых коллективных мер и приблизит на шаг к решению проблем, связанных с водными ресурсами. Сегодня весь мир признаёт наш любимый Таджикистан, как страну с древними историческими корнями, с богатой насыщенной культурой и цивилизацией, национальными традициями и обычаями. Народ Таджикистана гордится тем, что Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон своим непревзойденным трудом и мудрыми действиями, и решениями восстановил в стране мир и созидание, единство и взаимопонимание.

Ключевые слова: инициативы Лидера нации, мир и созидание, единство и взаимопонимание, благополучие таджикского народа, мудрый руководитель.

LEADER OF THE NATION AND INTERNATIONAL LEVEL INITIATIVES

In this article, the author examined and studied the initiative of the Leader of the Nation, the Founder of Peace and National Unity, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon. It was on the initiative of the Founder of Peace and National Unity that our native Tajikistan was represented on a global scale and its reputation was further raised. Tajikistan has been recognized as an integral part of the international community. With the dedication and enthusiasm of the Founder of peace and unity of the nation, Emomali Rahmon, our country has turned into a beautiful country in the world in the name of improving the well-being of the Tajik people. Under his leadership, political, economic, social and cultural reforms have been carried out in our country, and the authority and influence of the Republic of Tajikistan in the international arena is increasing year by year. On his initiative, a number of measures were taken to promote peace and unity. The people of Tajikistan should be proud that such a person leads our country and does not even spare his life for the well-being of the people. Respected Emomali Rahmon has taken a truly historic step to address and find effective ways to overcome the serious problems associated with the water crisis. And his initiatives will give impetus to a new global movement to take the necessary collective measures and bring us one step closer to solving problems related to water resources. Today, the whole world recognizes our beloved Tajikistan as a country with ancient historical roots, with a rich rich culture and civilization, national traditions and customs. The people of Tajikistan are proud that the Founder of peace and national unity - Leader of the nation, President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, with his unsurpassed work and wise actions and decisions, restored peace and creativity, unity and mutual understanding in the country.

Key words: initiatives of the Leader of the nation, peace and creation, unity and mutual understanding, well-being of the Tajik people, wise leader.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Собиров Равшанҷон Раҳимҷонович* - Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Гафуров, номзади илмҳои педагогӣ, омӯзгори калон, кафедраи умумидонишгоҳии тарбияи ҷисмонӣ. **Суроға:** 735700, шаҳри Хуҷанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Мавлонбеков, 1.

Сведения об авторе: *Собиров Равшанҷон Раҳимҷонович* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, кандидат педагогических наук, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры физического воспитания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Мавлонбекова, 1. Е

Information about the author: *Sobirov Ravshanjon Rakhimdzhonovich* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, candidate of pedagogical sciences, senior teacher of the university department of physical education. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov Avenue, 1.

**МАНБАЪҲОИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ФИЗИКИЮ ТЕХНИКӢ
ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Тошхоҷаева Л.А.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Сарчашмаи рушди таҳсилоти физикию техникиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, бо пайдоиш ва инкишофи муассисаҳои таҳсилоти олии дар минтақаи Осиёи Марказӣ, аз қабилӣ “Мадраса”, “Низомия”, “Хонаи хирад” ва ғайраҳо ҳисобидан мумкин аст, ки дар ин ҷойҳо асосҳои илму таълими фарогирандаи асрҳои XIX - XX коркард ва амалӣ гардонидани мешуданд. Мазмуну муҳтавои донишҳои физикии ин давра дар тадқиқоти муаррихон ва муҳаққиқони таърихи илму маориф М.А. Арипов [1], А.Ш. Комилов, С.К. Таваров ва Ш. Шарипов [2], А.Ш. Комилов [3], Л.С. Кудрявцев [4], М. Лосси [5], В.Л. Наливкин [6], М.И. Рожанская [7], А.В. Усова [8], Г.Х. Хайдаров [10], Р.Я. Хамидов [11], инчунин дар монографияи И.Д. Файзиев [9] инъикос ёфтаанд.

Сониан, рушди таҳсилоти физикию техникӣ дар Тоҷикистон ба инкишофи маориф дар Россия, дигаргуниҳои сиёсӣ, ки дар минтақаи Осиёи Миёна ба амал омаданд ва ба Россия ҳамроҳ шудани он дар нимаи дуими асри XIX вобастагӣ дорад. Бояд гуфт, ки методикаи таълими физика ҳамчун илм дар Россия давраи нисбатан кӯтоҳи таърихӣ (на бештар аз 140 сол)-ро дар бар мегирад.

Аз таҳлилу баррасии таърихи муҳтасари инкишофи маълумоти физикиву техникӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна маълум мегардад, ки бо сабаби муҳожирати оммавии русҳо ба ин сарзамин, муассисаҳои таҳсилоти умумӣ: гимназияҳо, гимназияҳои классикӣ, мактабҳои динӣ (калӣсоӣ), семинарияҳои омӯзгорон ва дигар муассисаҳои таълимии ба аҳолии русзабон хизматрасон ташкил карда мешаванд [3].

Дар ин муассисаҳои таълимӣ дарсҳо тибқи нақшаҳои таълимӣ, барномаҳо, китобҳои дарсӣ ва васоити таълимии таҳиякардаи Вазорати маорифи Россия гузаронида мешуданд ва аз ин рӯ, рушди методикаи таълими физика ва ҳуди таълим аз низомии маорифи Россия бармеоянд. Аз ҷумла, таҳлилу баррасии маъхазҳо собит менамоянд, ки дар давраҳои рушди таҳсилоти мактабии Россия ба омӯзиши фанҳои табиӣ-риёзӣ, алалхусус ба омӯзиши фанҳои физика, математика, астрономия ва ғ. диққати ҷиддӣ дода мешудааст.

Масалан, мувофиқи Низомномае, ки 19 ноябри соли 1894 тасдиқ гардидааст, барои омӯхтани фанни физика дар гимназияи ҳақиқӣ 6 соат ва барои омӯхтани космография (астрономия) 1,5 соат вақт ҷудо карда шуда буд.

Ба роҳбарони мактабҳо иҷозат дода шуда буд, ки аз байни ҳамаи китобҳои маорифи маорифи халқ тасдиқу нашр кардааст, китобҳои дилхоҳашонро интихоб намоянд, вале бо ин китоб омӯзиширо маҳдуд нагардонанд. Ин талабот ба фанни физика ҳам дахл дошт.

Таълими физика дар мактабҳои Россия таърихи зиёда аз 350-сола дорад, аммо физика ҳамчун фанни мустақили таълимӣ дар мактабҳои ин кишвар танҳо охири асри XVIII эътироф карда шуд. Тибқи Оинномаи мактабҳои халқӣ аз 5 августи соли

1786 физика ва механика дар синфи IV-и мактабҳои асосии халқӣ ҳамчун фанни мустақил омӯхта мешуд.

Дере нагузашта, охирҳои асри XVIII, омӯзиши физика ҳамчун фанни мустақили таълимӣ дар аввалин гимназияҳои Россия ба расмият дароварда шуд. Бо ҷорӣ намудани омӯзиши физика ҳамчун фанни таълимӣ дар мактабҳои воқеии Россия, табиист, ки зарурати таҳияи методикаи таълими он ба миён омад.

Ҳамин тариқ, методикаи таълими физика дар Россия охирҳои асри XVIII бо ҷорӣ намудани таълими фанни мазкур барои ҳалли мушкилоти пайдошуда доир ба ҳадафҳои таълим, интихоби мазмуну мундариҷа ва методҳои ифшоии он ба вуҷуд омад.

Агар рушди методикаи таълими физикаро дар ҳуди Россия муоина намоем, пас мазмуну мундариҷаи таълими ин фан аз давлатҳои Европа маншаъ гирифтааст. Бояд гуфт, ки методикаи таълими физика дар мактабҳои мамлакатҳои Европа зиёда аз 280 сол боз омӯхта мешуд.

Омӯзиши физика ва рушди он ба инкишофи техникаи саноату технологияи истеҳсолот алоқаманд буд, ки ин зарурати ба насли наврас омӯзонидани асосҳои илмии техника ва технологияи истеҳсолоти ҳамон давраро ба миён овард, яъне ташаккул додани донишҳо доир ба асосҳои назариявии равандҳои истеҳсолии ҳамон давра ҳангоми омӯзиши физика, шартҳои зарурии ташаккули малака ва маҳоратҳои назариявӣ ва амалии хонандагон ба ҳисоб мерафт. Ин, дар навбати худ, талаб мекард, ки нақшаҳои таълимӣ барномаҳо, китобҳои дарсии физика, дастурҳои таълимиву методӣ барои омӯзгорон доир ба методикаи таълими физика ва техника мурағаб карда шаванд.

Бинобар ин, мо рушду нумӯи методикаи таълими физикаро дар асоси гузариш (интиқолибӣ) аз давлатҳои Европа ба Россия ва минбаъд ба минтақаи Осиёи Миёнаро мушоҳида мекунем. Агар ҷанбаи таълиму тарбияро дар давраи то ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба назар гирем, пас дар ин давра маълумтарин мактабҳои маҳаллӣ мактабу мадрасаҳо ба ҳисоб мерафтанд. Аз рӯи маълумоти мавҷуда, дар Туркистон ҳамагӣ 6 ҳазор мактаб мавҷуд буд [11]. Пас аз ба Россия ҳамроҳшавӣ теъдоди ин мактабҳо боз бештар гардид. Соли 1875 дар Туркистон Қонун “Дар бораи маорифи халқ” қабул карда шуд, ки мувофиқи он дар назди генерал-губернатор раёсати минтақавии муассисаҳои таълимӣ ташкил карда шуд. Ин раёсатро сарнозири мактабҳо роҳбарӣ мекард [5]. Мувофиқи маълумоти В. Наливкин, дар се вилояти асосии Туркистон соли 1890 5419-то мактаб мавҷуд буд, ки дар онҳо 57159 нафар хонандагон таҳсил мекарданд [6]. Теъдоди хонандагони мактабҳо одатан аз 30 нафар писарони аз 6 то 15-сола зиёд набуд. Баъзан теъдоди хонандагон аз 8 нафар зиёд набуд.

Дар ин мактабҳо машғулиятҳо аз омӯхтани (аз ёд кардани) ҳарфҳои арабӣ, ки омӯзгор онҳоро дар тахтаҳои ҷӯбин ё тунукаи металлӣ менавишт, оғоз мегардид. Сипас, ба ҳиҷохонӣ мегузаштанд. Пас аз ин омӯхтани ба истилоҳ «Ҳафтяк»-и Қуръон оғоз мегардид. Ин китобро писарон ба таври механикӣ меомӯхтанд, вале маъноии калимаҳои арабиро сарфаҳм намерафтанд. Пас аз омӯхтани «Ҳафтяк» ба омӯзиши «Чоркитоб» мегузаштанд. Дар ин китоби ба забони форсӣ навишташуда, иқтибосҳои шарҳӣ оварда шуда буданд. «Чоркитоб» ҳам мисли «Ҳафтяк» аз аввал то охир ба

таври механикӣ аз ёд карда мешуд. Пас аз омӯхтани «Чоркитоб» маҷмуаҳои ашъор ба забонҳои форсӣ ва туркӣ хонда мешуданд [1].

Муҳассилин ба навиштани ҳарфҳо пас аз ба таври механикӣ хондани мавод мегузаштанд. Дар баъзе ҳолатҳо хонандагон аз гуфтаи омӯзгор ибораҳои одитаринро бо хатоҳои дағал навишта метавонистанд. Дар баъзе мактабҳо ба хонандагони қобилиятнок ва беҳтарин чор амали арифметикӣ омӯзонида мешуд. Барои мактабҳо биноҳои махсус хеле кам ба назар мерасид, қисми зиёди мактабҳо аксаран дар хонаҳои муллоҳо ва масҷидҳо воқеъ буданд. Мактабҳо аз тарафи давлат дастгирӣ карда намешуданд, онҳо асосан аз ҳисоби маблағи падару модарони муҳассилин нигоҳ дошта мешуданд. Омӯзгорон ва кормандони мактаб ҳаққи меҳнати худро аз падару модарони муҳассилин дар шакли маводи хӯрока, сарулибос ва пули хайрот мегирифтанд. Аз падару модарон «бурёпулӣ», «кумурпулӣ» ва ғайраҳо ситонида мешуд [1].

Мадрасаҳо аз қадимулайём маркази ғояҳои исломӣ буданд. Пайдоиш ва инкишофи онҳо кайҳо боз диққати бисёр муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Чун дар тамоми давлатҳои Шарқ, дар Осиёи Миёна низ мадрасаҳо нақши муҳим доштанд. Гарчанде ки онҳо ҳамчун марказҳои тарғиботи ғояҳои феодалии хизмат мекарданд, аммо қонунҳои объективии рушди табиӣ “кори худ”-ро мекарданд. Дар мадрасаҳои амалкунанда дар замони гуногун як қатор олимони барҷаста, арбобони илму фарҳанг, ба монанди Улуғбек, Қозизодаи Румӣ, Алӣ Қушчӣ ва дигарон таълим гирифтаанд [2].

Аз маълумоти В. Наливкин бармеояд, ки соли 1892 дар Туркистон 214 мадраса мавҷуд буд, ки 125-тоаш дар шаҳрҳо ва 59-тоаш дар уездҳо ҷойгир буданд [6].

Муҳлати таҳсил дар мадраса расман муайян карда нашуда буд, вале ба се бахш (курс) тақсим мешуд: поёнӣ, миёна (авсат) ва олий (аъло). Хонандагони лаёқатманд таҳсилро дар ҳар бахш пас аз 3-4 сол, ҳатто баъди 10-12 сол хатм мекарданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна, мустамликадорӣ подшоҳӣ аз ибтидои ҳукмронии худ дар минтақа сиёсати махсуси муҳочиронкуниро пеш гирифт, ки он барои мустаҳкам намудани ҳукмронии мустамликавӣ дар ин минтақа роҳандозӣ мешуд. Дар робита ба гуруснагии соли 1891 ва фирори деҳқонон ба Сибир, мустамликадорон муҳочирати деҳқононро чун аслиҳаи сиёсати аграрии худ истифода мебарданд. Бо мақсади сусти кардани муборизаи синфӣ дар деҳот, ки зимни нарасидани замин тезутунд шуда буд, ҳукумат соли 1895 аз Россияи Марказӣ деҳқонони камзамин ва безаминро ба минтақаҳои Сибир ва Осиёи Миёна кӯчонид. Охири соли 1896 дар назди Вазорати корҳои дохилӣ идораи махсуси муҳочират ташкил гардид, ки он соли 1905 ба сохтори Вазорати кишоварзӣ ва империяи давлатӣ ворид карда шуд. Дар асоси принципи мазкур муҳочиркунии деҳқонон махсусан солҳои 1904-1905 вусъат ёфт.

Дар робита ба таълими кӯдакон, ҳукумати Россия бо намояндагии генерал-губернатори қаламрави Туркистон Кауфман кӯшиш менамуд, ки ба муҳочирони рус дар муқоиса бо аҳолии маҳаллӣ имтиёзҳои бештар дода шавад. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки фарзандонашон ба маълумоти умумии ибтидоӣ пурра фаро гирифта шаванд. Гарчанде маҷмуан аз ҷиҳати миқдорӣ ба таълими ибтидоӣ фарогирии бачаҳо бад набуд (он ҳатто аз сатҳи фарогирии кӯдакон ба таҳсил дар дохили худӣ Россия ҳам баландтар буд), вале сифати кори таълиму тарбия, таъминоти моддӣ ва

таъминот бо мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ ғайриқаноатбахш буд [10]. Аз соли 1876 сар карда, маъмурияти (ҳукумати) Туркистон бо мақсади хизматрасонӣ ба аҳолии рус тибқи Оинномаи Вазорати маорифи халқи Россия ба кушодани мактабҳои шакли нав шуруъ кард. Дар ҳамаи минтақаҳо гимназияҳои мардонаю занона кушода шуданд. Гимназияи классикӣ барои кӯдакони ашрофони табақаҳои болоӣ ва миёна пешбинӣ шуда буд. Барои фарзандони зиёӣ ва буржуазияи миёна соли 1871 омӯзишгоҳҳои воқеӣ бо самти маҳдуди амалӣ барқарор карда шуданд.

Агар бевосита ҷанбаҳои педагогии таълимро баррасӣ намоем, бояд гуфт, ки яке аз аввалин китоби дарсии физика дар Россия «Физикаи озмоишии Волфӣ» ба ҳисоб меравад, ки онро М.В. Ломоносов аз забони олмонӣ ба забони русӣ тарҷума кардааст ва он соли 1746 нашр шудааст. Ин тарҷумаи китоби дарсии физики олмонӣ Волф буд. Ҳангоми тарҷума М.В. Ломоносов ба мундариҷаи ин китоб баъзе ислоҳот (иловаҳо) ворид карда, кӯшиш намуд, ки дар он баъзе ақидаҳои илмӣ худро низ инъикос намояд, чунки дар китоби дарсии Волф ҳодисаҳои ҳароратӣ аз нуктаи назари назарияи “хориҷшавии гармӣ” (теплород) баррасӣ карда мешуданд. М.В. Ломоносов бошад, ин ҳодисаро аз нуктаи назари назарияи молекулавӣ-кинетикӣ, ки худаш қор карда баромадааст, муоина намуда, исбот мекунад, ки гармӣ ба ҳаракати бетартибонаи молекулаҳо алоқаманд аст. М.В. Ломоносов ба ин китоб як қатор истилоҳоти нав, ба монанди «барометр» ва «атмосфера»-ро ворид намуд, ки ба илми ҷаҳонӣ ҳамчун мафҳумҳои илмӣ дохил шуданд [4].

Китоби дарсии аввалини физика аз ҷониби М.В. Головин (1756-1790) ва “Дастури мухтасари физика” барои истифода дар мактабҳои халқии империяи Россия таълиф карда шуданд. Дар муқаддимаи “Дастури мухтасари физика” мақсади таълими фанни физика ва як қатор тавсияҳо ва маслиҳатҳои методӣ пешниҳод гардида буданд. Пас аз китоби дарсии аввалини русии М.В. Головин китобҳои И.П. Гиляровский (1793), М.И. Сперанский (1797) ва И.А. Двогубский (1808) асари асили асосҳои физика аз ҷониби Э.Х. Ленс «Дастур оид ба физика» (1839) таълиф карда шуд, ки он дар таърихи китобҳои дарсии физикаи рус барои мактабҳои миёна марҳилаи муҳим буд ва зиёда аз 25 сол арзи ҳастӣ дошт. Дар муқаддимаи он доир ба истифодаи хулосаҳои назариявӣ, аз ҷумла, ҳангоми омӯзиши механика (статика) ва оптика тавсияҳо пешниҳод карда шуда буданд [7].

Дар инкишофи донишҳо ва таҳсилоти физикӣ К.Д. Краевич (1833-1892) саҳми назаррас гузоштааст. Китоби ӯ оид ба физика барои гимназияҳои рус 27 маротиба (нашри аввал соли 1862 ва охиринаш соли 1922) нашр шудааст [9].

Дар пешниҳоди (баёни) маводи китоб К.Д. Краевич чунин принсипро риоя кардааст: «аз чизҳои сода оғоз карда, тадриҷан ба душвортар гузаред, хонандагонро бо ашёҳои, ки ба онҳо дастрасанд, машқ диҳед».

Вай хусусиятҳои синнусоли ва психологӣ хонандагонро ба назар гирифта, аввалин шуда аз сохтори радиалии курси физика даст кашида, сохтори зинагии таълими фанни мазкурро ба роҳ мондааст.

Дар байни китобҳои дарсии физикаи нимаи дуюми асри XIX, ки дар Россия пайдо шуданд, китобҳои дарсии А.Ф. Малинин ва К.Н. Буренин «Дастури физика» (1866), Н. Любимов «Ибтидои физика»-ро (1873) низ номбар кардан мумкин аст [4, с.9].

Нашри китоби охирин дар муборизаи зидди догматизм дар таълими физика нақши муассир гузошт: дар он аввалин маротиба сохтори консентрии омӯзиши маводи таълимӣ ҷорӣ карда шуд. Инчунин, “Курси литографии лексияҳо аз механикаи элементарӣ”-и Н.Е. Жуковский, ки дар мактабҳои миёнаи Россия таълим дода мешуд, нашр гардид.

Аз нимаи дуюми солҳои 90-уми асри XIX Россия ба давраи рушди босуръати саноат ворид гардид, ки он ба фаъолгардони баъзе ҷанбаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва дур шудан аз “классизм” ба самти таҳсилоти ба истилоҳ “воқеӣ” алоқаманд буд. Дар ин солҳо байни фанҳои таълимӣ физика аҳаммияти торафт зиёд пайдо мекунад.

Дар баробари афзудани муваффақиятҳо дар ҷодаи таълими физикаи мактабӣ ва ҷамъбасти умумии таҷрибаи таҳсилот, зарурати эҷод намудани китобҳои дарсии нав ба миён омад. Аллакай, дар ибтидои асри XX китобҳои дарсии И.И. Косоногов («Китоби дарсии консентрии физика», 1908), А.В. Зингер («Ибтидои физика», 1910), Ф.Н. Индриксон («Китоби дарсии физика барои мактаби миёна», 1911-1912), А.И. Бачинский («Физика барои мактабҳои миёна», 1915-1918) нашр шуданд.

Дар ин китобҳои дарсӣ дастовардҳои афкори методии ҳамон вақт дар коркарди мушкилоти ҷойгиркунии маводи таълимӣ, инъикоси ғояҳои физикӣ ва гурӯҳбандии онҳо дар атрофи маводи физикӣ инъикос ёфтаанд.

Баъдан китоби дарсии физика, муаллиф олим-методист М. Головин (шогирди Я.Эйлер (1756-1790)) нашр шуд. Соли 1793 китоби дарсии П. Гиляровский, соли 1797 китоби М.М. Сперанский ва соли 1808 китоби И.А. Двигубский аз ҷоп баромаданд [9].

Дар методикаи таълими физика китоби олими рус Э.Х. Ленс «Дастур оид ба физика барои гимназия», ки соли 1839 нашр шуда буд, аҳаммияти калон дошт. Дар Россия дар истифода аз ин китоби дарсӣ дар гимназияҳо беш аз 20 сол физикаро омӯхтанд.

Дар Россия бо баробари китобҳои дарсӣ дастурҳои методӣ низ нашр карда мешуданд. Яке аз аввалин дастурҳои методӣ китоби “Методикаи таълим”-и Ф.Н. Шведов буд, ки соли 1894 аз ҷоп баромад. Дар он таҷрибаи таълими физика дар муассисаҳои таълимии гуногуни Россия, ки ҳамон давра андӯхта шуда буд (мазмунӣ фан ва методҳои таълими он), муфассал ҷамъбаст гардидааст. Нашри ин дастурро метавон оғози рушди методикаи таълими физика дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ намуд.

Дар таърихи инкишофи методикаи таълими физика дар Осиёи Миёна се давраи асосиро ҷудо намудан мумкин аст [9]:

1. Давраи пеш аз Инқилоби Октябр (то октябри соли 1917);

2. Давраи Шуравӣ, ки зиёда аз 70 сол давом кард (1917-1991). Дар Осиёи Марказӣ ин давра ба се зердавра тақсим мешавад:

- маҳви бесаводӣ (солҳои 1917-1931);

- ноил гардидан ба таҳсилоти 7-сола (солҳои 1931 - 1938);

- таълими пурраву босамари физика (солҳои 1938 - 1991).

3. Пайдоиши фазои педагогӣ дар Тоҷикистон:

- бозсозӣ (аз соли 1991 то охири асри XX);

- рушди таълими мустақилонаи физика дар давраи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Агар ҷанбаҳои педагогии таҳсилотро ба назар гирем, бояд гуфт, ки дар давраи пешазинқилобӣ, чи тавре ки дар боло қайд кардаем, ба ғайр аз китобҳои дарсии сершумори физика, дастурҳои методӣ низ таҳия карда шуданд. Ба сифати мисол дастури методии В.В. Лермонтов «Методикаи физика ва дар ҳолати коршоям нигоҳ доштани асбобҳо»-ро оварда мумкин аст, ки соли 1907 нашр шудааст. Дар бораи ҳодисаҳои, ки вобаста ба бухоршавии об дар табиат ба амал меоянд, дар хусуси намнокии ҳаво, пайдо шудани абр, борон, ҷола, барф, шабнам, бод ва аҳаммиати онҳо ба хоҷагии халқ маълумот дода шудааст. Ҳамин ҷо, инчунин гуфта мешавад, ки дар таркиби ҳаво ҳамеша буғҳои об мавҷуданд. Вобаста ба миқдори буғҳои оби дар таркиби атмосфера мавҷудбуда, дараҷаи намии ҳаво барои ҳарорати маълум гуногун мешавад. Дар ҳамин суҳбат дигаргуншавии обу ҳаворо муаллифон аз таҷрибаи ҳаёти инсонӣ исбот кардани мешаванд. Масалан, гуфта мешавад, ки агар бод аз тарафи ҷануби ғарбӣ ва ғарб вазад, ба мо гармӣ ва намиро меоварад (дар тобистон борон, дар зимистон барф меборад) ва ғайраҳо.

Соли 1916 китоби «Методикаи физика»-и Н.В. Кашин аз чоп баромад, ки дар он гузаронидани таҷрибаҳои намоишӣ ва ҷиҳозонидани кабинети физикаи мактабҳо (гимназияҳо ва омӯзишгоҳҳо) баррасӣ шудаанд.

Дар ин давра съездҳо ва конференсияҳои умумироссиягии омӯзгорони физика, химия ва космография (астрономияро ҳамин тавр меномиданд) барпо гардида, дар онҳо масъалаҳо ва мушкилоти таълими ин фанҳо муҳокима карда мешуданд.

Олимони варзидаи он давра Н.А. Умов, А.Г. Столетов ва дигарон ба ҳисоб мерафтанд, ки онҳо зарурати ба мазмуни курси физикаи мактабӣ ворид намудани корҳои лабораториро пешниҳод карда буданд, вале баъзе ходимони Вазорати маорифи Россия ин пешниҳодро дастгирӣ накарданд. Омӯзиш асосан хусусияти репродуктивӣ дошт. Тарзи фаъолияти омӯзгору хонандагон шифоҳӣ ва истифодаи бӯр буду халос. Методи асосии таълим азёдкунӣ ба ҳисоб мерафт.

Муқарриз: Истамов Ф.Х.- н.и.ф.м., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Арипов М.А. Некоторые сведения о состоянии народного образования в Таджикистане в 1929-1941 гг. / М.А. Арипов // Учен. зап. Сталинабад. гос. пед. ин-та им. Т.Г. Шевченко, т. XXIII, Сер. педагогики и психологии, вып. 3. — Сталинабад: 1957. — С. 205-211.
2. Комилов А.Ш. О психолого-педагогических воззрениях средневековых мусульманских ученых-естествоиспытателей / А.Ш.Комилов, С.К.Таваров, Ш.Шарипов // Вопросы психологии и педагогики. - Курган-Тюбе: 2008. - №1. - С. 50-54.
3. Комилов А.Ш. Об истории и происхождении Академии и академических наук // Наука, техника и инновационные технологии в эпоху могущества и счастья / А.Ш.Комилов // Материалы Международной научной конференции (12-14 июня 2014 года). – Ашхабад, 2014. – С. 229-232.
4. Кудрявцев Л.С. История физики / Л.С. Кудрявцев. Изд. 2-е исправл. и дополн. – М.: Просвещение. – 1982. – 448 с.
5. Льюцци М. История физики / М. Льюцци. Пер. с итал. Э.Л. Бурштейна. - М.: Мир, 1970. - 464 с.
6. Наливкин В.Л. Туземцы раньше и теперь / В.Л. Наливкин. – Ташкент: 1913. – 32 с.
7. Рожанская М.М. Механика на средневековом Востоке / М.М. Рожанская. - М.: Наука, 1976. - 324 с.
8. Усова А.В. Краткий курс истории физики: Учебное пособие / А.В. Усова. -Челябинск: Факел, 1995. - 182 с.
9. Файзиев И.Д. Развития физики и физического образования в Средней Азии периода с 1X по XX столетия. Монография / И.Д.Файзиев. - М.: Просвещение, 2003. – 261 с.
10. Хайдаров Г.Х. Из истории подготовки учительских кадров в Туркестане (1917-1924 гг.) / Г.Х. Хайдаров // Учен. зап. ЛГПИ им. С.М. Кирова, вып. V. – Ленинабад: ЛГПИ, 1957. К истории создания высшей школы в Средней Азии. Учен. зап. ЛГПИ им. С.М. Кирова, вып. VII. – Ленинабад: ЛГПИ, 1958.

11. Тошходжаева, Л.А. Основы развития физико-технического образования в Таджикистане / Л.А. Тошходжаева // Вестник Педагогического университета. – 2022. – № 6-2(101). – С. 51-56.
12. Ashrapov B.P. On the issue concerned with students' self-sufficient work organization in the educational process (based on credit tuition). // Проектирование. Опыт. Результат. 2021. № 2. P. 5-7.
13. Ashrapov B.P. On the issue concerned with principles of interethnic tolerance formation of students of higher educational establishments. // Проектирование. Опыт. Результат. 2021. № 3. P. 16-18.
14. Dodokhojaeva, P. I. Communicative competence of students of foreign languages faculties / P. I. Dodokhojaeva, B. P. Ashrapov // In Situ. – 2022. – No. 12. – P. 174-176.
15. Nizamiddinova, Z. Communicative culture formation of English language future teacher / Z. Nizamiddinova, B. P. Ashrapov // In Situ. – 2022. – No. 12. – P. 177-179.

МАНБАЪҲОИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ФИЗИКИЮ ТЕХНИКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола роҷеъ ба омӯзиши манбаъҳои рушди таҳсилоти физикию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф зимни таҳияи мақола манбаъҳои рушди таҳсилоти физикию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳлилу баррасӣ намуда, ба хулосае омадааст, ки рушду нумӯи методикаи таълими физикаро дар асоси гузариш (интиқолёбӣ) аз давлатҳои Европа ба Россия ва минбаъд ба минтақаи Осиёи Миёна, аз ҷумла ба кишвари мо мушоҳида мекунем. Зимнан, муаллиф зикр менамояд, ки сарчашмаи рушди таҳсилоти физикию техникиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, бо пайдоиш ва инкишофи муассисаҳои таҳсилоти олии дар минтақаи Осиёи Марказӣ, аз қабилӣ “Мадраса”, “Низомия”, “Хонаи хирад” ва ғайраҳо ҳисобидан мумкин аст, ки дар ин ҷойҳо асосҳои илму таълими фарогирандаи асрҳои XIX-XX коркард ва амалӣ гардонидани мешуданд. Сониян, рушди таҳсилоти физикию техникӣ дар Тоҷикистон ба инкишофи маориф дар Россия, дигаргуниҳои сиёсӣ, ки дар минтақаи Осиёи Миёна ба амал омаданд ва ба Россия ҳамроҳ шудани он дар нимаи дууми асри XIX вобастагӣ дорад. Дар Россия дар баробари китобҳои дарсӣ дастурҳои методӣ низ нашр карда мешуданд. Яке аз аввалин дастурҳои методӣ китоби “Методикаи таълим”-и Ф.Н. Шведов буд, ки соли 1894 аз ҷоп баромад. Дар он таҷрибаи таълими физика дар муассисаҳои таълимии гуногуни Россия, ки ҳамон давра андӯхта шуда буд (мазмуни фан ва методҳои таълими он) муфассал ҷамъбаст гардидааст. Нашри ин дастурро метавон оғози рушди методикаи таълими физика дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ намуд.

Калидвожаҳо: физика, техника, мадраса, мактаб, донишҳои физикӣ, гимназия, нақшаи таълим, метод, методикаи таълим, математика, астрономия, космография, механика, статика, барометр, атмосфера.

ИСТОЧНИКИ РАЗВИТИЯ ФИЗИКО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена изучению истоков развития физико-технического образования в Республике Таджикистан. В ходе подготовки статьи автор проводит анализ и рассмотрение источников, направленных на развитие физико-технического образования в Республике Таджикистан, и приходит к выводу, что развитие и тип методики обучения физике основаны на переходе (трансмиссии) из стран Европы в Россию и далее на территорию Средней Азии, включая нашу страну. Кроме того, автор статьи отмечает, что истоком развития физико-технического образования в Республике Таджикистан можно считать, прежде всего, появление и развитие высших учебных заведений на территории Средней Азии, таких как «Медресе», «Низомия», «Дом мудрости» и другие. Отмечается, что в этих местах были разработаны и внедрены основы всесторонней науки и образования, относящиеся к XIX-XX векам. Во-вторых, развитие физико-технического образования в Таджикистане зависит от развития образования в России и политических изменений, происшедших на территории Средней Азии и ее присоединения к России во второй половине XIX века. Наряду с учебниками в России издавались и учебные пособия. Одним из первых пособий является книга «Методика обучения» Ф.Н. Шведова, изданной в 1894 г. В ней подробно обобщается опыт преподавания физики в различных учебных заведениях России, накопленный за тот же период (содержание предмета и методика его преподавания). Издание соответствующего пособия можно считать началом развития методики преподавания физики в Центральной Азии, в том числе в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: физика, технология, медресе, школа, физические знания, гимназия, учебный план, метод, методы обучения, математика, астрономия, космография, механика, статика, барометр, атмосфера.

SOURCES OF PHYSICO-TECHNICAL EDUCATION DEVELOPMENT IN TAJIKISTAN REPUBLIC

The article dwells on the study beset with sources of physico-technical education development in Tajikistan Republic. In the course of preparing the article the author conducts an analysis and consideration sources aimed at physico-technical education development in Tajikistan Republic and comes to the conclusion that the development

and type of methods of teaching physics based on the transition (transmission) from European countries to Russia and further to the territory of Central Asia, including our country was observed. In addition, the author of the article mentions that the source of physico-technical education development in Tajikistan Republic can be considered, first of all, with the emergence and development of higher educational establishments in the territory of Central Asia, such as “Madrasa”, “Nizomia”, “The House of Wisdom” and others. It is noted that in these places fundamentals of comprehensive science and education referring to 19th - 20th centuries were developed and implemented. Secondly, physico-technical education development in Tajikistan depends on the development of education in Russia and political changes that took place in the territory of Central Asia and its accession to Russia in the second half of the 19th century. Alongside with textbooks, manuals were also published in Russia. One of the first manuals is the book “Method of Teaching” by F.N. Shvedov that was published in 1894. The former in question summarizes in detail the experience of teaching physics in various educational establishments of Russia, which were accumulated during the same period (the content of the subject and its methods of teaching). The publication of the relevant manual can be regarded as the beginning of physics methods of teaching development in Central Asia, including in Tajikistan Republic.

Keywords: physics, technology, madrasa, school, physical knowledge, gymnasium, educational plan, method, methods of teaching, mathematics, astronomy, cosmography, mechanics, statics, barometer, atmosphere.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тошхоҷаева Лутфӣ Акбаровна* -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров, унвонҷӯй, кафедраи педагогика. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Мавлонбеков, 1. E-mail: toshkhojaeva@mail.ru

Сведения об авторе: *Тошходжаева Лутфи Акбаровна* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, соискатель, кафедры педагогики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, Мавлонбекова, 1. E-mail: toshkhojaeva@mail.ru

Information about the author: *Toshkhojaeva Lutfi Akbarovna* - Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov, applicant, department of pedagogy. **Address:** 735700, Khujand-city, Tajikistan Republic, Mavlonbekov 1.E-mail: toshkhojaeva@mail.ru

**НАҚШИ ФАННИ ТЕХНОЛОГИЯ ДАР ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ
ХОНАНДАГОН ВА ОМОДАГИИ ОНҲО БА ФАЪОЛИЯТИ МЕҲНАТӢ**

Умаров А. Н.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров

Аз давраҳои қадим фаъолияти меҳнатӣ барои инкишофи инсон ҳамчун шахсият дар таъсири байниҳамдигарӣ бо табиат, муҳити иҷтимоӣ ва ҳуди шахс ҷараён мегирад. Ҳатто дар китобҳои таълимӣ, илмӣ ва китобҳои муқаддас оид ба фаъолияти меҳнати инсон, ки ба ташаккули шахсият ва тағйирёбии хусусии ӯ таъсир мерасонад маълумотҳо оварда шудааст. Аз ин рӯ, маҳз дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ шаклҳои нави муносибат ба вучуд омада, инсон ҳамчун шахсият ташаккул ёфта метавонад. Яъне, инсонро пеш аз ҳама, фаъолияти шахсии ӯ такмил ва ташаккул дода метавонад. Маълум аст, ки мафҳуми “фаъолият”-и инсон дар илми муосир мазмуни муайяно доро мебошад.

Аз адабиётҳои соҳа маълум аст, ки фаъолияти меҳнатӣ яке аз мавзӯҳои баҳсноки педагогика ва психология мебошад: барои ин илмҳо хусусияти басо муҳим дар он мебошад, ки он ҳамеша ба мақсад равона, бошууроно, фаъол ва аз лиҳози иҷтимоӣ шакл ёфта мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки ҳанӯз дар солҳои бистуми асри гузашта фанни таълимӣ меҳнат дар шаклҳои басо гуногун ба раванди таълимӣ муассисаҳои таълимӣ ворид гаштааст. Аммо натиҷаҳои тадқиқот нишон медиҳанд, ки меҳнат худ аз худ сифати тарбияи одами навро беҳтар карда наметавонад. Аз ин рӯ, натиҷаҳои меҳнати хонандагон, бешубҳа, муҳимманд. Низоми тарбияи меҳнати хонандагон қисми таркибии ҷудонопазири тамоми кори таълимиву тарбиявии мактаб мебошад, чунки дар ин раванд шахсияти хонандагон ташаккул меёбад. Тарбияи меҳнатӣ, ки бо меҳнати таълимӣ алоқаи зич дорад, ба фаъолон беҳтар сохтани завқи хонанда дар интиҳоби касби оянда мусоидат менамояд. Таълими ҳамарӯзаи меҳнатӣ ба малакаю маҳорати зарурӣ ва интиҳоби касби толибилмон таъсир мегузорад. Ҳама гуна фаъолияти бошууронои хонандагон аз гузориш ва дарки мақсад оғоз меёбад. Ин қонунияти маъмул аст: мақсад агар фаъолияти меҳнатӣ ҳар қадар аҳамияти бештари ҷамъиятӣ дошта бошад, ҳамон андоза хонандагон ба кор бо дарку эҳсоси масъулият муносибат мекунанд ва боғайрат меҳнат мекунанд. Ин намуди фаъолият ба ташаккули шахсияти хонандагон таъсири мусбӣ мерасонад. Аз ин рӯ, моҳияти ҷамъиятии ҳама гуна намуди меҳнати истехсолӣ ва кори ҷамъиятии ғоиданокро ошкор сохтан зарур аст.

Дар [1, с. 119] қайд карда шудааст, ки ташкили фаъолияти таълимӣ-маърифатии хонандагон дар раванди таълим бо мақсади тарбияи шахсият ва аз рӯи раванд ба ҳар як хонанда имконияти мустақилона меҳнат намудан, соҳиб шудан ба усулҳои фаъоли ақлӣ ва сифатҳои инкишофёбандаи ташаккули шахсиятро инкишоф медиҳад.

“Ҳанӯз дар солҳои бачагӣ тарбиятгирандагони мо медонанд, ки кори онҳо на бозӣ, балки кори ниҳоят ҷиддии зарурии ҷамъиятӣ мебошад. Тобистон хонандагони мактаб барои ғӯсолаҳо хошоки дорои витамин ҷамъ меоваранд. Онҳо дарк мекунанд, ки агар ин корро иҷро накунанд, ҳеҷ кас ба ҷойи онҳо ин корро намекунад. Ё ин ки, боғбони хоҷагӣ аз мактаббачагони хурдсол гурӯҳи кории начандон калон ташкил мекунад, ки боғ бунёд карда, дар он ҷо ниҳолҳои дарахтони мевадор шинонида

шавад. Ё ба яке аз гуруҳҳои бачагона супориш дода мешавад, ки ягон миқдор беҳтарин тухмиҳои гандум ва ҷавро ҷамъ оваранд. Бачагон медонанд, ки аз ин кори онҳо соли оянда дар қитъаҳои киштзор кадом миқдор ҳосил гирифта мумкин аст, вобастагӣ дорад” [12, с.103].

Ақидаҳои В.А. Сухомлинскийро дар ин хусус такмил дода, М.Н. Скаткин чунин меҳисобад, ки “ғамхориҳо дар ҳаққи мактаббачагон ба андозаи рушди худфаъолияти дар онҳо суғурта карда, педагог бояд ба дастии онҳо ҷустуҷӯии мақсадҳо ва вазифаҳои фаъолияти меҳнатии ҷамъиятии ғоиданокро диҳад, ҳамзамон дар онҳо муносибати хоҷагидорӣ, мавқеи фаъолияти шахрвандиро парварида, ташаббусро ҳамҷониба қадр ва дастгирӣ намояд” [10, с.82]. Дар натиҷа, дар шароитҳои мувофиқ ва мақсаднокӣ муайян меҳнати хонандагон дар ташаккули шахсияти онҳо омили ҳалкунанда мегардад. Аз ин ҷиҳат муҳимтарин шартҳои психологӣ-педагогии таъсири ривожёбанда ва тарбиядиҳандаи меҳнатӣ ин фаъолнокии хонандагон мебошад. Барои пешрафт ва ривоҷи он педагогҳои варзида бояд масъалаи омӯхтани проблемаҳои техника, технология ва ташкили меҳнатро дар равандҳои истеҳсолии воқеии мушаххас ба миён гузоранд. Дар натиҷа хонандагон бо ин роҳ усулҳои таҳлили ҳолатҳои меҳнатӣ, тавсияҳои муаммоҳои техникӣ, пешниҳоди навоарию ихтироот ва асосноккунии қарорҳои таълимӣ-истеҳсолиро меомӯзанд.

Барои фаъолнокии хонандагон фаъолияти тадқиқотӣ, ки дар ҷараёни фанни технология (таълими меҳнат) меҳнати истеҳсолӣ ва ҷамъиятии ғоиданок ташкил меёбад, ба андозаи муайян мусоидат менамояд. Аз ин лиҳоз, ба шартҳои табиладдиҳандаи фаъолияти меҳнатӣ ва пешбари хонандагон муносибатҳои тарбиявӣ ва дидактикӣро дохил кардан мумкин аст, ки дар ҷараёни тарбияи меҳнатӣ ва меҳнати истеҳсолии ғоиданокӣ ҷамъиятӣ арзи вучуд намоянд. Натиҷаи меҳнат, арзишҳои иҷтимоии он, аҳаммияти субъективонаи меҳнат, ҷидду ҷаҳд ва ғайрат барои меҳнати ғоиданок, кӯшишҳои ахлоқӣ, эстетикӣ ва ақлониро ба вучуд меоранд. Аз ин рӯ, донишдони мазмуну мундариҷаи меҳнат, асоси илмӣ он, паҳлуҳои эҷодӣ, ки ба таълим ва фаъолияти меҳнатӣ таъсир мерасонанд зарур мебошад.

Маълум аст, ки яке аз натиҷаҳои табиладдиҳандаи фаъолияти меҳнатии хонандагон ба фаъолияти асосӣ аз омодагии равонӣ ба меҳнат алоқаманд мебошад. Яъне, шароити меҳнати ҷамъиятӣ нисбат ба коргарон талаботҳои зиёдро талаб мекунад. Меҳнат на танҳо фаъолияти субъектӣ-амалӣ, балки алоқаи субъектӣ меҳнат бо одамони дигарро ҳам дар бар мегирад. Дар иттиҳодияҳои гуногуни меҳнатии хонандагон (бригадаҳои хонандагон, лагерҳои меҳнатию истироҳат ва ғайра) фаъолияти меҳнатӣ характери коллективӣ дорад ва иҷрои он ҳатман бо истеҳсолот алоқаманд аст. Дар ин раванд хонанда бо хонандагони дигар ҳамкорӣ карда, ба талаботи мутахассис, сардори бригада ва дигар дастаҳои ваколатдор итоат карда, барои натиҷаи на танҳо кори худ, балки дигарон низ масъул шуданаш лозим мебошад. Ҳангоме ки бо айби касе раванди истеҳсолот суғурта шавад ё қатъ гардад, барои ислоҳи он сарҷамъона бояд кӯшиш намоянд. Яъне, хонанда дар раванди истеҳсолот бояд бо дигарон кор ва муошират карда тавонад.

Баъзе аз муаллифон чунин меҳисобанд, ки “... омодагӣ ба меҳнат, аввалан, дар ҷараёни таълим ва тарбияи меҳнатӣ, иштироки хонандагон дар меҳнати истеҳсолӣ,

меҳнати ғоиданоки ҷамъиятӣ ташаккул ёфта, вазъи устувори психологӣ бо мавҷудияти талабот ба меҳнат муайян карда мешавад.

Гуруҳи дигар бар он ақидаанд, ки сифатҳои шахсият дар натиҷаи шартӣ муносибати мусбат ба ғайолияти меҳнатӣ, имкони ғайолнокии он, татбиқи эҷодӣ, ҳамчунин муҳимияти ин имконият, вақте ки зарурати ҷамъиятӣ ва шахсӣ тавсиф мегардад.

Гуруҳи сеюм инкишофи шахсияти хонандагонро ба унсурҳои марбут ба шахсият ва амалиёти онро дарбаргиранда эътироф намудаанд.

Аз ин рӯ ба унсурҳои аввал инҳо мувофиқат мекунанд: силсилаи муносибатҳо, манфиатҳо, мақсадҳо, одат ва дастур ба меҳнат, сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳимми шахсият, хусусиятҳои ҳиссӣ ва иродавии он. Ба унсурҳои амалиётӣ низоми донишҳои азхуднамуда, маҳорати умумимеҳнатӣ ва умумикасбӣ, хусусиятҳои ғайолияти ақлонӣ” [7, с.8-9].

Маълум аст, ки аҳаммияти меҳнат дар инкишоф ва ташаккулёбии ҷамъият ва шахсият муҳим арзёбӣ шудааст. Яъне, бо меҳнат пешрафти илм, техника ва технология, моҳияти одам ва ҳастӣ, қуллаҳои баланди илмӣ ташаккул ва дигаргуншавиҳои ҳислатҳои онҳо алоқамандии зич дорад.

Аз адабиёти соҳа маълум аст, ки аксарияти ҷанбаҳои ташаккули шахсият дар ғайолияти меҳнатӣ баррасӣ мегарданд. Чунончи Э.А. Фарапонова қайд менамояд, махсусияти талаботҳои инсонӣ бо табиати иҷтимоии ғайолият, пеш аз ҳама, бо хусусияти ҷамъиятии меҳнати инсон муайян карда мешавад. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки яке аз талаботи инсоният ин натиҷа ва заминаи ғайолияти меҳнатӣ мебошад. Яъне, талабот ба меҳнат чун категорияи иҷтимоӣ дар рафти инкишофи ҷамъият ба ченаки такомули қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии он барои мавҷудият ва инкишофи ҷамъият ва шахсият талаботи ташаккулёфта дар иҷрои меҳнати ғоиданоки ҷамъиятӣ мебошад [15, с.13].

Дар Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба тарбияи меҳнатӣ ва касбинтиҳобкунӣ чунин оварда шудааст: “Тарбияи меҳнатӣ ва интиҳобӣ касб имконият фароҳам меоварад, ки шахрванд корро дӯст дорад, ошноӣ ва мушоҳида ба намудҳои зиёди машғулиятҳо водор месозад, ки аз байни онҳо беҳтаринашро барои худ интиҳоб намуда, ғайолияти меҳнатиашро инкишоф диҳад” [4, с.15].

Яке аз олимони намоёни рус дар соҳаи илми педагогика А.А. Смирнов масъалаҳои омодагии хонандагонро ба меҳнат таҳқиқ намуда, унсурҳои зерини талаботҳои бошууронаро дар он нишон додааст: якум тасавури равшани моҳияти ҷамъиятии меҳнат, зарурати он дар ҳаёти ҷамъият ва ҳар як инсон дар алоҳидагӣ; дуум эътиқоди хеле хуб меҳнат кардан, бо ҳосилнокии баланд меҳнат намудан; сеюм хоҳиш ва одат ба меҳнат намудан; чорум дӯст доштани меҳнат; панҷум самти меҳнати равшан ифода ёфтани шахсият дар робитаи устувори он бо рафтори худ дар меҳнат; шашум маҳорату малакаҳои зарурии меҳнатӣ; ҳафтум эътиром ба ҳама гуна меҳнати ғоиданоки ҷамъиятӣ, аз ҷумла баъзе ихтисосҳои талаботи кам дошта; ҳаштум ташаккулёбии манфиатҳои меҳнатӣ, майлу рағбат ва муносибати интиҳобӣ ба намудҳои гуногуни ғайолияти меҳнатӣ мебошад. Мундариҷаи қисмҳои дар боло зикр ёфта ба таносуби хусусиятҳои инфиродии шахсият вобастагӣ доранд, гузашта аз ин, омодагии бошуурона ва ихтиёрӣ ҳангоми зарурат ба иҷрои ҳама гуна қору

фаъолияти бошурокаи инсоният алоқаманд мебошад. Ақидаҳои Смирновро идома дода қайд кардан мумкин аст, ки талабот ба меҳнат чун яке аз муҳимтарин категорияҳои шахсият ба андозаи матлуб бояд ташаккулёфта ва тарбиятгирифта бошад. Аз ин рӯ, ҳуди тарбияи талабот ба меҳнат бояд, чӣ хеле, ки Э.А. Фарапонова қайд менамояд, дар робита бо мақсадҳои усулҳои ҷамъиятии иҷроӣ амалхӯе, ки ба олооти меҳнат дар ҷараёни фаъолияти меҳнатии аҳаммияти ҷамъиятӣ дошта мавриди назар қарор дода шуданаш лозим аст [11, с.14].

Олимон Зуев, К.А. ва Моисеев Н.Н. қайд менамоянд, ки ҷанбаҳои гуногуни инкишофи шахсиятро дар шароити ҷамъияти иттилоотӣ баррасӣ намудан мумкин аст. Фаъолияти меҳнатӣ бо таҷҳизотҳои муосир, бо ёрии воситаҳои техникаи компютерӣ, яъне мошинаи электронии ҳисоббарор, истифодаи технологияи информатсионӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ дар раванди таълим ва илм имкониятҳои инкишофи шахсиятро таъмин менамояд [2 с.57, 6 с 224].

Шиносоии инсоният бо меҳнат, ворид намудани он ба фаъолияти меҳнатӣ, тарбияи талабот ба меҳнат бидуни талқини сифатҳои шахсият, ки барои фаъолияти муваффақонаи меҳнатӣ заруранд, самари хуб надоданаш мумкин аст. Яке аз сифатҳои мусбати одам ин сифати меҳнатдӯстӣ, интизомнокӣ, паҳлуҳои иродавии шахсият, муносибати эҷодӣ ва фаъолони ба меҳнат ба ҳисоб меравад. Сифатҳои ишораёфтаи интегралӣ шахсият дар фаъолияти мақсадноки меҳнатӣ, ки бо назардошти хусусиятҳои синнусолии бачагон ва наврасон дар шаклҳои гуногун ташкил меёбанд, муваффақона метавонанд ташаккул ёбанд. Э.А. Фарапонова дар китоби худ ба сифатҳои тамоюли ҷамъиятӣ, дастаҷамъонаи шахсият-омили ташкилдихандаи низоми меҳнатдӯстӣ, ки дар он талаботи шаклгирандаи инсон ба меҳнат инъикос меёбад, масъулият, мустақилият ки чун мустақилияти самаранок фаҳмида шуда, заминаи худташкилдихӣ, худтанзимшавӣ, худтакмилдихӣ, ташаббускорӣ ва муносибати эҷодӣ ба меҳнат аҳммияти беандоза медиҳад. Муаллиф ин сифатҳоро монанди самти шахсият ва моҳияти ҷамъиятиву дастаҷамъонаи он ишора менамояд.

К.К. Платонов самти меҳнатро ба таври умумӣ ҳамчун зерсохтори шахсият тавсиф намуда, таъкид мекунад, ки “самт”-и шахсият як қатор сифатҳо; сатҳӣ, фароҳӣ, сермахсулӣ, устуворӣ, таъсирбахшӣ ва як қатор шаклҳо; шавқу рағбат, хоҳиш, манфиатҳо, лаёқат, идеалҳо, ҷаҳонбинӣ ва эътимодно фаро мегирад [15, с.14]. Вале ин муаллиф тавсифи самти меҳнатии шахсиятро, ки чун дигар сифатҳои шахсият дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ шакл меёбад, пурра қайд намекунад. Самти меҳнат ҳамон замонаст, ки муваффақияти фаъолияти шахсият дар намуди мушаххаси меҳнат ба он така менамояд.

Тавре ки муҳаққиқон қайд менамоянд, масъалаи фаъолияти меҳнатӣ то ҳол ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст ва бинобар ин сохтани қолабҳои он, ҷудо кардани низоми параметрҳо, ки самти меҳнатиро тавсиф менамоянд ва тақсими робитаи ин бузургҳо вазифаи басо муҳим мебошанд. Таҷрибаи моҳияти самти меҳнатӣ ва ҷудо кардани бузургҳои он аз тарафи Ю.А. Кореляков ҷараён гирифт. Самти меҳнатиро ӯ чун “... самте, ки дар он низоми мақсадҳои афзалиятдошта бо фаъолияти меҳнатӣ алоқамандии зич дорад, қайд менамояд. Маҳз чунин низом устувории олии шахсиятро дар муносибати он ба меҳнат таъмин менамояд” [3, с.108]. Маълум аст, ки танҳо як низоми мақсадҳои афзалиятдошта, аз ҷиҳати ташкилёрфта самти меҳнатиро

пурра таъмин карда наметавонад, яъне самти меҳнатӣ бо таъсири якчанд омилҳо инкишоф меёбад ва ташаккули шахсиятро таъмин менамояд.

Ю.А. Кореляков хусусиятҳои самти меҳнатиро таҳлил намуда, ҷаҳор аломатҳои асосиро чунин шарҳ медиҳад: “Самти яқум бо мақсадҳои пайвастагӣ дорад, ки хонандагонро ба дигаргунсозии мақсадноку фаъол ва ба инсон хосси табиат шинос менамояд. Инчунин, дар ин самт олотҳои меҳнат ва ба маҳсули меҳнат табдил додани онҳо, яъне ба ашӯҳои ба одамон зарурӣ шинос менамояд, инро самти иҷтимоии меҳнатӣ номидан мумкин аст. Самти дуҷум бошад, бо мақсадҳои алоқаманд аст, ки хонандагонро ба меҳнат кардан омода менамояд. Ин самт меҳнатро ба манфиати умумӣ равона месозад, инро вобастагии ҷамъиятии самти меҳнатӣ номидан мумкин аст. Самти сеҷум ба мақсадҳои водоркунандаи хонандагон ба азхудкунии самаранок, аз ҷумла ба истифодаи фаъолона, пурсамар ва эҷодии олоти меҳнат ва дигар воситаҳои истеҳсолот алоқаманд мебошад. Ин самт ҳамчунин ба инкишоф ва дигаргунсозии ҳуди хонанда чун иштирокчии раванди меҳнат алоқаманд мебошад, ки ин нишондиҳандаро чун самаранокӣ ишора намудан мумкин мебошад. Самти чорум бошад, бо мақсадҳои иртибот дорад, ки хонандагонро ба ворид гаштан ба ҷомаҳои меҳнатӣ, мутобиқати ғаврий ба онҳо, ба омӯхтани усулҳо ва воситаҳои таъсири ҳамдигарии мақсадноки бевосита ва бавосита бо дигар иштирокчиёни ҷараёни меҳнатӣ, зиёда аз ин, ба тобеъ гардонидани манфиатҳои худ ба кори умумӣ водор менамоянд. Ҷиҳати чорумро коммуникативият номида мумкин аст” [12, с.109-110]. Инчунин, муаллиф боз се аломатро ба самти меҳнатӣ ворид месозад, ки онҳо устуворӣ, муассирӣ ва фароҳӣ ба ҳисоб мераванд.

Дида мешавад, ки асосан қолаби коркардшудаи низоми самти меҳнатӣ ба ҳадафҳо таъяс менамояд. Ин қолаби низомҳои, ки ба ҷиҳатҳои танҳо мақсадҳо таъяс менамоянд, коркарди минбаъда ва мукамалро талаб менамояд. Яъне, низоми муайянро, дар маҷмуъ, дар доираи нисбатан васеъ танҳо бо нишондиҳандаи мақсадҳо маҳдуд нашуда, мавриди таҳлил қарор додан лозим мебошад. Таҷрибаи муосир дар ин самт нишон медиҳад, ки дар ташаккули самти меҳнатӣ ба ҷуз мақсадҳо, манфиатҳо, майлу рағбат, муносибати хонандагон ба меҳнат, инчунин омодагии меҳнат нақши калонро мебозад.

Тарбия низ дар самти меҳнати фаъол нақши муҳимро бозида, ба моҳияти ҷамъиятии меҳнати хонандагон ва натиҷаи иқтисодии он таъсир мерасонад.

Яке аз ҳадафҳои асосии фанни технология (таълими меҳнат) омода намудани хонандагон ба ҳаёти мустақилонаи меҳнатӣ мебошад. Таълими фанни технология (таълими меҳнат) дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳамчун таълим ва меҳнат баррасӣ мешавад, ки фаъолияти хонандагонро дар асоси илм, тарзи коркарди маводҳои гуногун дигаргун сохта ташаккули шахсияти онҳоро таъмин менамояд.

Аз ин рӯ хулоса баровардан мумкин аст, ки тарбияи меҳнатӣ ва интиҳоби касб имконият фароҳам меорад, ки хонандагон фаъолияти меҳнатиро дӯстдоранд ва аз байни онҳо барои худ беҳтаринашро интиҳоб намоянд. Шиносӣ бо касбҳои гуногун, мушоҳида ба намудҳои зиёди шуғл водор месозад, ки онҳо интиҳоби оқилонаи касб намоянд. Яке аз мақсадҳои асосии тарбияи меҳнатӣ ва интиҳоби касб ин дӯстдоштани фаъолияти меҳнатӣ, инчунин интиҳоби бошууронаи касб мебошад.

Имрӯзҳо шиносоии пурсамари хонандагонгон ба меҳнат, ташаккули сифатҳои арзишманди ахлоқии шахсият дар ҷараёни таълими фанни технология ва тарбияи

самти меҳнатӣ бо зиёдшавии соати таълими меҳнат алоқаманд мебошад. Мувофиқи қонунгузорӣ, дар асоси шартнома, робитаи мактаб бо истеҳсолот, барои ташкили омодагии меҳнатии хонандагон ва касбинтихобкунии онҳо дар раванди таълими фанни технология мақсаднок мебошад.

Муқарриз: Файзиев И.Д.- д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Азизов А.А. Воспитание студентов в процессе обучения технологии (трудовое обучение) / А.А.Азизов, Н.Н. Умаров //Вестник ТНУ, 2022. - №6. - С. 119–127.
2. Зуев К.А. Постиндустриальное общество и постмодернизм: единство и противоположность / К.А. Зуев // Вестник Донецкого национального университета (Вестник Дон. НУ). – Серия В. Гуманитарные науки. – 2019. - №3. – С.57-67.
3. Кореляков Ю.А. Воспитание трудовой направленности у сельских школьников // Психологические основы трудового воспитания школьников / Ю.А. Кореляков. -М., 1988. - 31с.
4. Национальная концепция воспитания в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2006. -22 с.
5. Маркс К. Экономические рукописи 1957 – 1859 годов и К. Маркс., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. Т.46. – ч.2. – 222 с.
6. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития / Н.Н. Моисеев. - М.: Наука. - 1987. - 304 с.
7. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. – М.: Юрид.лит., 1987. – 333 с.
8. Платонов К.К. Структура и развитие личности/ К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
9. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М., 1982. –70 с.
10. Скаткин М.Н. Школа и всестороннее развитие людей / М.Н.Скаткин. -М.:Просвещение,1980.-144 с.
11. Смирнов А.А. О психологической подготовке к труду /А.А.Сминов//Вопросы психологии. -М.,1964. -№1.
12. Сухомлинский В.А. О воспитании /В.А.Сухомлинский. -М.: Политиздат, 1979. – 270 с.
13. Умаров А.Н. Роль урока технологии (трудового обучения) в развитии личности учащихся / А.Н. Умаров // Вестник ТНУ, 2023. - №5. - С. 266–273.
14. Умаров А.Н. Роль воспитания в формировании и развитии личности учащихся / А.Н.Умаров // Учёные записки, серия гуманитарно-общественных наук, 2022. – №1(70). – С. 134–141.
15. Фарапонова Э.А. Психологические основы трудового воспитания школьников / Э. А. Фарапонова, Т.И. Данюшевская, Т. И. Жукова [и др.]. Под ред. Э. А. Фарапоновой; НИИ общ. и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1988. – 163 с.

НАҚШИ ФАНИИ ТЕХНОЛОГИЯ ДАР ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ ХОНАНДАГОН ВА ОМОДАГИИ ОНҲО БА ФАЪОЛИЯТИ МЕҲНАТӢ

Дар мақола оид ба масъалаи ташаккули шахсияти хонандагон дар раванди дарси таълими меҳнат маълумотҳо оварда шудаанд. Қайд карда шудааст, ки дар раванди таълим ва фаъолияти меҳнатӣ шаклҳои нави муносибатҳои байни хонандагон ба миён меоянд ва ба ҷараёни шаклгирӣ ва ташаккули шахсияти онҳо таъсири мусбӣ мегузорад. Дар асоси назарияҳои пешниҳоднамудаи педагогони машҳури рус ва тоҷик чунин андеша ибраз дошта мешавад, ки фаъолияти меҳнатӣ ба тавсеаи меҳнатдӯстӣ, интизомнокӣ, иродаи мустақкам, созандагӣю ободкорӣ, муносибати эҷодӣ ва дастҷамъона фаъолият намудани хонандагон таъсири мусбат мерасонад. Аз ин лиҳоз, дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ шаклҳои нави муносибат ба вучуд омада, хонандагон ҳамчун шахсият, ташаккул ёфта метавонанд. Қайд карда шудааст, ки инсониятро ҳамчун шахсият пеш аз ҳама, фаъолияти меҳнатӣ ва шахсии ӯ такмил ва ташаккул дода метавонад. Хулоса карда мешавад, ки фаъолияти меҳнатии хонандагон на танҳо дар дарси таълими меҳнат, балки дар раванди интихоби касб низ ба роҳ монда мешавад.

Калидвожаҳо: ташаккули шахсияти хонандагон, фаъолияти меҳнатӣ, тарбияи меҳнатӣ, равоншиносӣ, таълими меҳнат, касбинтихобкунии.

РОЛЬ ПРЕДМЕТА ТЕХНОЛОГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье представлена информация по проблеме формирования личности учащихся в процессе трудового обучения. Отмечается, что в процессе обучения и работы появляются новые формы взаимоотношений между учащимися, которые положительно влияют на процесс формирования и становления их личности. На основе теорий, изложенных известными российскими и таджикскими педагогами, изучается процесс формирования личности учащихся и высказывается следующее мнение: трудовая деятельность хорошо влияет на расширение трудолюбия, дисциплинированности, силы воли,

творчества и развития, творческое отношение и коллективную активность учащихся. С этой точки зрения, в процессе трудовой деятельности формируются новые формы взаимоотношений, и учащиеся могут формироваться как личности. Отмечается, что человечество как личность может совершенствоваться и формироваться прежде всего своим трудом и личной деятельностью. Делается вывод о том, что трудовая деятельность учащихся осуществляется не только на уроке трудового обучения, но и в процессе изучения темы выбора профессии.

Ключевые слова: формирование личности учащихся, трудовая деятельность, трудовое воспитание, психология, трудовое образование, выбор профессии.

THE ROLE OF THE SUBJECT OF TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF STUDENTS' PERSONALITY IN THE PROCESS OF LABOR TRAINING

The article presents information concerned with the problem of pupils' formation as individuals in the process of labour tuition. It is underscored that process engenders new forms of mutual relation between pupils which exercise a positive influence over the evolution as people. Designing on the premise of the theories expounded by Russian and Tajik scientists- pedagogues the author studies the process of pupils' formation as individuals and speaks out the posit of his own: Cavour activity affects well an intensification of industriousness, discipline, strength of will, creation and development; hereby, there rise creative potential and collective activity of schoolchildren. Under this angle there spring up new forms of mutual relations, a pupil taught is transformed into a concrete individual. The author notes that a human being should be improved and developed, first of all, through labour and personal activity. The conclusion is made that pupils labour activity is carried out not only at the lessons of labour tuition, but in the process of thematic classes on an approach to profession choice either.

Key words: formation of pupils as individuals, laboring activity, labour upbringing, psychology, labour education, choice of profession

Маълумот оид ба муаллиф: *Умаров Абдуқаҳҳор Насимҷонович* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, докторнати Ph.D. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1 E--mail: umarov_270796mail.ru, Телефон: (+992) 92-997-55-65.

Сведение об авторе: *Умаров Абдукаххор Насимджонович* - Худжанский государственный университет имени академика Б. Гафурова, докторант Ph.D. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова, 1 E--mail: umarov_270796mail.ru, Телефон: (+992) 92-997-55-65.

Information about the author: *Umarov Abduqahor Nasimjonovich* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, doctoral student Ph.D. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekova passage, 1 E-mail: umarov_270796mail.ru, Phone: (+992) 92-997-55-65.

МАҚОМИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАШАККУЛИ ИДЕАЛИ НАҚШИ ОМУЌЗГОР ВА ВОЛИДАЙН

Шарипов Ш.Б

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров

Таърихи бостони гувоҳ аст, ки давлатҳои гузашта имрӯза хизматҳои содиқона ва тақдирсози фарзандони қаҳрамони худро дар мадди назар гирифта, ҳанӯз дар айёми дар қайди ҳаёт буданашон бо мақсади ҳифзи таърих, арзишҳои миллӣ, рушди бонизоми ҷомеа ва давлат, муаррифии симо ва шахсияти онҳо ҳамчун қаҳрамон, пешво ва падари миллат ва давлатҳо эътироф кардаанд. Соҳаҳои мухталифи илм низ ҷанбаҳои гуногун хизматҳои воқеии инҳоро қадршиносӣ карда, таъсири нек ва қавии чунин симоҳоро дар масири таърих барои рушд, ваҳдат ва пешрафти миллату ҷомеаҳо ёдрас шуда, шинохт ва эътирофи онҳоро ба ҳайси “Пешвои миллат”, “Бунёдгузори давлат” ва монанди инҳо ба фазои илмҳои сиёсатшиносӣ ва ҷомеашиносӣ ворид кардаанд. Чунончи, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико онҳоро ба ҳайси “Падарон- асосгузори давлати Амрико” (Ҷорҷ Вашингтон, Ҷон Адамс, Томас Ҷефферсон, Ҷеймс Медисон, Александр Гамильтон), дар Туркия “Падари миллати турк” (Отатурк), дар Ҳиндустон “Падари миллати ҳинду” (Маҳатма Ганди) ва “Бунёдгузори давлати Ҳиндустон” (Ҷавохирлал Неру), дар Покистон (Муҳаммад Алӣ Ҷинох), дар Сингапур “Асосгузор давлати Сингапур” (Ли Куан Ю), дар Қазоқистон “Пешвои миллат” (Нурсултон Назарбоев) шинохтаанд.

С. Ятимов чунин қайд менамояд: “Халқе, ки қаҳрамон надорад, очизу нотавон аст”. Ин анъанаҳо аз ҷониби фарзандони содиқи миллати тоҷик дар тури таърихи дароз, новобаста аз вазъиятҳои таҳдидомезу хатарнок идома ёфтанд. Новобаста аз хоҳиши душманони миллати тоҷик, ин ғояҳои зиндагисоз ва руҳпарварӯ тараққиҳох эҳтиёткора ҳифз шуда, аз насл ба насл гузаштанд ва то замони мо омада расиданд. Мутафаккирони бузурги номбаргардида намояндагони зиёиёни даврони худ буданд. Маҳз ба шарофати онҳо забони тоҷикӣ, суннатҳои миллӣ ва муҳимтар аз ҳама - руҳияи ва арзишҳои маънавии миллат ҳифз шуданд. Дар ҷодаи расидани халқи тоҷик ба истиқлолияти давлатӣ ин намояндагони миллати мо нақши бесобиқа доранд [12, с.33].

Қобили қайд аст, ки Сарвари давлати тоҷикон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавонист миллати тоҷикро сарчамъ ва давлатро аз парокандагӣ наҷот доиканд. Бинобар ин, ӯ маҳбуби ҳамагон шуд, мардум ӯро фарзанди фарзонаи миллат, Президенти мардумӣ, ятимпарвар ва билохира Пешвои миллат хонданд.

Дар Паёми (2011) Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид гардидаст, ки “масъалаҳои маърифати оиладорӣ, баланд бардоштани масъулияти падару модарон дар таълиму тарбияи фарзанд, омода кардани фарзандон ба ҳаёти мустақилона ва пойдорӣ оила аз ҷумлаи зарурати қабул кардани Қонун “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” мебошанд [4,с.354]. Ҳамзамон, Пешвои миллат оид ба соҳаи варзиш чунин иброз намудаанд: “Варзиш дар ҳаёти инсон, махсусан барои насли ҷавон ҳамчун мактаби муҳимми ҷаҳонфаҳмӣ ва тарғиби арзишҳои олии инсонӣ, аз қобили дӯстиву бародарӣ, сулҳу озодаӣ, эҳтиром ба

миллатҳои гуногун ва ҳамкориҳои судманд байни кишварҳо хизмат мекунад”[4,с.361].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ҳамаи самтҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш эътибори ҷиддӣ дода истодаанд. Дар “Барномаи маҷмуии рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2021” ки 27 майи соли 2017 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидааст, чунин омадааст: “Барнома дурнамо, самтҳои асосии фаъолият, афзалияту вазифаҳо ва тартиби амалисозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро муайян ва ҷанбаҳои асосии тарбияи ҷисмонии аҳолиро дар бар гирифта, инчунин ҷиҳати ҳалли масъалаҳои омодагии захираҳои варзишӣ ва омода намудани варзишгарон барои иштирок дар сатҳи байналмилалӣ мусоидат менамояд”.

Қобили қайд аст, ки дар ҷумҳурӣ аз соли 2006 ҳар сол Рӯзи дави миллӣ ва аз соли 2010 дар Рӯзи пойтахт ниммарафони байналмилалӣ доир мешавад, ки ин ҳамчун чорабинии калон дар қаламрави кишвар сокинони зиёдро фаро мегирад. Дар раванди таълиму тарбия ба ҳайси идеали тарбия хизматҳои ҳаррӯзаи Пешвои миллатро интиҳоб бояд кард. Таълим ва тарбияи насли наврас масъалаи умдтарин дар назди кулли кишварҳои соҳибтамаддун ба ҳисоб меравад. Пешвои миллат таъкид менамояд, ки дар тарбияи насли ҷавон на фақат омӯзгор, балки падару модар ва ҳама аҳли ҷомеа масъуланд: “Ҳадафҳои Консепсияи миллии тарбия дар миёни тамоми қишрҳои ҷомеа тарғиб гардида, тавассути се ниҳоди асосӣ – ҷомеа, мактаб ва оила ҳифзи арзишҳои миллӣ ва фарҳангиро таъмин менамоянд”.

Бунёди ҷомеаи солим, пеш аз ҳама, ба оилаи солим вобаста аст. Бо пешниҳоди Президенти Тоҷикистон соли 2015 дар ҷумҳурӣ “Соли оила” эълон шуда буд.

С. Ятимов таъкид менамояд, ки зимни тарбияи инсон нақши оила, мактаб ва ҷомеа калидӣ буда, танҳо дар ҳамбастагиҳо метавон мушкilotро сарбаландона рафъ кард, ки асоси ҷомеаи солим оилаи солим мебошад. Минъбад ҷаҳонбинии инсон дар шароити мактаб, ҷомеа ва меҳнати созанда инкишоф меёбад [13,с.3].

С. Ятимов ба нигоштаҳои И. Кант мавриди идеяи сохтани инсон рӯ оварда, мефармоянд: “Ҷойи шубҳа нест, вақте чунин мақсадгузори ҳаст, субъекти масъул эътиқоманд аст, ки объекти таъсир (инсон) айни замон комил нест. Ниёз ба барномарезӣ, тавачҷуҳ ва парасторӣ дорад. Ба таври дигар, аз ибтидо то интиҳо – бадастории мақсад заҳмати зиёдро тақозо менамояд” [11,с.3].

Ҷалолуддини Балхӣ тарбияи шахси боодобу меҳмондӯст, инсонпарвар, оқилу доноро ба миён гузашта, аз тарбиятгар ва мактаб талаб намудааст, ки тарбияи чунин шахсро аз ҷавониаш оғоз намояд. Тарбия дар ин давра қодир аст, ки сифатҳои бади дар ниҳоди ӯ пайдо шударо бартараф намояд. Дар пири тарбия дигар асаре надорад, зеро дар пири кирдорҳои ношоам ба рафтору одати ҳаррӯза тадбил ёфта, ислоҳ қаданашон душвор мешавад [5, с.60].

Муштзан Мавзуна Ҷориева муҳити оиларо сабаби дастовардҳои худ медонад. “Падарам худ ба варзиш машғул буданд. Ҳамеша орзу мекарданд, ки фарзандашон варзишгар бошанд. Ман, ки фарзанди аввал дар оила будам, падар маро “писарам” гуфта хитоб мекарду ҳамеша ваъдаи ба толори варзишӣ бурданро менамуданд. Вақте 6-сола шудам, падар маро ҳамроҳи худ ба толори варзишӣ бурд. Ба хоҳири падар ба варзиш машғул шудам ва барои номи падарро зинда гардонидан то ҳол кӯшиш карда

истодаам. Аз интихоби кардаи падарам розиям. Ў интихоби дуруст кардааст, ки маро аз байни фарзандон бо дили пур ба ин пеша раҳнамо намудааст. Ман то охирин нафас кӯшиш мекунам, ки сазовори боварии падарам бошам” [9, с.108].

Соҳиби чор маротиба Ҷоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Анастасия Турсунова мегӯянд, ки падарам варзишгар ва қаҳрамони Тоҷикистон аз намуди гӯштини озод мебошанд, ки ҳамеша моро дастгирӣ мекунад. Аммо маро ба сахнаи варзиши теннис роҳбалад модарам буд. Он кас дар синни 7-солагиам ба ман пешниҳод намуданд, ки ба варзиши теннис тамрин намоям ва то имрӯз барои муваффақиятҳоям сахми хонаводаам беканор аст.

Анастасия дар кушодашавии иншооти нави “Майдони теннис” дар шаҳри Душанбе, бо Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ –Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон бозӣ намудааст ва аз ин ифтихор дорад. Боз қайд менамояд, ки идеали варзишиам Серена Уилямс аст. Зеро ӯ чор маротиба қаҳрамони бозиҳои олимпӣ буда, зарбаҳои қавӣ ва парофтҳои хуб дорад. Бозиҳои ӯро ҳамеша тамошо мекунам. Аз нигоҳи ман ӯ беҳамтост [1, с.9].

С. Ятимов оиди “мавқеи шахс дар тарбия” усули қиёсро дар масъалаҳои рӯзмарра ва ҳаёти гузаштаву имрӯза устакорона пайваस्ताву истифода намуда, хонандаро ба умқи ҳаводис туфайли фикр намуданҳо роҳандозӣ менамояд. Ба гуфтаи Арасту, “омӯзгорон аз волидон бартарӣ доранд; волидон ба мо танҳо ҳаёт мебахшанд, омӯзгорон ҳаёти хушбахтона” [11,с. 3].

Тарбия аз рӯйи чанд қонуну қавоиди маъмулӣ не, балки дар асоси беҳтарин суннатҳои миллӣ ва арзишҳои умумибашарӣ бояд сураат гирад. Дар мактаб бояд чунин шароите фароҳам оварда шавад, ки шогирдон ҳамаҷониба ба рушду камол расанд, диққату хотира ва ҷаҳонбинияшон ташаккул ёбад, худашонро бишиносанд, фарди мустақил, соҳиб ақида, боирода ва эҷодкор бошанд, ҷустҷӯ намоянд, ташаббус нишон бидиҳанд ва масъулият эҳсос кунанд. Аз ин рӯ, корҳои тарбиявӣ дар мактаб бояд самтҳои зайлро дар бар гиранд: ташаккули ҷаҳонбинии ҷавонон; тарбияи маънавӣ –ахлоқӣ, ҳуқуқӣ, ватанхоҳӣ, тарбияи меҳнатӣ ва иқтисодӣ, тарбияи ҳисси зебоипарастӣ (эстетика), тарбияи зиндагии солим, тарбияи ҷисмонӣ, экология) кор бо волидон ва аҳли ҷомеа ва ғайраҳо. Муҳимтарин хислати инсон идеал мебошад, ки ӯро ба сӯйи роҳи рост ҳидоят менамояд, барои камолот, ояндаи дурахшони ӯ имконият медиҳад.

Дар тарбияи варзишгарон ҳамчун идеал мавқеъ ва мақоми волидайн мақоми алоҳида дорад. Масалан, қаҳрамони олимпӣ Дилшод Назаров ба ин нуқта баҳои баланд додааст: “Ў дар оилаи хизматчи таваллуд шудааст. Падараш Ҷалолиддин Назаров соли 1996 дар ҷанги зидди гурӯҳҳои ифротиву террористӣ дар Тавилдара қаҳрамонона ҳалок гардидааст. Ў фахр мекунад, ки фарзанди чунин қаҳрамонпадар аст. Падар фарзандонро дар руҳияи ватандӯстӣ тарбия намудааст, модар Зайтуна Назарова таҳаммулро омӯхтааст. Хулоса, сахми оила аз падар сар карда то ҳамсару фарзандон калон аст, ки то ин қулла расидааст” [8, с.69]. Дилшод Назаров дар дастовардҳои худ мақом ва мавқеи Пешвои миллатро чунин арзёбӣ мекунад: “...ғамхории пайвастаи Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбат ба варзиш аст, ки мо-варзишгарон ба чунин дастовардҳо ноил гашта истодаем. Ҷоизаи таъсис додаи Президенти мамлакат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбат ба

варзиш аст, ки бевосита аз фонди Президенти кишвар барои варзишгарон ҷудо мешавад, ин худ шаҳодати он аст, ки Сарвари мамлакат ба варзиш таваҷҷуҳи хосса доранд. Дар ҳаёти варзишии ман саҳми Роҳбарии Давлат ва Ҳукумати кишвар аввалиндараҷа аст. Зеро вақтҳои буд, ки имконияти иштирок дар мусобиқаҳои надоштем. Бо шарофати Пешвои миллат ин мушкилиҳо бартараф гардиданд” [9, с.69].

Варзишгарон ҳамеша ғамхориҳо ва дастгириҳои Пешвои миллатро эҳсос менамоянд, бо Пешвои худ ифтихор доранд. Алалхусус,

Комроншоҳи Устопирён чунин иброз намудааст: Дастгирии Пешвои миллат дар соҳаи варзиш буд, ки варзишгарон дар солҳои охир тавонистанд Парчами давлатро дар арсаи ҷаҳонӣ баланд бардоранду варзиши миллатро ба оламиён муарифӣ созанд. Тамоми дастовардҳои, ки мо, варзишгарон ба даст биёрем, кулли он кумаки Роҳбари давлат мебошанд.

Хушқдам Хусравов: Имрӯз ҳар ҷавоне, ки ба соҳаи варзиш шавқу завқи беандоза дорад, бе ягон мушкили метавонад, ки тамрин намуда, ба куллаҳои баланд расад. Ҳар сол ҷоизаи Президенти кишвар барои варзишгарони муваффақ дода мешавад, ки ин ғамхории Роҳбари давлат ба варзишгарон аст, то мо руҳбаланд шавем, барои боз ҳам рушд додани маҳорату малакаи варзишии худ ҷаҳду талош намоем”.

Искандари Рустам чунин қайд намудааст: “Мо, варзишгарон, Пешвои миллатамонро ҳамчун падари меҳрубон медонем, ки дар роҳи пурпечуби зиндагӣ ҳамеша кумак меросонад. Дар симои Роҳбари давлат шахси бузургеро мебинем, ки намунаи тамоми тоҷикони ҷаҳон аст” [6, с.9].

Бояд гуфт, ки “Дар пайравӣ ба Пешвои миллат, ба ҳаёт, корнамоӣ, ҷонфидоӣ, натиҷаи амали таърихӣ ва зиндаи ӯ ҳис, дарк фаҳм ва андешаи миллӣ, ки ҷавҳари онро амн ва рушди миллӣ ташкил медиҳад шакл мегирад. Наслҳои дар мисоли ӯ тарбия мешаванд. Он сарчашма, пояи аслии миллӣ мебошад” [10, с. 4].

АДАБИЁТ

1. Асомиддин Ш. Анастасия: Беҳтарин хотираам бозӣ бо Пешвои миллат аст/ Ш. Асомиддин // Ҷавонони Тоҷикистон. - №22 (9552), 31.05. 2018. -Душанбе: КТН Шарқи озод, 2019. -16 с.
2. Барномаи маҷмуии рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2021. – Душанбе, 2017. -16с
3. Маҳкамов Д. Таълимоти фалсафӣ-ахлоқии Абубакри Розӣ / Д. Маҳкамов //Маорифи Тоҷикистон. - №12, декабри соли 2021. -Душанбе: ҶДММ“Торус”, 2021. -64 с.
4. Пайёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмӯи Паёмҳо).-Хуҷанд: Хуросон, 2019 -664 с.
5. Паҳлавонов А. Нигоҳе ба андешаҳои педагогии Ҷалолуддини Балхӣ / А.Паҳлавонов //Маорифи Тоҷикистон. -Душанбе: Нашриёти “Рафиграф”, 2007. -№4. -98 с.
6. Президент ва варзишгарон //Ҷавонони Тоҷикистон №46 (9628) 14.11.2019. Душанбе: КТН “Шарқи озод”, 2019. -16 с.
7. Холмуродова М. Комроншоҳи Устопирён: То охири нафас варзишгар хоҳам монд / М.Холмуродова // Ҷавонони Тоҷикистон. - №30 (9612), 25.07. 2019. - Душанбе: КТН “Шарқи озод”,2019. -16 с.
8. Шаҳбози А. Бонув, ки бо зӯри мушт Тоҷикистонро муррифи мекунад. // Ҷавонони Тоҷикистон №10 99592)07.03. / А. Шаҳбози. - Душанбе: КТН “Шарқи озод”,2019.-16 с
9. Шодихони Н. Варзиш - соҳаи мавриди назари Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон. –Душанбе: Бухоро, 2017. -192 с.

10. Ятимов С. Равоншиносии ҷамъиятӣ ва амнияти ҷамъиятӣ (дар доираи шуури муқаррарӣ) / С.Ятимов //Илм ва Ҷомеа (маҷаллаи илмӣ оммавӣ). - №3 (132)2016 .-Душанбе: ҶДММ “Ризо-Принтер”,2016. -32с.
11. Ятимов С. Иммануил Кант ва ташаккули шахсият / С. Ятимов //Ҷумҳурият, 6 июни соли 2018. - № 113 (23 456). - Душанбе: Шарқи озод, 2018.-4 с.
12. Ятимов С. Миллат, Илм, Амният / С.Ятимов. – Хучанд: Ношир, 2019. -384с.
13. Ятимов С. Гегел ва масъалаҳои худшиносии миллӣ / С. Ятимов // Ҷумҳурият, 27 апрели соли 2020. - №81 (23 936). -Душанбе: Шарқи озод, 2020. -4 с.

МАҚОМИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАШАККУЛИ ИДЕАЛИ ОМУЌЗГОР ВА ВОЛИДАЙН

Муаллиф дар мақола нақши Пешвои миллатро дар ташаккули идеали омузгор ва волидон мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар фарҳанги мардуми тоҷик аз қадимулайём таваҷҷуҳ ба илмомӯзӣ ва эҳтиром ба омузгор ҷойгоҳи хоса доштааст, зеро ояндаи дурахшони ҷомеа бо пешрафту рушди маориф робитаи ногустастанӣ дорад. Рушди фарҳангу маънавият, тарбияи ворисони ҳақиқии миллат – пеш аз ҳама ба фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва заҳмати ғамхории омузгорону волидон вобаста аст. Омузгорон дар раванди таълим ва интиқоли хирад, дониш ва фарҳанг ба ҳифзи асолат ва покизагии забон, фарҳанг ва арзишҳои миллӣ, ба воя расонидани насли ватандӯсту соҳибмаърифат, босавод ва шоистаи худ ва падару модари ҳеш мусоидат мекунанд. Махсусан ғамхорӣ ва дастгирии Асосгузори ваҳдати ҳақониву миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмонро нисбат ба соҳаи маориф таъкид кардан лозим аст. Пешвои миллат ҳангоми баромадхояшон ҳамеша дар бораи рисолати баланди иҷтимоию инсондӯстии омузгор ҳарф мезананд. Ба шарофати таваҷҷуҳи ӯ соҳаи маориф ба минбари татбиқи як силсила ислоҳот табдил ёфт, ки ба баланд бардоштани мақоми иҷтимоӣ ва мавқеи омузгор дар ҷомеа нигаронида шудааст. Аз қори яқҷояи падару модарон ва муаллимон ҳамаи тарафҳои процесси педагогӣ нафъ мебахшанд: падару модарон дар ҳаёти бачагон фаъолона иштирок намуда, бо ҳамин муносибатро нағзтар фаҳмида, муносибатҳо муқаррар мекунанд; Муаллимон дар муошират бо волидон дар бораи кӯдак бештар маълумот мегиранд, ки ин ба онҳо имкон медиҳад, ки воситаҳои самараноки таълиму тарбияро интихоб кунанд. Муҳим он аст, ки кӯдакон як бор дар фазои ягонаи таълимӣ худро бароҳаттар, оромтар, эътимодноктар ҳис мекунанд, ки дар натиҷа онҳо бештар таълим мегиранд ва бо калонсолон ва ҳамсолон низоъҳои хеле кам доранд. Имрӯз бо дарки он ки омузгору падару модар мақсади ягона – таълиму тарбияи шоистаи кӯдакро дарк намуда, ташкили ҳамкории самарабахши оила ва мактаб як талаботи рӯзмарра мебошад.

Калидвожаҳо: самарайи дигаргунсозихо, таҷрибаи мактабӣ, ташаккули идеалҳо, қолабҳои раванди ташаккули идеалҳо, идеал, усулҳои омузиш ва ташаккули идеалҳо, муҳити тарбия.

РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИДЕАЛА УЧИТЕЛЯ И РОДИТЕЛЕЙ

В статье автор рассматривает роль Лидера нации в формировании идеала учителя и родителей. С древних времен в культуре таджикского народа особое место занимает интерес к изучению науки и уважение к учителям, ведь светлое будущее общества неразрывно связано с прогрессом и развитием образования. Развитие культуры и духовности, воспитание истинных наследников нации - в первую очередь зависит от деятельности учебных заведений и кропотливого труда педагогов и родителей. В процессе обучения и передачи мудрости, знаний и культуры педагоги помогают сохранить оригинальность и чистоту языка, культуру и национальные ценности, а также воспитывают поколение патриотичных, образованных, порядочных, уважающих себя и своих родителей, достойных людей. Особо стоит подчеркнуть заботу и поддержку Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона по отношению к сфере образования. Лидер нации в ходе своих выступлений всегда говорит о высокой социально-гуманистической миссии учителя. Благодаря его вниманию, сфера образования стала площадкой реализации целой серии реформ, призванных повысить социальный статус и положение учителей в обществе. От совместной работы родителей и педагогов выигрывают все стороны педагогического процесса: родители принимают активное участие в жизни детей, тем самым лучше понимая и налаживая взаимоотношения; педагоги, взаимодействуя с родителями, узнают больше о ребенке, что позволяет подобрать эффективные средства воспитания и обучения. Главное же заключается в том, что дети, оказавшись в едином воспитательном пространстве, ощущают себя комфортнее, спокойнее, увереннее, в результате чего лучше учатся и имеют гораздо меньше конфликтов со взрослыми и сверстниками. Сегодня, понимая, что у педагогов и родителей общая цель – достойное образование и воспитание ребенка, организация эффективного взаимодействия семьи и школы является насущной необходимостью.

Ключевые слова: плоды преобразований, опыт школы, формирование идеалов, закономерности процесса формирования идеалов, идеал, методы изучения и формирования идеалов, воспитательная среда.

THE ROLE OF THE NATION'S LEADER IN FORMING THE IDEAL OF TEACHERS AND PARENTS

In the article, the author examines the role of the Leader of the nation in shaping the ideal of teachers and parents. Since ancient times, a special place in the culture of the Tajik people has been occupied by interest in the study of science and respect for teachers, because the bright future of society is inextricably linked with the progress and development of education. The development of culture and spirituality, the education of the true heirs of the nation - primarily depends on the activities of educational institutions and the painstaking work of teachers and parents. In the process of teaching and transmitting wisdom, knowledge and culture, teachers help preserve the originality and purity of the language, culture and national values, and also raise a generation of patriotic, educated, decent, worthy people who respect themselves and their parents. It is especially worth emphasizing the care and support of the Founder of the world and national unity - the Leader of the nation, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon in relation to the field of education. The leader of the nation, during his speeches, always talks about the high social and humanistic mission of the teacher. Thanks to his attention, the education sector has become a platform for the implementation of a whole series of reforms designed to increase the social status and position of teachers in society. From the joint work of parents and teachers, all aspects of the pedagogical process benefit: parents take an active part in the lives of children, thereby better understanding and establishing relationships; Teachers, interacting with parents, learn more about the child, which allows them to select effective means of education and training. The main thing is that children, once in a single educational space, feel more comfortable, calmer, more confident, as a result of which they learn better and have much fewer conflicts with adults and peers. Today, realizing that teachers and parents have a common goal - a decent education and upbringing of the child, organizing effective interaction between family and school is an urgent need.

Key words: fruits of transformations, school experience, formation of ideals, patterns of the process of formation of ideals, ideal, methods of studying and forming ideals, educational environment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипов Шодимурод Бекмуродович* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, унвонҷӯӣ, кафедраи педагогикаи умумӣ. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.

Сведения об авторе: *Шарипов Шодимурод Бекмуродович* – Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, соискатель, кафедра общей педагогики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова, 1

Information about the author: *Sharipov Shodimurod Bekmurodovich* – Khujand State University named after Academician B. Gafurov, applicant, Department of General Pedagogy.. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage, 1

**МОҲИЯТИ ФАЪОЛИЯТИ ТАДҚИҚОТӢ АЗ НУКТАИ НАЗАРИ
МЕТОДОЛОГИЯ ВА АМАЛИЯИ ОМОДАГИИ КАСБИИ ОМУӢЗГОРОН**

Баротзода К.А.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Имрӯзо дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ тамоми методҳои имконпазир ва самарабахшро пайгирона ҷустуҷӯ карда, барои баланд бардоштани сифати тайёр кардану тарбияи мутахассисон камар бастаанд. Дар донишгоҳҳои омӯзгорӣ зимни таълими фундаменталӣ ва омӯзиши амиқи ихтисос омӯзгорон, мутахассисони касбиро тайёр мекунанд, ки барои иҷрои вазифаҳои дар наздашон гузошташуда, эҷодкорона ва мустақилона фаъолият карда тавонанд.

Дар Стандарти давлатии таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид шудааст, ки мутахассисони оянда бояд дорои чунин салоҳиятҳо бошанд, аз қабили: таҳсилоти касбӣ; неруи эҷодӣ; зеҳни инкишофёфта; дониستاني методу технологияҳои муосири навтарин дар соҳаҳои фаъолият; майлу хоҳиши фаъолияти мустақилона ва худомӯзӣ, ки ба талаботи таҳсилоти олии касбӣ мувофиқанд.

Дар Стандарти давлатии таҳсилоти олии касбӣ таъкид шудааст, ки хатмкардаи зинаи "бакалавриат" дар самти таҳассусии омӯзгорӣ бояд дорои салоҳиятҳои касбии зерин бошад:

1) қобилияти истифода бурдани маҷмуи донишҳои назариявӣ ва амалӣ барои муайян ва ҳал кардани масоили тадқиқотӣ дар соҳаи маориф;

2) бо назардошти хусусиятҳои ҷараёни таълим, технологияҳои муосири педагогӣ, вазифаҳои тарбия ва инкишофи шахсиятро таҳия карда тавонистан;

3) қобилият ва маҳорати истифода кардани методҳои тадқиқоти илмӣ дар фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ.

Ҳамин тариқ, аз хатмкунандагони ихтисосҳои омӯзгорӣ на танҳо дониш, малака ва маҳоратҳои касбӣ, балки хоҳиш ва қобилияти такмил додани неруи эҷодӣ дар шароити нави иҷтимоию иқтисодӣ низ талаб карда мешавад. Вобаста ба масоили дар боло зикргардида такмили ихтисоси омӯзгорон тағйиротеро тақозо мекунад, ки бояд ҳалли масъалаҳои ба фаъолияти илмӣ омода намудани омӯзгоронро дар бар гирад.

Меҳоҳем қайд намоем, ки баррасии масъалаи мазкур муҳим аст ва он бояд аз таҳлили мафҳумҳои «тайёрӣ», «тайёрии равонӣ», «тайёрии касбият», «таълими касбӣ» ва албатта, «омодагӣ ба фаъолият» оғоз гардад.

Мафҳуми «система», дар фалсафаи идеалистӣ ҳамчун таълимоти метафизикии ҳастӣ, ҳамчун таълимот оид ба мавҷудият истифода мешавад. Таълимоти фалсафӣ дар бораи категорияҳо ва қонунҳои мавҷудияти умумӣ дар ягонагӣ арзи вучуд доранд. Ин фаҳмиш ҳанӯз дар Юнони қадим аз ҷониби Афлотун ва Арасту пешниҳод шудаасту минбаъд шакл гирифтааст.

Дар асоси мазмуни гносеологӣ (когнитивӣ) система он ба система ҳамчун методи тадқиқоти махсуси илмӣ сухан меравад ва рафти он ба объекти тадқиқотӣ муносибати муайян дорад.

Раванди ташаккулёбии фаъолияти илмиро аз нуктаи назари равиши систематикӣ бояд тавассути муносибати босалоҳият, муносибатҳоро робитаҳо дар ҷараёни ташаккулёбӣ ва фаъолият баррасӣ карда шавад. Дар стандарти давлатии таҳсилоти олии касбии педагогӣ натиҷаҳои татбиқи равиши мунтазами ташаккулёбии фаъолияти илмии омӯзгори ояндаи биология бо салоҳиятҳои муттаҳидшуда пешниҳод карда шудааст. Таъмин намудани умумияти

муташаккилона, донишҳои устувор оид ба методу воситаҳои таълим, инчунин ташаккулёбии донишу маҳоратҳои нав дар сохтори таълим, ҷабҳаҳои фаъолияти илм дар доираи омӯзиши як фан ғайриимкон мебошад. Сарфи назар аз тадқиқоти сершумори олимони машҳур, аз қабилҳои Н. Чапаева, В. Безрукова, В. К. Сидоренко, М.Н. Берулова, И. Г. Раченко, Н. Вюнова, В. Манохова, А. Я. Чанилюк, Е.В. Кондратенко, А.В. Ишкова, А.Б. Качалов ва дигарон, дар бораи раванди интегратсияи педагогӣ, таърифи яхелаи раванди ҳамгириро ҳамчун омили системасозии раванди ташаккули маданияти педагогии омӯзгори муосир шумурдан мумкин аст.

Е.В. Кондратенко дар тадқиқоти худ чунин таъкид мекунад: “Ҳамгирии фанҳои таълимӣ аломати муҳимтарини муносибати мунтазам ба муҳтавои таҳсилоти касбӣ мебошад, ки он заминаи ташаккули салоҳияти касбии омӯзгори муосирро ташкил медиҳад”.

Дар қори тадқиқотии мо оид ба проблемаи ташаккули фаъолияти илмии омӯзгори оянда, дар шароити ҳамгирии фанҳо, аз қабилҳои фанҳои сикли психологӣ-педагогӣ, бо масъалаи тайёрии касбӣ-методи диққат дода мешавад.

Ба андешаи мо, ҳамгирӣ дар омодагии касбии омӯзгори оянда раванди наздикшавӣ ва иттиҳоди илмҳои антропологӣ мебошад, ки як ҷузъи донишҳои методиро ташкил медиҳанд. Ба ҳам мутобиқ кардани онҳо ҳамчун аломати системавии донишҳои педагогӣ, яъне ҳамчун ифодакунандаи мазмуни илмии омодагии омӯзгор ва яклухтии донишу маҳорати омӯзгори ояндаи биологияро таъмин менамояд.

Муносибат ба касб бояд дар доираи таҳсилоти донишгоҳӣ ташаккул ёбад, ки омӯзгори оянда ба касбии омӯзгорӣ тайёр бошад. Масалан, олим Г.Н. Жуков хеле дуруст таъкид мекунад, ки омодагӣ ҳамчун хусусияти интегративӣ амал мекунад ва онро танҳо маҷмуи хислатҳои муайяни шахсият ҳисоб кардан мумкин нест.

Меҳоҳем қайд намоем, ки ба таркиби тайёрии касбӣ ба ғайр аз хислатҳои шахсӣ, инчунин ангеҷаҳо, манфиатҳо, майлҳо, эътиқодҳо, ниятҳои дохил мешаванд, ки тайёр будани шахсро ба фаъолияти мушаххаси касбӣ ифода мекунанд. Аз ин бармеояд, ки мафҳуми тайёрии касбии омӯзгор хусусияти шахсиятро ҳамчун хусусияти фаъолияти ба он мутааллиқ дар бар мегирад. Таҳлили таҷрибаи қорҳои илмӣ оид ба проблемаи омодагӣ ба қори тадқиқотӣ, эҷодӣ, касбии педагогӣ моро ба ҳулосае меорад, ки мафҳуми «тайёр будан» хусусияти бисёрҷанба дорад, зеро муаллифон “таҷрибаи амалӣ”-ро ҳамчун ҳулосаи сифатҳои шахсӣ, ҳолати равонӣ ва фаъолияти ҳуди онҳо дар маҳорати касбӣ, тавсиф менамоянд.

Агар фаъолияти касбӣ танҳо ҳамчун такрори усулҳои қори як бор азҳудкардашуда бошад, он гоҳ фаъолияти касбии омӯзгор ноқис мегардад. Фаъолияти касбӣ на танҳо аз он сабаб нуқсон хоҳад шуд, ки он ба ташаккули шахсияти ҳуди омӯзгор мусоидат намекунад, балки аз он сабаб, ки имкониятҳои объективии мавҷударо барои ба даст овардани натиҷаҳои баланд дар таълим, истифода намебарад.

Омӯзгор ба маҳорати баланди педагогӣ хеле тезтар ноил мегардад, агар вай дар ҷустуҷӯи доимӣ бошад, қордонӣ, эҷодқорӣ аз тадқиқот ҷудонашавандаанд. Ҳар вақте омӯзгор тасмим гирад, ки таҷрибаи ҳамкасбони худро омӯзаду дар фаъолияти худ қори намояд ва ё ин гуна методу технологияи нави тадқиқотро бошуурона татбиқ намояд, ин имкон медиҳад, ки ӯ ба таври объективона маълумоти худро зиёд намуда, аз онҳо натиҷагирӣ менамояд, ба пешравӣ ноил мегардад, фаъолияти ӯ ба фаъолияти илмӣ мубаддал мегардад.

Аз тарафи олимони К.Д. Ушинский, Ю. К. Бабанский, П.П. Блонский, П.Ф. Каптерев, А.П. Нечаев, В.А. Сухомлинский, С.Т. Шатский доир ба аҳамияти мазмуни фаъолияти педагогӣ, инкишофи болоравии донишҳои педагогӣ ва ҳалли

масъалаҳои тадқиқотӣ андешаҳои арзишманд баён карда шуданд. К.Д. Ушинский ғояи фаъолияти илмӣ-тадқиқотиро асоснок кардаву собитқадамона ба амал бароварда, нисбат ба педагогика талабҳои басо муҳимро пешниҳод кардааст. Вай корҳои тарбиявиро ба бачаҳо бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва психологӣ онҳо ба роҳ мондан ва инчунин мунтазам омӯхтани онҳоро дар чараёни таълиму тарбия зарур меҳисобид. П.Ф. Каптерев андешаҳои К.Д. Ушинскийро такмил дода, таъкид менамояд, ки «агар таълиму тарбия як чараёни чудонашавандае бошанд, ки ба натиҷаҳои муайяни инкишофи шахсият оварда расонад, бояд мавзӯи тадқиқоти омӯзгор ва таваҷҷуҳи ҷиддии ӯ бояд ба ҳамин масъала бошад» [17].

Фикри зарурӣ ва имконияти тадқиқот доир ба фаъолияти касбии омӯзгор дар ҳамаи давраи замони боз ҳам инкишоф ёфт, зеро ҷорӣ намудани методҳои тадқиқотии таълим дар охири асрҳои XIX - XX шакли худро гирифт. Дар ин давраи таърихӣ ташкили мушоҳидаи хонандагон, ташкил ва мутобиқ намудани методҳои нави гузаронидани дарсҳо, банақшагирии онҳо дар раванди омодагии фаъолияти омӯзгорон ҷорӣ гардид.

Омӯхтан ва амалӣ гардондани андешаҳо оид ба аҳамияти бузурги фаъолияти илмӣ омӯзгор-тарбиятгар, ки дар низомии тайёр намудани мураббӣни муассисаҳои томактабӣ ва МТМУ шудааст ва онҳо аз тарафи омӯзгорони маъруф П.П. Болонский, В. Сухомлинский, С.Т. Шатский пешниҳод гардидаанд, хеле арзишманд мебошанд. Мувофиқи андешаи онҳо мушоҳида, омӯзиши қобилиятҳои махсуси кӯдакон дар боғча ва МТМУ вазифаи аввалиндараҷа ва муҳими беҳдошти кори таълиму тарбия ва дар асоси онҳо ба роҳ мондани кори тадқиқотӣ шуда метавонад.

Педагог ва психолог рус П.П. Блонский ба мақсади ҳаматарафа ва амиқ омӯхтани ҳислатҳои донишҷӯён ва муайян кардани қобилияти онҳо дар самти минбаъдаи тараққиёт, муттаҳид намудани соҳаҳои гуногуни илмро тарафдорӣ мекард, дар ҳоле ки масъалаи фаъолияти илмӣ дар доираи асосии илми педагогика асосан инкишоф ёфта буд. П.П. Блонский имконияти ҳамкориҳои соҳаҳои гуногуни илмро равшан муайян карда, нақши омӯзгорро дар ин раванд муайян кардааст. Дар ҳамин давра С.Т. Шатский фикри ҳамкасбонашро дастгирӣ ва такмил дода, қайд мекунад, ки «омӯзгор ташкилотчӣ тарзи ҳаёти бачагон аст, инчунин ӯ вазифадор аст, ки дар муҳити худ бо мақсади хондан ва ташкили он ҳатто дахлат кунад».

Олими бузург В. Сухомлинский дар таълимоти худ ҳамеша таъкид мекард, ки хусусияти эҷодии кори педагогӣ бояд аҳамият, хоҳишу шавқу ҳаваси омӯзгорро барои фаъолияти эҷодии тадқиқотӣ ва татбиқи он нишон диҳад, то мушкilotҳои мавҷуда ва роҳҳои самарабахши ҳалли онҳоро омӯзад.

Дар донишгоҳҳои олии педагогӣ ва техникаи Тоҷикистон солҳои 30-юми садаи XX шакли асосии кори илмӣ-тадқиқотӣ барои донишҷӯёни қобилиятнок танҳо пас аз дарс ба роҳ монда шуда буд. Ин шаклҳо ҳамчун озмоишгоҳҳои тадқиқотӣ, доираҳои илмӣ ва баъдтар ҷамъиятҳои илмӣ муайян карда шуданд, вале ҳангоми кӯшиши фароҳам овардани шароит барои корҳои илмӣ маълум гардид, ки аксарияти донишҷӯён ба ин корҳо тайёр набуданд.

Солҳои 70-80-уми асри XX фаъолияти илмӣ омӯзгорони оянда ба амалияи омода намудани мутахассисони соҳаи илмӣ-омӯзгорӣ васеъ ҷорӣ карда шуд. Ин раванд вобаста ба пешрафти равандҳои илмӣю техникаи дар ҷомеа, талабот барои тарбияи омӯзгорони эҷодкору мувофиқро ба миён овард. Минбаъд олимони муосир А.Н. Богданович, П.И. Лобко, М. Сачек ва дигарон, дар бораи зарурияти таҳияи салоҳияти «омӯзгори замонавӣ, ки бояд соҳиби тафақури таҳлилӣ ва синтетикӣ бошанд, методҳои ҳозиразамони тадқиқоти илмиро донанд, маҳорати мустақилона иҷро карда тавонистани корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дошта бошанд, ақидаҳои илмиро пешниҳод намуда тавонанд», ба миён гузоштаанд.

Аз ин бармеояд, ки талаботи бамиёномада бо сохти иҷтимоии ҷамъият, пешрафту нумӯи он алоқаманд буда, иҷрои ин вазифаҳо на танҳо ба муассисаҳои тадқиқоти илмӣ, ҷамъиятҳои илмии донишҷӯён дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ мутааллиқ мебошанд, балки бояд ҳамаи мутахассисон ба он машғул гарданд ва ба қисми таркибии фаъолияти онҳо ворид карда шаванд. Дар баробари омӯзиши фанҳои дар нақшаҳои таълимӣ пешбинишуда, донишҷӯён таҳти роҳбарии омӯзгор ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ машғул мешаванд. Дар ин маврид донишҷӯ субъекти фаъоли раванди маърифат мегардад. Бар хилофи дарсҳои анъанавӣ дар раванди корҳои илмӣ-тадқиқоти (КИТ) донишҷӯён ба иҷрои вазифаҳои асосӣ – аз худ кардани методология ва методҳои тадқиқоти илмӣ, инкишоф додани малакаву маҳорат ҳангоми иҷрои корҳои таҷрибавӣ ва мустақилона аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ омода мешаванд. Ин навъи корҳои тадқиқотӣ бештар ба тайёр кардани омӯзгори марҳилаи якум, тайёрии касбии бакалавриат мувофиқат мекунад.

Масалан, олим В. И. Андреев дар асарҳои худ таъкид мекунад, ки аксарият дар фаъолияти худ ба қобилият ва маҳорати тадқиқотӣ ноил намешаванд ва ин боиси ноумедии навбатии фаъолияти тадқиқотии таҷрибавӣ мегардад, зеро интизориҳои касбиашон кӯшиш ва хароҷоти худро пурра намекунад. Вай ба чунин ҳулоса меояд, ки ҳатто дар марҳилаи «тайёрӣ ба фаъолияти касбӣ-педагогӣ дар донишгоҳ ба омӯзгорони оянда бояд эҷодкорӣ омӯзонида шавад». Дар асарҳои худ В. И. Загвязинский ғояи аҳамияти равишҳои тадқиқотӣ ва ворид намудани онҳоро дар таълими касбӣ пайгирӣ мекунад.

Н. Амелина, Н.М. Яковлев диққаташонро ба проблемаи ташаккули маҳорати тадқиқотии донишҷӯён ва омӯзгорон, ки фаъолияти илмӣ-тадқиқоти худро ҳамчун воситаи эҷодӣ меҳисобанд, равона мекунад, чунки онҳо метавонанд, дар корҳои таҳқиқотӣ ба муваффақиятҳои илмӣ ноил гарданд. Н. Амелина дар асараш зарурати маҷмуи маҳорати тадқиқотиро, ки дар амалия истифода шуда метавонанд, шарҳ додааст. Ба ақидаи муаллиф, барои он донишҷӯ мушоҳида мекунад, ки натиҷаҳои онҳоро барои истифодабарӣ дар марҳилаи якуми асосноккунии фаъолияти педагогӣ тавассути фанҳо чун воситаҳои илмии дониш пешниҳод менамояд [16].

Дар асоси марҳилаҳои раванди эҷодӣ Н.М. Яковлева маҷмуи маҳорати тадқиқотиро муайян мекунад, ки он тавассути мушоҳида, таҳлили далели падидаҳои педагогӣ сурат мегирад ва дар ин асос фарзия пешниҳод мегардад, мушкilot муайян ва роҳҳои ҳалли он интихоб ва озмоиш гузаронида мешавад. Минбаъд тадқиқот ҷамъбаст ва қоркарди натиҷаҳои он дар шакли қор бо манбаъҳои ибтидоӣ, истифода бурдани қомёбҳои илмӣ, маъруза, маъруза – реферат ва умумӣ гардонидани мавод пешниҳод мегардад [16].

Таҳлили адабиёти илмии психологию педагогӣ ва методӣ низ мафҳуми фаъолияти илмиро ошқор намудааст. Арсев М.Н. ҳангоми муайян кардани фаъолияти тадқиқотӣ «ба пешгӯӣ намудани натиҷаҳои он диққати махсус дода, чунин мешуморад, ки “фаъолият бевосита бо ҷустуҷӯи роҳи ҳалли мушкilot алоқаманд аст».

Сохтори маҳорати умумии касбии омӯзгор бояд маҷмуи амалиётҳои тадқиқотиро дар бар гирад. Аксарияти қормандони соҳаи маориф омӯзгорони қорой маълумоти олии педагогӣ мебошанд. Онҳо сарфи назар аз ихтисос, синну сол ва собиқаи қорашон, чун ба қори илмӣ-тадқиқотӣ машғуланд, на ҳама вақт ба иҷрои фаъолияти илмӣ амалан тайёранд ва намедонанд, ки масоили тадқиқотӣ ҷӣ тавр ҳал қарда мешаванд.

Ақсар омӯзгорон ҳангоми азнавсозӣ ва ташкили фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ бо мушкилиҳо рӯ ба рӯӣ мешаванд, зеро ба тағйир додани фаъолияти одии касбии худ қуллан тайёр нестанд. Тасдиқи ин ҳақиқат ба баҳодиҳӣ ва худбаҳодиҳии қуди омӯзгорон, инчунин баҳогузориҳои роҳбарони муассисаҳои таълимӣ ва қурсиши

анкетии омӯзгорон аён мебошад, ки аз рӯйи он озмоиш гузаронидан мумкин аст. Пас, маълум мешавад, ки сабаби ин вазъ дар таҷрибаи таълими касбии омӯзгорон аст. Дар донишгоҳҳои педагогӣ дар омӯзгорони оянда малака ва маҳоратҳои зарурӣ барои фаъолияти илмӣ ташаккул дода намешаванд.

Низоми ватании таҳсилоти касбии педагогӣ, ки то ибтидои солҳои 1990-ум ташаккул ёфта буд, мутаассифона, ба оморасозии оммавии омӯзгорони модели куҳнашудаи таълим нигаронида шуда буд. Вақт ва таҷрибаи амалӣ дар давоми чанд соли охир нишон дод, ки ин низом аллакай аз бисёр ҷиҳат, пеш аз ҳама аз ҷиҳати мазмун ва ташкилӣ, тағйир ёфтааст. Дар баробари ин, бояд таъкид кард, ки раванди ташаккулдиҳии омодагии касбии омӯзгорон ба фаъолияти илмӣ-тадқиқотии онҳо, мутаассифона, чандон таъсир нарасондааст ва сатҳу сифати омодагии онҳо ба фаъолияти илмӣ беҳбудиро тақозо менамояд.

Дар тавзеҳот ба тайёрии талаботи таҳассусӣ ба ихтисосҳои гуногун таъкид шудааст, ки донишҷӯ – хатмкардаи донишгоҳи омӯзгорӣ, ки барномаи таълимии касбиро аз худ намудааст, метавонад дар муассисаҳои таълимии гуногун кор кунад. Навъҳои фаъолият илмӣ-тадқиқотӣ ва конструкторӣ мешаванд.

Имрӯзҳо дар низоми таҳсилот гузариши таҳсилоти олиии касбӣ ба низоми таҳсилоти бисёрзинагӣ сурат мегирад.

Таҳлили Стандарти давлатии таҳсилоти олиии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки мутахассисон дар зинаи бакалавр ва магистр ба фаъолияти касбӣ тайёр карда мешаванд, бояд ба иҷрои вазифаҳои зерин омода бошанд:

- доираи амал; ихтисороти истифодашаванда; тавсифоти равияи омодагӣ; тавсифоти фаъолияти касбӣ; азхудкунии барномаҳои таълимии таҳсилоти олиии касбӣ; сохтори барномаҳои таълимии таҳсилоти олиии касбӣ; татбиқи барномаҳои таълимии таҳсилоти олиии касбӣ; мониторинги сифати азхудкунии барномаҳои таълимии таҳсилоти олиии касбӣ; ба фаъолияти ташкилию идоракунӣ; истеҳсоли-амалӣ; фаъолияти илмию методӣ, инчунин илмию тадқиқотӣ;- гузаронидани тадқиқоти эмпирикӣ; ташкили чорабиниҳои ҷустуҷӯии иттилоотӣ, ки ба омодагии устод ба фаъолияти илмӣ нигаронида шудааст, яъне такмил додани ихтисос, ки аз он иборат аст:-дар фаъолияти маърифатӣ ва тадқиқотӣ истифода бурдани донишҳои асосҳои назариявӣ ва методҳои амалии ҳалли масоили касбӣ; мустақилона аз худ кардани дониш ва малака, истифода бурдани онҳо дар тадқиқот ва амалия; васеъ ва амиқтар кардани салоҳияти илмӣ; аз худ кардани малакаҳои кори тадқиқотӣ ва идоракунӣ гурӯҳ дар фаъолияти илмӣ.

Ҳангоми таҳлили мундариҷаи таҳсилоти олиии касбӣ маълум мегардад, ки вазифаҳои таҳсилоти олиии педагогӣ дар донишгоҳҳои педагогӣ, ки ба оморасозии донишҷӯён ба фаъолияти илмӣ нигаронида шудаанд, равшан баён ёфтаанд, аммо онҳо ба вазифаҳои, ки дар стандартҳои ихтисосҳои педагогӣ пешбинӣ шудаанд, пурра мувофиқат намекунанд [11].

Пас аз таҳлили мазмуну нақшаю барномаҳои таълим, мақсаду вазифаҳои таълиму тарбия, методҳои ташкили амалии таҳсилоти омӯзгорон ба ҳулосае меоем, ки сабаби асосии омодагии пасти хатмкунандагони ихтисосҳои педагогии МТОК ба фаъолияти илмӣ, ба низом тайёр кардани мутахассисон дар донишгоҳҳо вобаста мебошад.

Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии муосир ба омӯзгоре ниёз доранд, ки қобилияти инфиродии хонандагони ҳудро омӯзад, дар равандҳои инноватсионии муҳити таҳсилот фаъолона ширкат варзида, дар асоси ин қобилиятҳо раванди таълимро ташкилу роҳбарӣ намояд. Дар муассисаи таълимӣ фаъолияти ҳудро тибқи

нақша ташкил карда тавонад. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло мутахассиси оянда бояд ба фаъолияти илмӣ омода бошад ва ин имкон медиҳад, ки ўро ба фаъолияти касбӣ аз ҷиҳати амалӣ омода созад ва фаъолияти илмӣ-амалии худро пайгирӣ намояд.

Таҳлили адабиёти илмии психологию педагогӣ оид ба мушкилоти тадқиқот имкон медиҳад, муқаррар намоем, ки омодагӣ ба фаъолияти тадқиқотӣ мукамал ва муфассал аз худ кардани равишҳои методологӣ, аз қабili вазифаҳои технологӣ, системавӣ, салоҳият ва фаъолиятро талаб менамояд. Моҳияти равиши систематикӣ аз он иборат аст, ки объекти тадқиқшаванда бояд дар ҳамкориҳои муташаккили қисмҳои таркибии он, ки динамикаи дохилӣ ва фаъолияти онро тавсия мекунад, ба таври кулӣ ба назар гирифта шавад.

Дар муассисаҳои таълимии давлатии таҳсилоти олии касбӣ барои хатмкунандагони донишгоҳҳои омӯзгории дорои зинаи таҳсилоти бакалавр талаб карда мешавад, ки хатмкунанда бояд дар соҳаи фаъолияти илмӣ салоҳиятҳои касбии зеринро дошта бошад: бо назардошти хусусиятҳои раванди таълим қобилияти интихоб намудану таҳияи технологияҳои муосири педагогӣ, иҷрои вазифаҳои тарбия ва рушди шахсият; малакаҳои истифодаи методҳои тадқиқоти илмӣ дар фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ; маҳорат, қобилият ва омодагии истифодаи донишҳои назариявӣ амалӣ барои муайян кардану ҳалли масъалаҳои тадқиқотӣ дар соҳаи маориф.

Дар падидаи ҳамроҳсозии тадқиқоти махсуси илмии худ ба системаи таҳқиқоти соҳавӣ ба ташаккулдиҳӣ мусоидат намояд. Қайд кардан лозим аст, ки тибқи пешниҳоди Е.В. Кондратенко ҳамгироии фанҳои таълимӣ асоси ташаккули салоҳияти касбии омӯзгори муосирро ташкил медиҳанд ва он «муҳимтарин аломати муносибати муназзам ба мазмуни таълими касбӣ» мебошад.

Дар чараёни тадқиқот омӯзгор ду амалҳоро иҷро мекунад: иҷрокунанда ва нишондиҳанда. Ба шарофати иҷрои амалҳои индикативӣ, яъне муайянкунандаҳо ҳалли масъалаҳои тадқиқотӣ дар шаклҳои гуногун, гузоштани ҳадафҳо ва банақшагирии иҷроиши онҳо зарур мешавад. Дар ин раванд методҳои нави иҷрои корҳои тадқиқотӣ, баҳодиҳии натиҷаҳои онҳо интихоб карда мешаванд. Амалҳои тадқиқотӣ, ки ба натиҷаҳои онҳо барои иҷро гардидани фарзияҳои илмӣ ва пешниҳод кардани хулосаҳо истифода мешаванд, ҷамъоварӣ кардани маводро талаб менамояд. Онҳо бояд минбаъд коркард ва таҳлил карда шаванд. Ба хулосае омадан мумкин аст, ки онҳо натиҷаи амали тадқиқотӣ мебошанд.

Барои амалӣ намудани ин вазифаҳо дар фаъолияти касбӣ сатҳи баланди салоҳияти омӯзгор зарур аст. Аз миёнаҳои солҳои 70-ум дар мактабҳои олии Аврупои Ғарбӣ таҳияи низоми тайёр кардани кадрҳои педагогӣ оғоз гардида, инкишофи он дар асоси муносибати босалоҳият сурат мегирад. Аз рӯйи андозагирии се сифати асосии шахсият ва салоҳиятҳо фаъолияти омӯзгор дар ин самтҳо баҳогузорӣ карда мешавад: доништан; тавонистан; омода будан бо таҳлилу истифодабарии донишҳои концептуалӣ, яъне донишҳои асосӣ, малакаву маҳоратҳо.

Дар натиҷаи муҳокимаи сершумори олимони омӯзгорон ва методистон бештари мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ ин шакли баҳогузориро ҷонибдорӣ ва баррасӣ намуда, ба хулосае омаданд, ки муносибати босалоҳият ба ҳадафҳои таълим ва андозагирӣ аз фаъолияти педагогии омӯзгор мусоид аст. Айни замон олимони Ғарб муносибати босалоҳиятро барои самтҳои зерин дар назар доранд: дараҷаи соҳиби сифатҳои касбӣ будани шахс; шаклҳои бартаридоштаи фаъолияти шахс; омӯзиши хислатҳои асосии шахс; дараҷаи ташаккули малакаҳои касбӣ ва ғайра.

Ҳамзамон, онҳо саъй мекунанд, ки меъёрҳои арзёбии ин унсурҳои босалоҳиятро баррасӣ кунанд. Чунин олимони монанди В. Болотов, И. Зимняе, А. В. Хуторской ва бисёр дигарон дар таҳқиқоти худ моҳияти салоҳияти инсониро тадқиқ намуда, тавачҷуҳи худро ба хусусияти серҷабҳа, системавӣ ва тағйирёбандагии он ҷалб кардаанд. Салоҳияти шахс сифатест, ки дар фаъолиятҳои гуногун тавассути татбиқи дониш, малака ва маҳорат зоҳир мегардад.

Ҳамин тариқ, айни замон таърифи ягонаи мафҳуми «салоҳият», ки бо таҳлили адабиёти психологӣ-педагогӣ, илмӣ, махсус нишон дода шуда бошад, вуҷуд надорад. Олимони Ф.Н. Гоноволлин, Н.В. Кузмина, В. Сластенин, ки тарафдори он мебошанд, далел меоранд, ки амалҳои тадқиқотиро метавон бо истифода аз методҳои гуногун ҳангоми ҳалли навҳои гуногуни масъалаҳо анҷом дод, ки ба иҷрои амалиётҳои гуногун мувофиқат мекунанд. Фаъолият дар ягонагӣ бо тарзи иҷроиши он, маҷмуи амалиётҳо ташкил медиҳад, ки қаблан зикр шуда буд. Мафҳуми «омодагӣ ба фаъолияти тадқиқотӣ» бисёрҷанба буда, имкон медиҳад, ки ин мафҳум тавассути равишҳои гуногуни методологӣ баррасӣ карда шавад, ки муҳимтарини онҳо: вазифа, система, технологияи иҷрои фаъолият ва салоҳият мебошанд.

Дар тадқиқоти худ мо ба омодагии донишҷӯён барои фаъолияти тадқиқотӣ диққати асосӣ дода, онро ҳамчун хислати интегративии шахсият дар назар дорем, ки инҳоро дар бар гирифта метавонад: дониши концептуалии омӯзгори оянда дар бораи моҳияти фаъолияти тадқиқотӣ; эътироф ва амалигардонии низоми самтҳои арзишӣ дар фаъолияти тадқиқотии омӯзгори оянда; таҷрибаи иҷрои фаъолияти илмию тадқиқотӣ дар шароити муайяни стандартӣ ва махсуси мушкилотдошта; табиӣ будани натиҷаҳои фаъолияти илмӣ; қобилияти инъикос карда тавонистани натиҷаҳои тадқиқотӣ.

Татбиқи чунин мақсад тавассути ҳалли вазифаҳои имконпазир аст, ки ба марҳилаҳои мушаххаси тадқиқотӣ мувофиқ бошанд, аз ҷумла инкишофи навҳои ҳамчун фаъолият ва рефлексия (ангега) инъикос намоянд; ҳавасмандӣ ва рушди маърифатиро дар ташаккули омодагии фаъолияти илмии омӯзгори ояндаи биология инъикос кунанд.

Бояд қайд кард, ки қисматҳои омодагӣ ба фаъолияти педагогиро чунин низ тавзеҳ додан мумкин аст:

- ташаккул додани шавқу ҳавас ба ҷустуҷӯи тадқиқотӣ дар фаъолияти касбии омӯзгорони оянда;

- дарки аҳамияти фаъолияти илмӣ дар сохтори фаъолияти касбии омӯзгори муосир;

- тамарқуз дар фаъолияти касбӣ ба шавқу рағбат ва машғул шудан ба корҳои илмӣ-методӣ ва илмӣ-тадқиқотӣ;

- азхудкунии дониш дар бораи моҳияти система ва ҷараёни тадқиқоти педагогӣ, дар бораи татбиқи биология ва донишҳо оид ба табиатшиносӣ дар раванди ташкили фаъолияти илмии омӯзгор;

- ташаккули донишҳои илмӣ ва малакаҳои касбӣ;

- истифодаи методҳои тадқиқотӣ дар фаъолияти таълимӣ ва касбӣ;

- ташаккули таҷрибаи инъикоси натиҷаҳои тадқиқот.

Вобаста ба сохтори омодагии фаъолияти илмии омӯзгор бо назардошти он унсурҳои, ки махсусан дар раванди омӯзиши фанҳои синфи биология ташаккул меёбанд, кӯшиш кардем, сохтори омодагии омӯзгорро ба фаъолияти тадқиқотӣ, омодагӣ ба фаъолияти бомуваффақияти касбӣ дар ҷомеаи муосири омӯзгорон, ки дар он фаъолияти илмӣ ҷузъи ҷудонашаванда мегардад, нишон диҳем. Мазмуни ҳар

яке аз ин чузъҳои омодагии донишҷӯён ба фаъолияти илмӣ, ки дар раванди тайёрии касбии хатмкунандагони муосир ташаккул меёбад, тавассути салоҳиятҳои иҷтимоӣ - фаннӣ, умумии фарҳангӣ ва касбӣ ошкор карда мешавад.

Омодагии донишҷӯ-омӯзгор ба фаъолияти илмӣ, чузъи ҳавасмандӣ, ки унсури аввалини сохтор буда, бо хоҳиши аз худ кардани асосҳои фаъолияти тадқиқотӣ, зарурати даркшудаи истифодаи онҳо дар раванди омодагӣ ба фаъолияти илмӣ чунин тавсиф мешавад:

- ин ангезаи дохилии фаъолиятест, ки бо қонеъ гардонидани талаботи субъект ва сатҳи инкишофи шахсияти омӯзгор барои ҳалли масъалаҳои тадқиқотӣ алоқаманд аст;

- чузъи маърифатӣ ва азхудкунии дониш, равандҳои идрок, яъне сатҳи донишҳои методӣ, махсуси фаннӣ ва умумӣ-педагогӣ, ки барои фаъолияти самараноки тадқиқотӣ заруранд;

- чузъи малакаҳои ташкилӣ ва муошират, банақшагирӣ ва лоиҳавиро дар бар мегирад;

– чузъи рефлексивӣ – сифатҳо худтаъминкунии омодагии касбӣ ва сифати ташкили рушди худбаҳодиҳӣ ва худшиносиро муайян мекунад.

Чузъи рефлексивӣ, ҳамзамон тамаркуз (марказонидан) барои ноил шудан ба сатҳи баланди фаъолияти касбӣ дар асоси ҳавасмандкунӣ, истифодаи тадқиқот баҳри расидан ба ҳадафи асосии таълими биология, тарзи ташаккул додани тафаккури таҳлилӣ, инчунин сатҳи баланди фаъолияти тадқиқотиро пешбинӣ мекунад.

Шарти ҳатмии ташаккулёбии омодагии донишҷӯён ба фаъолияти тадқиқотӣ, ташаккул додани чузъи ҳавасмандкунанда мебошад, ки дар ин ҳолат онро ҳалкунанда ҳисобидан душвор аст. Ба фикри мо, дар ҳолати таъмин намудани робитаи ҳамаи қисмҳо муваффақияти ташаккулёбии тайёрии донишҷӯён ба фаъолияти илмӣ амалӣ мегардад. Унсури дуҷуми сохтор ҳамчун маҷмуи дониш, мафҳумҳоро дар бар мегирад, ки барои омӯзгор дар ҳалли масоили тадқиқотӣ ва баҳодиҳии фаъолияти касбӣ заруранд.

Агар омӯзгор дар низоми маорифи муосир доир ба нақши тадқиқот дар таълими биология ва сикли фанҳои табиатшиносӣ оид ба методҳо, воситаҳои ҳалли масъалаҳо ва баргарафсозии мушкilot ва тадқиқоти эҷодӣ донишҳои зарурӣ дошта бошад, он гоҳ метавонад мушкilotи касбиеро, ки дар назди ӯ истодаанд, бомуваффақият ҳал намояд.

Муқарриз: Умаров У.- н.и.п., дотсенти ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л. ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. Арцев М.Н. Учебно–исследовательская работа учащихся (методические рекомендации для учащихся и педагогов) / М.Н. Арцев // Завуч. – 2005. - №6. – С. 4 – 29.
3. Горелова Г.Г. Педагогические условия подготовки студентов к творческой профессионально-педагогической деятельности во внеаудиторной исследовательской работе: Автореф. дисс. канд. пед. наук / Г.Г. Горелова. - Челябинск, 1983. – 23 с.
4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М.: ОПЦ «ИНТОР», 1996. – 541 с.
5. Дурай-Новакова К.М. Формирование профессиональной готовности к педагогической деятельности: дис. ... д-ра пед. наук / К.М. Дурай- Новакова. – М., 1983. – 356 с.
6. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Изд. БГУ, 1976. -176 с.

7. Еремкин А.И. Система межпредметных связей в высшей школе (Аспект подготовки учителя) / А.И. Еремкин. – Харьков: Изд-во при Харьковском гос. ун-те изд. объединения «Вища школа», 1984. – 152 с.
8. Загайнов И.А. Формирование гендерной компетентности педагога в процессе профессиональной подготовки: монография / И.А. Загайнов, Е.В. Кондратенко. – Йошкар-Ола: МОСИ, 2007. – С. 97
9. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения / П.Ф. Каптерев. Под ред. А.М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
10. Кондратенко Е.В. Интеграция психолого-педагогических дисциплин в системе профессиональной подготовки отечественных педагогов на рубеже XIX-XX веков: монография / Мар. гос. ун-т; Е.В. Кондратенко. – Йошкар-Ола, 2007. – 320 с.
11. Лазарев В.С. Подготовка будущих педагогов к исследовательской деятельности / В.С. Лазарев, Н.Н. Ставринова. – Сургут: РИО Сур ГПУ, 2007. – 162 с.
12. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пособие для студентов вузов по направлению и спец. «Психология», «Клиническая психология» / А.Н. Леонтьев. – М.: Академия, 2004. – 345 с.
13. Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание / В.Н. Пушкин. – М.: Соваминко, 1989. – 280 с.
14. Раченко И.П. НОТ учителя: кн. для учителя / И.П. Раченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1989. – 238 с.
15. Унадзе Д.Н. Психологические исследования / Д.Н. Унадзе – М.: Наука, 1966. – 451 с.
16. Яковлева Н.М. Подготовка студентов к творческой воспитательной деятельности / Н.М. Яковлева. – Челябинск: Книга, 1991. – 123 с.
17. Яценко Л.В. Философские основания теории творчества и эвристики // Современные проблемы теории творчества: Сб. науч. ст. Под ред. Г.Я. Буша. - М.: НПО «Поиск», 1992. – С. 27.

МОҲИЯТИ ФАЪОЛИЯТИ ТАДҚИҚОТӢ АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ МЕТОДОЛОГИЯ ВА АМАЛИЯИ ОМОДАГИИ КАСБИИ ОМУӢЗГОРОН

Донишгоҳҳои таҳсилоти олии ҷумҳурии тамоми методҳои имконпазир ва самарабахшро суботкорона ҷустуҷӯ карда, барои баланд бардоштани сифати тайёр кардан ва тарбияи мутахассисон камар бастаанд. Донишгоҳҳои омузгорӣ дар асоси пайвастании таълими фундаменталӣ бо омузиши амиқи ихтисос омузгорон, мутахассисон, эҷодкорони касбиро тайёр мекунад. Ҳамин тарик, аз хатмкунандагони ихтисосҳои омузгорӣ на танҳо дониш, маҳорат ва малакаи касбӣ, балки хоҳиш ва қобилияти такмил додани неруи эҷодӣ дар шароити нави иҷтимоию иқтисодӣ низ талаб карда мешавад. Вобаста ба ин, масъалаи дар боло зикргардидаи такмили ихтисоси омузгорон тағйиротеро тақозо мекунад, ки бояд ҳалли масъалаҳои ба фаъолияти илмӣ омода намудани омузгорро дар бар гирад. Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии муосир ба омузгороне ниёз доранд, ки қобилиятҳои фардии хонандагони худро омузанд, дар равандҳои инноватсионии муҳити таҳсилот фаъолна ширкат варзида, дар асоси ин қобилиятҳо раванди таълимро ташкилу роҳбарӣ намоянд. Дар муассисаи таълимӣ фаъолияти худро дар асоси нақша ташкил карда тавонанд. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло мутахассиси оянда бояд ба фаъолияти илмӣ омода бошад ва он имкон медиҳад, ки ӯро ба фаъолияти касбӣ аз ҷиҳати амалӣ омода созад ва фаъолияти илмӣ-амалии худро пайғирӣ намояд. Таҳлили адабиёти илмии психологию педагогӣ оид ба мушкилоти таҳқиқот имкон медиҳад, ки омодагӣ ба фаъолияти тадқиқотӣ, аз худ намудани равишҳои методологӣ, аз қабилӣ вазифаҳои технологӣ ва системавӣ муқаррар карда шаванд. Моҳияти равиши систематикӣ аз он иборат аст, ки объекти тадқиқшаванда бояд дар ҳамкориҳои муташаккили қисмҳои таркибии он, ки динамикаи дохилӣ ва фаъолияти онро муайян мекунад, ба таври кулӣ ба назар гирифта шавад.

Калидвожаҳо: омузгори оянда, методикаи таълими биология, лексия, фаъолияти илмии донишҷӯён, тайёрии касбию методии омузгори оянда, донишҷӯён, дарс.

СУЩНОСТЬ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЕТОДОЛОГИИ И ПРАКТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГОВ

Вузы республики настойчиво искали все возможные и эффективные методы и прилагали усилия для повышения качества подготовки и воспитания специалистов. Педагогические вузы готовят учителей, специалистов, творческих профессионалов на основе сочетания фундаментального образования с углубленной профильной подготовкой, способных творчески и самостоятельно выполнять поставленные перед ними задачи. Таким образом, от выпускников педагогических специальностей требуются не только знания, умения и профессиональные навыки, но также желание и умение совершенствовать творческую энергию в новых социально-экономических условиях. В связи с этим вышеназванный вопрос повышения квалификации преподавателей требует изменений, которые должны включать решение вопросов подготовки преподавателей к научной деятельности. Современным общеобразовательным учреждениям необходим педагог, который изучает индивидуальные способности своих учеников, активно участвует в

инновационных процессах образовательной среды, организует и направляет учебный процесс на основе этих способностей. В учебном заведении он может организовать свою деятельность на основе плана. Учитывая изложенное, будущий специалист должен быть готов к научной деятельности, что позволит ему подготовиться к своей профессиональной деятельности с практической точки зрения и контролировать свою научно-практическую деятельность. Анализ психолого-педагогической научной литературы по исследовательским проблемам позволяет установить готовность к исследовательской деятельности, требует более полного и детального освоения методологических подходов, таких как технологические, системные задачи, компетентностно-деятельностные. Суть системного подхода заключается в том, что исследуемый объект следует рассматривать как единое целое в организованном взаимодействии его составных частей, предполагающих его внутреннюю динамику и активность.

Ключевые слова: будущий учитель, методика обучения биологии, лекции, научная деятельность студентов, профессионально-методическая подготовка будущих учителей, студенты, уроки.

THE ESSENCE OF RESEARCH ACTIVITIES FROM THE POINT OF VIEW OF METHODOLOGY AND PRACTICE OF PROFESSIONAL TRAINING OF TEACHERS

The universities of the republic persistently searched for all possible and effective methods and made efforts to improve the quality of training and education of specialists. Pedagogical universities train teachers, specialists, creative professionals on the basis of a combination of fundamental education with in-depth specialized training, capable of creatively and independently fulfilling the tasks assigned to them. Thus, the graduates of pedagogical specialties are required not only knowledge, skills and professional skills, but also the desire and ability to improve creative energy in the new socio-economic conditions. In this regard, the above-mentioned issue of improving the qualifications of teachers requires changes, which should include the solution of issues of preparing teachers for scientific activities. Modern educational institutions need a teacher who studies the individual abilities of their students, actively participates in the innovative processes of the educational environment, organizes and directs the educational process based on these abilities. In an educational institution, he can organize his activities on the basis of a plan. Given the above, the future specialist should be ready for scientific activity, which will allow him to prepare for his professional activity from a practical point of view and control his scientific and practical activities. The analysis of psychological and pedagogical scientific literature on research problems makes it possible to establish the readiness for research activity, requires a more complete and detailed mastering of methodological approaches, such as technological, systemic tasks, competence-activity ones.

Key words: future teacher, biology teaching methodology, lectures, scientific activities of students, professional and methodological training of future teachers, students, lessons.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Баротзода Камолӣддин Ашур* “ Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни, дотсент. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: (+992) 934-05-04-46

Сведение об авторе: *Баротзода Камолӣддин Ашур* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, доцент. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 934-05-04-46

Information about the author: *Barotzoda Kamoliddin Ashur* - Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini, assistant professor. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. Phone: (+992) 934-05-04-46

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

<i>Худжасаидова Н.Х.</i> Деятельность НПО и вовлечение женщин-таджичек в развитие экономики страны.....	5
<i>Афсахова Н.С.</i> Отражение «Памирского вопроса» в газете «Туркестанские ведомости».....	12
<i>Бобоев Махмуд</i> Исторические основы трансформации монументальной пластики таджикстана в годы независимости.....	21
<i>Нуров Сухроб</i> Инъикоси аҳаммияти таърихии ҳамроҳ ШУДАНИ Осиёи Миёна ба Русия дар осори профессор О.Б. Боқиев.....	32
<i>Алимардонова З.Ф.</i> “CASA – 1000” – Пайванди Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ	42
<i>Ғуломов Т.М.</i> Нақши муборизаи Абумуслими Хуросонӣ дар сарнавишти халқи тоҷик.....	50
<i>Ҳакимов С.Р.</i> Давлатдорӣ тоҷикон ва мавқеи забон дар асари “Давлати Каёнӣ”-и Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ.....	59
<i>Аламишозода А.А.</i> Нишони арҷгузорӣ ба ҳамкорӣ ва муаррифии таърихи фарҳанги миллат.....	65
<i>Баҳодурова Ф.Ш.</i> Фаъолияти корхонаҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои ҷанги бузургӣ ватанӣ.....	72

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

<i>Каримов А.А.</i> Ирфон ва ҷанбаҳои раванӣ ва иҷтимоии он (давомаш).....	79
<i>Нурулҳақ Қамар</i> Салафия ва иртиботи он бо одатҳои тоисломии араб.....	90
<i>Шаҳовуддинов Н.С.</i> Ҷавҳар ва араз ҳамчун аразҳои хосси вучуд. баҳси ҷавҳар дар фалсафаи Ибни Сино.....	98
<i>Каримов Раҳим, Давлатов П.Н.</i> Андешаҳои гуманистии Шиблии Нуъмонӣ.....	111
<i>Зикрзода Ҳ.</i> Адолат - асоси назарияи озодӣ ва фармонбардорӣ (итоат)-и шахс.....	119
<i>Саидумаров С.С., Тураев Ф.Р.</i> Мафҳуми зеҳн ва зеҳният: айният ва тафовут (дар мисоли миллати тоҷик).....	129
<i>Наҷидуллоев Раҳматулло, Маҳмадизода Н.Д.</i> Вижагиҳои ташаккули муҳити иртиботии ҷомеаи муосир (таҳлили назариявӣ).....	137
<i>Самадов Ҳ.Ҳ., Ҳусейнов Ш.А.</i> Омилҳои таърихӣ-фарҳангии зуҳури нашъамандӣ дар ҷомеа ва роҳҳои бартараф кардани онҳо.....	147

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Юнусова Н. М., Курбонов Н.Х.</i> К вопросу психологического благосостояния и здоровья учителей средних общеобразовательных учреждений Таджикистана.....	156
<i>Мухаматов Г.Б., Жанг Ёинг Ёинг, Шодиев Р.А.</i> Коммуникативная ценность обучения грамматическому аспекту русского языка как иностранному студентов-китайцев.....	168
<i>Умаров А.С.</i> Дидактические особенности значения стрессоустойчивости для профессиональной деятельности преподавателя в процессе обучения	174
<i>Тошзода Савриддини Хомид</i> Методика обучения, направленная на формирование профессионально-коммуникативной компетентности студентов при изучении русского языка....	181
<i>Норов Ф.Ф.</i> Педагогические условия развития навыков изобразительной деятельности учащихся 5-7-х классов в рамках применения компетентностного подхода.....	191
<i>Асророва Н.Ч.</i> Игра - как один из видов человеческой деятельности.....	199
<i>Оймахмадов Х.Д.</i> Социальные причины, факторы риска и пути преодоления домашнего (семейного) насилия в отношении детского населения Республики Таджикистан.....	209
<i>Абдуллоев Д.А.</i> Моделирование на уроках математики при обучении решению текстовых задач в начальных классах.....	214
<i>Мансурова Л.Б.</i> Анализ правдоподобности дистракторов тестовых заданий по английскому языку.....	227
<i>Саидбой Шербоев</i> Рушди корҳои илмию методи самти методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар тури 20 сол.....	240
<i>Валиев М.Х.</i> Ҷанбаҳои психологӣ-педагогии гузаронидани бозиҳои расмӣ касбӣ зимни омодагӣ касбии матахассисони оянда дар муҳити инноватсионӣ таҳсилоти олии.....	248
<i>Табаров Д. Д. Раҷабов Т.Б., Мансурова Ч.С.</i> Проблемаи фаъолияти таҳқиқотӣ дар шароити муносибати босалоҳият ба таълим дар синфҳои ибтидоӣ.....	255
<i>Маҷидзода Усмон Хомид</i> Мақсад ва вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии.....	266
<i>Исломов М.Ч., Икромов С.П.</i> Хусусиятҳои ташкили фаъолияти лоиҳаи самарабахш дар дарсҳои биология.....	274

Ахмедова З.С. Ташкил ва гузаронидани таҷрибаи таълимӣ ва истеҳсоли яке аз усулҳои ташаккули салоҳияти роҳнамоии касбии омӯзгорони ояндаи химия	280
Иброҳим Халилӣ Халил Баррасии авомили иҷтимоӣ-фарҳангии муассир дар масъулиятпазирии ҷавонони пойтахти Эрон.....	287
Одилов З.Р. Истифодаи барномаҳои таҳризишуда дар ҳалли масъалаҳо аз қисми ҳаракати зарраҳои заряднок дар майдони электрикӣ ва магнитӣ.....	295
Азизов Ш.Ю. Мушкилоти роҳандозии таълими робототехника дар ҳошияи фанни технология (таълими меҳнат).....	304
Собиров Р.Р. Пешвои миллат ва ташаббусҳои сатҳи байналмилалӣ.....	311
Тошхоҷаева Л.А. Манбаъҳои рушди таҳсилоти физикию техники дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	316
Умаров А. Н. Нақши фанни технология дар ташаккули шахсияти хонандагон ва омодагии онҳо ба фаъолияти меҳнатӣ.....	324
Шарипов Ш.Б. Мақоми Пешвои миллат дар ташаккули идеал, нақши омӯзгор ва волидайн	331
Баротзода К.А. Моҳияти фаъолияти тадқиқотӣ аз нуктаи назари методология ва амалияи омодагии касбии омӯзгорон.....	337

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета» основан в 1990 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: исторические науки и археология (07.00.00), философские науки (09.00.00) и педагогические науки (13.00.00). Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных. Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2023. №8

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор таджикского языка: Ш.П.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Корректор: П.Х.Латипова

**Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета»:**
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Подписано в печать 29.09.2023 г.